

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 7 Sayı 2 (Güz 2022)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 7 No 2 (Fall 2022)

Sakarya

Eylül/ September- 2022

Yıl/Vol. 7, Sayı/ No. 2 Eylül/ September 2022 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 7 Sayı 2 (Güz 2022)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 7 No. 2 (Fall 2022)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRDİZİN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

EE

Central and Eastern European Online Library

SÖBIAD

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

EE Central and Eastern European Online Library

RI Academic
Resource
Index
ResearchBib

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 522 Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları**

Gürbüz Arslan

The Process Leading to the Khojaly Massacre and its Reflections in the Turkish and Foreign Press

- 571 Traditional Sports and Games among Central Asia's Turkic Muslim Peoples, 1400 to 1850 AD: Training, Hunting, and Festivals**

Sevket Akyıldız

Orta Asya'nın Müslüman Türk Halkları Arasında Geleneksel Sporlar ve Oyunlar, M.S. 1400-1850: Eğitim, Avcılık ve Festivaller

- 602 Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880 - 1916)**

Mâhiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler

Ömerül Faruk Bölükbaşı

The Issue of Agiotage at Ottoman Finance (1880 – 1916)

Some Evaluations Concerning Its Essence, the Problems It Caused and Solutions Found

- 627 Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani ile 1885 Yazında Tahran'dan İstanbul'a Seyahat**

Murat Hanılçe - Mikail Devebakan

Travel With Mirza Muhammed Huseyin Farahani in the Summer of 1885 from Tehran to Istanbul

- 681 Attila'nın Galya Seferi**

Fatma Aysel Dıngıl Ilgın

Gaul Campaign of Attila

- 708 Birinci Dünya Harbi Sina-Filistin Cephesi'nde Alman Havacılarının Faaliyetleri**
Davud Kapucu- Erdal Korkmaz
Activities of German Aviation in the Sinia-Palestine Front of the World War I
- 744 An Essay on the Place of the Târih-i Gilmânî in Seventeenth Century Ottoman Historiography**
Gürer Karagedikli
Târih-i Gilmânî'nin 17. Yüzyıl Osmanlı Tarih yazımındaki Yeri Üzerine Bir Çalışma
- 760 Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeleler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret**
Mehmet Kavak
Influence of Indian Medicine on Islamic Medicine: Translations, Citations, Healthcare and Trade
- 809 Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları**
Ömer Faruk Kırmıt
Debates on the Abolition of the Caliphate on the Axis of Mustafa Kemal Pasha and the Leaders of the National Struggle
- 866 Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Gerçekleştirilen Onarımların ICOMOS IWC 2017 Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi**
Süheyla Koç- Deniz Mazlum
The Evaluation of Repairs Executed in Beyşehir Eşrefoğlu Mosque in Consideration of IWC 2017 Principles
- 904 Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap ve İstanbul Köpekleri Üzerinden Düşündürdükleri**
Özlem Kutkan
A Book Awaiting to be Remembered and its Thoughts Through Dogs of İstanbul

- 924 Basra Körfezi'nde Portekiz Hâkimiyetinin Sonu: Safevî-İngiliz İttifakı**
Emrah Naki
The End of Portuguese Dominance in the Persian Gulf: Safevid-English Alliance
- 951 Risâle-i Merâsim-i Bektaşî Adlı Esere Göre Bektaşî Nasıl İkrar Verir?**
Mustafa Öge
How Does a Bektashi Confess According to Risale-i Merâsim-i Bektashi?
- 980 TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Bitlis Milletvekilleri ve TBMM Faaliyetleri (1923–1950)**
Suat Özdağ
Bitlis Deputies and Their Activities in the The Republican Period According to the Archival Records of The Grand National Assembly of Turkey (1923–1950)
- 1021 Necip Ali (Küçüka) Bey'in Hakikat Gazetesindeki Yazıları**
Fatma Şahintürk
Articles of Mr. Necip Ali (Küçüka) in the Hakikat Newspaper
- 1064 Türkiye'nin İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun Kadın ve Çocuklarla İlgili Faaliyetleri**
Dilara Uslu
The Activities of Turkey's First Female Lawyer Süreyya Ağaoğlu Relating to Women and Children
- 1090 Anadolu'da Bir Çepni Merkezi: 13-16. Yüzyıllarda Sinop ve Çevresinde Çepniler**
Kamil Yavuz
A Chepni Center in Anatolia: Chepnis in Sinop and its Environs in the 13th-16th Centuries

**1110 18. Yüzyıl Tarihi Metinlerinin Konuşma Dili Dikkate Alınarak
Transkripsiyonu Üzerine Bazı Tespitler**

Hakan Yıldız

*Some Detections on the Transcription of the 18th Century Historical
Texts by Taking the Spoken Language into Consideration*

1149 Bir Erken Modern Osmanlı Kroniği Olarak Tarihçe-i Nevres

Nurcan Yurdakul- İlker Türkman

History of Nevres as an Early Modern Ottoman Chronicle

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

1182 Dört Kara Ölüm

Monica H.Green, çev: Murat Keçiş-Sare Bodur

The Four Black Death

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

**1231 Kitap Tanıtımı/ Neil Ansell, The Circling Sky: On Nature and
Belonging in an Ancient Forest, London: Tinder Press, 2021**

Sevket Akyıldız

*Book Review: Neil Ansell, The Circling Sky: On Nature and Belonging
in an Ancient Forest, London: Tinder Press, 2021*

**1235 Kitap Tanıtımı/ Bill Emmott, The Fate of the West: The Battle
to Save the World's Most Successful Political Idea, London:
The Economist Books, 2018.**

Sevket Akyıldız

*Book Review/ Bill Emmott, The Fate of the West: The Battle to Save
the World's Most Successful Political Idea, London: The Economist
Books, 2018.*

1239 Kitap Tanıtımı/ Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, Çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

Zeyney Sezer

Book Review/ Jean de Joinville, Bir Haçlının Hatıraları, Çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŞMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arıkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut Akkor, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mesut Algül, Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Sadet Altay, Öğr. Gör. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

Refik Arıkan, Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kadir Arslanboğa, Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Erkan Atak, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

Mustafa Bıyıklı, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Alpaslan Demir, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hkmet Demirci, Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kenan Demirel, Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sabit Dokuyan, Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Burak Gani Erol, Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Filiz Gemici, Öğr. Gör. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

Selma Göktürk Çetinkaya, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nesrin Kanberoğlu, Dr., Türkiye.

Mesut Karakulak, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Halim Kılıç, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Arif Kolay, Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Derviş Tuğrul Koyuncu, Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Abdullah Lüleci, Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Metin Menekşe, Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Abdurrahman Okuyan, Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Yaşar Özüçetin, Prof. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hürü Sağlam Tekir, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yunus Emre Tansü, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya Taş, Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü.

Kenan Ziya Taş, Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hasan Telli, Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Miraç Tosun, Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zekiye Tunç, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vedat Turgut, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Esin Tüylü Turan, Dr., Türkiye.

Nagehan Uçan Eke, Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Çağatay Üstün, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü.

Ali Ata Yiğit, Prof. Dr., Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mualla Uydu Yücel, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat Yümlü, Öğr. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü.

Münevver Ebru Zeren, Doç. Dr., Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın
Türk ve Batı Basınına Yansımaları ***

Gürbüz Arslan**

(ORCID: 0000-0002-9973-8755)

Makale Gönderim Tarihi

04.07.2022

Makale Kabul Tarihi

03.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Arslan, G., “Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 522-570.

APA: Arslan, G. (2022). Hocalı Katliamının Tarihsel Arka Planı ve Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansımaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 522-570.

Öz

Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde yer alan Hocalı, Erivan yönetiminin Dağlık Karabağ'a hâkim olma ve bunun akabinde “Büyük Ermenistan'ı” kurma gibi emperyalist bir politikayı hayata geçirme arzusu sonucu 25 Şubat 1992 gecesi Ermeni silahlı güçleri tarafından saldırıya uğramıştır. Hankendi'nde bulunan eski Sovyet Ordusu'na ait 366. Motorize Alay'ının da destek verdiği bu saldırı esnasında resmî rakamlara göre 106'sı kadın, 63'ü çocuk, 70'i yaşlı toplam 613 kişi katledilmiş; 76'sı çocuk 487 kişi ağır

*Bu çalışma, INCSOS (Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi) tarafından 2-4 Haziran 2022 tarihlerinde Bakü'de düzenlenen “INCOSS VII KARABAĞ Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi” adlı kongrede, “Ulusal ve Dış Basında Hocalı Katliamı” olarak sunulan bildiri metninin genişletilmiş ve içeriğine uygun olarak başlığı güncellenmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, arslan-gurbuz@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

yaralanmış ve 1.275 kişi esir alınmıştır. 150 kişiden de bir daha haber alınamamıştır. Gayriresmî rakamlara göre ise katledilenlerin sayısı 1.300, yaralı sayısı 1.000'in üzerindedir. Ermenistan'ın Hocalı'da gerçekleştirdiği katliam insanlık aleyhine işlenen bir cinayet olarak tarihteki yerini alırken, bu vahşet Türk ve Batı basınında da yankı uyandırmıştır.

Çalışmanın amacı, Ermenilerin Hocalı'ya saldırmasının nedenini, saldırı esnasında yaptıkları katliamı ve bu katliam dolayısıyla Hocalı halkının başından geçen trajik hadiseleri aktarmak ve Hocalı Katliamının Türk ve Batı basınına yansımalarını ortaya koyarak literatüre katkı sağlamaktır. Çalışmada, bahsi geçen süreç, konuyla alakalı çalışmalar, yerli ve yabancı süreli yayınlar ışığında irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Hocalı Katliamı, Dış Politika, Basın

The Process Leading to the Khojaly Massacre and its Reflections in the Turkish and Foreign Press

Abstract

Khojaly, located in the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan, was attacked by the Armenian armed forces on the night of February 25, 1992, as a result of the Yerevan administration's desire to dominate Nagorno-Karabakh and subsequently implement an imperialist policy such as the establishment of "Great Armenia". During this attack, which was supported by the 366th Motorized Regiment of the former Soviet Army in Khankendi, according to official figures, a total of 613 people were killed, including 106 women, 63 children, and 70 elderly people; 487 people, 76 of them children, were seriously injured and 1,275 people were taken prisoner. 150 people have not been heard from again. According to unofficial figures, the number of massacres is 1,300 and the number of casualties is over 1,000. While Armenia's massacre in Khojaly has taken its place in history as a murder committed against humanity, this atrocity has had repercussions in the national and foreign press.

The study aims to contribute to the literature by presenting the reason for the Armenians' attack on Khojaly, the massacre they committed during the attack, and the tragic events that the people of Khojaly went through due to this massacre, and to reveal the reflections of the Khojaly Massacre on the Turkish and Western press. In this study, the mentioned process has been examined in the light of relevant studies, and domestic and foreign periodicals.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Khojaly Massacre, Foreign Policy, Press

Giriş

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki yoğun ilişkiler, esasen Rusya ile İran arasında 1804’de ortaya çıkan Azerbaycan coğrafyasına hâkim olma mücadelesini Rusya’nın kazanmasından sonra başlamıştır. Zira Çarlık Rusya’sı Generali Sisyanov, Karabağ’ın işgalinin hemen ardından Çar’a gönderdiği 22 Mayıs 1805 tarihli raporda, “*Karabağ coğrafi yeri bakımından Anadolu’nun, İran’ın ve Azerbaycan’ın kapısı sayılır*” demek suretiyle bölgenin stratejik önemini belirtmiştir. Ayrıca bu topraklarda kalıcı bir hâkimiyet kurabilmek için Müslümanların arasına Hristiyan unsurların yerleştirilmesi gerektiğine de dikkat etmiştir.¹ Bunun üzerinde Rus yönetimi, I. Petro devrinden (1682-1725) beri yakın ilişkiler içerisinde buldukları Ermenileri kendisine müttefik olarak seçmiş ve ele geçirdiği Azerbaycan topraklarına onları yerleştirme kararı almıştır.²

Alınan karar doğrultusunda 1805-1828 yıllarında Azerbaycan’a özellikle de Karabağ bölgesine İran ve Anadolu’dan Ermeniler kitleler halinde göç ettirilmişlerdir. Sadece 1826-1828 İran-Rus savaşı esnasında İran’dan Azerbaycan’a 18 bin Ermeni ailesi gelirken, savaş sonrasında imzalanan Türkmençay Antlaşması’yla Ermeni göçleri daha da artmıştır. Zira antlaşmanın 14. maddesinde İran’da yaşayan Ermenilerin, Azerbaycan’ın Karabağ, Revan (Erivan) ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarına yerleştirilmesi öngörülmüş ve 1828–1830 yılları arasında 40 bin Ermeni, bu topraklara göç ettirilmiştir. Yine 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Edirne Antlaşması sonucunda da Osmanlı Devleti’nden 84 bin civarında Ermeni, Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiştir.³

Ermenilerin iskânıyla birlikte Karabağ, Revan ve Nahçıvan’ın demografik yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş ve bu durum bölgedeki Azerbaycan Türkleri için zorlu bir süreci de beraberinde

¹ Mahir Garibov, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu*, Ankara 2017, s. VII.

² Hülya Koç ve Burçin Hafize Tarcan, “19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri”, *Journal Of International Banking Economy And Management Studies*, 3/2 (2020), s. 89-90.

³ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36 (2008), s. 188-192.

getirmiştir. Zira uzun süredir “vatan edinme” arayışı içinde olan Ermeniler, sayılarının artmasıyla beraber bu topraklarda kendi vatanlarını kurma yolunda bir hevese kapılmıştır. Ermenilerin bu hevesi özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında özerk bir yönetime kavuşma planlarının suya düşmesiyle birlikte daha da artmıştır.⁴ Ermenilerin kendi vatanlarını kurmak adına söz konusu bölgelerde Azerbaycan Türklerini saf dışı etmek ve bu toprakların kontrolünü ele geçirmek için harekete geçmesi ise iki taraf arasındaki mücadeleleri ve Hocalı Katliamına giden tarihsel süreci de beraberinde getirmiştir.

Konuyla ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Hocalı Katliamına giden süreç ele alınmış olsa da genellikle katliam üzerine odaklanılmış, katliam esnasında neler yaşandığı ve katliamın bölge üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Katliamın basın üzerindeki yankıları hususunda da Türk ve Batı basınının olaya yaklaşımı çoğunlukla ayrı ayrı ele alınırken, her iki kamuoyunun sergilediği tutumu ortaya koyan çalışmalar ise dar kapsamlı olmuştur. Bu noktadan hareketle çalışmamızın ana eksenini Hocalı Katliamının tarihsel arka planı oluştururken, katliama yönelik olarak sadece Türk veya Batı basınının değil, her iki basının da sergilediği tutum mukayeseye dayalı olarak daha geniş kapsamlı tespit ve tahlil edilmiştir. Böylece Hocalı Katliamının bütüncül ve kapsamlı bir yaklaşımla ele alınması, iç ve dış kamuoyuna yansımaları gibi hususlar sağlanmaya çalışılmıştır.

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler Arasında Yaşanan Çatışmalar

Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki Karabağ, Revan ve Nahçıvan üzerindeki hâkimiyet mücadelesi XIX. yüzyıl sonlarından itibaren sıcak çatışmaya dönüşürken, iki taraf arasındaki ilk ciddi ve kanlı çatışmalar Çarlık Rusya’sında meydana gelen 1905 İhtilali sonrasında yaşanmıştır. Çünkü Çarlık yönetimi, Güney Kafkasya’daki ihtilal taraftarı hareketleri önlemek için Kafkasya’da karışıklığın devamını sağlamak amacıyla Ermenilerin Türklere yönelik saldırılarını teşvik etmiştir. 1905-1907 yılları arasında devam eden çatışmalar esnasında da Ermeni

⁴ Murteza Hasanoğlu ve Nesrin Süleymanlı, “Ermenistan Devleti’nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan”, *Aurasya İncelemeleri Dergisi*, 2 / 2 (2013), s. 294.

çeteleri yüzlerce köy ve kasabayı yağmalamış ve binlerce Türk'ü katletmiştir.⁵

1907 yılı itibarıyla iki taraf arasındaki çatışmalar son bulup bir nevi barış ortamı sağlansa da Ermeniler, 1908-1914 yılları arasında Türk köylerine saldırmaya devam etmiştir.⁶ Yine I. Dünya Savaşı sırasında Karabağ Ermenileri büyük çaplı bir isyan çıkartarak Türklere ait işyeri ve evlere saldırmaktan da geri kalmamıştır.⁷ 1917-1918 yılları arasında Revan vilayetine bağlı Türk köylerine yapılan Ermeni saldırıları, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Ordusu Komutanı Mehmet Vehib Paşa sayesinde engellenmiştir. Aynı dönemde Vehip Paşa, Nahçıvan, Karabağ, ve Zengezur⁸un Ermenilerin eline geçmesine de engel olmuştur.⁹

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına saldırılarının engellendiği böyle bir dönemde Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkması Güney Kafkasya'daki ulusal bağımsızlık hareketlerine hız kazandırmış ve bölgenin yönetimi için önce Güney Kafkasya Komiserliği, daha sonra da Güney Kafkasya Meclisi kurulmuştur. Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinden meydana gelen bu oluşum uzun ömürlü olmamış ve 26-28 Mayıs 1918 tarihleri arasında önce Gürcistan ile Azerbaycan, daha sonra da Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Lakin bağımsızlık kararı alan Ermenistan'ın sınırlarının belli olmaması bölge adına ciddi bir problemi de beraberinde getirmiştir. Bu belirsizlik ortamında Ermenistan, Revan'ın yeni kurulan Ermeni Devleti'nin başkenti ilan edilmesine müsaade etmesi için Azerbaycan'dan ricada bulunmuştur. Azerbaycan Millî Şûrası da 29 Mayıs 1918 tarihli toplantısında bölgede barışın tesis edilmesi ve iyi komşuluk ortamının oluşturulması adına Revan'ın Ermenilere verilmesini kabul etmiştir.¹⁰

⁵ Elşad Eyvazlı, "Hocalı Katliamı'na Giden Süreç ve Türk Basınında Hocalı Katliamı", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII / 2 (2019), s. 156.

⁶ Aygün Aktar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara 2005, s. 63.

⁷ Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 96.

⁸ Zengezur şimdiki Nahçıvan'la Azerbaycan arasında yer alan Ermenistan topraklarıdır.

⁹ Umut Uzer, "Bölgesel Güvenlik Bağlamında Dağlık Karabağ Sorununun Dünya Siyasetindeki Yeri", *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 / 1 (2017), s. 71.

¹⁰ Hasanoğlu ve Süleymanlı, a.g.m., s. 299.

Azerbaycan Millî Şûrası'nın iyi niyetle attığı bu adım sonucu Ermeniler, Azerbaycan toprakları üzerinde hukuki anlamda kendilerine ait bir devlete kavuşmuşlardır. Lakin bu durum onları tatmin etmemiş ve Ermeni ordusu ile Ermeni terör çeteleri, "Büyük Ermenistan'ı" kurma yolunda¹¹ Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmak için harekete geçmişlerdir. Ayrıca Bakü, Şamahı ve Kuba'da bölge halkına karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Saldırıları karşısında Azerbaycan yönetimi ise çareyi Osmanlı Devleti'nden yardım istemekte bulmuştur. Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a girmesiyle birlikte bölgede Ermeni katliamlarının önüne geçilmiş ve Bakü, Ermeni işgalinden kurtarılmıştır.¹²

Kısa bir süre sonra Osmanlı ordusu, Mondros Mütarekesi gereği Azerbaycan topraklarından geri çekilmek mecburiyetinde kalınca, bölge İngiliz kuvvetlerince işgal edilmiştir. İngilizler ise 28 Ocak 1919 tarihli tebliğlerinde coğrafi, iktisadi, tarihî ve kültürel varlıkları dikkate alarak Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu ilan etmiştir. Böylece İngiltere, Ermenilerin Karabağ'a hâkim olma hayallerine set çekmiştir. Fakat İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle birlikte Güney Kafkasya coğrafyası Kızıl Ordu'nun istilasına uğramış ve bu topraklarda Sovyet hâkimiyeti başlamıştır.¹³

Sovyet hâkimiyetiyle birlikte Azerbaycan bağımsızlığını kaybedip, bir Sovyet Cumhuriyeti halini alırken, toprak sorunlarıyla da yüz yüze kalmıştır. Zira 27 Nisan 1920'de "sözde" halkların özgürlüğü adı altında Azerbaycan'ı işgal eden ve burada kendi rejimini kuran Bolşevikler, Zengezur ve Nahçıvan'ı Sovyet rejimini kabullenmesinin karşılığı olarak Ermenistan'a bırakmıştır. Hatta bununla da yetinmeyerek Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu Dağlık Karabağ'a kendi geleceğini tayin etme hakkı verilmesi yönünde bir karar da almıştır.¹⁴

Alınan kararlar, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Lideri Neriman Nerimanov tarafından 1 Aralık 1920'de "*Zengezur ve Nahçıvan kazalarının arazisi Sovyet Ermenistanı'nın bölünmez parçasıdır. Dağlık Karabağ'ın emekçi köylülerine ise kendi kaderini belirleme hakkı*

¹¹ Aktar, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹² Hasanoğlu ve Süleymanlı, *a.g.m.*, s. 300.

¹³ Garibov, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁴ Aktar, *a.g.e.*, s. 80-88.

verilmiştir. Bundan sonra hiçbir arazi sorunu iki asırlık komşu olan Azerbaycanlı ve Ermeni halkları arasında kan dökülmesine neden olmayacaktır” şeklinde duyurulmuştur. Böylece Nerimanov’un halkın iradesini dikkate almadan ve Moskova’nın baskısı altında attığı bu adım, Azerbaycan topraklarının etnik, tarihî ve coğrafi anlamda bölgeyle hiçbir ilgisi olmayan ve buraya dışarıdan gelerek yerleşmiş bir halk olan Ermenilere hediye edilmesinin önünü açmıştır.¹⁵

Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti yönetimi Nerimanov’un beyanatından bir hayli memnun kalırken, Nahçıvan halkı beyanatı büyük bir tepkiyle karşılamış ve alınan kararı tanımayacağını belirtmiştir. Bu süreçte Türkiye de iradesini ortaya koymuş ve Nahçıvan’ın Ermenistan’a verilmesini kabul etmeyeceğini, sadece Azerbaycan’ın himayesinde özerk bir bölge olarak kalabileceğini bildirmiştir.¹⁶ Nihayetinde 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları neticesinde Nahçıvan’ın, Azerbaycan’ın koruyuculuğunda özerk bir bölge olması kararlaştırılmış ve akabinde Ermenistan, Nahçıvan’ı Azerbaycan toprağı olarak kabul etmiştir.¹⁷

Nahçıvan’ı bu şekilde Ermenistan’a bırakmayan Azerbaycan için aynı durum Zengezur için söz konusu olmamıştır. Zira Azerbaycan yönetimi, Moskova’nın baskıları sonucu Zengezur’un Ermenistan’a verilmesini onaylamıştır. Zengezur’un elden çıkmasıyla Azerbaycan ile Türkiye arasında bir Ermeni tampon bölgesi yaratılırken,¹⁸ Zengezur’u ele geçiren Ermeniler hemen akabinde Dağlık Karabağ’ı kendilerine bağlamak için harekete geçmişlerdir. Onların bu isteğine şiddetle karşı koyan Azerbaycan yönetimi, bu toprakları Ermenistan’a bırakmasa da yine Moskova’nın baskısı sonucu 7 Temmuz 1923’te Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin bir parçası olarak özerk bir statüye sahip olmasını kabullenmek zorunda kalmıştır.¹⁹

¹⁵ Musa Qasımlı, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Ankara 2019, s. 73-77.

¹⁶ Qasımlı, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁷ Bahadır Bumin Özarslan, “Bir Özerk Cumhuriyet Örneği Olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016)*, Kastamonu, s. 584.

¹⁸ Aktar, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁹ Qasımlı, *a.g.e.*, s. 233-234.

Dağlık Karabağ'ın özerk olmasıyla birlikte Çarlık Rusya döneminde Karabağ'ın dağlık bölgesine yerleştirilen Ermeniler merkezi Hankendi olmak üzere özerk bir yönetime kavuşmuştur. Lakin süreç sadece bununla sınırlı kalmamıştır. Nitekim Ermenistan ve Moskova yönetiminin işbirliği sonucu Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı yüzlerce köy ile Şuşa şehri de Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'ne devredilmiştir.²⁰ Bu toprakların katılımıyla Dağlık Karabağ'ın yüzölçümü 4.400 km²'yi bulmuş ve bu bağlamda Karabağ'ın ¼ bir kısmına sahip olmuştur.²¹

Azerbaycan topraklarında yaşayan Ermenilerin özerk bir yönetime kavuşmasını sağlayan Ermenistan yönetiminin bundan sonraki hedefi, Ermenistan'daki Türkleri buradan çıkarıp "Türksüz Ermenistan'" kurmak ve Dağlık Karabağ'ı da kendisine bağlamak olarak belirlenmiştir. Bu meyanda Ermenistan bir taraftan kendi sınırları içerisinde yaşayan Türkleri baskı ve şiddetle kendi ata topraklarından çıkarıp, yabancı ülkelerde yaşayan Ermenileri ülkesine davet ederken, bir taraftan da Dağlık Karabağ'ın kendisine bağlanması yönünde girişimlerde bulunmuştur.²²

Ermenistan, Dağlık Karabağ'la ilgili beklentisini Sovyet liderlerinin her değişiminde gündeme getirirse ve 1970'li yıllarda Sovyetler Birliği ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti anayasaları kabul edildiği sırada Dağlık Karabağ'ın kendisine verilmesini istese de bundan sonuç alamamıştır.²³ Zira 1977 yılında kabul edilen Sovyet Anayasası'nın 78. maddesindeki "*Birlik Cumhuriyetlerinin arazileri, onların onayı olmadan değiştirilemez. Birlik Cumhuriyetleri arasındaki sınırlar, ilgili devletlerin karşılıklı onayı durumunda değiştirilebilir ki bu değişiklikler SSCB Yüksek Sovyeti*²⁴ tarafından onaylanmalıdır" ifadesi, ülke sınırlarının tek taraflı ve istenildiği zaman değiştirilemeyeceğini ortaya koymuştur.²⁵ Ayrıca

²⁰ Qasımlı, a.g.e., s. 239-240.

²¹ İbrahim Yılmazçelik ve Ali Gökçen Özdem, "İşgal Altındaki Türk Yurdu: Karabağ", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 2-3.

²² Aktar, a.g.e., s. 91-93.

²³ Qasımlı, a.g.e., s. 632.

²⁴ Yüksek Sovyet, Sovyetler Birliği'nin parlamentosu durumundadır. Bkz. Ülker Gürkan, "S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21 (1964), s. 183.

²⁵ Garibov, a.g.e., s. 265-266.

Sovyet Anayasa'sının 87. maddesinde "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni içerir"²⁶ denilmek suretiyle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bölgesi olduğu bir kez daha teyit edilmiştir. Yine 21 Nisan 1978'de kabul edilen Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Anayasası da Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'ın bir parçası olarak göstermiştir.²⁷

Alınan kararlarla Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmak yönündeki beklentisine büyük bir darbe vurulmuştur. Lakin 1985 yılında Sovyetler Birliği Genel Sekreterliğine getirilen Mihail Gorbacov'un "perestrojka" (yeniden yapılanma) ve "glasnost" (açıklık) politikaları Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı topraklarına katma yönündeki hayallerini tekrar canlandırmıştır. Zira Ermenistan, bu politikaları fırsat bilerek Dağlık Karabağ bölgesinde hak iddia etmeye başlamıştır.²⁸

Dağlık Karabağ Üzerinde Hâkimiyet Mücadelesinin Şiddetlenmesi

Gorbacov dönemiyle beraber Dağlık Karabağ'a yönelik emelleri tekrar gün yüzüne çıkan Ermenilerin bu yöndeki ilk adımı, 10 Eylül 1987'de Gorbacov'a 75 bin imzalı bir dilekçe göndererek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesini talep etmek olmuştur.²⁹ Bu adımı Gorbacov'un Ermeni asıllı danışmanı G. Aganbekyan'ın 16 Kasım 1987'de "Dağlık Karabağ'ın Ermenistan toprağı olduğu ve bölgenin Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'a bağlı olması gerektiği" yönündeki açıklaması takip etmiştir. Böyle bir süreçte Ermeni nüfusun ağırlıklı bulunduğu Dağlık Karabağ'ın Çardaklı bölgesine Türk yönetici atanmasının kabul edilmemesi ve Dağlık Karabağ'da görevli memurların Ermenistan'da yargılanma talepleri gerilimin iyice tırmanmasına sebebiyet vermiştir.³⁰

²⁶ <https://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons03.html#chap11>

²⁷ Gülşen Paşayeva vd, "SSCB'de Yarı-Özerkliğin Hukuki Durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Örneği", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 14 (2013), s. 88.

²⁸ Murteza Hasanoğlu ve Rauf Aliyev, "20.Yüzyılın İnsanlık Suçu- Hocalı Soykırımı: Hukuki Ve Siyasi Düzeyde Değerlendirme", *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 240.

²⁹ Garibov, a.g.e., s. 273.

³⁰ Yılmazçelik ve Özdem, a.g.m., s. 15.

Yaşanan bu gelişmeler karşısında Moskova'nın sessizliği Ermenileri cesaretlendirmiştir. Zira 13 Şubat 1988'de yüzlerce Ermeni, Dağlık Karabağ'ın başkenti Hankendi'de düzenledikleri mitingde "birlik" sloganları ile polis denetiminde Lenin Meydanı'na yürümüşler³¹ ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan sınırları içine dâhil edilmesini gündeme getirmişlerdir. 20 Şubat'ta ise Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yönetimi, Azerbaycan milletvekillerinin katılımı olmadan yaptığı toplantıda Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a devredilmesi konusunda, Azerbaycan ve Ermenistan parlamentolarına müracaatta bulunulmasına dair karar almıştır.³²

Merkezin onayı olmadan alınan ve bir nevi başkaldırı niteliğini taşıyan bu karar karşısında³³ Moskova yönetimi, 21 Şubat'ta yaptığı toplantıda, Dağlık Karabağ'ın idari yapısının değiştirilmesine yönelik çaba ve taleplerin Azerbaycan ve Ermenistan halklarının çıkarlarına aykırı olduğu üzerinde durmuştur. Yapılacak değişikliğin milletler arasındaki ilişkilere zarar vereceğine vurgu yapmış ve böyle bir değişikliğe olumlu bakmadığını ortaya koymuştur. Moskova'nın bu tutumuna rağmen Ermenistan yönetimi, 15 Haziran 1988 tarihli toplantısında, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesine onay vermiştir. Hatta Bakü ve Moskova'ya müracaatta bulunarak, bu durumu kabul etmelerini istemiştir. Lakin Azerbaycan yönetimi, 17 Haziran'da aldığı kararda, "*Sovyetler Birliği Anayasası'nın 78. ve Azerbaycan Anayasası'nın 70. maddesine göre Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan ile birleştirilmesinin kabul edilemez ve imkânsız olduğunu*" ifade etmiştir.³⁴

Alınan kararı beğenmeyen Ermeniler, 1988 yılı Temmuz ayı başlarından itibaren Revan'da ve Ermenistan'ın diğer şehirlerinde gösteriler düzenlerken, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yönetimi de 12 Temmuz'da bölgenin Azerbaycan'dan ayrıldığına dair bir karara imza atmıştır. Buna karşılık Azerbaycan yönetimi, Sovyet ve Azerbaycan Anayasalarına atıf yaparak Dağlık Karabağ yönetiminin aldığı kararın

³¹ Amrah Bayramov, *Sovyetler Dönemi Karabağ Meselesi (1920-1991)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2020, s. 97.

³² Aktar, *a.g.e.* s. 122.; Qasımlı, *a.g.e.*, s. 527.

³³ Garibov, *a.g.e.*, s. 267.

³⁴ Qasımlı, *a.g.e.*, s. 528, 545-546.

geçersiz olduğunu ve bu kararı tanımadığını bildirmiştir. Ayrıca Moskova yönetimi de 18 Temmuz'da yaptığı toplantıda, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan alınarak Ermenistan'a verilmesinin Sovyet Anayasası'nın açık bir şekilde ihlali anlamına geleceğine ve bunun kabul edilemez olduğuna dikkati çekmiştir. Zira Sovyet Anayasası'nın 78. maddesi uyarınca "*Birlik cumhuriyetlerinin kendi onayı olmadan ülke sınırlarında herhangi bir değişiklik yapılması mümkün değildir.*"³⁵

Moskova'nın bu tavrı Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin, Ermenistan ile birleşme yönündeki heveslerini engellemeye yetmemiştir. Hatta Ermeniler bölgedeki Azerbaycan Türklerine karşı saldırıya geçerek onları bu topraklardan göçe zorlamışlardır. Yaşanan gelişmeler karşısında devreye giren Moskova ise sanki olayların sorumlusu Azerbaycan'mış gibi gerek Azerbaycan Anayasası'nı gerekse Sovyetler Anayasası'nda cumhuriyetlere tanınan hakları çiğneyerek Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yönetimi'ni lağvetmiştir. Yerine de Ermenilerin gözetiminde Azerbaycan'dan soyutlanmış bir yönetim biçimi olan Dağlık Karabağ Özerk Eyalet Olağan İdaresi'ni kurmuştur. 12 Ocak 1989 tarihinde alınan kararla da Karabağ'ın hukuki statüsü Azerbaycan'dan alınarak Moskova Özel İdare Komitesi'ne bağlanmıştır.³⁶

28 Kasım 1989 tarihine kadar süren bu yönetim döneminde Dağlık Karabağ'da tam bir yetkisizlik, anarşi ve terör yaşanmıştır. Bu süre içinde bölgenin Azerbaycan'la olan siyasi ve ekonomik bağlantısı kesilmiş ve bölgede yaşayan Azerbaycan Türkleri yurtlarından kovulurken çok sayıda yerleşim alanı da yok edilmiştir. Bölgedeki bu kargaşa ve Ermenilerin zorbalıkları Azerbaycan'da toplumsal patlamalara yol açmış ve on binlerce Azerbaycan Türk'ü, Bakü ve Lenin Meydanı'nda gösteriler düzenleyerek tepkilerini ortaya koymuştur. Ortaya konulan bu tepkiler neticesinde Moskova yönetimi, Dağlık Karabağ Özerk Eyalet Olağan İdaresi'ni feshetmiş³⁷ ve bölgedeki Ermenilerin haklarının korunması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması şartıyla bu toprakların yönetiminin yeniden Azerbaycan'a bırakılmasına karar vermiştir.³⁸

³⁵ Qasımlı, *a.g.e.*, s. 548-549.

³⁶ Aktar, *a.g.e.* s. 129-130.

³⁷ Aktar, *a.g.e.* s. 130-132.

³⁸ Şeyda Aslan, *Karabağ ve Hocalı'da Ermeni Mezaliminin Türk Basınında Yankıları (1991-1992)*, Elazığ 2010, s. 60.

Moskova yönetiminin yaptığı fesih hamlesi ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu bir kez daha teyit edilmiştir. Lakin Ermenistan yönetimi, bu kararı tanımadığını açıklamış ve hatta daha ileri giderek 1 Aralık 1989'da Karabağ'ı ilhak ettiğini bildirmiştir. Bu durum karşısında Azerbaycan yönetimi de 7 Aralık 1989'da yaptığı toplantıda, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin ilhakına yönelik kararını kınadığını açıklamıştır.³⁹ Karşılıklı olarak çeşitli hamlelerin yapıldığı bu süreçte Ermenistan'ın 9 Ocak 1990'da Dağlık Karabağ'ı 1990 yılı devlet bütçe planına dâhil etmesi iki taraf arasındaki gerilimi iyice arttırmıştır. Bu arada Moskova yönetimi de 10 Ocak'ta yaptığı toplantıda, "*Dağlık Karabağ konusunda Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 tarihinde kabul ettiği kararların Sovyetler Birliği Anayasası'na uygun olmadığına dair*" bir karar almıştır. Bu bağlamda Sovyet yönetimi bir kez daha Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin onayı olmadan Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti ile Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin birleşme kararını hükümsüz kılmış ve Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu teyit etmiştir.⁴⁰

Azerbaycan ve Moskova yönetiminin kararlarına rağmen Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendisine bağlamaya yönelik girişimleri ve bölgedeki Azerbaycan Türklerine yönelik saldırıları devam ederken Dağlık Karabağ konusunda asıl dönüm noktası Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi sonucu Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilan ettiği 1991 yılı olmuştur. Zira 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan'ın bağımsız olması üzerine, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Ermenilerini temsil ettiklerini söyleyen bir grup toplanarak "Artsak Ermeni Cumhuriyeti'ni" ilan etmiştir. Lakin bu karar Azerbaycan Parlamentosu tarafından Azerbaycan Anayasası'na aykırı olması nedeniyle geçersiz sayılmıştır.⁴¹

Yaşanan bu gelişmeler Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerilimi bir kez daha arttırırken, Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin ile

³⁹ İsmail Özçelik, "Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 / Kafkasya Özel Sayısı (2017), s. 445.

⁴⁰ Qasımlı, a.g.e., s. 554-555.

⁴¹ Araz Aslanlı, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği", *Yeni Türkiye*, 63 / Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV (Eylül-Aralık 2014), s. 2725.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in araya girmesiyle iki taraf arasında 24 Eylül 1991 tarihinde ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Dağlık Karabağ'daki karşıt gruplar silahsızlandırılacak, hükümet organları yeniden oluşturulacak ve Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul edecektir.⁴² Yapılan ateşkese rağmen karşılıklı olarak saldırılar durmazken 20 Kasım 1991'de iki taraf arasında uzlaşma için çaba gösteren Rus ve Kazak heyetiyle, Azerbaycan Hükümeti temsilcilerini taşıyan helikopterin Ermeniler tarafından düşürülmesi ateşkesin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca bu olayın ardından Azerbaycan Cumhuriyeti, 26 Kasım 1991'de "Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinin Feshi Hakkında Kanunu" adı altındaki bir kanunu da yürürlüğe koymuştur.⁴³

Yürürlüğe konulan bu kanuna göre Dağlık Karabağ'ın özerk statüsü kaldırılıp özerk yapı içerisinde yer alan tüm birimler Bakü'ye bağlanmıştır. Ermenistan, bu duruma tepki göstermesine rağmen Dağlık Karabağ'ı ilhak etmek için hareket geçmemiştir. Bunun nedeni ise 23 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan'ın o dönem itibariyle uluslararası kuruluşlara üyelik başvurularında bulunması ve güya uluslararası hukuka saygılı olduğunu göstermek amacıyla Dağlık Karabağ'a yönelik politikasında değişikliğe gittiği şeklindeki bir algıyı dünya kamuoyuna pazarlamaya çalışmasıdır. Nitekim yeni politikanın temelinde önce Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması ve daha sonra da Ermenistan'la birleşmesi vardır. Bu politika doğrultusunda Dağlık Karabağ Ermenileri 10 Aralık 1991'de yaptıkları ve Azerbaycan Türklerinin katılmadığı bir referandumda bağımsızlık yönünde oy kullanmıştır.⁴⁴

Yapılan referandum Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerilimi iyice arttırırken 26 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen tarihe karışması⁴⁵ ve 10 Aralık tarihli sözde referandum sonucu 6 Ocak 1992'de "Artsak Ermeni Cumhuriyeti'nin" ilan edilmesi,⁴⁶ Dağlık Karabağ

⁴² Garibov, *a.g.e.*, s. 297.

⁴³ Aslanlı, *a.g.m.*, s. 2725-2726.; Qasımlı, *a.g.e.*, s. 568.

⁴⁴ Aslanlı, *a.g.m.*, s. 2726.; Qasımlı, *a.g.e.*, s. 569.

⁴⁵ Aktar, *a.g.e.* s. 137.

⁴⁶ Toğrul Aliyev, *Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s. 28.

üzerindeki ihtilafı iki bağımsız devlet arasında savaşa dönüştürmüştür. Ermenistan, 1992 yılının başlarından itibaren Azerbaycan'daki iç çekişmelerin doğurduğu siyasi istikrarsızlığı fırsat bilerek ve aldığı dış desteğin de yardımıyla Dağlık Karabağ'da askeri operasyonlara başlamıştır. Saldırırlar esnasında Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları bölgeler birbirinin ardınca işgal edilmiş, şehir, kasaba ve köyler yakılıp yıkılmış ve halka karşı katliamlar yapılmıştır.⁴⁷ Sivil halka yönelik gerçekleştirilen katliamların en korkuncu ise Dağlık Karabağ sınırları içerisinde sadece Türklerinin yaşadığı Hocalı kasabasında yaşanmıştır.⁴⁸

Hocalı Katliamı

Hankendi, Şuşa, Ağdere ve Hocavend gibi Dağlık Karabağ'ı oluşturan yerleşim birimlerinden biri olan Hocalı, 1989-1991 yılları arasında tam anlamıyla bir gelişme sürecine girmiştir. Zira bu yıllarda Hocalı'da yeni sanayi ürünleri imal edilmeye başlamış, nüfus artışı yaşanmış, eski yaşam bölgeleri hızla büyümüş ve yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Gerek bu elverişli şartların etkisi gerekse Ermenistan'dan göç etmeye zorlanan ve Ermeni saldırılarından kurtulmak isteyen Azerbaycan Türkleri ile Özbekistan'dan zorla çıkartılan Ahıska Türklerinin de bölgeye gelmesiyle Hocalı'nın nüfusu hızla artmıştır. Nitekim 1988 yılında 3.000 civarında olan Hocalı nüfusu, 1992 yılının başında 7.000'i geçmiştir.⁴⁹ Nüfusunun artmasıyla birlikte Dağlık Karabağ'ın merkezi olan Hankendi'den sonraki en büyük yerleşim yeri olan Hocalı, bu özelliğiyle Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı "Türksüzleştirme" politikası önünde önemli bir engel oluşturmuştur.⁵⁰

Hocalı'nın bir başka özelliği ise Ağdam, Şuşa, Askeran ve Hankendi arasında geçiş kapısı olması ve Dağlık Karabağ'daki tek havaalanını içinde barındırmasıdır. Ayrıca Hankendi'nin elektrik hattı, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan yol, Bakü-Hankendi demiryolu ve

⁴⁷ Qasımlı, *a.g.e.*, s. 570.

⁴⁸ Cavid Abdullazade, "Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 69 / 4 (2020), s. 1546.

⁴⁹ Hasanoğlu ve Aliyev, *a.g.m.*, s. 242.

⁵⁰ Salih Uçak, "Tarih, Ders Almayanlar İçin Tekerrürden İbaretir", *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 72.

Bakü-Şuşa karayolu da Hocalı'dan geçmektedir.⁵¹ Yine bölge için stratejik önemi olan ve zengin yer altı kaynakları bulunan Hocalı, Dağlık Karabağ'ın bir nevi kalbi konumundadır.⁵²

Tüm bu özellikler Hocalı'yı Ermenistan'ın hedefi haline getirmiştir. Zira Hocalı'nın ele geçirilmesi durumunda Askeran ve Hankendi arasındaki yol açılarak Şuşa dışındaki bütün Dağlık Karabağ'ın Ermenilerin kontrolü altına alınması söz konusu olacaktır. Ayrıca Ermeni saldırılarından kaçan Türkler sığınacak bir yer bulamayınca Dağlık Karabağ topraklarını terk edecek ve böylece nüfus üstünlüğü tamamen Ermenilerin eline geçecektir.⁵³ Bu bağlamda Ermenilerin Dağlık Karabağ hâkimiyetinin ve "Büyük Ermenistan" hayalinin yolu da Hocalı'dan geçmektedir.

Bunun farkında olan Ermenistan silahlı güçleri, Dağlık Karabağ hâkimiyetine yönelik mücadelenin şiddetlenmesiyle birlikte 1991 yılının Ekim ayından itibaren 9 bin nüfuslu bu bölgeyi kuşatmaya başlamıştır. Kuşatma esnasında şehre giriş çıkışları kapattıkları için Hocalı'ya ulaşım sadece helikopterler aracılığıyla sağlanabilmıştır.⁵⁴ Lakin Kasım ayı içerisinde Hocalı'ya giden bir helikopterin Ermeni kuvvetler tarafından vurulmasıyla birlikte bölgenin hava yolu ulaşımı ciddi anlamda aksamıştır.⁵⁵ Böyle bir süreçte ocak ayının başından itibaren Hocalı'ya elektrik verilmemesi sonucu gaz ve elektrik bağlantısının kesilmesi de Hocalı için şartların giderek kötüleşmesine neden olmuştur. Nitekim bu vahim durumu, Ocak 1991 de Hocalı'ya giden ve katliamdan sadece saatler öncesine kadar Hocalı'da bulunan Amerikalı gazeteci Thomas Goltz; "*Şehirde telefonların çalışmadığını, elektriğin olmadığını, kışın dondurucu soğuşunda ısıtma sistemleri dâhil hiçbir ısınma kaynağının*

⁵¹ İ. Cem Feridunoğlu, "Hocalı Katliamına New York Times ve Hürriyet Gazetesi'nin Bakışı", 25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017), Giresun, s. 174.

⁵² Uçak, a.g.m., s. 67.

⁵³ Arslantürk Akyıldız, "Hocalı'da Yaşanalar", *Yeni Türkiye*, 63 / Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV (Eylül-Aralık 2014), s. 2745.

⁵⁴ Qasımlı, a.g.e., s. 575.

⁵⁵ Beşir Mustafayev, "26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 44.

olmadığını, şehirde açlığın başladığını...” şeklindeki sözleriyle aktarmıştır.⁵⁶

Zorlu günler geçiren Hocalı'nın diğer bölgelerle tek bağlantısı olan helikopter ulaşımı, 28 Ocak 1992'de Şuşa-Ağdam seferini yapan helikopterin Ermeniler tarafından vurulmasıyla kapanırken,⁵⁷ Hocalı'ya son uçuş 13 Şubat'ta askeri bir helikopter tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu uçuşta bölgeye yakıt ve yiyecek takviyesi yapılsa da,⁵⁸ bu takviye Hocalı'yı içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmaya yetmemiştir. Böyle bir dönemde Azerbaycan ordusunun Hocalı'yı Ermeni kuşatmasından kurtarmak için düzenlediği askeri hareket de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁵⁹ Bölgedeki gelişmeleri sınırlı zamanlarda kurabildikleri telefon iletişimi sayesinde Azerbaycan Hükümeti'ne bildiren Hocalı sakinleri, bu görüşmelerden de hiç bir sonuç alamamışlardır.⁶⁰ Artık Hocalı kaderi ile baş başa kalırken, bölgenin ele geçirilmesi konusunda önlerinde hiçbir engel kalmayan Ermeni silahlı güçleri, Hankendi'de bulunan eski Sovyet Ordusu'na ait 366. Motorize Alayı'nın zırhlı araçları⁶¹ ve çoğunlukla Ermenilerden oluşan bu alayın askerleriyle birlikte⁶² 1992 yılının 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece önceden ulaşımına kapattıkları Hocalı şehrini üç koldan işgal etmişlerdir. 25 Şubat gecesi saat 22:00 sularında başlatılan harekâtla şehir, helikopter ve ağır zırhlı araçlar ile şiddetli ateşe tutulmuştur.⁶³

Saldırı karşısında Hocalı'nın kendisini savunma imkânı çok kısıtlı olmuştur. Zira bölgenin savunma gücü az sayıdaki ve genel olarak av silahlarıyla silahlanmış yerli savunma ordusuyla, polis ve ulusal silahlı kuvvetlerin askerlerinden oluşmaktadır. Halkın elinde de Sovyet Lideri M. Gorbaçov'un 25 Temmuz 1990 tarihli kararıyla Dağlık Karabağ'da da

⁵⁶ Akyıldız, a.g.m., s. 2745.

⁵⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bir-cocugun-gozleri-onunde-babasini-oldurduler/72291>

⁵⁸ Bahadır Bumin Özarslan, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 / 1 (2014), s. 192.

⁵⁹ Akyıldız, a.g.m., s. 2745-2746.

⁶⁰ Derya Özkaraman, *Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Fikri Altyapısı ve Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 156.

⁶¹ Qasımlı, a.g.e., s. 575.

⁶² Feridunoğlu, a.g.m., s. 175.

⁶³ Özkaraman, a.g.t., s. 158.

Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi sivil halkın elindeki av silahları dâhil tüm silahların Rus askerleri tarafından toplanmış olması nedeniyle çok az silah vardır. Nitekim Amerikalı Gazeteci Thomas Gold, "Azerbaycan Günlüğü" isimli kitabında, tanık olduğu bu durumu şu şekilde aktarmıştır: "*Hocalı'daki komutan 45 kişilik bir birliği komuta ediyor ve günde iki kere gelen bir helikopterle ancak ellerine yetecek kadar mermi geliyor. Askerlerin yemekleri yok, açlık çok ciddi boyutlara ulaşmış durumda. Helikopterler normalde 18- 20 kişi taşıyabilecek durumda iken, 30- 40 kişiyi çıkarma telaşında çünkü katliam geliyor, soykırım geliyor diyorum.*"⁶⁴

İmkânları kısıtlı olmasına rağmen vatanlarını korumak için Özel Polis Birlikleri komutanı Elif Hacıyev liderliğinde toplanan ve yaklaşık 160 kişiden oluşan Hocalı savunma kuvvetleri, tüm çabasına rağmen 366. Motorize Alayı'nın desteğindeki Ermenilerin üstün asker, silah ve ateş gücü karşısında fazla dayanamamış ve tamamına yakını saldırılar esnasında şehit olmuştur. Gece boyunca devam eden saldırılar dolayısıyla Hocalı adeta yerle bir olup, evler yakılıp yıkılırken⁶⁵ Ermeni askerleri karşısında direnecek hiçbir güç kalmayınca Ermeni askerleri bu sefer de bölgedeki sivil halka karşı saldırıya geçmiştir.⁶⁶ Durumun giderek kötüleşmesi üzerine Hocalı ahalisinden yaşlı, kadın ve çocukların da bulunduğu yaklaşık 2.500 kişi hayatlarını kurtarmak için yakınlarıdaki Azerbaycan Türklerinin nüfusunun yoğunlukta olduğu Ağdam bölgesinin merkezine varabilmek ümidi ile Ağdam'a doğru yola koyulmuşlardır. Ancak ellerinde hiçbir silah olmayan ve tek gayeleri canlarını kurtartmak isteyen savunmasız haldeki bu insanların önü Ermeni askerlerince kesilmiş ve burada büyük bir katliama tabi tutulmuşlardır.⁶⁷

İnsanlık dışı bu katliamda insanların kafa derileri yüzülmüş, kol ve bacakları testere ve hızarlarla kesilmiş,⁶⁸ kafaları vücutlarından koparılmış, hamile kadınların karınları delinmiş ve insanlar diri diri yakılmıştır. Resmî rakamlara göre saldırıda 106'sı kadın, 63'ü çocuk, 70'i yaşlı toplam 613 kişi katledilmiş; 76'sı çocuk 487 kişi ağır yaralanmış ve

⁶⁴ Hasanoğlu ve Aliyev, a.g.m., s. 243-244.

⁶⁵ Akyıldız, a.g.m., s. 2746.

⁶⁶ Feridunoğlu, a.g.m., s. 175.

⁶⁷ Özkaraman, a.g.t., s. 158.; Akyıldız, a.g.m., s. 2746.

⁶⁸ Qasımlı, a.g.e., s. 576.

1.275 kişi esir alınmıştır. 150 kişiden de bir daha haber alınamamıştır. Gayriresmî rakamlara göre ise katledilenlerin sayısı 1.300, yaralı sayısı 1.000'in üzerindedir. Katliam nedeniyle 25 çocuk hem öksüz hem yetim, 130 çocuk da öksüz veya yetim kalmıştır.⁶⁹

Sığınacak bir yer aramak için yola koyulan bu insanlar (yaşlı, kadın, çocuk) sırf bölge halkına bir mesaj vermek ve yalnızca Türk oldukları için Ermeniler tarafından acımasızca katledilmiştir. Katliamla ilgili dönemin Ermenistan Savunma Bakanı Vazgen Sarkisyan'ın şu sözleri insanlık dışı bu saldırının itirafı kabîlindedir: *"Hocalı'dan önce, Azerbaycanlılar Ermenilerin sivil halka el kaldırmayacağını düşünüyorlardı. Biz bu klişeyi kırmayı başardık."* Yine Ermeni kökenli yazar Markar Melkonyan'ın, *"Hocalı sakinleri altı mil mesafe kat ederek neredeyse güvenli yere ulaşmışlardı, fakat askerler onları hakladı. Sonra çizmelerindeki bıçakları çıkarıp insanları doğramaya başladı"* şeklindeki sözleri Azerbaycan Türklerine karşı yapılan katliamı gözler önüne seren bir vesika niteliğindedir.⁷⁰

Yukarıdaki itirafların bir benzeri Hocalı'ya yakın bölgedeki Ermeni askeri birliklerine komutanlık yapmış olan Monte Melkonyan tarafından katliam öncesi ve sonrası tuttuğu günlüklerde açık bir şekilde kayda alınmıştır. Onun aktardığına göre katliamdan bir gün önce Ermeni milisler Hocalı'nın üç tarafından ilerleyerek halkı doğudaki tek çıkış noktasına yönlendirmişlerdir. Hocalı halkı, bu çıkış kapısına girip ilerlemeye başladığında da önleri Ermeni milisler tarafından kesilmiş ve asıl katliam burada gerçekleşmiştir.⁷¹ Böylece savaş hukukunda dokunulmaması gereken ihtiyar, kadın ve çocuklar dâhil olmak üzere neredeyse bütün Hocalı halkı, Ermeni askerleri tarafından işkenceye maruz bırakılmış ve vahşi bir katliama uğratılmıştır.⁷²

Katliamın Türk ve Batı Basınına Yansıması

Ermenistan'ın insan haklarını hiçe sayarak, tarihsel ve kültürel açıdan Türk toprağı olan, hukuki açıdan da Azerbaycan'a ait bulunan Hocalı'da

⁶⁹ Kurtuluş Yılmaz Genç, "Tarihe Düşen Kara Leke: Hocalı; Soykırım Mı, Katliam Mı?", 25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017), Giresun, s. 274.; Akyıldız, a.g.m., s. 2747.

⁷⁰ Qasımlı, a.g.e., s. 576.

⁷¹ Genç, a.g.m., s. 273-274.

⁷² Uçak, a.g.m., s. 74.

gerçekleştirdiği bu katliam, insanlık aleyhine işlenen bir cinayet olarak tarihteki yerini alırken, bu vahşet Türk ve Batı basınında birçok yankı uyandırmıştır.

Türk Basınında Hocalı Katliamı

Cumhuriyet gazetesi, Hocalı katliamını “Karabağ’da Savaş Rüzgârları Sertleşiyor” başlığı altında duyurmuş ve haberin içeriğinde “*Ermeni militanların dün gerçekleştirdikleri saldırı sonucu Karabağ’daki Azeri köyü Hocalı’yu işgal ettikleri bildiriliyor*” demiştir. Haberin devamında da Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki şiddetli çatışmalara Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) birliklerinin de katıldığını, Hocalı halkının, Ermeni militanların başlattığı saldırıya karşı koyamayıp evlerini tahliye ettiklerini ve Ermeni militanların tahliyeden kısa bir süre sonra köye girerek binaları yıktıklarını yazmıştır.⁷³

Hürriyet gazetesi, “Ermeniler, Bir Azeri Kasabasını Ele Geçirdi” şeklinde bir manşetle katliama yer vermiş ve 366. Motorize Alayı ile Ermeni militanlarının 25 Şubat gecesi başlattıkları saldırılarda 5 bin nüfuslu Hocalı kentiyle ve yakınındaki iki köyü ele geçirdiklerinden bahsetmiştir. Aynı gazete Azerbaycan İçişleri Bakanı’nın çatışmalar esnasında “*100 kişinin öldüğü, 250 kişinin yaralandığı ve 300 kişinin de kaybolduğu, Ermenilerin saldırısına Hankendi yakınlarında konuşlandırılmış bulunan Bağımsız Devletler Topluluğu’nun (BDT) 366’ıncı Mekanize Piyade Alayı’na bağlı askerlerinde katıldığı*” yönünde İnterfaks Ajansı’na verdiği beyanatı da aktarmıştır. Bu açıklamaya karşılık BDT Silahlı Kuvvetleri ve Ermenistan’ın bu iddiayı yalanladığı ve Ermenilerin, kasabayı hiçbir direnişle karşılaşmadan aldıkları yönünde söylemleri olduğunu ve “*Orada, yalnızca bir kaç Alaska Türkü ailesi kaldı, direnişle karşılaşmadık*” dediğini yazmıştır.⁷⁴

Milliyet gazetesinin Hocalı Katliamı konusundaki başlığı “Karabağ’da Ateşkes Kısa Sürdü” şeklinde olurken haberin içeriğinde, her iki tarafın birbirlerini ateşkesi bozmakla suçladığını, Azerbaycan güçlerinin Ermeni kentlerini bombaladıklarını, Ermeni militanların da Azerbaycan kasabalarına saldırı düzenlediklerini bildirildiğini yazmıştır. Ayrıca Azerbaycan yönetiminin, Ermeni saldırıları esnasında Hocalı’da 100

⁷³ *Cumhuriyet*, 27 Şubat 1992, s. 10.

⁷⁴ *Hürriyet*, 27 Şubat 1992, s. 12.

kişinin öldüğü yönünde açıklamalarda bulunduğuna değinmiştir. Ermenilerin ise Hocalı'yı "*Mermi bile atmadan ele geçirdik*" şeklinde verdiği demeci sütunlarına yansıtmıştır.⁷⁵

Görüldüğü gibi o dönem itibariyle Türk basınının önde gelen gazetelerinin Hocalı katliamına yönelik ilk tepkisi gerek Anadolu Ajansı gerekse yabancı ajanslardan elde ettikleri bilgileri yorumsuz bir şekilde aktarmak olmuştur. Lakin Türk basınının Hocalı katliamıyla ilgili sergilediği bu tavır, bölgeden detaylı haberlerin ve fotoğrafların gelmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Zira bu fotoğraflar, cephede savaşan askerlerin fotoğrafları değil, savaşın sivil halk üzerindeki trajik yansımalarıdır.⁷⁶

Örneğin *Hürriyet*, bölgeye gönderdiği muhabiri İrfan Saymaz'dan elde ettiği bilgi ve fotoğraflar neticesinde Hocalı'da yaşanan olaylarla ilgili "*Dünya, Bu Katliama Dur Demeli*" manşeti altında Hocalı'da yaşanan trajediyi aktarmış ve Azerbaycan kadınlarının "*Allah'ından bul emi... Kadına, çocuğa el kaldırmak var mı?*" şeklindeki Ermenilere yönelik beddualarını aktararak Hocalı'da bir katliam yaşandığını net bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. 366'ıncı Mekanize Piyade Alayı ile Ermeni milislerin saldırısı sonucu Hocalı kasabasının düştüğünü, saldırıya az sayıdaki silahlarıyla direnmeye çalışan Azerbaycan Türklerinin kasabada esir kalan kadınlarını ve çocuklarını kurtarmak için hayatları pahasına gerçek bir destan yazdığını dile getirmiştir.⁷⁷

Cumhuriyet, "*Karabağ: Azeriler Zor Durumda*" başlığını atmış ve "*Ermeni milislerin denetimine geçen Hocalı'dan kaçan Azeriler, çatışmalarda yüzlerce Azeri'nin öldüğünü ve sokakların ölülerle dolup taşıdığını söylediler*" şeklinde bir haber yapmıştır. Ayrıca Ermenistan yönetiminin Karabağ'da sorunun Azerbaycan'ın burada yaşayan Ermenilerin self determinasyon hakkını tanımamasından kaynaklandığı yönündeki demecini aktarmıştır.⁷⁸

⁷⁵ *Milliyet*, 28 Şubat 1992, s. 6.

⁷⁶ Tuğba Ürekli, *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek; Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2013, s. 137-138.

⁷⁷ *Hürriyet*, 28 Şubat 1992, s. 14.

⁷⁸ *Cumhuriyet*, 29 Şubat 1992, s. 1, 19.

Milliyet, “Karabağ’da Kan Gövdeyi Götürüyor” manşeti altında, Ermenistan’ın eski Sovyet ordusunda hizmet veren gençlerini “hizmet günü geldi, yurdunuzu savunacaksınız” sloganı ile silahaltına çağırdığını ve modern silahlarla donatılan Ermeni milislerin, Karabağ’daki son Azerbaycan kalesi Şuşa kentine doğru saldırıya geçtiğini yazmıştır. Azerbaycan Halk Cephesi sözcüsünün, Hocalı köyünde bin dolayında kişinin kaybolduğu ve bunların çoğunun hayatından ümit kesildiği şeklindeki demecini aktarmıştır. Haberin devamında da Reuters Ajansı muhabirinin bölgeyle ilgili yapmış olduğu tespitlere yer vermiştir. Buna göre Hocalı saldırısı esnasında yaralanan yüzlerce Azerbaycan Türkü çatışma bölgesinden kaçmaya çalışmakta ve Ermeniler bölgedeki varlıklarını her gün biraz daha güçlendirmektedir.⁷⁹

Türkiye gazetesi, “Saldırılar Sürüyor... Halk Panik İçinde... Yüzlerce Ölü Var... Ermenilere Dur Demeli” başlıklı haberinin içeriğinde, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin’in “*Dağlık Karabağ’da artık Azerbaycan Türkü’nün kalmadığı ve bölgenin Ermeni kuvvetlerinin denetimine geçtiği*” yönünde açıklamalar yaptığı bilgisini paylaşmıştır. Ayrıca Hocalı köyünde 1.234 kişinin öldüğüne ve cenazelerin kaldırılmasına başlandığına değinmiş ve binden fazla Azerbaycan Türkü’nün şehidinin yasının tutulduğu böyle bir dönemde bölgedeki çatışmaların genişleyerek devam ettiğini bildirmiştir.⁸⁰

Görüldüğü üzere Türkiye’deki ulusal basın Hocalı’daki hadiselere yaklaşımında Azerbaycan Türklerinin zor günler geçirdiği ve Ermeniler tarafından katledildiğine dikkat çekmek şeklinde belirgin bir değişiklik meydana gelmeye başlamıştır. Türk basınında Hocalı katliamıyla ilgili en büyük infial ise katliama uğramış kişilerin fotoğraflarının çekilmesi ve katliama tanık olan insanların demeçlerinin yayınlanmasıyla söz konusu olmuş ve kaleme alınan yazılarda vahşetin boyutu gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Örneğin *Cumhuriyet*, “Karabağ Kan Gölü, Bakü’de Yas”, “Hocalı’da Vahşet” ve “Gözleri Oyulmuş Cesetler” başlığı altında, Ermeni militanları ve 366. Motorize Alayı’nın Hocalı’da düzenlediği saldırının tam bir katliama dönüştüğünü yazmıştır. Katliam esnasında bebeklerinin

⁷⁹ *Milliyet*, 29 Şubat 1992, s. 11.

⁸⁰ *Türkiye*, 1 Mart 1992, s. 1.

gözlerinin oyulduğunun, erkeklerinin penisinin doğrandığının ve kadınların memelerinin kesildiğinin altını çizmiştir. Katliamdan kaçan insanların tecavüz olaylarını utanarak anlattıklarını ve birçok kadının tecavüze uğradıktan sonra dağlara bırakıldığını aktarmıştır. Yaşanan vahşeti gözler önüne sermek için katliamdan kaçmayı başaran insanların, “*Önce yirmi kadar tank şehre girdi. Bunlar Ruslardı. Ateşe başladılar. Ardında Ermeni askerleri geldi. Tüm evlerimizi yaktılar. Kaçtık. Kocamı, kızımı öldürdüler. Gülbaharım öldü*”, “*15 kişiydi ailem. Geriye kimse kalmadı, bir kişi bile*” şeklindeki trajik hikâyelerine yer vermiş ve bunun yanı sıra Ağdam’daki cami morgunda bulunan naaşların yaşanan dramı net bir şekilde ortaya koyduğunu dile getirmiştir.⁸¹

Hürriyet, “Azerbaycan Yas Tutuyor” manşetini kullanarak, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’da kadın ve çocuk demeden yüzlerce evladının katledilmesi üzerine 3 günlük yas ilan ettiğini ve Ermenistan’ı soykırım yapmakla suçladığını yazmıştır. Hocalı’dan kaçmayı başaran Azerbaycan Türklerinin, “*Katliamın Rus askerlerin desteğindeki Ermeni milisler tarafından ağır silahlar kullanılarak gerçekleştirildiğini*” söylediğini aktarmıştır.⁸² “Batı’yı Susturan Fotoğraflar” başlığı altında da bölgeden gelen fotoğrafların Ermeni çetelerinin Hocalı ve köylerinde giriştikleri saldırılarda çok sayıda Azerbaycan Türkü’nü çocuk ve kadın ayrımı yapmadan öldürdüklerini gözler önüne serdiğine değinmiştir. Azerbaycan’daki çatışmaları günlerdir inatla Azeri saldırıları olarak veren Batı basınının, Hocalı’dan gelen vahşet dolu fotoğraflardan sonra gerçeği kabul ettiğine ve Ermenilerin katliamlarını dünyaya duyurmaya başladığına dikkat çekmiştir.⁸³

Milliyet, “Ermeniler Kana Doymuyor. Karınları Deşilmiş Bebekler... Süngülenmiş Kadınlar... Gözleri Oyulmuş, Kulakları, Burunları Kesilmiş Erkekler... Cesetler... Cesetler...” başlığını atmış ve katliama uğrayan insanların resmini paylaşmıştır. Ayrıca “Bebeğe Kan Emzirdiler” manşetinin altında, “*Hocalı’da Gülsüm Hüseyin’in 3 yaşındaki kızı Narinçi gözlerinin önünde süngüleyerek öldürdüler. Hemen yanında 4 yaşındaki bir başka daha süngülenmiş yatıyor. Bir genç anneyi bebeğini*

⁸¹ *Cumhuriyet*, 2 Mart 1992, s. 1, 19.

⁸² *Hürriyet*, 2 Mart 1992, s. 1, 17.

⁸³ *Hürriyet*, 4 Mart 1992, s. 1.

emzirirken öldürüp göğsünü kestiler. Bebek kesik memeden bir süre kan emdi, sonra o da öldü” şeklinde bir habere yer vererek katliamın boyutuna dikkat çekmek istemiştir. “Bu Ne Vahşet” başlıklı haberinde de Ermeni çetelerinin Azerbaycan Türklerine karşı insanlıktan çıkmış ve gözü dönmüş bir şekilde saldırılarda bulduklarını yazmıştır. Ermenilerin suçsuz ve günahsız insanları öldürürken şişleme, süngüleme, kulak-burun kesme, tırnak sökme, göz oyma ve üzerlerinde sigara söndürme gibi ne kadar vahşi yöntem varsa hepsini uyguladığını ifade etmiştir.⁸⁴

Sabah gazetesi, “Ermeniler Katliama Giriştiler” şeklinde bir manşetle Rus askerlerinin desteği altında Hocalı’yı ele geçiren Ermeni milislerin genç kız ve kadınlara tecavüz ettiğini, erkeklerin gözlerini oyup cinsel organlarını kestiğini aktarmıştır. On binlerce silahsız Azerbaycan Türkü’nün canını kurtarmak için şehri terk ettiğini ve ölü sayısı hakkında sağlıklı bilgi alınamadığını bildirmiştir. Ermeni saldırılarının tam bir vahşete dönüştüğüne ve Ermenilerin Türkleri sadece öldürmekle kalmayıp cesetlerine bile acımasızca işkence yaptıklarına değinmiştir. “*Ortalık gözleri oyulmuş, kulakları kesilmiş bebek, memelerinin uçları koparılmış kadın, penisleri doğranmış erkek cesetleriyle dolu*” ifadesiyle de Hocalı’nın yaşadığı drama dikkat çekmek istemiştir.⁸⁵

Türkiye, “Hür Dünya Ermenilerin Yaptığı Soykırıma Seyirci, Karabağ Kan Ağlıyor” başlığı altında, yabancı basında “Bir imamın Hocalı’da hunharca katledilmiş 477 kişiyi defnettiği” yönünde haberlerin yer aldığını yazmıştır. Azerbaycan Türkü askerlerinden Ağa Mehmet Mutif’in “*Kadın ve çocukları kurtarmak için onları dağ yollarından kaçırmaya çalışıyorduk. Ermeniler bizim izimizi buldular ve üzerimize ateş açtılar. Kadın ve çocuklardan 12 tanesi öldürüldü*” şeklindeki demecine yer vermiştir.⁸⁶ “Karabağ Dağları Ceset Dolu” manşetinin içeriğinde, helikopterle bölgeye yapılan keşif uçuşlarına katılanların korkunç manzaralarla yüz yüze geldiklerinden bahsetmiştir.⁸⁷ “Buna Yürek mi Dayanır” başlığı altında Ermeniler tarafından şehit edilen soydaşlarımızın naaşlarının şehir merkezine getirildiğini belirtmiş ve

⁸⁴ *Milliyet*, 4 Mart 1992, s. 1, 17.

⁸⁵ *Sabah*, 3 Mart 1992, s. 1.

⁸⁶ *Türkiye*, 2 Mart 1992, s. 1, 13.

⁸⁷ *Türkiye*, 3 Mart 1992, s. 6.

“Cesetleri görenler hiçkırı hiçkırı ağlıyor. Zira cesetlerin kiminde baş, kiminde ayak, kiminde de kol yok. Ermeniler öldürmekle kalmamış, cesetleri liğme liğme parçalamış. Ve Batı dünyası, bu vahşete hala seyirci” gibi sözlerle katliamın boyutuna dikkati çekmek istemiş ve Batı dünyasını eleştirmiştir.⁸⁸

Batı Basınında Hocalı Katliamı

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) basınından *Washington Post* gazetesi, 28 Şubat 1992 tarihli nüshasında, işgal sırasında Dağlık Karabağ'da bulunan gazeteci Thomas Goltz'un kaleme aldığı bir yazıyı yayımlamıştır. Thomas Goltz bahsi geçen yazıda, Hocalı'daki çatışmalardan kaçan insanların “Ermeni saldırısı dolayısıyla kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere 500'e yakın kişinin öldüğü” şeklinde bilgilere yer vermişse de o an itibarıyla hayatlarını kaybedenlerin sayısı hakkında gerçek bir tahminde bulunmanın zor olduğuna vurgu yapmıştır. Kendisinin bizzat gördüğü yedi cesedin ikisinin çocuk, üçünün kadın, birisinin de yakın mesafeden göğsünden vurulmuş bir erkeğe ait olduğunu ifade etmiştir. Ağdam Hastanesi'nde tedavi gören 120 mültecinin de vücudunda çok sayıda bıçak yarası olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁹

ABD basınından *New York Times* gazetesi, 27 Şubat 1992 günlü sayısında, Ermeni güçlerinin Azerbaycan kasabası olan Hocalı'yı ele geçirdiğini bildirmiş ve Azerbaycan Halk Cephesi'nin saldırı dolayısıyla “Hocalı kasabasının büyük bölümünün kül içinde olduğu, düzinelerce evin yıkıldığı, çok sayıda sivilin öldüğü veya yaralandığı” yönündeki açıklamasına yer vermiştir. Azerbaycan'ın işgal sırasında 100 kişinin öldüğü ve 250 kişinin de yaralandığı yönündeki açıklamasına karşılık, Ermenistan yetkililerinin çok daha düşük rakamlardan bahsettiğini ve bu bağlamda kesin bir sayı vermenin mümkün olmadığına değinmiştir. Ayrıca işgalin Ermenistan milletvekilleri tarafından büyük bir zafer olarak görüldüğünü ifade etmiştir.⁹⁰

New York Times, 3 Mart 1992 tarihli nüshasında ise Hocalı kasabasında Ermeni askerlerinin 1000 kişiyi öldürdüğü ve karla kaplı dağ

⁸⁸ Türkiye, 4 Mart 1992, s. 6.

⁸⁹ *Washington Post*, 28 Şubat 1992, s. 6.

⁹⁰ *New York Times*, 27 Şubat 1992, s. 5.

geçitlerinde katliamdan kaçan erkek, kadın ve çocukları katlettikleri yönündeki iddiaların Ermenistan tarafından yalanlamasına rağmen, bölgeye dağılmış düzinelerce cesedin bunun aksini gösterdiği üzerinde durmuştur. Bütün bunların yanında yaşanan kayıplarla ilgili Azerbaycan'ın hazırlamış olduğu raporların doğruluğunun kanıtlandığına da dikkat çekmiştir. Ayrıca helikopterle bölgeye giden Azerbaycanlı yetkililer ve gazetecilerin kafa derisi soyulmuş üç çocuğun cesetlerini geri getirebildiğini ve Ermenilerin ateş açmasının daha fazla ceset alınmasını engellediği bilgisini haberleştirmiştir. Aynı gazete, Dağlık Karabağ Azerbaycan Vali Yardımcısı Esad Faradzhev'in, "*Kadınlar ve çocukların kafa derisi yüzüldü. Cesetleri almaya başladığımızda bize ateş etmeye başladılar*", sözü ile Ağdam Milis Şefi Raşid Mamedov'un, "*Cesetler koyun sürüleri gibi orada yatıyor. Faşistler bile böyle bir şey yapmadı*" şeklindeki açıklamalarına yer vermiştir. Yine Dağlık Karabağ eteklerine Azerbaycan Türklerinin cesetlerini taşıyan kamyonları gören Reuters fotoğrafçısı Frederique Lengaigne'nin, "*İlkimde 35 saydım ve ikincisinde neredeyse bir o kadar varmış gibi görünüyordu. Bazılarının kafaları kesilmiş ve birçoğu yakılmıştı. Hepsi erkekti ve birkaçı askeri üniforma giyiyordu*" şeklindeki gözlemlerini aktarmıştır.⁹¹

New York Times, 4 Mart 1992 günü sayısında, Hocalı'da yaşanan katliam ile ilgili tarafların söylemlerinin farklı olduğu üzerinde durmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan'ın, Ermeni kuvvetlerin Hocalı'yı işgal ettiği ve ardından kaçmaya çalışan insanları öldürdüğüne dair iddiasının olduğundan bahsetmiştir. Hatta Azerbaycanlı yetkililerin bu iddialarını doğrulamak için bazı gazetecileri bölgeye götürdüğünü ve Hocalı'dan kaçarken Ermenilerin saldırısına uğramış olan aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu karlara saçılmış haldeki cesetleri gösterdiğini yazmıştır. Yine *New York Times*'ın Associated Press'e atıf yaparak Azerbaycan polisinin 120 Türk'ün cesedinin bulunduğunu ve daha fazla arama yapılmasının Ermeniler tarafından engellendiği şeklindeki haberini sayfalarına taşıdığı görülmektedir. Buna karşılık Ermenistan'ın saldırıyı inkâr etmemekle beraber, cinayetlerin söylendiği kadar yüksek olmadığı üzerinde durduğunu aktarmıştır. Ayrıca Ermeni yönetiminin, Hocalı'nın, Azerbaycan'ın sözde Hankendi'ne yönelik bombardımanını

⁹¹ *New York Times*, 3 Mart 1992, s. 1, 3.

durdurmak için ele geçirildiği yönünde bir açıklama yaptığını ifade etmiştir.⁹²

New York Times'ın 5 Mart 1992 tarihli nüshasında, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Rasim Ağayev'in, Hocalı'da düzenlenen saldırıda en az 1000 kişinin öldüğü ve bu saldırıda 366. Motorlu Alayı'na ait zırhlı personel taşıyıcı ve tankların da Ermenilere yardım ettiği yönündeki açıklamalarına yer vermiştir. Ayrıca bu açıklamanın alay komutanı tarafından yalanlandığını ifade etmiştir.⁹³ 8 Mart 1992 günlü sayısında da Dağlık Karabağ üzerindeki mücadeleden bahsettikten sonra bu mücadelenin tam bir trajediye dönüştüğü üzerinde durmuştur. Bu tespiti de *"Evimize geldiler ve kaçmamızı yoksa diri diri yakılacağımızı söylediler. Sahip olduğumuz her şeyi kırdılar ve ağabeyimi ve annemi yaralayan bir el bombası attılar. Natavan Usubovan'ın annesiyle birlikte başka bir el bombasından öldüğünü gördüm"* şeklindeki ifadelerle Hocalı katliamından kurtulabilen çocukların demeçlerini aktararak kanıtlamak istemiştir.⁹⁴

Görüldüğü gibi Hocalı'da yaşanan katliam, ABD basınının önde gelen gazetelerinin dikkatini çekmiş ve bölgede görev yapan gazetecilerin gözlemleri sansüre uğramadan aktarılmıştır. Bununla birlikte ABD basını, Hocalı'da yaşanan vahşetle ilgili ilkin "katliam" kelimesi kullanmamış ve olaylar hakkında her iki tarafın söylemlerinin farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Lakin bu tavır ilerleyen günlerde bölgeden katliamla ilgili fotoğrafların gelmesiyle birlikte değişmiştir. Yaşanan vahşet trajedi olarak aktarılırken, kayıplarla ilgili Azerbaycan'ın hazırlamış olduğu raporlarının doğruluğunun kanıtlandığı ifade edilmiştir.

İngiltere basınından *Times* gazetesi, 1 Mart 1992 tarihli nüshasında, Thomas Goltz'un kaleme aldığı yazı üzerinden Hocalı'da yaşanan katliamı okuyucusuna aktarmıştır. Thomas Goltz ise kaleme aldığı yazıda ilk olarak Hocalı katliamından sağ kalan insanların açıklamalarına yer vermiştir. Buna göre Azer Hajiyev isimli bir askerın *"Ermeniler ateş ederek içeri girdiler ve süngü ve bıçaklarıyla insanları oymaya*

⁹² *New York Times*, 5 Mart 1992, s. 6.

⁹³ *New York Times*, 4 Mart 1992, s. 6.

⁹⁴ *New York Times*, 8 Mart 1992, s. 1.

başladılar” şeklinde bir beyanı olurken, Rasia Aslanova isimli bir kadın da kocası ve damadının gözünün önünde katledildiğini ve kızının hala kayıp olduğunu bildirmiştir. Thomas Goltz, yazısının ilerleyen kısımlarında katliamdan sağ kurtulan insanların açıklamalarından yola çıkarak Ermeni askerlerin çoğu kadın ve çocuk olmak üzere 450’den fazla Azerbaycan Türkü’nü öldürmüş ve süngülemiş olduğunu anlatmıştır. Asıl katliamın saldırı esnasında değil, saldırı sonrasında yani insanların Hocalı’yı terk etmek için yola koyuldukları sırada olduğuna dikkati çekmiştir. Ağdam’a ulaşmayı başaran kulağı kesilmiş bir çocukla karşılaştığını, morgda 479 kişinin ölü olarak kayıtlara geçirildiğini ve 29 kişinin de mezarlığa gömüldüğünü ifade etmiştir. Ağdam Hastanesi’nde başta kurşun ve bıçak yarası olmak üzere çeşitli yerlerinden yaralanmış yaklaşık 140 kişinin tedavisinin yapıldığını dile getirmiştir.⁹⁵

Times, 2 Mart 1992 günü sayısında, Hocalı katliamını bölgeye gönderdiği muhabiri Anatol Lieven’in ağzından aktarmıştır. Anatol Lieven’in yaşanan katliamla ilgili izlenimleri ise şu şekilde olmuştur:

“Dağlık Karabağ’ın karla kaplı tepelerinden alçalırken etrafa saçılmış cesetler gördük. Görünüşe göre mülteciler koşarken vurulmuş. İzlediğimiz bir video da tepelerin çeşitli yerlerinde yatan düzinelerce cesedin olduğu gösteriliyordu. Azerbaycanlı yetkililer, Hocalı kasabasından kaçış esnasında 1000 kadar kişinin öldüğünü iddia ediyor, 4.000 kişinin yaralandığı, bir o kadar kişinin de donarak öldüğüne veya kaybolduğuna inanılıyor. Buradaki sivil helikopterin görevi dağlara inmek ve katliamın olduğu bölgelerden cesetleri toplamaktı. Sivil helikopter dört ceset topladı ve bu esnada bir Azeri kameraman yamaçlardaki birkaç düzine cesedi filme aldı. Ağdam’daki hava gemisine geri dönersek, sivil helikopterin getirdiği cesetlere baktık. İki yaşlı adam ve küçük kız kan içindeydi.”⁹⁶

Times, 3 Mart 1992 tarihli nüshasında, Anatol Lieven’in bölgeden gönderdiği haberleri aktarmaya devam etmiştir. Anatol Lieven kaleme aldığı makalede ise Hocalı-Ağnam arasındaki yamaçlarda Ermeniler tarafından katledilmiş Türklerin cesetlerinin bulunduğunu anlatırken cesetlerin çoğunun herhangi resmî bir görevi olmayan sivil halka ait

⁹⁵ *Sunday Times*, 1 Mart 1992.; <http://supremecourt.gov.az/en/static/view/176>

⁹⁶ *Times*, 2 Mart 1992.; <http://supremecourt.gov.az/en/static/view/176>

olduğundan ve bu cesetlerin katliam sonrası birçok insana tepelerde saklanma ve soğuktan koruma konusunda kalkan görevi gördüğünden bahsetmiştir. Ayrıca kendisinin yakından gördüğü 31 kişiye ait cesetten bir tanesinin polis memuru, iki tanesinin asker, geri kalanlarının ise 8 kadın ve 3 küçük çocuk da dâhil olmak üzere sivil halktan olduğunu dile getirmiştir. Hayatta kalanların çoğunun travma geçirdiğinin altını çizdikten sonra da “*Dağlık Karabağ’daki yamaçlarda, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu altmıştan fazla ceset görülmesi, Ermeni birliklerinin Azeri mültecileri katlettiği iddialarını doğruladı*” şeklindeki tespitiyle de Ermenilerin katliam yaptığını net bir şekilde ifade etmiştir.⁹⁷

Times (Sunday Times), 8 Mart 1992 günlü sayısında, bir kez daha Thomas Goltz’un, Hocalı’dan gönderdiği haberlere yer vermiştir. Bu haberlerde Thomas Goltz, binlerce Azerbaycan Türkü’ne ev sahipliği yapan Hocalı’nın haritadan silindiğine vurgu yapmıştır. Yaşanan katliamla ilgili mide bulandırıcı raporların geldiği ve halkına ait cesetlerin morglarda üst üste yığıldığı Hocalı’nın, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra en korkunç katliama maruz kalan bölge olduğu konusunda hiçbir şüphenin kalmadığını ifade etmiştir. Ayrıca Hocalı’dan ayrılırken helikopterde karşılaştığı insanları kaynak göstererek gerek Hocalı’nın işgali ve gerekse işgal sonrası süreçte Ermeniler tarafından yağmalama, öldürülme, pusuya düşürülme ve tecavüze uğrama gibi Hocalı halkının başından geçen trajik hadiseleri anlatmıştır. Yine Ağdam Hastanesi’nde yatan insanların sürekli olarak “*Kızım nerede, oğlum nerede?*” şeklinde sorular sorduğundan bahsetmiştir.⁹⁸

Görüldüğü gibi İngiltere’nin önde gelen gazetelerinden *Times* da Hocalı’da yaşanan katliamı sütunlarına taşıyarak yaşanan gelişmelere duyarsız kalmamıştır. Bununla birlikte *Times*’ın olaylara yaklaşımı bölgede görev yapan gazetecilerin gözlem ve tespitlerini aynen aktarmakla sınırlı kalmıştır.

Rus basınından *İzvestiya* gazetesi, 3 Mart 1992 tarihli sayısında, Hocalı’nın işgali hakkında Azerbaycan ve Ermenistan tarafından yapılan açıklamalara yer vermiştir. Gazeteye göre Azerbaycan, 366. Motorize Alay’ından ayrılan dört askerin hikâyelerinden yola çıkarak Hocalı’da

⁹⁷ *Times*, 3 Mart 1992.; <http://supremecourt.gov.az/en/static/view/176>

⁹⁸ *Times*, 3 Mart 1992.; <http://supremecourt.gov.az/en/static/view/176>

yaşananların tam bir trajedi olduğunu ileri sürmektedir. Hocalı'nın büyük bir yıkımla karşı karşıya kaldığını, işgal esnasında çoğu sivil halktan olmak üzere yaklaşık 1000 kişinin öldüğünü ve 1500 kişinin de kaybolduğunu ileri sürmektedir. Ermenistan açısından Hocalı'da yaşananlar bir işgal değil askeri bir başarıdır. Ayrıca Ermeni yönetimine göre burası 10 bin nüfuslu bir şehir olmayıp Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının artmasıyla birlikte Azerbaycan tarafından şehir statüsü verilmiş bir köydür. Buranın yakılıp yıkıldığına dair söylemler de Azerbaycan'ın bir propaganda faaliyetinden başka bir şey değildir.⁹⁹

İzvestiya, 4 Mart 1992 günlü nüshasında 366. Motorlu Alay'ın subayları, teğmenleri ve askerlerinin her iki taraftan da çatışmalara katıldığı bilgisini vermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Basın Sekreteri Rasim Agayev'in basın toplantısında yapmış olduğu, “*Ne kadar korkunç olursa olsun, bir savaşın bile Cenevre Sözleşmesi'nde sabitlenmiş kendi kuralları vardır. Dolayısıyla çatışmalar sırasında savunmasız siviller öldürülemez. Ancak Dağlık Karabağ'daki olaylar Ermeni tarafının sivilleri toptan yok etme taktiğine geçtiğini gösteriyor. Şimdiye kadar cesetleri Hocalı'nın sokaklarında ve yıkılan evlerinde yatıyor*” şeklindeki konuşmasını yorumsuz bir şekilde aktarmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca kulakları kesilmiş çocuklara, kafa derileri soyulmuş erkeklere ve yüzünün bir tarafı kesilmiş ihtiyar bir kadına ait fotoğrafları paylaşmış ve yaşanan katliamı muhabirlerinden V. Belih'in ağzından şu sözlerle aktarmıştır: “*Zaman zaman Ağdam'a cesetler getiriliyordu. Tarihte böylesi vahşet hiç görülmedi. Cesetlerin gözleri çıkartılmış, kulakları ve başları kesilmişti. Birkaç cenaze zırhlı araçlara bağlanarak sürüklenmişti. İşkencelerin tarifi imkansızdı.*”¹⁰¹

İzvestiya, 13 Mart 1992 tarihli sayısında, 366. Alay'ın askeri teçhizatının Hocalı'ya yapılan saldırıda ölümcül bir rol oynadığına ve ilerleyen Ermeni müfrezelerine ateş desteği sağladığına dair birçok kanıtın var olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁰²

Rus basınından *Moskovskiye Novosti* gazetesi, 15 Mart 1992 tarihli nüshasında, 25 Şubat'ta Hankendi'ye çekim yapmaya giden ve burada

⁹⁹ *İzvestiya*, 3 Mart 1992, s. 1-2.

¹⁰⁰ *İzvestiya*, 4 Mart 1992, s. s. 1-2.

¹⁰¹ *İzvestiya*, 4 Mart 1992, s.

¹⁰² *İzvestiya*, 5 Mart 1992, s. 7.

bir müddet kalan Rus gazeteci Victoria Ivleva'nın Hocalı'da tanık olduğu olaylara dair kaleme aldığı makaleyi yayımlamıştır. Makalede Victoria Ivleva, Hankendi'ye gittiği günün gecesinde Ermeni müfrezelerinin Hocalı köyünü bastığından bahsetmiştir. Saldırıları esnasında kendisinin Hocalı'dan birkaç kilometre uzakta bulunduğunu ve bu sırada Ermeni askerleri tarafından esir alınan Ahıska Türkleriyle karşılaştığını anlatmıştır. Esir alınan Ahıska Türklerinin çoğunun çocuklardan oluştuğunu, yarı giyinik halde bulduklarını ve Ermeni askerler tarafından hakarete maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Victoria Ivleva makalesinin devamında da 26 Şubat sabahı yani Hocalı'nın Ermeni askerlerinin eline geçtiği günün sabahı Hocalı'ya vardığı zaman karşılaştığı manzara hakkında bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre Hocalı'nın her tarafı yanmış bir haldedir ve sokaklar cesetlerle doludur. Ayrıca evlerden birinde Azerbaycan kuvvetlerine mensup bir grup polis Ermenilerle çatışmaktadır ve Türk polisi Ermenilere teslim olmamak için direnmektedir. Akşama kadar devam eden çatışmalar Ermeniler adına birkaç ölü ve çok sayıda yaralı ile sona ererken Victoria Ivleva, "*Çevik kuvvet polisine ne oldu: Öldüler mi yoksa alacakaranlıkta ayrılabilirler mi, bilmiyorum*" sözleriyle de Türk polis kuvvetlerinin akıbeti hakkında net bir bilgisi olmadığını dile getirmiştir.¹⁰³

Görüldüğü üzere Hocalı katliamıyla ilgili Rus basını da ilk başlarda fazla detaya girmeden her iki tarafın açıklamalarına yer vermiş ve yaşanan katliamı bölgedeki muhabirlerinin ağzından aktarmıştır. Katliama maruz kalan insanların fotoğraflarını paylaşması Azerbaycan'ın söylemlerinin doğruluğuna dayanak olurken 366. Motorize Alayı askeri teçhizatının Hocalı'ya yapılan saldırıda önemli bir rol oynadığını ifade etmesi de objektif bir tavır olarak yerini almıştır.

Hürriyet'in dış basından aktardığına göre Hocalı'da yaşanan katliamla ilgili fotoğrafların her tarafa yayılmasıyla birlikte Fransız *Liberation* gazetesi "Bir Katliama Geri Dönüş" başlıklı haberinde Azerilerin Hocalı ve Astragan'da uğradığı mezalimi yazmıştır. Haberde gazetecilerin, organları kesilmiş cesetlerle karşılaştıkları bildirilmiştir. Aynı şekilde Fransız *Le Monde*, Amerikan *Herald Tribune* ile Belçika'nın *La Libre Belgique* ve *Le Soir* gazeteleri de Karabağ'daki katliama geniş yer vermişlerdir. İngiliz BBC radyo ve televizyonlarındaki haber yorumlarda

¹⁰³ *Moskovskiye Novosti*, 15 Mart 1992, s. 4.

da Azerbaycan Türklerinin Karabağ'da Ermeniler tarafından katledildiği duyurulmuştur.¹⁰⁴

Sonuç

Hocalı katliamının temelinde Ermenilerin Dağlık Karabağ'a hâkim olma ve bunun akabinde de "Büyük Ermenistan"ı kurma gibi emperyalist bir politikayı hayata geçirme arzusu yatmaktadır. Zira XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Karabağ, Revan ve Nahçıvan gibi Azerbaycan topraklarında iskân ettirilen Ermeniler, bu bölgelerde sistematik bir şekilde sayılarının artmasıyla birlikte kendi vatanlarını kurma adını verdikleri bir politikayı izlemeye başlamıştır. Ermenilerin bu amaç uğruna söz konusu bölgelerden Azerbaycan Türklerini çıkarmak ve bu toprakların kontrolünü ele geçirmek için harekete geçmesi ise iki taraf arasındaki mücadeleleri beraberinde getirmiştir. Bu mücadele Bolşevik ihtilali sonrası Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi ve hatta Azerbaycan'ın iyi komşuluk adına Revan'ın Ermenistan'ın başkenti olarak ilan edilmesine izin vermesiyle birlikte geçici de olsa sona ermiştir.

Lakin Ermenilerin mevcut sınırlarıyla yetinmek istememesi ve "Büyük Ermenistan"ı kurma hayalini gerçekleştirme yolunda Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmak için harekete geçmesi iki taraf arasındaki mücadelelerin yeniden başlamasına neden olmuştur. Azerbaycan, ilk başlarda Osmanlı Devleti'nin de yardımıyla topraklarını Ermeni işgalinden korurken, 1920 yılı itibarıyla bölgenin Sovyet denetimine girmesi Azerbaycan'ı toprak sorunlarıyla baş başa bırakmıştır. Zira Nahçıvan'ın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin koruyuculuğunda özerk bölge olması kararlaştırılmış, Zengezur Ermenistan'a bırakılmış ve Dağlık Karabağ'a da Azerbaycan'ın bir parçası olarak özerk bir statü verilmiştir.

Böylece Çarlık Rusya döneminde Karabağ'ın dağlık bölgesine yerleştirilen Ermeniler özerk bir yönetime kavuşmuştur. Fakat süreç bununla sınırlı kalmamış ve Ermenistan yönetiminin bundan sonraki hedefi Dağlık Karabağ'ı da kendisine bağlamak olarak belirlenmiştir. Ermenistan, Dağlık Karabağ'la ilgili planlarını uygulamak için Sovyet yönetimi nezdinde sürekli girişimlerde bulunurken, Dağlık Karabağ

¹⁰⁴ *Hürriyet*, 4 Mart 1992, s. 12.

konusunda kırılma anı 1992 yılı olmuştur. Zira bu dönemde Dağlık Karabağ çatışması iki bağımsız devlet arasında savaşa dönüşmüş ve Ermenistan aldığı dış desteğin yardımıyla Dağlık Karabağ'da askeri operasyonlara başlamıştır. Saldırırlar esnasında Azerbaycan Türklerine ait şehir, kasaba ve köyler yakılıp yıkılırken, sivil halka yönelik katliamların en korkuncu Hocalı'da yaşanmıştır.

Zira Ağdam, Şuşa, Hankendi ve Askeran yolları üzerinde bulunan Hocalı'nın ele geçirilmesi durumunda Şuşa dışındaki bütün Dağlık Karabağ'ın Ermenilerin kontrolü altına alınması söz konusu olacaktır. Ayrıca Ermeni saldırılarından kaçan Türkler sığınacak bir yer bulamayınca Dağlık Karabağ topraklarını terk edecek ve böylece nüfus üstünlüğü tamamen Ermenilerin eline geçecektir. Nitekim Hocalı, bu emperyalist politikalar sonucu 1992 yılı Şubat ayının 25'ini 26'sına bağlayan gece Ermeni askerlerinin saldırısına maruz kalmış ve resmî rakamlara göre saldırıda 106'sı kadın, 63'ü çocuk, 70'i yaşlı toplam 613 kişi katledilmiş; 76'sı çocuk 487 kişi ağır yaralanmış ve 1.275 kişi esir alınmıştır. 150 kişiden de bir daha haber alınamamıştır. Gayri resmî rakamlara göre ise katledilenlerin sayısı 1.300, yaralı sayısı 1.000'in üzerindedir.

Yaşanan bu dram karşısında Türk basınının Hocalı katliamına yönelik ilk tepkisi gerek Anadolu Ajansı gerekse yabancı ajanslardan elde ettikleri bilgileri yorumsuz bir şekilde aktarmak olmuştur. Lakin Türk basınının bu tutumu bölgeden detaylı haberlerin ve fotoğrafların gelmesiyle birlikte değişmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Hocalı'da bir katliam yaşandığı net bir şekilde ortaya konulurken, yaşanan vahşetle ilgili en büyük infial, katliama uğramış kişilerin fotoğraflarının çekilmesi ve katliama tanık olan insanların demeçlerinin yayımlanmasıyla meydana gelmiştir. Nitekim kaleme alınan yazılarda katliamın boyutu gözler önüne serilmeye çalışılmış ve dünyaya bu vahşeti durdurma çağrısı yapılmıştır.

Hocalı'da yaşanan katliamla ilgili duyarsız kalmayan Batı basınında da ilk başlangıçta fazla detaya girilmeden her iki tarafın açıklamalarına yer verilmiş ve yaşanan katliam bölgedeki muhabirlerinin ağzından yorumsuz bir şekilde aktarılmıştır. Batı basınının takındığı bu tavır da tıpkı Türk basınında olduğu gibi katliama maruz kalan insanların fotoğraflarının ortaya çıkılmasıyla birlikte değişmiştir. Nitekim bir zaman

sonra yaşanan vahşet trajedi olarak değerlendirilmeye başlanmış, kayıplarla ilgili Azerbaycan'ın hazırlamış olduğu raporlarının doğruluğuna dikkat çekilmiş ve 366. Motorize Alayı'nın Hocalı'ya yapılan saldırıda oynadığı rol gibi katliamın ayrıntılarıyla ilgili objektif yaklaşımları gazetelerindeki sütunlarına yansıtıkları da müşahede edilmiştir.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Abdullahzade, Cavid, "Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 69 / 4 (2020), s. 1541-1568.

Aktar, Aygün, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara 2005.

Akyıldız, Arslantürk, "Hocalı'da Yaşananlar", *Yeni Türkiye*, 63 / Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV, (Eylül-Aralık 2014), s. 2743-2749.

Aslanlı, Araz, "20. Yüzyılın Başlarında ve Sonlarında Güney Kafkasya'da Ermeni Sorunu: Karabağ Sorunu Örneği", *Yeni Türkiye*, 63 / Ermeni Meselesi Özel Sayısı IV, (Eylül-Aralık 2014), s. 2712-2735.

Eyvazlı, Elşad, "Hocalı Katliamı'na Giden Süreç ve Türk Basınında Hocalı Katliamı", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VIII / 2 (2019), s. 152-173.

Feridunoğlu, İ. Cem, "Hocalı Katliamına New York Times ve Hürriyet Gazetesi'nin Bakışı", *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 171-190.

Garibov, Mahir, *XX. Yüzyılda Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu*, Ankara 2017.

Genç, Kurtuluş Yılmaz, "Tarihe Düşen Kara Leke: Hocalı; Soykırım Mı, Katliam Mı?", *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 269-278.

Gürkan, Ülker, "S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21 (1964), s. 155-198.

Hasanoğlu, Murteza ve Aliyev, Rauf, "20.Yüzyılın İnsanlık Suçu- Hocalı Soykırımı: Hukuki Ve Siyasi Düzeyde Değerlendirme", *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 236-253.

Hasanoğlu, Murteza ve Süleymanlı, Nesrin, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2 / 2, (2013), s. 289-303.

Koç, Hülya ve Tarcan, Burçin Hafize, “19. Yüzyıldan Günümüze Ermenistan-Azerbaycan İlişkileri”, *Journal Of International Banking Economy And Management Studies*, 3 / 2 (2020), s. 87-116.

Mustafayev, Beşir, “26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 41-53.

Özarlan, Bahadır Bumin, “Bir Özerk Cumhuriyet Örneği Olarak Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti”, *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016)*, Kastamonu, s. 578-589.

Özarlan, Bahadır Bumin, “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4 / 1 (2014), s. 187-214.

Özçelik, İsmail, “Karabağ’daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 /Kafkasya Özel Sayısı (2017), s. 417-456.

Paşayeva, Gülşen vd, “SSCB’de Yarı-Özerkliğin Hukuki Durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Örneği”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 14 (2013), s. 69-103.

Qasımlı, Musa, *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: Gerçek Tarih Arayışı (1920-1994)*, Ankara 2019.

Uçak, Salih, “Tarih, Ders Almayanlar İçin Tekerrürden İbaretir”, *25. Yılında Hocalı Soykırımı Uluslararası Sempozyumu (27 Şubat 2017)*, Giresun, s. 65-77.

Uzer, Umut, “Bölgesel Güvenlik Bağlamında Dağlık Karabağ Sorununun Dünya Siyasetindeki Yeri”, *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2 / 1 (2017), s. 70-76.

Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36 (2008), s. 187-199.

Yılmaz, Meşkure, “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 95-104.

Yılmazçelik, İbrahim ve Özdem, Ali Gökçen, “İşgal Altındaki Türk Yurdu: Karabağ”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, IX / 2 (2013), s. 1-30.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet,

Hürriyet

İzvestiya

Milliyet

Moskovskiye Novosti

New York Times

Sabah

Times

Türkiye

Washington Post

Tezler

Aliyev, Tuğrul, *Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Aslan, Şeyda, *Karabağ ve Hocalı'da Ermeni Mezaliminin Türk Basınında Yankıları (1991–1992)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2010.

Bayramov, Amrah, *Sovyetler Dönemi Karabağ Meselesi (1920-1991)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2020.

Özkaraman, Derya, *Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Fikri Altyapısı ve Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Ürekli, Tuğba, *Sosyolojik Araştırma Sürecinde Toplumcu Belgesel Fotoğrafın Kullanımına Bir Örnek; Hocalı Katliamı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2013.

İnternet Kaynakları

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bir-cocugun-gozleri-onunde-babasini-oldurduler/72291> (Erişim Tarihi: 10.04.2022).

<http://supremecourt.gov.az/en/static/view/176> (Erişim Tarihi: 15.04.2022).

<https://www.departments.bucknell.edu/russian/const/77cons03.html#chap11> (Erişim Tarihi: 15.06.2022).

EKLER

Ek-1. *Cumhuriyet*, 2 Mart 1992.

Ek-2. *Hürriyet*, 28 Şubat 1992.

Ek-3. *Milliyet*, 4 Mart 1992.

Ek-4. *Sabah*, 4 Mart 1992.

Ek-5. *Türkiye*, 4 Mart 1992.

Ek-6. *İzvestiya*, 4 Mart 1992

Ek-7. *Moskovskiy Novosti*, 15 Mart 1992.

Ek-8. *New York Times*, 4 Mart 1992.

-

Extended Abstract

The intense relations between Azerbaijani Turks and Armenians began after Russia won the struggle between Russia and Iran to dominate the Azerbaijani geography, which emerged in 1804. Because after Tsarist Russia won this struggle, to establish a permanent dominance in these lands, it decided to settle the Armenians, with whom it had close relations since the reign of Peter I (1682-1725), in the Azerbaijani lands he had captured. In line with the decision taken, Armenians from Iran and Anatolia migrated to Azerbaijan in masses, especially to the Karabakh region, in 1805-1830. Along with the settlement of the Armenians, significant changes occurred in the demographic structure of Karabakh, Revan, and Nakhchivan, and this situation brought about a challenging process for the Azerbaijani Turks in the region. Because the Armenians, who have been seeking "homeland acquisition" for a long time, have become enthusiastic about establishing their homeland on these lands with the increase in their numbers. This situation has led to the struggles and disagreements between the two sides.

While the struggle for dominance over Karabakh, Revan, and Nakhchivan between the Azerbaijani Turks and Armenians has turned into a hot conflict since the late 19th century, the first serious and bloody conflicts between the two sides occurred after the 1905 Revolution in Tsarist Russia. As of 1907, although the conflicts between the two sides ended and a kind of peaceful environment was ensured, the Armenians continued to attack Turkish villages between 1908-1914. Again, during World War I, the Armenians in Karabakh started a large-scale rebellion and did not fall behind to attack the workplaces and houses belonging to the Turks. In such a process, the emergence of the Bolshevik Revolution in Russia accelerated the national independence movements in the South Caucasus and between 26-28 May 1918, first Georgia and Azerbaijan and then Armenia declared their independence. However, the fact that the borders of Armenia, which has decided on independence, are not clear, has brought a serious problem for the region. In this uncertainty, Armenia asked Azerbaijan to allow Revan to be declared the capital of the newly established Armenian State. At its meeting on 29 May 1918, the National Council of Azerbaijan agreed to

grant Revan to the Armenians to establish peace in the region and create a good neighborhood environment.

Thus, the Armenians gained a state of their own on the territory of Azerbaijan in the legal sense. However, this situation did not satisfy them and the Armenian army and terrorist gangs took action to separate Zengezur, Nakhchivan, and Karabakh from Azerbaijan on the way to establishing the "Great Armenia". In the face of the attacks, the Azerbaijani government found a solution by asking the Ottoman Empire for help. With the entry of the Ottoman army into Azerbaijan, Armenian massacres were prevented in the region and Baku was liberated from the Armenian occupation. Soon after, when the Ottoman army had to withdraw from the Azerbaijani lands as per the Armistice of Mudros, the region was occupied by the British forces. When the British withdrew from the region, the South Caucasus region was invaded by the Red Army and Soviet domination began in these lands.

With Soviet domination, Azerbaijan lost its independence and became the Soviet Republic, while also facing territorial problems. The Bolsheviks, who occupied Azerbaijan on April 27, 1920, left Zengezur and Nakhchivan for Armenia in return for accepting the Soviet regime. In fact, not content with this, they had also taken a decision to grant Nagorno-Karabakh, where the Armenian population was the majority, the right to determine its future. As a matter of fact, as a result of the 1921 Moscow and Kars Treaties, it was decided that Nakhchivan would be an autonomous region under the protection of Azerbaijan, and then Armenia recognized Nakhchivan as the territory of Azerbaijan. For Azerbaijan, which did not leave Nakhchivan to Armenia in this way, the situation was not the same for Zengezur. Because the Azerbaijani government approved the handing of Zengezur to Armenia as a result of pressure from Moscow.

The Armenians who captured Zengezur immediately took action to connect Nagorno-Karabakh to themselves. The Azerbaijani government, which rejected their request, had to accept that Nagorno-Karabakh had an autonomous status as a part of the Soviet Republic of Azerbaijan on July 7, 1923, as a result of Moscow's pressure, although it did not leave these lands to Armenia. Thus, the Armenians who settled in the mountainous region of Karabakh during the Tsarist Russia

period gained an autonomous administration. The next goal of the Armenian administration, which ensured that the Armenians living on the territory of Azerbaijan achieved autonomous government, was determined to get the Turks in Armenia out of there and establish a "Turk-free Armenia" and connect Nagorno-Karabakh to it. Although Armenia raised its expectations about Nagorno-Karabakh with every change of Soviet leaders and wanted Nagorno-Karabakh to be given to it during the adoption of the constitutions of the Soviet Union and the Soviet Republic of Azerbaijan in the 1970s, it could not get any results. Because, in the constitutions adopted in this period, Nagorno-Karabakh was shown as a part of Azerbaijan.

Thus, Armenia's expectation to sever Nagorno-Karabakh from Azerbaijan was dealt a major blow. However, the "perestroika " and "glasnost " policies of Mikhail Gorbachev, who was appointed as the General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union in 1985, revived Armenia's dreams of adding Nagorno-Karabakh to its territory. Because Armenia started to claim rights in the Nagorno-Karabakh region by taking advantage of these policies. To achieve these goals, the Armenians sent a petition with 75 thousand signatures to Gorbachev, demanding the unification of Nagorno-Karabakh with Armenia, and held demonstrations on this subject. In addition, the Administration of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region, at a meeting held without the participation of Azerbaijani deputies, adopted a decision on the separation of Nagorno-Karabakh from Azerbaijan and its transfer to Armenia. Although both the Moscow and Azerbaijan administrations did not recognize this decision, the Armenian administration approved the unification of Nagorno-Karabakh with Armenia at its meeting on June 15, 1988. On the other hand, the Azerbaijani government, in its decision on June 17, stated that "According to Article 78 of the Constitution of the Soviet Union and Article 70 of the Constitution of Azerbaijan, it is unacceptable and impossible to take Nagorno-Karabakh from Azerbaijan and unite it with Armenia."

In the face of this situation, the Armenian administration declared that it did not recognize this decision and even went further and reported that it annexed Karabakh on 1 December 1989. Thereupon, the Azerbaijani administration declared in its meeting on 7 December

1989 that it condemned the decision of Armenia to annex the Nagorno-Karabakh Autonomous Region. In this process, in which various moves were made mutually, tensions between the two sides increased after Armenia's inclusion of Nagorno-Karabakh in the state budget plan for 1990 on January 9, 1990, and the turning point in the Nagorno-Karabakh issue was in 1992. Because in this period, the Nagorno-Karabakh conflict turned into a war between two independent states and Armenia started military operations in Nagorno-Karabakh with the help of foreign support. While the cities, towns, and villages belonging to the Azerbaijani Turks were burned and destroyed during the attacks, the most horrific massacres against the civilian population took place in Khojaly.

Because Khojaly, the largest settlement after Khankendi, the center of Nagorno-Karabakh, with this feature constitutes an important obstacle to the policy of "de-Turkification" of Nagorno-Karabakh pursued by Armenians. Another feature of Khojaly is that it is the gateway between Ağdam, Şuşa, Askeran, and Khankendi and it contains the only airport in Nagorno-Karabakh. In addition, Khankendi's power line, the road connecting Nagorno-Karabakh to Armenia, the Baku-Khankendi railway, and the Baku-Shusha highway pass through Khojaly. Khojaly, which has strategic importance for the region and rich underground resources, is a kind of the heart of Nagorno-Karabakh.

All these features made Khojaly the target of Armenia. Because, in the event of the capture of Khojaly, the road between Askeran and Khankendi would be opened and all Nagorno-Karabakh, except Shusha, would be under the control of the Armenians. In addition, when the Turks fleeing from the Armenian attacks could not find a place to take shelter, they would leave the Nagorno-Karabakh lands, and thus the population superiority would be completely in the hands of the Armenians. In this context, as could be seen, the way of the Armenians' domination of Nagorno-Karabakh and the dream of "Great Armenia" passed through Khojaly. Being aware of this, Armenian armed forces have begun to besiege this region with a population of 9 thousand since October 1991, with the intensification of the struggle against the rule of Nagorno-Karabakh. In such a period, the military action organized by the Azerbaijani army to save Khojaly from the Armenian siege also

ended in failure. Then, while Khojaly was alone with its fate, the Armenian armed forces, who had no obstacle in the capture of the region, together with the armored vehicles of the 366th Motorized Regiment of the former Soviet Army in Khankendi and the soldiers of that regiment consisting mostly of Armenians attacked Khojaly on the night of February 25, 1992.

Due to the attacks that continued throughout the night, Khojaly was almost destroyed, and when there was no military power to resist the Armenian soldiers while the houses were being burned and destroyed, the Armenian soldiers attacked the civilian people in the region. As the situation worsened, the elderly, women and children from the Khojaly people set out for Agdam to save their lives. However, those vulnerable people, who had no weapons in their hands and whose sole purpose was to save their lives, were cut off by Armenian soldiers and subjected to a great massacre there. In this inhumane massacre, people's scalps were scalped, their arms and legs were sawed off with saws and saws, their heads were cut off from their bodies, pregnant women's bellies were pierced and people were burned alive. According to official figures, a total of 613 people were killed, including 106 women, 63 children, and 70 elderly people; 487 people, 76 of them children, were seriously injured and 1,275 people were taken prisoner. 150 people have not been heard from again. According to unofficial figures, the number of massacres is 1,300 and the number of casualties is over 1,000. Due to the massacre, 25 children were orphaned and 130 children were left an orphan. Obviously, these people who set out to look for a place of refuge were brutally murdered by Armenians just to give a message to the people of the region and only because they were Turks.

This massacre, which Armenia committed in Khojaly, which is historically and culturally Turkish land and legally belongs to Azerbaijan, ignoring human rights, has taken its place in history as a murder committed against humanity and this atrocity has had many repercussions in the national and foreign press. The first reaction of the leading newspapers of the national press to the Khojaly massacre was to transfer the information they obtained from both Anadolu Agency and foreign agencies without comment. However, the attitude of the

national press about the Khojaly massacre has changed with the arrival of detailed news and photographs from the region. As a matter of fact, in the written articles, the extent of the massacre was tried to be revealed, it was wanted to draw attention to the fact that the Azerbaijani Turks had a hard time and were massacred by the Armenians, and a call was made to the world to stop this brutality.

While the Khojaly massacre aroused attention in the foreign press, the foreign press initially covered the statements of both sides without going into too much detail and reported the massacre from the mouths of their correspondents in the region. However, this attitude changed in the following days with the emergence of photographs of the people who were subjected to the massacre. It was stated that the reports prepared by Azerbaijan regarding the casualties proved to be correct while the atrocities were conveyed as a tragedy.

Research Article/Araştırma Makalesi

**Traditional Sports and Games among Central Asia's
Turkic Muslim Peoples, 1400 to 1850 AD: Training,
Hunting, and Festivals**

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
25.05.2022

Makale Kabul Tarihi
31.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., "Traditional Sports and Games among Central Asia's Turkic Muslim Peoples, 1400 to 1850 AD: Training, Hunting, and Festivals", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 571-601.

APA: Akyildiz, S. (2022). Traditional Sports and Games among Central Asia's Turkic Muslim Peoples, 1400 to 1850 AD: Training, Hunting, and Festivals. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 571-601.

Abstract

Traditional sports and recreation in Central Asia are deep-rooted and ancient. The Central Asian Turkic people participated in physical culture for different reasons; horse races, wrestling, archery, and hunting had combat training elements—while fairs, circuses, and home entertainments allowed people to be distracted from everyday issues. Sports and leisure events helped social interaction and family bonding during seasonal festivals and Islamic holidays. Indeed, the following study shows that particular sports were permissible in the Islamic tradition. This descriptive essay contains three parts: (i) concepts and definitions; (ii) traditional and folk sports, hunting, and recreational pastimes; and (iii) traditional sites of sports places among the nomad and oasis societies. The focus is the majority-Muslim Turkic and Iranian-Persian peoples of the lands and societies that modern-day scholars label as

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

'Central Asia'. The historical sweep from 1400 to 1850AD covers the era when Muslim dynasties, tribal leaders, and communities had long-established regional control, influencing cultural construction (despite an increasing Russian presence since 1731AD on the Kazakh and Kyrgyz steppe lands). The paper will outline more than twenty-five different historic sports and leisure pastimes among Turkic and Persian Central Asians.

Keywords: *Central Asia, folk, games, traditional sport, Turkic culture.*

Orta Asya'nın Müslüman Türk Halkları Arasında Geleneksel Sporlar ve Oyunlar, M.S. 1400-1850: Eğitim, Avcılık ve Festivaller

Öz

Orta Asya'da geleneksel spor ve rekreasyon aktivitelerinin tarihi oldukça köklü ve eskidir. Orta Asya'da Türkler fiziksel etkinliklere bir çok nedenle katılırlardı. At yarışları, güreş, okçuluk ve avcılık savaş eğitiminin; şöenler, sirk ve ev çevresinde yapılan eğlenceler ise gündelik yaşamlarının bir parçası olarak görüldü. Dini bayramlar ve milli-kültürel günlerde katıldıkları spor ve hobi etkinlikleri sosyal etkileşimi ve aile bağlarını güçlendirirdi. Bu çalışma, İslam geleneğinin bazı spor türleri ile barışık olduğunu göstermektedir. Saha açısından tanımlayıcı özellikler taşıyan bu makale üç temel bölümden oluşmaktadır: I. Kavramlar ve tanımlar. II. Geleneksel ve kültürel sporlar, av ve eğlenceler. III. Göçebe ve vaha topluluklarında geleneksel spor alanları. Çalışmanın odak noktasını çağdaş bilim insanların Orta Asya toplulukları olarak tarif ettiği Türk- Müslüman ve İranlı topluluklar oluşturmaktadır. Çalışmanın tarihsel anlamda kapsamı 1400-1850 yılları arasında Kazak ve Bozkır topraklarında 1731 sonrası artan Rus baskısına rağmen Müslüman hanedanların ve kabile liderlerinin bir kültür inşa etmeyi bölgeyi kontrol altında tutmayı başardıkları dönemi içine almaktadır. Bu makalede Türk ve İranlı Orta Asyalıların hayatlarında yer etmiş yirmi beş dolayında spor ve eğlence aktivitesi incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, halk, oyunlar, geleneksel spor, Türk kültürü.

Introduction

The image of the Central Asian traditional sports between 1400 and 1850AD conjures up the horse race, archery, wrestling, polo, falconry, and recreation associated with community events and home life. Traditional sports and spectators were part of the cultural landscape for

the rural, nomadic and sedentary oasis societies at times of communal celebration and Islamic holidays. The following study discusses folk and traditional sports, hunting and recreation among Turkic Muslim Central Asians. The aim is not to romanticise traditional sports but to describe the diversity of Central Asian games and physical culture.

During the period under review, Islam had established itself as Central Asia's majority religion. Its Islamic tradition says that specific sports and leisure were beneficial to Muslims. The early Islamic tradition provides the paper with a contextual framework to understand why a society encouraged running, swimming, and horse riding. However, I am not trying to claim these sports are intrinsically Islamic; instead, the Islamic tradition says they are permissible. Indeed, the practice of physical culture predates the development of Islam in Central Asia. Due to the paper's Turkic and Muslim focus, the physical culture of non-Turkic and non-Muslim groups will not form part of the analysis. In addition, the paper does not explore Central Asian music, dance, theatre, and puppetry.

The study will focus on male Central Asians as sports participants because available English-language literature discusses this gender almost exclusively. Despite bias in the sources, several horse races highlighted in this work involved women as riders and competitors. So, due to the nature of the published literature, the paper presents a working account of physical exercise, games, male initiation rites, and festival culture rites.¹ Central Asian women and sport from medieval times to the mid-nineteenth century is a much-needed research paper. In order to complete this research, Turkic and Russian language skills are required to visit Central Asian and Moscow archives. However, there

¹ See Alexey.V. Kylasov, 'Traditional Sports and Games along the Silk Roads', *International Journal of Ethnosport and Traditional Games* 1 (2019), 1–10. Kylasov writes about the construction of cultural memory and the marginalisation of women's games: 'It is important to note that women's games did not have the same social meanings that men's competitions were endowed with and therefore cannot be considered (as a rule) in the context of public social practices. Women's games were part of leisure, they are determined by the nowadays culture, while men's competitions were organized exclusively within the framework of holidays, and therefore they were part of a festive culture — initiation rites in the universe of primordial tradition, as defined by René Guenon', 3.

is evidence of women and physical exercise in early Islam. Notably, in the Islamic tradition, the Prophet Muhammad and his wife Aisha used to run and race together.² In the case of Central Asian sports spectators and leisure, whether in the privacy of the home or public, the secondary sources reveal that men and women, old and young, enjoyed viewing physical culture. To compensate for the gender focus of the paper, highlighted is the role of the Muslim Gypsy-Roma minority in traditional recreation (an ethnic group with Indian heritage). This community have been less researched in the Central Asian English language literature.

The analyses follow in three parts. The first part is background information summarising the ethnicity and culture and the environment of the Turkic (and Iranian-Persian) Central Asians.³ The paper's contextual framework outlines early Islamic traditions about physical culture, sport and recreation. The second part explores more than twenty-five traditional sports and leisure pursuits, covering: the region's horse culture, two versions of polo, *kupari*, horse racing (and gender); archery; three types of hunting (the hunting party, falconry, and skiing hunters); running races; walking races; wrestling; animal blood sports; and everyday country sports. Finally, the third part reviews the connection between traditional sports and celebrations, folk festivals, and Islamic holidays, including women's home entertainment, Gypsy/Roma artistic performers, and teahouse board games.

Who are the Central Asians?: conceptualising their traditional sport

This part outlines the background detail about Central Asia, covering concepts and definitions associated with the major ethnic groups and

² _____ 'Bringing Both Sides Together: Traditional Sports and Games: A Tool for Intercultural Learning', EuroMed Youth Educational Report; Salto-Youth EuroMed Resource Centre, 2011, <https://www.salto-youth.net/euromed>, 32; see also Chapter: 'Regarding foot races', Narrator Aisha, Ummul Mu'minin, Sunnah.com, <https://sunnah.com/abudawud:2578> (accessed 7 Feb 2022).

³ A fuller account of the Persian-Iranian traditional sports legacy in Central Asia can be found in the comprehensively researched paper by Zubaidullo Ubaidulloev, 'The History and Characteristics of Traditional Sports in Central Asia: Tajikistan', *The Bulletin of the Faculty of Health and Sport Sciences*, 38 (March 2015), 4-58.

the region generally, oasis and nomadic/migratory communities, sports terminology, and early Islamic tradition about physical exercise.

Central Asia is historically diverse in cultures, tribal identities, religions, and races. 'Central Asia' is a modern concept that scholars see encompassing the territory of the five independent, post-Soviet republics: the five 'Stans'; though, in this paper, it means the geographic area and peoples and communities living there circa 1400 to 1850AD—and their sports and recreation. This paper uses 'Central Asia' to label the region's past for analytical purposes, though other authors prefer Turan, Turkestan, Middle Asia, or Eurasia.⁴

The region's major ethnic groups are the Tajiks (Iranian-Persian speaking) and the Turkic peoples: Uzbeks, Turkomans, Kyrgyz, Karakalpaks, and the Kazaks. Minority groups include the Tatars, Arabs, Jews, Slavs, Uyghurs, Dungans, Mongols, Kurds, and Indians. John Lawton notes that:

'Turkic peoples, in fact, are one of the most widespread ethnic groups in the world, inhabiting a vast region from the Great Wall of China in the east to the Balkans in the west, and from Siberia in the north to Afghanistan in the south.'⁵

The study of Central Asia's ethnic groups is well-researched in the literature.⁶ However, one minority less studied are the region's Gypsies/Roma. The Central Asian Gypsy/Roma minority (*Luli* or *Chugi*) were travelling entertainers—and producers of handmade metal and craft goods. Many adopted the Islamic faith (infused with traditional practices). One group resided in what has become today's Tajikistan and eastern Uzbekistan. Their economy was precarious, making money from entertaining at weddings and family celebrations in the villages, urban bazaars, and Mountain-Tajik settlements (*kishlak*, *qishloq*). Their language abilities included both Tajik-Persian and Uzbek-Turkic. (The

⁴ Sevet Akyildiz and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, London: Routledge, 2014, 5.

⁵ John Lawton, 'The Cradle of the Turks', *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/199402/the.cradle.of.the.turks.htm>, 45, no. 2 (March/April 1994), 2-11.

⁶ See Shirin Akiner, *Islamic People of the Soviet Union*, London: Kegan Paul, 1983; Viktor Kozlov, *The Peoples of the Soviet Union*, Bloomington: Indiana University Press, 1988.

Soviet census of 1926 reports approximately 5,000 Gypsies/Roma in the region, probably an underestimate because some declared themselves 'Tajik' or 'Uzbek'.⁷ This paper highlights the Gypsy/Roma community because of their marginalisation and historical forced subordination to other ethnicities across Eurasia.

Islam was by 1400AD the majority religion in Central Asia. Islamisation of Central Asia commenced in stages from 650 to 700AD (Arab expansion), 720 to 800AD (Umayyad and Abbasid dynasties), 821 to 999AD (Tahirid emirate and Samanid emirate), and 960 and 1350AD (the conversion of the Turkic tribes). During the Islamisation periods, the political power shifted between different dynasties; indeed, the region has had many rulers and invasions.⁸ As new powers emerged, the numerous ethnic groups, tribes, and oasis societies adapted to a changing political and cultural landscape.⁹ It included absorbing new cultural practices like certain sports and leisure pursuits.

On three occasions, 'Central Asia' has been unified politically, all being authoritarian-type regimes: Genghis Khan (d.1227AD), Timur (d.1405AD), and the Communist Party of the Soviet Union (1917-1991AD). Nonetheless, the region in history has been a cultural area, not a political one. Vincent Fourniau says:

'Central Asia was never united as a unique political entity, but its sub-regions were linked by interdependent dynamics, that moulded it together like autonomous political and cultural area in the past, a unity in diversity, so to speak.'¹⁰

⁷ Elizabeth E. Bacon, *Central Asians Under Russian Rule: A Study in Culture Change*, Ithaca, USA: Cornell University Press, 1980, 23.

⁸ Shirin Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London: Kegan Paul, 1983, 4-10.

⁹ Azade-Ayse Rorlich's statement helps us understand how different peoples adapted and adopted Islam and the Turkic language forms. Azade-Ayse Rorlich explains how culture is subject to change: '*No culture enjoys a perfect integration or a static equilibrium of its component traits. The diffusion of features of culture is a constant and crucial dynamic process*'. Source: Azade-Ayse Rorlich, 'Acculturation in Tatarstan: The Case of the Sabantui Festival', *Slavic Review* 41, no 2, (1982), 316-321, 1.

¹⁰ Vincent Fourniau, 'Early Modern Interactions between Pastoral Nomadic and Sedentary Societies in the Central Asian Culture Complex', in *The European Handbook of Central Asian Studies History, Politics, and Societies*, ed. Jeroen Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier, Stuttgart: ibidem-Verlag, 2021, 161.

Though by 1200AD, Islam and the majority-Turkic ethnicity and language enabled most Central Asians to share cultural traits, the oasis peoples and the nomads' economies and societal codes differed.¹¹ Shirin Akiner says:

'Two distinct cultural spheres have co-existed in Central Asia since the earliest times: that of the nomads and that of the settled peoples... Some of the nomads began to adopt a settled way of life in the nineteenth century.'¹²

Fourniau gives a similar account, explaining that Central Asian pastoral nomadic and sedentary oases cultures existed separately, yet, points of contact emerged.¹³ Furthermore,

'The interactions between pastoral nomadic and sedentary societies form the foundation of the Central Asian culture complex... these interactions structured not only its economy, but also its cultural life, as well as the various native representations of identity.'¹⁴

The analysis below shows that traditional sports were popular among the oasis and nomadic peoples, but the former organised the events like fairs, house parties, news delivery runners, and competitions between falconers or polo teams. While the latter specialised in horse skills, hunting and archery.

'Sport' in this paper is '*a form of human activity (sometimes combined with a physical contribution from animals or using vehicles or various devices), the outcome of which is determined by the physical rather than the intellectual effort*'.¹⁵ At the core of sport are recreation and a competitive game between individuals or teams of players. Whether structured or unstructured, a 'game' is a '*recreational activity*

¹¹ Shirin Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?* London: Whitehall Paper Series, 1993, 5.

¹² Akiner, *Central Asia: New Arc of Crisis?*, 5.

¹³ Fourniau, 'Early Modern Interactions', 117, 127.

¹⁴ Fourniau, 'Early Modern Interactions', 119. In the same book, Fourniau says: '*Central Asia was never united as a unique political entity, but its sub-regions were linked by interdependent dynamics, that moulded it together like autonomous political and cultural area in the past, a unity in diversity, so to speak*, 161.

¹⁵ _____ 'Bringing Both Sides Together: Traditional Sports and Games: A Tool for Intercultural Learning', EuroMed Youth Educational Report; Salto-Youth EuroMed Resource Centre, 2011, <https://www.salto-youth.net/euromed>, 7.

that requires physical skill, strategy or luck or a combination of all three and has rules accepted by all participants'. It involves mental and physical elements, or both, and 'goals, rules, challenges, and interaction'.¹⁶ A 'blood sport' is 'any sport that involves animals being killed or hurt to make people watching or taking part feel excitement'. This paper comments on hunting, dogfighting, and cockfighting and ram fighting (also known as sheep fighting).¹⁷

For this essay, 'tradition' means: '*... a story or a custom that is memorized and passed down from generation to generation, originally without the need for a writing system (oral tradition)*'.¹⁸ Traditions, though culturally important, might be created in time or invented. 'Traditional sports', recreation and games '*can form the backbone of a community*' and '*further community spirit, bring people together and generate a sense of pride in a society's cultural roots*'; they are '*expressions of indigenous cultures and ways of life*'.¹⁹ Traditional sports' organisation was not highly codified and controlled like modern sports, so local expression influenced proceedings. Local knowledge and memory informed traditional sports culture, making oral tradition as important as written codes. Francesca Berti and Valentina Zingari notes, '*Games and toys existing before the industrial revolution (circa mid-18th century) are, usually, indicated as "traditional games"*'.²⁰ 'Culture' refers to '*a series of values, attitudes, beliefs and ways of behaviour that a group of people hold in common*'.²¹

¹⁶ Roland Renson and Herman Smulders, 'Research Methods and Development of the Flemish Folk Games File', *International Review of Sport Sociology*, 16, no. 1 (March 1981), 97-107, cited in *Bringing Both Sides Together*, 7-8.

¹⁷ Cambridge Dictionary.org, 'Blood sport', <https://www.dictionary.cambridge.org> (accessed 20 Jan 2022).

¹⁸ Ibid, 8.

¹⁹ Ibid, 8.

²⁰ Francesca Berti and Valentina Lapicciarella Zingari, 'Between Similarities and Cultural Diversities: Intangible Cultural Heritage Meets Intercultural Education. The Example of Traditional Sports and Games', *Governance, Values, Work and Future*, 3, Proceedings of the 1st International Conference of the Journal Scuola Democratica, Education And Post-Democracy (6-8 June 2019, Cagliari, Italy), 71.

²¹ Cambridge Dictionary.org, 'Blood sport', <https://www.dictionary.cambridge.org> (accessed 20 Jan 2022), 9.

The philosophy of 'Islamic sport' originates from the Qur'an and the custom, traditions, sayings and practices (*Sunnah*) of Prophet Muhammad and the *Sahaba* (the Prophet's friends). These sources say physical exercise benefits the individual and group's development and is 'a way of keeping busy and fine-tuning behaviour. The teachings of the Prophet on the interest of strengthening the body and keeping it truly healthy stated that physical education contributes to building a sound body'.²² Uriya Shavit and Ofir Winter note that some Muslim jurists say 'that a Muslim is required to practice sports in order to maintain a strong and healthy body'; these jurists cite one of Muhammad's sayings linking religious devotion with physical strength: 'a strong believer is better and more beloved to Allah than a weak one'.²³ The outcome is that a healthier individual, in mind and body, is better prepared to work productively for their family needs and the wider society. The particular sports mentioned by the Prophet Muhammad are swimming, archery, horseback riding, running, walking, and wrestling.²⁴ 'The mention of sports in Prophetic traditions serves to legitimize them', say Shavit and Winter. Their research shows that other sports played by the early Muslims were weightlifting, fencing and the high jump.²⁵

²² _____ 'Bringing Both Sides Together: Traditional Sports and Games: A Tool for Intercultural Learning', EuroMed Youth Educational Report; Salto-Youth EuroMed Resource Centre, 2011, <https://www.salto-youth.net/euomed>, 32.

²³ Sheikh 'Atiyah Saqr, former Head of Al-Azhar Fatwa Committee (June 8, 2006): 'Sports Practiced by Early Muslims', https://www.islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar/FatwaE/FatwaE&cid=1149429765828, cited in Uriya Shavit and Ofir Winter, 'Sports in Contemporary Islamic Law', *Islamic Law and Society*, 2011, 18, no. 2 (2011), 263. See also 'How Does Islam View Sports', *islamonline.net*, <https://fiqh.islamonline.net/en/how-does-islam-view-sports/> (accessed 7 Feb 2022).

²⁴ Shavit and Winter, *Sports in Contemporary Islamic Law*, 263; *Bringing Both Sides Together*, 32-33.

²⁵ Shavit and Winter, *Sports in Contemporary Islamic Law*, 264-265; 'In a fatwa issued by a former head of the al-Azhar Fatwa Committee, Sheikh Atiyah Saqr (1914-2006), the mufti stressed that "early Muslims played many forms [types] of sports" such as running, swimming, weight lifting, riding, archery, fencing and high jumping. Saqr quotes one tradition in which the Prophet is reported to have said, "Ride horses, for they are the legacy of your father Isma'il," and another in which Muhammad said, after passing by some people of the tribe of Banu Aslam who were practicing archery, "O children of

Furthermore, viewing sports and games is permissible in Islam; one mainstream jurist explains that Muhammad encouraged Muslims to benefit from leisure, saying: '*for hearts become blind when they are tired*'. In another tradition associated with Muhammad, he '*permitted his Companions to entertain themselves by watching and playing sports*'.²⁶

However, hunting wildlife in the Islamic tradition should be for specific purposes:

'In Islam, hunting for sport is prohibited; Muslims may hunt only by Allah's permission as needed for food. Sport hunting was common during Muhammad's time, and according to companions and relatives, he condemned it.'²⁷ Sira Abdul Rahman comments, 'Generally, the killing of wildlife for any other reasons than food is always prohibited, as is the caging of birds, sports hunting, and animal baiting.'²⁸

Isma'il! Practice archery, as your father Isma'il was a great archer.'" Source: 'Atiyyah Saqr (June 8, 2006): 'Sports Practiced by Early Muslims', *islamonline.net*, https://www.islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar/FatwaE/FatwaE&cid=1149429765828, cited in Shavit and Winter, 'Sports in Contemporary Islamic Law', 264-265; Ergun Yurdadon's paper 'A Brief Evaluation of Development of Turkish Sport from 1839 to 1923', *The Sport Journal: Sport in Turkey: the Post-Islamic Republican Period* 3 (1988) <https://www.thesportjournal.org/article/sport-in-turkey-the-post-islamic-republican-period> notes, in the Ottoman Empire, before the nineteenth century, sport was organised by wealthy *Agas* and sport *Tekkes* (sports clubs) with one in Istanbul with 300 athletes, mostly wrestlers. The Sultan's Palace was also a site of sports (horse lancers' practice termed *cirit*, and archery) for general amusement., 1, 7.

²⁶ Abdul-Fattah Idrees and 'Isa Zaki 'Isa (June 4, 2006): 'Watching Sport Competitions', *islamonline.net*: https://www.islamonline.net/servlet/Satellite?pagename=IslamOnline-English-Ask_Scholar/FatwaE/FatwaE&cid=148980358264, cited in Uriya Shavit and Ofir Winter, 'Sports in Contemporary Islamic Law', *Islamic Law and Society*, 2011, 18, no. 2 (2011), 265. See also 'Conditions Binding the Practice of Dangerous Sports', <https://fiqh.islamonline.net/en/conditions-binding-the-practice-of-dangerous-sports/> (accessed 7 Feb 2022); 'Games: What is Lawful and What is Not', <https://fiqh.islamonline.net/en/games-what-is-lawful-and-what-is-not/> (accessed 7 Feb 2022).

²⁷ _____ 'Islam's and the Quran's Views on Animal Welfare', <https://www.learnreligions.com/animal-welfare-2004394> (accessed 7 Feb 2022).

²⁸ Sira Abdul Rahman, 'Religion and Animal Welfare—An Islamic Perspective', *Animals*, 2017, 7, no. 11: 1-6, 2.

Aida Amirova gives an example of one Azeri leader and Sufi who immediately freed the hunted creatures he captured.²⁹

Early Arab Muslim intellectuals debated the benefits of sport, exercise, and leisure pursuits like their counterparts in ancient Greek, Chinese, Tibetan-Buddhist, and Hindu-Indian civilisations. Common themes they investigated include the physical body and keep-fit and well-being, exercise and military training, diet, and children's physical education. Likewise, Central Asian Muslim intellectuals have discussed the connection between physical exercise, education, and moral upbringing. The philosopher Abu Nasr Al-Farabi (872-950AD), author of *Virtuous City*, and the physician Abu Ali ibn Sina (known in the West as Avicenna) (980-1037AD), author of the *Canon of Medical Science*, discussed children's physical training, the benefits of rest, adult physical exercise, and general health awareness.³⁰

Traditional and Folk Sports, Hunting, and Recreation

Since ancient times, among the different Central Asian ethnic groups, the urban and oasis dwellers (town-dwellers, settled inhabitants, the *sart*, *ak-sart*), and the rural and migratory (nomadic) communities have participated in a diversity of traditional sport and leisure. The traditional games developed in activities connected with life-cycle rituals, military-physical activity, and strength training for work purposes. Also, it includes men's rites of initiation and group identification (both enable the continuity of traditional games). Many

²⁹ ('*Seven Beauties*') an everlasting poem by Nizami Ganjav, the greatest Azerbaijan poet, who lived in 12th century, which tell about hunt and hunting traditions during the reign of Shah Bahram-Gurr. Nizami's "*Bahram*" is naturally gifted being shapely, handsome, brave and adroit, a skilled rider and hunter. He spends most of his time hunting onagers ("*guhrrs*"), which is what gave him the alias. However, he hunts not to kill; he brands onagers he has caught and then frees them, so nobody can catch them; as a matter of fact, Bahram hunts to save onagers to implement one of the Sufi statements: *there must be harmony between human being and nature.*' Source: Aida Amirova, *Patterns of Azerbaijan: Hunting and Fishing*, Azerbaijan: Ministry of Culture and Tourism, 2009, 5.

³⁰ Edem Ableyev, 'Principles of Physical Training in the Pedagogical Works of Educators from Central Asia', in *Education, Physical Activities and Sport in a Historical Perspective*, ed. Jordi Mones, Barcelona, Spain, 1992, 39-42; see also Yuri Lukashin, 'Folk Games', in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukshin, Moscow: Progress Press, 1980, 8.

Central Asian traditional games originated regionally, but intercultural experiences introduced games from other Asian and Eurasian societies. Sevket Akyildiz notes that sports with a *'Eurasian or Asiatic heritage are chess, judo, karate, wrestling, and polo. Some sports like archery and canoeing defy provenance'*.³¹ In particular, Central Asian peoples joined in traditional sports and leisure pursuits during holidays and festivals.

Western academics write about folk sports and leisure during the late nineteenth-century era –when Central Asia was under Russian control – as a time when spectator recreation was common and popular. Writing about Russia and Central Asia, Susan Grant says the peasants *'preferred simple games with simple objectives or entertainment with elements of social interaction.'*³² This statement echoes Elizabeth E. Bacon's study on Central Asia; however, she distinguishes between the settled oases (the townspeople) and the steppe nomads. In the latter case: *'The steppe nomads amused themselves with singing, races, and other diversions in which they actively participate; their only professional entertainers were troubadours who wandered from camp to camp'*.³³ Recreation in the towns and cities (among the oasis people), Bacon reports, *'was largely a spectator variety' with 'entertainment provided by others... from that of watching the behaviour of a foreign traveler or a dogfight to an elaborate program of dancers and other professional entertainers'*. The settled townspeople retained elements of the old nomadic sports. For instance, some Uzbeks enjoyed the recreation of *baiga* (horse races) or equestrian polo.³⁴

The second part of the study explores more than twenty-five traditional sports and games, covering: the region's equestrian culture (two versions of polo, *kupari*, horse racing and riders' gender); archery; three types of hunting (the hunting party, falconry, and skiing hunters);

³¹ Sevket Hylton Akyildiz, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952', *Vakanüvis International Journal of Historical Researches*, 4, no. 2, (Fall 2019), 522.

³² Susan Grant, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*, London: Routledge, 2013, 102.

³³ Eugene Schuyler, *Turkistan*, p. 165, cited in Elizabeth E. Bacon, *Central Asians*, 85.

³⁴ Annette Meakin, *In Russian Turkestan* (London: George Allen, 1903), p. 221, cited in Bacon, *Central Asia*, 85-86.

running and walking races; wrestling; animal blood sports; and everyday country sports.

The various types of Central Asian equestrian sports developed within the broader context of regional horse culture, and in order to understand the former, it is necessary to reflect upon the latter. Central Asians established a horse culture due to their lived reality of steppe lands, deserts, and vast open plains—particularly the Turkmen and the Kazakhs. The Central Asians needed to communicate, trade, fight enemies (and partake in blood feuds) across steppe lands.³⁵ On the steppe lands, among the Kazakh tribes, Bacon reports that '*Kazak pastoral nomadism was centred around the horse*' and '*Children began to ride at an early age*'. Furthermore, '*Often Kazaks rode great distances for tamasha (entertainment) whether it was an exchange of news and gossip, the arrival of a notable visitor, or a wedding or funeral*'.³⁶ In Central Asia, the young male horse rider (*djigit*, *yigit*) was often a young man, an accomplished equestrian, or a warrior. The label *djigit* implies energy, action, and, to some degree, participation in a martial sport, hunting, or military training. It reflects elements of physical exercise and horse riding.³⁷ However, the published literature reveals that equestrian games also involve female riders (see below). The following looks at two types of equestrian games (polo and *kupari*) and then traces the different types of traditional horse races.

In Central Asia, two different types of equestrian games have existed since past times – and both continue today – one uses sticks and a ball (polo), similar to modern-day polo, and the other uses the 75-pound carcass of a sheep or goat (*kupari*). *Chavgonbozi* or *chovgan* (Uzbek)³⁸

³⁵ Chris Bradley and Andrew Palmer, *The Silk Road*, Basingstoke: Insight, 2008, 49, 65.

³⁶ Alexis Levshin, *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaissaks*, trans. Ferry de Pigny (Paris: Imprimerie Royale, 1840), pp. 341-342, 348-349, 408-409, cited in Bacon, *Central Asians*, 29.

³⁷ Abazov, *Culture and Customs*, 258.

³⁸ *Chovgan in the Azerbaijani language*. Source: 'Kok boru, traditional horse game', *Intangible Cultural History*. UNESCO, <https://ich.unesco.org/en/RL/kok-boru-traditional-horse-game-01294> (accessed 24 February 2020.)

The UNESCO site says: '*The most experienced players serve as referees, while another category consists of the 'Kalystar' (elders), who ensure the fairness of the game. The element is an expression of the cultural and historic tradition and spiritual identity of its*

is not unlike modern-day equestrian polo with sticks and balls (an ice-hockey stick and not with a long-handled mallet). The Tajik version (*guibozi*) used a mallet-like stick. However, the playing field is smaller in both examples, and the two opposing teams are larger; originally, cavalry soldiers played. It requires the riders to be agile and resilient. This type of polo has a deep history in the Pamir mountain region of the Tajiks.³⁹ One theory says the sport originated in Genghis Khans' Mongol-Tatar society as *chaugan*, though disputed among historians.⁴⁰

An alternative type of game, *kupari* (*uloq-kupari*, *ulak kupkari*, *kokpur*, *kok boru*, *buzkashi*, *baiga*),⁴¹ evolved into a game of two teams of men on horseback competing to grab hold and retain the body of a dead goat or ram or calf and score points by carrying it over a finish line.⁴² Its roots are ancient, and the sources say that historically, large numbers of male riders competed at events.⁴³ It became part of community celebrations. Bacon's study mentions that at Turkmen weddings, 'there were races and various games on horseback, including *baiga*, a mounted contest for the carcass of a goat'.⁴⁴ This historical form of polo continues among today's Central Asians.

The Kazakh and Kyrgyz events called *alaman-baiga* (*alaman-poyga*) produced skilled and prepared cavalry soldiers. It was a war game that

practitioners and serves to unite communities regardless of social status, fostering a culture of teamwork, responsibility and respect.

³⁹ 'Tajik Sports and Games', <https://www.Advantour.com>, (accessed 25 January 2022).

⁴⁰ Yuri Lukashin, 'In Kazakh Steppes, Uzbek Valleys and Tajik Mountains', in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukshin, Moscow: Progress Press, 1980, 116.

⁴¹ In Turkic, '*kup*' refers to 'many'. In Persian '*ari*' means 'work', thus *kupari* is 'work of many people'. Source: Facts and Details, 'Uzbek Folk Sports and Traditional Entertainment', <https://factsanddetails.com> (accessed 14 Mar 2022). In Persian, *buzkashi* refers to 'goat grabbing'. Toby Cox says that in Kyrgyzstan the game is called *kok boru* (blue/grey wolf), and might have originated from an ancient time when shepherds, seeking to protect their sheep, killed wolves. They used the wolf's carcass in the game. Source: Toby Cox, 'Kok Boru: Do you have what it takes to play this Central Asian sport?' <https://www.blog.nationalgeographic.org/2017/12/28/kok-boru-do-you-have-what-it-takes-to-play-this-central-asian-sport/> (accessed 9 April 2022).

⁴² Encyclopaedia Britannica, 'Polo', <https://www.britannica.com/sports/polo> (accessed 7 April 2016).

⁴³ 'Tajik Sports and Games', <https://www.Advantour.com>, (accessed 25 January 2022).

⁴⁴ Tolstov *et al.*, *Narody Srednei Azii*, II, 115-116; and O'Donovan, *The Merv Oasis*, I, 198-199, 251; II, 92, 301-303, cited in Bacon, *Central Asians*, 55.

Nargiza Isaqova reports '*reached its greatest development in the Middle Ages*'.⁴⁵ 'Alaman' means a battle involving a cavalry detachment; also, it refers to a cavalry soldier or warrior in the mounted attack. *Alaman-baiga* races saw riders compete over long distances across rugged terrain (80 kilometres or more). It even is mentioned in the Kazakh and Kyrgyz folk epics about long races and folk heroes; '*Kazakh folk tales also tell of the amazing racing steeds of the time*'.⁴⁶ According to Bacon, long-distance horse races and equestrian games occurred at the end of communal ceremonial feasts (weddings and Islamic holidays), with the winning riders awarded a prize. '*Long-distance races often taxed the endurance of even the hardy Kazakh mounts*', remarks Bacon.⁴⁷ Isaqova says the regional event encompassed many Central Asian communities, bringing fame to the winning rider and their town or city.⁴⁸

A medium to shorter distance horse race existed among the Kazakhs and Kyrgyz called the *baiga*. It was often teenagers and young adults involved; the race used natural obstacles in the landscape to test the rider's ability, mental strength and knowledge of the horse's capabilities. It required tactical skills and evaluation of the upcoming terrain.⁴⁹

A different type of shorter distance race occurred between young, unmarried men (*djigit*) and women and was associated with courtship. Lukashin writes, about a short race, that the Kazakh and Kyrgyz labelled 'wolf maiden' (*kysz-bori*) and is '*described in the ancient chronicle*' and supposedly Marco Polo observed it.⁵⁰ The aim was for the male rider to 'impress' his bride by winning a horse race against her; it was a test of '*riding agility, with the girl trying to elude the young man who sought to cut across her path*', reports Bacon.⁵¹ Here, the notion is that the young

⁴⁵ Nargiza Isaqova, 'The Role of Uzbek National Folk Games in Spiritual and Moral Education', *International Journal on Orange Technology*, 3, no 6 (June 2021), 16.

⁴⁶ Yuri Lukashin, 'In the Kazakh Steppes, Uzbek Valleys and Tajik Mountains', in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukashin, Moscow: Progress Press, 1980, 111.

⁴⁷ Levshin, Description, pp. 318, 368-372, cited in Bacon, *Central Asians*, 45-46.

⁴⁸ Isaqova, 'The Role of Uzbek National Folk Games', 16.

⁴⁹ Lukashin, 'In the Kazakh Steppes', 112.

⁵⁰ Lukashin, 'In the Kazakh Steppes', 112.

⁵¹ Alexis Levshin, *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaissaks*, trans. Ferry de Pigny (Paris: Imprimerie Royale, 1840), pp. 318, 368-372;

male riders were physically strong with appropriate horse riding skills required for work, making the unmarried among them suitable husbands. Today it is called 'chasing a maiden on horseback' races (*kyz-kuumui*, or *kyz-kuu*). Lukashin comments, '*This is very much a folk game of fun which never fails to entertain and has come down to us without hardly a change.*'⁵²

Equestrian contests also saw expert riders in weaponry compete, for example, with the bow (*zhamby-atu*, *jamby atu*). Popular since ancient times, Bacon remarks: '*Archery contests tested skill in shooting both from a standing position and while riding horseback at full speed.*'⁵³ *Saiys* (*saish*), both a Kyrgyz and Uzbek game, saw two mounted riders attempt to remove each other forcibly using their lances. The *zhorga-zhary* game is held during (Kazakh) festivals and includes girls and women participants; the *zhorga* is a horse (with rider) and is '*distinguished by its special smooth and rhythmic movement*', and horse dressage is perhaps the closest modern-day comparator. *Kumis-alu* (*tenge alu*) sees the horseperson ride at full gallop while, at some point, leaning down to pick up coins off the ground. Another race and Kazakh pastime was camel racing (*tuis-zharys*).⁵⁴

James Riordan explains the continuity of these Central Asian traditional horse games and recreation in the face of twentieth-century modernity and authoritarian Soviet Union sports policies. Riordan highlights games, like wrestling on horseback, and outlines what he saw during his Soviet-era Central Asia fieldwork.⁵⁵

Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia* (London: W.H. Allen, 1868), p. 293; Henri Moser, *A travers l'Asie Centrale* (Paris: Librairie Plon, 1885), pp. 33-34; Edward Nelson Fell, *Russian and Nomad* (New York: Duffield, 1916), p. 152, cited in Bacon, *Central Asians*, 45-46.

⁵² Lukashin, 'In the Kazakh Steppes', 112.

⁵³ Bacon, *Central Asians*, 45.

⁵⁴ Lukashin, 'In the Kazakh Steppes', 112-115.

⁵⁵ James Riordan states '*Equestrian and wrestling events are popular among the Central Asians and Transcaucasian peoples: kyz-kuumui – chasing a maiden on horseback, oodarysh – wrestling on horseback, at-chabysh – horse racing, are all popular in Kirgizia and, with slight variations, are also popular in all other Central Asian republics. I have witnessed these exciting folk games (and some more gruesome spectacles) at the traditional Saban-tui of Tatars in south-eastern Bashkiria – a colourful festival that must*

The *audaryspak* (or *er enish*) game saw two seated male horse riders compete to unsaddle the other and throw them. It requires a sturdy and mobile horse. Omer Tuzcuogullari and Kamil Iskender say wrestling on horseback was an ancient Turkic game exclusively undertaken by men:

'Horseback wrestling is an indispensable combat game played at the festivals, feasts, sports events and assemblies of the Turkic Republics of Central Asia. A popular sport in Kyrgyzstan and Kazakhstan, it requires substantial physical strength and will to fight. Its local names include Oodaryş and Audaryspak, pronounced "er-enish"'.⁵⁶

The combat element of the Central Asian physical culture had other manifestations, notably in archery and the hunting party. While horse culture in Central Asia has ancient roots, it is matched in importance by one material item used for hunting, entertainment, and war: the bow and arrow of the archer. The archer's bow has cultural significance in Asia in the way that the sword and mace have in Europe. Lee Lawrence reports that in the Islamic tradition, the bow is mentioned and has a crucial role: '*In Islam, too, the bow holds a special place. It is the weapon the Archangel Gabriel handed down to Adam, the one God commanded the Prophet Muhammad to use.*' Lawrence says about forty Hadith⁵⁷ of Prophet Muhammad discuss archery strengthening the physical body and soul, '*and while some hadith encourage metaphorical interpretations, others led to the establishment of archery instruction as fundamental to physical fitness.*'⁵⁸ Lawrence describes how archery was common to all of the Eurasian empires and how it reached its zenith with the Turkish military:

have continued with a modicum of change for many, many, centuries... Various forms of national wrestling are, of course, widespread: alaman-baiga in Uzbekistan... gyulesh in Azerbaidzhan, kurash in Turkmenia'. Source: James Riordan, Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 306-307.

⁵⁶ Ömer Tarkan Tuzcuoğullari and Kamil Boğaç İskender. 'A Study on Horseback Wrestling, A Traditional Turkish Sport', *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 3, no. 12 (2017), 429-433; 429.

⁵⁷ The Hadith is a tradition (actions or approval) or written report and the source for the Sunnah of Muhammad.

⁵⁸ Lee Lawrence, 'History's Curve', *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/200305/history.s.curve.htm>, 54, no 5 (September/October 2003), 2-11.

‘While Persians, Parthians, Turks, Mongols, Mughals and others all had highly developed traditions, most archers today consider Turkish bows of the late 1700’s and 1800’s to be the high-water mark of the Asian composite bow. After that time, firearms began to dominate the battlefield, fewer and fewer people had time for archery as sport, and the bowyer’s art declined.’⁵⁹

Across the region, weapons of war were vital in hunting wild animals. The Central Asian tribal leaders, chieftains and governors (*bey, beg, bek, bai*) controlled the hunting parties targeting wild animals. Whether small or large, the hunt was both a distraction and entertainment, but its administration and the tactics used to seize or kill wild animals gave the young male hunters military-type training in planning, pursuing, and teamwork and prepared them for armed campaigns.⁶⁰ John Lawton explains ‘*Hunting, in particular the technique of the drive, also played an important role in the Turkic economy. Their main prey were mountain goats and roe deer.*’⁶¹ Rafis Abazov reports that centuries of animal hunting in the region resulted in the extinction of some species—and the scarcity of others. He discusses the wild animals hunted and the legacy of overhunting in Central Asia:

‘In the medieval era, Central Asia was also known as a hunting ground for tigers, deer, gazelles, brown bear, mountain goats (arkhars), and mountain sheep (there is a famous Marco Polo sheep, *Ovis Poli*), snow leopards, and other animals, but by the eighteenth and nineteenth centuries, many of those animals had been hunted to extinction.’⁶²

Another form of hunting favoured regionally, especially by the rich, used birds of prey of different types and sizes. Though trained eagles caught foxes, the prey was often rabbits, marmots, and small

⁵⁹ Lawrence, ‘History’s Curve’, 2-11.

⁶⁰ Akyildiz, ‘Modern and Folk Sports in Central Asia’, 522.

⁶¹ John Lawton, ‘The Cradle of the Turks’, *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/199402/the.cradle.of.the.turks.htm>, 45, no. 2 (March/April 1994), 2-11.

⁶² Abazov, *Culture and Customs*, 248.

mammals.⁶³ Falconry (*kus-samu*, hunting with birds of prey) had long existed in Central Asia, and, consequently, the bird trainers and their owners acquired specialist knowledge and skills. The trainers passed their skills to their sons, continuing the tradition and livelihood. Abazov comments:

'In fact, the vast steppe and mountains of Central Asia were so well known for hunting with falcons and eagles that for centuries sultans and khans from distant lands invited experienced bird trainers and bought Central Asian hunting birds.'⁶⁴

Rebecca Schulz comments that scholars researching at the Peregrine Fund's Archives of American Falconry (Boise, Idaho) say:

'the practice of hunting with birds of prey originated among nomadic tribes in Central Asia around 6000 years ago. Among the scarce records are Hittite pottery shards that suggest that falconry was a custom of royalty on the Anatolian Peninsula as early as 4000 years ago. Tang Dynasty paintings depict falconry as having come into China from the north only in the seventh century of our era.'⁶⁵

The bodyguard that protected Genghis Khan was chosen from a regiment of falconers, while his grandson Qubilay Khan had a keen interest in falconing expeditions, wrote Marco Polo. Schulz argues that *'Though falconry was well known to both Europeans and Arabs from very early times, both groups adopted it as a sport only after the 13th century, after the Mongolian invasions and the Crusades.'*⁶⁶ Schulz, writing in the context of falconry in contemporary Kazakhstan, captures the unique relationship between humans and birds of prey in this method of hunting and how it helps shape the self-identity of the falconer: *'It requires a combination of strength and gentleness and a*

⁶³ Rebecca Schulz, 'The Eagle Hunters', *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/200501/the.eagle.hunters.htm>, 56, no.1 (January/February 2005), 12-19.

⁶⁴ Abazov, *Culture and Customs*, 248.

⁶⁵ Rebecca Schulz, 'The Eagle Hunters', *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/200501/the.eagle.hunters.htm>, 56, no.1 (January/February 2005), 12-19.

⁶⁶ Rebecca Schulz, 'The Eagle Hunters', *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/200501/the.eagle.hunters.htm>, 56, no.1 (January/February 2005), 12-19.

*reverence for the natural world—and, above all else, what Kazakhs regard as a valiant spirit that exemplifies ideals of honor and manhood.*⁶⁷

Kazakh skiing hunters sought wild animals in the harsh winter climate of Eurasia. The Soviet author Lukashin outlines the use of skis by the Turkic peoples for hunting and trapping purposes in the snowy terrain: *'Skiing was also well known even in Central Asia'*.⁶⁸ The author states that the Turkic tribes wore skis for transport during the winter season, noting the Kazakh example. During the medieval period the Chinese labelled them *'Turks with wooden horses'*. While the Arab historian of the thirteenth and fourteenth centuries, Rashid ad-Din describes the use of skis by Kazakhs. The author tells us that their lands contain mountains and forests, and the Kazakh hunt a large number of grouse here:

“They make special boards which they call chaneh and stand upon them”, then, “take hold of a stick and, sliding through the snow, push themselves along with the stick, just as if they were driving a boat through water. That is how they travel in their chaneh over the steppe and through valleys, down slopes and up hills, in pursuit of mountain oxen and other animals”.⁶⁹

The theme of travel continues in running games. The Kazakhs had their ‘day journey’ races (*jayau-jarys/zhayau-zharys*), cross-country running over a mixed steppe terrain, forest, and hills.⁷⁰ The race included rugged terrain with natural obstacles, hills, and mountain streams; the classical distance was one day’s travel (similar to an Olympic-style marathon). The Kazakhs, Uzbeks, and Tajiks ran their *zhayau-zhary* races separately. Regional elites financially supported another form of foot running that communicated news. The source is *Siaset-namei*, an eleventh-century work by Vizier Nizam-al-Mulq, which tells how foot runners (*batba*), stationed at distances apart from each

⁶⁷ Rebecca Schulz, ‘The Eagle Hunters’, *Aramco World* <https://archive.aramcoworld.com/issue/200501/the.eagle.hunters.htm>, 56, no.1 (January/February 2005), 12-19.

⁶⁸ Yuri Lukashin, ‘Folk Games’, in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukshin, Moscow: Progress Press, 1980, 22.

⁶⁹ Lukashin, ‘Folk Games’, 23.

⁷⁰ Lukshin, ‘Folk Games’, 23.

other; when ordered, the first runner would set off with important news to deliver it to the second runner, and so forth: '*...news would be brought in a single day of an event that is taking place some fifty farsangs away*'.⁷¹

Wrestling was a common nomadic and oasis pastime among all ethnic groups of the region, each with its distinctive ritual. It was known as *gyulesh* (Azeri), *kurash* (Uzbek), *alysh* (Kyrgyz), *gushtogiri* (Tajik), *goresh* (Turkmen) and *kuresh* (Kazakh).⁷² Indeed, its practice among the Central Asians is said to go back to ancient times. During the last 700 years, it was common in everyday settings and at festivals. Isaqova comments that wrestling is '*reflected in fiction, in a number of fairy tales, folk tales, folklore, and heroic epics. There is a mention of kurash as one of the types of hand-to-hand fighting during military clashes*'.⁷³ Over generations, two forms emerged, Ferghana and the Bukhara-Khorezm. The wrestlers (*palvans*) wore wide trousers, light boots, and a *chapan* (a cotton-padded cloak). '*By the old tradition, wrestlers in Tashkent, Ferghana, Andizhan and Namaangan regions*' before wrestling perform a circular dance, which helps their warm-up for the athletics. '*This kurash style is similar to the Tajik wrestling gushtingiri and to the national wrestling of the Kazakhs, Kirghiz, and the Turkmen*'s', comments Lukashin.⁷⁴

The organisation of fights between animals for human recreation in Central Asia existed during the period we are studying, even though Islamic tradition proscribes the misuse and torture of animals. One Hadith quotes Prophet Muhammad saying: '*A good deed done to an animal is as meritorious as a good deed done to a human being, while an act of cruelty to an animal is as bad as an act of cruelty to a human being*'.⁷⁵ Today observing animals fight for human entertainment or gambling is morally problematic and raises questions about animal rights. Still, in the context of the historical era 1400 to 1850AD, when

⁷¹ Lukashin, 'In Kazakh Steppes', 115.

⁷² Lukshin, 'Folk Games', 8.

⁷³ Isaqova, 'The Role of Uzbek National Folk Games', 17.

⁷⁴ Lukshin, 'In Kazakh Steppes', 117-118.

⁷⁵ Sira Abdul Rahman, 'Religion and Animal Welfare—An Islamic Perspective', *Animals*, 2017, 7, no. 11: 1-6, 2.

mentalities and cultural norms were very different in Eurasia to what they are today, there is evidence of ‘animal blood sports’. Bacon writes that in the towns and cities, people arranged fights between animals, including ‘—rams, cocks, and quails—in which the spectators bet on the outcome’; using historical accounts, Bacon reports that the wealthy Uzbeks (in Khiva) kept rams for fighting purposes during the mid-nineteenth century. In Bukhara, cock and quail fights happened during festivals, in springtime, and near teahouses for spectators to attend.⁷⁶

Country sports and pastimes existed, pitting human physical strength and agility against physical nature. In the lands of the Tajiks and elsewhere, raging mountain streams were traversed with the aid of a rope stretched across them (*gupsar*). Some individuals use a pole to balance themselves as they walk the tightrope stretched across the water (a form of *dorbozi*).⁷⁷ Other locals enter the raging spring water and swim across with the aid of an air-inflated sack or animal bladder. In another field game, *tayak-zhugurtu*, men threw missiles (rocks) at different ranges. Pedestrian field hockey – an earlier version of the modern game – was called by the Tajiks *chavgonbozi* (the same name as equestrian polo, while the Uzbeks label it *chowgan*). It was similar to modern hockey and had eleven players on each side, but the rules differed.⁷⁸

The Winter weather kept many people inside their dwellings – including the nomad communities and isolated villages – where the locals entertained themselves. Bacon notes ‘*In winter. When the cold kept Kazakhs indoors, young people played various games while sitting in a circle around the hearth in the yurt*’.⁷⁹ The Turkmen were known to play chess, checkers and other games; for instance, one indoor pastime (*ordo, chuko, asysk*) was similar to marbles but used ‘*sheep’s knucklebones*’.⁸⁰

⁷⁶ Schuyler, *Turkistan* (New York: Charles Scribner’s Sons), pp. 128, 234-235, cited in Bacon, *Central Asians*, 87.

⁷⁷ Lukashin, ‘Folk Games’, 24.

⁷⁸ Lukashin, ‘In Kazakh Steppes’, 8, 115-116.

⁷⁹ Levshin, *Description*, pp 318, 368-372, cited in Bacon, *Central Asians*, 46.

⁸⁰ S.P.Tolstov, *Narody Srednei Azii* (Moscow: Akademiia Nauk SSSR, 1962), pp. 221-224, cited in Bacon, *Central Asians*, 55.

The middle-aged and retired traders, agricultural workers, and craftworkers expressed their masculinity through social interaction. In everyday life, men frequented traditional teahouses (*chaikhanes*). The teahouse, found in urban settlements, was a place to unwind and share humorous stories, network and share information. Here games like backgammon (*nard*) and chess were played: '*men spent much of their free time... drinking tea, talking, and often playing chess or gambling at such games as tossing coins or dice*', states Bacon.⁸¹

Conversely, the cultural norms required women to hold their gatherings in the privacy of their homes, specifically during weddings and '*other domestic festivals*'. The women from wealthier families had the time and access to capital and social networks to hold private parties. Here, women professional entertainers, dancers, and musicians would perform for the all-female audience. Some privately educated women played stringed instruments, like the *dutar*, while others performed folk dances to the tambourine.⁸²

Festivals, Fairs, and Islamic Holidays

Central Asia's traditional festivals and ceremonies included folk sports, music and dance events. These largescale get-togethers formed part of the native social calendar and celebrated holidays, weddings, funerals, and royal birthdays. The notable ones are the Spring Equinox (*Nawruz*, pre-Islamic New Year's Day) and the two Islamic holidays (*Eid al-Fitr*, '*id al-Fitr*, *Ramzan Hayit*) at the end of the Ramadan fast, and *Eid al-Adha*, *Qurban Bayram* (the '*Sacrifice Feast*'). At festivals, gathered extended family members and other ethnic kin.⁸³

The capital and resources used to organise large sports-themed meetings came from wealthy landowners, tribal elites, and community heads of the *mahallia*. The popular folk sports were '*horse racing, wrestling, heavy weightlifting*'.⁸⁴ The professional entertainers, who

⁸¹ Schuyler, *Turkistan*, pp. 128, 234-235, cited in Bacon, *Central Asians*, 86.

⁸² Moser, *A travers l'Asie Centrale*, pp. 175-177, 200, 259-260, cited in Bacon, *Central Asians*, 87-88.

⁸³ Sevket Akyildiz, 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964-1982', *History Studies: International Journal of History*, 12, no. 1 (February 2020), 35-54.

⁸⁴ Abazov, *Culture and Customs*, 248.

made their living from giving performances in return for payment, were formed around guilds.⁸⁵ During the Ramadan fast, at night, when the fast was broken and people ate, the wealthier families in the oasis settlements would hire entertainers for night-time performances. Likewise, during the feast to celebrate the end of *Eid al-Adha*, children received toys, and '*entertainment was provided by stiltwalkers, puppet shows, clowns and others*'.⁸⁶ In the bazaars too, entertainers performed to audiences for a small fee.

The Central Asian Gypsy/Roma community - in particular the south-eastern parts of the region – provided male and female dancers and musicians, for payment, to the isolated Tajik, Uzbek, and Kyrgyz villages and settlements. Due to economic poverty in the Gypsy/Roma community and their precarious existence, the gender division in employment found elsewhere in Central Asia was not enforced. Some Gypsy/Roma families travelled around to provide entertainment services and earn their livelihood; locally, they were referred to as '*from Afghanistan*', while in that country, the Afghans said the Gypsies/Roma were originally '*from India*'.⁸⁷

Traditional festivals also included circuses and fairs. Performers entertained the audience of adults and children. Acrobats performed gymnastic exercises, such as walking a tightrope with a balancing pole (another instance of *dorbozi*),⁸⁸ showing flexibility and courage—often without a safety net. Isaqova remarks,

'The performances of the tightrope walkers gathered a large number of spectators. Acrobats-tightrope walkers not only performed exercises in balance with a balance bar, but also complex multiple jumps on a high rope, requiring excellent physical fitness.'⁸⁹

Bukhara became known for its tightrope walkers. Tightrope walkers performed aerial acrobatics at circuses and fairs, bazaars and central

⁸⁵ Schuyler, *Turkistan*, pp. 171-179, cited in Bacon, *Central Asia*, 76.

⁸⁶ Schuyler, *Turkistan*, p. 330, cited in Bacon, *Central Asians*, 81.

⁸⁷ Moser, *A traves l'Asie Centrale*, pp. 175-177, cited in Bacon, *Central Asians*, 87.

⁸⁸ Lukashin, 'Folk Games', 24.

⁸⁹ Isaqova, 'The Role of Uzbek National Folk Games', 17.

squares. Often loud music is played to accompany the tightrope walker, notably wind instruments, drums and tambourines.⁹⁰

Abazov describes muscular, strong men (*palvans*) displaying their physical strength '*by wrestling and lifting rocks, local farmers showed their best horses in horse racing; local weapon makers showed the quality of their swords and other weapons*'. The well-known and accomplished strongmen won the crowd's admiration and were invited to compete at future meetings, '*bringing glory to their native cities or towns*'. Spectators watched sword skills and staged sword fights for visual entertainment and appreciation of technique. Also observed were cross-country running and foot racing (a training technique that prepared soldiers for the endurance and stamina required in armed conflict)⁹¹ and compatible with Islamic tradition.

In Photograph One, the image dates from a historical era at the end of the paper's focus. A (Russian) photographer might have taken the image during the region's colonisation circa 1865 to 1884AD or later during the early twentieth century. The author has no information about the place or date of the photograph (it was purchased in a tourist information centre in 2009 during fieldwork in Samarkand, Uzbekistan). However, it gives us an impression of Central Asian leisure, highlighting the organised amusements for mass entertainment and distraction from worldly affairs. In the black and white photograph, native entrepreneurs have provided wooden Ferris Wheel-type structures⁹² and stalls for the town's folk to enjoy.

⁹⁰ Facts and Details, 'Uzbek Folk Sports and Traditional Entertainment', <https://factsanddetails.com> (accessed 14 Mar 2022).

⁹¹ Abazov, *Culture and Customs*, 248.

⁹² A fairground attraction consisting of a large vertical wheel that revolves with people seated on the outer edge of the spokes.

Photograph 1: A scene of Fair in Central Asia (possibly Uzbekistan) during the late nineteenth or early twentieth century

Source: Postcard, Uzbekistan fieldwork 2009, unknown publisher

Conclusion

The paper's analysis derived from selected online and hardcopy sources explored the nature of Central Asia's traditional sports and games from 1400 to 1850AD among the nomads and oasis communities, outlining the sports and games, participants, spectators, and the places and sites of recreation. The study explored more than twenty-five traditional sports and leisure pursuits, covering: the region's horse culture, two versions of polo, *kupari*, horse racing (and riders' gender); archery; three types of hunting (the hunting party, falconry, and skiing hunters); running races; walking races; wrestling; animal blood sports; and everyday country sports.

On the one hand, Central Asian traditional sports originated in work-related strength, stamina and endurance exercises, horse riding, hunting parties, archery, and military training. On the other hand, folk

games and recreation provided people with entertainment at social gatherings, festivals, and celebrations and occupied them through long winter nights. Furthermore, Central Asian traditional sport as a cultural practice reflects group identity, social behaviour, and ideas about masculinity and femininity. In this case, the story of Central Asian traditional sport and games mirrors the historical picture found elsewhere in the world, particularly in other Eurasian societies.

Traditional sport did not start in 1400AD. Instead, sports and games form part of Central Asia's deep history. However, between 1400 to 1850AD, the region's cultural milieu strongly reflected Islamic values and practices, and the Turkic languages were the primary language group spoken. There is a debate within the early Islamic tradition about which sports and games could and should be played. It included the respectful treatment of wild and non-wild animals and expressed a code for hunting (for survival and food purposes). Recommended in the Islamic tradition for Muslims are good health and physical exercise and for people to enjoy leisure as a distraction from work and everyday issues. Notably, many of the Central Asian traditional sports and recreation practices, like wrestling, horse riding, archery, running and walking races, were permissible in the Islamic tradition. Also, we can note a continuity in the sports, games, and recreational practices during the Islamisation of the region. The Islamic society was flexible and confident enough to absorb elements of the physical exercise culture with origins in ancient times.

There are some points for scholars to reflect upon when approaching new research about Central Asian traditional sport. First, English language sources discuss young and middle-aged men and their sports practices; however, it would be helpful if a Turkic and Russian language skills researcher investigated the primary and non-English secondary sources that address women and children⁹³ (including different social classes). Second, the role of Central Asia's ethnic minorities like the

⁹³ See Junaid Bashir, 'Traditional Historical Games of Hazara/Silk Road, Pakistan', <https://www.academia.edu> (accessed 23 February 2022); Sajida Haider Vandal, *Introducing Traditional Games: Honing Skills and Dexterity: Promoting Peace and Social Cohesion Through Heritage Education* (UNESCO: Islamabad, 2013); Facts and Details, 'Uzbek Folk Sports and Traditional Entertainment', <https://factsanddetails.com>.

Gypsies/Roma in traditional recreation as performers and producers would make a novel paper. Third, a study of traditional sports among the majority-Muslim communities in the Caucasus region would make a worthwhile research paper. The potential for essays is likewise many.

Central Asia's traditional sports remain popular in rural and urban sectors and integrated into independence celebrations and festivals, like the Spring Nawruz and the Islamic holidays. Proving that traditional sports can survive authoritarian communism, modernity and globalisation (world capitalism) if they have historical roots among an ethnic group and provide a sense of cultural authenticity. Here, government resources assist locals by organising traditional sports events and championships. However, the funds and energy of the locals and entrepreneurs are equally as crucial in sustaining traditional games and fairs. Traditional sports can be exhilarating for sportspeople and provide a shared memory of joy among spectators and participants. Indeed, traditional real-time sport as mass entertainment is a welcome distraction from everyday worries.

Bibliography

Online Sources

- Aramco World*, <https://archive.aramcoworld.com>
Cambridge Dictionary, <https://www.dictionary.cambridge.org>
Central Asia Adventures, 'Uzbek National Games and Amusements',
<https://www.centralasia-adventures.com>
Encyclopaedia Britannica.com, <https://www.britannica.com>
Facts and Details, 'Uzbek Folk Sports and Traditional Entertainment',
<https://factsanddetails.com>
National Geographic, <https://blog.nationalgeographic.org>
Sunnah.com, <https://sunnah.com>
Trad Games, <https://www.tradgames.org.uk/>
Unesco Intangible Cultural Heritage <https://ich.unesco.org/en/lists>
 Lawrence, Lee, 'History's Curve', *Aramco World*
<https://archive.aramcoworld.com/issue/200305/history.s.curve.htm>, 54, no 5
 (September/October 2003), 2-11.
 Lawton, John, 'The Cradle of the Turks', *Aramco World*
<https://archive.aramcoworld.com/issue/199402/the.cradle.of.the.turks.htm>,
 45, no. 2 (March/April 1994), 2-11.

Schulz, Rebecca, 'The Eagle Hunters', *Aramco World*
<https://archive.aramcoworld.com/issue/200501/the.eagle.hunters.htm>, 56,
no.1 (January/February 2005), 12-19.

Government Publications

Bringing Both Sides Together: Traditional Sports and Games: A Tool for Intercultural Learning (EuroMed Youth Educational Report; Salto-Youth EuroMed Resource Centre, 2011), <https://www.salto-youth.net/euromed>.

Amirova, Anar, ed., *Patterns of Azerbaijan: Hunting and Fishing*, Baku: Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, 2009.

Books, Book Chapters and Articles

Abazov, Rafis, *Culture and Customs of the Central Asian Republics*, Westport, Connecticut: Greenwood, 2007.

Ableyev, E. 'Principles of Physical Training in the Pedagogical Works of Educators from Central Asia', in *Education, Physical Activities and Sport in a Historical Perspective*, ed. Jordi Mones, Barcelona, Spain, 1992, 39-42.

Akiner, Shirin, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London: Kegan Paul, 1983.

Akiner, Shirin, *Central Asia: New Arc of Crisis?* London: Whitehall Paper Series, 1993.

Akyildiz, Sevket, and Richard Carlson, *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy*, London: Routledge, 2014.

Akyildiz, Sevket Hylton, 'Modern and Folk Sports in Central Asia under Lenin and Stalin: Uzbekistan from 1925 to 1952', *Vakanüvis International Journal of Historical Researches*, 4, no. 2 (Fall 2019), 515-541.

Akyildiz, Sevket, 'Cultural Change in Central Asia: Brezhnev, Modern Sports, and Memories in Uzbekistan, 1964-1982', *History Studies: International Journal of History*, 12, no. 1 (February 2020), 35-54.

Akyildiz, Sevket, 'Sport in Central Asia under Gorbachev: Uzbekistan from 1985 to 1991', *Vakanüvis International Journal of Historical Researches*, 6, no. 1 (2021), 1-35.

Bacon, Elizabeth E., *Central Asians Under Russian Rule: A Study in Culture Change*, Ithaca, USA: Cornell University Press, 1980.

Bradley, Chris, and Andrew Palmer, *The Silk Road*, Basingstoke: Insight, 2008.

Fourniau, Vincent, 'Early Modern Interactions between Pastoral Nomadic and Sedentary Societies in the Central Asian Culture Complex', in *The European Handbook of Central Asian Studies History, Politics, and Societies*, ed. Jeroen

Van den Bosch, Adrien Fauve, Bruno De Cordier, *ibidem*-Verlag, Stuttgart 2021, 117-174.

Grant, Susan, *Physical Culture and Sport in Soviet Society: Propaganda, Acculturation, and Transformation in the 1920s and 1930s*, London: Routledge, 2013.

Hann, C.M. 'Ethnic Games in Xinjiang: Anthropological Approaches', in *Cultural Change and Continuity in Central Asia*, ed. Shirin Akiner, London: Kegan Paul International, 1991, 218-35.

Holt, Richard, *Sport and the British: A Modern History*, Clarendon Press: Oxford, 1992.

Isaqova, Nargiza, 'The Role of Uzbek National Folk Games in Spiritual and Moral Education', *International Journal on Orange Technology*, 3, no 6 (June 2021), 15-21.

Kylasov, A.V., 'Traditional sports and games along the Silk Roads', *International Journal of Ethnosport and Traditional Games* 1 (2019), 1–10.

Lukashin, Yuri., *National Folk Sports in the USSR*, Moscow: Progress Press, 1980.

Lukashin, Yuri., 'Folk Games', in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukshin, Moscow: Progress Press, 1980.

Lukashin, Yuri., 'In the Kazakh Steppes, Uzbek Valleys and Tajiik Mountains', in *National Folk Sports in the USSR*, ed. Yuri Lukshin, Moscow: Progress Press, 1980.

Rahman, Sira Abdul, 'Religion and Animal Welfare—An Islamic Perspective', *Animals*, 2017, 7, no. 11: 1-6

Riordan, James, *Sport in Soviet Society: Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Rorlich, Azade-Ayse, 'Acculturation in Tatarstan: The Case of the Sabantui Festival', *Slavic Review* 41, no 2, (1982), 316-321.

Rywkin, Michael, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*, Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1990.

Shavit, Uriya, and Ofir Winter, 'Sports in Contemporary Islamic Law', *Islamic Law and Society*, 2011, 18, no. 2 (2011), 250-280.

Sharipova, Fatima, *Fighter*, Tashkent: T-Publishing, 2000.

Tuzcuoğullari, Ömer Tarkan and Kamil Boğaç İskender. 'A Study On Horseback Wrestling, A Traditional Turkish Sport', *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 3, no. 12 (2017), 429-433.

Ubaidulloev, Zubaidullo, 'The History and Characteristics of Traditional Sports in Central Asia: Tajikistan', *The Bulletin of the Faculty of Health and Sport Sciences*, 38 (March 2015), 4-58.

Yurdadon, Ergun, 'A Brief Evaluation of Development of Turkish Sport from 1839 to

1923', *The Sport Journal: Sport in Turkey: the Post-Islamic Republican Period*, 3 (1988) <https://www.thesportjournal.org/article/sport-in-turkey-the-post-islamic-republican-period>.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi
(1880 - 1916)
Mâhiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan
Çözümlere Dair Bazı Tespitler**

Ömerül Faruk Bölükbaşı*

(ORCID: 0000-0002-4868-2253)

Makale Gönderim Tarihi
15.08.2022

Makale Kabul Tarihi
08.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bölükbaşı, Ö. F., “Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880 - 1916) Mâhiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 602-626.

APA: Bölükbaşı, Ö. F. (2022). Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880 - 1916) Mâhiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 602-626.

Öz

Bu makale, 1880 – 1916 yılları arasında akçe farkı meselesinin mâlî sistemde yol açtığı sorunları ve bunları çözmek için devletin giriştiği uygulamaları tahlil etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Dünya piyasalarında gümüş fiyatlarının 1870’li yıllardan itibaren düşmeye başlamasıyla, çift metalli düzene sahip Osmanlı para sistemi büyük sıkıntı yaşamaya başlamıştır. Bu sıkıntıları halletmek için 1880 yılında yürürlüğe konulan kararnâme ise Osmanlı hazinesinin pek çok problemle karşı karşıya kalmasına, akçe farkı meselesinin mâlî sistem için büyük bir sorun kaynağına dönüşmesine yol açmıştır. Devletin

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, faruk.bolukbasi@marmara.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Marmara University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

aldığı tedbirler, akçe farkının yol açtığı sorunlara karşı uzunca bir süre etkili olamamıştır. Nihayet 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu yaşanan sorunu belirli ölçüde çözüme kavuşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: mecrediye 19 kuruş hesabıyla, gümüş mecrediye, altın lira, 1880 Meskûkât Kararnâmesi, 1916 Tevhid-i Meskûkât Kanunu, akçe farkı

**The Issue of Agiotage at Ottoman Finance (1880 – 1916)
Some Evaluations Concerning Its Essence, the Problems It Caused and
Solutions Found**

Abstract

This study was written in order to analyze the problems caused by agiotage in finance and the practices of the state in solving these problems. As silver prices began to fall in the world markets since the 1870s, the Ottoman bimetallic monetary system began to experience great difficulties. The decree that put into effect in 1880 to solve these troubles caused the Ottoman treasury to face many problems, and the problem of agiotage turned into a major source of problems for the Ottoman financial system. Measures taken by the state against the problems due to agiotage could not be effective for a long time. Finally, 1916 The Law for the Unifacation of Coinage solved this experienced problem to a certain extent.

Keywords: Account the mecrediye at 19 quruş, silver mecrediye, gold lira, 1880 Coinage Decree, 1916 The Law for the Unifacation of Coinage, agiotage.

Giriş

Akçe farkı esasında iki ayrı sikke türünün mübadelesi sırasında ortaya çıkan farkı ifade eder. Sikkeler arasındaki fark bölgeden bölgeye, dönemden döneme değişebilir. Bazen de aynı sikke türü, farklı rayiçler üzerinden alınıp verilebilir; rayiçler çeşitli şartların etkisiyle ortaya çıkar. Rayicin ne olacağı hususunda bazen devlet otoritesi cebrî kararlar alıp, uygulayabilir. 1880 – 1916 yılları arasında Osmanlı maliyesi ve para sisteminin önemli baş ağrılarından biri akçe farkı meselesi olmuştur.¹ Bu çalışmada devlet hazinesinin ve mâlî sistemin akçe farkı yüzünden yaşadığı problemler ve bunlara karşı alınan tedbirler tahlil edilecektir. Özellikle altın lirayla gümüş mecrediyenin mübadelesi esnasında ortaya

¹ Zafer Toprak, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik, 1914 – 1918*, İstanbul 2003, s. 17 – 46.

çıkan akçe farkı ile ödemelerde mecdiyenin farklı rayiçlerden kabul edilmesiyle oluşan akçe farkına odaklanılacaktır. Akçe farkı meselesi piyasadaki ticârî işlemlerde ve ekonomik hayatta da önemli sorunlara yol açmıştır. Ancak bunlar başka bir çalışmada ele alınması gerekecek kadar tafsilatlıdır.² O yüzden bu çalışmada sadece hazine ve maliyeyle ilgili alanlarda oluşan sıkıntılar ve bulunan çözümler üzerinde durulacaktır.

Meselenin Tarihî Arka Planı

Uzun tarihi boyunca çeşitli krizlere mâruz kalan Osmanlı para sisteminin önemli dönemeçlerinden biri, 1844 yılında tamamlanan Tashih-i Sikke reformuydu. Osmanlı Devleti'nin çift metalli düzene geçişini sağlayan reform, sikke tağşışlerinin geride bırakılmasını sağladığı gibi nispeten istikrarlı bir dönemin de kapısını araladı. Kâğıt para ve dış borçlanma sayesinde artık mâdenî sikkelerin tağşışine ihtiyaç duyulmayacaktı. Çift metalli düzen 100 gümüş kuruş 1 altın lira esasına dayanıyordu. Altın gümüş paritesi 1'e 15,090 oranına sabitlenmişti. Yeni basılan sikkelerden özellikle 20 kuruş değerindeki mecdiyeler alışverişlerde çok kullanılıyor, piyasada büyük rağbet görüyordu.

Kapsamlı bir reform yapılmasına rağmen aslında para sistemini tam anlamıyla istikrara kavuşturacak bir düzen kurulamamıştı. Nitekim sistemin zayıflıkları ve istikrar görüntüsünün altındaki sorunlar kısa sürede ortaya çıkacaktı. Reformun en önemli hedeflerinden biri piyasadaki eski ve mağşuş sikkelerin tedavülden çekilmesi idi. Ancak mâlî sıkıntılar yüzünden bu bir türlü yapılamadı. Yeni sikkelerle eskiler bir arada tedavül etmeye devam ettiler. Yapılan tahminlere bakılırsa Darphane'nin piyasadaki eski sikkelerin sayısına yetiyecek miktarda yeni sikkelyi basabilmesi, Sultan Abdülaziz dönemine kadar mümkün olamadı. Doğu ve güney vilayetlerinde taler ve rupi gibi yabancı sikkelerin hâkimiyeti, hazinenin ihtiyaçlarını karşılamak için basılan kâğıt paraların aşırı değer kaybetmesi işleri daha da karmaşık hale getirdi.

1870'li yıllardan itibaren ortaya çıkan başka bir faktör ise çift metalli düzene sahip diğer ülkeler gibi Osmanlı para sistemini de büyük bir sıkıntı içine soktu. Amerika kıtasında yeni keşfedilen zengin maden

² Akçe farkı meselesinin ticârî ve ekonomik hayatta yol açtığı sorunlar, hazırlamakta olduğumuz ve yakında yayınlanacak olan başka bir makalede ele alınmıştır.

yatakları, dünya piyasalarında gümüşün değerini düşürmeye başladı. Osmanlı idaresi alınması gereken tedbirler konusunda geç kaldığı için mesele daha da çetrefilli hale geldi. Özellikle gümüş sikke basımına devam edilmesi yıkıcı bir hata oldu ve piyasadaki dengeyi iyice bozdu. Bilindiği üzere 1870’li yıllar Osmanlı Devleti için büyük siyâsî ve mâlî çalkantılarla geçmişti. Osmanlı hükümeti bütün bu sorunların arasında nihayet 5 Ocak 1880 tarihinde meskûkât meselesiyle ilgili düzenleme yapabildi. Konuyla ilgili husûsî bir kararnâme yayınlandı. Buna göre Osmanlı para düzeninin temel birimi 100 kuruşluk altın lira olacak, 20 kuruş değerindeki mecdiyelerin kıymeti 19 kuruşa düşürülecek, mecdiyenin alt birimlerinin kıymeti de buna göre belirlenecekti. Böylece gümüş sikkelerin nominal değeri %5 azaltılmış oluyordu. Ayrıca mecdiye darbi durduruldu. Altın lira ise mal sandıklarında 100 kuruşa kabul edilmeye devam edecekti.³ Yapılan düzenlemelerden biri de piyasadaki 1844 öncesinden kalma mağşuş sikkelere ilişkindi. Devlete yapılan ödemelerde bu sikkeler %5’e kadar nominal değeri üzerinden, kalan kısmında ise nominal değerinin yarısından kabul edilecekti. Böylelikle devlet uzun süredir tedavülden kaldıramadığı mağşuş sikkelerin değerini ciddi ölçüde azaltmış oluyordu.

Kararnâmenin inşa ettiği yeni düzen, Osmanlı para sisteminin çift mikyas esasından ayrılması, total bir altın standardına geçmesi anlamını taşıyordu. Mecdiye darbının durdurulması başta olmak üzere, Osmanlı idaresi aldığı tedbirler sayesinde gümüş sikkelerin değer kaybını kontrol altına almayı başarabilirdi. Hazineye yapılan ödemelerde altın liralara 100 kuruş, mecdiyeler 19 kuruş kıymetinde kabul edileceği için halk devlete ödeme yaparken gümüş sikkeleri kullanmaya başladı.⁴ Meskûkât-ı Şâhâne İdaresi’nin son müdürlerinden biri olan Hasan Ferid Bey 1880 tarihli kararnâmenin Osmanlı maliyesinde çürük para/sağ para meselesinin doğmasına yol açtığını söyler.⁵ Hasan Ferid’in çürük para/sağ para meselesi olarak adlandırdığı husus arşiv belgelerinde

³ Bu 100 kuruş, mecdiye 19 kuruş hesabıyla idi. Mecdiye 20 kuruş hesabıyla 105,26 kuruşa tekabül ediyordu.

⁴ Edhem Eldem, “Genel Kargaşa ve İdare-i Maslahat: XIX. Yüzyılda Osmanlı Para Sistemi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2022, s. 81 – 131; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 222 – 239.

⁵ Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâli*, İstanbul 1330, c. I, s. 239 – 281.

genellikle akçe farkı olarak anılmaktadır. Osmanlı hazinesinin altın lira ve gümüş mecdiyeyi alıp veya verirken giriştiği uygulamalar; muhasebe kayıtlarını tutarken yaptığı işlemler akçe farkının çeşitli şekillerde ortaya çıkmasına ve maliyeciler için büyük sorunlar doğurmasına yol açmıştır.

Akçe Farkının Mâhiyeti ve Oluşumu

Mecdiye ve alt birimlerinin nominal değerinin 1880 yılında %5 azaltılması, yani 1844 yılında 20 kuruşluk sikke olarak piyasaya sürülen ve üzerinde 20 kuruş değerinde olduğu yazan mecdiyelerin kıymetinin devlet tarafından 19 kuruş kabul edilecek olması, resmî kayıtların ve muhasebe işlemlerinin buna göre düzenlenmesini gerektirdi.⁶ Bu yüzden resmî belgelerde herhangi bir parasal büyüklükten söz ediliyorsa *“mecdiye 19 kuruş hesabıyla”* ifadesi eklenmeye başlandı. Bu yapılmazsa bahse konu paranın miktarı konusunda karışıklık ortaya çıkabiliyordu. Bu karışıklık hem ödeme esnasında, hem de ödemenin kayda geçirilmesi ve buna bağlı olarak yapılacak muhasebe işlemlerinde ciddi sorunlara yol açabiliyordu.

Mecdiye 19 kuruş hesabıyla 95 kuruş, mecdiye 20 kuruş hesabıyla 100 kuruşa eşitti. Mecdiye 19 kuruş hesabıyla 100 kuruş, mecdiye 20 kuruş hesabıyla 100 kuruştan %5,26 kadar daha değerli oluyordu.⁷ Mecdiye 19 kuruş hesabıyla 1.000 kuruşu olan bir kimsenin elinde 52,631 mecdiyesi; mecdiye 20 kuruş hesabıyla 1.000 kuruşu olan bir kimsenin elinde ise 50 mecdiyesi oluyordu. Mecdiye 19 kuruş hesabıyla 1.000 kuruşun altın lira karşılığı yaklaşık 9,746’ydi. Mecdiye 20 kuruş hesabıyla 1.000 kuruşun altın lira karşılığı ise yaklaşık 9,259’du.

24 Nisan 1910 tarihli bir belgedeki örnek çok öğreticidir. Emniyet-i Umûmiyye İdaresi’nin ihtiyaç duyduğu on adet süpürge, satıcıya 35 kuruş ödenerek alınmıştı. Ancak bu rakam mecdiye 20 kuruş hesabıyla yapılan bir ödemeydi. Süpürge satıcısına fiziki olarak da 35 kuruş verilmişti. Ancak söz konusu ödeme kurumun harcama kalemleri arasına kaydedilirken sağ para olarak, yani mecdiye 19 kuruş hesabıyla 33,25 kuruş olarak kaydedilmişti. Dolayısıyla aradaki 1,75 kuruşluk meblağ akçe farkı oluyordu.⁸ 19 Mart 1910 tarihli başka bir kayda göre ise

⁶ BOA. DH.MKT, 2519/93; 11 Nisan 1889 (30 Mart 1305), BOA. ML. EEM, 110/87.

⁷ BOA. BEO, 4314/323517.

⁸ 24 Nisan 1910 (11 Nisan 1326), BOA. DH.EUM.MH, 15/18.

Emniyet-i Umûmiyye İdaresi'ne iki adet etajer satın alınmıştı. Bunların bedeli olarak ödenen para mecdiye 20 kuruş hesabıyla ve çürük para olarak 95 kuruştur. Mecdkiye 19 kuruş olarak hesaplandığında, yani sağ para olarak ifade edildiğinde ise 90,25 kuruş oluyordu. Aradaki 4,75 kuruş akçe farkıydı. Etajerin tedarik edildiği esnafa fiziki sikke olarak 95 kuruş ödense de, aslında 90,25 kuruş ödenmiş oluyordu. Yapılan harcama kurumun bütçesine masraf olarak kaydediliyor, kayıtlara mecdiye 19 kuruş hesabıyla geçiriliyordu.⁹

1870'li yıllardan itibaren dünya piyasalarında gümüş arzının büyük artış göstermesi 1844 yılında kurulan altın lira - gümüş kuruş dengesini bozmuştu. 1880 tarihli kararnâmenin dördüncü maddesinde açıkça belirtildiği üzere lira - kuruş dengesini bir ölçüde de olsa tekrar sağlayabilmek için mecdiye ve alt birimlerinin değeri %5 azaltılmıştı. Daha doğrusu altın liraya karşı verilen gümüşün miktarı arttırılmıştı. Dolayısıyla 1880 yılında mecdiyenin değerinin 19 kuruşa indirilmesinin en önemli amaçlarından biri değeri azalan gümüş kuruşu, altın liranın yüzde biri olabilecek değere yaklaştırmaktı.¹⁰

Dönemin birçok maliyecisi mecdiyenin değerinin 19 kuruşa düşürülmesini eleştirmiş, önemli olan adımın mecdiye basımının durdurulması olduğunu söyleyip, mecdiyenin 19 kuruşa düşürülmesinin hata olduğunu ifade etmiştir. Eğer devlet mecdiyenin değerini düşürmese sadece mecdiye darbını durdurmakla iktifa etseydi, bu bile sorunun çözümüne yetebilirdi. Her ne kadar gümüşün kıymeti dünya piyasalarında düşmekte ve bu durum gümüş sikkeleri etkilemekteyse de, piyasadaki ufaklık ihtiyacı nedeniyle dolaşımdaki mecdiye kıymetini koruyabilirdi denilmiştir. Yapılan tahmini hesaplamalara göre tedavüldeki altın ve gümüş sikkelerin miktarı, piyasanın kendi dengesini bulmasını sağlayabilecek miktarlardaydı.¹¹ 1880 tarihli düzenlemeyle

⁹ 19 Mart 1910 (6 Mart 1326), BOA. DH.EUM.MH, 14/39.

¹⁰ "Meclis-i Meb'usanın İn'ikadında Kanuniyeti Tasdik Olunmak Üzere Meskûkât-ı Osmaniye Hakkında Kararnâme Layihasıdır" *Düstur*, Birinci Tertip, İstanbul, Zeyl c. 1, s. 67 – 69.

¹¹ Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâli*, s. 239 – 281; *İhsâiyat-ı Maliye (1325)*, İstanbul 1327, s. 219 – 220; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 1325 Senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanunu ve Esbab-ı Mûcibe Layihası*, İstanbul, (varidat kısmı) s. 72 – 79.

mecidiyenin değerinin 19 kuruşa düşürülmesinin devlete sağladığı en önemli kazanç, vergi gelirlerinin fiili olarak %5 kadar artmış olmasıydı.

1844 yılında çerçevesi çizilen sisteme göre 5 gümüş meciדיye veren birinin 100 kuruş değerinde olan bir altın lirayı alabilmesi gerekiyordu. Ancak 1870'ten sonraki gelişmeler bunu imkân dışına çıkarmıştı. 1880 tarihli düzenlemenin ardından meciדיye ile hazineye ödeme yapan bir kişi 5 meciديyeye ilaveten bir çeyrek meciדיye ve 10 pâre verdiğiinde (toplam 105,25 kuruş), meciדיye 19 kuruş hesabıyla 100 kuruş ödemiş oluyordu. Böylece yüz kuruşluk borcunu 105,25 kuruşla ödemesi gerekiyordu. Ancak aynı kişi elindeki bir altın lirayı piyasada daha yüksek fiyata bozduruyordu. Bu fiyat 108 kuruşu geçebiliyordu. Doğal olarak ellerindeki altınları piyasada bozdurup devlete ödemelerini gümüş sikke ile yapıyor, böylece akçe farkından iki buçuk kuruşa yakın kâr ediyorlardı.¹² Hazineye altın liralara yerine gümüş sikkelerin akmasının en önemli sebebi buydu. Ayrıca 1880 tarihli düzenleme yapılırken meciדיye ile yapılacak ödemelere bir sınır konulmamış olması da bu durumu tetikliyordu.

Nasıl ahali elindeki altın liralara vermekten kaçınıyor gümüş sikkeleri harcamak istiyorsa, devlet de harcamalarını ve ödemelerini öncelikle gümüş sikke ile yapmak istiyordu. Mal sandıklarının ödemelerde lira kullanması yasaktı. 1880 yılında kararname yayınlandıktan kısa bir süre sonra Sadrazam Said Paşa bu hususta bir emir kaleme almıştı. Maaşlar ve sıradan masraflar ödenirken gümüş sikkeler kullanılacak, sandıklara giren altın sikkeler asla bu tür masraflar için harcanmayacaktı. Bu talimatın temel hedefi hazinenin akçe farkı masrafını mümkün olduğunca azaltabilmektir.¹³

¹² Mecidiye 20 kuruş hesabıyla yani 1844 standartlarıyla 5 meciדיye, 1 çeyrek meciדיye ve 10 pâre veren kişi $[(5 \times 20) + (5) + (0,25) = 105,25]$, 1880 standartlarıyla yani meciדיye 19 kuruş hesabıyla $[(5 \times 19) + (4,75) + (0,25) = 100]$ 100 kuruş vermiş oluyordu [5 Mart 1889 (21 Şubat 1304), BOA. Y.PRK.HH, 21/13].

¹³ BOA. ML.EEM, 230/25; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442 – 1930)*, c. 4, s. 140 – 141. Bu eserin içinde II. Abdülhamid dönemi Maliye nazırlarından Ziya Paşa'nın hatıratı yer almaktadır. Ziya Paşa'nın akçe farkı meselesine dair önemli değerlendirmeleri mevcuttur. Ziya Paşa talebi üzerine hatıralarını kaleme alıp Pakalın'a vermiş, Pakalın da eserinin dördüncü cildinde 99. sayfa ile 212. sayfa arasına hatıraları aynen derç etmişti.

Bazen ödeme veya harcama yapılması gerektiğinde hazinede yeterli miktarda gümüş sikke kalmamış olabiliyordu. Bu durumda altın liralara ödemelerde kullanılması icab ediyordu. Ancak Meskûkât Kararnâmesine göre altın liranın kıymeti 100 kuruştur. Herhangi bir ödeme veya harcama için lirayı 100 kuruştan saymak ise hazinenin zarar etmesi anlamına gelirdi. Bu nedenle kararnâmenin neşrinin hemen ardından yayınlanan ve kararnâmeyi maliye memurları için tefsir eden belgede, altın liranın 100 kuruş sayılmasından maksadın liranın hazineye kabulü sırasındaki işlemler olduğu belirtildi.¹⁴ Altın liralara ödeme veya harcama yapıldığında ise olması gereken eldeki altınları piyasa fiyatından saymak veya piyasada farkıyla bozdurup ödeme yapmaktı. Bu işlemler sonucunda hâsıl olacak fazla para da akçe farkı olacaktı.¹⁵ Devlet kurumları elinde mecdiye olmadığında altın lira verip mecdiye temin ettiği gibi tersini de yapmak zorunda kalabiliyordu. Eldeki mecdiyeler verilip altın lira da alınabiliyordu. Bu durumda akçe farkı devlet kurumlarının zararına olacak şekilde ortaya çıkıyor, altın temini için bir miktar fark ödeniyordu. Kâr veya zarar olarak ortaya çıkan bu farkların ikisi de akçe farkıydı.¹⁶ Altın lira ve mecdiye değiştirilirken ortaya çıkan akçe farkı kayda geçirilirken sağ para cinsinden, mecdiye 19 kuruş hesabıyla kaydediliyordu.¹⁷

Hazineden ödeme veya harcama için altın lira çıktığında bunun piyasadaki cârî fiyata göre kuruş karşılığının hesaplanması, kaydının tutulması veya cârî fiyata göre bozdurulması zamanla ciddi sorunlar yaratmıştır.¹⁸ Konu 1 Kasım 1898 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'te ele alınmış, muhasebe ve kayıt işlemlerinde kolaylık sağlamak amacıyla altın lira ile gümüş mecdiye arasındaki fark için sabit bir rakam belirlenmesi kararına varılmıştır. Piyasa fiyatının üzerine küçük bir ekleme yapılarak bu rakamın 102,75 kuruş olmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Aslında belirlenen bu rakam mecdiye 19 kuruş hesabıyla idi. Bu rakam mecdiye 20 kuruş hesabıyla ifade edildiğinde ise 108,157 kuruş

¹⁴ 19 Mart 1880 (7 Rebîülâhir 1297), TSMA. E, 631/101.

¹⁵ 12 Eylül 1893 (1 Rebîülevvel 1311), BOA. Y.PRK.PT, 9/48.

¹⁶ 12 Temmuz 1886 (30 Haziran 1302), BOA. ML.EEM, 86/25; 12 Ocak 1889 (31 Kânûnevvvel 1314), BOA. ML.EEM, 301/84; 27 Eylül 1902 (14 Eylül 1318), BOA. ML. EEM, 419/22.

¹⁷ Ek 1 ve Ek 2'deki belgelerde bu durum açıkça görülmektedir.

¹⁸ 29 Nisan 1898 (7 Zilhicce 1315), BOA. BEO, 1119/83858.

oluyordu. Dolayısıyla piyasadaki cârî fiyata uygun hale geliyordu. Hazine ve diğer devlet daireleri veznelerinden maaşlar, harcırahlar ve diğer tahsisatlar için altın lira vermek zorunda kalırlarsa liranın mecdiye 19 kuruş hesabıyla 102,75 kuruşa verilmesi uygun bulunmuştu. Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi'nde alınan karar Maliye Nezareti'ne bildirilmiş, daha sonra Meclis-i Vükelâ'da da onaylanmıştı.¹⁹ Hazinesinin banka hesaplarındaki parası üzerine verdiği tediye emirleri yerine getirilirken alacaklıya verilecek altın liralara da 102,75 kuruş üzerinden hesaplanmaya başlanmıştı.²⁰

1880 tarihli kararnâme lirayı 100 kuruş kabul ettiği için halkın devlete yapacağı ödemelerde gümüş sikkeleri tercih ettiği yukarıda belirtilmişti. Bu durum hazine açısından ise önemli bir zararın ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Öte yandan hazine lirayı 100 kuruştan fazlaya kabul edemezken, Düyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Reji piyasa fiyatından kabul ediyordu. Bu ise hazinenin aleyhine olan vaziyeti daha da şiddetli hale getiriyordu.²¹ Bu durumun çözülebilmesinin tek yolu, hazinenin lirayı sarf ederken olduğu gibi kabul ederken de piyasa fiyatına uygun bir rakam belirlemesiydi. Bu konuda Ziraat Bankası'nın da çeşitli talepleri olmuştu.²² Beklenen adım oldukça geç olsa da, nihayet atıldı. 14 Mart 1909 (1325 mâlî yılı başı) tarihinden itibaren lira hazineye kabul edilirken 102,60 kuruştan kabul edilmeye başlandı. Tabii bu rakam da mecdiye 19 kuruş hesabıylaydı.²³

¹⁹ 21 Ocak 1899 (9 Ramazan 1316), BOA. BEO, 1290/96677; BOA. ŞD, 379/57; 4 Nisan 1899 (23 Zilkade 1316), BOA. ŞD, 2693/4; 26 Mart 1899 (14 Mart 1315), BOA. MV, 97/21.

²⁰ 1 Ağustos 1906 (10 Cemâziyelâhir 1324), BOA. TFR.I.MN, 100/9954.

²¹ 10 Eylül 1908 (13 Şaban 1326), BOA. BEO, 3393/254446; Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, s. 140 – 141, 151 – 152.

²² 8 Mart 1892 (8 Şaban 1309), BOA. ML.EEM, 86/25.

²³ Bu noktada arşiv evrakında ve literatürde bir problem vardır. Bazı arşiv belgelerinde ve dönemin bürokratlarının yazılarında hazinenin lirayı 102,75 kuruşa kabul etmesine karar verildiği yönünde bilgiler vardır. Ancak birçoğu ise 102,60 rakamını verir. Belgelerin farklı bilgiler vermesi ilginç bir durumdur [10 Eylül 1908 (13 Şaban 1326), BOA. BEO, 3393/254446; 27 Nisan 1909 (6 Rebûlâhir 1327), BOA. TFR.I.KV, 220/21915; 7 Haziran 1910 (25 Mayıs 1326), BOA. ML.EEM, 802/1; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 1325 Senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanunu ve Esbab-ı Mûcibe Layihası*, s. 72 – 79; Sakızlı Ermenak, "Usul-i Sikke-i Osmâniyye", *Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, c. 1, sayı: 4 – 16; s. 508 – 522; Eldem, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Para Sistemi*, s. 81 – 131; Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâlî*, s. 239 – 281].

Akçe Farkının Mâlî Sistemde Yol Açtığı Sıkıntılar ve Bulunan Çözümlere Dair Örnekler

1880 tarihli düzenleme ilk ilan edildiğinde memurlar arasında kafa karışıklığına yol açmış, birçok kurum yetkilisi meseleyi anlayamamıştı. Bunun üzerine memurların, kâtiplerin ve muhasebecilerin hata yapmaması için izahatta bulunulmuştu.²⁴ Mecidiyenin değerinin 19 kuruşa düşürülmesi üzerine resmî kayıtların tutulması ve muhasebe işlemlerinin yapılmasına ilişkin de bazı düzenlemeler yapıldı.²⁵ Devlet dairelerinde hesaplar mecidiye 19 kuruş hesabı üzerinden tutulmaya başlandı. Bazı ödemeler mecidiye 20 kuruş hesabı üzerinden alınsa bile muhasebesi 19 kuruş hesabı üzerine tutuluyordu.²⁶ Taşrada yapılan inşaat ve tamirat işlemleri için tanzim edilen keşif defterleri ve münâkasa pusulalarının mahalli rayiçle hazırlanması gerekebiliyordu. Bu yapılsa bile nihâî işlemlerin mecidiye 19 kuruş hesabıyla kaydedilmesi gerekiyordu.²⁷ Resmî dairelerin kayıtlarında oluşabilecek herhangi bir karışıklığın önüne geçebilmek için pek çok devlet dairesi mecidiye için ayrı, lira için ayrı hesap tutmak zorunda kaldı.²⁸

Kurumların akçe farkından oluşan kâr ve zararları, nihai olarak bütün hazinenin akçe farkından kâr ve zararını tâyin ediyordu. Hazinenin borç ödemeleri, demir yolu teminatları, yurtdışına ordu için verilen siparişler vs. birçok ödemesi için altın liraya ihtiyacı oluyordu. Bunların gümüş sikkelerle yapılabilmesine imkân yoktu. Ayrıca iç piyasadan satın alınan ama yurtdışı menşeli olan bazı eşya ve malzemenin bedellerinin ödenmesi için de altın lira gerekiyordu. Ancak yukarıda belirtildiği üzere hazine altın lirayı 14 Mart 1909 (1325 mâlî yılı başı) tarihine kadar piyasa fiyatının oldukça altında olan mecidiye 19 kuruş hesabıyla 100 kuruşa kabul ettiği için vergi ödemeleri büyük oranda gümüş sikkeler ile yapılıyordu.

Gümüş sikkelerin akınına uğrayan hazinenin altınla yapması gereken ödemeler için lira tedarik etmesi gerekiyordu. Bu nedenle mecidiye 20 kuruş hesabıyla yaklaşık %8; mecidiye 19 kuruş hesabıyla yaklaşık %2,6

²⁴ 19 Mart 1880 (7 Rebîülâhir 1297), TSMA. E, 631/101.

²⁵ BOA. DH.MKT, 2519/93.

²⁶ 6 Temmuz 1880 (28 Receb 1297), BOA. HR.İD, 241/55.

²⁷ 12 Nisan 1910 (1 Rebîülâhir 1328), BOA. ML.EEM, 793/29.

²⁸ BOA. EV.d, 31210.

zarar ederek piyasadan altın lira temin ediliyordu. Ancak vergi ödemeleri için gelen gümüş sikkelerin mecdiye 19 kuruş hesabıyla kabul edilmesi söz konusu vergilere %5 zam yapılmış olması anlamına geliyordu. Bu da hazinenin altın gümüş farkı nedeniyle maruz kaldığı zararı belli ölçüde karşılıyordu. Hazinenin bir yıllık bütçede yaklaşık yarım milyon lira civarında akçe farkı zararı oluyordu.²⁹ Bu zarara mukabil hazinenin lehine akçe farkı kârı da meydana geliyordu. Bu gelirin miktarı 1903 – 1906 (1319 – 1322 mâlî seneleri) yılları arasında yıllık ortalama 60.000 lira civarındaydı. Akçe farkından dolayı hazinenin girdiği zarar düşünüldüğünde bu rakam oldukça mütevazıydı. 14 Mart 1909 (1325 mâlî yılı başından) tarihinden itibaren liranın hazineye yapılacak ödemelerde de piyasa fiyatına uygun bir kurdan kabul edilmeye başlanması hemen etkisini göstermiştir. Hasan Ferid'e bakılırsa kararın ardından durum değişmiş, hazineye yapılan ödemelerde altın lira kullanımı kayda değer şekilde artmıştır.³⁰

Akçe farkından dolayı hazinenin yüklendiği zararı tersine çevirme iddiasıyla ve çeşitli tekliflerle ortaya çıkanlar olabiliyordu. Hazineye 19 kuruşa kabul edilen mecdiyenin hazineden yapılacak ödemelerde 20 kuruş sayılması ve böylece aradaki bir kuruşluk farktan hazine lehine fayda sağlanması yapılan önerilerin ana noktasıydı. İzmit mutasarrıfı Kazım Bey bu tür bir teklifi hükümete sunmuş, elde edilecek gelirin Hicaz Demiryolu için kullanılabileceğini söylemiştir.³¹ Dönemin Maliye Nazırı Ziya Paşa'nın anlattıklarına bakılırsa benzeri bir tasarı Yıldız mahfillerinde de gündeme gelmiş, işin en ateşli müdâfisi Arap İzzet Paşa olmuştur. Ancak Ziya Paşa'nın şiddetli itirazı üzerine bu işten vazgeçilmiştir. Ziya Paşa böyle bir teşebbüsün zannedildiği gibi fayda değil zarara yol açacağı görüşündeydi. İlk başta bazı kazançlar getirirse de, son tahlilde işleri daha da kötü hale getirdi.³²

²⁹ *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 1325 Senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanunu ve Esbab-ı Mûcibe Layihası*, s. 72 – 79; Sakızlı Ermenak, *Usul-i Sikke-i Osmâniye*, s. 508 – 522.

³⁰ 18 Temmuz 1893 (4 Muharrem 1311), BOA. DH.MKT, 89/15; *İhsâiyat-ı Maliye (1326)*, İstanbul 1329, s. 204; *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 1325 Senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanunu ve Esbab-ı Mûcibe Layihası*, Varidat-ı Umûmiye Hülâsası kısmı (bütçe metninde bu kısımda sayfa numarası yoktur. Ancak zikredilen başlık altında akçe farkı geliri gösterilmektedir); Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâli*, s. 267.

³¹ 14 Temmuz 1903 (18 Rebûlâhir 1321), BOA. Y.PRK.UM, 65/66.

³² Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442 – 1930)*, c. 4, s. 133 – 161.

Yukarıda da belirtildiği üzere herhangi bir mecburiyet yoksa hiçbir masrafa altın lira sarf edilmemesi devletin temel prensibiydi. Altın olarak istikraz edilen bir meblağ, geri ödeme sırasında gümüşle ödeme imkânı varsa akçe farkıyla beraber gümüşle ödeniyordu.³³ Benzeri bir uygulama askerî birliklerin elbise masrafı olarak ödenmesi gereken 20.000 liranın tediyesi esnasında ortaya çıkmıştı. Elbise masrafını ödemek için 2.000.000 kuruş ödenmiş, ayrıca akçe farkı olarak 55.000 kuruş daha verilmişti. Böylece yapılan ödeme lira başına 102,75 kuruş olmuştu. Anlaşılan bu rakam mecdiye 19 kuruş hesabıydı. Aksi takdirde daha fazla akçe farkı ödenmesi gerekirdi.³⁴ Piyasadan yapılan satın almalarda altın yerine gümüş verildiğinde akçe farkı vermekten kaçmak pek mümkün olmuyordu. Ancak devlet maaş ve bazı sıradan harcamalarda akçe farkı vermekten kaçınabiliyordu. Girit Valisi'nin maaş ödemesiyle ilgili belgelere yansıyan anlaşmazlık buna örnektir. Vali maaşı olan 300 altın liraya karşılık kendisine 30.000 kuruş verilmesinin doğru olmadığını öne sürmüş, akçe farkı talep etmiştir. Merkezi hükümet talebi reddetmiştir.³⁵

Kimi zaman altın ile ödenmesi gerekmeyen kalemlerde altınla ödeme yapılmış, ayrıca ödeme esnasında altın 100 kuruş üzerinden hesaplanmıştı. Yapılan hata tespit edilince bundan sonra ilgili kişiye altın lira ile ödeme yapılmaması, daha evvel lira 100 kuruş hesabıyla yapılan ödemelerden oluşan zararın akçe farkı alınarak tazmini istenmiştir.³⁶ Bu tür bir yanlışlık Rusya Seyr-i Sefâin Kumpanyası vapurlarının kömür sarfiyatı için ödeme yapılırken yaşanmıştı. Devlet gerekli ödemeyi altın olarak yapmış, ancak daha sonra şirketin bu iş için harcamalarını gümüş mecdiye ile yaptığı anlaşılıyordu. Bunun üzerine kurumdan akçe farkı talep edilmişti. Şirket bu nedenle 12 lira 92 kuruşluk bir parayı iade etmek zorunda kalmıştı.³⁷ Başka bir olayda ise tersine bir durum yaşanmıştı. Devlet altın olarak ödemesi gereken bir parayı gümüşle ödemiş, bunun üzerine akçe farkı ödemek zorunda kalmıştı. Surre tahsisatı için Trabzon ağnam rüsumu karşılık gösterilerek Nemlizâde Ahmed Efendi'den 2.500 lira borç alınmış, geri ödenirken Trabzon mal

³³ 12 Eylül 1893 (1 Rebûlevvel 1311), BOA. Y.PRK.PT, 9/48.

³⁴ 21 Ekim 1903 (29 Receb 1321), BOA. BEO, 2200/164935.

³⁵ 25 Ekim 1892 (3 Rebûlâhir 1310), BOA. DH.MKT, 2014/79

³⁶ 26 Ağustos 1907 (17 Receb 1325,) BOA. MV, 116/107.

³⁷ 11 Kasım 1895 (23 Cemâziyelevvel 1313), BOA. BEO, 703/52661.

sandığından 2.500 lira karşılığı mecrediye verilmişti. Bu duruma itiraz eden Ahmed Efendi zarar ettiğini öne sürmüş, bunun üzerine kendisine 13.135 kuruş akçe farkı ödenmişti. Anlaşılan ilk ödeme lira 100 kuruş hesabıyla yapılmış, bu durum Ahmed Efendi'nin kayba uğramasına yol açmıştı. Daha sonra verilen akçe farkıyla Ahmed Efendiye lira başına 105,25 kuruş verilmiş oldu.³⁸

Akçe farkı meselesi Osmanlı hükümetinin yabancı devletlerle de sıkıntılar yaşamasına yol açmıştı. 1880 yılında kararname yayınlandıktan sonra Osmanlı hükümetine yabancıların hangi rayiç üzerinden ödeme yapacağı hususunda anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Mesela îlâmat harçlarını mecrediye 19 kuruş hesabıyla ödemek istemeyen ecnebler, ödemeyi 20 kuruş hesabıyla yapacaklarını söyleyerek hükümete şiddetle itiraz etmişlerdi. Konuya sefaretlerin dâhil olması Osmanlı hükümetini büyük sıkıntıya sokmuştu. 30 Haziran 1880 tarihinde konu hükümet tarafından ele alınmış, meselenin daha fazla büyümemesi için geri adım atılmıştır. Ecneblerin îlâmat harçlarını mecrediye 20 kuruş hesabıyla ödemeye devam etmesi, ancak eşitlik ilkesi gereği Osmanlı vatandaşlarından da aynı şekilde ödeme kabul edilmesi kararı alınmıştı. Bir diğer karar ise ödemeler 20 kuruş hesabıyla kabul edilse de, hesapların mecrediye 19 kuruş hesabıyla tutulmasıydı.³⁹ Benzeri bir anlaşmazlık ve müzakere süreci gümrük resimleri ödenirken mecrediyenin kaçtan hesaplanacağı hususunda da yaşanmıştı.⁴⁰ Yabancıların mecrediye 19 kuruş hesabıyla ödeme yapmayı kabul etmesi, ceplerinden %5 civarında fazla para çıkması anlamına geliyordu.

Gümüş sikkelerin değer kaybı maaşlarını bu sikkelerle aldıkları için memur zümresini de ciddi derecede etkilemişti.⁴¹ Akçe farkının yol açtığı karışıklıklar yüzünden kendilerine maaş ödenirken farklı uygulama yapılmasını isteyenler, kayıp yaşadığı iddiasıyla ilave ödeme talep edenler ortaya çıkabiliyordu. Bu tür bir karışıklık Gemlik'te yaşanmıştı. Esasında memurların maaşları mecrediye 19 kuruş hesabıyla veriliyordu. Ancak Gemlik belediye tabibine maaşı mecrediye 20 kuruş hesabıyla ödenmişti. Bu duruma itiraz eden doktor üst makamlara başvurmuş,

³⁸ 14 Mart 1893 (25 Şaban 1310), BOA. ŞD, 346/38.

³⁹ 6 Temmuz 1880 (28 Receb 1297), BOA. HR.İD, 241/55.

⁴⁰ BOA.ŞD, 2492/13.

⁴¹ 5 Mart 1899 (21 Şubat 1304), BOA. Y.PRK.HH, 21/13.

neticede Dâhiliye Nezareti maaşın mecdiye 19 kuruş hesabıyla verilmesi gerektiğini bildirmişti. Böylece tabibin maaşını alırken yaşadığı %5 civarındaki kayıp ortadan kalkmıştır.⁴² Osmanlı Devleti hizmetine giren yabancılara maaşları altın lira olarak veriliyordu. Bunların ölümünün ardından varislerinden maaş almaya hakkı olan var ise onların da maaşları aynı şekilde ödeniyordu.⁴³

Devletin şahıslarla yaptığı alışverişler esnasında da birtakım karışıklıklar veya sorunlar yaşanabiliyordu. Kâğıthane civarındaki bağlarının bir kısmını ve müstemilatını Dârülaceze Komisyonu'na satan Rıza ve Nuri isimli iki kardeşe ödemenin mecdiye 19 kuruş hesabıyla yapılacağı hususunda taahhütte bulunulmuştu. Ancak daha sonra kendilerine ödeme mecdiye 20 kuruş hesabıyla yapılırca duruma itiraz etmişler, sattıkları bağ karşılığında verilecek 5.500 kuruş mecdiye 19 kuruş hesabıyla ödenmişti. Böylece ellerine 5.789 kuruş geçmiş oldu. Eğer ödeme mecdiye 20 kuruş hesabıyla yapılsaydı %5,26 oranında zarar etmiş olacaktı.⁴⁴

Altın liranın hazineye 14 Mart 1909 (1325 mâlî yılı başı) tarihinden itibaren 102,60 kuruş üzerinden kabul edilmeye başlanması daha önceki işlemleri etkileyebilecek bazı sonuçlar doğurmuştur. Kısa bir süre önce hazineye altın lira 100 kuruş hesabıyla ödeme yapmış olanlar yeni düzenlemeye itiraz etmişler ve zararlarının tazminini istemişlerdir. Bu konuda Kosova bölgesinde yaşanan hadise oldukça öğreticidir. 1324 mâlî yılı (1908 – 1909 yılları) Priştine kazası âşar ihalesi için mültezimlerden alınan paranın içindeki altın liralara 100 kuruştan hesaplanmıştı. Daha sonra lira mal sandıklarına 102,60 kuruştan kabul edilmeye başlanınca mültezimler ortaya çıkan akçe farkının iadesini yahut borçlarına mahsubunu istemişlerdi. Bu husus Kosova Defterdarlığı tarafından merkezi hükümete sorulmuş, İstanbul alınan kararların geriye dönük işlemeyeceğini ifade ederek talebi reddetmiştir.⁴⁵

Hazine ve devlet dairelerinin Osmanlı Bankası'yla münasebetlerinde sık sık sikke tebdil edildiği için bir hayli akçe farkı ortaya çıkıyordu.⁴⁶ Bu

⁴² 17 Nisan 1902 (8 Muharrem 1320), BOA. DH.MKT, 481/72.

⁴³ 29 Mart 1893 (11 Ramazan 1310), BOA. HR.TH, 128/142.

⁴⁴ 22 Ekim 1892 (Selh Rebûlevvel 1310), BOA. DH.MKT, 2023/13.

⁴⁵ 28 Mart 1893 (22 Rebûlâhîr 1327), BOA, TFR. I.KV, 220/21915.

⁴⁶ 23 Temmuz 1906 (1 Cemâziyelâhîr 1324), BOA. ŞD, 2756/52.

yüzden hazinenin zararını en aza indirmek amacıyla bazı düzenlemeler yapıldı.⁴⁷ Osmanlı Bankası'nda hazine için açılmış hesaplarda altın lira ve gümüş mecrediye için ayrı kısımlar tesis edildi. Hazineden verilen ödeme emirlerinde de mecrediye ve lira için ayrı talimatlar gönderiliyordu. Eğer mecrediye cinsinden ödeme talimatı verildiğinde hesapta mecrediye yoksa veyahut altın lira cinsinden ödeme emri geldiğinde altın lira yoksa ödeme diğer para cinsinden yapılır ama akçe farkı hesaba katılırdı.⁴⁸ Resmî dairelerce bir yerden başka bir yere gönderilen paralar için akçe farkı kesilemeyeceği, mahalli rayicin değil mecrediye 19 kuruş rayicinin esas alınması gerektiği yönünde de düzenleme yapıldı.⁴⁹ Osmanlı Bankası Rumeli Vilâyet-i Selâsesi'nin mâlî idaresinde husûsî bir rol üstlendiğinde de hükümetle banka arasındaki işlemlerde akçe farkı meselesi göz önünde bulunduruldu. Altın lira ve gümüş mecediyeler ayrı ayrı değerlendirildi.⁵⁰

Akçe farkı sorununun çözümü için hükümete sık sık başvurular yapılmasına rağmen uzun yıllar boyunca dişe dokunur bir adım atılamadı. Ancak hükümet 14 Aralık 1909 tarihinde bir komisyon kurulmasını sağladı. Komisyon Maliye Nezareti'nden yetkililer, İstanbul'daki önemli bankaların idarecileri, Reji ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nden temsilciler ile yurtdışından davet edilen bazı uzmanlardan oluşuyordu. Uzun müzakerelerin ardından 21 Haziran 1911 tarihinde komisyon konuyla ilgili raporunu sundu. Söz konusu rapor daha sonra yürürlüğe girecek kanuna hazırlık olacaktı.⁵¹ Nihayet 1916 yılında çıkarılan Tevhid-i Meskûkât Kanunu'yla mecediyenin değeri tekrar 20 kuruşa yükseltildi. Devlet hazinesi mecediyeyi olması gerektiği gibi 20 kuruştan, lirayı 100 kuruştan alıp vermeye başladı.⁵²

⁴⁷ 25 Aralık 1908 (1 Zilhicce 1326), BOA. TFR.I.KV, 213/21211.

⁴⁸ 1 Ağustos 1906 (10 Cemâziyelâhir 1324), TFR.I.MN, 100/9954. Osmanlı Bankası'nın Rumeli Vilâyet-i Selâsesi'ndeki husûsî mâlî rolü ve bunun ayrıntılarına dair bakınız: André Autheman, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. A. Berktaş, İstanbul 2002, s. 165 – 167.

⁴⁹ 13 Kasım 1893 (1 Teşrinisani 1309), BOA. MF.MKT, 186/104.

⁵⁰ 1 Ağustos 1906 (10 Cemâziyelâhir 1324), BOA.TFR.I.MN, 100/9954.

⁵¹ 6 Mart 1916 (1 Cemâziyelevvel 1334) BOA. İ.DUİT, 92/17; *İhsâiyat-ı Maliye (1325)*, s. 219 – 220.

⁵² BOA. İ.DUİT, 92/17; "Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-ı Muvakkat" *Düstur*, ikinci Tertip, İstanbul 1928, c. 8, s. 892 – 894.

Döneme Ait Parasal Büyüklüklerin Ne İfade Ettiği Nasıl Hesaplanabilir?

Döneme ait belgelerde, muhasebe kayıtlarında veya herhangi bir tamirat/tadilat işini gösteren keşif defterinde vs. evrakta geçen parasal büyüklüklerin gerçek karşılığı nedir? Tarihçiler söz konusu parasal büyüklüklerin ne ifade ettiğini nasıl tespit edebilir? Mesela mecdiye 19 kuruş hesabıyla 20.520 kuruşluk bir ödemeden veya yapılacak işin maliyetinden bahsediliyorsa bu ne ifade eder? Mecdkiye 20 kuruş hesabıyla 20.520 kuruştan farkı nedir? 1880 tarihli kararnameye göre Osmanlı para sisteminin değer ölçüsü yüz kuruşluk altın liraydı. O vakit evrakta gümüş kuruş olarak verilen büyüklükler altın liraya çevrilirse anlamlı ve sabit bir değer ölçüsü özelliği kazanır. Peki, bu işlem nasıl yapılmalıdır?

Osmanlı merkez evrakında yani İstanbul'daki resmî dairelerde hazırlanan evrakta zikredilen rakamlar söz konusu olduğunda doğal olarak İstanbul piyasasındaki rayiç değerleri esas alınmalıdır. Bu süreçte altın liranın İstanbul piyasasındaki değeri 108 kuruş civarında dalgalanmaktaydı. Bazen iniş çıkışlar olsa da, karar kıldığı seviye aşağı yukarı 108 kuruştı. Günlük kurlar dönemin gazetelerinde düzenli olarak ilân edilmekteydi. Gazetelerden alınan ve belirli bir tarihe ait olan veriye göre eldeki kuruş cinsinden rakamlar altın liraya çevrilebilir. Dönemin gazetelerinde verilen bilgiye göre 5 Ocak 1885 tarihinde bir altın liranın kıymeti piyasada 108 kuruş 2 paraydı.⁵³ Kuruş 40 para olduğuna göre 108,05 kuruştı. Ancak bu rakam mecdkiye 20 kuruş hesabıyla liranın kuruş karşılığını gösteriyordu. Elimizdeki kuruş olarak verilen rakam mecdkiye 20 kuruş hesabıyla ifade edilmişse yapılması gereken sadece, söz konusu rakamı 108,05'e bölmektir. Böylece eldeki kuruş cinsinden rakamın altın lira karşılığını bulunur. Mesela mecdkiye 20 kuruş hesabıyla 21.600 kuruşluk bir rakam söz konusuysa bunun altın lira olarak karşılığı 199,907 liradır.⁵⁴

Eldeki rakam mecdkiye 19 kuruş hesabıyla ifade edilmişse bunun altın lira karşılığını nasıl bulabiliriz? Bunun da iki yolu vardır. İlki evrakta geçen rakamı mecdkiye 20 kuruş hesabına dönüştürmektir. Örneğin arşiv

⁵³ 5 Ocak 1885 (18 Ra 1302), *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, nr. 1, s. 6.

⁵⁴ $21.600 / 108,05 = 199,907$

belgesinde geçen rakam mecdiye 19 kuruş hesabıyla 20.520 kuruş olsun. Bunu mecdiye 20 kuruş hesabıyla ifade etmek için 19'a böler, 20 ile çarparız. Böylece elimizdeki rakam 21.600 olur.⁵⁵ Bu da 108,05'e bölüldüğünde mecdiye 19 kuruş hesabıyla 20.520 kuruşun altın lira karşılığı bulunur: 199,907 lira.

Mecdiye 19 kuruş hesabıyla 20.520 kuruşun altın lira karşılığını bulmanın bir diğer yolu ise 108,05'in mecdiye 19 kuruş hesabıyla karşılığını bulmak ve 20.520'yi bu rakama bölmektir. 108,05'in mecdiye 19 kuruş hesabıyla karşılığını bulmak için, 20'ye bölüp, 19'la çarpılır. Sonuç 102,647 küsur çıkar. 20.520'yi bu rakama böldüğümüzde ise yine 199,907 altın lira çıkar.⁵⁶

13 Mart 1906 tarihli bir kayda göre Emlak-ı Hümâyun İdaresi piyasadan ihtiyacı olan 36 lirayı temin etmişti. Altın liranın bir tanesi için 108 kuruş ödenmişti. Altın için ödenen toplam para miktarı mecdiye 19 kuruş hesabıyla 3.693,6 kuruş; mecdiye 20 kuruş hesabıyla 3.888 kuruştur.⁵⁷ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere eldeki kuruş cinsinden para eğer mecdiye 20 kuruş hesabıyla ise 108'e bölünmesi gerekiyordu. Eğer mecdiye 19 kuruş hesabıyla ise iki yol vardı. Ya 19'a bölüp, 20 ile çarparak mecdiye 20 kuruşa çevirip, ardından 108'e bölmek; yahut 108'i 20'ye bölüp 19'la çarparak bir altın liranın mecdiye 19 kuruş hesabıyla karşılığını bulmak, ardından eldeki kuruş cinsinden rakamı buna bölmek.

11 Nisan 1889 tarihli bir kayda göre ise Emlak-ı Hümâyun İdaresi ihtiyaç duyduğu 242 altın liranın her bir tanesine piyasa fiyatı olan 108,70 kuruş ödemiş, toplam ödeme mecdiye 20 kuruş fiyatıyla 26.305,4 kuruşu bulmuştur. Yapılan ödemenin mecdiye 19 kuruş fiyatıyla karşılığı ise 24.990,13 kuruştur.⁵⁸ Bu örnek de yukarıdaki çıkarımları doğrular.

Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere söz konusu olan tek bir rakamsa, o tarihteki altın kurunu bulmak ve gerekli çevirme işlemi yapmak çok zor değildi. Yahut arşiv belgesinde altın liranın piyasa fiyatı

⁵⁵ $[(20.520 / 19) \times 20] / 108,05 = 199,907$

⁵⁶ $20.520 / [(108,05/20) \times 19] = 199,907$

⁵⁷ 13 Mart 1906 (17 Muharrem 1324), BOA. ML. EEM, 658/53.

⁵⁸ 11 Nisan 1889 (30 Mart 1305), BOA. ML. EEM, 110/87.

zaten veriliyorsa bunu liraya çevirmek çok kolaydı. Ancak çok sayıda ve farklı tarihlere ait rakamlar söz konusu ise ve bunların tamamının altın liraya çevrilmesi gerekiyorsa ne yapılmalıdır? Eldeki kuruş cinsinden rakam mecdiye 20 kuruş hesabıyla ise bu durumda altının değerini 108 kuruş kabul etmek ve kuruş olan bütün rakamları 108'e bölmek tercih edilebilir. Tam değilse bile gerçek değere çok yakın sonuçlara ulaşılacaktır. Eldeki rakam mecdiye 19 kuruş hesabıyla ise, bunu altın lira cinsinden ifade etmek için 102,6'ya bölmek gerekecektir. Ancak eldeki rakam alternatif rayiçlerin cârî olduğu taşra vilayetlerine ait bir parasal büyüklüğü ifade ediyorsa işler biraz daha karışıyordu. Bu durumda o bölgede geçerli olan mecdiye lira kurunu bulmak ve ona göre işlem yapmak gerekecektir.

Bütün bu hususlara ilaveten altın lira olan rakamların günümüz için ne ifade ettiği meselesine de temas etmek faydalı olabilir. Bilindiği üzere bir liranın içinde 6,6 gram saf altın mevcuttu.⁵⁹ Eldeki lira miktarı 6,6 ile çarpılırsa bahse konu meblağın kaç gram altına tekabül ettiği tespit edilir. Bulunan miktar güncel gram altın fiyatıyla çarpılırsa söz konusu meblağın bugün neye karşılık geldiği kolayca anlaşılabilir.

Sonuç

Osmanlı para tarihinin en enteresan dönemlerinden biri, Meskûkât Kararnâmesi (1880) ile Tevhid-i Meskûkât Kanunu (1916) arasına tekabül eden dönemdir. Bu dönemde gümüş ve altın sikkelerin değiştirilmesi esnasında ortaya çıkan akçe farkı ve mecdiyenin hesaplanış biçimine göre ortaya çıkan akçe farkı Osmanlı maliyecilerini çok uğraştırmıştır. 1880 yılında çıkarılan kararnâmeyle atılan adımlardan biri olan ve 20 kuruşluk mecdiyenin değerini 19 kuruşa düşüren karar, akçe farkı meselesinin büyük bir probleme dönüşmesine yol açmıştır. Bu yüzden dönemin bürokratları ve maliyecilerinin bir kısmı atılan bu adımın faydadan çok zarar getirdiği kanaatindeydi.

Üstelik devlet mecdiyeleri hazineye 19 kuruşa kabul ederken, altın liralara hazineye giriş fiyatını piyasa fiyatının altında tutmuştur. Kendisi lirayla ödeme yaparken ise lirayı piyasa fiyatından hesaplamıştır. Bu nedenle devlet hazinesine yapılan ödemelerde gümüş sikkeler ağırlık kazanmıştır. Ahali altın sikkeleri elinde tutmaya, gümüşleri devlete

⁵⁹ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 225.

vermeye gayret etmiştir. Halk nasıl altın sikkeleri elinde tutuyorsa, devlet de ödemelerini gümüşle yapma çabasına girmiştir. Ancak hazinenin altın lirayla yapması gereken ödemeleri de vardı. Bu yüzden bütçede yıllık yarım milyon lira kadar bir akçe farkı zararı ortaya çıkmıştır.

Hazineden altın çıkışı esnasında piyasa fiyatına uygun bir kurdan hesaplanmasına kısa sürede izin verilmesine rağmen, hazineye altın girişi esnasında piyasa fiyatıyla uyumlu bir rakamın belirlenmesi için 14 Mart 1909 tarihine kadar beklemek gerekecekti. 1909 yılında alınan karar durumu değiştirmiş, hazineye altın sikkelerin daha fazla gelmeye başlamasını sağlamıştır.

Resmî kurumların ve hazineyle ilişkili dairelerin işlemlerinde, hesaplarında ve kayıtlarında akçe farkı yüzünden birtakım değişiklikler ve düzenlemeler yapması gerekmiştir. Akçe farkı meselesini tam anlamıyla kavrayamayan kimi memurların yaptığı hatalar, zahmetli bir mesai sonucunda düzeltilebilmiştir. Osmanlı maliyecilerini büyük sıkıntılara sokan akçe farkı meselesinin çözülebilmesi için 1916 yılında Tevhid-i Meskûkât Kanunu'nun çıkarılmasını beklemek gerekmiştir. Kanun mecdiyenin değerini aslına, 19 kuruştan 20'ye yükseltmiş, liranın değerini ise 100 kuruş olarak tespit etmiştir. Yapılan düzenleme hazinenin işlemlerinde yaşanan sorunları ve maliyecilerin sıkıntılarını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Evkaf Defterleri (EV.d), nr. 31210.

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 703/52661; 4314/323517; 2200/164935; 3393/254446.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Muhasebe Kalemî Evrakı (DH.EUM.MH), 14/39; 15/18.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH.MKT), 89/15; 481/72; 2014/79.

Hariciye Nezareti Tahrirat Odası Evrakı (HR.TH), 128/142.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (MF.MKT), 186/104.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyeti Evrakı (ML.EEM), 86/25; 110/87; 230/25; 301/84; 419/22; 658/53; 793/29; 802/1; 1119/83858; 1290/96677.

Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD), 346/38; 379/57; 2693/4; 2756/52.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 97/21; 116/107.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 220/21915; 213/21211.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Manastır Evrakı (TFR.I.MN), 100/9954.

Yıldız Perakende Hazine-i Hassa Evrakı (Y.PRK.HH), 21/13.

Yıldız Perakende Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT), 9/48.

Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM), 65/66.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

Evrak (TSMA.E): nr. 631/101.

Sürelî Yayınlar

5 Ocak 1885 (18 Ra 1302), *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, nr. 1.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Autheman, André, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası: Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. A. Berktaş, İstanbul 2002.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin 1325 Senesi Muvazene-i Umûmiyye Kanunu ve Esbab-ı Mûcibe Layihası, İstanbul.

Eldem, Edhem, "Genel Kargaşa ve İdare-i Maslahat: XIX. Yüzyılda Osmanlı Para Sistemi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Süreklilik ve Değişim: Zafer Toprak Armağanı*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul 2022, s. 81 – 131.

Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâli*, İstanbul 1330, I. cilt.

İhsâiyat-ı Maliye (1325), İstanbul 1327.

İhsâiyat-ı Maliye (1326), İstanbul 1329

"Meclis-i Meb'usanın İn'ikadında Kanuniyeti Tasdik Olunmak Üzere Meskûkât-ı Osmaniye Hakkında Kararnâme Layihasıdır" *Düstur*, Birinci Tertip, İstanbul, Zeyl c. 1, s. 67 – 69.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442 – 1930)*, 4. cilt.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999.

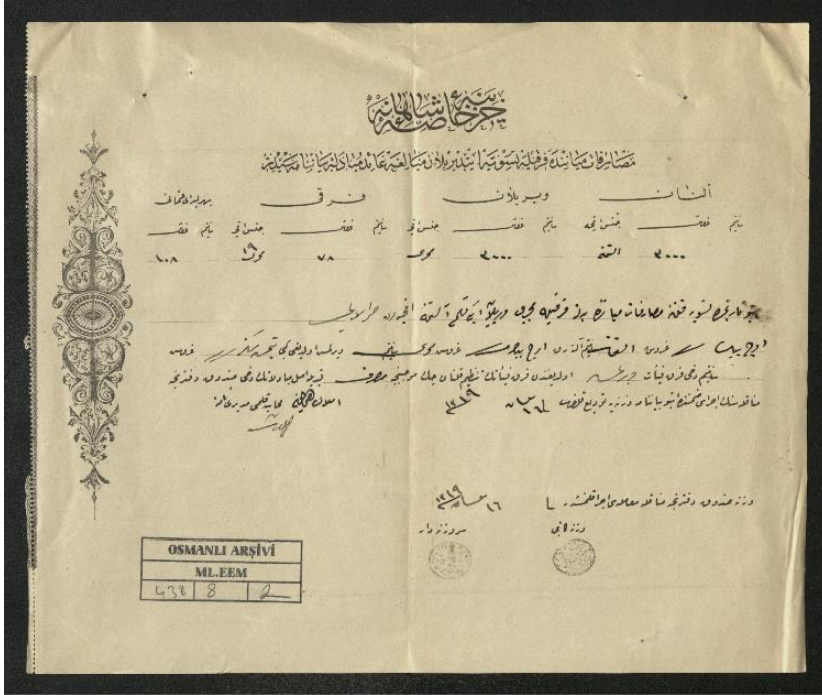
Sakızlı Ermenak, "Usul-i Sikke-i Osmâniye", *Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, 1 Nisan 1326, c. 1, sayı: 4 – 16, s. 508 – 522.

"Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-ı Muvakkat" *Düstur*, İkinci Tertip, İstanbul 1928, c. 8, s. 892 – 894.

Toprak, Zafer, *İttihad – Terakki ve Cihan Harbi, Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik, 1914 – 1918*, İstanbul 2003.

EKLER

Ek-1. 29 Haziran 1903 (16 Nisan 1319), BOA. ML.EEM, 438/8

ML.EEM.00438.00008.002

Emlak-ı Hümâyün İdaresi ihtiyaç duyduğu 30 altın lirayı piyasadan tanesi 108 kuruşa temin etmişti. Bunun için mecidiye 20 kuruş hesabıyla 3.240 kuruş ödenmişti. Ancak ödenen rakam kayıtlara mecidiye 19 kuruş hesabıyla geçirilmişti. 3.240 kuruşun mecidiye 19 kuruş hesabıyla karşılığı 3.078 kuruştur. Kaydedilirken 3.000 kuruş verilen olarak, 78 kuruş ise akçe farkı olarak adlandırılmıştı. Burada dikkat çekici olan akçe farkının da mecidiye 19 kuruş hesabıyla kayda geçirilmiş olmasıydı ve kurum açısından zarara/masrafa yol açmasıydı.

Extended Abstract

This study mainly focused on three different issues. The first is the nature of agiotage and how it emerged; secondly, the problems caused by agiotage in finance; third what an amount given with account the mecdiye at 19 guruş means. Around these three main issues, the effect of the agiotage on the Ottoman finance between 1880 and 1916 was emphasized.

The Ottoman Empire issued Coinage Decree in 1880, as a result of which the value of silver coins was reduced by 5%. Mecdiyes, the most popular silver coin in the market, which were worth 20 guruş when they were first introduced to the market, would now be accepted at 19 guruş for payments made to treasury. In the background of these regulations, there was a decrease in silver prices in the world markets since the 1870s. The decree was issued to solve the problems caused by the fall in silver prices. But these decisions had many negative consequences. One of the most important of these was the issue of agiotage. This problem felt its impact strongly until 1916. In this period, agiotage that emerged during the exchange of silver and gold coins and the agiotage which emerged according to the way the mecdiye was calculated, troubled the Ottoman financiers. Therefore, some of the bureaucrats of the period thought that this step was an unnecessary step with little benefit and much harm. They thought that if the state had not reduced of the value of the mecdiye and it just had stopped the minting of the mecdiye, even this would have been enough to solve the problem. The most benefit provided to the state by the reduction of the value of the mecdiye to 19 guruş with the decree of 1880, was the fact that tax revenues increased by 5%.

After 1880, the state treasury began to accept mecdiye for 19 guruş and gold liras for 100 guruş. As a result of this situation, everybody brought their silver coins to the treasury for tax payments and kept the gold coins for themselves. Meanwhile, the treasury began not to receive gold, as the gold lira was circulating around 108 guruş in the market. Despite this, the state continued to accept gold liras below the market value until 1909. For this reason, the people exchanged the liras with money changers (sarrafs) and made their payments to the treasury with silver. Thus, they made a profit of 2.5 guruş.

The state treasury, which was flooded with silver coins, needed gold for payments abroad. Therefore, they were providing gold lira by paying commission from the market. Aforementioned commission, namely the agiotage, was approximately 8% with account the mecrediye at 20 guruş, it was about 2.6% with account the mecrediye at 19 guruş. In this case, it caused the treasury to lose about half a million lira annually. In return for this loss, a profit of agiotage occurred in favor of the treasury. The amount of this income was around 60,000 liras per year between 1903-1906. Considering the damage incurred by the treasury due to the agiotage, this figure was quite insufficient. As of March 14, 1909 (beginning of the 1325 fiscal year), the fact that the lira was accepted for payments to the treasury at a rate suitable for the market price had an immediate effect. The use of gold lira in payments to the treasury increased significantly.

The issue of agiotage not only caused half a million lira in the budget, but also caused many other problems and troubles in the financial system. State offices had to keep separate accounts for the mecrediye and lira in order to avoid any confusion due to agiotage. In addition, in order to avoid any confusion in the records of expenditures, the expression "account the mecrediye at 19 guruş" started to be used, when talking about monetary aggregates. Thus, it was clarified how the said expenditure was calculated, and possible calculation errors and misunderstandings were tried to be avoided.

Official institutions and treasury-related departments had to make some changes and adjustments in their transactions, accounts and records due to the agiotage. The mistakes made by some civil servants, who could not fully grasp the issue of the agiotage, could be corrected as a result of hard work. Significant problems emerged in the payments to be made by foreigners to the Ottoman government. Foreigners who know that reducing the mecrediye to 19 kuruş means an increase of 5% in their payments, made many objections for the mecrediye to be counted as 20 guruş in their payments to the Ottoman government.

The depreciation of silver coins had a serious impact on the civil servants, as they received their salaries with these coins. There could be people who demanded additional payments on the grounds that their salaries were miscalculated, mistakes were made due to the agiotage,

and they suffered financial loss. During the transactions made by the state with individuals, disagreements or some confusions could arise about the currency of the payment.

Another issue adressed in this study is what exactly does a monetary amount with account the mecrediye at 19 guruş mean? According to the decree of 1880, the value measure of the Ottoman monetary system was a hundred kuruş gold lira. Only then, if the aggregates given as silver cents in the document are converted into gold liras, they become a meaningful and constant measure of value. If it is a single number, it is enough to find the mecrediye gold exchange rate of that date and make the necessary conversion. However, what should be done if there are a large number of figures from different dates and all of them need to be converted into gold lira? If the number in guruş is with account the mecrediye at 20 guruş, then it is necessary to accept the value of gold as 108 guruş and divide all the numbers in guruş by 108. If the number is with account the mecrediye at 19 guruş, it will be necessary to divide it by 102.6 to express it in gold lira. Thus, results very close to the true value will be achieved.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani ile 1885 Yazında
Tahran'dan İstanbul'a Seyahat**

Murat Hanilçe* -Mikail Devebakan**

(ORCID: 0000-0003-0587-9336 - 0000-0001-7654-7027)

Makale Gönderim Tarihi
22.04.2022

Makale Kabul Tarihi
08.06.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Hanilçe, M.- Devebakan, M., "Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani ile 1885 Yazında Tahran'dan İstanbul'a Seyahat", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 627-680.

APA: Hanilçe, M.- Devebakan, M. (2022). Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani ile 1885 Yazında Tahran'dan İstanbul'a Seyahat. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 627-680.

Öz

Seyahatname, diğer adıyla gezi yazısı yazımı Fars edebiyatının en eski geleneklerinden birisidir. İlk hayali diyarlara yönelik yapılan seyahatleri konu edinen Fars seyahatnameleri, zamanla gerçekte yapılan yolculuklar sonucunda yazılmaya başlamıştır. Safeviler zamanından itibaren seyahatnamelerin çoğalmasında Şii ulemanın seyahatlerinin, hac ve kutsal yer ziyaretlerinin ve Hindistan gezilerinin kitaba dökülmesi başat rol oynamıştır. İran'da Kaçarların şahılgı ele geçirmesiyle resmî devlet görevlileri, din adamları ve farklı sınıflardan insanların yaptıkları yolculuklar öne çıkmıştır. Kaçarlar

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, murat.hanilce@gop.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Science and Letters Faculty, History Department, Türkiye.

** Doktora Öğrencisi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, mikaildbkn@gmail.com.

PhD Candidate, Tokat Gaziosmanpaşa University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Türkiye.

döneminde yapılan seyahatlerde, gidilen yerlerin toplumsal hayatı ve yaşam standartları üzerinde önemli gözlemlere de yer verilmiştir.

Kaçar Hanedanı döneminde yazılan seyahatnamelerinden birisi de Mirza Muhammed Ferahani'ye aittir. Melikü'l-küttâb lakabıyla da bilenen Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani 1885 yılında başladığı hac seyahatini 1886'da tamamlayarak Tahran'a dönmüştür. Seyyahın bu seyahatine ait gözlem ve deneyimlerini içeren Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani başlığını taşıyan eseri Tahran'da dönemin kaynaklarından da faydalanarak yayımlanmıştır.

Bu çalışmada, Ferahani'nin seyahatnamesi yanında Fars literatüründe bulunan çeşitli araştırma eserlerinden hareketle Ferahani'nin hac yolculuğunun Tahran'dan İstanbul'a kadarki kısmı merkeze alınmıştır. Ferahani yolculuğunun bu safhasında sırasıyla Kazvin, Reşt, Enzeli, Bakü, Batum, Tiflis gibi şehirlere uğramış; Tiflis'ten Karadeniz yoluyla Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun gibi şehirlerden geçerek İstanbul'a ulaşmıştır. Çalışmanın giriş kısmında, Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani'nin hayatı, eserleri ve İstanbul yolculuğunun arka planı ele alınmıştır. Sonraki bölümlerinde, müellifin Tahran'dan İstanbul'a yolculuğu değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında Ferahani'nin geri dönüş yolculuğuna ait özet bir bilgi verilmiştir. Bu yazıyla İranlı hacıların Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki hac yolculuklarının ve Türkiye'de az bilinen İranlı seyyah Ferahani'nin tanıtılması, böylece İran araştırmalarına mütevazı bir katkı sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ferahani, Sefername, İran, Tahran, İstanbul.

Travel With Mirza Muhammed Huseyin Farahani in the Summer of 1885 from Tehran to Istanbul

Abstract

Travelogue, also known as travelogue writing, is one of the oldest traditions of Persian literature. Initially, Persian travel books, which were about travels to imaginary lands, began to be written as a result of real journeys over time. From the Safavid period, the travels of Shiite scholars, pilgrimages and holy places, and their travels to India played a leading role in the spread of travelogues. With the Qajars taking over the shah in Iran, the journeys of official state officials, clergy, and people from different classes came forward. Important observations on the social life and living standards of the places visited were also included in the travels made during the Qajars period.

One of the travelogues written during the Qajar Dynasty belongs to Mirza Muhammed Farahani. Mirza Muhammed Hüseyin Farahani, also known by his nickname Melikü'l-Küttab, returned to Tehran by completing his pilgrimage in

1886, which he started in 1885. His work, titled *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, which includes the observations and experiences of the traveler's journey, was published in Tehran by making use of the sources of the period.

In this study, based on Farahani's travel book, as well as various research, works in Persian literature the part of Farahani's pilgrimage tour which covers part from Tehran to Istanbul is taken into the center. At this stage of his journey, Farahani visited cities such as Kazvin, Reşt, Enzeli, Baku, Batumi, and Tbilisi, respectively; and he reached Istanbul by passing through cities such as Trabzon, Giresun, Ordu, and Samsun via the Black Sea from Tbilisi. In the introduction part of the study, the life and works of Mirza Muhammed Hüseyin Farahani and the background of his Istanbul journey are discussed. In the following sections, the author's journey from Tehran to Istanbul is evaluated. In the conclusion part, a summary of Farahani's return journey is given. With this article, it is aimed to introduce the pilgrimage journeys of Iranian pilgrims in the last period of the Ottoman Empire and the lesser known Iranian traveler Farahani in Turkey, thus making a modest contribution to Iranian studies.

Keywords: Farahani, Sefername, Iran, Tehran, Istanbul, pilgrimage, travel.

Giriş

İnsanlar kadim zamanlardan beri dinî, siyasî ve askerî amaçlarla seyahat etmişlerdir. Bu seyahatleri esnasında gördüklerini ve duyduklarını kaleme almışlardır¹. Kaleme alınan bu eserler, içinde çıktıkları toplumların tarihsel-sosyolojik izlerini taşırlar². Arapça *seyahat* (سیاحه) Farsça nâme (نامه) sözcüklerinin birleşmesiyle meydana gelen seyahatname Türkçe gezi yazısı olarak da ifade edilmektedir. Edebiyatta hatıratın bir alt türüdür. Seyh kökünden türeyen seyahat (siyâha) kelimesi “yürüme, gitme, ibadet amacıyla gezmek veya uzun yolculuklar” anlamlarına gelmektedir. Seyahatnameler bir ülkenin, bir bölgenin ya da bir şehrin tanınmasında önemli tarihsel kaynaklardır.

¹ Kaan Dilek, “İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler”, *Kebikeç*, 24, (2007), s. 211; Cukar Menûçih- Mehran Neziri Neseb, “Sebkşinâsî Sâhtârî Sefernameha-yı Atebat Dore-yi Kaçar”, *Pijuhîşha-yı Nesr ve Nezm-ı Farsi*, 1, (1396), s. 50.

² Türkan Erdoğan, “Alexander W. Kinglake'in Eothen Adlı Seyahatnamesinde Doğu-Batı İmgesi ve İnsan Tasvirleri”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, (2011), s. 117.

Fars literatüründe seyahatname yerine *sefernâme* (سفرنامه) kavramı kullanılmaktadır³.

Fars edebiyatında, diğer toplumların seyahatnamelerinden farklı olarak, *hayalî* seyahatnamelere rastlamak da mümkündür. Hayalî seyahatnamelerin ilk örnekleri Sasaniler dönemine aittir. Sasani hükümdarlarından Erdeşîr Bâbekân döneminde Arda Viraf (Erday Viraf) isimli Zerdüşî din adamının yazmış olduğu *Arda Virafname* (Erday Virafname)⁴ isimli eser günümüze ulaşan en eski hayalî seyahatnamedir. Hayalî seyahatnameler daha çok insanların manevî dünyalarının ve inançlarının bir yansımasıdır⁵. Hayalî seyahatnameler İslam sonrası dönemde de yazılmıştır. İslam sonrası dönemde Feriduddin-i Attar'ın *Mantiku't-Tayr* ve Şemseddin Muhammed Berdsiri-yi Kirmanî'nin *Misbahü'l-Ervâh*, Hacı Zeynel Abidin-i Meragaî'nin *Seyâhatname-yi İbrahim Bey ya belâ-yı Ta'assub-ı U* isimli eserleri hayalî seyahatnamelere örnektir⁶. Sonuncusu İstanbul'daki İranlı bir hacı tarafından kaleme alınmış olup Türkçeye *Seyahatname-i İbrahim Bey ve Vatanseverlik Belası* başlığıyla tercüme edilmiştir⁷.

Fars edebiyatında gerçek bir yolculuğun hikâyesini içeren seyahatnamelerin ilk örneği Nâsır-ı Hüsrev'in *Sefernâme* (1045-1052) adlı eseridir. Nâsır-ı Hüsrev'in asıl adı Ebû Mu'in Nâsır bin Hâris-i Kubâdiyânî'dir. Nâsır-ı Hüsrev, 394 (1007) yılında Horasan bölgesinde Belh şehrine bağlı Kubâdiyân kasabasında doğmuştur. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Eserleri içerisinde kendi hakkında verdiği bazı ipuçlarından varlıklı bir ailenin çocuğu olduğu, genç yaşta dini ilimlerin

³ Mustafa Çağrı, "Seyahat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 7; Şeyma Çankaya, *İslam Kültüründe Seyahat ve Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr'in Hac Yolculuğu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019, s. 7; Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 9.

⁴ Arda Viraf, *Ardavirafname; Cennet, Araf ve Cehennem*, (Çev. Nimet Yıldırım), İstanbul 2011.

⁵ Dilek, "İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler", s. 211; Sedat Maden, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, s. 148.

⁶ Hacı Zeynel Abidin-i Meragaî, *Seyâhatname-yi İbrahim Beküyg ya belâ-yı Ta'assub-ı U*, (Çalış. Bakır Mu'minî), Tahran, 1344; Kaan Dilek, "Fars Edebiyatı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 11.

⁷ Hacı Zeynelâbiddin Meragaî, *Seyâhatname-yi İbrahim Beküyg ya Belâ-yı Ta'assub-ı U*, (Çev. Mustafa Çiftçi), Ankara 2019.

yanı sıra farklı alanlarda da ileri bir seviyeye ulaştığı, Fars ve Arap şiiri üzerine çalışmaları olduğu anlaşılmaktadır. 20'li yaşlarda Belh'te Gazneli Mahmud ve oğlu Mesud'un hizmetinde kâtiplik yapmıştır. 431 (1040) yılında Selçukluların hizmetine geçmiştir⁸. Fatimi-İsmailî hiyerarşisinde en yüksek makam olan Hücçet makamından olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle İranlı tarihçiler tarafından kendisine "Alevî" lakabı takılmıştır. Kendisi İran edebiyatının 11. yüzyılda yetiştirdiği en yüksek şahsiyetlerden biridir. Aynı zamanda ilk dönem Müslüman seyyahlar arasında gösterilmektedir. Hüsrev, 437 (1045)'de, hacca gitmek üzere yolculuğuna görev yeri olan, günümüzde Afganistan sınırları içerisinde kalan ve İranlıların Küçük Merv dedikleri, Mervrud'dan başlamıştır. Buradan sırasıyla Merv ve Serahs güzergâhını takip etmiş; Nişabur, Damgan, Simnan, Kazvin ve Şemiran'a uğrayarak Tebriz'e ulaşmış; oradan Hoy, Van, Vestan (Gevaş), Ahlat, Erzen (Siirt), Bitlis, Meyyfarikin (Silvan) ve Amid (Diyarbakır) yoluyla Harran (Urfa)'a kadar gitmiştir⁹. Suriye ve Filistin'in önemli şehirlerini ziyaret ettikten sonra ilk haccını gerçekleştirmiştir. Nasır-ı Hüsrev'in *Sefername*'si, onun yedi sene süren seyahatinin günlük şeklinde tutulan notlarından meydana gelmektedir. Nasır-ı Hüsrev'in bu seyahatinin ilk üç yılı hac seferine aittir. Yolculuğun kalan dört senesini Kuzey ve Batı İran, Ermenistan, Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Tunus, Sudan ve Arap Yarımadası'nın çeşitli noktalarındaki seyahatleri oluşturmaktadır. Nasır-ı Hüsrev seyahatini 444 (1052) senesinde Erzincan üzerinden İran'a geçerek İsfahan'da tamamlamıştır. Buradan da Belh'e dönmüştür¹⁰.

Nâsır-ı Hüsrev *Sefername*'si kadar meşhur Farsça yolculuk notlarından birisi de Giyaseddin Nakkaş'ın Çin seyahatini içeren ve *Hıtay Sefaretnamesi* olarak bilinen 'Acâ'ibü'l-leâ'if adlı eserdir. Bu eser, günümüze ulaşan en eski Farsça sefaretnamedir. Devleti temsilen yabancı memleketlere gönderilen sefirlerin (elçilerin) o ülkelere dair kaleme aldıkları sefaretnameler; siyasi, askeri, iktisadi, coğrafi alanlarda olduğu kadar, kültürel bakımdan da bir ülkenin durumunu ve

⁸ Nihat Azamat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 32, (2006), s. 395-397; Nasır-ı Hüsrev, *Şark İslâm Klasikleri Sefernâme Nâsır-ı Hüsrev*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), Ankara 1994, s. I.

⁹ Hüsrev, a.g.e., s. 1-15.

¹⁰ Ayşegül Kotan, *Sefernâmenin Morfolojik Açından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, s. V; Nasır-ı Hüsrev, a.g.e.

faaliyetlerini aktaran en önemli ve orijinal tarihî belgelere denilmektedir¹¹. Giyaseddin Nakkaş, Timur'un oğlu Mirza Şahruh'un 1419-1420 yılında Pekin'e gönderdiği elçilik heyetindeydi. Eserinde Çin'i ve memleketine geri dönene kadarki üç yıllık süreçte yolda gördüklerini yazmıştır. Yolculuğu Herat'tan başlayarak Pekin'de son bulmuştur. Pekin'de gördüklerini iki bölümde kaleme almıştır. Bu eser aynı zamanda elimize ulaşan ilk Farsça resmi sefaretnamedir. Eser 1727-1728 yılında Şeyhülislam Küçükçelebizade İsmail Asım (1685-1760) tarafından yapılan Türkçe tercümesi Ali Emiri Efendi tarafından yayınlanmıştır. Osmanlı Türkçesine ait çeviri 2013 yılında Betül Mutlu tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır¹².

Safevilere kadar İran'da kaleme alınan Farsça seyahatnamelerin başlıca konuları; şehirlerin coğrafi özellikleri, tarihî eserleri, bitki örtüsü, hayvan varlığı, sakinleri, geçim kaynakları ve mesafelerdir. Bu konular genellikle abartılı bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca Safevilerden önce yazılan birçok Farsça tarih kitabı seyahat notları içerse de bu eserlerin seyahatname olarak değerlendirilmesi mümkün değildir¹³. Safevilerle birlikte değişen siyasi ve iktisadi ortam neticesinde diğer alanlara olduğu gibi seyahatnamelere de ilgi artmıştır. Bu ilginin artmasına sebep ise Safevilerin Avrupalı devletlerle artan ilişkileri olmuştur. Safeviler döneminde Avrupalı seyyah ve devlet görevlilerinin İran'a yaptıkları yolculukların kaleme alınması, dönemin şahlarının Avrupa'yı yakından tanımak istemesi, İranlı seyyah ve devlet görevlilerinin seyahate başlamalarında motive edici bir etkide bulunmuştur. Bu dönemde öne çıkan seyyahlardan birisi Oruç Bey b. Sultan Ali Bey-i Bayat'tır. Oruç Bey Şah Abbas döneminde İsfahan'dan başlayıp İspanya'ya uzanan yolculuğunu *Kitâb-i Sergüzeşt* veya *Beyân-ı Hâl* olarak kaleme almıştır. İspanya'da "*İranlı Don Juan*" olarak şöhret kazanmıştır¹⁴. Şah Abbas

¹¹ M. Münir Aktepe, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. VI; Giyaseddin Nakkaş, *Hitay Sefaretnamesi*, (Haz. Betül Mutlu), Ankara 2013, s. 3.

¹² Dilek, "*İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler*", s. 213; Giyaseddin Nakkaş, a.g.e., s. 13; Muhaddere Nabi Özerdim, "Acaibü'l-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İliği", *DTCF Dergisi*, 8/3, (1950), s. 345; Dilek, "*Fars Edebiyatı*", s. 12.

¹³ Dilek, "*İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler*", s. 213.

¹⁴ Oruç Bey Bayat, *Don Juan-i İrani*, (Terc. Mesut Recebniya), Tahran, 1338, 5-6; Dilek, "*İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler*", s. 213-214.

1603'teki Osmanlı-Safevi Savaşı öncesinde Avrupalı Hıristiyan devletlerle diplomatik ilişkiler kurmak ve Osmanlı Devleti'ne karşı Batı'da bir cephe oluşturmak düşüncesiyle 1599 yılında Rusya üzerinden Avrupa'ya bir elçilik heyeti gönderme kararı almıştır. Oğuzların Bayat boyuna mensup Hüseyin Ali Bey'in başkanlığındaki heyette oğlu Oruç Bey de yer almıştır. İran heyeti İngiliz Sir Anthony Shirley ile birlikte İsfahan'dan yola çıkmıştır. Hazar Denizi, Volga Nehri ve Rusya (Moskova) üzerinden, Almanya ile bugünkü Çek Cumhuriyeti'ne ve oradan da Roma'ya (İtalya) ulaşmıştır. Heyet, İtalya'da iken Oruç Bey Papa ile görüşmüştür. Yapılan görüşme sonucunda Hıristiyanlığı kabul eden Oruç Bey, kilise koruması altında İspanya'ya gitmiştir. Din değiştirdikten sonra İspanya'da "*Don Juan*" adını almış ve batıda "*Don Juan of Persia*", Rusya'da "*Don Juan Persidskiy*" olarak ünlenmiştir. Don Juan, İsfahan'dan başlayıp Valladolid'e uzanan seyahatine ve tanık olduklarına dair notlarını Farsça tutmuştur. Bununla birlikte, bu notlar Licentite Alfonso Ramon isimli Kastilyalı bir keşiş tarafından İspanyolca olarak yayımlanmıştır¹⁵.

Oruç Bey'den sonra bir diğer önemli seyyah Şah Süleyman Safevi döneminde 1685 yılında Siyam'a (Tayland) giden Muhammed Rebi' b. Muhammed İbrahim'dir. Muhammed Rebi' Basra Körfezi'nden başlayıp Umman Denizi ve Hint Okyanusu'nu aşarak Siyam'a yaptığı seyahatini *Sefine-yi Süleymanî* adı altında yazmıştır¹⁶.

Safeviler zamanında seyahatnamelerin ortaya çıkmasında Şii ulemanın seyahatlerinin, hac ve kutsal yer ziyaretlerinin ve Hindistan gezilerinin kitaba dökülmesi başat rol oynamıştır. İran'da Farsça seyahatname yazımı Kaçar Hanedanı döneminde daha da yaygınlaşmıştır. Kaçarların şahlığı ele geçirmesiyle resmî devlet görevlileri, din adamları ve farklı sınıflardan insanlar yaptıkları uzun süreli ve mesafeli yolculukları önceki dönemlere göre daha abartısız ve olduğu gibi aktarma gayretinde olmuşlardır. Kaçarlar döneminde yapılan seyahatlerde gidilen yerlerin toplumsal hayatı ve yaşam standartları üzerinde önemli gözlemlere de yer verilmiştir. İran'da

¹⁵ Serkan Acar, "Kızılbaş Türk Don Juan'ın Avrupa Sefareti", *Belleken*, 76/276, s. 483-484; Dilek, "*İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler*", s. 214; Bayat, *a.g.e.*

¹⁶ Dilek, "*İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler*", s. 214.

halkın yönetime ve yönetenlere ilk eleştirileri de bu seyahatnamelerde yazılanların etkisiyle gerçekleşmiştir¹⁷.

Kaçarlar döneminin meşhur seyahatnamelerinden birisi *Mirza Ebu Talib İsfahânî* (1751-1806) tarafından yazılmıştır. Mirza Ebu Talib Han 1798-1803 yılları arasında beş yıl boyunca Londra ve Paris gibi Avrupa kentleriyle Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerini *Mesir-i Tâlibî* veya *Sefernâme-yi Mirza Ebu Tâlib Han* adlı seyahatnamesinde kaleme almıştır. Kaçarlar döneminde yazılan bir diğer önemli sefername ise Mirza Rızakulu b. Muhammed Ali Nuri tarafından yazılan *Sefaretnâme-yi Harezm'*dir. Bu eser, seyyahın Nasirüddin Şah döneminde resmî görevle Hive Hanı Muhammed Emin Harezmsah ile görüşmek üzere gerçekleştirdiği yolculuğuna dair notları içermektedir¹⁸.

Safeviler döneminde Batı düşüncesi çeşitli alanlarda aşamalı olarak İran coğrafyasına girmeye başlamıştır. Özellikle Şah Abbas döneminde Avrupalı devletlerle siyasi, iktisadi ve sosyal münasebetler daha da yoğunlaşmıştır. Safeviler döneminde Avrupalı devletlerle başlayan bu etkileşim Kaçarlar döneminde uç noktaya ulaşmıştır¹⁹. Bu dönemde aralarında Nasirüddin ve Muzafferüddin Şah'ın da bulunduğu, birçok Kaçar devleti görevlisi, öğrenciler ve aydınlar yurt dışına seyahat etmişlerdir. Özellikle Nasirüddin ve Muzafferüddin Şah'ın Avrupa'ya yapmış oldukları seyahatler İran modernleşmesinin ilk kıvılcımlarını teşkil etmiştir. Kaçarlar döneminde seyahatnameler hac ve kutsal yerlerin ziyareti ile çeşitli amaçlarla ve farklı coğrafyalara yapılan seyahatnameler olarak ikiye ayrılmaktadır. Hac ve kutsal yerlere yapılan seyahatler sonucu kaleme alınan seyahatnameler çoğunlukla *Sefernâme-yi Hac* veya *Sefernâme-yi Beytullah* olarak adlandırılmıştır²⁰.

¹⁷ Dilek, "İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler", s. 215-216.

¹⁸ Mirza Ebu Talib Han, *Mesir-i Tâlibî veya Sefernâme-yi Mirza Ebu Tâlib Han*, (Çalış. Hüseyin Hedivcem), Tahran, 1352; Hasan Mursilivend, *Tarihçe-i Seyrüsefer der İran*, Tahran, 1376, s. 25; Rızakulu Hidayet, *Sefaretnâme-yi Harezm*, (Tas: Cemşid Keyanfer), Tahran, 1356.

¹⁹ Mikail Devebakan, *İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833-1908)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018, s. 79.

²⁰ Devebakan, a.g.t.; Dilek, "İran Seyyahları ve Farsça seyahatnameler", s. 216.

Bu dönemin hac seyahatnameleri sekiz ciltlik *Sefernameha-yi Hac-ı Kacari* isimli bir külliyyatta toplanmıştır²¹.

Mirza Muhammed Hüseyin Han Ferahani'nin *Sefernamesi* "Sefername-i Hac" türünden seyahatnamelere örnektir. Ferahani, kitabına konu olan hac seyahatine 4 Şevval 1302 (17 Temmuz 1885) tarihinde başlamış; 15 Rebiü'l-ahir 1303 (21 Ocak 1886) tarihinde seyahatini tamamlamıştır. Seyahatine Tahran'dan başlayan Ferahani, İran sınırları içerisinde sırasıyla Kazvin, Reşt (Gilan) ve Bender Enzeli'ye uğramıştır. Kafkasya'da Bakü, Batum ve Tiflis güzergâhını takip etmiştir. Tiflis'ten Karadeniz yoluyla Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop ve İnebolu'ya uğrayarak İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'dan gemi ile İskenderiye'ye gitmiştir. Buradan deniz yoluyla Cidde'ye varmıştır Cidde'den Mekke ve Medine'ye geçerek hac ibadetini yerine getirmiştir. Ferahani, dönüş yolunda Süveyş Kanalı'nı kullanmış; Akdeniz ve Ege'den İstanbul'a dönmüştür. Karadeniz yoluyla Batum, Bakü, Enzeli, Reşt ve Lahican'a geçmiştir. Lahican'dan Kazvin'e geçip Kazvin üzerinden Tahran'a ulaşmış ve seyahatini tamamlamıştır²².

Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani'nin Hayatı ve Eserleri

Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, 1264 (1857-58) yılında Ferahan'a bağlı Ahengran köyünde dünyaya gelmiştir. Babası, Feth Ali Şah döneminin önemli bilginlerinden ve şairlerinden Mirza Muhammed Mehdi'dir. Babası, aynı zamanda iyi bir hattat olup *Melikü'l-küttâb* lakabıyla da anılmıştır²³. Mirza Hüseyin Ferahani, yedi yaşına geldiğinde babasını kaybetmiştir. 12 yaşına kadar annesiyle köyünde yaşamıştır. Annesi hac ibadetini gerçekleştirmek üzere Mekke'ye hareket edince oğlunu Tahran'da bulunan erkek kardeşi Mirza Muhammed Melik'in yanına göndermiştir²⁴.

Ferahani, Tahran'da bulunduğu zaman zarfında Farsça, Arapça ve edebiyat eğitimi almıştır. Sa'îd Han Mu'temenü'l-Mülk 1286 yılında

²¹ Resul Caferiyan, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, Cilt. 1-8, Tahran, 1389.

²² Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), Tahran, 1342, s. سه (se-3).

²³ Cihangir Kaimmakami, "Rical-ı Dore-yı Kaçariye: Şerh-ı Hal-ı Melikü'l-Küttâb Ferahani", *Yadgar*, 38, (1327), s. 22-23.

²⁴ Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Mesud Golzari) Tahran, 1362, s. 4.

Kaçar Hanedanı'nın Dışişleri Bakanı olduğunda Mirza Hüseyin'i, Azudü'l-Mülk Kazvini'nin oğlu olan Fazlullah Han'ın maiyetinde Ağa Han Mehellâtî ile yapılacak olan siyasi müzakereler için Bombay'a (Mumbai) göndermiştir. Bu görev sonrası seyahate ilgi duymaya başlamıştır. Nasreddin Şah 1287 (1890) yılında kutsal yerleri ziyaret etmek için Irak'a gittiğinde, o da diplomatik bir görevle Bağdat'a gönderilmiştir. Bağdat'taki görevi Kaçar Hanedanı ile Ağa Han Mehellâtî'nin çocukları arasında ilişkileri düzeltmektir. Bununla birlikte bu görevde kendisinden beklenen sonucu elde edememiştir. Bu nedenle bir müddet Şah'ın gazabına uğramıştır. Zamanla şahın kendisine duyduğu öfke azalmış ve Nasirüddin Şah'ın yanında 1300 (1883) senesinde Horasan seyahatine çıkmıştır. Muhammed Hasan İtimadü's-saltana tarafından Horasan'da bulunan tarihî eserler hakkında araştırma yapmak için görevlendirilmiştir. Muhammed Hasan İtimadü's-saltana (1843-1896) başta Tercüme Odası reisliği olmak üzere İran devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Hem İran tarihi hem de Nasirüddin Şah dönemi hakkında eşsiz eserler kaleme almıştır. Güçlü bir kalemi olduğundan dönemin gazetelerine önemli makaleler yazmıştır²⁵.

Ferahani, İtimadü's-saltana'nın verdiği görevi başarıyla yerine getirmiş ve geri dönmüştür. İtimadü's-saltana'ya *Güneşin Doğduğu Yer* başlıklı bir kitap yazma konusunda yardımcı olmuştur. 1302 (1885) yılında Kafkasya yoluyla İstanbul üzerinden Hicaz'a hacca gitmiştir. Nasirüddin Şah'ın emriyle bu yolculuğu konu edinen bir seyahatname kaleme almıştır. Bu seyahatnamenin zengin içeriği ve bilhassa metin içerisine serpiştirilen şiirlerden etkilenen Nasirüddin Şah, ona babasının da lakabı olan *Melikü'l-küttâb* lakabını vermiştir²⁶.

67 yaşında ölen (1331) Ferahani'nin bu seyahatnameden başka eserleri de vardır. *Hâlet* ve *Adabü's-server* isimli eserleri önemlidir. Bu iki eseri 1311'de (1894) müellifin oğlu Han Melik Sasanî tarafından Tahran'da bastırılmıştır²⁷. Dostu Edibü'l-memalik, onun *Mecmu'e-i Eş'âr*

²⁵ Mehdi Bamdad, *Şerh-i Hal-ı Recal-ı İran der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*, Cilt. 3, Tahran, 1371, s. 330-346; Jean-Baptiste Feuvrier, *Se Sal der Derbar İran*, (Terc. Abbas İkbâl Aştiyani), Tahran, 1326, s. 95.

²⁶ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Mesud Golzari), s. 5.

²⁷ Hafız Ferman Fermayyan, "İşâre-yi ber Şerh-i Zendeği ve Âsar-ı Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani", *Yegmâ*, 189, (1343), s. 18-24.

ve *Munşeât* adında başka yazıları da olduğunu öne sürmüştür. Bununla birlikte, bu eserler günümüze ulaşmamıştır²⁸.

Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani'nin Hac Yolculuğunu İçeren "Sefername-i Mirza Hüseyin Ferahani (Kafkasya-Osmanlı-Mekke)" Başlıklı Eserine Dair

"Sefername-i Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani"nin el yazması nüshası İran Millî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Ferahani, bu kitaba konu olan hac seyahatine Nasirüddin Şah döneminin sonlarına doğru 4 Şevval 1302 (17 Temmuz 1885) tarihinde başlamış; 15 Rebiü'l-ahir 1303 (21 Ocak 1886) tarihinde seyahatini tamamlamıştır. Tahran'dan çıktığı yolculuğunda sırasıyla Kazvin, Reşt, Bender Enzeli, Kafkasya'ya (Bakü, Batum ve Tiflis) uğramıştır. Tiflis'ten Karadeniz yoluyla Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop ve İnebolu'ya uğrayarak İstanbul'a ulaşmıştır. Burada kısa bir müddet istirahat etmiştir. İstanbul'dan gemiye binerek İskenderiye Limanına varmıştır. Buradan deniz yoluyla Cidde'ye varmıştır²⁹. Mekke ve Medine'de hac ibadetini yerine getirmiştir. Buradan da Süveyş Kanalı'nı geçerek denizyoluyla tekrar İstanbul'a dönmüştür. Karadeniz üzerinden Batum, Bakü, Enzeli, Reşt ve Lahican'a geçmiştir. Burada dinlenmek için birkaç gün geçirmiştir. Daha sonra Kazvin üzerinden Tahran'a ulaşmış ve yolculuğunu tamamlamıştır³⁰.

Ferahani seyahati boyunca gördüklerini ve duyduklarını dikkatli bir şekilde not almış, sade ve akıcı bir üslupla yazıya geçirmiştir. Ferahani'nin hac seyahatnamesi, yazarın gittiği yerlerin gündelik yaşamı, uğradığı şehirlerin mimarisi, coğrafi özellikleri hakkında çok değerli bilgiler içermektedir. Ferahani, çok tanınan bir şahsiyet olmasa da eseri Nasreddin Şah döneminde yazılan nadir seyahatnamelerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Eser, yalnızca İran değil aynı zamanda o tarihlerde bir kısmı Rusya, çoğu Osmanlı toprağı olan yerler hakkında bazı dikkate değer gözlemlere yer vermektedir. Bunun yanı sıra müellif

²⁸ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Mesud Golzari), s. 7; Hafız Ferman Fermaiyan, *a.g.m.*, s. 18-24.

²⁹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaiyan), s. سه (se-3).

³⁰ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaiyan).

geçtiği yollar, konakladığı yerler (mihmanhane-konuk evi, misafirhane, otel), yol boyunca rastladığı okullar, camiler, tarım arazilerine dair çeşitli hususlara değinmiştir. Müellifin ilgilendiği konular arasında yol üzerindeki insanların giyimleri, yeme-içme alışkanlıkları, davranış tarzları, gelenek ve görenekleri de vardır. Bütün bunların yanı sıra yazar uğradığı yerlerdeki İranlıları da not etmiştir. Yazar, eserine son şeklini verirken gözlemleri yanında Tahran'a döndükten sonra incelediği çeşitli kitaplardaki bilgilerden de yararlanmışır³¹.

Ferahani'nin Tahran'dan İstanbul'a Olan Yolcuğu

Tahran'dan Kazvin'e

Ferahani, 4 Şevval 1302 (17 Temmuz 1885) Cuma akşamı Tahran'da posta arabalarının bulunduğu Trantashane (تران تاس خانه)'ye gitmiş; orada araba temin edip yola koyulmuştur. Yazar, yolculuk anılarına başlamadan ilk olarak arabaların çeşitleri ve kira ücretleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Ardından Tahran'da Kazvin'e kadar olan yol boyunca bulunan Karâvulhâne (kontrol güvenlik noktası) ve konaklama mekânları üzerinde durmuştur. Bu konuda şu cümlelere yer vermiştir:

Tahran'dan Kazvin'e 24 fersahdır (149,52 kilometre). Yol boyunca beş *mihmanhane* bulunmaktadır. Mihmanhaneler at değiştirme yerleridir. Her mihmanhane bir diğerine dört fersah (24,92 kilometre) uzaklıktadır. Her iki mihmanhane arasında üç *karâvulhâne* (güvenlik odası, kontrol noktası) bulunmaktadır. İki karâvulhâne arasındaki mesafe ise bir fersahdır. Bu karâvulhaneler belirli aileler tarafından korunmaktadır. Karâvulhânelerin bazılarının yakınlarında akarsu bulunmaktadır. (Akarsuya yakın) karâvulhaneleri koruyan aileler kendilerine tahsis edilen arazilerde çiçek üretimi ve bağcılık gibi tarımsal faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Akarsulara yakın olmayan karâvulhânelerde ise su ihtiyacı kuyulardan karşılanmıştır. Mihmanhaneleri birbirine bağlanan yollar boyunca telgraf hatları da çekilmiştir³².

Ferahani yazısı boyunca mesafeleri genellikle fersah ölçüsüyle vermiştir. Fersah, Farsça ferseng (فرسنگ) sözcüğünden Arap

³¹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. سه - چهار (se- çehar 3-4).

³² Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 3-4.

literatürüne girmiştir. Bu uzunluk ölçüsü karada olduğu kadar denizlerde de kullanılmıştır. Denizlerde bir fersah, üç mil yani 5,570 kilometredir. İran'da eski zamanlarda bir atın normal yürüyüşüyle bir saatte aldığı yol bir fersah sayılmıştır. İran'da bir fersah 6,23 kilometreye denktir³³. Yazar İran sınır içerisinde mihmân-hânelerde mola vermiştir. İran'daki mihmân-hâne (menzil-konak), Osmanlı Devleti'ndeki menzil teşkilatının benzeridir. Buralar at değiştirme yerleridir. Menzil, sözlükte ev, konak, iki konak arası mesafe, posta ve postacıların atlarının bulunduğu yer ve bir günlük yol manalarına gelir. Osmanlı Devleti'nde posta teşkilatını ifade etmektedir. Farsçadaki karşılığı *çaparhane* (چاپارخانه)'dir³⁴. Britanyalı James Edward Alexander, 1826 yılında Osmanlı ve İran devletlerinin posta teşkilatını karşılaştırırken İran Devleti'nin bu sisteme gerekli önemi vermediğini aktarmıştır. Ayrıca İran'daki at değiştirme yerlerindeki atların kötü olduğunu ve bunun yolculuğu üzerindeki etkisini de dile getirmiştir³⁵.

Ferahani, Kazvin şehrinin yapıları ve nüfusu hakkında bilgileri aktardıktan sonra şehrin misafirhanesinin özelliklerini detaylı bir şekilde yazmıştır. Ayrıca şehre bağlı nahiyeler ve bu nahiyeler içerisindeki köy sayılarıyla ilgili bilgileri (Bkz. Tablo 1.) kaleme aldıktan sonra başka şehirde ticareti yapılan mallar hakkında da bilgiler vermiştir. Seyyahın Kazvin'in idari yapısı ve ticareti hakkındaki gözlemleri kitabına şu şekilde yansımıştır:

Kazvin Şehri ve Şehrin Mihmanhanesi: Kazvin şehrinde, yaklaşık sekiz bin hane ve otuz bin nüfus vardır. Ayrıca şehirde altı yüz dükkân, sekiz kervansaray, otuz hamam, büyüklü küçüklü kırk cami (mescit), dokuz okul (medrese) ve on iki soğuk depo bulunmaktadır.

Şehrin mihmanhanesi orta kalitede mamur ve güzel bir konumdadır. Bir kapısı Ali kapu caddesiyle karşı karşıyadır. Bu

³³ Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 12, (1995), s. 412; Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî*. (Haz. Ali Birinci), İstanbul, 2019, s. 184.

³⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 12, (2004), s. 159; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (19. bs.), Aydın Kitabevi, İstanbul 2002, s. 617.

³⁵ Murat Haniççe, "1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat-Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, (2019), s. 85.

cadde şehrin en mamur yeridir. Bir diğer kapısı ise Cuma Camisine karşıdır. Telgrafhane hemen mihmanhanenin yanı başındadır. Mihmanhanenin önünde etrafı parmaklıklarla çevrili ağaçlandırılmış bir bahçe bulunmaktadır. Bahçenin ortasında bir gölet yer almaktadır. Bu mihmanhane altı üstlü olarak iki kattır. Alt katında kahvehane ve aşpezhane (mutfak) yer almaktadır. Bu kat gelir seviyesi daha düşük olan yolculara ayrılmıştır. Üst kat ise sekiz odadır. Odalar son derece temiz ve düzenlidir. Kapılar rengârenktir. Mobilyaları seçkin ve temizdir. Bu kat yalnız saygın yolculara ayrılmıştır. Şehirde alışverişi yapılan başlıca ticaret malları kişniş, pamuk, hububat, yerfıstığı, fındık ve bademdir³⁶.

Tablo 1. Kazvin Nahiyeleri ve Köy Sayıları³⁷

Nahiye İsmi	Köy Sayısı	Nahiye İsmi	Köy Sayısı
İkbal	24	Feşkel Dere	14
Beşariyat	35	Kehpaye	35
Ebherud	8	Herud	30
Deşabi	42	Zehra	86
Ramend	12	Afşar	45
Kakazan	82	Alamut ve Rudder	85

Ferahani, ilerleyen satırlarda Tahran'dan Reşt şehrine yolculuğu kaleme almıştır. Bu kısımda iki şehir arasındaki mesafeyi anlattıktan sonra, Reşt Şehri'nin (Gilan Eyaleti'nin yönetim merkezi olan şehirdir) tarihçesi, nüfusu, ekonomisi, iklimi ve yeme-içme kültürü hakkında bilgilere yer vermiştir. Bunların dışında şehirde yağmurun etkisini anlatmak üzere bir rivayeti de kaleme almıştır. Ferahani, Reşt'e olan yolculuğunu ve Reşt hakkındaki izlenimlerini şöyle aktarmıştır:

Tahran ile Reşt Arası Mesafe: 4 Şevval (17 Temmuz 1885) Cuma akşamı Tahran'dan yolla çıktık ve 6 Şevval (19 Temmuz 1885) Pazar günü günbatımına iki saat kala Reşt şehrine vardık. Darü'l-hilafet'ten (Tahran) Reşt şehrine varmamız uyuma, yeme-içme ve dinlenme de dâhil olmak üzere toplam 66 saat sürdü. Bu şehrin girişinde çâpârâne bulunmaktadır.

³⁶ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 14-15.

³⁷ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 11-14'ten derlenmiştir.

Reşt Şehri: Reşt şehrinin yapıları çok eski değildir. Onun yapılış tarihi (ebced hesabına göre) “r ş t” “ر ش ت”dir. Yani hicri 900 senesinde inşa edilmiştir.

İklimi (su ve hava): Bu şehrin evlerinin duvarları ve çatıları killi topraktan yapılmıştır. Gilan'ın genelinde iç ve kullanım suyu kuyulardan temin edilmektedir. Her evde bir veya iki kuyu bulunmaktadır. Bu kuyuların derinliği bir ile üç zerdirdir.

Bu şehirde Hidayet Han, Govherrud (Gohar Rood) Nehri üzerinde bir sed (baraj) inşa etmiştir. Nehrin akışı şehre yaştırılmıştır. Şehrin tüm sakaklarında su akardı. Sonra baraj yıkılmış sokaklar susuz kalmıştır.

Bu şehirde dört mevsim boyunca yağmur yağardı. Bazen kırk elli gün güneşin görülmediği olurdu. Şehirde tuhaf bir inanış vardır: Bir rivayete göre çakallar uluduğunda köpekler de onlara cevap verdiğinde ertesi gün güneş doğar ve güneşsiz günler sona ererdi. Eğer köpekler çakallara cevap vermezse karanlık günler devam ederdi. Bu rivayet Gilan eyaleti hakkında yazılan eski kitaplarda da vardı ve söylentiye göre, güneşin doğuşuyla ilgili bu kısır döngü defalarca yaşanmıştır. Gilan eyaletinde yazın yağmur yağdığında hava ister istemez soğur, bu yüzden ipek böceği yere düşer, eğer yağmur yağmazsa bu defa pirinç zarar görürdü. Yaz mevsiminde yağmurun yağması veya yağmaması bu iki üründen birine zarar vermektedir. Bundan dolayı her iki ürünün aynı yıl içerisinde bereketli olması çok nadir rastlanan bir durumdu.

Bu şehirde kar ile buz beraber olurdu. Kar buzdan çoktur. Bazı senelerde Gilan'da çok kar yağar, bazı yıllarda ise hiç yağmazdı. Gilan halkı şuna inanmaktadır: Karın çok yağdığı yıl hastalıklar az olur, pirinç ve ipek böceği üretimi bol olurdu.

Şehrin ticari malları genellikle pirinç ve ipektir. Kilimler ve nakışlı dokumalar da önemli ticaret malları arasında yer almaktadır. Bazı köylerde ipek işçiliği çok iyidir. Bu dönemde Kelase ırmağının kenarında Hacı Muhammed Hasan tarafından yeni bir ipek kârhâne (işletme) kurulmuştu.

Gilan halkı yiyecek olarak çoğunlukla pirinç, tavuk, balık ve sebze (yeşillik) tüketmektedir. Bu yiyecekler içinde çeşitli kanatlı hayvanlar, seçkin balıklar ve güzel kokulu sebzeler öne çıkmaktadır. Gilan'da ekmek tüketimi oldukça azdır.

Reşt şehrinde biri Rusya'ya diğeri ise İngiltere'ye ait olmak üzere iki konsolosluk bulunmaktadır. Bu şehirde ve çevresinde yaklaşık iki bin Ermeni yaşamaktadır. Bunların bir kısmı İran, bir kısmı ise başka devlet vatandaşdır³⁸.

Ferahani, Reşt şehri hakkında genel bilgiler verdikten sonra Reşt'te bulunduğu zaman zarfında pazarda meydana gelen büyük bir yangın hakkında bilgiler kaleme almıştır. Bu bağlamda yangının nasıl meydana geldiği ve yangın sonucu oluşan hasar hakkındaki gözlemlerini şöyle dile getirmektedir:

Reşt Pazarında Meydana Gelen Yangın: 6 Şevval (19 Temmuz 1885) Pazar günü ikinci vakti Reşt şehrine vardık. 7 Şevval (20 Temmuz 1885) Pazartesi gecesi Emin Divan'ın evine misafir oldum. Pazartesi günü ikinci vakti eski dostum Hacı Mirza Nasir beni ziyarete geldi ve evine davet etti. 8 Şevval (21 Temmuz 1885) Salı gecesi onun evine gittim. Akşam yemeğini yedik, sohbet ettik ve uyudum. Gün doğumuna iki saat kala uyandım. Hacı Mirza Nasir ve oğlu Hacı Muhammed Ağa birbirleriyle konuşuyorlardı. Konuşma Reşt pazarında çıkan yangınla alakalıydı. Bu yangının çıkması hakkında farklı söylentiler söz konusuydu. Herkes kendi hayal dünyasına göre yorum yapmaktaydı. Bazılarına göre, yangın gökyüzünde beliren bir yıldırımın akşam saat altıda düşmesi sonucu yangın meydana gelmişti. Bazıları da yangının yemek yapılan bir dükkânın ocağındaki ateş parçacıklarının orada bulunan odunların üzerine sıçraması sonucu çıktığını söylüyorlardı. Burada başlayan yangın hızlıca diğer dükkânlara sıçramıştı. Özellikle barut ve nefit bulunan dükkânlara ateşin sıçraması yangının daha da büyümesine sebebiyet vermişti. Yangın söndükten sonra gerisinde bıraktığı hasar daha net ortaya çıkmıştı. Bu yangın sonucunda 1150 dükkân, 17 kervansaray, bir cami, bir okul, bir tekke, iki hamam yanmıştır³⁹.

Reşt'ten Enzeli'ye

Ferahani, Reşt şehrinde sonra Enzeli'ye ulaşmıştır. İlk olarak şehir ve limanı hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Şehrin iklimi, tarım ürünleri, nüfusu ve mimarisi hususunda çeşitli bilgiler aktarmıştır. Ayrıca

³⁸ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 34-41.

³⁹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 45-48.

Hazar'daki deniz ulaşımının Rusya kontrolündeki gemilerle yapıldığına değinerek Enzeli Limanının dezavantajlarını açıklamıştır. Hazar'da seyrüsefer eden gemilerin devlet ve tüccar gemileri olmak üzere iki türde olduğunu dile getirmiştir. Gemilerin geliş-gidiş tarihleri hakkında bilgilere yer vermiştir. Diğer taraftan bölgenin akarsularında ve göllerinde balıkçılık faaliyetlerinin birer imtiyaz olarak satıldığını vurgulamıştır. Seyyah, Enzeli şehrindeki izlenimlerini şu ifadelerle dile getirmiştir:

6 Şevval (19 Temmuz 1885) Pazar günü Reşt'e geldik. Sekiz gün burada durduktan sonra 14 Şevval (27 Temmuz 1885) Pazartesi günü Enzeli'ye doğru yola çıktık.

Bu liman çok temiz ve mamur bir limandır. Dört mevsim yemyeşildir. Sıcak ve soğuk iklimde yetişen meyveler bulunmaktadır. Üç tarafı denizlerle çevrilidir. Kendisine has turunçgilleri bol ve ucuzdur. Enzeli toprağının her neresini iki zer' kazarsanız kazın oradan mutlaka tatlı ve lezzetli su çıkar. Bu liman kadar havası güzel başka bir liman daha yoktur. Burada yaklaşık iki bin hanede sekiz bin nüfus bulunmaktadır. Şehirde iki yüz elli dükkân, üç hamam, büyüklü küçüklü beş cami, bir kilise, tophane, cephanelik ve üç kamu binası bulunmaktadır.

İran'a bağlı olan Etrak'tan Astara arasındaki gölet ve nehirlerde helal ve haram balıklar avlanır. Buralarda balıkçılık yapmak şimdi Ermeni Leyanof'a 58.000 tümen karşılığında kiralanmıştır. Aslında buradaki gelir bu meblağdan daha fazladır.

Bu denizde sadece Rus gemileri veya Rusya'ya bağlı gemiler yer alır. Hem posta taşımacılığını hem yük ve yolcu taşımacılığını yapan devlete ait beş tane buharlı gemi bulunmaktadır. Devlete ait bu gemiler yaz ve ilkbahar mevsimlerinde Pazar ve Cuma günleri olmak üzere haftada iki kere limana uğrarken, sonbaharın sonlarına doğru ve kış mevsiminde on beş günde bir kere ziyaret ederler. Bunun dışında bu denizde Rusya'ya bağlı çok sayıda ticaret gemisi bulunmaktadır. Ancak bunların geliş-gidişlerinde belli bir düzen yoktur. Bunun sebebi ise Enzeli iskelesinin çok dalgalı olmasından dolayı gemilerin buraya yanaşmakta zorlanmasıdır. Bu gemiler

iskeleye bir ile iki fersah uzaklıkta demir atıp dururlar. Yolcular ve yükler kayıklar aracılığıyla karaya taşınırlar...⁴⁰.

Ferahani, Enzeli'den Bakü'ye doğru yola koyulmuştur. Yolculuğunun bu evresini anlatırken cümlelerine Enzeli gümrüğü, vapurla yolculuk, vapur biletleri, yolcu sınıflandırması, yolcuların taşıyabileceği yük miktarı hakkında bilgiler vererek başlamıştır. Yolcuların taşıyabileceği yükleri anlatırken İran'a ait "Tebriz men"i ile Ruslara ait "put" ağırlık ölçülerinden yararlanmışır. Tebriz men'i Osmanlı Devleti'ndeki batmana benzer. Yöreden yöreye farklılık gösterir. 3 ile 6 kilogram arasında değişen bir ölçüdür⁴¹. Eski bir Rus ağırlık ölçü birimi olan putun metrik değeri 16,38 kilogramdır⁴². İranlılar put ölçüsünü çoğunlukla s'ir ölçüsüyle mukayese ederler. S'ir, 75 grama denk gelen bir ağırlık ölçüsüdür. Bu açıdan bir put yaklaşık olarak 220 s'ir'e eşittir⁴³. Seyyah, ağırlık ölçülerinin yanı sıra Hazar Denizi'nin doğusu ile batısı arasındaki mesafe, denizin en derin noktası, denizde seyrüsefer eden gemi türleri ve denizin çeşitli tarihlerdeki farklı isimleri hakkında ayrıntılara değinmiştir. Bir iç deniz, aslına bakılırsa bir göl, olmasından dolayı Hazar sularında gelgit olayı yaşanmadığını da sözlerine eklemiştir. Ferahani, Enzeli'den çıkışını şu cümlelerle aktarmıştır:

Enzeli'den Bakü'ye Gemi Kiraları (Ücretleri): Enzeli Gümrük kervansarayına yakın iki tane oda yer almaktadır. Bu odalardan birinde devlet gemileri vekili, birinde de ticaret gemileri vekili oturmaktadır. Yolcular ilk başta bu odalara gidip bilet almalıdırlar. Bilet ücretleri farklılıklar göstermektedir. Normalde Enzeli ile Bakü arası ücret üçüncü sınıfta gidecek yolcular için beş manattır. İkinci sınıf dokuz manattır. Birinci sınıf ise on dört manattır. Bu ücret bazen artar bazen de düşer. Manat'ın değeri de üç ile üç buçuk İran Kiran'ıdır. Her yolcunun beraberinde ücretsiz olarak beş buçuk Tebriz men'i kadar bagaj bulundurma hakkı vardır. Bir Tebriz men'i yaklaşık olarak Rus ölçüsüyle bir put'a denk gelmektedir. Bu bakımdan, buradaki kira (yük taşıma) ücretleri diğer denizlerdeki gibi değildir. Her yolcu sadece yanına bir put yük alabilir, fazlası

⁴⁰ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), 49-56.

⁴¹ Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. bs.), İstanbul, 2010, s. 1566.

⁴² Emine Atmaca, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27, (2009), s. 29.

⁴³ Kanar, *a.g.e.*, s. 928.

olursa fazla yük için artı bir ücret daha öder. Oysa, diğer denizlerde her yolcu yanında istediği kadar yük taşıyabilir.

Denizde Yolculuk: İlk olarak biletimi aldım. Günbatımına bir saat kala karaya yanaşan küçük buharlı Rus gemisine bindim. Altı dakika sonra (limanın açıklarında bulunan) Konstantin adında büyük gemiye vardım. Günbatımını üç saat geçene kadar gemi burada bekledi. Çünkü yük almakla meşguldü. İşi bittikten sonra yolla koyulduk.

Hazar Denizi: Taberistan Denizi, Gilan Denizi, Gorgan Denizi, Ab-ı Sükûn Denizi (Sakin Deniz) ve Horasan Denizi bunların hepsi aynıdır ve Hazar Denizine verilen isimlerdir. Bu denizin doğusu ile batısı arası yaklaşık 260 fersahtır (1.619,8 kilometre). Genişliği yaklaşık 200 fersahtır (1.246 kilometre). Derinliği ise 517 kulaçtan daha fazla değildir. Bazıları çevresinin 1600 fersah (9.968 kilometre) olduğunu yazmışlardır. Bu denizde denizin alçalıp yükselmesi (gelgit) olayı görülmemektedir. Başka bir denizle bağlantısı bulunmamaktadır. Bu denize akan çok sayıda akarsu bulunmaktadır⁴⁴.

Enzeli'den Bakü'ye: Astara ve Lenkeran Limanı

Ferahani yolculuğuna Enzeli'den Bakü'ye doğru yol alarak devam etmiştir. Seyyah, Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki limanların konumları, nüfusu, iklimi, mimari eserleri (cami, kervansaray) ve birbirlerine olan uzaklıkları konusunda detaylı bilgiler kaleme almıştır. Bakü'ye varmadan önce İran ve Rusya sınır noktasında bulunan Astara Limanına, oradan da Lenkeran Limanına yolculuk etmiştir. Ferahani'nin kitabında, Lankeran Limanı hakkında bir dipnot bulunmaktadır. Bu dipnotta şöyle denmiştir: "Hazar Denizinin batı sahilinde yer alan Lenkeran şehri, eskiden İran topraklarının bir parçasıydı. Şimdi ise Çarlık Rusya'nın sınırları içerisinde yer almaktadır." Lenkeran Limanından sonra Bakü yolu üzerinde olan Salyan'a yaklaştığında deniz suyunun bulanıklaştığını, bunun sebebinin de Kura ırmağının buradan denize dökülmesi olduğunu dile getirmiştir. Salyan, bugün, Hazar'a kıyı, coğrafi özellikleri ve doğal kaynaklarıyla ön plana çıkan Azerbaycan'ın bir rayonu, yani idari bir bölgedir. Rayonun merkez şehrinin adı da Salyan'dır. Burası hâlen üzüm ve balık

⁴⁴ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 56-58.

yetiştiriciliğiyle anılmaktadır⁴⁵. Seyyah, Salyan'dan sonra, yolculuğunun devamında Bakü'ye ulaşmış ve Bakü Limanının, gemilerin yanaşabilmesinden dolayı Hazar Denizi'ndeki diğer limanlardan farklı olduğunun altını çizmiştir. Bakü nüfusunun tabii olduğu milletleri ve mezhepleri açıklamıştır. Şehirde bulunan misafirhaneler hakkında bilgi vermiş; şehrin sokaklarının geniş ve temiz olduğunu, sokaklarda aydınlatma sisteminin bulunduğunu ifade etmiştir. Şehrin ikliminden ve iklimin insanlar üzerindeki etkisinden bahsetmiştir. Ayrıca Bakü'de bulunan türbeler, tedavüldeki para, şehrin kendisine özgü ve dışarıdan gelen ticaret mallarını ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Ferahani, Bakü hakkındaki gözlemlerini kendi cümleleriyle şöyle anlatmıştır:

15 Şevval (28 Temmuz 1885) Salı üç saat geçtikten sonra vapur Enzeli'den hareket etti. Dokuz saat yol aldıktan sonra İran toprağının bir parçası olan Astara Limanına vardık ve burada durduk. Astara Limanı orman içinde ve İran ile Rusya topraklarının sınırında yer almaktadır. Burada Rusya ve İran sınırını belirleyen bir ırmak vardır. Irmağın her iki yakasında toplam iki yüz aile bulunmaktadır. Öğlen vaktinden bir saat geçtikten sonra bu limandan yük indirilip bindirildikten sonra yola devam ettik. Üç buçuk saat yol aldıktan sonra Lenkeran Limanına vardık. Bu limanda yaklaşık bin beş yüz hâne sakindir. Yaklaşık yüz elliye yakın dükkân, birkaç kervansaray, dört beş mescit (cami) ve iki kilise vardır. Havası çok güzeldir ve temiz bir şehirdir. Şehir sakinleri, gemideki yolculara satmak için çeşitli meyveler (elma, erik, armut) getiriyorlardı.

Bu limanda da vapur beş saat bekledi. 16 Şevval (29 Temmuz 1885) Çarşamba gecesine yola tekrar koyulduk. Salyan'a vardığımızda denizin suyu bulanıktı. Suyun bulanık olmasının sebebi Kura Nehri'nin buradan denize dökülmesiydi. Salyan ile Bakü arasında büyük ve küçük ada adında iki ada bulunmaktadır. Her iki adada yerleşim yeri olmadığından dolayı herhangi bir liman yer almamaktadır. Lenkeran'dan Bakü'ye gemiyle yolculuk on saat sürmektedir.

⁴⁵ Zafer Sever, "19. Asır Rus Matbuatında Türkler ve Türk Dünyası: Severniy Arhiv Arhiv Örneği", *Mavi Atlas*, 9/2, (2021), s. 34-46.

16 Şevval (29 Temmuz 1885) Çarşamba günü öğlen vaktine iki saat kala gemi Bakü'ye ulaştı ve demir attı. Enzeli ile Bakü arası buharlı gemi ile ara vermeksizin yirmi üç saat sürmektedir.

Bakü Limanı: Bakü Limanı kamu sermayesiyle inşa edilmiştir. Gemilerin tam yanaşmasından dolayı burada kayıkçılara ihtiyaç duyulmuyor. Deniz kenarında demir ve ahşaptan bir iskele yapmışlar. İskele üzerinde bir köprü yaparak şehre bağlamışlar. Bu iskeleye demir atan (yanaşan) her gemi, büyüklüğüne ve yüküne göre liman memurlarına ödeme yapıyor. İskele başında memurlar eşyaları ve malları dikkatlice arıyorlar. İstisnasız Rus topraklarına girecek olan her ticari maldan olağanüstü vergi alınıyor.

Bakü Şehri: Öğle vakti pasaport, gümrük ve diğer işlemler için Bakü şehrine girdik. Şehirde çok sayıda kervansaray ve birkaç tane de misafirhane bulunmaktadır. Misafirhanelerde çoğunlukla batılılar kalırlar. Bu şehirde İran vatandaşlarına ait üç kervansaray bulunmaktadır ve İranlı yolcular genellikle buralarda konaklamaktadır.

Bakü şehrinin hisarı ve hendeği yoktur. Kuru bir dağın yamacında deniz kenarında yer almaktadır. Şehrin evleri genellikle üç katlı ve dağ eteğinde sıralı bir şekildedir. Sokakları geniş ve temizdir, taş döşemelidir. Tüm sokaklarda gazlı lambalar bulunmaktadır. Şehirde yaklaşık on bin hâne, kırk bin nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun dörtte biri Ermeni ve Rus'tur. Geri kalanı ise Müslüman ve Şii'dir. Yaklaşık on tane büyük ve küçük cami (mescit), on iki kilise, beş tane hamam ve üç bin dükkân bulunmaktadır.

Türbeler: Bu şehirde Hz. Musa bin Cafer soyundan olan *Bibi Heybet* türbesi bulunmaktadır. Halk inancında önemli bir yere sahiptir. Bakü sakinleri her zaman türbeyi ziyarete giderler.

İklimi: Bu şehir çok susuz ve ağaçsızdır. Bundan dolayı su sorunu yaşamaktadır. Şehirde üç su çeşmesi bulunmaktadır. Sakalar, devlet tarafından yapılan su depolarından atlı veya yaya olarak ücret karşılığında evlere su taşırlar. Su, pek lezzetli değildir. Evlerde genellikle su kuyuları bulunur ama suları acı ve tuzlu olduğundan içilmiyor. Ağaç bakımından ise devlete ait üç mütevazı bahçe vardır. Buralar genellikle halkın dolaştığı yerlerdir. Denize yakın olmasından dolayı havası yağışlı ve rutubetlidir. Toprağı ise petrolden dolayı kurudur. Şehrin iklimi böyle olsa da, acayip ki,

halkı şişman, kızıl ve beyazdır. İnsanları güçlü bünyeye sahiptirler. Halkın akşam ve gündüz birer kez yemek yeme alışkanlığı vardır.

Ticaret: Bu şehrin kendisine has ticari malları petrol ve safrandır. Bu ürünler her yere sevkedilmektedir. Bunların dışında bu yöreye mahsus olan tiryak (afyon), Kafkasya ve Şirvan'dan gelen Şirvan şalları önemlidir. Ayrıca fayton, at arabası, semaver, çeşitli kaplar, saatler, savaş aletleri, battaniye ve tuhafiyeci ürünleri vb. şehirdeki Rus (Moskova ve Petersburg) malları arasında yer alır. İran'ın burada satılan ürünleri genellikle pirinç, helal ve haram balık, ipek ve kırmızı şekerdir.

Bakü Parası: Bakü'de tedavülde olan para Manat ve İmperyal'dir. Manat kâğıt paradır. Bir manattan bin manata çeşitli rakamlarda basılmaktadır. İran parasıyla kıyas edilmektedir ve kıymet bakımından farklılık göstermektedir. Örneğin, İran'da bazen üç İran kiranı bir manattır...⁴⁶.

Bakü'den Batum'a

Ferahani, 29 Temmuz 1885 Çarşamba günü Bakü'ye varmıştır. Seyyahın Bakü'deki gözlemleri demiryolu ve yol üzerinde bulunan istasyonlara yoğunlaşmıştır. Demiryolunun Bakü'den Tiflis'e ve oradan da Batum'a ilerlediğini ifade etmiştir. Bu yol güzergâhı üzerinde bulunan istasyonlar arasındaki mesafe, trenlerin istasyonlarda durma süresi, istasyonlar arasındaki güvenlik noktalarının sayısını, Bakü, Gence, Tiflis ve Batum gibi şehirler arasındaki istasyonları ayrıntılarıyla kaleme almıştır. İstasyonlar arasındaki mesafeyi verirken vers (ورس) uzunluk ölçü birimini kullanmıştır. Vers bir Rus uzunluk ölçüsüdür. Rusçada verst diye okunur. Bir verst 1,067 kilometreye eşittir⁴⁷. Seyyahın belirttiğine göre, güzergâh boyunca yolun belli noktalarında nöbetçiler bulunmaktaydı. Bu nöbetçiler yol durumu hakkında bilgi vermek için kırmızı, yeşil ve siyah renkli bayraklar kullanmaktaydı. Her renk farklı bir anlam içermekteydi. Demiryolu güzergâhı boyunca telgraf hattı vardı. Bu hat sayesinde istasyonlar birbiriyle iletişim kurabilmekteydi. Seyyah, Bakü'den Batum'a yol boyunca gözlemlerini şu cümlelerle kaleme almıştır:

⁴⁶ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 58-68.

⁴⁷ Emine Atmaca, *a.g.m.*, s. 30.

16 Şevval (29 Temmuz 1885) Çarşamba günü öğleden önce Bakü'ye vardık. 17 Şevval (30 Temmuz 1885) öğlen vakti Bakü'den ayrılarak faytonla tren istasyonuna geldik.

Demiryolu: Bakü ile Batum arasında demiryolu mevcuttur. Demiryoluna "Şemen de fer" diyorlardı. "Şemen" Fransız dilinde "Chemin" yol anlamına gelmektedir. "س" (de) harfi kaynaştırma eki olup "fer" ise yine Fransızcada demir anlamına gelmektedir. Yani kelimenin aslı "Chemin de Fer"dir. Tren her gün Bakü'den Tiflis ve Batum'a gitmektedir. Bakü istasyonu şehrin yarım fersah uzağındadır. Çok iyi ve geniş bir istasyondur. İstasyonda çok sayıda bekçi ve işçi çalışmaktadır. Birkaç birim vardır. Bunlardan biri bilet satış yeridir. Öncelikle bilet gişesine para verip bilet almalısınız. Bir diğeri birim bagajların bırakıldığı yerdir. Her yolcu için belirlenen üst bagaj limiti 5,5 Tebriz men'idir...⁴⁸.

Yol Üzerindeki Duraklar: Bakü ile Batum arasında 36, Bakü ile Gence arasında 17, Gence ile Tiflis arasında üç, Tiflis ile Batum arasında 16 durak vardır. Her durak arasındaki mesafe 21 ile 30 vers arasındadır. Merkezi istasyonlarda trafik yoğunluğu daha fazladır. Bu istasyonların oda ve işçi sayısı daha fazladır ve mimarisi daha gelişmiştir. Her istasyon diğer bir istasyona yaklaşık 22-23 ile 35 dakika mesafededir. Tren, her istasyonda iki dakikadan yarım saate kadar beklemektedir. Merkezi istasyonlarda bekleme süresi daha çoktur. Örneğin, tren, Tiflis istasyonunda yaklaşık bir saat beklemektedir... Her istasyonda tren bakım ve onarım atölyesi bulunmaktadır. Merkezi istasyonlarda bu atölyeler daha kapsamlıdır. Tüm istasyonlarda asker ve çeşitli derecelerde memurlar bulunmaktadır. Merkezi istasyonlarda asker sayısı ve memurun derecesi artmaktadır. Her iki istasyon arasında dört karâvulhâne bulunmaktadır. Karâvulhâneler birer ailenin himayesindedir. Yol üzerinde bir kişi nöbet tutar. Bu kişi eğer yeşil bayrağı kaldırırsa o nokta güvenlidir ve tren hızlıca geçebilir. Eğer kırmızı bayrak kaldırırsa yol kısmen bozuktur ve tren ihtiyatlı ve yavaş geçer. Eğer kırmızı ve siyah bayrağı birlikte kaldırırsa yol tamamen bozuktur ve yol onarılanaya kadar tren beklemelidir. Geceleri ise bu işaretler fanuslarla (fener) yapılır. Demiryolu kenarında telgraf hatları bulunmaktadır. Her istasyon bir diğerine

⁴⁸ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 70-71.

telgraf çekebilir ve yolun bozuk noktaları hakkında birbirlerine bilgi verebilir...⁴⁹.

Bakü'den Hareket

Ferahani, Bakü'den trene binerek Tiflis yolculuğuna başlamıştır. Bakü ile Tiflis arasında bulunan Akçakabil ve Kerdmir istasyonları hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle bu istasyonların konumları ve iklim özellikleri üzerinde durmuştur. Bu iki istasyon hakkında bilgilerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

17 Şevval (30 Temmuz 1885) Perşembe günü günbatımına altı saat kala Bakü'den trene binip yola koyulduk. Şehrin çıkışından Higi adındaki istasyona kadarki yere mezarlık diyorlardı. Zemin kuru, susuz ve otsuz, çok tozlu ve sıcaktı.

Akçakabil İstasyonu: Bu istasyon Salyan kasabasının topraklarında yer alır. Genellikle sağ tarafı kurak dağlar, sol tarafı toz topraktır. Su ve ot bakımından fakirdir. Aşırı sıcaktır. Salyan kasabasından bu istasyona yol bulunmaktadır. Bu istasyondan Salyan kasabası atlı posta arabasıyla on iki saat sürmektedir ve iki nokta arası 24 fersahtır (149,52 kilometre).

Kerdmir İstasyonu: Akçakabil istasyonu ile bu istasyon arasındaki topraklar Şirvan'a bağlıdır. Sağ ve sol tarafında yola yakın bazı köyler bulunmaktadır. Havaşı çok güzel ve serindir. Şirvan şehrinden bu istasyona yol bulunmaktadır. İstasyondan şehre yolculuk atlı posta arabasıyla on saat sürmektedir. Bu da yaklaşık 20 fersahtır (124,6 kilometre). Bu istasyonu geçtiğimizde yol dağlara yakınlaşmaktadır ve arazi ağaçlı ve sulaktır⁵⁰.

Tiflis

Seyyah, seyahatnamesinin bu kısmında Tiflis şehrinin kim tarafından kurulduğundan, şehirde tarih boyunca egemen olan güçlerden ve şehrin içerisinde yer aldığı beşinci iklim kuşağından söz etmiştir. Ferahani burada beşinci iklim kavramını meteorolojik anlamıyla değil Ortaçağ'da

⁴⁹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 72-73.

⁵⁰ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 78-79.

olduğu gibi bölgesel manada kullanmıştır⁵¹. Seyyahın Tiflis'in tarihini anlattığı ve şehrin kurucusunun Enuşirevan olduğunu anlattığı kısma, büyük olasılıkla, daha sonra kitabı yayına hazırlayan kişi tarafından bir dipnot eklenmiştir. Bu dipnotta Tiflis'e egemen olan güçler hakkında şunlar yazılıdır: "Bazıları Tiflis şehrini bir Gürcü veya Hazar hükümdarının kurduğunu öne sürmektedir. Hz. Osman döneminde Habib Bin Mesleme serdarlığında İslam askerleri bu şehri fethetmiştir. Bu tarihten itibaren şehir Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Hicri 515 senesinde Gürcüler, çok sayıda Müslüman'ı katlederek, şehri tekrardan ele geçirmiştir. Hicri 623 senesinde Sultan Celaleddin Harezşah Gürcistan'a asker çıkararak bu şehri fethetmiş ve çok sayıda Gürcü'yü öldürmüştür. Celaleddin, burayı fethettikten sonra buraya bir vali tayin ederek geri dönmüştür. Bunu fırsat bilen Gürcüler isyan ederek şehri yeniden kontrol altına almıştır. Bunun üzerine Celaleddin askerleriyle bir kez daha şehrin üzerine yürümüştür. Şehri ateşe vermiştir. Celeleddin'in ölümünden sonra şehir önce Gürcüler, ardından Şirvanlılar ve bir ara Osmanlılar tarafından idare edilmiştir. Şehrin Osmanlı idaresine geçmesi Sultan Murad zamanında olmuştur. Şehir bir ara İranlıların idaresinde de kalmıştır".

Seyyah, eserinde ayrıca, Tiflis şehrinin bir vadi içinde uzadığını, bu sebeple şehirde düzlüklerin az olduğunu ve şehirde Narin adında bir kale kalıntısı bulunduğunu aktarmıştır. Şehri yöneten valilerin bir zamanlar bu kalede ikamet ettiğini dile getirmiştir. Şehirde ticareti yapılan mallara değindikten sonra halkın başlıca tükettiği gıdalar olarak mısır ekmeği ve ete işaret etmiştir. Bu şehrin ahalisinin koyun sürüleri gibi evcil domuz sürüleri de besleyip bunların etinden ve sütünden faydalandığını dile getirmiştir. İlerleyen satırlarda şehrin iklimi, eğlence yerleri, tiyatroları, gazeteleri, müzeleri, hastaneleri, ibadet yerleri, nüfusu ve mezhepleri hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Yazarın Tiflis'le ilgili gözlemleri kitabına şöyle yansımıştır:

Beşinci iklimdedir. Gürcistan'ın başkentidir. Bazı söylemlere göre Enuşirvan tarafından kurulmuştur.

Emir Timur Gürgan 988 yılında bu şehri fethetti. Ağır vergilere tabi tutarak Hıristiyanların birkaç kilise ve mabedini harap etti. Ağa

⁵¹ Murat Açarlı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47, (2006), s. 195-214.

Muhammed Şah Kaçar Gürcü Erkeli Han'ın valiliği zamanında 1210'da Tiflis şehrini ele geçirdi. Keşişlerin ellerini bağlayarak Kura Nehrine attı ve çok sayıda insanı katletti. Ayrıca Gürcülerin bazı mabetlerini yıktı.

Eskiden yerleşim ve şehrin kalesi şehrin güney tarafındaki dağın eteğindeydi. Aynı dağın üstünde Narin adında bir kale bulunmaktadır. Çok sayıda çeşme suyu bu dağdan güneye doğru akmaktadır. Bunların bazılarının suyu sıcaktır. Her çeşmenin üzerine kümbet şeklinde bir hamam bina etmişler.

Tiflis şehri bir vadi boyunca uzanmaktadır. Düzlük arazisi azdır. Güneyi ve kuzeyi dağlarla çevrilidir. Güney taraftaki dağ daha yüksek ve çıkılması daha zordur. Şimdi dağın zirvesinde eskiden Gürcistan valilerinin oturduğu Narin Kalesinin sur ve burçlarının kalıntıları bulunmaktadır. Bu günlerde mahallelerin ve pazarların çoğu şehrin güney tarafındadır. Şehrin kuzeyi ise yabancıların ikamet ettiği bölgedir. Bunların yapıları ve sokakları geniş ve temizdir. Valilik, hastane, cephane ve marangoz atölyesi gibi yapılar da şehrin kuzey bölgesinde yer almaktadır...

İkimi: Şehrin suyu yoğun ve lezzetlidir. Havası kararsız ve daha çok soğuşa meyillidir. Yaz mevsimin ortasında salatalık ve ahududu yeni olgunlaşmaya başlamıştır. Yaylaları çok soğuktur. Şehir ve etrafında çok sayıda ağaçlık alan, bağ ve gül bahçesi bulunmaktadır...

Tiflis'in Mahsulleri: Şehirde sarı erik, armut, üzüm, fındık, yerfıstığı, ayva, elma, şeftali, incir, ahududu, salatalık ve karpuz gibi meyveler yetişmektedir.

Halkın Yiyeceği: Tiflis şehri ve etrafının tarımı genellikle tenbakü (tömbeki), mısır ve buğdaydır. Halk yiyecek olarak çoğunlukla mısır ekmeği ve et tüketmektedir. Buranın buğdayının tadı İran buğdayından farklıdır. Pirinci İran'ın Reşt şehriden getiriyorlar. Bu sebepten çok pahalı ve az tüketilmektedir. Domuz eti ve sütü fazlaca tüketilmektedir. Bu şehrin etrafındaki köylerde koyun sürüleri gibi evcil domuz sürüleri de vardır ve bu iş çok kazançlıdır.

Nüfus ve Mezhepleri: Bu şehrin nüfusu yaklaşık üç bin hane, yüz yirmi bin kişidir. Şehirde, içlerinde dört bin beş yüz dükkân ve yedi sekiz bin tüccarın bulunduğu kervansaraylar vardır. Buranın halkı saygıdeğer ve güler yüzlüdür. Şehrin iki kısmı vardır. Birinci kısmı

yerli Ermeni ve Gürcü, diğer kısmı yabancı Hıristiyan Rus'tur. Şehirdeki Müslümanların yarısı Sünni, yarısı Şii'dir.

Kiliseler: Bu şehirde yaklaşık yüz kilise bulunmaktadır. Bunlardan üçü dördü çok muteberdir. Hristiyan bayramı olan özel günlerde halk genellikle bu kiliselerde toplanıyor. Çadırlar kuruluyor ve eğlenceler düzenleniyor. Yerli halk tarafından Hz. Hızır Nebi Ali Nebina ve Aliyyü's-selam'a ait olduğuna inanılan kilise de burada yer almaktadır.

Şehrin ortasında dağın zirvesinde güneye bakan bir kilise yer alır ve bu kilisede Şeyh Sina'nın mezarının olduğunu söylerler. Gürcüler için Şeyh Sina itikat sahibi bir zattır ve mezarı önemli bir ziyaret yeridir. Şehrin ve etraftaki köylerin ahalisi her sene en az bir kere topluluklar hâlinde Şeyh Sina'yı ziyaret ederler.

Mescitler (Camiler): Tiflis'te büyüklü küçüklü yaklaşık yirmi cami bulunmaktadır. Bunlardan ikisi büyük olup biri Sünni, diğeri Şii ahaliye aittir. Şii'lere ait olanı Şah I. Abbas tarafından inşa edilerek vakfedilmiştir. Buranın vakıf geliri yıllık yaklaşık on bin manattır.

Tiflis'teki İranlılar: Tiflis şehrinde ve etrafındaki köylerde İran Devleti'ne tabi tüccar, esnaf ve çiftçi olmak üzere yaklaşık dört bin kişi yaşamaktadır.

Yabancı Devlet Vatandaşları: Burada İran, Osmanlı ve İngiltere gibi devletlerin konsolos ve başkonsolosları vardır. İran Devleti'nin konsolosu merhum Mirza İbrahim Han'ın oğlu Mirza Muhammed Ali Han Mu'înü'l-vuzare'dir. Çok güvenilir ve mülayim birisidir. Bombay'da (Mumbai) kaldığından İngilizce ve Hintçe dillerini iyi bilmektedir. Hitabet ve kitabet konusunda yeteneklidir. Konsololuğa burada bulunan İranlılar tarafından yaklaşık 6000 Manat (2000 Tümen) verilmektedir. Mesela bu yıl Tiflis'teki İran tebaasından Tüccarbaşı Muhammed Han'ın ölümü üzerine üç bin manat tutarındaki malından onda biri İran konsolosluğuna bırakılmıştır. İran Konsolosluk binası yüksek bir yerde bulunmaktadır. Çok temiz ve şehre hâkim bir noktadadır.

Ticaret: Bu şehirdeki ticari mallar Rusya ve Moskova'dan gelir. Eskiden mallar transit olarak Avrupa'dan buraya gelirdi. Buradan da İran ve Rum (Anadolu) topraklarına taşınırdı. Şimdilerde bu ticaret yolu kapalı ve bu durum buradaki tüccarların menfaatlerine aykırıdır. Bunun dışında bazı ürünlerin sınırlı ticareti vardır. Örneğin ipek, Reşt ve Horasan malları, Tiflis'in yerel malları tenbakü

(tömbeki) gibi mallar yurt dışına da satılır. Ayrıca buranın köylerinde çok sayıda koyun yetiştirildiği için kaliteli yün de elde edilir. Buranın yün ticareti çok yaygın ve kârlıdır.

Tiflis'te 2-3 tane dokuma atölyesi bulunmaktadır. Kilim dokumacılığı yaygındır. Demir doğramacılar, özellikle bıçak, çakı ve makas gibi ürünler üretmektedir.

Hastane: Şehrin kuzey tarafında çok büyük, temiz ve düzenli, 300 hastayı ağırlayabilecek bir devlet hastanesi kurmuşlar. Burada Müslüman ve Hıristiyan, erkek ve kadın ayrımı yapmaksızın herkese hizmet verilmektedir.

Müze: Park ve veliaht binasının yakınında müze yer alır. Bu müzede, ilk olarak farklı memleketlere ait eşyalar ziyaretçilere sunulmaktadır. İkinci olarak, bazı canlı ve yapay hayvanlar sergilenmektedir: Çeşitli kuşlar ve kelebekler, yunus balığı, deve, karga ve leş yiyenler vs. Üçüncü olarak, çeşitli madenler, taşlar, orman ürünleri, güzel yapraklı ve çiçekli bitki örnekleri bulunmaktadır. Müzeyi ziyaret ücretlidir.

Sıcak Su Kaynakları (Kaplıcalar): Şehrin güneyinde yer alan dağın etrafında yedi sıcak su kaynağı bulunmaktadır. Kaynakların içerdiği kükürt kokusu insanı rahatsız ediyor. Bu kaynakların yakınında hamamlar inşa etmişler. Hamamlarda yapılan arıtmalar sonucunda suda kükürt kokusu yok oluyor. Bu doğal sıcak sular saçları çok yumuşatıyor...

Tiyatroları: Bu şehirde iki tiyatro bulunuyor. Birisine Gürcü, diğerine ise Rus Tiyatrosu diyorlar. Ayrıca, üç yıldır yapımı devam eden ve henüz inşaatı tamamlanmamış; çok görkemli ve muteber olacak Şehir Tiyatrosu adında yeni bir tiyatro açılacaktır.

Gezinti (Eğlenme) Yerleri: Şehrin gezinti yerlerinden başlıcası halkın çoğunluğunun kullandığı parktır. Bu park oldukça büyüktür. Etrafı demir parmaklıklarla çevrilidir. İçerisinde demirden yapılmış banklar ve sandalyeler vardır. Ortasında büyük bir havuz yer alır. Havuzun suyu, Kura Nehrinden temin edilmektedir. Havuzda, su fişkirtan çok sayıda fıskiye vardır. Park üç kısımdan oluşmaktadır. Son kısmı çay, kahve ve sigara içilen yerdir.

Tiflis şehrinin bir diğer eğlenme yeri de kulüp adıyla meşhur olan malikânedir. Büyük bir odada askerler, bir odada tüccarlar ve bir odada da esnafın geceleri toplanır ve müzik dinler. Ayrıca kadınlar ve şarkıcılar şarkı söyler. Bu odalarda herkes kendi işiyle

meşguldür. Bazıları kitap ve gazete okur, bazıları da dinler. Odadakiler kendi aralarında sakince sohbetler ve kendi işleri hakkında meşveret ederler. İçki istediklerinde odaları gözleyen hizmetçiler hemen hazırlarlar. Sonunda her ne kadar yedilerse hesabını öderler. Bu kulübe devam edenler yıllık belli bir üyelik ücreti öderler. Kişi başına askerler 20, tüccarlar 16 ve esnaf 12 Manat yıllık ödeme yapar. Haftada bir gece isteyen herkes eşini de beraberinde getirebilir. O gece erkekler ve kadınlar karışık bir şekilde yiyip içebilir, yürüeyebilir, konuşabilir ve oynayabilir.

Tiflis'in Gazeteleri: Bu şehirde, Ziya'-ı Kafkas (Kafkas Işığı), Tercüman ve Keşkül adıyla Türkçe dilinde basılan üç gazete bulunmaktadır...⁵².

Seyyah Tiflis'te yaşayan Kazak, Çeçen, Çerkez, Lezgi, Gürcü, Ermeni, Malakan ve Türkler gibi milletlerin sosyo-kültürel hayatlarını, dinî inanışlarını ve devlete karşı sorumluluklarını ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. Bununla birlikte, eserde, Çeçen kavramı *Heçen* olarak yazılmıştır. Bunun bir yanlışlık olabileceğini düşünerek biz kavramı Çeçen olarak ele aldık. Yazarın, Türkleri anlatırken bir kısmının Moğol ve bir kısmının Azerbaycan Vilayeti'nden olduğunu belirtmesi de şüpheli bir bilgi gibi durmaktadır. Seyyah, bu şüpheli bilgilerin yanında Tiflis şehrindeki asker varlığına dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Müellif bu hususları kendi ifadeleriyle şöyle aktarmıştır:

Tiflis'te Yaşayan Milletler

Kazaklar: Bu yerleşim biriminin (Tiflis) sakinleri birçok milletten meydana gelmektedir. Bu milletlerden biri olan Kazaklar çok güçlüdür. Çocuklarından ihtiyarlarına kadar ata binmeyi ve ok atmayı severler. Genellikle divan (devlet) hizmetlerinde görev alırlar. Nadiren de olsa ziraat yaparlar. Devlete vergi ödemezler. Bunun yerine süvari verirler. Süvarilerin at ve temel teçhizatını kendileri sağlar. Tüfek, kurşun ve barut gibi savaş teçhizatını devlet temin eder. Devlet seferlerde onlara kumanya da verir. Kazakların erkek ve kadın giysileri Türkmenlerin elbiselerine benzer.

Çeçenler: Tiflis'teki milletlerden birisi de Çeçenlerdir. Bunlar uzun boylu, vücutça yapılı, uzun saçlı ve sarı tenlidirler. Moğol bakiyeleridir. Şafi mezhebinden olup elbiseleri Türkmenlerinkiyile

⁵² Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 79-90.

benzemektedir. Gerek Çeçen gerek Kazaklar şarkı söyleme ve dans etmeyi severler.

Çerkezler: Bu milletin fertleri beyaz tenli ve siyah saçlıdırlar. Sünni mezhebindedirler. Elbiseleri Türkmenlerle benzerdir. Tuhaf âdetleri vardır. Din ve töreye pek önem verdikleri söylenemez.

Legziler: Bu milletin fertleri de bedenlen kuvvetlidir. Genellikle devlet içinde güçlü olup servet ve emlak sahibidirler. Bir zamanlar Gürcüler, onların köle ve cariyeleriydi. Hem erkek elbiseleri hem de kadın elbiseleri eski İran elbiselerine benzer.

Gürcüler: Bu milletin bir kısmı Hristiyan'dır. Geleneksel kıyafetleri eski İranlıların elbiselerine benzer. Güzel ve kızıl yüzlü, siyah saçlıdırlar. Çok korkaktırlar. Zevk ve sefaya düşkünlüdürler. Zamanlarının çoğunu gaflet içinde zevk ve sefa sürerek geçirirler.

Ermeniler: Bu milletin önemli bir kısmı Hristiyan'dır. Genellikle kısa boyludurlar. Bazıları tarımla, bazıları ise sanatla meşguldürler.

Malakanlar: Bu millet çoğunlukla ince ve uzun boylu, sarı saçlı, kızıl yüzlüdür. Bir kısmı Hristiyan'dır. Ama kendi Episkoposları yoktur. Törelere üç dört aksakallı akıl sahibi ve kavmin molla ve kethüdası belirlemektedir. Kendi kiliselerinde Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın suretlerini içeren resimlere yer vermezler. Domuz eti, votka, şarap, nargile, sigara, tütün içmeyi ve sarımsak ile soğan yemeyi haram sayarlar. Üç gün, gece gündüz oruç tutarlar. Ölülerini yıkayıp kefenleyerek tahtadan bir tabuta koyarak derin bir mezara gömerler. Cenaze merasimini gerçekleştirirler. İslami kaidelerini önemserler.

Türkler: Bunların bir kısmı Moğol'dur. Bir kısmı Azerbaycan vilayetindedir. Hepsisi şişman, iri yarı, kızıl saçlı ve beyaz tenlidir. Kıyafetleri İranlılarınkine benzer. Şii mezhebine mensupturlar.

Ordu'nun Durumu: Tiflis, Kafkasya'nın en önemli merkezi ve genel idarecinin ikamet ettiği yerdir. Bundan dolayı burada 10-11 bin Rus askerini içinde barındıran bir garnizon bulunmaktadır. Kafkasya'nın her neresinde asker lazım olsa bu garnizondan sevk edilir. Soylu olsun ya da olmasın 21 yaşındaki Rus gençler orduya alınır. Beş yıl askeri eğitim görürler. Sonra beş yıl askeri seferlere katılırlar. 32 yaşına varınca askeri nizamın daha ileri safları arasına

dâhil olurlar. Daha sonra muaf olurlar. Kafkasya ve Karabağ ahalisi için bu kural 25 yaşından itibaren başlar⁵³.

Tiflis'ten Hareket

Seyyah, 1 Ağustos 1885 Cuma günü trenle Tiflis'ten Batum'a hareket etmiştir. Tiflis ile Batum arası yol güzergâhı boyunca ilgisini çeken noktalar hakkında bilgilere yer vermiştir. Yol güzergâhında nehirler üzerine köprüler yapıldığına ve dağlarda tünellerin açıldığına dikkat çekmiştir. Bunların yanı sıra bu güzergâhta yaşayan insanların mensup oldukları milletler ve geçim kaynakları hakkında önemli bilgileri kaleme almıştır. Ayrıca Tiflis ile Batum ve Bakü ile Batum arası mesafe ve yolculuk süresine dair tespitlerini dile getirmiştir. Burada Bakü şehrini *Bâd-ı kûbe* olarak zikretmiştir. Bâd-ı kûbe, Bakü'nün resmî anlamda kullanılmayan ve daha çok edebî eserlerde zikredilen Farsça adıdır. "Rüzgârlar şehri", "rüzgârlı şehir" ya da "rüzgârların dövdüğü şehir" anlamlarına gelmektedir⁵⁴. Biz çeviride Bâd-ı kûbe'yi Bakü olarak ele aldık. Müellifin Tiflis-Batum güzergâhı hakkındaki gözlemleri seyahat notlarına şu şekilde yansımıştır:

18 Şevval 1302 (31 Temmuz 1885) Perşembe günü Tiflis'e vardık. 19 Şevval (1 Ağustos 1885) Cuma günü sabahı buharlı trenle yola koyulduk. Tiflis ile Batum arasında 16 istasyon bulunmaktadır.

Yol Güzergâhındaki Manzara: Tiflis'ten ayrıldığımızda yolumuzda geniş bir ova uzanıyordu. İlerledikçe dağlar arkamızda kalıyordu. Dağların eteklerinde, yolun sağ ve solunda çok sayıda köy vardı. Sonra her tarafı ormanlarla çevrili berrak suların aktığı derelerin yanından geçtik. Dağ tarafına düşen bazı yerlerde kuru ziraat yapılmaktaydı. Büyük dağların zirvesinde kar vardı. Dere tarafında Ermeni ve Gürcülerin oturdukları güzel bir mimariye sahip taş evler sıralanmaktaydı. Bu yeşil ovada koyun, inek, manda, kısırak ve domuz sürüleri beraber otlanıyordu. Bu yol üzerindeki nehirlerin üzerinde faytonların (tren) geçmesi için demir köprüler bulunmaktaydı. Yolun geçtiği yerlerdeki dağları oymuşlardı. Örnek olarak yol arasında bulunan üç dağı delmişlerdi. Faytonlar bu tünellerin içinden geçiyordu. Bunlardan biri Bicituben istasyonuna

⁵³ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 90-93.

⁵⁴ Davut Dursun, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 4, (1991), s. 550.

yakındı ve tren yaklaşık kırk saniyede burayı geçmekteydi. Tren diğerleri tünelleri ise yirmi ve yirmi beş saniyede geçmekteydi.

Özetle bu güzergâh genellikle dağlık, ormanlık, su kaynakları bakımından zengin ve yemyeşildir. Batum'a iki istasyon kaldığında deniz uzaktan görüldü. Bundan sonrasında ise yol bazen denize yakınlaşıyor bazen de uzaklaşıyor. Üç saat sonra 20 Şevval (2 Ağustos 1885) Cumartesi gecesi Batum'a vardık. Tiflis'ten Batum'a, istasyonlardaki bekleme süresi dâhil, yaklaşık on beş saat sürmektedir. Bakü şehrinde Batum'a yol yaklaşık otuz üç saat sürmektedir. Bakü'den Tiflis'e yol ise on yedi saattir. Tiflis'te tren bir saat mola verir. Mola sırasında yolcular trene inip binebilir. Tiflis'ten Batum'a on beş saattir. Bu süre mevsime, yol inşaatına ve yolun durumuna göre değişmektedir⁵⁵.

Batum Şehri

Ferahani, 2 Ağustos 1885 Cumartesi günü Batum'a varmıştır. Notlarında ilk olarak şehrin coğrafi konumuna değinmiştir. Ardından tarihsel süreçte şehre hâkim olan devletleri sıralamıştır. Seyyah, Batum şehrinin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Rusların kontrolüne geçtiğini ve Rusların bu liman şehrine önem verdiğini vurgulamıştır. Şehrin Rus kontrolüne geçmesinden sonra Rusların buraya demir yolu döşediğini ve Osmanlı Devleti'nden kalma kaleyi güçlendirerek askeri bir üs hâline getirdiğini aktarmıştır. Bu kalenin burçlarına büyük toplar, mancınıklar vb. savaş aletleri yerleştirildiğine değinmiştir. Bu aletlerin kolaylıkla hareket etmeleri için demir yoluna benzer raylı bir sistem kullanıldığına işaret etmiştir. Ayrıca Karadeniz'de seyrüsefer eden gemicilik şirketlerinin isimleri ve ait oldukları devletleri belirtmiştir⁵⁶. Seyyah Batum'a dair izlenimlerini şöyle yazıya dökmüştür:

Batum: Batum Limanı, deniz kenarında ve ormanlık dağların eteğinde yer alır. Sağ tarafında Çölüg, sol tarafında Çoruk Nehri vardır. İkisi de şehre uzaktır. Liman, daha önce Osmanlı Devleti

⁵⁵ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 94-95.

⁵⁶ Şirketler için bkz. Yunus Emre Tekinsoy-Murat Hanilçe, "Romanya Sürat Vapurlarıyla 1911'de Köstence'den İskenderiye'ye Seyahat –Bir Tarife Broşürü ve Bir Gezi Programına Göre–", *Turkish Studies*, 16/3, (2021); Süleyman Uygun, "Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)" *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20, (2016).

himayesindeydi. Aynı zamanda Rusya'nın en muteber limanlarından birisi olan Poti Limanı da bu denizin (Karadeniz) kenarında yer alıyordu. Son Osmanlı-Rusya savaşlarında Osmanlı Devleti bu limanı kaybetmiş ve kontrolü Rusya'ya geçmiştir. Ruslar buraya demir yolu döşemiştir. Bunun neticesinde Batum Limanında ticaret yoğunlaşmış ve Poti Limanının potansiyeli düşmüştür. Batum ve Poti arası denizden yaklaşık altı fersahtır (37,38 kilometre). Batum eskiden Gürcistan'ın bir parçası ve kalesiydi.

Şimdi yaklaşık iki bin hane, sekiz-dokuz bin nüfusa sahiptir. Buranın pazarları, dükkânları ve sokakları düzenli bir şekilde sıralanmaktadır. Eski dükkân, evler ve sokakları yıkıp bunların yerine daha seçkin binalar ve yollar inşa etmişlerdir. Yeni hükümet binasını (devlet) deniz kenarında yapmışlardır. Aynı zamanda beş-altı misafirhane ve otel de inşa etmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne ait olan eski kaleyi sağlamlaştırarak onun burçlarının üzerine toplar yerleştirmişlerdir.

Büyük top, mancınık benzeri olan savaş aletlerini kolaylıkla hareket ettirebilmek için demir yoluna benzer raylı bir sistem kullanmışlardır. Rusya bu şehri mamur etmek konusunda son derece ısrarlı davranmıştır. İlk başlarda bu şehirden çıkan ve şehre giren mallardan gümrük vergileri almamışlardır. Malların ucuz ve bol olmasını sağlamaya çalışmışlardır.

Ticaret Malları: Bu şehrin kendisine ait ticaret malı yoktur. Bizzat Rusya'nın ticaret mallarıdır. Bazen ipek, yün, keçe ve petrolün İstanbul'a ve Osmanlı Devleti'nin diğer memleketlerine nakliyatı buradan yapılırdı. Ancak muteber bir ticarete sahip değildir.

Yabancı Uyuksular: Bu şehirde, Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen bir konsolos yardımcısı bulunmaktadır. Bazı mülk sahibi kişiler eskiden Osmanlı vatandaşlarıydılar ve hâlâ onlara tabidirler. Bunların mahkemeleri (yargı sistemleri) bu konsolosluga bağlıdır. Bunun yanında bir de İngiliz konsoloslugu bulunuyor, şehirde yaklaşık 20 kişilik İngiliz vatandaşı ikamet ediyordu.

İran Devleti'ni burada Tekran isminde bir Ermeni temsil etmektedir. Bu şahıs bir zamanlar tüccarlık yapmaktaydı. Şimdilerde iflas etmiş durumdadır. Keyfiyetsiz ve sahtekâr biridir. Tiflis Konsoloslugu'nda hac döneminde geçici memurlar bulundurulurdu. Bizim geçtiğimiz sırada bu görevde Hacı Ağa Bey adında bir memur vardı. Bu şehirde kahveci, simsar (komisyoncu),

usta ve diğer mesleklerden yaklaşık 20 İran vatandaşı yaşamaktadır.

Konsoloslukta çalışanlarla aynı memleketten ve mezhepten olan hacı adayları son derece sıcak karşılanırdı. Ne var ki çok geçmeden simsar ve kahveciler hacı adaylarına çeşitli zorluklar çıkartırdı. Örneğin, büyük bir ısrarla, hacı adaylarının pasaportlarını Batum'daki devlet yetkililerine, İngiliz, Osmanlı ve İran konsolosluklarına onaylatmak için ellerinden alırlardı. Pasaportlarla ilgili işlemler normal koşullarda hacıların iki gününe mâl olmaktadır. Hacıların fazla vakitleri olmadığı için simsarların istediklerini yapmaya mecburdular. Aslına bakılırsa Batum'da pasaportların onaylanması zorunlu da değildi. Bununla birlikte, simsarlar gümrükteki memurlarla ortak çalışıyorlardı. Örneğin, hacılara gümrükten geçirilecek eşyalarını saklamalarını söylüyorlardı. Hacıların da çaresizce bunlara aldanıp eşyalarını saklıyorlardı. Öte yandan simsar gümrükteki memurlarla önden görüşüyorlardı. Gümrüktekilere kimin neyi sakladığı bilgisini ulaştırıyorlardı. Gümrüktekiler bunları yakaladıklarında, hapsetmenin yanında, yüklü miktarda cerimeler (para cezası) alıyorlardı. Bu arada simsarlar da hizmetlerine karşılık paylarını alıyorlardı. Aynı zamanda Ermeni Terkan bunlarla ortak çalıştığı için onun payını da veriyorlardı.

Şirketler: Bu şehirdeki gemi işletme şirketleri ve gemiler ayrıntılı şekilde aşağıda anlatılacaktır. Burada her devletin postaları kendilerine ait gemilerle gönderiliyor.

Buraya Almanya-Avusturya'ya ait meşhur Lloyd, Fransa'ya ait Messageries, Fraissinet ve Paquet adlı şirketler ile bir Rus gemi şirketi uğrardı. Şirketlerin genellikle her hafta bir gemisi gelirdi. Bazen İngiliz gemileri de limana yanaşırdı. Ama bunla belirli bir şirkete ve tarifeye sahip değildi.

Batum Limanı: Batum İskelesi göz alıcı bir limandır. Deniz kenarına döşeli taşlar onu seçkin kılmaktadır. Büyük gemilerin yanaşması için ahşaptan bir iskelesi vardır. İskelenin bir tarafı karaya bağlı olup bu sayede yolcular zahmetsiz bir şekilde gemilere binmektedirler⁵⁷.

⁵⁷ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 95-100.

Batum'dan Hareket

Ferahani, 2 Ağustos 1885 Pazar günü Rus şirketine ait II. Aleksandr adlı gemiye binerek Batum'dan ayrılmıştır. Seyyah, Batum'dan Trabzon'a yolculuğu esnasında Batum ile İstanbul arası yolun uzunluğuna ve durumuna dair bazı bilgileri aktarmıştır. Batum-İstanbul arası mesafeyi 626 Arap mili olarak göstermiştir. Bir Arap mili bugünkü 1,03 deniz milidir. Bir deniz mili 1,852 kilometredir. Bu açıdan seyyahın Batum-İstanbul arası için verdiği deniz mesafesi 644,78 deniz mili ya da 1.194,13 kilometredir. Deniz yolculuğunun Batum'dan İstanbul'a yaklaşık 67; Batum'dan bir sonraki durak olan Trabzon'a aşağı yukarı sekiz dokuz saat sürdüğünü de dile getirmiştir. Karadeniz'in sınırı, denize akan nehirler ve deniz suyunun özellikleri hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. Bu denizin kuzeybatısı ile güneydoğusu arasındaki mesafeyi 140 fersah, yani 872,2 kilometre olarak ifade etmiştir. Ayrıca Karadeniz'de yolculuk yaparken karşılaştığı zorluklara ve yolculuk esnasında yakalandıkları fırtınaya değinmiştir. Ferahani, eserinde, Batum'dan Trabzon'a seyahati hakkında şu cümlelere yer vermiştir:

20 Şevval (2 Ağustos 1885) Pazar günü, gurup vakti bu limanda bazı Horasanlı, Gilanlı ve Azerbaycanlı Türk hacılarla beraber Rus şirketine ait II. Aleksandr adlı gemiye bindik. Bu gemi çok temiz ve oturma yerleri lükstü. Gemi ücreti manatla değil gümüş parayla ödenirdi.

Batum ile İstanbul arası yaklaşık 626 (Arabi) mildir (1.194,13 kilometre). Gemiyle yaklaşık 67 saattir. Bindiğimiz gemi saatte dokuz mil (17,168 kilometre) yol almaktadır. Bu da ortalama olarak üç fersaha denk gelmektedir. Geriye kalan süreler limanlarda beklemekle geçmektedir.

Karadeniz: Bu denizin adı her dilde Karadeniz'dir. Avrupalılar onu şöyle sınırladılmışlardır: Kuzeyinde Rusya (Avrupa), kuzeydoğusunda Kafkasya Dağları, güneyinde Küçük Asya (Anadolu), batısında Osmanlı Devleti (Avrupa). Bu denizin kuzeybatısı ile güneydoğusu arasındaki mesafe 140 fersaktır. Bu denize çok sayıda nehir akmaktadır. Suyu diğer denizlere göre daha tatlıdır.

Deniz Yolculuğu: Yola başladığımız ilk gece hava yolculuk için çok uygundu. Gemi rahatlıkla yol alıyordu. Gece iki üç saat zaman geçtikten sonra rüzgâr çıktı ve hava birdenbire kapkara oldu. Deniz

dalgalandı ve sular geminin güvertesine kadar yükseldi. Yolcular korktu ve feryat etmeye başladı. Yolcular arasında bulunan Esterabad ulemasından Molla Rıza Esterabadi, bu durum karşısında şöyle söyledi; “*Bu ne Mekke’ydi ki geldim. Keşke ölmeden önce hacı satın alabilseydim. Bu zahmetleri görmeseydim.*” Gün doğumuna yakın hava tekrar sakinleşti ve fırtına dindi. Batum ile Trabzon arası buharlı gemi ile sekiz dokuz saatten fazla değildir⁵⁸.

Trabzon Şehri

Seyyah, Trabzon’la ilgili anlatımlarına ilk olarak Trabzon isminden bahsederek başlamıştır. Ardından Babekan zamanında bir İran ordusunun Trabzon’a gelişiyle ilgili bir rivayete yer vermiştir. Rivayete göre; “Sasani hükümdarlarından Ardeşir Babekan’ın ordusu bu şehrin yakınlarına kadar gelmiş ve ormanda bolca bal bulmuşlardı. Askerler balı yemişlerdi. Kısa süre sonra balın zehirli olduğu anlaşılmıştı. Bu sebepten ordudaki askerlerin çoğu telef olmuştu.”

Müellif, Trabzon Limanı hakkında bilgileri kaleme alırken, Limanın mimarisini, Rus limanlarıyla karşılaştırmıştır. Geminin uzun süre limanda kalacağı haberini alan seyyah şehri gezmek için kayıkla kıyıya çıkmış; bu süre içerisinde şehri dolaşmıştır. Şehrin coğrafi konumu ve çeşitli özellikleri hakkında kendine göre önemli bulunduğu bazı bilgileri notlarına aktarmıştır. Notları içerisinde şehrin nüfusu, idaresi, dere ve nehirleri, içme suları, gezinti ve eğlence yerlerine değinmiştir. Şehrin idaresi ile alakalı verdiği bilgiler çok tutarlı olmayıp daha çok genel ve tahmini şeylerden ibarettir. Zira eyaleti üç mutasarrıflık olarak vermekle birlikte kaymakam ve nahiye müdürü sayısını belirli bir standarda bağlamakta ve bu iki görevi aynı statüde bir görevmiş gibi anmaktadır. Şehrin gezilecek yerlerini anlatırken de bir hataya düşmüştür. Bu hata telaffuzla da ilgili olabilir. Bu meyanda Karlık Tepesi’nin adını Karik olarak yazmıştır. Yazar, şehirdeki yabancı ülke vatandaşları ve ünlü İranlı tüccarlarından söz etmiştir. Şehirdeki ticarete konu malları yerli ve yabancı ticaret malları olarak iki kategoride değerlendirmiştir. İstanbul’dan İran’a giden bazı ticaret mallarının önce Trabzon Limanına sevk edildiği, bu limandan karayoluyla İran’a gönderildiğine işaret etmiştir. Bu malların Trabzon’dan Tebriz’e 24 gün sonra ulaştığını

⁵⁸ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 100-102.

vurgulamıştır. Seyyahın Trabzon şehrine dair gözlemleri kendi cümleleriyle şu şekildedir:

Trabzon Limanı: Trabzen, bazı kitaplarda daha basit olarak Trabzon veya (E) Atrabzon olarak yazılmaktadır. Bir rivayete göre Ardeşir Babekan'ın askerleri bu şehrin yakınına geldiler. Askerler ormanın içinde bolca bal buldular ve yediler. Anlaşılan o ki balın içinde zehir vardı. Bu sebepten askerlerin çoğu telef oldu...

Ticaret gemileri Trabzon'a girdiğinde yük ve işleri gereğince sekiz veya 12 saat ya da daha fazla bu limanda beklemektedir. Gemimiz de Trabzon'da o kadar bekleyecekti ve gemi çalışanları tarafından bu konuda yolculara gerekli bilgilendirmeler yapıldı. Bu bekleme nedeniyle isteyenlerin Trabzon'a gidebileceği de duyuruldu. Ben ve birkaç kişi daha kayıkla Trabzon'a geçtik. Trabzon rıhtımını biraz tesviye etmişler; yine de kıyıya varmak için kayığa ihtiyaç vardır. Trabzon rıhtımı, Rus rıhtımlarına hiç benzememektedir.

Hacı Mehmed Bakir Tacir Meylanî ile Nazımü't-Tüccar Tebrizî'nin kardeşi Hacı Seyyid Ali Tacir'in evine gittik. Kendisi iyi huylu, güler yüzlü, misafirperver ve zeki birisidir. Öğle vakti İran âdetlerine göre bir ziyafet hazırladı. Tüm tüccarları ziyafete davet etti. Öğle yemeğini yedikten sonra şehri görmeye gittim. Burada at arabası veya kiralık at bulunmuyor. Genellikle muhterem kişiler de şehir içindeki ulaşımını sokaklarda yürüyerek sağlıyorlar.

Bu şehir, deniz kenarında, dağ eteğinde ve bir vadi içinde yer almaktadır. Üç tarafı dağla kuşatılmıştır. Bu yüzden evleri sıra sıradır. Evler arasındaki sokaklar yokuş aşağı dağın eteklerine doğru inmektedir. Dağın yüksek noktasında kale, tophane ve burçlar inşa etmişlerdir. Taş ve kerpiçten yapılan eski kalenin kalıntıları hâlâ ayakta. Şehrin ortasından derin bir vadide bir ırmak akmaktadır. Irmağın etrafında küme küme evler sıralanmaktadır. Irmağın geçtiği yerlerden birisinde ahşaptan yapılmış bir köprü uzanmaktadır. Köprünün geçtiği yerde Kabak Meydanı adında bir meydan vardır.

Trabzon'un Yönetimi ve Nüfusu: Bu şehir, yaklaşık sekiz bin hanede 30 bin nüfusa sahiptir. Şehirde 2000 dükkân ve 18 hamam bulunmaktadır. Ayrıca 60 nahiyeye sahiptir. Trabzon eyaleti dâhilinde üç mutasarrıf ve her mutasarrıfa bağlı 20'şer kaymakam

ve müdür vardır. Her kaymakam ya da müdürün idaresinde ise birer nahiye bulunmaktadır.

Trabzon'un Irmakları ve İçme Suyu: Şehrin ortasından Değirmendere ve Meryemana adında iki dere geçmektedir. Bu iki derenin suyu genellikle evlere dağıtılmaktadır. Bu şehirde çok sayıda küçük çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmelerin suyu içilmektedir. Derelerin suyunun tadıysa kötüdür.

Trabzon'da Halkın Gezinti Yerleri: Bu şehrin etrafı yemyeşildir. Sokakların arasında bile orman ağaçlarına rastlamak mümkündür. Bu şehrin gezinti yerlerinden birisi Boztepe'dir. Orada Ahi Evren Derviş adında meşhur bir din âliminin mezarı vardır. Seyyidü's-şühedâ (a.s.) hazretlerinin hizmetkârlarından olduğu rivayet edilmektedir. Osmanlılar bu zata değer verir, adaklarda bulunur ve dualarında onu vesile edinirler.

Şehrin ortasında bir bağ ve kahvehane vardır. Akarsu ve çok sayıda ağaç bulunur. Yöre halkının en iyi eğlence yeri gazino denilen yerdir. Şehrin bir diğer kenarında Karlık isminde bir dağ bulunmaktadır. Bu dağ halkın yaylasıdır.

Trabzon'da Yabancı Uyruklular: Bu şehirde İran, İngiltere ve Rusya konsoloslukları bulunmaktadır. Şimdi İran konsolosu Ziyâü's-saltane'nin oğlu Hacı Mirza Hüseyin Han'dır. Kendisi daha önce İran büyükelçisi olan Mu'inü'l-mülk ile Berlin'e gitmişti. Yanında 20 ve 18 yaşlarında iki oğlu vardı. Beni görmeye geldiler ve gittiğim her yerde bana eşlik ettiler. İki de Türkçe ve Fransızca'yı iyi konuşuyorlardı.

Trabzon şehri ve etrafında yaklaşık 800 İran vatandaşı vardır. Bunlardan 50'si tüccardır. Kalanlar ise çeşitli iş kollarındaki esnaflar ve işçilerdir.

Trabzon'da Meşhur İrânlı Tüccarlar: Trabzon'da meşhur İrânlı tüccarlar Nazımü't-tüccar'ın kardeşi Hacı Seyyid Ali Ağa, Hacı Molla Ali Honi, Hacı Ali Asgar Honi, Molla Ebu'l-Talib Honi, Ağa Mehmet Ali Honi, Ağa Can Honi, Kerbelani Kazım Tebrizî ve Ağa Mahmud Selmasî'dir.

Trabzon'da Ticaret: Bu şehrin ticareti iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi yörede üretimi olan ürünlerdir. Bu ürünler arasında fasulye, fındık, patates, tütün, keten, çorap, dokumalar, soba, maşa, faraş ve mangal gibi demir eşyalar yer almaktadır. İkinci ise üretimi Trabzon'da olmayan yabancı menşeli ticaret mallarıdır.

Bunlardan şeker ve meyve kurusu bu şehrin ticaretinde önemli bir paya sahiptir.

İstanbul'daki ticaret malları İran'a Trabzon üzerinden karayoluyla aktarılmaktadır. Bu mallar 24 gün süren yolculuktan sonra Trabzon'dan Tebriz'e ulaştırılmaktadır.

Trabzon Telgrafhanesi: Tesadüfen bu şehrin telgrafhanesine gittim. Telgrafhanede çalışanlar bu şehrin sakinleriydiler. Buradayken bir ara daldım. Telgrafın icadına dair aklıma bir şeyler geldi: “*Topluluklar telgrafın yeni bir icat olduğuna ve batılların icat ettiğine inanırlar.*” Bilginler ise telgrafın İskender-i Rumi döneminde Yunanlı bir filozofun icadı olduğunu savunurlar⁵⁹.

Trabzon'dan Hareket

Seyyah Trabzon'dan gemiyle Giresun ve Ordu limanlarına varmıştır. Seyyahın kitabına, büyük olasılıkla daha sonra kitabı yayına hazırlayan kişi tarafından, Trabzon Limanıyla Giresun Limanı arasında yaklaşık 86 mil (164,05 kilometre) mesafe olduğu bir dipnot olarak eklenmiştir. Seyyahın Giresun ve Ordu limanları hakkındaki gözlemleri daha çok bu iki limanın mimari görünüşü ve idaresi üzerine olmuştur. Ferahani, her iki limanın da Trabzon'a bağlı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bu iki şehrin nüfusu hakkında bilgiler aktarmıştır. İki şehir arasında bulunduğunu öne sürdüğü Kisyoros Limanı büyük ihtimalle *Kytoros*, yani Ordu'nun eski adına gönderme olmalıdır⁶⁰. Ferahani, Giresun ve Ordu limanları hakkındaki gözlemlerini eserinde şu cümlelerle dile getirmiştir:

Yaklaşık günbatımı vaktinde gemiye bindik. Hacı Mirza Hüseyin Han'ın çocukları ve bir grup tüccar iskeleye kadar bize eşlik ettiler. Hacı Seyyid Ali Bey ve birkaç tüccar gemiye kadar geldiler. Gemi önce batıya doğru hareket etti. Salı günü akşam saat 19.30'da Giresun Limanına vararak demir attı. Yaklaşık bir saat durdu, yük boşalttı ve yenisini bindirdi.

Giresun: Giresun Trabzon'a bağlıdır ve bir müdür tarafından idare edilmektedir. Yaklaşık iki bin hanede yedi sekiz bin nüfus yaşamaktadır. Limanı çok kötü bir vaziyettedir.

⁵⁹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 102-109.

⁶⁰ Harun Oy, “Eskiçağ'da Ordu ve Yöresi”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu I*, (Ed. Sadullah Gülten-Tuğrul Özcan Kamil Yavuz), Erzurum, 2021, s. 15.

Ordu: Giresun'dan Salı günü yola çıktık. Yaklaşık bir saat sonra Ordu Limanına ulaştık. Bu limanda da gemi yük boşaltıp yeni yük aldı. Ayrıca postalar da vapura yüklendi. Giresun ve Ordu limanları arasında Kisyoros (کيس يورس) adlı küçük bir liman da vardı.

Ordu da Trabzon'a bağlıdır. Yaklaşık bin hanede dört bin nüfus yaşamaktadır. Burada 150 dükkân bulunmaktadır. Limanı, Giresun Limanı gibi kötü vaziyettedir. Ordu Limanında yaklaşık iki saat durduktan sonra yola devam ettik. Günbatımına yaklaşık bir saat kala Samsun Limanına vardık. Ordu ile Samsun limanları arasında iki küçük liman daha vardı⁶¹.

Samsun Şehri

Ferahani ve beraberindekileri taşıyan Rus gemisi 4 Ağustos 1885 Salı günü günbatımına bir saat kala Samsun'a varmıştır. Ferahani, eserinde, Samsun'a ilişkin bazı gözlem ve duyumlarını kaleme almıştır. Bilhassa şehrin konumu ve idaresi hakkında bilgilere yer vermiştir. Amasya Sancağı'na bağlı olan Samsun şehrinin bir mutasarrıf tarafından yönetildiğini vurgulamıştır. Şehrin nüfusuna değinip şehirde ticareti yapılan malları ifade etmiştir. Bununla birlikte, tütün yanında Samsun'un en meşhur ürünü olarak papirüsü zikretmesine şüphe ile yaklaşılmalıdır. Zira, Samsun'da papirüs yetiştirildiğine dair herhangi bir tarihsel kayıt bulunmamaktadır. Yazar, papirüsten başka bir ürünü kastetmiş olsa da bunu tanımlamak oldukça zordur. Ferahani, eserinde Samsun-Diyarbakır karayolu güzergâhını da tanıtmıştır. Bu yol güzergâhında Amasya ile Tokat arasında zikrettiği Haypot da yanlış bir duyum gibi durmaktadır. Zira Amasya-Tokat arasında Turhal adını zikretmesi gerekirdi. Bu açıdan Ferahani'nin Samsun ve hiç görmediği Samsun-Diyarbakır yoluyla alakalı bilgilerine kısmen şüpheyle yaklaşmakta fayda vardır. Müellifin Samsun'a dair tespitleri eserine şöyle yansımıştır:

Samsun dağ ettiğinde kurulu ve etrafı ormanla kaplı bir şehirdir. Amasya Sancağı'na bağlıdır. Amasya'ya 12 fersah (74,76 kilometre) mesafede yer alır. Yöneticisi mutasarrıf unvanına sahiptir. Şehirde 6000 hanede aşağı yukarı 20 bin nüfus yaşamaktadır. Yaklaşık 1000 dükkân ve 11 hamam bulunmaktadır. Sokaklarının tamamı taş

⁶¹ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Fermaniyan), s. 109-110.

döşelidir. Güzel ve ılıman bir iklime sahiptir. Samsun Limanında İran, İngiltere ve Rusya devletlerinin Trabzon'daki konsolosluklarına bağlı birer temsilci ikamet etmektedir. Samsun'da yaklaşık 300 İran vatandaşı yaşamaktadır. Bu şehre ait en önemli ticaret malları arasında tütün ve papirüs yer alır. Samsun papirüsü çok seçkin ve ünlüdür. Samsun ticaretinin çoğunluğu bu ürün üzerindedir ve ürün Avrupa'ya ihraç edilmektedir.

Samsun-Diyarbakır Yolu: Samsun'dan Irak'a giden bir karayolu bulunmaktadır. Tek başınıza süvari (atlı) olarak 14 günde Diyarbakır'a yetişebilirsiniz. Ancak kafil ve yük hayvanlarıyla ancak 28 ile 30 günde bu yolu kat edebilirsiniz. Diyarbakır'dan kayıkla Samarra'ya (Irak) yaklaşık yedi günde ulaşılabilir. Samsun-Diyarbakır yolunun geçtiği güzergâhta şehirler şu şekilde dizilmektedir. İlk Amasya (Amasya, büyük ve muteber bir şehirdir. Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat tarafından onarılan Amasya şehri şimdilerde de muteber şehirler arasında yer almaktadır.), sonra Haypot, sonra Tohad (Tokat), sonra Sivaz (Sivas) (Gümüş ve Bakır madenleri olan bir şehir), sonra Diyarbakır gelir. Bu yol çok güvenlidir ve yol üzerinde her bir saat arayla bir belde (köy) görülebilir.⁶²

Samsun'dan Hareket

5 Ağustos 1885 Çarşamba günü gemiyle Samsun'dan ayrılan seyyah 6 Ağustos 1885 Perşembe günü Sinop'a varmıştır. Ferahani, Sinop'un Trabzon'a bağlı olmadığını, ayrı bir kaymakam tarafından idare edildiğini belirtmiştir. Önceki gördüğü yerlerde yaptığı gibi Sinop'un nüfusuna değinmiştir. Seyyah Sinop'tan sonra İnebolu limanına varmıştır. İnebolu kasabasının nüfusu, mimari yapısı, iklimi ve burada ticareti yapılan malları zikretmiştir. Yazarın Sinop ve İnebolu hakkındaki gözlemleri kendi ifadeleriyle şöyledir:

23 Şevval (5 Ağustos 1885) Çarşamba günü günbatımında, akşam saat yedide gemi Samsun'dan yavaş yavaş hareket etti. Sabahın ilk ışıklarına doğru Sinop limanına vardık. Burası Trabzon'a bağlı değildi. Ayrı bir kaymakam tarafından idare ediliyordu. Yaklaşık 500 hane, iki bin nüfusa sahiptir. Şehirde 50 dükkân vardır. Her gemi bu limanda durmaz. Ancak bizim gemi bu limandan yük

⁶² Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 110-111.

alıp indirmek için yaklaşık dört saat bekledi. Güneş doğduktan iki saat sonra 24 Şevval (6 Ağustos 1885) Perşembe günü Sinop'tan ayrıldık. Yol üzerinde denizden fark edebildiğim ve adını öğrenemediğim bir kale görünüyordu. Perşembe günü öğlen saat birde İnebolu Limanına vardık.

İnebolu: İnebolu küçük bir kasabadır. İçinden bir ırmak geçmektedir. Kasabanın kaymakamı bulunmaktadır. Ormanlık sıra dağların uzantısında bir dağın eteğinde kuruludur. Tahminen 2000 hanede 8000 nüfusa sahiptir. Bu kasabada 250 dükkân vardır. Su kaynakları bakımından zengindir. Ağacı boldur. Havaası temiz ancak çok rutubetlidir. Yabancı devletlerin burada konsoloslukları veya memurları bulunmamaktadır. Aynı zamanda İran vatandaşlarına da burada rastlamak zordur. Buradaki ticaret, orman ürünleri (tahta ve ahşap) üzerineydi. Bu ürünler daha çok İstanbul'a taşınıyordu. İnebolu Limanında gemimiz bol miktarda tahta ve ahşap yük aldı. Günbatımına yaklaşık iki saat kala bu limandan ayrıldık.

İnebolu'dan İstanbul'a Hareket: Karadeniz'de geçtiğimiz tüm yerlerde dağlar denize çok yakındı. Batum'dan buraya kadar sol tarafımızda Anadolu yer almaktaydı. Genellikle sahiller, ormanlık dağlar, yemyeşil vadiler ve bazı vadilerde tarım ve yerleşimler görünmektedir. Sağ tarafımızda ise Sivastopol bulunuyordu⁶³.

İstanbul

Seyyah, 7 Ağustos 1885 Cuma günü İstanbul'a varmıştır. Eserde, büyük olasılıkla daha sonra eklenen bir dipnotta İnebolu Limanı ile İstanbul Boğazı arasındaki mesafe yaklaşık 232 mil (442,55 kilometre) olarak belirtilmiştir. Yazar, İstanbul'la ilgili olarak en başta, şehrin farklı dillerdeki isimlerini vermiştir. Şehir surlarının büyüklüğünü gez ölçüyle ifade etmiştir. Gez, İranlıların sıklıkla kullandığı bir uzunluk ölçüsü olup Osmanlı Devleti'nde daha çok okçuların kullandığı bir uzaklık ölçüsüdür. Her dönem ve farklı yerlerde değişmekle birlikte, genel olarak, Osmanlı Devleti'nde 61 santimetre ölçüldüğü tahmin edilmektedir⁶⁴. İranlıların gez ölçü birimi, günümüz ölçüleriyle 104 santimetre hesap edilmiştir (Kantar, 2010, s.736). Ardından şehrin beşinci ve altıncı iklimde

⁶³ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 111-112.

⁶⁴ Şinasi Acar-Murat Özveri, "Bir İstanbul Okçuluk Menzîlnâmesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 18/2, (2017), s. 24 vd.

konumlandırıldığına işaret etmiştir. İstanbul'a dair *Mesâlikü'l-Memalik* ve *Tuhfeü'l-Mülkiye* gibi bazı eserlerde bulunan rivayetlere de değinmiştir. Biz bunlardan yalnız Nâsır-ı Hüsrev'in rivayetini çeviri olarak bu metne ekledik. Nâsır'ın rivayetinde şehir halkının dini inanışları ve şehrin surları üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Ferahani'nin İstanbul'a ilişkin yazdıkları şu şekildedir:

İstanbul Boğazı: İnebolu'dan çıktıktan beş saat sonra İstanbul Boğazı'na yaklaşıncaya kadar hiç sahil görmedik. 25 Şevval (7 Ağustos 1885) Cuma günü öğlen vakti İstanbul Boğazı'na vardık.

İstanbul Şehri: İstanbul'a Yunanlılar İstenbel, Romalılar Kostantinye diyorlardı. Kostantinye, Kostantin binalarından biri ve Kostantin Romalı kayserlerden birinin adıdır. İstanbul'u bazıları beşinci, bazıları ise altıncı iklimde saymaktadır. Doğusu, batısı ve güneyi denizle kuzeyi ise karayla kaplı olan ormanlık bir yarımada yer alır. Bu yarımada'nın büyüklüğü (uzunluğu) altı fersaktır (37,38 kilometre). Şehir, eskiden de Roma İmparatorluğu'nun başkentiydi. Asıl ahalisi Rum'dur. Bunlar (عیص) Ays bin İshak bin İbrahim'in soyundandır.

Nâsır-ı Hüsrev'in Rivayeti: Nâsır Hüsrev, Ays'ın mezarının Akka nahiyesine bağlı köylerden birinde olduğunu yazmaktadır. Ays'ın nesli Akka'daydı. Ays çok sayıda çocuğa sahip oldu ve bunlar dünyaya dağıldılar. Bu taife başlangıçta muvahhid (tanrının tekliğine inanan)di. Bir zaman sonra putperest oldular. Kısa zaman sonra Rumların inanışına geçtiler. Sultanlarının adı Kayser oldu. Flavius veya Flinuns isimli kayser Hıristiyanlığı seçene kadar inanışları böyle devam etti. Sonra Romalılar saldırdılar, onu öldürdüler. Bundan dolayı Hıristiyanlık tekrardan terk edildi. Bu terk edilmişlik Kostantin b. Kayron'un saltanata gelip Kostantinye'yi inşa ederek başkent yapmasına kadar sürdü. Bu şehrin başlangıçta iki hisarı bulunmaktaydı: İç hisarın yüksekliği 72, genişliği 12 gezdirdir. Dış hisarın yüksekliği 42, genişliği 8 gezdirdir. Bu iki hisarın birbirine uzaklığı 60 gezdirdir. Ayrıca her iki hisarın 1020 burcu bulunmakta ve her burcun üzerinde birkaç asker durmaktadır.

Boğaza Giriş: Vapurumuz boğazın girişinde (başlangıcında) biraz bekledi. İkinci kaptan kayıkla boğazın girişinde olan telgrafhaneye giderek vapurun girişi hakkında bilgi verdi. Vapurun boğaza girişi için izin istedi. İzin alındıktan sonra vapur boğaza giriş yaptı.

Boğazın her iki tarafında kale ve burçlar yapılmıştır. Her kalede top ve cephanelik bulunmaktadır. Boğazın her iki tarafında büyük ve küçük tepeler ve onların arkasında dağ ve orman vardır. Boğazın kenarındaki bu tepelerde bazı çam, sedir, pelit (meşe) ve diğer ağaçlar dizilmektedir. Bu ağaçlar sulanmaya muhtaç değildir. Çünkü burada hava her zaman nemlidir. Yine boğazın her iki yakasında bazı yerlerde müstakil, bazı yerlerde ise bitişik nizamda iyi imaretler sıralanmaktadır. Bu yapılar genellikle bağ ve bahçelidirler. Boğazın sağ tarafı Asya, sol tarafı ise Avrupa toprağıdır. Bu boğazın başından sonuna kadar altı fersahdır (37,38 kilometre). İstanbul'un imarı genellikle bu boğazın uzunluğu kadardır. Bu boğazın kenarında padişaha ait yapılar önünde her zaman Osmanlı Devleti'ne ait üç dört tane zırhlı savaş gemisi bulunurdu.

Gümrük: Gemi boğaza girdikten sonra hızını yavaşlatarak seyir ediyordu. Limana bir fersah aldığıında gümrük şirketi tarafında gemimize doğru buharlı küçük bir kılavuz (rehber) gemisi gelerek bizi limana ulaştırdı. Bu limanda çok sayıda büyük ve küçük buharlı ve yelkenli gemiler ve kayıklar vardı. İzin alındıktan sonra geminin yolcuları kayıklarla kıyıya ulaştı ve gümrükhanenin kapısından karaya ayak bastılar. İskelede Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen birkaç kişi tarafından gelen kişilerin pasaportları kontrol ediliyordu⁶⁵.

Sonuç ve Değerlendirme

Seyahatnameler, diğer ismiyle gezi yazıları, seyyahların gezip gördükleri yerlerde ilgilerini cezbeden noktaları edebî bir üslûpla anlattıkları yazı türüdür. Seyahatnameler, seyyahların kişisel gözlemleri ışığında bir ülkenin veya bir şehrin tarihi, coğrafyası, ticareti, nüfusu ve mimarisi hakkında önemli bilgiler barındıran tarihî kaynaklardır. Okurlarının, bir yandan yazıldıkları dönemin coğrafyasına yolculuk yapmasına, diğer yandan da o coğrafyanın insanını, kültürünü, iklimini, ekonomisini, inançlarını, geleneklerini ve göreneklerini keşfetmesine yardımcı olan seyahatnameler, günümüzde bir tarih kitabı ya da geçmişten gelen bir hatıra eseri oldukları kadar birer rehber niteliği de taşımaktadırlar.

⁶⁵ Ferahani, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Hafız Ferman Ferhaniyan), s. 112-116.

Müslümanlar Peygamber efendimiz ve Dört Halife dönemlerinden itibaren İslam fetihlerini kolaylaştırma, İslam dinini yayma ve İslami ilimleri öğrenme adına çeşitli seyahatler yapmışlardır. Bu seyahatler bazen bir devletin resmi görevlisi (elçisi) olarak da gerçekleştirilmiştir. Başka inançları araştırmak ve farklı kültürlerle tanışmak adına seyahat eden Müslümanlar da olmuştur. Bu tür seyahatlere Bîrûnî'nin (4 Eylül 973-13 Aralık 1048) *Tahkiku mâi'l-Hind* adlı eseri örnektir. Ancak bilenen ilk İslam seyyahı *Mekhûl b. Ebu Müslim*'dir. Ebu Müslim Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz'ı gezmiştir. Dokuzuncu asırda ünlü bir tacir olan Basralı Süleyman (Süleyman et-Tacir) Basra Körfezi'nden başladığı seyahatinde Çin kıyılarına kadar ulaşmıştır. Bununla birlikte, Müslümanları seyahate yönlendiren başlıca faktör, hac ibadetidir. İslam'ın beş şartından birisi maddi gücü yeterli her Müslüman'ın hayatında en az bir defa Mekke'yi ziyaret etmesini esas alan hac yolculuğudur. Birçok Müslüman seyyahın yola çıkış hikâyesi hacla başlar. Bunun en güzel örneklerinden birisi Ortaçağ'ın ve İslam dünyasının en meşhur gezgini olan İbn-i Batuta'dır.

Bu çalışmaya konu olan Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani'nin yolculuk hikâyesi de bir hac yolculuğu anlatısıdır. Ferahani, Tahran'dan başladığı hac seyahati esnasında gezdiği, gördüğü yerler hakkında ayrıntılı bilgileri kaleme almıştır. Okuyucu bu bilgilerin ışığında 19. yüzyılın sonlarında gerek İran gerekse seyahati boyunca seyyahın uğradığı Osmanlı toprakları hakkında geniş bir fikir sahibi olabilmektedir.

Ferahani'nin seyahati hem kara hem de deniz yolculuklarını içermektedir. Seyyah, yolculuk boyunca karşılaştığı güzellikleri ve zorlukları edebî, basit ve akıcı bir üslupla kaleme almıştır. Bu çalışmada seyyahın Tahran'dan İstanbul'a olan yolculuğu üzerinde durulmuştur. Ferahani'nin yolculuğunun bu aşaması, İran'dan Kafkasya'ya, Kafkasya'dan İstanbul'a 19. yüzyılın sonrasında gerçekleşen yolculukları, İran hacılarının izledikleri yol güzergâhını, yine hacıların yol boyunca yaşadıkları çeşitli sıkıntıları aktarmaktadır. Bunun yanı sıra Ferahani, bilhassa yolların durumu, yol üzerindeki şehirlerin konumu ve çeşitli özellikler, dönemin para birimleri, çeşitli uzunluk ve ağırlık ölçüleri gibi çok farklı konularda birbirinden değerli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte, yazar Kafkasya'daki şehirlere dair bilgilerinde oldukça tutarlı iken Trabzon'dan İstanbul'a kadarki aktarımlarında zaman zaman

yanışlara düşmüştür. Bunun başlıca nedeni seyyahın anlattığı yerlerde kısa süre kalması ve sağlıklı bilgi alamaması olmalıdır.

Seyahatnamenin geri kalan kısımlarında seyyah, ilk olarak İstanbul hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. Ardından denizyoluyla Gelibolu, Çanakkale, Midilli ve İzmir'e ulaşmıştır. Sonra yol boyunca uğradığı Ege Denizi'ndeki Sakız, Lareş, Rodos Adalarını anlatmıştır. Bu adalardan sonra yazarın hac yolculuğundaki durağı İskenderiye olmuştur. İskenderiye hakkında da önemli ayrıntılara değinmiştir. Ferahani, İskenderiye'den sonra nihayet Cidde, Mekke ve Medine'ye uğramış ve en baştaki hedefi olan hac ibadetini yerine getirmiştir. Seyyah geri dönüş yoluna Süveyş Kanalı üzerinden başlamış; sırasıyla İsmailiye, Port Said, İzmir, İstanbul, Trabzon, Batum ve Bakü üzerinden İran topraklarına geçmiştir. Bakü'den Enzeli, Reşt ve Lahican yoluyla 15 Rebiü'l-ahir 1303 (21 Ocak 1886) tarihinde Tahran'a vararak seyahatini tamamlamıştır.

Kaynakça

Ağarlı, Murat, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47 (2006), s. 195-214.

Acar, Serkan, "Kızılbaş Türk Don Juan'ın Avrupa Sefareti" *Bellekten*, 76/276 (2012), s. 479-502.

Acar, Şinasi-Özveri, Murat, "Bir İstanbul Okçuluk Menzîlnâmesi", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18/2 (2017), s. 24-58.

Aktepe, M. Münir, *Mehmed Emnî Beyefendi (Paşa)'nın Rusya Sefâreti ve Sefâret-namesi*, Ankara 1989.

Atmaca, Emine, "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27 (2009), s. 21-48.

Azamat, Nihat, "Nâsır-ı Hüsrev", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2006), s. 395-397.

Bamdad, Mehdi, *Şerh-i Hal-ı Recal-ı İnan der Karn 12, 13 ve 14 Hicri*. Cilt. 3, Tahran 1371.

Bayat, Oruç Bey, *Don Juan-i İrani*. (Terc. Mesut Recebniya), Tahran 1338.

Caferiyan, Resul, *Sefernâme-hâ-yi Hacc-ı Kâcârî*, Cilt. 1-8, Tahran 1389.

Cukar, Menûcihr-Neseb, Mehran Neziri, "Sebkşînâsî Sâhtârî Sefernameha-yı Atebât Dore-yi Kaçar", *Pijuhîşa-yı Nesr ve Nezm-ı Farsi*, 1 (1396), s. 49-71.

Çağrıçı, Mustafa, "Seyahat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 7-9.

Çankaya, Şeyma, *İslam Kültüründe Seyahat ve Endülüslü Seyyah İbn Cübeyr'in Hac Yolculuğu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2019.

Devebakan, Mikail, *İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833–1908)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (19. bs.), İstanbul 2002.

Dilek, Kaan, "İran Seyyahları ve Farsça Seyahatnameler", *Kebikeç*, 24 (2007), s. 211-218.

Dilek, Kaan, "Fars Edebiyatı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 11-13.

Dursun, Davut, "Bakü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 4, (1991), s. 550-551.

Erdoğan, Türkan, "Alexander W. Kinglake'in Eothen Adlı Seyahatnamesinde Doğu-Batı İmgesi ve İnsan Tasvirleri", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), s. 117-125.

Ferahani, Mirza Muhammed Hüseyin, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Hafız Ferman Fermaniyan), Tahran 1342.

Ferahani, Mirza Muhammed Hüseyin, *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*, (Çalış. Mesud Golzari) Tahran, 1362.

Ferman Fermaiyan, Hafız, "İşâre-yi ber Şerh-i Zendegi ve Âsar-ı Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani", *Yegmâ*, 189 (1343), s. 18-24.

Feuvrier, Jean-Baptiste, *Se Sal der Derbar İran*. (Terc. Abbas İkbâl Aştıyani), Tahran 1326.

Gıyaseddin Nakkaş, *Hitay Sefaretnamesi*, (Haz. Betül Mutlu), Ankara 2013.

Hacı Zeynel Abidin-i Meragaî, *Seyâhatname-yi İbrahim Beküyg ya belâ-yi Ta'assub-ı U*. (Çalış. Bakır Mu'minî), Tahran 1344.

Hacı Zeynel Abidin-i Meragaî, *Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası*, (Çev. Mustafa Çiftçi), Ankara 2019.

Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 12, (1995), s. 412.

Halaçoğlu, Yusuf, "Menzil", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 29, (2004), s. 159-161.

Haniççe, Murat, "1826 Sonbaharında Erzurum'dan İstanbul'a Seyahat-Britanyalı Asker James Edward Alexander: Hayatı ve Erzurum'dan İstanbul'a Yolculuğu", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2019), s. 67-108.

Hidayet, Rızakulu, *Sefaretname-yi Harezmi*, (Tas. Cemşid Keyanfer), Tahran 1356.

Kaimmakami, Cihangir, "Rical-ı Dore-yı Kaçariye: Şerh-ı Hal-ı Melikü'l-Küttâb Ferahani", *Yadgar*, 38 (1327), s. 22-34.

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. bs.), İstanbul 2010.

Kotan, Ayşegül, *Sefernâmenin Morfolojik Açından İncelenmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.

Maden, Sedat, "Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları", A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37 (2008), s. 147-158.

Mehmed Salâhî, *Kâmûs-ı Osmânî*. (Haz: Ali Birinci), İstanbul 2019.

Mursilivend, Hasan, *Tarihçe-i Seyrüsefer der İran*, Tahran 1376.

Nasır-ı Hüsrev, *Şark İslâm Klasikleri Sefernâme Nâsır-ı Hüsrev*, (Çev. Abdülvehhab Tarzî), Ankara 1994.

Oy, Harun, Eskiçağ'da Ordu ve Yöresi. *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Ordu I*, (Ed. Sadullah Gülten-Tuğrul Özcan-Kamil Yavuz), Erzurum 2021.

Özerdim, M. Nabi, "Acaibü'l-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", *DTCF Dergisi*, 8/3 (1950), s. 345-371.

Sever, Zafer, "19. Asır Rus Matbuatında Türkler ve Türk Dünyası: Severniy Arhiv Arhiv Örneği", *Mavi Atlas*, 9/2 (2021), s. 34-46.

Tekinsoy, Yunus Emre-Hanilçe, Murat, "Romanya Sürat Vapurlarıyla 1911'de Köstence'den İskenderiye'ye Seyahat-Bir Tarife Broşürü ve Bir Gezi Programına Göre-", *Turkish Studies*, 16/3 (2021), s. 1051-1073.

Uygun, Süleyman, "Karadeniz Sularında Fransız Paquet Vapur Kumpanyası (1878-1914)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 20 (2016), s. 137-172.

Viraf, Arda, *Ardavirafname; Cennet, Araf ve Cehennem*, (Çev. Nimet Yıldırım), İstanbul 2011.

Yazıcı, Hüseyin, "Seyahatnâme" *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 37, (2009), s. 9-11.

Extended Abstract

The travelogues of Persian literature often contain tales of pilgrims' visits to holy places and the journeys of statesmen and merchants to countries such as India and Europe. During the Safavid era, Western thought began to gradually penetrate the Iranian geography in various fields. Especially during the reign of Shah Abbas, political, economic, and social relations with European states intensified. This interaction, which started with the European states during the Safavid period, reached its peak during the Qajars period. During this period, many Qajar state officials, students, and intellectuals, including Nasirüddin and Muzafferüddin Shah, traveled abroad. Especially the travels of Nasirüddin and Muzafferüddin Shah to Europe constituted the first sparks of Iranian modernization. During the Qajars period, travelogues were written in two sub-types: The first includes pilgrimages and visits to holy places, and the second includes travels to other countries. Travelogues written as a result of pilgrimages and trips to holy places are mostly called *Sefername-yi Hac* or *Sefername-yi Beytullah*. The pilgrimage travelogues of this period were collected in an eight-volume corpus called *Sefernameha-yi Hac-ı Kacari*.

In the travel books written during the Qajars period in Iran, crucial observations about the social life of the countries and cities that the travelers passed through were also mentioned. One of the travelogues written during the Qajar Dynasty belongs to Mirza Muhammed Ferahani. Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, also known by his nickname Melikü'l-Küttab, returned to Tehran by completing his pilgrimage in 1886, which he started in 1885. The observations and experiences of the traveler's journey were published under the name of *Sefername-yi Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani*. At the center of this study is the part of Ferahani's pilgrimage from Tehran to Istanbul. At this stage of his journey, Ferahani visited cities such as Kazvin, Reşt, Enzeli, Baku, Batumi, and Tbilisi, respectively; he reached Istanbul by passing through cities such as Trabzon, Giresun, Ordu, and Samsun via the Black Sea from Tbilisi. In the introductory part of this study, the life and works of Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani and the background of his Istanbul journey are discussed. In the following chapters of the study, the author's journey from Tehran to Istanbul is evaluated. In the

conclusion part, a summary of Ferahani's return journey is given. With this article, it is aimed to introduce the pilgrimage journeys of Iranian pilgrims in the last period of the Ottoman Empire and the lesser-known Iranian traveler Ferahani in Turkey, thus making a modest contribution to Iranian studies.

Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani was born in 1264 (1857-58) in Ahengran village of Ferahan. His father is Mirza Muhammed Mahdi, one of the significant scholars and poets of the period of Feth Ali Shah. His father, who was also a good calligrapher, was also known by the nickname *Melikü'l-Küttâb*. Mirza Hüseyin Ferahani lost his father when he was seven years old. He lived in his village with his mother until he was 12 years old. When his mother moved to Mecca to perform the pilgrimage, she sent her son to her brother Mirza Muhammed Malik in Tehran. During his time in Tehran, Ferahani studied Persian, Arabic and literature. When Sa'id Khan Mu'temenü'l-Mülk became the Foreign Minister of the Qajar Dynasty in 1286, Mirza Hüseyin was sent to Mumbai for political negotiations with Aga Khan Mehellati in the entourage of Fazlullah Khan, the son of Azudü'l-Mülk Kazvini. After this mission, he started to take an interest in travel. When Nasirüddin Shah went to Iraq to visit holy places in 1287 (1890), he was sent to Baghdad on a diplomatic mission. His task in Baghdad was to improve relations between the Qajar Dynasty and the children of Aga Khan Mehellati. However, he could not achieve the expected result in this task. For this reason, he suffered the wrath of the Shah for a while. In time, the shah's anger towards himself decreased and he went on a trip to Khorasan in 1300 (1883) with Nasiruddin Shah.

Hüseyin Ferahani was commissioned by Muhammed Hasan Itimadü's-Saltana to do research on the historical artifacts found in Khorasan. Ferahani successfully fulfilled the task given by Itimadü's-Saltana and returned. Assisted Itimadü's-Saltana to write a book entitled *The Place Where the Sun Rises*. In 1302 (1885), he went on a pilgrimage to the Hijaz via the Caucasus via Istanbul. He wrote a travelogue about this journey by the order of Nasirüddin Shah. Nasirüddin Shah, who was impressed by the rich content of this travelogue and especially the poems sprinkled in the text, gave him the nickname *Melikü'll-küttâb*, which was also his father's nickname.

Ferahani, who died at the age of 67 (1331), has other works than this travel book. His works named *Hâlet* and *Adabü's-server* are important. These two works were published in 1311 (1894) in Tehran by the son of the author, Han Melik Sasani. His friend Edibü'l-memâlik claimed that he had other writings called *Mecmû'a-i Eş'âr* and *Münşeât*. However, these works have not reached the present day.

The Sefername of Mirza Muhammed Hüseyin Khan Ferahani is an example of travelogues of the "Sefername-i Hajj" type. Ferahani started his pilgrimage, which is the subject of his book, on 4 Shawwal 1302 (July 17, 1885); He completed his journey on 15 Rabiü'l-Ahir 1303 (January 21, 1886). Ferahani, who started his journey from Tehran, stop by Kazvin, Resht (Gilan), and Bender Enzeli, respectively, within the borders of Iran. He followed the route of Baku, Batumi, and Tbilisi in the Caucasus. He reached Istanbul by stopping by Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop and Inebolu via the Black Sea from Tbilisi. He went to Alexandria by ship from Istanbul. From here he reached Jeddah by sea. He performed the pilgrimage from Jeddah to Mecca and Medina. Ferahani used the Suez Canal on his way back; he returned to Istanbul from the Mediterranean and the Aegean. It passed through the Black Sea to Batumi, Baku, Enzeli, Resht, and Lahican. He passed from Lahican to Qazvin, reached Tehran via Qazvin, and completed his journey. Ferahani carefully took note of what he saw and heard during his travel and wrote it down in a plain and fluent style. Ferahani's pilgrimage travel book contains very valuable information about the daily life of the places where the author went, the architecture of the cities he visited, and the geographical features. Although Ferahani is not a well-known personality, his work stands out as one of the rare travel books written during the reign of Nasirüddin Shah. The work includes some remarkable observations about places that were not only Iran but also partly Russia and mostly Ottoman lands at that time. In addition, the author mentioned various issues about the roads he passed, the places he stayed (mihmanhouse-guest house, guest house, hotel), schools, mosques, and agricultural lands he came across along the way. Among the subjects that the author is interested in are the clothing, eating and drinking habits, behavior styles, customs, and traditions of the people on his road. In addition to all these, the author also took note of the Iranians in the places he visited. While giving the final shape to his work,

the author also benefited from the information in various books he examined after returning to Tehran, as well as his observations. Travelogues, also known as travel writings, are a type of writing in which travelers describe the points that attract their attention in a literary style. Travelogues are historical sources that contain important information about the history, geography, trade, population and architecture of a country or a city in the light of personal observations of travelers. Travelogues which help their readers to travel to the geography of the period in which they were written, on the one hand, and discover the people, culture, climate, economy, beliefs, customs, and traditions of that geography, on the other hand, travelogues are not only history book or a souvenir from the past, but also has guide features.

Since the time of our beloved Prophet and the Four Caliphs, Muslims have made various journeys to facilitate the conquest of Islam, spread the religion of Islam, and to learn Islamic sciences. These trips were sometimes made as an official (ambassador) of a state. There were also Muslims who traveled to explore other faiths and meet different cultures. An example of such travels is the work *Tahkiku mâi'l-Hind* by Bîrûnî (973, 4 September-1048, 13 December). However, the first known Islamic traveler is *Makhûl b. Abu Muslim*. Abu Muslim traveled to Egypt, Syria, Iraq, and the Hejaz. *Suleiman of Basra* (Süleyman et-Tacir), a famous merchant in the ninth century, started his journey from the Persian Gulf and reached to shores of China. However, the main factor that drives Muslims to travel is the pilgrimage. One of the five pillars of Islam is the pilgrimage, which is based on the fact that every Muslim who can afford must visit Mecca at least once in his life. The journey story of many Muslim travelers begins with the pilgrimage. One of the best examples of this is *Ibn Batuta*, the most famous traveler of the Middle Ages and the Islamic world.

The journey story of Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani, which is the subject of this study, is also a pilgrimage narrative. Ferahani wrote down detailed information about the places he visited and saw during his pilgrimage, which he started from Tehran. In the light of these informations, the reader can have a broad idea about both Iran and the

Ottoman lands that the traveler visited during his travels in the late 19th century.

Ferahani's travel includes both land and sea voyages. The traveler wrote about the beauties and difficulties he encountered during his journey in a literary, simple, and fluent style. In this study, the journey of the traveler from Tehran to Istanbul is emphasized. This stage of Ferahani's journey, explains the route followed by the Iranian pilgrims, from Iran to the Caucasus, from the Caucasus to Istanbul after the 19th century, and the various difficulties experienced by the pilgrims along the way. In addition, Ferahani provides valuable information on many different subjects, especially the condition of the roads, the location of the cities on the road and various features, currencies of the period, various length and weight measurements. However, while the author is quite consistent in his knowledge of the cities in the Caucasus, he sometimes has mistakes in his informations from Trabzon to Istanbul. The main reason for this should be that the traveler stayed for a short time in the places he described and could not get reliable information. The manuscript copy of "Sefername-i Mirza Muhammed Hüseyin Ferahani" is in the National Library of Iran. Ferahani started his pilgrimage, which is the subject of this book, on 4 Shawwal 1302 (July 17, 1885) towards the end of the reign of Nasiruddin Shah; he completed his journey on 15 Rabiü'l-Ahir 1303 (21 January 1886). On his journey from Tehran, he stopped by Kazvin, Resht, Bender Enzeli, and Caucasus (Baku, Batumi and Tbilisi), respectively. He reached Istanbul by stopping by Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop and Inebolu via the Black Sea from Tbilisi. Here he rested for a short time. He got on the ship from Istanbul and reached the Port of Alexandria. From there he reached Jeddah by sea. He performed the pilgrimage in Mecca and Medina. From here, he passed the Suez Canal and returned to Istanbul by sea. He passed through the Black Sea to Batumi, Baku, Enzeli, Reshte and Lahican. He spent a few days resting here. Later, he reached Tehran via Qazvin and completed his journey. In the remaining parts of the travelogue, the traveler first gave detailed information about Istanbul. Then he reached Gallipoli, Çanakkale, Lesbos and Izmir by sea. Then he told about Chios, Laresh and Rhodes Islands in the Aegean Sea, which he stopped along the way. After these islands, the author's stop on his pilgrimage was Alexandria. He also mentioned important details about

Alexandria. After Alexandria, Ferahani finally stopped by Jeddah, Mecca and Medina and fulfilled his primary goal of pilgrimage. The traveler started his way back through the Suez Canal; He reached Iran, through Ismailiye, Port Said, Izmir, Istanbul, Trabzon, Batumi, and Baku, respectively. He completed his journey by arriving in Tehran on 15 Rebiü'l-Ahir 1303 (1886, 21 January) from Baku via Enzeli, Resht and Lahican.

Araştırma Makalesi/Research Article

Attila'nın Galya Seferi

Fatma Aysel Dıngıl Ilgın*

(ORCID: 0000-0002-3744-9659)

Makale Gönderim Tarihi

26.07.2022

Makale Kabul Tarihi

11.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Dıngıl Ilgın, F. A., "Attila'nın Galya Seferi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 681-707.

APA: Dıngıl Ilgın, F. A. (2022). Attila'nın Galya Seferi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 681-707.

Öz

Avrupa Hunları Kavimler Göçü sonucunda Doğu Avrupa coğrafyasına geldiklerinde Avrasya'daki topluluklarla organize bir şekilde hareket etmişler ve daha bölgeye gelir gelmez büyük bir tehdit oluşturmuşlardır. Doğu ve batı yönünde sürekli olarak akınlarla ganimet ve toprak elde etmeye çalışan Avrupa Hunları Uldız döneminde diplomatik bir hamle ile Doğu ve Batı Roma imparatorlukları ile anlaşma yapmış ve topraklarını Tuna'dan Macaristan'a kadar genişletmişlerdir. Uldız'ın bu hamlesi daha sonraki yıllarda Avrupa Hunlarının dış politikasını da belirlemiştir. Attila'nın başarılarla dolu kağanlığının son dönemlerine rastlayan Galya Seferi, planlanması, gerçekleştirilmesi ve sonuçları bakımından Türk askeri geleneğinin izlerini taşıyan önemli bir seferdir. Seferin sonucu her ne kadar kaynaklarda Hunlar için büyük bir yenilgi olarak gösterilse de ayrıntılı biçimde incelendiğinde durum değişmektedir. Amacımız çalışmamızda Galya Seferi'ni hazırlayan sebepler, seferin gidişatı ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgiler vermektir.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, fatma.aysel@istanbul.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., İstanbul University Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Hunları, Roma İmparatorluğu, Galya Seferi, Attila, Aetius

Gaul Campaign of Attila

Abstract

When the European Huns came to Eastern Europe as a result of the Migration of Tribes, that they initiated, they acted in an organized manner with the communities in Eurasia and posed a great threat as soon as they arrived in the region. The European Huns, who were constantly trying to obtain booty and land with raids in the east and west, made agreements with the Eastern and Western Roman Empires with a diplomatic move during the Uldız period and expanded their lands from the Danube to Hungary. This move of Uldız also determined the foreign policy of the European Huns in the following years. The Gallic Expedition, which coincided with the last periods of Attila's successful reign, bears traces of the Turkish military tradition in terms of its planning, realization and results. Although the result of the campaign is shown as a great defeat for the Huns in the sources, the situation changes when examined in detail. In our study, we aim to give detailed information about the reasons that prepared the Gallic Expedition, the course and results of the expedition.

Keywords: European Huns, Roman Empire, Gallic Expedition, Attila, Aetius.

Kadim Türk tarihinin Avrupa'daki en güçlü temsilcilerinden biri olan Avrupa Hunları, yerleştikleri Panonya coğrafyasında tarih sahnesine çıkmaya başladıkları andan itibaren Avrupa'da adlarından söz ettirmişlerdir. Özellikle son derece planlı bir şekilde yürüttükleri askeri stratejileri, Türkistan'dan getirdikleri kağanlık teşkilatı anlayışı çerçevesinde şekillenmiş ve bu yönleri ile Avrupa'daki tüm topluluk ve devletlerden farklı olduklarını göstermişlerdir. Avrupa Hunları'nın ilk kağanı Balamir önderliğinde temelleri atılmaya başlanan Hun dış politikası Uldız ve Rua dönemlerinde büyük bir gelişme kaydetmiş, Attila başa geçtiğinde ise zirveye ulaşmıştır.

Rua döneminde Doğu Roma'ya karşı Batı Roma'ya yardım siyaseti Uldız döneminde de sürdürülmüştür. Galya seferi sırasında Attila'nın karşısında yer alan Aetius ile ilk münasebetler ise Rua devrinde başlamış ve Hun yardımcı birlikleri Batı Roma'ya onun döneminde gönderilmiştir. Aetius Hunlarla dostane ilişkiler içinde olmuş, onlar sayesinde 425-427 yıllarında Galya'da Vizigotları (Batı Gotları) bertaraf edebilmiştir. Hatta

daha sonra Attila'ya Batı Roma askerlerinin üstadı unvanı verilmesine öncülük emiştir. Ancak Attila bu unvanı Roma birliklerinin komutasını almak için kabul etmemiştir. Sadece bol miktarda tahıl almış ve kendi birliklerinin iâşesini sağlayabilmiştir¹. Aetius hakkında kısaca bilgi vermek gerekirse 391 yılında Got asıllı bir babanın oğlu olarak Silistre'de dünyaya gelmiştir. 405 yılında henüz 14 yaşında iken bir anlaşma sonucunda Vizigot (Batı Gotları) Kralı Alarik'in yanına gönderilmiş ve 408 yılına kadar burada kalması planlanmıştır. 408 yılında da Hun hakanı Uldız'ın sarayına gönderilmiş ve muhtemelen 420'li yılların başında Karaton'un hükümdarlığı sırasında Hun sarayından ayrılmıştır. 425 yılında babasının yerine Galya komutanı olarak atanmış ve kısa zamanda büyük başarılarla imza atmıştır. 448 yılında isyan eden Bacaude'ları yenerek Galya Seferi sırasında önemli bir rol oynayacak olan liderleri Edekon'un Attila'ya kaçmasına neden olmuştur.

Attila ise keskin zekâsı, askeri alandaki üstün yetenekleri ve maneviyatı sayesinde devletin başına geçtiği andan itibaren kağanlık en parlak çağını yaşamaya başlamıştır. Atalarından miras kalan kağanlık geleneği ve kuta sahip olarak tüm dünyaya hakim olma anlayışının ışığında Avrupa Hun Hakanlığı'nın dış politikasını şekillendirmiş, bölgenin en güçlü devletlerine zor zamanlar yaşatmıştır. 434 yılında Doğu Roma İmparatorluğu ile Margus Barış Anlaşması'nı imzalayarak yönünü Balkanlara çevirmiştir. 441 ve 447 yıllarında gerçekleşen I. ve II. Balkan Seferleri sonucunda yapılan Anatolius Barışının şartları Doğu Roma İmparatorluğu'nu ekonomik ve diplomatik olarak son derece zorlamış ve Hunların aslında Doğu Roma'yı hâkimiyet altına almış olduğunun da bir göstergesi olmuştur. 445 yılından itibaren Attila kardeşi Bleda'nın ölümü üzerine tek başına hükümdar olarak gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bir çobanın savaş tanrısı Ares'in kılıcının kendisine vermesi üzere de yenilmezliği tescillenmiştir. II. Balkan Seferi'nden sonra sıranın Batı Roma İmparatorluğu'na geldiğini düşünen Attila, gerekli hazırlıklarını yaparak hem Türk hem de Avrupa tarihinin dönüm noktalarından biri olan Galya Seferi'ni gerçekleştirmiştir. Sefer sırasında Batı Roma koalisyon orduları ile Hun koalisyon ordularının karşı karşıya geldiği Katalan Düzlükleri Savaşı çok sayıda kayıpla sonuçlanmış, Attila, planladığı dış politikasının

¹E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, The Clarendon Press, Oxford 1948, pp. 148.

gereklerini yerine getirmek üzere ertesi yıl yeniden Roma üzerine yürümüştür. Bu sefer sırasında tarih ve sanat eserlerinde kendisine büyük bir yer edinmiş olan Attila ve Papa Leo karşılaşması gerçekleşmiştir. Bu karşılaşma Attila ve Hun algısının bir yansıması olarak önemli bir örnek teşkil etmekte ve günümüzde Batı'daki algının da temellerini oluşturmaktadır.

Attila'nın Galya seferi hem planlanması hem de neredeyse Avrupa'da yaşayan bütün halkların kavuşma noktası olması açısından kaynaklarda kendisine oldukça fazla yer bulmuştur. Bu kaynaklar arasında birinci sırada Bizans kaynakları gelmektedir. Bizans kaynaklarında Galya Seferi hakkında bilgi veren ana kaynaklardan biri Mısırlı Olympiodoros'un eseridir. İtalya, Galya ve İspanya hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler Galya Seferi açısından çağdaş olmasa da önemlidir. Gregory of Tours adlı eserde de Galya Seferi hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler verilmiş ve Aetius'un Galya'yı Attila'ya karşı savunması bağlamında olaylar aktarılmıştır. Onun Hunlar hakkında verdiği bilgiler "Tanrı'nın kırbacı" unvanı ile bağdaştırılarak açıklanabilir. Zira o eserinin ikinci bölümünde Hunların Galya Seferi'nin bir ceza olarak görmüş ve Merovenjiyen Hanedanı'na mensup imparatorun kiliseye karşı işlediği günahlar neticesinde tıpkı Eski Ahit'teki İsrailoğulları gibi onun da karşısına ceza olarak Attila'nın çıkarıldığını anlatmıştır. Bu görüşlerini Attila'nın daha önce Orleans kentine gerçekleştirmiş olduğu kuşatmayı ilahî güçlerin etkisiyle geri çektiğini söyleyerek güçlendirmiştir. Hatta Aetius'un zaferinin de buna bağlı olduğunu yoksa Attila'ya karşı gelemeyeceğini söylemiştir². Kuzey İspanya kökenli tarihçi Hydatius, Galya bölgesine yakın bir yerde yaşadığı için seferle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Yine VI. Yüzyılın önemli tarihçilerinden biri olan Jordanes ile Gregory of Tours'un çağdaşı olan Prokopios da Galya ve Attila'nın seferleri hakkında malumatları ile ünlü iki tarihçi olmalarına rağmen Galya Seferi hakkındaki görüşlerinde Aetius'u daha ön plana çıkarmışlar ve bu şekilde Attila'yı geri planda bırakma hatasına düşmüşlerdir. Aynı zamanda bir şair de olan piskopos Sidonius Apollinaris de aristokrat sınıfın yaşadığı olayları tasvir ederek Galya bölgesi ve Katalan Düzüklerinde yaşanan

²Gregory of Tours'un Galya Seferi ile ilgili verdiği bilgiler Jordanes veya Cassiodorus'tan şair Fortunatus aracılığıyla alınmış bilgilerdir. Ayrıca Aetius hakkında çok iyi bilgi sahibi olan Frigeridus'un kayıp tarihinden alıntılar yapmıştır. Bkz: Walter Goffart, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800)*, Princeton University Press, 1988, pp.14.

olayları ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Sidonius Apollinaris İmparator Avitus'a (455-456) yazdığı övgü dolu şiirinde Galya Seferi ile ilgili olarak "barbarların tümü kuzeyden bir anda Galya'ya döküldü" dizelerine yer vermiştir. Antakyalı İshak'ın eserinde de Hunların İstanbul kuşatmaları hakkında bilgi verilmektedir. Diyakoz Paul'un verdiği bilgilerde de Galya Seferi İtalya tarihinin bir dönüm noktası olarak anlatılmıştır. Attila ve savaşa katılan diğer tarafları İtalya'nın bir döneminden başka bir dönemine geçişte birer figür olarak gösterilmişler, Papa Leo ve Aziz Sverianus ise asıl kahramanlar olarak addedilmişlerdir³. Diyakoz Paul'un verdiği bilgilerde Attila'nın Galya seferine giderken yanında Papaz Oktor adlı birini götürdüğünü söylemesi Türk kültür tarihi açısından son derece önemlidir⁴. Bu bilgidен de anlaşılan Attila'nın Galya Seferi'ni aynı zamanda kiliseye karşı bir faaliyet olarak gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu nedenle Galya seferi dünya tarihinde askeri yönünün yanı sıra din, psikoloji ve sanat yönleri ile de ses getirmiştir.

Resim 1. Raphael tarafından çizilen "Attila'nın geri çekilmesi" adlı ünlü tablo⁵

Attila'nın yönünü Doğu Roma İmparatorluğu'na son olarak 447 yılında çevirmesi ile II. Theodosius (401-450) büyük bir sarsıntı yaşamıştır. Çünkü mor imparatorluk giysisini giyen II. Theodosius dedesi büyük Theodosius ile aynı adı taşımaktan başka bir kabiliyete sahip değildir. Bu nedenle İstanbul'un dört bir yanını bugün kendi adı ile anılan surlarla çevirerek korumaya çekilmiştir. Düşmanın surları aşamayacağını ve bir meydan savaşı yaşanmayacağını tahmin ederek yaptığı bu hamle Attila'nın ayak sesleri ile hayal kırıklığına uğramış şehrin surları aynı yıl yaşanan büyük deprem nedeniyle pek çok yerden yıkılmıştır. Şehrin ileri gelenleri derhal surları onarmaya girişmişlerdir. Attila'nın son derece güçlü gelen ayak sesleri ordusunda salgın bir hastalığın yayılması ve bu

³ Goffart, a.g.e., pp.369.

⁴ Goffart, a.g.e., pp.374. Attila bu kişiyi yanında kehanette bulunması için götürmüş ve savaş hakkında görüşlerini almak istemiştir. Ayrıca isminin Attila'nın amcası Oktor ile benzerliği Türk kültürünün temeli olan atalar kültü bakımından son derece manidardır.

⁵Bu tabloda Attila Po'nun bir kolu olan Mincio'yu geçmek üzereyken Papa tarafından durdurulduğu hatta ellerinde kılıçları ile Aziz Peter ve Paul'un Attila'yı korkutmak için Papa'nın üzerinde durmalarını anlatılmaktadır. Nic Fields, *Attila the Hun Leadership, Strategy, Conflict*, Osprey Publishing, 2015, pp. 28.

yüzdenseferini yarıda keserek Macar ovalarındaki yurduna geri dönmek zorunda kalmasına sebep olmuştur⁶. Bu yüzden kısa bir süre olsa da için İstanbul Attila’dan kurtulmuş oluyordu⁷. Attila Galya Seferi’ne başlamadan önce Doğu Roma İmparatorluğu’nda da önemli gelişmeler olmuştur. Attan düşerek ani bir şekilde ölen II. Theodosius’un yerine Marcian (450-457) geçmiştir. Attila kendisine ödemeleri gereken vergiyi yeni imparatora hatırlattığı zaman o: “dostlarım için hediyelerim düşmanlarım için ise ordularım var.” diyerek Attila’ya cesur bir cevap vermiştir. Ancak oldukça zor bir dönemden geçen Doğu Roma

⁶Anatolius Barış’ının şartlarından Doğu Roma’yı en çok zorlayan şart yıllık verginin üç katına çıkarılması olmuş ve imparator bu durumdan kurtulabilmek için Attila’ya bir suikast düzenlemeye karar vermiştir. 448 yılında Edekon, Orestes, Priskos, Maximinus ve suikasti gerçekleştirecek olan Bigila’nın içinde bulunduğu elçilik heyeti Hun yurduna ulaşmıştır. Ancak Doğu Roma toprakları içerisinde kendi sorunları olan Edekon Attila’ya beslediği müttefiklik duyguları ile suikasti ona haber vermiştir. Bunun üzerine Attila Theodosius’a hitaben kendisine haraç veren biri olarak onun kölesi duruma düştüğünü ancak kölelik onurunu bile koruyamayarak efendisine ihanet ettiğini belirten bir mektup göndermiş ve suikastten haberinin olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine İmparator Attila’yı yatıştırmak için yeni bir heyet göndermiş fakat düşünülen aksine Attila bu kez çok sakin davranmıştır. Zira Theodosius’u bu duruma sokmak ona yetmiş, yönünü Batı Roma’ya çevirmek için arayışlara girişmiştir. Bu nedenle gelen elçilerden yalnızca Slyvanus’un iadesini talep etmiştir. 449 yılında Attila ile barış yapmak için gelen elçilik heyeti Attila’ya çeşitli hediyeler getirmişler, Attila ve Bleda’nın katibi olan Constatinus Sirmium şehrinin esir düşmesi durumunda şehrin psikoposundan kendisini kurtarması için altın kâseleri fide olarak vermesini istemiştir. Constantinus Sirmium şehrinin psikoposundan aldığı kâseleri Slyvanus adlı bir kişiye yine altın karşılığında vermiş ve bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmaya göre eğer Constantinus altınları geri ödeyemez ise Slyvanus kâseleri istediği gibi kullanabilme hakkına sahip olacaktı. Yapılan bu anlaşma Attila ve Bleda tarafından duyulunca Constantinus kazığa oturtularak idam edilmiştir. Bunun üzerine Batı Roma, elçi göndererek Attila’ya Slyvanus’un kaseleri yalnızca rehin olarak aldığını, aslında bir suçunun olmadığını ve eğer onu istemekten vazgeçerse kaselerin değeri kadar altının kendisine verileceğini söyleyerek onu sakinleştirmeye çalışmıştı. Ancak Attila ikna olmamış ve Slyvanus’un derhal kendisine verilmesini aksi takdirde savaş açacağını söylemiştir. Attila’nın bu isteği bazı tarihçiler tarafından her ne kadar savaş açmak için bahane üretmiş olduğu şeklinde yorumlansa da kanaatimizce kadim Türk töresinin hükümleri burada devreye girmiş bulunmaktadır. Eski Türk toplumunda hırsızlık adam öldürme ve zinadan sonra en büyük ikinci suç olarak sayılmaktadır. Türk kültürünün Avrupa’daki temsilcileri Avrupa Hunlarında da bu durum aynı kalmış ve bu hırsızlık olayı ölümlü sonuçlanmıştır. Bkz: Hrvoje Gracanin, “The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449”, *Byzantinoslavica*, Vol. LXI, Prague 2003, pp. 61.

⁷Michael A. Babcock, *The Night Attila Died*, Berkley Books, New-York, 2005, pp.9.

İmparatorluğu için fazlasıyla korkusuzca olan bu sözler Attila'yı kızdırmış olsa da diplomatik planlarından vazgeçmeyerek sadece tehdit etmekle yetinmiştir. Daha sonra Batı Roma imparatoru Valentinianus'a (419-455) elçi göndererek elçiden " benim ve sizin efendiniz olan Attila, benim aracılığımla sizden bu sarayı kendisi için hazırlamanızı emrediyor"⁸ demesini istemiş ve bu şekilde son derece kendinden emin bir mesaj vermiş ve yönünü batıya çevirmiştir. Bu küstahça tavır karşısında Batı Roma'nın güçlü ismi Aetius Got Kralı Theodorikten yardım istemek zorunda kalmıştır. Attila daha ilk başta akıllı bir biçimde psikolojik bir üstünlük sağlamayı başarmıştır. Ayrıca Batı Roma'yı Attila konusunda sarsmış ve artık Aetius ile dostluğuna güvenemeyeceklerini, hedefin Vizigotlar (Batı Gotları) olmadığını ve Attila durdurulmazsa ilerleyişinin Roma düşene kadar devam edeceğini anlamalarını sağlamıştır⁹.

448 yılında aslen bir doktor olan eğitilmiş, bilgili köylü (Bacaudlar)¹⁰ isyancılardan Edekon¹¹ Attila'nın Galya Seferi'nin stratejisini belirlemede etkili bir rol üstlenmiştir¹². Ayrıca Attila'nın dağınık halde yaşayan ve müttefiki olabilecek bütün boylarla diplomatik ilişkileri de sonuç vermiş ve Attila 451 yılında içlerinde başta Germenler olmak üzere, Gepidler, Ostrogotlar, Rugiler, Edekon'un başında bulunduğu Skirler, Alamanlar, Heruller ve Burgundlardan oluşan ordusu ile Galya seferine çıkmıştır¹³.

⁸Ayşe Kazdal, *Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler (Tercüme, Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2915, s. 57.

⁹John Man, *Attila The Barbarian King Who Challenged Rome*, Thomas Dunne Books, New York 2006, pp. 209.

¹⁰Bacaudların vergi memurlarının baskısı altında ezilen köylü bir halk oldukları ve bu ayaklanmalarına bazı aydınların da sempati duyduğunu, barbarların ise özgürlük temsilcisi oldukları ve bu nedenle de başlarındaki kişinin Attila'ya sığındığı bilinmektedir. Bkz: István Boná, *Das Hunnenreich*, Konrad Theiss Verlag, Corvina 1991, s. 102.

¹¹Edekon entelektüel bir kişidir ve Galya'da haksız uygulamalara karşı son derece bilinçli bir isyan çıkarmıştır. Bkz: Boná, *a.g.e.*, s. 100. Aynı zamanda Attila'nın sırdaşı ve habercisi olan kişidir. Bkz: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, C:II, Brill, Leiden 1983, s. 121.

¹²Boná, *a.g.e.*, s. 90.

¹³Boná, *a.g.e.*, s. 92.

İtil'den Atlantik'e kadar bütün halkların bir araya geldiği bir karşılaşma yaşanmıştır¹⁴.

Batı Roma başkumandanı Aetius Doğu Roma ile Attila arasında yaşananların farkına varmış, Hunlara ödemeleri gereken vergiyi günün gününe ödemelerine rağmen Attila'nın yeni hedefinin kendisi olacağını da fark etmiş ve Attila'ya karşı müttefikler aramaya girişmiştir. Tam da bu sırada III. Valentinianus'un kız kardeşi ve Gallia Plicidia'nın kızı olan Honoria annesinin ölümünden sonra ağabeyinin kendisini bekar bırakarak tahta çıkmasını engelleme girişimine karşılık 450 yılında Attila'ya bir nişan yüzüğü göndermiştir. Ancak kardeşi III. Valentinianus durumu öğrenince onu bir kuleye kapatmıştır. Jordanes'in verdiği bilgilere göre Honoria kapatıldığı kuleden intikam almak için Attila'ya haber vermek istemiş ve bunun için gizlice bir harem ağası göndermiştir¹⁵. Bunun üzerine Attila, Honoria'yı ve imparatorluk topraklarının yarısını çeyiz olarak göndermedikleri takdirde İtalya'yı işgal edeceğini haber vermiştir¹⁶. Ancak Valentinianus cevap olarak Honoria'yı başkasıyla evlendirdiğini ve Roma tahtının bir kadının değil yalnızca bir erkeğin egemenliğinde olabileceğini söylemiştir¹⁷.

Resim 2. V. yüzyıldan kalma haç ortasındaki madalyonda muhtemelen Gallia Placidia ve iki çocuğu (III. Valentinianus ve Honoria) temsil edilmektedir. (Museo Civica dell'Eta Cristiana, Brescia, İtalya)¹⁸

Batı Roma İmparatorluğu'nda III. Valentinianus dönemi aslında görünmez, etkisiz bir imparatorun dönemi olarak görülmüştür. Çağdaş kaynaklar Aetius'un fikirlerinin ve faaliyetlerinin egemen olduğu yönünde hemfikirdirler. Bu nedenle Valentinianus'un bir lutlama sırasında Aetius'u sağ ve sol elini kesmek suretiyle öldürdüğünü ve Sidonius Apollinaris'in verdiği bilgilere göre de bu hamlenin

¹⁴Colin Douglas Gordon, *The Age of Attila*, The University of Michigan Press, 1961, pp. 107.

¹⁵Wilhelm Martens, *Jordanes Gotengeschichte Auszüge aus seiner Römischen Geschichte*, Leipzig, Franz Dunder Verlag, 1884, s. 71.

¹⁶Babcock, *a.g.e.*, pp. 8.

¹⁷Man, *a.g.e.*, pp. 207.

¹⁸Babcock, *a.g.e.*, pp. 168.

imparatorluğun sonunu getirdiği bilinmektedir¹⁹. Ancak Ernst Stein'in ortaya attığı teze göre de Aetius başından beri aristokrasinin gücünü kullanarak imparatora karşı bir tavır takınmış ve bu durum imparatorluğun sonunu getirmiştir²⁰. Stein, Aetius'un politikasını şu şekilde açıklamaktadır: Zengin toprak sahiplerini imparatorluğa karşı kıskırtarak imparatorluk hazinesinin boş kalmasını sağlayan Aetius böylece orduyu tamamen elinde tutabilmiştir. Ancak ordudaki diğer komutanlara çok fazla güvenemeyeceği için Hunlarla olan dostluğunu kullanarak kendine özgü bir ordu da oluşturmuştur. Bu da onun imparatorluk içindeki kudretini arttırmıştır. 450 'li yıllarda artık bu büyük toprak sahipleri aristokrasinin tek hâkimi olmuşlardır ki bunlar aynı zamanda imparatorluk topraklarındaki Galya'nın da tek hâkimi haline gelmişlerdir²¹.

Resim 3. Ravenna'da III. Valentinianus adına basılmış altın bir solidi²².

¹⁹Briggs L. Twyman, "Aetius and the Arsitocracy", *Historia: Zeitschrift für die Geschichte*, Vol: XIX, No:4, 1970, pp. 480.

²⁰Twyman, a.g.m.,pp. 480.

²¹Twyman, a.g.m. pp. 482.

²²Bu solidi üzerinde III. Valentinianus sağ elinde Hıristiyanlığı simgeleyen bir haç, sol elinde galibiyeti işaret eden bir melek ve ayağında da zaferin habercisi insan başlı bir yılan taşımaktadır. Ancak bunlar yalnızca bir algı oluşturma çabası idi. Zira uzun hükümdarlık döneminde Galya dahil batının parçalanmasına şahitlik etmişti. Bkz: Fields, a.g.e., pp. 43.

Galya seferinde diğer yandan Vizigotlar (Batı Gotları) da bir anahtar konumunda olmuşlardır çünkü o sırada hem Romalıların hem de Hunların düşmanı idiler. Onların önemli bir aktör olduklarını çok iyi bilen Attila onlara karşı öyle akıllıca bir hamle yapmıştır ki Vizigotların (Batı Gotlarının) onun acemi bir diplomat olduğunu düşünmelerini sağlamıştır²³. Şöyle ki: Vizigotların (Batı Gotları) efendileri olan Hunlardan kaçtıklarını ve geri gelmelerinin gerektiğini söyleyerek yalandan bir tartışma yaratmıştır. Romalılar buna çok sevinmişlerdir ancak Attila Vizigotlara (Batı Gotlarına) haber göndererek gerçek düşmanlarının Romalılar olduğunu ısrarla hatırlatmıştır. Bu arada Theodorik'in kızı ile Vandal Kralı'nın oğlu Hunerik meselesi²⁴ yüzünden Vizigotlar (Batı Gotları) ile Vandalların arası da açık olduğu için Vandal Kralı Geiserik Vizigotlara (Batı Gotları) vurulacak bir darbeyi merakla beklemiştir. Eğer Attila bunu başarabilirse Hazar'dan Atlantik'e kadar olan bütün bölgeye hakim olacaktı²⁵.

Bu sırada Frankların da "yarı efsanevi Merovenj" olarak bilinen kralları ölmüş ve sonrasında Frank-Roma ilişkileri bir karmaşa içine girmiştir. Frank Kralı'nın iki oğlunun taht mücadelesine girişmesi, Attila'nın dikkatini iyice batıya çevirmesine neden olmuştur. Aetius, kralın oğullarından Priskos'un Attila'nın Galya Seferi'nden yaklaşık bir yıl önce bir sefreti sırasında gördüklerinden yola çıkarak ifade ettiği üzere "henüz yanaklarında şeftali tüyü olmayan ve sarı saçları omuzlarına dökülecek kadar uzun olan bir delikanlı"yı desteklemiştir. Diğer oğlu ise Attila'yı kendi tarafına çekmek için uğraşmıştır zira Attila'yı kesin bir kazanan olarak görmüştür. Ancak Aetius'un desteklediği oğul²⁶ tahta çıkmıştır²⁷. Bu durum Attila'nın Galya seferinin gidişatını etkilemiştir. Ayrıca Vandal Kralı Geiserik de 412 yılında Galya'ya yerleşen Vizigotlar

²³Man, *a.g.e.*, pp. 199.

²⁴Vandal Kralı Geiserik'in oğlu Hunerik ile Vizigot (Batı Gotları) Kralı Theodorid'in kızı evliydi. İlk başlarda mutlu bir evlilikleri olsa da Hunerik'in çocuklarına bile zalimlik etmesi ve eşinin burnunu keserek babasına göndermesi üzerine Vizigot (Batı Gotları) Kralı intikam almak için bir fırsat aramasına sebep oldu. Bkz: Martens, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵Man, *a.g.e.*, pp. 200-201.

²⁶Hakkında çok fazla bilgiye ulaşamadığımı< bu kral, bazı kaynaklara göre Fransa'nın ilk kralı olan Clovis'in babasıdır. Bkz: Babcock, *a.g.e.*, pp. 181.

²⁷Babcock, *a.g.e.*, pp. 180-181.

(Batı Gotları) ile anlaşmazlıklarından ötürü Attila'nın Galya Seferi'ne uzaktan destek vermiştir²⁸.

451 yılının 23 Nisan günü rahip Adelfius İmparator Marcian'a Doğu Roma tahtına geçişini kutlamak üzere bir mektup göndermiştir. Bu mektup uzun sürecek yazışmalar sürecinin de bir başlangıcını oluşturmaktadır. Papa Leo kilise içindeki karışıklıkları çok iyi bildiği için kilise barışından ilk bahseden kişidir²⁹. Mektuplara bunu yazdırmasının sebebi ise kilise barışının sağlanmasında imparatorun desteğini almaktır³⁰. Hatta bu tarihten iki hafta önce 7 Nisan'da kilise için en kutsal gün olan Paskalya'da Attila'nın Metz'i kuşattığından bahsetmiştir. Attila ordusunu Galya'ya yönlendirmeden önce burada yağma yapmış, Papa Leo da bu durumu mektubuna konu ederek Doğu Roma'dan askerî yardım talebinde bulunmuştur. Papa Leo'nun öncelikli işinin kilise ve düzeni olmasına rağmen Attila'nın faaliyetleri o denli güçlü bir etki yaratmıştır ki Papa'nın bile gündemi haline gelmiştir. Papa Leo mektubunda kendisini ve imparator Marcian'ı kastederek imparatorluğun iki yöneticisinin birlikte hareket ederlerse Hunları durdurabilecekleri inancını taşıdığını söylemiştir³¹. Çünkü Papa Leo imparatorluğun güvenliğinin kilisenin de güvenliğini sağlayacağını bilincine varmıştır bu nedenle kilise ve imparatorluk arasında net bir ayırım yapamamıştır³². Bu sırada Galya yıpranmış elli yıldır, Vandalların, Alanların, Hunların, Suevilerin, Gotların adeta oyun sahası haline gelmiştir³³.

Hun ordusunun Galya bölgesine yaptığı akınlar sonucunda Güney Rusya sınırı önemini kaybetmeye başlayarak ve Hun sınırı daha batıya

²⁸Babcock, *a.g.e.*, pp. 181.

²⁹ Attila'nın seferleri 1944'te Normandiya Çıkarması'na kadar Avrupa'nın göremeyeceği büyüklükte seferler olarak tasvir edilmektedir

³⁰Papa Leo Attila'nın batının şehirlerini yağmaladığı ve Hıristiyan dünyasındaki ayrışmalar nedeniyle 451 yılında İtalya'da bir konsil toplanmasını istedi. Ancak İmparator Marcian konsilin Chalcedon'da (Kadıköy) toplanmasının Konstantinopolis'e daha yakın olmasından dolayı Tuna üzerinden gelebilecek herhangi bir saldırıya hemen müdahale edebilmek adına daha uygun olacağını söyledi ve konsil 8 Ekim 451 tarihinde yaklaşık dört yüz piskoposun katılımı ile toplandı.

³¹Otto Maenchen- Helfen, *The World of the Huns*, University of California Press, London 1973, pp. 130.

³²Babcock, *a.g.e.*, pp.177.

³³Man, *a.g.e.*, 194.

doğru kaymıştır. Bu sınır değişimi arkeolojik bakıyelere de yansımış Galya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Hun kazanları ortaya çıkarılmıştır³⁴. Ayrıca 450'li yıllarda Attila'nın yağma ve haraç ekonomisini Hun iktisadi hayatında daha baskın hale getirmesi Galya Seferi'nin ekonomik anlamda da bir amaç taşıdığını gözler önüne sermektedir³⁵.

Attila, Galya Seferi'ne çıkmadan önce Roma'ya mektup yazarak isteklerini dile getirmiştir. Özellikle Gotlar ve Romalılar arasındaki ittifakı bozmak amacıyla bu mektubu göndermiştir. Aynı anda da Gotlar'a da bir mektup göndererek Romalılar'a karşı kendi saflarında savaşmalarını istemiştir. Aslında Attila Galya Seferi'ne çıkmayı çoktan aklına koymuş, bu mektuplarla yalnızca karşısındaki düşman kuvvetlerine yönelik bir politika yürütmüştür. Zaten mektuplar daha yerlerine ulaşmadan Attila ordusunu çoktan Galya'da konuşlandırmıştır.

Bizans kaynaklarından Jordanes seferde Attila'nın ordusunun 500.000 kişiden ibaret olduğunu söylemektedir ancak Geç Antik Çağ'da hiçbir barbar olarak adlandırılan hiçbir topluluk bu sayıda askere sahip değildir. Keza Roma ordusu bile bu sayılara ulaşmamıştır. Bu nedenle Jordanes'in bunu söylemesinin sebebi zaferin abartılmasına zemin hazırlamaktan başka bir şey değildir. 19 Haziran 451 tarihinde Aetius'un kumandasındaki ordu ile Attila'nın birlikleri ilk kez karşılaşmış ancak Franklar'la Gepidler bilinmeyen bir nedenden dolayı çatışmışlar ve büyük kayıplar vermişlerdir. Attila, Germen ve Slavlardan da yardım alarak 200.000 kişiden oluştuğu ifade edilen ordusu ile 20 Haziran 451 tarihinde Katalan düzlüklerinde Aetius kumandasındaki Roma ordusu ile yeniden karşılaşmıştır. Attila'nın ordusunun sayısı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı antik yazarlar Jordanes'in ifade ettiği gibi beş yüz bin derken³⁶, çağdaş yazarlar otuz bin kadar olduklarını iddia etmektedirler³⁷. Ancak ordunun sadece insanlardan oluşmadığı düşünülürse dört tekerlekli arabalar ve atlar gibi yardımcı öğelerin de varlığı göz önüne alındığında Hunların ordusunun bu denli büyük

³⁴Gyula Laszló, "The Significance of the Hun Golden Bow", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom: I, No: 1-2, Budapest 1951, s. 102.

³⁵David Jäger, *Plündern in Gallien 451-592*, De Gruyter, Berlin 2017, s. 115.

³⁶Wilhelm Martens, *a.g.e.*, s. 58.

³⁷Evan Michael Schultheis, *The Battle of the Catalaunian Fields AD 451*, Pen&Sword Military, Philadelphia 2019, pp.54.

görünmesine şaşırılmamak gerekir. Zira karşı tarafa baştan bir psikolojik üstünlük sağlamayı da beraberinde getiren bu durum savaşın başlangıcında Hunların lehine bir ortamın oluşmasına neden olmuştur³⁸. Ayrıca diğer çağdaş yazarlar da aşağı yukarı benzer bir rakam vermişlerdir ki bu Attila'nın yaratmış olduğu paniğin bir yansıması olarak yorumlanmıştır³⁹. Bu panik o denli büyük olmuştur ki çağdaş yazarlardan Sidonius Apollinaris Attila ile birlikte gelen kavimlerden hâlihazırda yok olmuş olanları⁴⁰ bile zikretmiştir⁴¹. Bu arada Hun ordusunda savaşan kadın savaşçıların olduğunu da söyleyebiliriz zira Hun Kağanlığı'nda kağan eşlerinin yani hatunların kendilerine ait şehirleri olduğunu biliyoruz. Ayrıca Sabirlerde Boğarık Hatun'un kağanlık ve ordu yönettiğini, Utigurlarda da Akkagaz adlı bir kadın yöneticinin bulunduğunu göz önüne alırsak Hun ordusundaki kadın birliklerinin varlığından da söz edebiliriz⁴².

Attila savaş kararını vermeden önce ön Türk kültüründe bir gelenek halini alarak devam eden kahinlere danışma geleneğini de devam ettirmiş ve bir kahine danışmıştır. Bir kurban hayvanının kemikleri ateşe atılarak kemiklerinin özellikle de kürek kemiklerinin çatlaklarından savaşın kaderi tahmin edilmiştir. Kahinler, Attila'ya düşman komutanının savaşta öleceğini⁴³ söyleyince Attila bunu Aetius ile ilişkilendirerek savaş kararı vermiştir ancak yanlış olduğunu savaş sırasında Theoderik öldüğünde anlamıştır.

Attila ordusu ile harekete geçmiş, Ren Irmağı'nı geçerek ordusunun sol kanadını Metz'e, sağ kanadını da Paris ve oradan da Orleans'a doğru göndermiştir. Attila Galya'dan çıktığında arkasında yağmalanmış birçok şehir bırakmış, şehirler halkın ve yöneticilerinin el ele vermesi ile uzun zaman sonra toparlanabilmiştir.

³⁸Schultheis, *a.g.e.*, pp. 56.

³⁹Thompson, *a.g.e.*, pp. 135.

⁴⁰Bastarnia, Bructeri, Geloni, Neuri ve Bellonoti boyları böyledir. Bkz: *The Complete Works of Sidonius Apollinaris*, Delphi Classics, 2017, pp. 527.

⁴¹Thompson, *a.g.e.*, pp. 135.

⁴²Schultheis, *a.g.e.*, pp.44.

⁴³Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Vierter Band, Walter de Gruyter, Berlin 1975, s. 321.

Attila savaş sırasında taktik olarak geleneksel bir yol izlemiş, Aetius'un süvarilerini kanatlarda konuşlandıracağını bildiği için kanatlara süvariler yerleştirmiştir. Böylece merkezdeki konuma hâkim olmayı ve düşmanı çember içine almayı amaçlamıştır. Öncelikle uzaktan düşmanı yıpratmak üzere harekete geçen Attila'nın atlıları peş peşe çıkararak karşı tarafı ok yağmuruna tutacak ve geri çekileceklerdi. Ayrıca yüksek irtifadan dolayı oklar dikey incekleri alanlara atılarak iki yönlü bir saldırı planları hazırlanmıştır. Zaten Hunların savaşlarda bu denli yıkıcı bir etki bırakmalarının nedeni de uyguladıkları bu taktiklerdir⁴⁴. Bu durum düşman zayıflayana ve morali bozulana kadar devam edecektir⁴⁵. Zayıflama ve bozulma emareleri görüldüğünde de asıl karşılaşma için yaklaşacaklardı⁴⁶. Ancak Katalan düzlüklerinde durum böyle olmadı. Aetius klasik bir Romalı general değildi. Hunları çok iyi tanıyordu. Attila'nın taktiklerini önceden tahmin etmiş ve aşağı yukarı Hunlarla aynı savaş taktiklerine sahip olan Alanları merkezde konuşlandırarak yukarıdan harekete geçen Hunların Alanlarla yüz yüze kalmalarını istemiştir. Uzun yıllardır Roma ordusunda savaşan Alanlar, Hunların vurkaç taktiklerini bu şekilde engelleyebileceklerine inanmışlardır. Aetius, böylece Attila'nın hangi kanada yöneleceği konusunda kafasının karışacağını ummuş ve Attila'nın kanatlarını yok etmek için zaman kazanmayı planlamıştır. Savaş sırasında Attila'nın kuvvetleri Aetius'un sağında bulunan tepeyi işgal etmiş, Aetius ise Gepidlere bakan sol tarafı ele geçirmiştir. Theorismund komutasındaki Vizigot (Batı Gotları) birlikleri ve Alanların yardımı ile tepeyi ele geçirmeyi başaran Aetius güçlü bir konuma ulaşmıştır. Attila'nın onu bu güçlü konumdan çıkarması gerekmiş ancak tepeye çıkan yokuşu tırmanırken geri püskürtülmüşlerdir. Ordusunun morali bozulunca Attila onlara moral vermek için yüksek yerleri ele geçirdiklerini ve düşmanın meydanlarda savaşmaktan kaçındıklarını söylemiştir. Bu sırada Attila'nın savaştan önce fikrini aldığı kahinin söylediği gibi Theoderik savaş meydanında ölmüş, birlikleri devralan oğlu Theorismund Attila'nın yerini tespit ederek hücumu geçmiştir. Attila geri çekilmek durumunda kalmış ve müttefik

⁴⁴Schultheis, *a.g.e.*, pp.47.

⁴⁵Hunlar Hollywood filmi sahnesi gibi deriler ve kürklerle Avrupa'ya gelmemişlerdi. Aksine hepsi Avrupa'yı askeri olarak dize getirecek ölçüde iyi silahlanmış ve parlak kıyafetli olarak gelmişlerdir. Bkz: Schultheis, *a.g.e.*, pp.43.

⁴⁶Fields, *a.g.e.*, pp. 35.

birlikler de dahil olmak üzere orduda büyük bir karışıklık yaşanmıştır. Gece olunca herkes karagahına çekilmiş ve ertesi gün sanki savaşı kazanmış gibi hisseden Aetius'un birlikleri yine de temkinli davranmışlardır çünkü Attila'nın büyük bir felakete uğramadıkça savaştan kaçmayacağına farkında olmuşlardır⁴⁷. Savaş sırasında aldığı darbelerden sonra Attila ordusunu bir arada tutabilmek için alıştıkları şekilde her zamanki gibi savaşmalarını, yaralansalar dahi karşı tarafa ölüm götürmelerini emretmiştir⁴⁸. Ancak Attila birliklerinin dağılması ile toparlanamamış, geri çekilmeye başlamış ve Aetius karşısında büyük bir itibar kaybına uğramıştır. Bu durum daha sonra olası bir Galya Seferi'ne çıkarken Attila'nın müttefik bulmasını da zorlaştıracaktır. Bunun yanında Aetius'un geri çekilmeye neden izin vermiş olabileceği de merak edilen bir konu olmuştur. Aetius, Attila'nın amcaları Rua ve Oktar'ın yakın arkadaşları olduğu için Attila ile dostluğu sürdürmek istemiş ve Hun askeri gücünden daha sonra yararlanabilmek ümidiyle onları uzaklaştırmamayı yeğlemiştir. Ayrıca Aetius'ta ordusunda kayıplar vermiş, en yakın müttefiklerinden biri olan Theoderik'i bu savaşta kaybetmiştir. Bu nedenle daha fazla kayıp vermemek adına ordularını dağıtmayı tercih etmiştir.

Tarihçilerin Katalan Düzlükleri adını verdikleri bölgede yaşanan savaşın galibi ve mağlupu konusunda tartışmalar olsa da Batılı kaynaklar Attila'nın mağlup olduğunu yazmaktadırlar. Ancak yaşananlara bakıldığında bu konu tartışmaya hala açıktır⁴⁹. Zira Batı bu savaşı Avrupa'nın Hunlardan kurtulduğu son derece belirleyici bir savaş olarak literatüre işlemiş ve Batı Roma'nın en büyük zaferi olarak göstermiştir. Ancak gerçek bu şekilde değildir. Verilen büyük kayıplara bakılırsa iki taraf ta kazanmamıştır. Hatta çok farklı boylardan oluşan ordusunun kalan kısmını bir arada tutarak Macar ovalarına çekilen ve bir sonraki yıl güçlü bir şekilde yeniden saldıran Attila daha başarılı görünmektedir⁵⁰.

⁴⁷Ian Hughes, *Aetius Attila's Nemesis*, Great Britain 2012, pp. 689-700.

⁴⁸Wilhelm Martens, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁹Brahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2007, s. 79-81.

⁵⁰Fields, *a.g.e.*, pp. 38.

Resim 4. Katalan Düzlükleri'nde Attila ve diğer orduların konumu⁵¹

Bu şekilde bakıldığında Attila istediğini almış, Batı Roma kuvvetlerine ağır kayıplar verdirmiştir. Ayrıca Aetius'da büyük bir itibar kaybına uğramıştır. Savaşın yankıları sonrasında bütün Avrupa'yı sarmıştır. Bu savaş, modern Avrupa'yı şekillendiren bir savaş olarak görülmüştür. Attila eğer kazanmış olsaydı Karadeniz ve Adriyatik arasında hakimiyet kurmuş olacak ve Hıristiyanlık büyük bir darbe alacaktı. Bu durum Avrupa'nın hem etnik hem de kültürel yapısını değiştirdiği gibi, etkileri de günümüze kadar devam edecek;⁵² hatta kendi dönemi için sonraki araştırmacılar tarafından "Avrupa'nın Cengiz Han'ı" olarak nitelendirilecekti⁵³. Medeni ve şehirlielerin konargöçerler tarafından bu denli zora sokulmuş olması Avrupa'nın bundan sonra Hunları yenilmesi çok zor rakipleri olarak görmelerini sağlayacaktı. Romalılar ve Germenler Avrupa'da sonraki bin yılın kaderini belirlemek ve kültürlerini korumak adına Galya'ya adeta akın etmişlerdir⁵⁴.

Attila, bir devletin tabiyeti için askerî bir galibiyetin şart olmadığını çok iyi bildiği için bu sefer sonunda zaten dinî ve siyasî olarak üstünlük kazanmış bir şekilde başkente dönmüştür. Aynı zamanda Katalan Düzlükleri Savaşı olarak tarihe geçen bu olay ile Batılı kaynaklara göre Attila mağlup sayılsa da son derece perişan edici şekilde sonuçlanan bu savaştan sonraki yıl Roma önlerinde yeniden görülmesi Batılı kaynakların iddiasını doğrulamamaktadır⁵⁵.

Galya Seferi'nden sonra 452 yılına gelindiğinde Attila bir kez daha İtalya seferine çıkmıştır. Aetius'un kazandığı sözde başarı yeni müttefikler bulma konusunda yardımcı olmuş hatta Doğu Roma'nın yeni imparatoru Marcian ile bile ittifak ihtimalini doğurmuştur. Attila bunların hepsinden haberdar olmuş ve elinde büyük bir koz bulundurmuştur. Aetius ile Theorismund'un yalnızca Galya seferi sırasında müttefik

⁵¹Fields, *a.g.e.*, pp. 34.

⁵²Bazı tarihçilere göre ise Attila'nın kurduğu kağanlık ne kadar toprak sahibi olursa olsun yine aynı tarihte yıkılacaktı, ayrıca Attila'nın oğulları da topraklara sahip çıkamayacak ve yine tarihte kalacaktı.

⁵³Man, *a.g.e.*, pp. 2.

⁵⁴Altheim, *a.g.e.*, s. 330.

⁵⁵Altheim, *a.g.e.*, s. 323-324.

olduklarını yeni seferde Gotların Aetius'un yanında olmamasının kazandıracağı avantajların farkında olmuştur. Bu durum onu cesaretlendirmiş ve 452 yılında Po Ovasına gelmiş, Roma'nın o zamanki başkenti olan Ravenna'ya ulaşmıştır. Günümüzde Venedik'ten Milano'ya kadar olan bütün şehirleri harap etmiştir. Hatta Milano sarayına geldiği zaman Doğu ve Batı Roma imparatorlarının ayaklarının altında altın dökerken tasvir edilen bir tablo bulunmaktadır. Attila bu kuşatma ile tahtta otururken tasvir edilebilecek duruma gelmiştir. Aquileia şehrini kuşatmış, şehrin surları önündeki leyleklerin davranışları kuşatmanın gidişatı hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamıştır. Leyleklerin bu şekilde davranışları kadim Türk kültürünün bir yansıması olarak Attila'ya ipucu vermiştir. Son derece üstün duyulara sahip bir kuşun Aquileia'yı terk ediyor olması şehrin artık güvenli olmadığı anlamına gelmiş ve Attila birliklerine şehrin düşmek üzere olduğu mesajını bu durumu kullanarak vermiştir. Nasıl ki bir inek Ares'in kılıcını Attila'ya getirerek ona dünya hakimiyetini müjdelemişse bunun da bir işaret olabileceğini düşünmüştür⁵⁶. Attila Aquileia kuşatması ile Tanrı'nın kılıcı unvanının hakkını vermiş ve hayatta kalarak kendinden kaçanları bataklıklara doğru sürüklediği için Venedik şehrinin kurulmasına yol açmıştır⁵⁷. Batı Roma İmparatorluğu bu sırada çökmüş olsa da Aetius'un önderliğinde hala bir gücünün bulunduğunu da göz ardı etmemek gerekir⁵⁸. Ancak Batı Roma'nın bu büyük tehdit karşısında teslim olduğunu Papa aracılığı ile bildirmesi üzerine Attila İtalya'dan geri çekilmiştir. Attila Roma ve Konstantinopolis'i (İstanbul) alamamıştır ama Galya'nın kalbinde bulunan Loire'da atlarını sulayabilecek, bir sonraki yıl da Po'da banyo yapabilecek duruma gelmiştir. Bu nedenle Attila literatüre adını sadece üstün bir barbar olarak değil, bir kahraman olarak yazdırmıştır⁵⁹. Çoğu tarihinin Papa Leo ile görüşmesinin ardından geri çekildiği yönündeki görüşleri doğru değildir; asıl sebep Attila'nın ordusunu kasıp kavuran salgındır ve bu geri çekilmeye daha etkili olmuştur⁶⁰. Hatta Papa Leo ile görüştüğü sırada Papa'nın Attila'yı bu konuda uyardığı, eğer ordusunu getirirse askerlerinin vebadan ölebileceğini söylediği kaynaklarda geçen

⁵⁶Altheim, *a.g.e.*, s. 332.

⁵⁷Babcock, *a.g.e.*, pp.15.

⁵⁸Hughes, *a.g.e.*, pp. 750.

⁵⁹Man, *a.g.e.*, pp. 2.

⁶⁰Babcock, *a.g.e.*, pp. 9.

bilgiler arasındadır. Ancak bu sırada Attila'nın ordusu zaten veba tarafından vurulmuştur ve Attila salgın hakkında epey bilgi sahibi olmuştur⁶¹.

Attila 452 yılından sonra Tuna'daki topraklarına çekilmiştir⁶². Attila İtalya Seferi'nde iken İmparator Marican'da boş durmamış onun yokluğundan faydalanarak Panonya'ya asker göndermiş ve Hun yerleşimlerini tahrip etmiştir. Attila bir anda iki merkezli bir savaş içerisinde kendisini bulmuş ve Aetius da Hunları çok iyi tanıyan bir kumandan olarak İmparatora yardımcı birlikler göndererek Attila'yı endişeye sürüklemiştir. Kendi ülkesinin tehlike altında olduğunu anlayan Attila imparatora elçi göndererek eğer ilerleyişini durdurmaz ve vergilerini ödemezse Roma eyaletlerini yağmalamakla tehdit etmiştir. Ancak bu hesaplaşma hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Zira Attila 453 yılında Germen veya Frank asıllı İldiko adlı bir kadınla evlendiği gece vefat etmiştir⁶³. Bir Antikçağ efsanesine göre de aynı gece bu azılı düşmanla nasıl baş edeceğini düşünen İmparator Marcian'a rüyasında bir tanrı görünmüş ve ona Attila'nın kırık yayını göstermiştir⁶⁴.

Erken Ortaçağ döneminin sonlarında ortaya çıkan bütün efsaneler kökenlerini Attila'nın İtalya ve Galya seferlerinden almışlardır. Hatta bu efsaneler sanatçılara oldukça fazla malzeme sağlamışlar, Hunlarla ilgili sayısız sanat eserinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Özellikle Raphael'in freskinde Papa Leo'nun Hz İsa'nın havarileri Aziz Petrus ve Paulus ile birlikte surlar önünde Attila'nın Roma'yı yağmalamaması için karşı karşıya gelmesi ve adeta yalvarır şekilde hareket etmesi de en öne çıkan detaylardandır. Attila Leo ile görüşmeye at sırtında, iyi silahlanmış, etrafa korku saçan ordusu ile birlikte gelmiştir. Atın üzerinde heybetli görüntüsü ile karşı tarafı ezen Attila Neredeyse atının sırtına yapışmış

⁶¹Charles L. Mee Jr. *The Pope vs. Attila the Hun*, New Word City, 2014, pp. 29.

⁶²Bóna, *a.g.e.*, s.98.

⁶³Altheim, *a.g.e.*,s. 332-334.

⁶⁴Bóna, *a.g.e.*, s.99.

olan Attila görüşme sırasında atından hiç inmemiştir⁶⁵. Arkasında büyük, uğultulu bir ordusu vardır⁶⁶.

Bu kadar güçlü bir yönetim sergileyen Attila'nın kağanlığı ölümünden sonra çok uzun sürmemiş ve hâkimiyeti altındaki toplulukların birer birer isyan ederek bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine kağanlık bir daha toparlanamayarak yıkım sürecine girmiştir⁶⁷.

Sonuç olarak Attila'nın Galya Seferi ve bu sefer sonrasında Katalan düzlüklerinde yaşanan savaş her iki tarafa da birbirlerine karşı üstünlük sağlayamadıkları için kesin bir zafer getirmemiştir. Ancak hem Attila hem de Aetius sefere başlamadan önceki hedeflerini gerçekleştirme olanağını da bulmuşlardır. Ayrıca bu sefer ve savaş Batı'nın dimağında her zaman canlı tutulmuş ve bunun gelecek nesillere aktarımı sanat eserleri ve efsanelerle yüzyıllarca taşınarak derin ve bir o kadar da korkunç bir Attila algısının oluşmasına zemin hazırlanmıştır.

Resim 5.Attila'nın 451 ve 452 yıllarındaki Batı seferlerini gösteren harita⁶⁸

Kaynakça

Altheim, Franz, *Geschichte der Hunnen*, Vierter Band, Walter de Gruyter, Berlin 1975.

Ammianus Marcellinus, *Complete Works*, Delphi Classics, 2016.

Babcock, Michael A., *The Night Attila Died*, Berkley Books, New-York 2005.

Boná, István, *Das Hunnenreich*, Konrad Theiss Verlag, Corvina 1991.

Fields, Nic, *Attila the Hun Leadership, Strategy, Conflict*, Osprey Publishing, 2015.

Goffart, Walter, *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800)*, Princeton University Press, 1988.

⁶⁵Mee Jr. , *a.g.e.*, pp. 6-7; Ammianus Marcellinus, *Complete Works*, Delphi Classics, 2016, pp. 569.

⁶⁶Hatta ö dönemde kendileri için yapılan tasvirler oldukça ilgi çekicidir. Kimi "kurt gibiler" derken, kimisi "şeytani devler" olarak görmüş, bir başkası ise "kuzeyin en kötü şöhrete sahip çocukları" demiştir. Bkz: Mee Jr., *a.g.e.*, pp. 11.

⁶⁷Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, C:I, Brill, Leiden 1983, s. 58.

⁶⁸Fields, *a.g.e.*, pp. 30.

Gordon, Colin Douglas, *The Age of Attila*, The University of Michigan Press, 1961.

Gracanin, Hrvoje, "The Western Roman Embassy to the Court of Attila in A.D. 449", *Byzantinoslavica*, Vol: LXI, Prague 2003, pp. 53-74.

Hughes, Ian, *Aetius Attila's Nemesis*, Great Britain 2012.

Jäger, David, *Plündern in Gallien 451-592*, De Gruyter, Berlin 2017.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2007.

Kazdal Ayşe, *Bizans Kaynaklarından Zosimus ve Malalas'ın Eserlerinde Türkler (Tercüme, Tahlil)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Laszló, Gyula, "The Significance of the Hun Golden Bow", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom: I, No: 1-2, Budapest 1951, pp. 91- 104.

Maenchen- Helfen, Otto, *The World of the Huns*, University of California Press, London 1973.

Man, John, *Attila The Barbarian King Who Challenged Rome*, Thomas Dunne Books, New York 2006.

Martens, Wilhelm, *Jordanes Gotengeschichte Auszüge aus seiner Römischen Geschichte*, Leipzig, Franz Dunder Verlag, 1884.

Mee Jr, Charles L.. *The Pope vs. Attila the Hun*, New Word City, 2014.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, C:I, Brill, Leiden 1983.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, C:II, Brill, Leiden 1983.

Schultheis, Evan Michael, *The Battle of the Catalaunian Fields AD 451*, Pen&Sword Military, Philadelphia 2019.

The Complete Works of Sidonius Apollinaris, Delphi Classics, 2017.

Thompson, Edward A, *A History of Attila and the Huns*, The Clarendon Press, Oxford 1948.

Twyman, Briggs L., "Aetius and the Arsitocracy", *Historia: Zeitschrift für die Geschichte*, Vol:XIX, No:4, 1970, pp. 480-503.

Extended Abstract

The European Huns, one of the most powerful representatives of ancient Turkish history in Europe, have made their mark in Europe from the moment they started to appear on the stage of history from the Pannonian geography where they settled. Their military strategies, which they carried out in a very planned manner, were shaped within the framework of the understanding of the state organization they brought from Turkestan, and with these aspects they showed that they were different from all communities and states in Europe. The Hun foreign policy, the foundations of which began to be laid under the leadership of Balamir, the first ruler of the European Huns, made great progress in the Uldiz and Rua periods and reached its peak when Attila came to power.

During the Rua period, the Western Rome was helped against the Eastern Rome, and the foreign policy of Uldiz was continued. The first relations with Aetius also started during the Rua period, and Hun auxiliary troops were sent during his reign. Aetius had friendly relations with the Huns, and thanks to them, he was able to eliminate the Western Goths in Gaul in 425-427. In fact, Attila was given the title of master of Western Roman soldiers. Attila, of course, did not accept this to take command of the Roman troops. In this way, he got plenty of grain and was able to provide for his troops. Thanks to his sharp intelligence, superior abilities in the military field and his spirituality, he has achieved great success from the moment he became the head of the state. In the light of the state tradition inherited from his ancestors and the Turkish idea of world domination, he shaped the foreign policy of the European Hun Khanate and gave the most powerful states of the region hard times. By signing the Margus Peace Treaty with the Eastern Roman Empire in 434, he turned his direction to the Balkans. The conditions of the Anatolius Peace, which was made as a result of the first and second Balkan Campaigns in 441 and 447, forced the Eastern Roman Empire economically and diplomatically, and it was also an indication that the Huns had actually dominated Eastern Rome. Thinking that it was the turn of the Western Roman Empire, Attila made the necessary preparations and realized the Gallic Expedition, one of the historical turning points in both Turkish and European history. The Battle of the

Catalan Plains, in which the Western Roman coalition armies and the Hun coalition armies faced each other during the campaign, resulted in many casualties. Attila marched on Rome again the following year to fulfill the requirements of his foreign policy. As a result, the encounter between Attila and Pope Leo, who had a great place in history and art, took place. This encounter set an important example as a reflection of the perception of Attila and Huns and has already formed the basis of their perception in the West.

One of the main Byzantine sources giving information about the Gallic Expedition is the work of the Egyptian Olympiodoros. The detailed information he gave about Italy, Gaul and Spain is important, if not contemporary, for the Gallic Expedition. Gregory of Tours also gives detailed information about the Gallic Expedition in the context of Aetius' defense of Gaul against Attila. The information he gave about the Huns can be explained by associating it with the title of "God's whip". Because, in the second part of his work, he explains that the Huns' Gallic Expedition came as a punishment and that Attila was brought before him as a punishment, just like Israel in the Old Testament, as a result of the sins committed by the emperor of the Merovingian Dynasty against the church. He even strengthens these views by saying that Attila had withdrawn the siege that he had previously carried out on the city of Orleans with the influence of divine forces. He says that the victory of Aetius depends on this, or he cannot prevail against Attila.

Bishop Sidonius Apollinaris, who is also a poet, in his works describing the events experienced by the aristocratic class, describes the events in the Gaul region and the Catalan Plains in detail. Sidonius Apollinaris, in his praiseworthy poem he wrote to Emperor Avitus, includes the lines "all the barbarians poured out from the north into Gaul at once" regarding the Gallic Expedition.

Attila made the Gallic Expedition in 451 with his forces consisting of mainly Germans, Gepids, Ostrogoths, Rugis, Skirs led by Edekon, Alamans, Heruls and Burgundians. It was a war in which all peoples from İdil to the Atlantic came together.

Attila expressed his wishes by writing a letter to Rome before embarking on the Gallic Expedition. He sent this letter especially in order

to break the alliance between the Goths and the Romans. At the same time, he wrote a letter to the Goths, asking them to fight on their side against the Romans. Because Attila had already made up his mind to embark on the Gallic Expedition, and with these letters he carried out a policy directed only against the enemy forces. Already before the letters reached their destination, Attila had already deployed his army to Gaul.

From Byzantine sources, Jordanes says that Attila's army consisted of 500,000 men, but no so-called barbarian society in Late Antiquity had this number of soldiers. Likewise, even the Roman army could not reach these numbers. Therefore, the reason why Jordanes says this is nothing but laying the groundwork for the exaggeration of the victory. On 19 June 451, the army under the command of Aetius and Attila's troops met first, but the Franks and the Gepids clashed for an unknown reason and suffered great losses. With the help of the Germans and Slavs, Attila faced the Roman army under the command of Aetius on the Catalan plains on 20 June 451 again with his army of 200,000 people.

There are various opinions regarding the number of Attila's army. While some ancient writers say five hundred thousand, modern writers claim that they are as many as thirty thousand. However, it should not be surprising that the army of the Huns seems so large, considering that the army does not only consist of people, but also the existence of auxiliary elements such as wagons and horses. Because this situation, which brought along a psychological superiority to the other side from the beginning, caused a situation in favor of the Huns at the beginning of the war. In addition, other contemporary writers give a more or less similar figure, which has been interpreted as a reflection of the panic created by Attila. This panic is so great that one of the contemporary authors, Sidonius Apollinaris, even mentions the tribes that came with Attila who had already disappeared.

Attila crossed the Rhine and sent the left wing of his army towards Metz, and the right wing towards Paris and from there to Orleans. When Attila left Gaul, he left behind a group of looted cities. Cities were able to recover after a long time with the cooperation of the people and their rulers.

During the war, Attila followed the traditional path tactically, placing cavalry on the flanks, knowing that Aetius would deploy his cavalry on the flanks. Thus, he would be able to dominate the position in the center and surround the enemy in a circle. First of all, Attila's horsemen, who took action to wear out the enemy from afar, would come one after another, shower the other side with arrows and retreat. In addition, a two-way attack was planned by shooting arrows from high altitudes to the areas where they would descend vertically. These tactics were the reason why the Huns had such a devastating effect in the wars. This would continue until the enemy was weakened and demoralized. Then they would approach for the actual encounter. However, this was not the case in the Catalan Plains. Aetius was not a classical Roman general. He knew the Huns very well. He foresaw Attila's tactics and deployed the Alans, who had more or less the same war tactics as the Huns, in the centre, so that the Huns, acting from above, could face the Alans. The Alans, who had been fighting in the Roman army for many years, would hinder the Huns' hit-and-run tactics. Aetius hoped that this would confuse Attila about which wing to turn to, and planned to buy time to destroy Attila's wings. During the war, Attila's forces occupied the hill to the right of Aetius, while Aetius captured the left side facing the Gepids. With the help of the Visigoth troops under Theorismund and the Alans, Aetius had reached a strong position, having succeeded in capturing the hill. Attila was supposed to get him out of this strong position, but they were repulsed as they climbed the uphill slope. When his army was demoralized, Attila told them that to reassure them, they dominated the high places and that the enemy avoided fighting in the squares. Meanwhile, Theodoric died on the battlefield, as said by the oracle Attila consulted before the war. His son Theorismund, who took over the troops, located Attila and attacked. Attila was forced to retreat and there was great confusion in the army, including the allied troops. At night, everyone retreated to their headquarters, and the next day, feeling as if they had won the battle, Aetius' troops nevertheless acted cautiously. Because they knew that Attila would not flee from war unless he suffered a great disaster.

Although there are debates about the winner and defeat of the war in the region called the Catalan Plains by ancient historians, western sources write that Attila was defeated. However, looking at what

happened, this issue becomes open to debate. Because the West recorded this war in the literature as an extremely decisive war in which Europe got rid of the Huns and showed it as the greatest victory of Western Rome. But reality is not like that. Judging by the huge losses, neither side won. In fact, Attila appears to be more successful, holding together the remainder of his multi-tribal army, retreating to the Hungarian plains and attacking again the following year.

Araştırma Makalesi/Research Article

Birinci Dünya Harbi Sina-Filistin Cephesi'nde Alman Havacılarının Faaliyetleri

Davud Kapucu* – Erdal Korkmaz**

(ORCID: 0000-0002-5278-9846 - 0000-0003-3260-9403)

Makale Gönderim Tarihi
13.08.2022

Makale Kabul Tarihi
19.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kapucu, D.- Korkmaz, E., "Birinci Dünya Harbi Sina-Filistin Cephesi'nde Alman Havacılarının Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 708-743.

APA: Kapucu, D.- Korkmaz, E. (2022). Birinci Dünya Harbi Sina-Filistin Cephesi'nde Alman Havacılarının Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 708-743.

Öz

İngiltere ve Almanya arasındaki siyasal mücadelenin bir sonucu olarak başlayan Birinci Dünya Harbi'ne, diğer devletler de kendi çıkarları ekseninde dâhil olmuştur. Bu kapsamda Osmanlı Devleti, son dönemde kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek ve eski gücüne kavuşmak amacıyla İttifak Grubu içerisinde Birinci Dünya Harbi'ne girmiştir. Osmanlı Ordusu Birinci Dünya Harbi'ne, elindeki harbe hazır durumda bulunan faal ve uçabilir vaziyette 6 tayyare ve bu tayyareleri kullanacak 6 pilot ile girmiştir. Bu kapsamda Osmanlı Başkomutanlığı, cephelerdeki havacılık alanındaki eksikliğini Almanya'dan temin ettiği tayyare, personel ve makinist ile gidermeye çalışmıştır. Bu kapsamda harbin seyri içerisinde Almanya'dan; 415 tayyare alınmış ve Osmanlı cephelerinde görevlendirilen 390 Alman pilot ve 1740 Alman makinist ile hava

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, dkapucu@hotmail.com.
PhD., Independent Researcher, Türkiye.

** Dr., Araştırmacı, Türkiye, erdalkorkmaz.01@gmail.com.
PhD., Independent Researcher, Türkiye.

harekât görevleri icra edilmiştir. Bu sırada Alman Başkomutanlığından alınan izinle Osmanlı havacılığının başına Pilot Yüzbaşı Serno getirilmiştir.

Birinci Dünya Harbi kara muharebelerine yönelik şimdiye kadar birçok çalışma yapılmasına karşın, hava gücünün kullanımı ve harbin sonucuna olan etkisi henüz yeterince araştırılmamıştır. Hâlbuki hava gücü cephe muharebelerinde; taarruz, keşif, bombardıman, beyanname atma ve malzeme nakli gibi yönleriyle harbin seyri üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı Başkomutanlığı, harp devam ederken Almanya'dan temin ettiği tayyare, pilot ve makinistlerin bir kısmını da Sina-Filistin Cephesi'nde kullanmıştır.

Bu çalışma, Sina-Filistin Cephesi'nin açılmasından harbin sonuna kadar geçen evrede, bölgede Osmanlı Devleti ile Almanya'nın havacılık alanında yaptığı iş birliğine arşiv belgeleri kullanılarak yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sina-Filistin, Tayyare, Pilot, Keşif.

Activities of German Aviation in the Sinia-Palestine Front of the World War I

Abstract

Other states were also involved in the First World War, which started as a result of the political struggle between England and Germany, on the axis of their own interests. In this context, the Ottoman Empire entered the First World War within the Alliance Group in order to recapture the lands it lost recently and regain its former power. The Ottoman Army entered the war with 6 active and flying aircraft and 6 pilots to use these aircraft. The Ottoman Commander-in-Chief tried to compensate for the lack of aviation with the aircraft, personnel, and mechanic it procured from Germany. In this context, during the war from Germany; 415 aircraft were recruited and air operations were carried out with 390 German pilots and 1740 German mechanics assigned to the Ottoman fronts. Meanwhile, Pilot Captain Serno was appointed as the head of Ottoman aviation with the permission of the German Commander-in-Chief.

Although many studies have been conducted on the land battles of the First World War, the use of air power and its effect on the outcome of the war have not been sufficiently investigated yet. However, air power frontal battles; had an impact on the course of the war with aspects such as an attack, reconnaissance, bombardment, declaration, and material transfer. While the war was going on, the Ottoman Commander-in-Chief used some of the aircraft, pilots, and mechanics it supplied from Germany on the Sinai-Palestine Front.

In this study, the cooperation between the Ottoman State and Germany in the field of aviation in the region, from the opening of the Sinai-Palestine Front to the end of the war, will be included using archive documents.

Keywords: Sinai-Palestine, Aircraft, Pilot, Reconnaissance.

Giriş

Birinci Dünya Harbi, XIX ve XX. yüzyılda yaşanan Fransız İnkılâbı ve Endüstri Devrimi'nin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelerden Fransız İnkılâbı; milliyetçilik, eşitlik ve adalet gibi kavram ve terimlerin yayılmasına ve dünya toplumları tarafından kabul görmesine yol açmıştır. İhtilal fikirlerinden özellikle milliyetçilik, imparatorlukların yıkılmasına ve yeni ulus devletlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu durum dünyadaki mevcut statüko ve düzenin değişmesine etki etmiştir. Milliyetçilik fikrinin etkisi ile İtalya ve Almanya'nın ortaya çıkması, Avrupa devletler dengesini kökten ve geri dönülemez bir şekilde değiştirmiştir. Bu devletlerin mevcut siyasal düzene yönelik faaliyet ve eylemleri, dünya dengelerini olumsuz etkilemiş, bu durumda savaşa giden süreci başlatmıştır.¹

Birinci Dünya Harbi'nin sebeplerinden bir diğeri olan Endüstri Devrimi ise, sanayileşen devletlerin hammadde ve pazar ihtiyacını körüklemiştir. Bu durum dünyanın değişik alan ve bölgelerinin, sanayileşmede öncü olan İngiltere ve Fransa gibi devletlerin sömürge alanı haline gelmesine yol açmıştır.² Ancak, siyasal birliğini geç tamamlayan ve sömürge yarışına sonradan giren Almanya ve İtalya'nın politikaları, İngiltere ile karşı karşıya gelmelerine yol açmıştır. Bu durum statükocu devletler olan İngiltere-Fransa ikilisi ile revizyonist devletler

¹ Engin Koç, "1871'den Günümüze Alman Dış Politikasının Gelişimine Genel Bir Bakış", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 80, Yıl: 2021, s.1695-1708; Hülya Küçük, "Merkez Çevre Teorisi ve Yerelleşmeye Etkisi: İtalya Örneği", *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 2/1, (2019), s.1-26.

² Mesut Küçükkalay, "Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, (1997), s.51-68.

olan Almanya-İtalya ikilisinin, iki ayrı blok oluşturmasına neden olmuştur.³

Devletler arasındaki rekabet sonucunda 1882'de Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya devletleri önderliğinde "Üçlü İttifak" kurulmuştur.⁴ Revizyonist devletlerin bu adımına karşılık 1907'de İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından "Üçlü İtilaf" meydana getirilmiştir.⁵ İlgili devletlerin bu bloklaşması sonrasında, başka devletler de kendi çıkarları ekseninde bu gruba dâhil olmuştur. Bu süreç dünyanın o güne kadar görmediği ilk büyük savaşın patlak vermesine yol açmıştır.⁶

1914'te Birinci Dünya Harbi başlarken savaşın başında Osmanlı Devleti, dünyaya tarafsızlığını duyurmuştur. Ardından gelişen süreçte Osmanlı Devleti, son dönemde kaybettiği yerleri geri alabilmek ve Almanya'nın desteği ile eski gücüne kavuşabilmek için bu devletle işbirliğine gitmiştir. Bu işbirliği sonucu Osmanlı Devleti ile Almanya arasında, 2 Ağustos 1914'te bir müttefiklik muahedesi yapılmıştır.⁷ Bu antlaşma sonrasında, İtilaf güçlerinin önünden kaçan iki Alman savaş gemisi Goeben ve Bresleau Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır. Osmanlı Devleti, bu gemileri satın aldığını duyurmuş ve ardından da bu gemilere Yavuz ve Midilli adlarını vermiştir. Ancak, savaş gemilerinin Alman personeli ülkelerine gönderilmemiş aynı deniz araçlarında görev yapmaya devam etmiştir. Yavuz ve Midilli adı verilen savaş gemilerinin Rus limanlarını ve liman kentlerini bombalaması sonucu, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi'ne dâhil olmuştur.⁸

³ A.Haluk Ülman, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s.5-19.

⁴ Caner Çakı, "Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi-İAÜD*, 11/1, (2019), s.21-38.

⁵ M. Volkan Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 15/57, (2018), s.99-109.

⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 11. Baskı, Alkim Yayınevi, İstanbul, 2004, s.19-26.

⁷ Yavuz Özgüldür, "İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 76/2, (2021), s.1-18.

⁸ Veli Yılmaz, *1'inci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, Cem Ofset Matbaası, İstanbul, 1993, s.57-59; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III, Kısım I, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s.275.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi'ne girerken, dünya orduları içerisinde havacılık gereken önem ve değere sahip değildir. Stratejik ve taktik anlamda Birinci Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte havacılıkla ilgili gelişmeler de hızlanmıştır.⁹ Savaşın başladığı dönemde havacılığın perspektif olarak dünya devletleri içerisindeki yeri farklılık arz etmektedir. Dünya'daki büyük başat güçlerin ordularındaki havacılığa dair ekipmanların sayısal değerleri bize dönem şartlarını sağlıklı değerlendirmede önemli birer katkı sağlayacaktır. Bu kapsamda bakıldığında savaşan devletlerden Almanya 45.704, İngiltere 55.093, Fransa 67.982, ABD 11.227 ve İtalya 20.000 uçak üretmiştir.¹⁰ Uçak üretimindeki artış, bu yeni harp aracının giderek önem ve değerini artırdığını göstermektedir.

Dünya devletlerinin ürettiği uçak miktarı ortada iken Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'ne 6 tayyare ve 6 pilot ile girmiştir.¹¹ Bu sırada savaş öncesinde Fransa'ya 3 adet deniz tayyaresi sipariş edilmiştir. Ancak maliyeti peşin ödenen bu tayyareleri, Fransa Osmanlı Devleti'ne vermemiştir.¹² Osmanlı Devleti, savaşın seyri içerisinde müttefiki Almanya'nın desteği ile savaş boyunca envanterine 415

⁹ Robin Higham, *Hava Gücü-Özlü Bir Tarih*, Genelkurmay ATASE Yayınları. Ankara, 1983, s.262-263; Mithat Atabay, "Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 18, (2015), s.117-129.

¹⁰ Mehmet Tanju Akad, *20. Yüzyıl Savaşları ve 21. Yüzyılın Başında Yakın Tarihin Savaşlarına Bakış*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2011, s.110.

¹¹ Davud Kapucu, "Çanakkale Zaferi'nden Sonra Batı Anadolu'da Havacılık Faaliyetleri (1915-1918)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 37, (2020), s.151-180.

¹² Nieuport Tayyare Fabrikası tarafından üretilerek teslim edilecek olan tayyarelere Fransa Hükümeti tarafından el konulması üzerine, teslim müddeti geçtiği için ilgili uçak fabrikasından tazminat istenmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili zararın karşılanması için ödenen meblağın talep edilmesine dair protestonamenin Fransız Nieuport Şirketine iletilmek üzere Hariciye Nezaretine, Bahriye Nazırı tarafından resmi yazı ile 31 Ağustos 1914 tarihinde gönderilmiştir. *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB)*, BOA BEO 4308.323043.02; Sadaret Makamından 1 Eylül 1914 tarihinde gönderilen resmi yazıda konu ile ilgili gereğinin yapılp, neticenin bildirilmesi istenmiştir. *CDAB*, BOA BEO 4308.323043.01; Paris Ticaret Ataşesi (Şehbenderlik) tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda harp müddetince Fransa'da hukuk davalarının görülmemesi kararı gereği protestonamenin verilemediği, daha sonra tekrar konuya ilişkin teşebbüste bulunulacağı bildirilmiştir. *CDAB*, BOA, BEO, 4319.323869.001; *CDAB*, BOA, BEO, 4319.323869.003; *CDAB*, BOA BEO 4319.323869.002.

tayyare dâhil etmiştir.¹³ Ayrıca cephelerinde görevlendirdiği 390 pilot ve 1740 uçak bakımcı Alman personel aracılığı ile harp görevlerini icra etmiştir. Bu sırada Osmanlı havacılığının başına Avrupa cephelerinde gösterdiği başarı ile ön plana çıkan Pilot Yüzbaşı Erich von Serno getirilmiştir.¹⁴

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması ile savaş daha geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı stratejiler ve politikalar sebebiyle Osmanlı kuvvetleri birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Bu cephelerden biri Sina-Filistin Cephesi olarak ön plana çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Almanlardan temin ettiği tayyare, pilot ve makinistin bir kısmını Sina-Filistin Cephesi'nde kullanmıştır. Bu cephede, Osmanlı ve Alman havacılarından kurulu tayyare bölükleri teşkil edilmek suretiyle hava harp görevleri icra edilmiştir. Savaş süresince Sina-Filistin Cephe hattında; 3'üncü, 4'üncü ve 14'üncü Hava Bölükleri ile Paşa olarak isimlendirilen 300'üncü, 301'inci, 302'nci, 303'üncü, 304'üncü ve 305'inci tayyare teşkilllerinden meydana gelen dokuz uçak birliği vazife almıştır.¹⁵

Sina-Filistin Cephesi'nin Açılması ve Hava Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'ne girişinden sonra, Sina bölgesinde yapılacak bir harekât ile Süveyş Kanalı ve akabinde İngilizlerin işgali altında olan Mısır geri alınmak istenmiştir. Ayrıca harekât ile İngilizlerin, Arap milliyetçiliğini teşvik ve desteklemesine yönelik siyasetinin önüne geçmek amaçlanmıştır.¹⁶ Bu dönemde Osmanlı Devleti, son dönemde kaybettiği toprakları ele geçirip İngiliz yayılmacılığının önüne geçmek ve toprak bütünlüğünü tesis etmek amacıyla Süveyş Kanalı'na yönelik bir harekât yapmayı planlamıştır. Osmanlı Devleti'nin hedefleri yanında bölgede yeni bir cephe

¹³ Almanya'dan alınan uçak miktarı Mazlum Keyüsk'ün eserinde 450 civarı olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi (1912-1923)*, Hava Basımevi, Ankara, 2012, s.42-48; 1918 yılında Osmanlı ordusunun tamamında görev alan havacı ve diğer personel dâhil Alman personel sayısı 25.000 kişi olarak belirtilmiştir.

¹⁴ CDAB, BOA, BEO, 4330.324700.

¹⁵ Yavuz Kansu, Yılmaz Öztuna, Sermet Şensöz, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: 1, Hava Basımevi, Ankara, 2006, s.254.

¹⁶ Murat Özgan, "Taarruz, Savunma ve Ricat; I. Dünya Savaşı'nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, (2016), s.141-170.

açılmasında Almanya'nın politik hedefleri etkili olmuştur. Almanya Süveyş Kanalı'nı ele geçirip, İngiltere'nin uzak doğudaki sömürgeleri ile bağlantısını kesmeyi öngörmüştür. Böylece Kanal'ın ele geçirilmesi ile hem stratejik bir üstünlük ele geçirilecek hem de İngiltere'nin sömürgelerinden lojistik destek almasının önüne geçilmiş olacaktır.

Osmanlı Devleti, Süveyş Kanalı'na bir harekât kararı öncesinde olası gelişmeleri değerlendirerek bölgede bir ordu kurmayı kararlaştırmıştır. Bu kapsamda seferberlik kararının ardından 6 Eylül 1914'te, 8'inci ve 12'nci Kolordulardan müteşekkil IV. Ordu oluşturulmuştur. Bu kuvvet 22.500 kişiden oluşmuştur.¹⁷ Bu ordunun başına Zeki Paşa getirilmiştir.¹⁸ Bölgede bir cephe açılmadan önce, dört uçaktan meydana gelen bir hava bölüğünün Birüssebi'de vazifelendirilmesi kararlaştırılmış, fakat şartlar buna imkân vermemiştir.¹⁹ Türkler Kanal'a yönelik bir harekât planladığı sırada İngilizler, 150.000 kişilik bir kuvvetle Mısır'da yerini almıştır. Ayrıca Kanal'ın desteklenmesi için dokuz savaş gemisinden oluşan bir donanma bölgede görevlendirilmiştir. İlave olarak İngilizler, bölgenin korunması için Kanal civarına 73 uzun, 95 kısa menzilli top yerleştirmiştir.²⁰

İngilizler, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi'ne girdikten sonra uçakları ile Mısır ve çevresindeki bölgede etkinlik göstermeye başlamıştır. Bu kapsamda 1 Ekim 1914'te İngiliz uçakları, Akabe civarına uçarak bölgeyi havadan bombalamıştır. Bu bombardımandan sonra İngiliz kara birlikleri, 1 Kasım 1914'te Akabe Limanı'nı işgal etmiştir.²¹

18 Kasım 1914'te Sina-Filistin Cephesi'nin bulunduğu bölgeye komutan olarak Cemal Paşa atanmıştır. Bu atamadan sonra Zeki Paşa görevden alınmıştır. Cemal Paşa göreve başladıktan sonra Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti'ne başvurarak Sina-Filistin Cephe hattına tayyare görevlendirilmesini istemiştir. Bu istek sonrasında Osmanlı

¹⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, Cilt: IV, Kısım: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979, s.95-98.

¹⁸ Ali Fuat Erden, *1'inci Cihan Harbi'nde 4'üncü Ordu Mücmel Tarihçesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1948, s.3.

¹⁹ İhsan Göymen, *Birinci Dünya Harbinde Türk Hava Harekâtı*, Cilt: 9, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969, s.29.

²⁰ Robert Bruce, Phyllis G. Jestice ve diğerleri, *Dünya Savaş Tarihi İmparatorluk Çağı (1776-1914)*, Cilt: III, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.243-250.

²¹ F.O. 371/1971, 66624/863.

Başkomutanlık Vekâleti, elde bulunan faal vaziyetteki tayyarelerden biri olan “*Fethi*” adlı Rumpler uçağını bölgeye sevk etmiştir. Bu uçak, Pilot Üsteğmen Şakir Fevzi Bey'in nezaretinde İskenderun'a kadar demiryolu ile gelmiştir. Buradan uçağın, Suriye bölgesine uçarak gitmesi planlanmıştır. Uçak, 28 Aralık 1914'te İskenderun'dan havalandıktan bir müddet sonra kırım geçirerek²² düşmüştür. Bu kaza ve kırım sonrasında uçak kullanılamaz hale gelmiş, IV. Ordu da tayyare kullanma imkân ve kabiliyetinden yoksun kalmıştır.²³

IV. Ordu Komutanlığı, yıl içerisinde Osmanlı Ordusunun elinde uçak olmadığı için desteklenememiştir. Ancak İtilaf güçleri, ellerinde bulunan tayyareler ile cephe hattında ve yakın bölgede hava harekât görevleri icra etmiştir. Bu kapsamda İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı Ordusunun durumunu havadan keşfedip, harp taktik ve stratejisini buna göre uygulamıştır. Bu kapsamda, 31 Aralık 1914'te Fransızlara ait Nieuport model deniz tayyarelerinden biri Akabe civarında hava keşif faaliyetinde bulunmuştur. Bu keşif sırasında Fransız tayyaresi, bölgede bulunan Osmanlı kuvvetlerinin ateşi neticesinde yere inmek zorunda kalmıştır. Bu olay sonrasında, uçakta bulunan Fransız pilot ile İngiliz rasit (gözcü/rehber) esir alınmıştır. Uçak da Osmanlı Ordusunun eline geçmiştir.²⁴

1915 Yılında Cephe Muharebeleri ve Hava Faaliyetleri

Sina cephe hattındaki Birinci Kanal Harekâtı, 14-15 Ocak 1915'te Osmanlı kuvvetlerinin Kanal'a yönelik yürüyüşü ile başlamıştır. İtilaf uçakları tarafından birliklerin vaziyeti ve konumunun tespitinin önlenmesi ve havanın akşam serin olmasından dolayı, yürüyüşler gece yapılmıştır.²⁵ Ancak, gün içerisinde birliklerin çölde kamufle olabileceği bir alan olmadığı için kuvvetler, İtilaf uçakları tarafından kolayca tespit edilmiştir. Bu yüzden, Kanal önüne yapılan kaydırma ve yığınaklanma

²² Kırım Geçirmek: Bir uçağın onarılabılır hasara uğradığı, can kaybının yaşanmadığı ancak yaralanmaların olabileceği durumlardır.

²³ Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hava Basımevi, Eskişehir, 1982, s.2-16.

²⁴ Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, Cilt: II, Hava Basımevi, Ankara, 2009, s.70-71.

²⁵ David L. Bullock, *Swift as Eagles: The Victory of the Royal Airforce in the Phalestine 1914-1918*, Kansas State University, Doctor of Phlosophy, Manhattan, Kansas, 1995, p.55.

faaliyeti daha hazırlık safhasında belirlenmiştir. İtilaf uçakları, Osmanlı Ordusunun konuş ve durumunu gün gün İngiliz Komutanlığa iletmiştir.²⁶

28 Ocak 1915'te IV. Ordunun tüm birlikleri Süveyş civarında toplanmıştır.²⁷ Osmanlı kuvvetlerinin cephe hattına ulaştığı dönemde, itilaf uçakları tarafından Deversuar yakınlarında yapılan hava keşfinde bölgede 4.000 askerden meydana gelen bir Osmanlı gücü olduğu belirlenmiştir.²⁸

30 Ocak 1915'te bir İngiliz uçağı, Birülmaktel'de bir Osmanlı birliğini havadan bombalamıştır. Bu hava saldırısında iki asker yaralanmıştır. Akşama doğru İngiliz uçakları, Harabi'deki Osmanlı birliklerinin üzerine üç bomba atmıştır. Bombardıman sırasında herhangi bir kayıp meydana gelmemiştir. İngiliz uçaklarının taarruzları, daha önce kadar tayyare ile karşılaşmayan Osmanlı askerlerinde korku ve paniğe neden olmuştur. Fakat uçaklardan atılan bombaların çöl kumlarına saplanması nedeniyle herhangi bir olumsuz etkiyle karşılaşılması askerler üzerindeki korku ve paniği azaltmıştır.²⁹

Osmanlı birliklerinin taarruzu esnasında İngilizler, bölgedeki Arapları etkilemek amacıyla havadan attıkları beyannamelerle halkı Osmanlı kuvvetlerine karşı etkilemeye çalışmıştır.³⁰ İngiliz uçaklarının attığı beyannamelerde; Arap halkın aldatıldığı ve İngiliz güçlerinin bölgedeki halkın dostu olduğu vurgulanmıştır.³¹ Bunun üzerine, halkın bildirilere itibar etmemesi için çıkarılan bir emirle elinde beyanname görülenlerin idam edileceği duyurulmuştur.³² Böylece, olası ayaklanma ve isyanların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

²⁶ Sheffy Yigal, *British Military Intellegence in the Palestine Campaign 1914-1918*, Portland&F. Cass, London, 1998, s.52-54.

²⁷ Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1954, s.6.

²⁸ G. Macmunn, Cyril Falls, *Military Operations; Egypt&Palestine*, Vol: 1, The Imperial War Museum, London, 1996, s.31-32.

²⁹ Baron Kress von Kressenstein, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na*, Çeviren: Mazhar Besim Özalpsan, Askeri Matbaa, İstanbul, 1943, s.55-56.

³⁰ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 298, D: 1215, F: 7-1, 7-1a.

³¹ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 298, D: 1215, F: 30-4, 30-6.

³² Alexander Aaronsohn, *Türk Ordusuyla Filistin'de Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları*, Çeviren: Necmettin Alkan, Selis Kitaplar, İstanbul, 2003, s.57-58.

Seferî kuvvet Süveyş Kanalı'na ulaştığında onları bekleyen İtilaf kuvvetleri, ateşe başlayarak Osmanlı kuvvetlerinin karşı kıyıya ulaşmasını engellemiştir.³³ 3 Şubat 1915 akşamına kadar bölgede şiddetli çatışmalar olmuştur. Neticede Kanal'ın ele geçirilemeyeceğini gören Cemal Paşa'nın direktifi ile Osmanlı Ordusu geri çekilmiştir.³⁴ Bu harekâta Türk uçaklarından faydalanmak mümkün olmamıştır. Buna karşılık İngiliz ve Fransız uçakları keşif ve gözetleme yapmanın yanında topçu birliklerine atış tanzimi yaptırmak suretiyle önemli katkılar sağlamıştır.³⁵

IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Süveyş üzerine yapılan harekâtın başarısız olmasından sonra Başkomutanlık Vekâletinden uçak talebinde bulunmuştur. Neticede, Alman Pilot Dikmar komutasında bir tayyare müfrezesi Ponnier model bir uçakla, Pilot Üsteğmen Fazıl Bey ve Pilot Üsteğmen Mithat Bey'i cephe hattına göndermiştir.³⁶ Bu hava birliği, 1915 yılı Mart ayında Birüssebi'ye ulaşmıştır.³⁷

Birinci Kanal Harekâtı'nın ardından Osmanlı kuvvetleri, Sina-Filistin cephe hattından çekilmiştir. Bu çekilmede Kanal'ın ele geçirilmesi için daha donanımlı ve sayısal olarak daha çok kuvvete ihtiyaç duyulduğu değerlendirilmiştir. Bu kapsamda, gelecek yıl yeni bir harekât yapılması amacıyla hazırlıklara başlanması planlanmıştır.³⁸

Osmanlı kuvvetleri Kanal civarından çekilmesine karşın İtilaf güçlerinin hava keşif ve gözlem faaliyetleri devam etmiştir. Bu kapsamda, 14 Mayıs 1915'te İtilaf Devletleri'ne ait Nieuport

³³ Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze'yi Nasıl Kaybettik?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 55, (2014), s.125-176.

³⁴ Çoşkun Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950*, 5. Baskı, Türk Matbaası, Ankara, 1961, s.295; Mesut Çapa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin (Kanal) Cephesi'nde Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Çalışmaları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16, (2018), s.57-73.

³⁵ Davud Kapucu, *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s.368-369.

³⁶ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı-ATASE) Arşivi, BDH, Klasör: 1438, Dosya: 237A, Fihrist: 1.

³⁷ ATASE Arşivi, BDH, K: 1438, D: 237A, F: 1-1.

³⁸ Ali Fuat Erden, *Paris'ten Tih Sahrasına*, Ulus Yay., Ankara, 1949, s.158-160; Davud Kapucu, Erdal Korkmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2020, s.66.

uçaklarından biri tarafından Akabe bölgesinde yapılan hava keşfi sırasında, yerden açılan topçu ateşi sonucu bu uçak düşürülmüştür. Ardından 6 Haziran 1915'te de bir İtilaf uçağı daha Akabe civarında aynı akıbete uğramıştır. Bu sırada Birüssebi'de bulunan Türk havacıları Hafirulavca'ya intikal etmiştir. 9 Nisan 1915'te havacılar, asıl konuş yerleri olan Eben'e gitmek için Pilot Üsteğmen Fazıl Bey'in kumandasında havalanmıştır. Havacılar, Cebelihilal bölgesinden geçilirken uçağın motorunun buji kablolarının kopması üzerine, kayalık bir araziye iniş yapmak zorunda kalınmıştır. Mecburi iniş sonrasında uçak kaza kırırma uğramıştır. Böylece, Osmanlı kuvvetlerinin elinde tek bir uçak kalmamıştır. Bu gelişme üzerine Cemal Paşa, Başkomutanlık Vekâletinden hava keşiflerinde kullanılmak üzere yeni uçak talebinde bulunmuştur.³⁹ Gelişen süreç içerisinde 1915 yılı Ocak ve Aralık ayları arasında Osmanlı Ordusu, İtilaf kuvvetlerine ait beş uçağı yere inmek zorunda bırakmış veya düşürmüştür.⁴⁰

1916 Yılında Cephe Muharebeleri ve Hava Faaliyetleri

1916'da Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti, Süveyş üzerine düzenlenecek yeni bir harekât için hazırlıklara başlamıştır. Bu kapsamda IV. Ordu Kurmay Başkanı Alman Albay Von Kress, Almanya'ya gönderilmiştir. Von Kress'in çalışmaları ile Alman Başkomutanlığı, Sina-Filistin Cephesi'ndeki Osmanlı kuvvetlerinin personel, silah ve mühimmat olarak desteklenmesine karar vermiştir. Alınan karar çerçevesinde Almanya, "Paşa Kuvvetleri" ismi ile anılan 16.000 kişilik bir birliği Osmanlı Ordusu emrine vermiştir. Bu kuvvetin içinde 300'üncü Paşa Bölüğü ismi ile anılan bir uçak birliği de yerini almıştır.⁴¹

Almanya'dan gönderilen bu hava birliğinde ilk etapta Rumpler model 14 harp uçağı görev almıştır. İlgili birliğin komutanlığını Alman Yüzbaşı Hemskerck yapmıştır. 300'üncü Paşa Tayyare Bölüğü'ne zaman içerisinde Fokker ve Pfalz model av tayyareleri de katılmıştır.

³⁹ Erden, *a.g.e.*, s.82.

⁴⁰ Kansu vd., *a.g.e.*, s.211-213.

⁴¹ Cemal Kemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s.61; Göymen, *a.g.e.*, s.111.

Almanya'dan Sina-Filistin Cephesi'ne zor şartlar altında getirilen tayyare birliği, Birüssebi'ye konuşlanmıştır.⁴²

Alman havacıların cephe hattına geldiği sırada 3 Nisan 1916'da İngiliz uçakları, Osmanlı birlikleri üzerine havadan beyannameler atmıştır. Bu beyannamelerde İngilizler; *"Allah'ın ismi azimi karşısında Müslüman askerleri, siz ne için Müslüman ve Hint askerlerine karşı muharebe ediyorsunuz. Sizden Şeyh Osman'a silahsız gelip teslim olanlar emin olsunlar ki, inam ve ihsanlarla taltif olunacak ve harp nihayetinde kemali emniyetle serbest bırakılacaklardır."*⁴³ demiştir. İngilizlerin bu beyanları, Osmanlı askerlerini etkilemeye çalıştıklarını ve psikolojik harp vasıtası olarak uçakları kullandıklarını göstermektedir.

Birüssebi'de konuşlanan Alman hava bölüğü, ilk uçuşlarına 5 Nisan 1916'da başlamıştır. Bu uçuşlarla, yapılacak yeni harekât kapsamında İngiliz tayyareleri üzerinde üstünlük sağlamak ve düşman güçlerinin konuş durumunu tespit etmek hedeflenmiştir. Alman havacılar bu ilk uçuş esnasında Mısır'a kadar giderek, Port Said'i bombalamış ve İngiliz kuvvetleri üzerindeki ilk etkiyi ortaya koymuştur.⁴⁴

8 Mayıs 1916'da Alman havacılar, Port Said'deki İngiliz Tayyare Meydanı'na taarruz ederek bombalamış ve uçak hangarlarını tahrip etmiştir.⁴⁵ 1916 Mayıs ayında 300'üncü Paşa Tayyare Bölüğü, Birüssebi'den El-Ariş'e intikal etmiştir.⁴⁶

25 Nisan 1916'da dokuz İngiliz uçağından meydana gelen bir hava filosu, bir Osmanlı sahra hastanesine 70 bomba atmıştır. Bu bombardıman sonucunda iki asker hayatını kaybetmiştir.⁴⁷ Bu bombardımandan sonra bir Alman tayyaresi, Port Said yakınındaki İngiliz birliklerini havadan bombalamış ve ardından makineli tüfek ateşine tutmuştur.⁴⁸

⁴² Keyüsk, *a.g.e.*, s.166-167.

⁴³ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 12.

⁴⁴ Göymen, *a.g.e.*, s.111.

⁴⁵ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 2-24.

⁴⁶ Göymen, *a.g.e.*, s.111.

⁴⁷ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 55-1.

⁴⁸ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 55-02.

300'üncü Hava Bölüğü El-Ariş'e intikal ettikten sonra, 2 Haziran 1916'da Süveyş'in doğusunda yer alan bir İngiliz karargâhı havadan bombalanmıştır. Hava bombardımanının ardından yapılan keşifte, İngilizlerin pek çok zayıat verdiği tespit edilmiştir.⁴⁹ 300'üncü Paşa Tayyare Bölüğünün başarılı faaliyetleri üzerine İngilizler, El-Ariş Meydanı'na taarruz ederek hava filosuna zarar vermek istemiştir. Bu nedenle 18 Haziran 1916'da 11 uçakla El-Ariş hava alanına bir hava saldırısı gerçekleştirilmiştir. Bu hava taarruzu sırasında iki uçak tahrip olmuş, bir pilot ve birkaç nefer yaralanmıştır. Hava taarruzu sırasında yerden açılan ateş sonucunda iki İngiliz uçağı düşürülmüştür.⁵⁰

Osmanlı Ordusunun hazırlıkları sonrasında İkinci Kanal Taarruzu, 5 Ağustos 1916'da Alman havacıların, İngiliz hatlarını bombalaması ile başlamıştır. Osmanlı birliklerinin taarruzu ilk günlerde başarı sağlamışsa da bu durumun sürdürülemeyeceğı görülerek 14 Ağustos 1916'da Osmanlı birlikleri El-Ariş yönünde geri çekilmiştir.⁵¹ Romani Taarruzu adı verilen İkinci Kanal Taarruzu'nda 300'üncü Paşa Tayyare Bölüğü yirmi bir hava muharebesi yapmış, üç İngiliz uçağı düşürmüş, düşman birlikleri üzerine 363 bomba atmış ve yaptığı keşif faaliyetleri ile düşmanın durumunu IV: Orduya bildirerek önemli bir vazife üstlenmiştir.⁵²

Romani Muharebesi'nden sonra İngiliz kuvvetleri ilerlemeye, Türk kuvvetleri ise geri çekilmeye başlamıştır. İngilizler ilerken kuvvetlerinin su, yiyecek, silah ve mühimmat ihtiyacını karşılamak amacıyla bölgede demiryolu inşa etmeye ve demiryoluna paralel olarak su boruları döşemeye başlamıştır. İngilizlerin ilerleyişini önlemek amacıyla 31 Ağustos 1916'da Alman havacılar tarafından Port Said'deki demiryolu depoları bombalanmıştır.⁵³

⁴⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 1438, Dosya: 237A, Fihrist: 2-32.

⁵⁰ Von Kress, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çeviren: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, s.200-202; Kansu vd., *a.g.e.*, s.261; Göymen, *a.g.e.*, s.113-116.

⁵¹ Göymen, *a.g.e.*, s.116; Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1916 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s.204-205.

⁵² Kress, *a.g.e.*, s.122.

⁵³ Göymen, *a.g.e.*, s.116-117.

17 Eylül 1916'da gerçekleştirilen İngiliz taarruzu, ağır kayıplar verdirilerek püskürtülmüştür. Bu sırada İngilizlerin ilerleyişi üzerine, El-Ariş'te konuşlu olan 300'üncü Hava Birliği Birüssebi'ye nakledilmiştir.⁵⁴

22 Aralık 1916'da dokuz İngiliz tayyaresi, Mağdaba'yı havadan bombalamıştır. İngilizler aynı anda, kara harekâtı sonucu El-Ariş'i ele geçirmiştir. 23 Aralık 1916'da Mağdaba da İngiliz işgaline uğramıştır. İngiliz birliklerinin ilerleyişi sebebiyle Osmanlı birlikleri, Gazze-Birüssebi mevziine konuşlanmıştır. Bu sırada Birüssebi'deki tayyare karargâhı Ramle'ye alınmıştır. Ancak, Birüssebi'deki hava alanı kullanılmaya devam etmiştir.⁵⁵

1917 Yılında Cephe Muharebeleri ve Hava Faaliyetleri

1917 yılına girilirken, Türk uçaklarının keşiflerine göre Kanal ile Tellürrefah arasında altı İngiliz tümenininin, Bittia'da da iki düşman tayyare bölüğünün bulunduğu tespit edilmiştir. 9 Ocak 1917'de 300'üncü Paşa Hava Birliğine mensup Alman Üsteğmen Yunker ile Teğmen Yeşunek tarafından Tellürrefah civarındaki İngiliz hatları üzerinde bir hava keşfi yapılmıştır. Bu keşif sırasında Alman havacılar, karşılaştıkları bir İngiliz tayyaresini hava muharebesi sonucu düşürmüşlerdir. Bu sırada İngiliz tayyareleri tarafından da Birüssebi havadan bombalanmıştır.⁵⁶

19 Ocak 1917'de IV. Ordu Komutanlığı, Başkomutanlık Vekâletine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda, İngilizlerin envanterinde yirmi uçağı olduğu, buna karşılık kendi ellerinde altı uçak olduğu bildirilmiştir. Bu yazı üzerine Başkomutanlık Vekaleti, IV. Ordu'nun elinde bulunan Parasol sistemindeki modası geçmiş tayyareler yerine, Almanya'dan yeni gelmiş, makineli tüfek aksamına sahip Rumpler C ve Albatros D.III model tayyareleri Sina Cephesi'ne göndermiştir. Böylece, bölgedeki hava harp gücü artırılmıştır.⁵⁷

⁵⁴ ATASE Arşivi, BDH, K: 1438, D: 237A, F: 3-1.

⁵⁵ Kansu vd., *a.g.e.*, s.264.

⁵⁶ Ulvi Kesor, "Türkiye'nin İlk Savaş Pilotlarından Mithat Tuncel Bey", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, (2007), s.76.

⁵⁷ Gaye İnan, *Kuruluşundan Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonuna Kadar Türk Havacılığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005, s.65.

Birinci Dünya Harbi devam ederken Kıbrıs Adası ve çevresinin keşfedilmesi amacıyla Silifke’de 4’üncü Tayyare Bölüğü kurulmuştur. 1917 yılında bu tayyare bölüğü, Kıbrıs’ın keşfi için Alman personelden oluşan bir Deniz Hava Birliği’nin vazifelendirilmesi üzerine Sina-Filistin Cephesi’ndeki Der’a ya nakledilmiştir. 4’üncü Hava Birliği, 1917 yılının kış mevsiminde Der’a civarına ulaşmıştır. Bölük görev yerine ulaştıktan sonra havacılar, Der’a-Amman Demiryolu ve çevresinin keşfi verilmiştir.⁵⁸

Sina Cephesi’nde muharebeler devam ederken 11 Mart 1917’de Bağdat, İngilizlerin eline geçmiştir. Bu gelişme üzerine Bağdat’ı ele geçirmek amacıyla Türk ve Alman Başkomutanlıkları tarafından yeni bir ordular grubunun teşkil edilmesine karar verilmiştir.⁵⁹ Bu kapsamda Almanya, Türk müttefiklerini desteklemek için “Paşa II” ismi ile anılan 12.000 personelden oluşan bir birliği savaş hattına göndermeye karar vermiştir. Bağdat’ı almak amacıyla kurulan yeni orduya “Yıldırım” ismi verilmiş ve komutanlığına da General Von Falkenhayn getirilmiştir. Bu grup, başta 2’nci ve 7’nci Ordu’dan meydana getirilmiştir.⁶⁰ Ancak, daha sonra alınan kararla grup komutanlığı; 4’üncü, 7’nci ve 8’inci Ordulardan meydana getirilmiştir.⁶¹ Yıldırım Ordular Grubunun öncü kuvvetleri Halep’te toplanmış, ardından mümkün olduğu kadar düşman ilerlemesini önlemek amacıyla kuvvetlerin Sina Cephesi’ne gönderilmesine karar verilmiştir.⁶²

Bölgedeki ordu grubunda teşkilat değişiklikleri yapılırken 25 Mart 1917’de yapılan hava keşfinde, İngilizlerin Gazze yönüne ilerlediği tespit edilmiştir. Bunun üzerine alınan tedbirler sonucunda 26 Mart 1917’de başlayan Birinci Gazze Muharebesi, İngiliz kuvvetlerinin püskürtülmesi

⁵⁸ Keyüsk, *a.g.e.*, s.190-193.

⁵⁹ Liman von Sanders, *Türkiye’de Beş Yıl*, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.231-240.

⁶⁰ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 211, D: 892, F: 17.

⁶¹ Mahmut Bolat, “Mustafa Kemal Paşa’nın Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı Sırasında Mondros Mütarekesi ve Sonrası Oluşan Duruma Tepkisi ve Hatay’a Yönelik Faaliyetleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII, (2018), s.73-102.

⁶² Zekeriya Türkmen, “Yıldırım Ordular Grubunun Teşkili ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme (1917-1918)”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1, (1995), s.157-166.

ile son bulmuştur.⁶³ 27 Mart 1917'de Alman havacılar tarafından yapılan hava gözlem faaliyeti sonucunda, İngiliz kuvvetlerinin geri çekildiği belirlenmiştir.⁶⁴ Birinci Gazze Muharebesi'nden sonra 28 Mart 1917'de Alman Teğmen Schultheiss ve rasıdı Fritz tarafından İngiliz BE sisteminde bir uçak düşürülmüştür. 6 Nisan 1917'de de Alman Üsteğmen Felmy ve rasıdı Falke, hava keşfi sırasında rastladıkları bir İngiliz uçağını daha düşürmüştür.⁶⁵ Alman havacıların, İngiliz havacılar üzerinde elde ettikleri üstünlük, onların tecrübeli pilot ve rasıtlar olduklarını göstermektedir.

10 Nisan 1917'de Alman Hava Bölük Komutanı Felmy ve rasıdı Falke tarafından, İngilizlerin kuvvetlerinin su ihtiyacını karşılamak amacıyla Nil Nehri'nden cephe hattına çektikleri çelik su boruları, yapılan bir hava harekâtı neticesinde dinamitlerle patlatılmıştır. Alman havacılar, boruların geçtiği alana inmek suretiyle yerleştirdikleri dinamitleri patlatmak suretiyle İngilizlerin su ikmalini kısmen de olsa önlemiştir.⁶⁶

19 Nisan 1917'de hazırlıklarını tamamlayan İngilizlerin harekete geçmesi ile İkinci Gazze Muharebesi yaşanmıştır.⁶⁷ İngiliz saldırıları esnasında Alman havacılar, düşman hatlarını bombalayarak ve sürekli keşif faaliyetinde bulunarak IV. Ordu'nun harekâtına yön ve şekil verilmesinde etkili olmuştur. Muharebelerin başladığı sırada, Alman havacılar ile İngiliz havacılar arasında hava muharebeleri yaşanmıştır. Bu muharebelerden biri sırasında, bir İngiliz tayyaresi yere inmek zorunda kalmıştır. Türk uçakları, İngilizlerin taarruza başladığı 18-19 Nisan 1917 tarihleri arasında 38 saatte 19 sorti üreterek İngiliz kuvvetlerinin üzerine

⁶³ Sami Ağaoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Gazze Muharebeleri", *Journal of History Culture and Art Research*, 6/2, (2017), s.307-335; Esat Erarslan, "Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye'deki 4'ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014 İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 2014, s.438.

⁶⁴ Göymen, *a.g.e.*, s.191-192.

⁶⁵ Kansu vd., *a.g.e.*, s.327.

⁶⁶ Rodolf Holzhausen, *Birinci Dünya Harbi'nde Almanya'nın Türkiye'ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982, s.42.

⁶⁷ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, Eylem Yayınları, Ankara, 2008, s.129.

toplamda bir ton bomba atmıştır.⁶⁸ İngiliz taarruzu yaklaşık 6.500 kayıp vermeleri neticesinde geri çekilmeleri ile sonuçlanmıştır.⁶⁹

12 Mayıs 1917’de Alman Pilot Üsteğmen Franz Schleif ve Rasit Üsteğmen Werner Daum tarafından yapılan hava keşfi sırasında bir İngiliz uçağı ile karşılaşmıştır.⁷⁰ Bu karşılaşma sonrasında iki taraf arasında süren 40 dakikalık bir hava muharebesi sonrasında İngiliz uçağı, Tellülfah mıntkasına düşürülmüştür.⁷¹

İkinci Gazze Muharebesi’nin ardından karşılıklı olarak hava faaliyetleri devam etmiştir. 13 Temmuz 1917’de IV. Ordu Komutanlığı tarafından cephe hattındaki gelişmeler bir rapor aracılığıyla Başkomutanlık Vekâleti’ne iletilmiştir. Bu raporda IV. Ordu Komutanlığı, bir Osmanlı uçağı tarafından Şeria civarında yapılan hava keşfi esnasında karşılaştığı bir İngiliz tayyaresini düşürdüğünü, başka bir tanesini ise bölgeden attığını ifade etmiştir. Raporun devamında, düşen uçakta bulunan İngiliz iki havacının sağlam bir şekilde ele geçirildiği bildirilmiştir.⁷²

Sina Cephesi’nde muharebeler devam ederken 5 Temmuz 1917’de alınan kararla Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, 7’nci Ordu Komutanı olarak bölgede görevlendirilmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa, kritik bir vaziyet alan Sina-Filistin Cephesi’nde Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı altında görev yapmaya başlamıştır.⁷³ Mustafa Kemal Paşa, General Von Falkenhayn ile yaşadığı anlaşmazlık sebebi ile bir süre sonra görevinden çekilecek, ancak daha sonra tekrar aynı bölgede görevlendirilecektir.

1917 Temmuz ve Ağustos ayları içerisinde Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı’na hava desteği sağlamak üzere 300’üncü Paşa Tayyare

⁶⁸ Edward J. Erickson, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu Çanakkale-Kut’ül Ammare ve Filistin Cephesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.154.

⁶⁹ Figen Atabey, “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin-Suriye Cephesi’ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66, (2020), s.63-90.

⁷⁰ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 37, D: 167, F: 7.

⁷¹ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1406, D: 71, F: 10-2.

⁷² Göymen, *a.g.e.*, s.197-199.

⁷³ Zekeriya Türkmen, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, (2000), s.395-419.

Bölüğü'ne ilave olarak 301, 302, 303 ve 304'üncü hava birlikleri Sina Cephesi'nde görevlendirilmiştir. Bu hava bölüklerine 80 havacı ve 800 makinist personel takviyesi yapılmıştır. Ayrıca bölüklere, 40 keşif ve 16 av tayyaresi verilmiştir. Uçak birliklerinin cepheye taşınması 10 hafta sürmüştür. Trenle yapılan nakliyat sırasında sekiz uçak kullanılamaz hale gelmiştir.⁷⁴

Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığı kurulduktan sonra, Sina Cephesi'ndeki İngiliz güçlerinin varlığının arttığı öğrenilmiştir. Bu gelişme üzerine Irak Cephesi'nde müdafaada kalınmasına, buna karşın Sina Cephesi'nde taarruza karar verilmiştir. Taarruz kararının alındığı sırada 300 ve 301'inci Hava Birlikleri Ramle, 302'nci Hava Birliği Elsafir, 303'üncü Hava Birliği Ettine ve 304'üncü Hava Birliği de Arakelmenşir'de yerini almıştır. Aynı dönemde İngilizler, iki tayyare bölüğü ve bir balon bölüğü ile kara birliklerine destek vermiştir.⁷⁵

İngilizler taarruz için hazırlanırken Paşa Tayyare Bölükleri tarafından faaliyetleri yakından takip edilerek tespit edilmiştir. 15 Ekim 1917'de keşif için havalanan bir Alman tayyare grubuna yapılan hava taarruzu sonucu, bir tayyare düşüp, parçalanmıştır. Bu olay İngiliz hava hâkimiyetinin bölgedeki başlangıcı olmuştur. 27 Ekim 1917'de İngilizler, envanterlerindeki tüm tayyareleri kullanarak bir hava savunma perdesi oluşturmuştur. Böylece İngilizler, Türk uçaklarının harekât bölgesi üzerinde keşif ve gözetleme yapmasına engel olmuştur.⁷⁶

28 Ekim 1917'de Sina Çölü'nden Maan'a gelen iki İngiliz kara tayyaresi Türk tayyare hangarlarını bombalamıştır. Bu olayda biri makinist olmak üzere 6 şehit verilmiş, 14 kişi de hafif şekilde yaralanmıştır.⁷⁷

31 Ekim 1917 sabahı İngilizler, bütün cephede taarruza geçmiştir. İngilizlerin bu saldırısı hava birlikleri tarafından da desteklenmiştir. İngilizlerin ani taarruzu sonrasında Birüssebi elden çıkmıştır. 6-7 Kasım 1917 tarihinde gerçekleşen Üçüncü Gazze Muharebesi, Osmanlı kuvvetlerinin Gazze'yi kaybetmesi ile sona ermiştir. Muharebeler

⁷⁴ Holzhausen, *a.g.e.*, s.43.

⁷⁵ Göymen, *a.g.e.*, s.201-203.

⁷⁶ Keyüsk, *a.g.e.*, s.99-100.

⁷⁷ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1406, D: 72, F: 004-01.

sırasında hazırlıksız yakalanan Alman hava filoları, Orta Filistin'e çekilmek zorunda kalmıştır. Üçüncü Gazze Muharebesi'ne yaklaşık 40 Alman uçağı katılmış, muharebeler sırasında envanterdeki uçakların %25'i kaybedilmiştir. Ayrıca muharebeler esnasında, 17 pilot ile 7 rasıt yaralanmış, 11 havacı da hayatını kaybetmiştir. İngilizlerin ani taarruzu sırasında 303 ve 304'üncü Hava Birlikleri ellerinde bulunan malzemeleri düşmana kaptırmamak için yakmıştır.⁷⁸ 17 Kasım 1917'de Alman uçakları tarafından, İngilizler üzerine bir akın düzenlenmiştir. Ancak bu hava taarruzu sırasında, iki Türk uçağı düşürülmüştür. İngilizlerin taarruzdaki başarısında yaklaşık 120 uçaktan oluşan bir güç bulundurmalarının büyük bir etkisi olmuştur.⁷⁹

2 Aralık 1917'de Paşa Tayyare Bölükleri, 20 uçakla İngilizlerin Julis civarındaki hava meydanına müşterek bir taarruz gerçekleştirmiştir. Daha sonra ise İngilizlerin kıyı bölgesindeki birlikleri bombalanmıştır. Hava harekât ve faaliyetleri devam ederken İngilizler, 9 Aralık 1917'de Kudüs'ü ele geçirmiştir.⁸⁰ Kudüs'ün kaybedilmesinden sonra Alman hava birlikleri, Arakelmensir'den Ettine'ye, buradan da Ramle ve Tulülkerim'e intikal etmiştir.⁸¹

İngiliz kuvvetlerinin saldırıları, Osmanlı kuvvetlerinin müdafaası ile Yafa civarında durdurulmuştur. Bölgedeki muharebeler bir süre daha devam etmiş ve çatışmalarda karşılıklı olarak zayıatlar verilmiştir.⁸² 1917 yılında Alman havacılar tarafından, 31 tane İngiliz uçağı düşürülmüş, böylece önemli bir etkinlik gösterilmiştir.⁸³

Savaşın Son Yılında Cephe Muharebeleri ve Hava Faaliyetleri

1918 yılı başında Osmanlı kuvvetleri, İngiliz birliklerinin taarruzunu Akdeniz ile Şeria Nehri arasındaki bölgede durdurmayı başarmıştır. Ancak, İngilizlerin genel ilerleyişi karşısında General Falkenhayn Yıldırım

⁷⁸ Göymen, *a.g.e.*, s.204.

⁷⁹ Kansu vd., *a.g.e.*, s.320-330.

⁸⁰ Güngör Cebecioğlu, *Atatürk ve Güney Cephelerimiz*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1991, s.38; Celil Bozkurt, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35/1, (2019), s.1-30.

⁸¹ Keyüsk, *a.g.e.*, s.164.

⁸² Göymen, *a.g.e.*, s.205.

⁸³ Kansu vd., *a.g.e.*, s.343.

Orduları Grup Komutanlığı'ndan alınmıştır.⁸⁴ Falkenhayn'dan sonra bu göreve 19 Şubat 1918'de Liman Von Sanders getirilmiştir.⁸⁵

Liman Von Sanders, komutan olduktan sonra bölgedeki tüm Osmanlı birliklerini yeniden düzene sokmuştur. Bu kapsamda hava unsurları yeniden teşkilatlandırılmıştır. Alınan karar kapsamında 300 ile 303'üncü Hava Bölükleri 8'inci Ordunun emrine verilmiştir. 301 ve 304'üncü hava teşkilleri de 7'nci Ordu emrinde vazifeye başlamıştır. 302'nci Bölükte IV. Ordu emrinde vazifelendirilmiştir.⁸⁶

Hava birlikleri yeniden organize edilirken, 305'inci Paşa Tayyare Bölüğü ile 14'üncü Hava Birliği adlı yeni uçak teşkillerinin kurulması planlanmıştır. Yeni hava birliklerinin kurulmasından sonra; 3'üncü, 4'üncü, 14'üncü ve 305'inci Hava Birliklerinin Hicaz Demiryolu ve çevresini gözetlemesi kararlaştırılmıştır. Bu dört tayyare bölüğü ile bölgedeki ayrılıkçı unsurların faaliyetlerini tespit etmek amaçlanmıştır. İlgili hava teşkilleri, ellerindeki toplam 36 tayyare ile vazifelerini yapmıştır. Bu sırada alınan kararla bölgedeki tüm avcı uçakları Alman Pilot Felmy'nin emrine verilerek, Cenin Meydanı'nda toplanmıştır. Üsteğmen Felmy komutasında oluşturulan bölük, Albatros D.III model 7 uçaktan meydana gelmiştir. Bu avcı birliğinin kuruluşundan bir ay sonra cephe hattına, Alman Teğmen Mayerdix komutasında Jaster-I adlı yeni bir hava bölüğü getirilmiştir. Cenin'e gelen hava birliği 8 tayyareden meydana gelmiş, Albatros D.V sistemindeki uçaklardan oluşmuştur. Jaster-I'in uçuş denemelerinde personelden hayatını kaybedenlerin olması üzerine birlik, tayyarelerinin çoğunu uçuramamıştır.⁸⁷

Osmanlı hava unsurlarının yeniden organize edildiği bu dönemde İngilizler, Türk birliklerine karşı filo halinde taarruzlara başlamıştır. Bu kapsamda 4 Ocak 1918'de, 12-14 uçaktan oluşan İngiliz hava filosu tarafından Cenin'de bulunan Osmanlı Hava Meydanı'na bir taarruz yapılmıştır. Bu taarruz sırasında yerden açılan topçu ateşi ile bir, hava

⁸⁴ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3704, D: H-19, F: 1-16.

⁸⁵ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 134, D: 618, F: 5.

⁸⁶ Göymen, *a.g.e.*, s.238.

⁸⁷ Keyüsk, *a.g.e.*, s.258.

muharebesi sonucu bir olmak üzere toplam iki İngiliz uçağı düşürülmüştür.⁸⁸

Cephede karşılıklı muharebeler devam ederken İngilizler Osmanlı Hava Meydanlarına; Osmanlı havacıları da İngilizlerin Ramle'deki hava alanına taarruzlarda bulunmuştur. Bu taarruzlar esnasında iki İngiliz, dört Osmanlı uçağı elden çıkmıştır.⁸⁹ 4 Mart 1918'de Katrane'ye uçan Pilot Astsubay İsmail Zeki Efendi, yerden açılan topçu ateşi sonucu cephe hattına inmek zorunda kalmış ve İngilizlere esir düşmüştür.⁹⁰

22 Mart 1918'de başlayan İngiliz taarruzu sonucunda Osmanlı kuvvetleri Amman'a çekilmek zorunda kalmıştır. Buranın kaybedilme ihtimali üzerine Osmanlı tayyareleri Der'a ya nakledilmiştir. Bu sırada 19 Nisan 1918'de, 3'üncü Tayyare Bölüğü'nde bulunan tayyarelerin motorlarının fazla çalışmasından dolayı yıprandığı belirtilerek, bölüğe yeni uçakların verilmesi istenmiştir.⁹¹

Mayıs ayı ile savaşın sona erdiği Ekim ayları arasında karşılıklı keşif ve hava muharebeleri devam etmiştir. 27 Haziran 1918'de keşif için havalanan iki Osmanlı uçağı, Katrane üzerinde bir İngiliz uçağını düşürmüştür. Temmuz'da Başkomutanlık Vekâletine ulaştırılan bir yazı ile 3'üncü ve 4'üncü hava birliklerinde havacı ve uçak kalmadığı belirtilerek, bölgede sadece 305'inci Hava Birliği'nin görev icra ettiği ifade edilmiştir.⁹² Bu sırada 25 Temmuz 1918'de hava üstünlüğünü ele geçirmek isteyen İngilizler, 15 tayyare ile Amman'daki tren istasyonu ve bölgedeki hava meydanını bombalamıştır. Aynı dönemde, hava muharebelerinde yaptıkları vazifelerle ön plana çıkan Alman ve Türk havacıları liyakat madalyası verilmiştir.⁹³

Ağustos ayında Osmanlı ve İngiliz havacıları tarafından karşılıklı hava taarruzları devam etmiştir. Bu kapsamda Osmanlı havacıları, Katrane ve Tafiyle'deki İngiliz birliklerini bombalarken, İngilizler de 20 uçakla yaptıkları taarruzlarla Osmanlı meydanlarını bombalamıştır. 21 Ağustos 1918'deki saldırıda yerde bulunan üç Osmanlı tayyaresi hasara

⁸⁸ Kansu vd., *a.g.e.*, s.398.

⁸⁹ Göymen, *a.g.e.*, s.241.

⁹⁰ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1424, D: 165, F: 9, 9-1.

⁹¹ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1441, D: 255, F: 2-(26-27).

⁹² ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1441, D: 255, F: 2-26.

⁹³ Keyüsk, *a.g.e.*, s.421.

uğramıştır.⁹⁴ İngiliz hava filolarının sayısal üstünlüğü, Osmanlı hava birliklerinin zaman içerisinde etkinliğini kaybetmesine neden olmuştur. 4'üncü Tayyare Bölüğünün ağustos ayı raporunda, bir tayyarenin tamamen harap olduğu, elde yalnız bir tayyare kaldığı, personelin bağırsak ve sıtma (Malarya) hastalıkları yüzünden uçuş yapamadığı bildirilmiştir.⁹⁵ Bu arada 14'üncü Tayyare Bölüğü tarafından 1918 Ağustos ayı içerisinde 22 saat görev icra edilmiş, Eltufeyle, Elşöbek ve Maan'ın batısında bulunan İngiliz Ordugâhlarına 150 bomba atılmış ve 2.000 makineli tüfek atışı ile taarruzda bulunulmuştur.⁹⁶

Muharebeler devam ederken Başkomutan Vekili Enver Paşa, başarılı faaliyetlerinden dolayı 14'üncü Tayyare Bölüğü'nü, Cemal Paşa da IV. Ordu Komutanlığı altında vazife yapan havacı personeli takdir etmiştir.⁹⁷

19 Eylül 1918'de şiddetli hava taarruzu ile başlayan İngiliz taarruzu başarılı olmuş ve Osmanlı birlikleri yenilerek kuzeye doğru ricat etmek durumunda kalmıştır. Hızla gelişen İngiliz taarruzu sonucunda Cenin ve Afule elden çıkmıştır. Bunun üzerine 301 ve 304'üncü Hava Birlikleri personeli, İngilizlere esir düşmüştür. Bu sırada 302 ve 303'üncü Hava Birliklerinden kaçabilen personel Der'a ya gelmiştir.⁹⁸ Burada bir araya getirilen 302, 303 ve 305'inci hava bölükleri ile asi unsurlara karşı hava harekâtı icra edilerek, bölgenin onların eline geçmesi engellenmiştir.⁹⁹ Der'a'nın İngiliz Ordusu tarafından işgal tehdidi altına girmesi üzerine, eldeki tayyareler Rayak'a nakledilmiştir. Rayak'a getirilen tayyareler, Osmanlı kuvvetlerinin ricat faaliyetini destekleyerek bir süre daha görev yapmıştır.¹⁰⁰ Rayak'ın da işgal tehdidi altına girmesi üzerine hava birlikleri Humus, Hama, Halep ve daha sonra Müslimiye'ye nakledilmiştir. Nakil sırasında Osmanlı tayyarelerinin birçoğu kırılarak, elden çıkmıştır. Osmanlı kuvvetlerinin çekildiği sırada 7 Ekim 1918'de

⁹⁴ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-2.

⁹⁵ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-4.

⁹⁶ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-(1, 2-4).

⁹⁷ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-5, 7-6.

⁹⁸ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-5.

⁹⁹ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-8.

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-9.

cephesinin bir gözlem yapılmıştır. Bu hava keşfinde Rayak'ın işgal olduğu belirlenmiştir.¹⁰¹

Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'nın başında bulunduğu 7'nci Ordunun, İngilizleri Halep'in kuzeyinde durdurması ile sona ermiştir.¹⁰² Bu sırada 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile yapılan görüşmeler sonucunda Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.¹⁰³ Böylece bölgedeki muharebeler sona ermiş, havacılar da kurtarabildikleri uçak ve malzemeler ile Adana ve Konya'ya gelebilmiştir.¹⁰⁴ Mondros'tan sonra Alman havacılar, Osmanlı ülkesini terk ederek ülkelerine dönmüştür.

Sonuç

Birinci Dünya Harbi'ne kader birliği yaparak giren Almanya ile Osmanlı Devleti, farklı ve uzak coğrafyalarda Türk ve Alman personelden oluşan hava birlikleri kurarak faaliyet göstermiştir. Osmanlı Devleti, müttefiki Almanya'dan aldığı hava desteği ile kendi topraklarında var olma mücadelesi vermiştir. Osmanlı havacıları; İtilaf kuvvetlerine, tesislerine ve hava meydanlarına eldeki kısıtlı sayıdaki tayyare ile ulaşmaya çalışmış, lojistik imkânların el verdiği ölçüde hava harekât ve faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu cephelerden biri de Sina-Filistin Cephesi olarak ön plana çıkmıştır.

Sina-Filistin Cephesinin açılmasından savaşın sonuna kadar Alman havacılar, bilfiil cephe hattında görev almış ve Osmanlı Ordusuna yazılı ve fotografik hava desteği sağlamıştır. Osmanlı Ordusunun geri çekilme evresinde vazife alan Alman tayyare bölükleri, İngiliz kuvvetlerinin konuş, sevk ve kaydırma gibi birçok faaliyetini destekleyerek önemli katkılar vermiştir. Böylece Alman havacılar, Osmanlı Cephesinde kendilerine verilen görevleri işbirliği içerisinde yerine getirmiştir. Ancak

¹⁰¹ ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-10.

¹⁰² ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3705, D: 29, F: 34-6; ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3705, D: 29, F: 35-3.

¹⁰³ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayinevi, İstanbul, 1993, s.68-90; Lütfi Arslan, "Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 64, (2019), s.1-38.

¹⁰⁴ Kansu vd., *a.g.e.*, s.401-409, Keyüsk, *a.g.e.*, s.379.

İngilizlerin, cephe hattındaki sayısal ve teknolojik üstünlükleri bölgede başarılı olunmasını engellemiştir.

Harbin genel seyri içerisinde Alman havacılar önemli ve değerli katkılar sağlasa da bölge coğrafyasının niteliği ve savunmaya elverişsiz konumu, ayrılıkçı unsurların isyanları, Türk kuvvetlerinin ikmal ve lojistiğinin yapılamaması gibi birçok sebebe bağlı olarak bölgedeki mücadeleden Osmanlı Devleti yenik ayrılmıştır. Uçakların taktik strateji içerisine girerek kullanıldığı Birinci Dünya Harbi, Türk ve Alman havacıların başarılı görevler icra etmesine rağmen; kara, deniz ve hava unsurlarının müşterek harekât icra etmesi ile başarının kazanılacağını ortaya koymuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 134, D: 618, F: 5.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1406, D: 71, F: 10-2.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1406, D: 72, F: 4-1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1424, D: 165, F: 9, 9-1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-1, 2-4.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-2.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-4.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1432, D: 208, F: 7-5, 7-6.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 1-1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 2-24.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 3-1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1441, D: 255, F: 2-(26-27).
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1441, D: 255, F: 2-26.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 12.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 55-2.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 167, D: 728, F: 55-1.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 211, D: 892, F: 17.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 298, D: 1215, F: 30-4, 30-6.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 298, D: 1215, F: 7-1, 7-1a.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 37, D: 167, F: 7.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3704, D: H-19, F: 1-16.
ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3705, D: 29, F: 34-6.

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3705, D: 29, F: 35-3.

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-10.

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-5;

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-8

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 3719, D: 44, F: 1-9;

ATASE Arşivi, *BDH*, K: 1438, D: 237A, F: 2-32.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB)

CDAB, BOA BEO 4308.323043.02.

CDAB, BOA BEO 4308.323043.01.

CDAB, BOA, BEO, 4319.323869.001.

CDAB, BOA, BEO, 4319.323869.003.

CDAB, BOA BEO 4319.323869.002.

CDAB, BOA, BEO, 4330.324700.

The National Archives, Foreign Office, (FO), 371/1971, 66624/863.

Kitaplar ve Makaleler

Aaronsohn, Alexander, *Türk Ordusuyla Filistin’de Bir Yahudi Askerin 1. Dünya Savaşı Notları*, Çeviren: Necmettin Alkan, İstanbul: Selis Kitaplar, 2003.

Ağaoğlu, Sami, “Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze Muharebeleri”, *Journal of History Culture and Art Research*, 6/2, (2017), s.307-335.

Akad, Mehmet Tanju, *20. Yüzyıl Savaşları ve 21. Yüzyılın Başında Yakın Tarihin Savaşlarına Bakış*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2011.

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, Eylem Yayınları, Ankara, 2008.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, 11. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

Arslan, Lütfi, “Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 64, (2019), s.1-38.

Atabay, Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu Hizmetinde Breslau (Midilli) Kruvazörü”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 18/13, (2015), s.117-129.

Atabey, Figen, “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin-Suriye Cephesi’ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 66, (2020), s.63-90.

Atuk, M. Volkan, “Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 15/57, (2018), s.99-109.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III, Kısım I, Ankara: TTK Yayınları, 1983.

Belen, Fahri, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1916 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

Bolat, Mahmut, “Mustafa Kemal Paşa’nın Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı Sırasında Mondros Mütarekesi ve Sonrası Oluşan Duruma Tepkisi ve Hatay’a

Yönelik Faaliyetleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII, (2018), s.73-102.

Bozkurt, Celil, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35/1, (2019), s.1-30.

Bruce, Robert, Jestice Phyllis G. vd., *Dünya Savaş Tarihi İmparatorluk Çağı (1776-1914)*, Cilt: III, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.243-250.

Cebeciöğlü, Güngör, *Atatürk ve Güney Cephelerimiz*, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1991.

Çakı, Caner, “Birinci Dünya Savaşındaki İtalyan Propaganda Afişlerinde Almanlara Yönelik Nefret Söylemi”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi-İAÜD*, 11/1, (2019), s.21-38.

Çapa, Mesut, “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin (Kanal) Cephesi’nde Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti’nin Çalışmaları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16, (2018), s.57-73

Erden, Ali Fuat, *1’inci Cihan Harbi’nde 4’üncü Ordu Mücmel Tarihçesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1948.

Erden, Ali Fuat, *Paris’ten Tih Sahrasına*, Ulus Yayınları, Ankara 1949.

Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1954.

Erickson, Edward J., *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu Çanakkale-Kut’ül Ammare ve Filistin Cephesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

Esat Erarslan, “Bir ABD İstihbarat Ajanının Gözünden Suriye’deki 4’ncü Ordu ve Gazze Muharebeleri”, 1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014 İstanbul, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2014.

G. Macmunn, Falls Cyril, *Military Operations; Egypt&Palestine*, Vol: 1, The Imperial War Museum, London 1996.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, Cilt: IV, Kısım: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1979.

Göymen, İhsan, *Birinci Dünya Harbinde Türk Hava Harekâtı*, Cilt: 9, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1969.

Higham, Robin, *Hava Gücü-Özlü Bir Tarih*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 1983.

İlmen, Süreyya, *Türkiye’de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hava Basımevi, Eskişehir 1982.

Kansu Yavuz, Öztuna Yılmaz, Şensöz Sermet, *Havacılık Tarihinde Türkler*, Cilt: 1, Hava Basımevi, Ankara 2006.

Kapucu Davud, Korkmaz Erdal, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Askerî Hava Seyahatleri (1909-1939)*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2020.

Kapucu, Davud, “Çanakkale Zaferi’nden Sonra Batı Anadolu’da Havacılık Faaliyetleri (1915-1918)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 37, (2020), s.151-180.

Kemal, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı’nda Gazze’yi Nasıl Kaybettik?”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 55, (2014), s.125-176.

Keser, Ulvi, “Türkiye’nin İlk Savaş Pilotlarından Mithat Tuncel Bey”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Keyüsk, Mazlum, *Türk Havacılık Tarihi (1912-1923)*, Hava Basımevi. Ankara, 2012.

Koç, Engin, “1871’den Günümüze Alman Dış Politikasının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/80, (2021), s.1695-1708;

Kress, Von, *Son Haçlı Seferi Kuma Gömülen İmparatorluk*, Çeviren: Tahir Balaban, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Kressenstein, Baron Kress von, *Türklerle Beraber Süveyş Kanalı’na*, Çeviren: Mazhar Besim Özalpsan, Askeri Matbaa. İstanbul 1943.

Küçük, Hülya, “Merkez Çevre Teorisi ve Yerelleşmeye Etkisi: İtalya Örneği”, *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 2/1, (2019), s.1-26.

Küçükkalay, Mesut, “Endüstri Devrimi ve Ekonomik Sonuçlarının Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, (1997), s.51-68.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, Emre Yayınevi, İstanbul 1993.

Özgan, Murat, “Taarruz, Savunma ve Ricat; I. Dünya Savaşı’nda Sina-Filistin Cephesi (1914-1918)”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, (2016), s.141-170.

Özgüldür, Yavuz, “İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı-Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 76/2, (2021), s.1-18.

Rodolf Holzhausen, *Birinci Dünya Harbi’nde Almanya’nın Türkiye’ye Sağladığı Hava Desteği ve Çanakkale Havacıları*, Çeviren: Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982.

Sanders, Liman von, *Türkiye’de Beş Yıl*, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Türkmen, Zekeriya, “Yıldırım Ordular Grubunun Teşkili ve Faaliyetleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme (1917-1918)”, *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 1, (1995), s.157-166.

Türkmen, Zekeriya, “Mustafa Kemal Paşa ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, (2000), s.395-419.

Üçok, Çoşkun, *Siyasal Tarih 1789-1950*, 5. Baskı, Türk Matbaası, Ankara 1961.

Ülman, A.Haluk, *Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.

Yılmaz, Veli, *1'inci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, Cem Ofset Matbaası, İstanbul, 1993

Yigal, Sheffy, *British Military Intellegence in the Palestine Campaign 1914-1918*, London: Portland&F. Cass. 1998.

Tezler

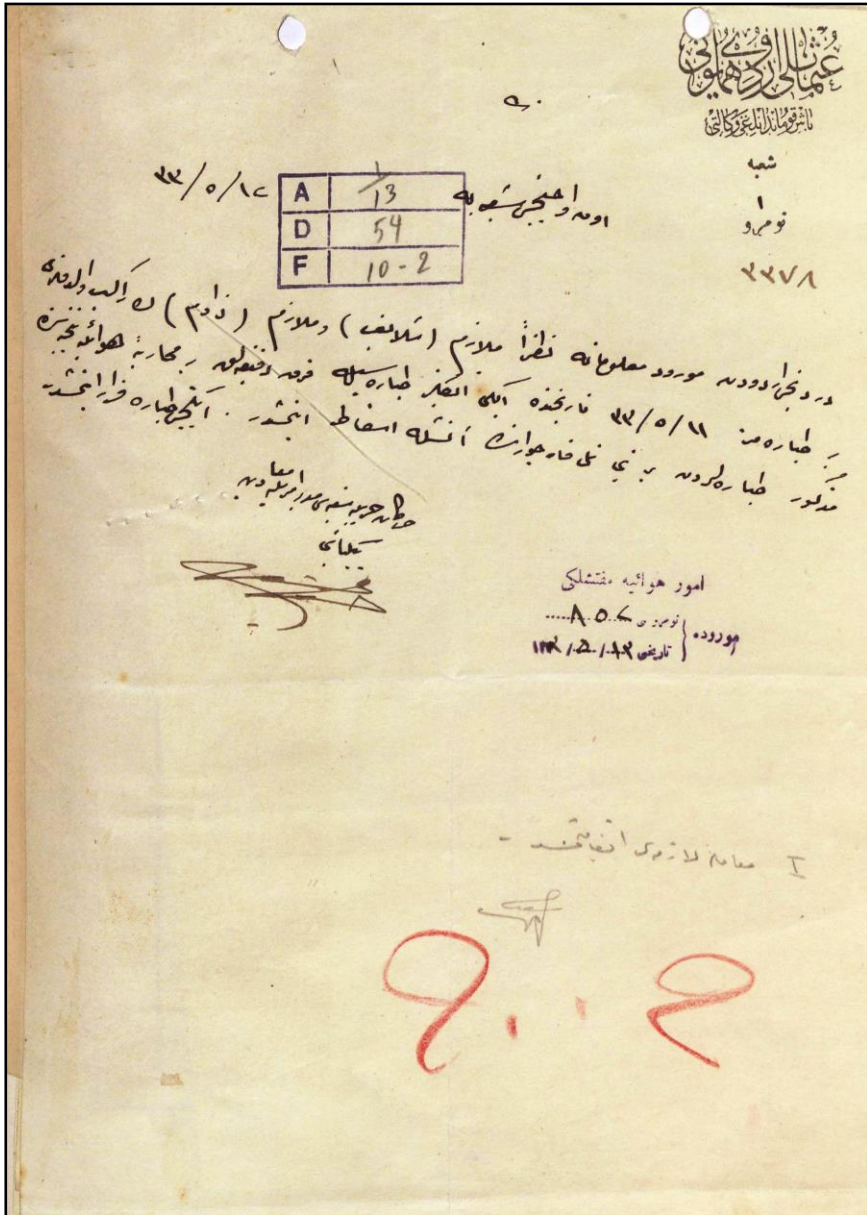
Bullock, David L., *Swift as Eagles: The Victory of the Royal Airforce in the Palestine 1914-1918*, Kansas State University, Doctor of Philosophy, Manhattan, Kansas, 1995.

İnan, Gaye, *Kuruluşundan Ulusal Kurtuluş Savaşı Sonuna Kadar Türk Havaacılığı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2005.

Kapucu, Davud (), *Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'nde Hava Harp Gücü ve Faaliyetleri (1914-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Kemal, Cemal, *Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004.

Ek-2. Alman Havaacıların Şeria Civarında Bir İngiliz Tayyareyi Düşürdüğüne Dair Belge ATASE Arşivi, BDH, K: 1406, D: 71, F: 10-2.

Extended Abstract

XIX. and XX. The French Revolution and the Industrial Revolution, which emerged in the 19th century, caused the blockade of the world states within their interests. In this context, the Alliance Group was established under the leadership of Germany in 1882 and the Entente Group was established under the leadership of England in 1907. After this bloc of the relevant states, other states have been included in this grouping on the axis of their interests. This process led to the outbreak of the first great war that the world had never seen before.

While the First World War began in 1914, the Ottoman Empire announced its neutrality to the world at the beginning the war. Then, in the developing process, the Ottoman Empire cooperated with this state to regain the places it lost recently and to regain its former power with the support of Germany. As a result of this cooperation, an alliance agreement was made between the Ottoman Empire and Germany on August 2, 1914. After this treaty, two German warships Goeben and Breslau escaped from the front of the Allied Powers and took refuge in the Ottoman Empire. The Ottoman State announced that it had purchased these ships and then gave these ships the names Yavuz and Midilli. However, the German personnel of the warships continued to serve on the same naval vessels that were not sent to their countries. As a result of the warships called Yavuz and Midilli bombarding Russian ports and cities, the Ottoman Empire was included in the First World War.

While the Ottoman Empire entered the First World War, aviation did not have the necessary importance and value in the armies of the world. With the start of the First World War in strategic and tactical terms, developments related to aviation accelerated. At the beginning of the war, the place of aviation in the world states differs from perspective. The numerical values of the aviation equipment in the armies of the major powers in the world will make an important contribution to us a healthy evaluation of the conditions of the period. In this context, among the warring states, Germany produced 45,704, England 55,093, France 67,982, USA 11,227, and Italy 20,000 aircraft. The increase in aircraft production shows that this new warfare vehicle is increasing in importance and value. While the amount of aircraft produced by the world states is obvious, the Ottoman Empire entered the First World War with 6 airplanes and 6 pilots. Meanwhile, 3 seaplanes were ordered to France before the war. However, France did not give these airplanes, whose cost was paid in advance, to the Ottoman Empire. During the war, the Ottoman Empire included 415 aircraft in its inventory with the support of its ally Germany. In addition, he carried out war duties with the help of 390 pilots and 1740 aircraft maintenance German personnel assigned to the fronts. Meanwhile, Pilot

Captain Erich von Serno, who came to the forefront with his success on the European fronts, was appointed as the head of Ottoman aviation.

With the involvement of the Ottoman Empire in the war, the war spread to wider geography, and the Ottoman forces had to fight on many fronts due to different strategies and policies. One of these fronts came to the fore as the Sinai-Palestine Front. The Ottoman Empire used some of the planes, pilots, and mechanics provided by German aid on the Sinai-Palestine Front. On this front, air warfare duties were carried out by forming aircraft companies composed of Turkish and German aviators. During the war, on the Sinai-Palestine Front line; The 3rd, 4th, and 14th Air Squadrons and nine aircraft units, which were named Pasha, consisted of the 300th, 301st, 302nd, 303rd, 304th, and 305th aircraft formations.

After the entry of the Ottoman Empire into the First World War, it was desired to take back the Suez Canal and then Egypt, which was under British occupation, with an operation to be carried out in the Sinai region. In addition, the operation was aimed to prevent the British policy of promoting and supporting Arab nationalism. The Ottoman Empire decided to establish an army in the region by evaluating possible developments before an operation decision on the Suez Canal. In this context, after the mobilization decision, on September 6, 1914, the 4th Army, consisting of the 8th and 12th Corps, was formed. This force consisted of 22,500 people. Zeki Pasha was appointed head of this army. Before a front was opened in the region, it was decided that an air squadron consisting of four aircraft would be deployed in Birüssebi, but the conditions did not allow this.

After the Ottoman Empire entered the First World War, the British started to show activity in Egypt and the surrounding region with their planes. In this context, on October 1, 1914, British planes flew to the vicinity of Aqaba and bombarded the region from the air. After this bombardment, British ground troops occupied the Port of Aqaba on 1 November 1914. On November 18, 1914, Cemal Pasha was appointed as the commander of the region where the Sinai-Palestine Front is located. After this appointment, Zeki Pasha was dismissed. After Cemal Pasha took office, he applied to the Ottoman Deputy Commander-in-Chief and requested that an airplane be assigned to the Sinai Front line. After this request, the Ottoman Deputy Commander-in-Chief sent the Rumpler system aircraft named "Fethi", one of the active aircraft at hand, to the region. This plane took off by train with Pilot First Lieutenant Şakir Fevzi Bey. Tayyare came to Iskenderun by train. From here, the plane is planned to fly to the Syrian region. The plane crashed shortly after taking off from Iskenderun on 28 December 1914. After this accident, the plane became unusable, and the 4th Army was deprived of the opportunity and ability to use an airplane.

The 4th Army Command could not be supported during the year as the Ottoman Army did not have any aircraft. However, the Allied forces carried out air operations on the front line and in the nearby region with the aircraft in their hands. In this context, the British and the French discovered the situation of the Ottoman Army from the air and applied the war tactics and strategy accordingly. In this context, on 31 December 1914, one of the French Nieuport model seaplanes carried out aerial reconnaissance activities around Aqaba. During this reconnaissance, the French plane had to land as a result of the fire of the Turkish forces in the region. After this incident, the French pilot on the plane and the British were taken, prisoner. The plane passed into the hands of the Ottoman army.

The First Canal Operation on the Sinai front line started with the march of the Ottoman forces towards the canal on 14-15 January 1915. The marches were carried out at night, as the location and position of the troops were prevented from being detected by the Entente planes and it was cool. However, Allied aircraft easily spotted the forces, as there was no area where the troops could camouflage in the desert during the day. Therefore, the shifting and consolidation activity in front of the channel was determined at the preparatory stage. Allied planes conveyed the situation and situation of the Turkish Army to the British Command day by day. On January 30, 1915, a British plane bombed an Ottoman unit in Birülmaktel from the air. Two soldiers were injured in this airstrike. Towards evening, British planes dropped three bombs on the Ottoman troops in Harabi. There were no casualties during the bombardment. The attacks of the British planes caused fear and panic among the Turkish soldiers who did not encounter the aircraft. However, the fact that the bombs dropped from the planes got stuck in the desert sands and did not cause any effect reduced fear and panic. During the Turkish attack, the British tried to influence the people against the Ottoman forces with the declarations they had thrown from the air to influence the Arabs in the region. When the expeditionary force reached the Suez Canal, the Allied forces waiting for them started a fire with the help of the searchlights that illuminate the region, preventing the Turkish forces from reaching the opposite shore. As a result, the Ottoman Army withdrew with the directive of Cemal Pasha, who saw that the canal could not be captured.

The 4th Army Commander, Cemal Pasha, requested a plane from the Deputy Commander-in-Chief after the operation on Suez failed. As a result, an aircraft detachment under the command of German Pilot Dikmar sent Pilot First Lieutenant Fazıl Bey and Pilot First Lieutenant Mithat Bey to the front line with a Ponnier model airplane. This air unit reached Birüssebi in March 1915.

In 1916, the Ottoman Deputy Commander-in-Chief began preparations for a new operation on Suez. In this context, German Colonel Von Kress, Chief of

Staff of the 4th Army, was sent to Germany. With the work of von Kress, the German Commander-in-Chief decided to support the Ottoman forces on the Sinai Front as personnel, weapons, and ammunition. Within the framework of the decision taken, Germany gave a unit of 16,000 people, known as the "Pasha Forces", to the Ottoman Army. An aircraft unit known as the 300th Pasha Company took its place in this force. In this air unit sent from Germany, 14 Rumpler model warplanes took part in the first stage. The commander of the relevant unit was German Captain Hemskerck. Hunting aircraft in the Fokker and Palatinate system have also joined the 300th Pasha Aircraft Company over time. The aircraft unit, which was brought from Germany to the Sinai Front under difficult conditions, was stationed in Birüssebi.

After the preparations of the Ottoman Army, the Second Channel Offensive started on 5 August 1916, with the German aviators bombing the British lines. Although the attack of the Ottoman troops was successful in the first days, it was seen that this situation could not be sustained and the Ottoman troops withdrew in the direction of El-Ariş on August 14, 1916. In the Second Channel Offensive, called the Romani Offensive, the 300th Pasha Aircraft Company fought twenty-one air battles, shot down three British planes, dropped 363 bombs on the enemy troops, and undertook an important task by reporting the enemy's situation to the 4th Army with its reconnaissance activities.

On January 19, 1917, the 4th Army Command sent a letter to the Deputy Commander-in-Chief. This article reported that the British had twenty aircraft in their inventory, while they had six aircraft in their own hands. Upon this letter, the Deputy Commander-in-Chief sent Rumpler C and Albatros D.III model airplanes, newly arrived from Germany, equipped with machine guns, to the Sinai Front, instead of the outdated airplanes in the Parasol system held by the 4th Army. Thus, the air warfare power in the region was increased. While the First World War was going on, the 4th Aircraft Company was established in Silifke to explore Cyprus Island and its surroundings. In 1917, this aircraft company was transferred to Der in the Sinai-Palestine Front, upon the assignment of a Naval Air Corps consisting of German personnel for the exploration of Cyprus. The 4th Airborne Division reached Dera in the winter of 1917. After the squadron reached its mission, the aviators were given the discovery of the Der'a-Amman Railway and its surroundings.

While the battles continued on the Sinai Front, on March 11, 1917, Baghdad fell into the hands of the British. Upon this development, it was decided to form a new army group by the Turkish and German Commanders-in-Chief to seize Baghdad. In this context, Germany decided to send a unit of 12.000 personnel, known as "Pasha II", to the battle line to support its Turkish allies. The new army established to take Baghdad was named "Lightning" and General Von Falkenhayn was appointed as its commander. This group was formed primarily

from the 2nd and 7th Army. However, with the decision taken later, the group command; was made up of the 4th, 7th, and 8th Armies. The vanguard forces of the Yıldırım Army Group gathered in Aleppo, and then it was decided to send the forces to the Sinai Front to take the front of the enemy as much as possible.

While organizational changes were made in the army group in the region, it was determined that the British were advancing towards Gaza during the aerial reconnaissance on 25 March 1917. As a result of the measures taken, the First Battle of Gaza, which started on March 26, 1917, ended with the repelling of the British forces. The Second Battle of Gaza took place with the action of the British, who completed their preparations on April 19, 1917. During the British attacks, German aviators were instrumental in guiding and shaping the 4th Army's operation by bombarding enemy lines and conducting continuous reconnaissance activities. At the beginning of the battles, air battles took place between German aviators and British aviators. During one of these battles, a British aircraft had to land. Turkish planes produced 19 sorties in 38 hours between 18-19 April 1917, when the British began the attack, and dropped a total of one ton of bombs on the British forces. The British offensive resulted in their withdrawal after inflicting approximately 6,500 casualties.

In July and August 1917, in addition to the 300th Pasha Aircraft Company, the 301, 302, 303, and 304th air units were assigned to the Sinai Front to provide air support to the Yıldırım Armies Group Command. 80 airmen and 800 mechanics were assigned to these air companies. personnel was added. In addition, 40 reconnaissance and 16 hunting aircraft were given to the companies. It took 10 weeks for the aircraft units to move to the front. Eight aircraft became unusable during transport by train. It was learned that the presence of British forces on the Sinai Front increased after the Yıldırım Army Group Command was established. Upon this development, it was decided to defend the Iraqi Front, but to attack the Sinai Front. At the time of the decision to attack, the 300th and 301st Airborne Troops took their places in Ramle, the 302nd Airborne Troops Elsafir, the 303rd Airborne Troops Ettine, and the 304th Airborne Troops took their place in Arakelmenşir. In the same period, the British supported the ground troops with two aircraft companies and a balloon company.

On the morning of October 31, 1917, the British attacked the whole front. This attack on the British was also supported by the air troops. After the sudden attack by the British, Birüssebi was lost. The Third Battle of Gaza, which took place on 6-7 November 1917, ended with the Ottoman forces losing Gaza. Caught unprepared during the battles, the German air fleets had to withdraw to Central Palestine. About 40 German aircraft participated in the Third Battle of Gaza, and 25% of the aircraft in the inventory were lost during the battles. In addition, during the battles, 17 pilots and 7 people were injured, and 11

airmen lost their lives. On December 2, 1917, the Pasha Aircraft Divisions launched a joint attack on the British airfield around Julis with 20 planes. Later, the British troops in the coastal region were bombed. While the air operations and activities were continuing, the British captured Jerusalem on 9 December 1917. After the loss of Jerusalem, the German air troops moved from Arakelmenshir to Ettine and Ramle and Tulülkerim.

The British attack, which started with a severe air attack on September 19, 1918, was successful and the Ottoman troops were defeated and had to retreat to the north. As a result of the rapidly developing British offensive, Jenin and Afule were sold out. Thereupon, the personnel of the 301st and 304th Air Corps were captured by the British. Meanwhile, the personnel who were able to escape from the 302nd and 303rd Airborne Troops came to Der. With the 302nd, 303rd, and 305th air divisions brought together here, air operations were carried out against the rebel elements and the region was prevented from falling into their hands. When Der'a was under the threat of invasion by the British Army, the available aircraft were transferred to Rayak. The aircraft brought to Rayak served for a while by supporting the retreat activities of the Ottoman forces. After Rayak came under the threat of invasion, the air units were transferred to Homs, Hama, Aleppo, and later to Muslimiye. During the transport, many of the Ottoman airplanes were broken and lost.

The withdrawal of the Ottoman forces ended when the 7th Army led by Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha stopped the British in the north of Aleppo. Meanwhile, as a result of the negotiations with the Allied Powers on October 30, 1918, the Armistice of Mudros was signed. Thus, the battles in the region ended, and the German aviators left the country.

Araştırma Makalesi/Research Article

An Essay on the Place of the *Târih-i Gilmânî* in Seventeenth Century Ottoman Historiography

Gürer Karagedikli*

(ORCID: 0000-0001-7846-6052)

Makale Gönderim Tarihi
29.08.2022

Makale Kabul Tarihi
13.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karagedikli, G., "An Essay on the Place of the *Târih-i Gilmânî* in Seventeenth Century Ottoman Historiography", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 744-759.

APA: Karagedikli, G. (2022). An Essay on the Place of the *Târih-i Gilmânî* in Seventeenth Century Ottoman Historiography. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 744-759.

Abstract

Considering seventeenth century Ottoman historical writing and the place of Mehmed Halife's *Târih-i Gilmânî* within it requires one to closely examine the social, economic, and political changes that took place in the seventeenth century Ottoman Empire. It was a century during which the empire was going through a substantial transformation, not only in political and economical terms, but also intellectually. The economic and demographic ramifications of the "seventeenth century crisis" would affect the entire system. Thus, the seventeenth century is considered to have been a crucial era in the history of the Ottoman Empire due to its changing internal dynamics and characteristics that were to give way to the modernization of the Ottoman State. This paper analyzes the place of the *Târih-i Gilmânî* in seventeenth century history writing

* PhD., Lecturer, Middle East Technical University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye, gurer@metu.edu.tr.

Öğr. Gör. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

emphasizing its linguistic and thematic peculiarities. Like many seventeenth-century chronicles, the *Târih-i Gilmânî* used the similar stylistic patterns portraying the world as *wie es eigentlich gewesen*. Nonetheless, one ought to tread carefully when considering the linguistic style of the chronicle, which may include additional revelations between the lines. For example, words carefully chosen may reveal the closeness of the writer to high post officials, who were likely his protectors or commissioners. Therefore, one should be cautious in describing seventeenth century history writing as portraying the world *wie es eigentlich gewesen*. Nor would it be true to disparage the existence of the sultan's personality in seventeenth century history writing as a non-issue.

Keywords: Ottoman, Chronicle, Seventeenth Century, Historiography.

Târih-i Gilmânî'nin 17. Yüzyıl Osmanlı Tarih yazımındaki Yeri Üzerine Bir Çalışma

Öz

17. yüzyıl Osmanlı tarih yazımını ve Mehmed Halife'nin *Târih-i Gilmânî* eserinin buradaki yerini anlayabilmek, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan toplumsal, ekonomik ve siyasi değişimleri yakından değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Bu dönem, imparatorluğun sadece politik ve iktisadi değil entelektüel anlamda da ciddi dönüşümleri yaşadığı bir yüzyıldı. "17. Yüzyıl krizi"nin iktisadi ve demografik sonuçları bütün sistemi etkileyecekti. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesine yol verecek olan değişen iç dinamikler nedeniyle, 17. yüzyılın Osmanlı tarihinde mühim bir dönem olduğu düşünülmüştür. Bu makale, lengüistik ve tematik özelliklerine vurgu yaparak *Târih-i Gilmânî*'nin 17. yüzyıl tarih yazımındaki yerini analiz edecektir. Birçok 17. yüzyıl kroniği gibi, *Târih-i Gilmânî* de benzer stil örüntüleri kullanarak içinde bulunduğu evreni *wie es eigentlich gewesen* şeklinde portre etmiştir. Ne var ki, kroniğin bu lengüistik stili değerlendirirken dikkatli okumak gerekir; zira müellif kelime aralarında ilave bilgiler ve yorumlar sunabilmektedir. Mesela, dikkatli seçilen kelimeler, müellifin aynı zamanda Sultan dahil hâmisî olan makam sahibi görevlilere yakınlığı hakkında da bilgi verebilir. Çalışma, hem 17. Yüzyıl kroniklerinde yazılanların *wie es eigentlich gewesen* olarak portre edilmesini, hem de sultanın kişiliğinin artık 17. yüzyıl tarih yazımında eksilen varlığı meselelerini değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, kronik, 17. yüzyıl, Tarihçilik.

Introduction

Considering seventeenth century Ottoman historical writing and the place of Mehmed Halife's *Târih-i Gilmânî* within it requires one to closely examine the social, economic, and political changes that took place in the seventeenth century Ottoman Empire. It was a century during which the empire was going through a substantial transformation, not only in political and economical terms, but also intellectually. The economic and demographic ramifications of the "seventeenth century crisis" would affect the entire system.¹ Thus, the seventeenth century is considered to have been a crucial era in the history of the Ottoman Empire due to its changing internal dynamics and characteristics that were to give way to the modernization of the Ottoman State.²

Evaluating the socio-economical changes in the century concerned is not this essay's prime aim. Rather, it aims to appraise the changes in the historical works produced in the seventeenth century vis-à-vis the general changes mentioned above. As the entire system was being transformed in accordance with the changing circumstances in the seventeenth century, historical writing was also adjusting to changing internal dynamics, focusing on different problems and dealing with new issues that had not been addressed in the history writing of the previous century. While most sixteenth century historical works focused heavily on the ruler and his glorious epoch, it is believed that historical writing of the following century was concerned less with these, being more critical and more accurate in terms of the events and developments they recorded. But was it so? Did the historical works of this period represent a new kind of historical writing? Could we conceivably talk about a coherent seventeenth-century history writing in terms of its language, themes and content? Can the seventeenth century be regarded as one during which Ottoman history writing endeavored to "emancipate" itself? For the prime purpose of this article, how did the

¹ Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590–1699," in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol.II, 1600-1914*, eds. Halil İnalçık and Donald Quartert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), pp. 411-623.

² Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Trans. by Oktay Özel and Canay Şahin. (Ankara: İmge Kitabevi, 2000).

Târih-i Gilmânî fit into the history writing of this period? How should it be read?

The following essay shall attempt to analyze the questions raised above by way of a three-part examination. In the first part, following a short introduction on sixteenth century historical writing, the common linguistic and thematic features of seventeenth century history writing shall be considered via the secondary literature that evaluated a considerable number of histories written in the aforementioned century, and drew a general framework, from which this essay intends to draw upon heavily. The second part shall focus on the *Târih-i Gilmânî*, initially considering its existing manuscripts and published editions, and later, emphasizing its linguistic and thematic peculiarities. Moreover, the content and the writer's approaches to different issues in relation to his own position in the palace shall also be scrutinized. The last section shall conclude.

SEVENTEENTH CENTURY OTTOMAN HISTORIOGRAPHY: FROM THE *ŞAHNAMECİ* GENRE TO A MORE INDEPENDENT HISTORY WRITING?

Following a brief look at historical writing in the sixteenth-century Ottoman Empire, this section of the essay shall focus on the main characteristics of seventeenth-century history writing within the framework drawn in the works of Rhoads Murphey and Baki Tezcan,³ examining how it differed from the previous century.

Sixteenth century historiography is well described in the articles of Rhoads Murphey and Baki Tezcan. Both scholars, describing sixteenth century court historians as royal historiographers (*şahnâmecis*), agree with the fact that many histories written during the sixteenth century aimed to glorify Ottoman dynastic history. Rhoads Murphey proposes that this style, ushered by Selim I's era during which a large part of eastern Anatolia was conquered, reached its apex with Celal-zâde

³ Rhoads Murphey, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617)," *Archivum Ottomanicum*, XIII (1993-1994), pp. 277- 311; Baki Tezcan, "The politics of the early modern Ottoman historiography" in *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, eds. Virginia H. Aksan and Daniel Goffman (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 167-198.

Mustafa's *Tabâkatü'l-memâlik*, completed in 1560. Furthermore, his style was also to influence Hoca Saadettin Efendi's *Tâcû't-tevârih*, completed at the end of the century. Both works shared the same stylistic pattern, glorifying the dynasty and recognizing its "overlordship."⁴

This view is well supported by Baki Tezcan, who states that several historical works produced between the 1550s and the early 1600s were commissioned by Ottoman sultans in order to create "an ideological hegemony over the interpretation of Ottoman history." Tezcan further argues that this was particularly noticeable during the reign of Murat III, whose solid absolutist goals caused the establishment of a strong Ottoman court historiography that was to "disseminate a particular understanding of Ottoman history," and in doing so another *şahnâme*ci, Seyyid Lokman, and his work the *Zübdetü't-tevârih*, played a crucial role. Although the attempt to control history writing failed in the sixteenth century, a more successful effort to propagate a regal interpretation of Ottoman history would be undertaken in the eighteenth century.⁵ This was, probably, partially due to the fact that the Ottoman state apparatus witnessed considerable growth in its bureaucracy during the course of the seventeenth century, which enabled the Ottoman court to impose its own sort of historical understanding upon official historians.⁶ But where does seventeenth-century historical writing sit in this equation?

As Murphey explains, seventeenth century historical writing shared some common features, such as circumventing "pretentious language" and taking problem-solving-oriented approaches. The inclination to articulate very detailed descriptions of contemporary developments

⁴ Murphey, "Ottoman Historical Writing," pp. 278-279. Necib Asım, in one of his articles written in the early twentieth century, describes those "historians" name by name. See, Necib Asım. "Osmanlı tarihînuvisleri ve müverrihleri: şahnâmeçiler" *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, II/7 (1327), pp. 425-435; idem, "Osmanlı tarihînuvisleri ve müverrihleri." *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* II/8 (1327), pp. 498-499.

⁵ Tezcan, "Ottoman historiography," pp. 171-172.

⁶ For a detailed work on this matter see, Rhoads Murphey, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century," *Poetics Today*, Vol. 14, No. 2, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods (Summer, 1993), pp. 419-443

that occurred in the Ottoman Empire also became more common among seventeenth-century historians, who often included in their works “verbatim accounts of discussions held in the imperial council (*divân-ı hümayûn*).” Moreover, since they narrated daily dealings taking place in the palace, where they worked and lived as the sultan’s servants, their narratives included everyday vernacular expressions. This was not something to be found in a sixteenth century chronicle, which was impelled by its very nature to specifically address the sultan’s character and image. These characteristics of seventeenth-century history writing thus make the reader feel she/he is in fact present during the narrative.⁷ Rhoads Murphey reached these common peculiarities of seventeenth century Ottoman historiography by evaluating works of such chroniclers as Kara Çelebi-zade, Solak-zade, Katip Çelebi, Abdi Paşa, Mustafa Naima, and Mehmed Halife. Therefore, Murphey’s arguments shall be at the core of this essay when attempting, in the following section, to examine whether Mehmed Halife’s history fits into this general framework.

The above-mentioned thematic and linguistic characteristics may be considered evidence of how seventeenth century history writing differed from that of the sixteenth century. Although it cannot be claimed that the *şahnâme* genre disappeared entirely, after the reign of Ahmed I (1603-1617) a noticeable decline was observed in the popularity of this sort of history writing due to the “changing patterns of royal patronage.” The respective reigns of Murad IV (1623-1639), İbrahim I (1639-1648), and Mehmed IV (1648-1687) witnessed historical works that had a direction to solving problems and reforming the administration as well as to creating new strategies in order to tackle fiscal and military defects.⁸

Thus, considering these characteristics of seventeenth century Ottoman history writing, the seventeenth-century historian is believed to have provided “factually accurate description [of events] ... to portray the world *wie es eigentlich gewesen*.”⁹ This was the case in many works written in this period; however, it does not necessarily follow that their

⁷ Murphey, “Ottoman Historical Writing,” pp. 279- 280.

⁸ Ibid. p. 279.

⁹ Ibid. p. 282.

narration was entirely neutral. Their personal relations with and closeness to people holding important posts in the Sultan's court might well have been a significant determinant in their histories. Hence, it is not difficult to surmise that they would not hesitate to cast their own views on many matters.¹⁰

Mehmed Halife penned the *Târih-i Gilmânî* during this period, which saw changing attitudes in history writing in the Ottoman Empire. Did it share the characteristics of the seventeenth century historical works mentioned above? The next part shall attempt to examine this.

THE *TÂRİH-İ GİLMÂNÎ*: REPRESENTATIVE OF SEVENTEENTH CENTURY OTTOMAN HISTORY WRITING?

Before making any evaluation about the place of the *Târih-i Gilmânî* within seventeenth century Ottoman historiography, it would be useful to mention the existing copies of the work.¹¹ There are three different manuscripts of the *Târih-i Gilmânî* in three locations: the first in Vienna, the second in the Topkapı Palace in İstanbul, and the third in the Turkish Historical Society Library in Ankara. The Vienna manuscript,¹² which was probably copied at a later date, ends abruptly in the middle of a sentence. In the case of the *Târih-i Gilmânî* Vienna manuscript, the modern historian's frustration is obvious due to the unexpected suspension of the narrative, although this should by no means discourage one to use it.¹³

The Turkish Historical Society Library's manuscript was donated to the library by Ahmet Refik (Altınay) soon after he re-published it in Ottoman Turkish in 1924 as an additional publication to the *Türk Tarih*

¹⁰ Ibid. pp. 282- 284.

¹¹ For a detailed discussion on the existing copies of the *Târih-i Gilmânî*, see Bekir Kütükoğlu, "Târih-i Gilmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dâir" *Tarih Dergisi*, No.27 (1973), pp. 21-40. Reprinted in Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis. Makaleler*. (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1994).

¹² The Vienna manuscript is reprinted as facsimile in Buğra Atsız, *Das osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts nach den Chroniken des Vecihî (1637-1660) und des Mehmed Halîfa (1633-1660)*. (Munich: Rudolf Trofenk, 1977).

¹³ Though incomplete, Bekir Kütükoğlu claims that the Vienna manuscript is the only *nüsha* of the *Târih-i Gilmânî*. For more information see Bekir Kütükoğlu, "Mehmed Halife," *IA*, VII (1957), pp. 579- 580.

Encümeni Mecmuası.¹⁴ It was translated into modern Turkish twice, and both translations used the Ahmet Refik edition as their original source. Although there are missing words and expressions in both the Turkish translations, they are almost identical to the Ahmet Refik edition in terms of content and so forth. The Tercüman edition, however, does not provide an index. Nor does it provide a table of contents, even though its original version includes one. In 2000, a doctoral thesis was completed by Ertuğrul Oral transliterating the Tarih-i Gilmanî based on the three different manuscripts' critical edition.¹⁵ Hence, the Ahmed Refik edition, the Ministry of Culture's translation, and Ertuğrul Oral's doctoral thesis shall be drawn on in this essay, omitting the Vienna manuscript and the Tercüman translation.

In order to better evaluate a historical source, one must consider the writer, their political affiliations, and the "stand-point of his[/her] professional identity". This helps the historian to determine the extent to which the writer of the book (or any document) placed importance on such values as detachment, distance, and so forth. However, in the case of the history writers of the seventeenth-century Ottoman state, these rather "modern" values should not be overly emphasized, since these writers were often in the very service of the ruler, and had close relations with some of the *ağas*, *paşas*, and/or *vezirs*. While historians were mostly from the state branches of finance (*maliye*) and the chancellery (*asafiye*) prior to the seventeenth century, a new kind of history began to be written by the "sultan's inner circle of palace advisers and household attendants, the *enderunî* historians."¹⁶ Thus, it would be naïve to assume that they would hesitate to express their own opinion due to power-based conflicts between different factions in the palace.

¹⁴ Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*. (İstanbul: Orhâniye Matbaası, 1340).

¹⁵ For the Turkish editions see, Mehmet Halife, *Târih-i Gilmânî*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Prep. by Kamil Su (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976); Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmânî*, Tercüman 1001 Temel Eser, Prep. by Ömer Karayumak (No place and date). Ertuğrul Oral, Mehmed Halife. Tarih-i Gilmanî, PhD thesis (İstanbul: Marmara University, 2000).

¹⁶ Murphey, "Ottoman Historical Writing," p. 281.

Now, let us turn our attention to the concerning chronicle and its author. The writer of the *Târih-i Gilmânî*, Mehmed Halife,¹⁷ being one of these “*enderunî* historians,” was a member of the top ranking chamber (*has oda*), which enabled him to be at the side of the sultan, and witness “the most dramatic episodes of seventeenth-century Ottoman history, including palace coups and political demonstrations.”¹⁸ Some of these included the deposition and killing of Ibrahim I, the Kösem Sultan event, the so-called *ağalar saltanatı*, many expeditions and the like. The writer certainly did not narrate these events by way of such “modern” approaches as detachment and distance. While he recorded the events as they happened, he also recorded them as the man of an *ağa*, *paşa*, and/or a faction.

Mehmed Halife started writing his “history” in 1650 (10 Şevval 1060) and completed it in 1665 (24 Şaban 1075). He most likely recorded the events daily and, probably, in a fairly accurate manner. Nonetheless, as seen from the last paragraph of the book, it was copied in 1668, four years after its completion.¹⁹ This compels the reader to think that, during the copying process, the work might have been changed or modified in accordance with changing circumstances.

Although Mehmed Halife’s history can easily be read as a simple chronicle that intended to describe events as they happened, as many chronicles of its time did, it implicitly referred to very important details between the lines. This distinguishes the *Târih-i Gilmânî* from a “this happened, that happened” style of historical writing. Why Mehmed Halife needed to record the events of his own time is described in his

¹⁷ In the Türk Tarih Encümeni Mecmuası edition of the *Târih-i Gilmânî*, Ahmet Refik wrote a critic on the concerning chronicle and its writer (pp. 3-6). For more details on Mehmed Halife see, Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Trans. by Çoşkun Üçok. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982); Bekir Kütükoğlu, “Mehmed Khalife b. Hüseyin” *Encyclopedia of Islam*, Vol. VII, New Edition (1991), pp. 990- 99; idem. “Mehmed Halife” *İslam Ansiklopedisi*, Vol. VII. İsmail Gündoğdu analyzed the *Tarih-i Gilmani* in his short article around reasoning in Ottoman historiography. İsmail Gündoğdu, “Reasoning in the Ottoman Historiography: The Example of *Tarih-i Gilmani*” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2 / 9 Fall 2009. pp. 159-164.

¹⁸ Murphey, “Ottoman Historical Writing,” p. 281.

¹⁹ Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*. (İstanbul: Orhâniye Matbaası, 1340), p. 102.

history. He states that he decided to write the “unheard stories” in order to continue the histories written by his predecessors and to be prayed for by others.²⁰ These reasons may not have been the sole motive behind the need for writing a history. As explained above, while these “historians” were the servants of the ruler, they were appointed to posts via the influences of some *ağas* and/or *paşas*. It is probable to see very subjective views articulated by these historians in their histories. In the case of Mehmed Halife, it is clear from the *Târih-i Gilmânî* that he was the man of Koca Kenan Paşa and the *içoğlanı* of Yusuf Ağā.²¹ Thus, some of the views he expressed may well have been written due to the power struggle fought between the factions to whom he was loyal, and various other groups in the palace.

For instance, it is apparent that he was unsympathetic to the ulema for being responsible for the deteriorating situation. According to him, as the şeyhülislam was the sole power that could depose a sultan by his *fetva*, the killing of Ibrahim I and enthronement of a seven-year-old boy (Mehmed IV), and consequently the administration being left under almost complete Janissary control, was the responsibility of the ulema. Mehmed Halife placed full blame on the shoulders of the ulema, which got involved with a palace coup while the Empire was going through a dangerous situation in Bosnia, Crete, and the Aegean.²²

Many historians in the seventeenth century wrote broad histories of the Ottoman dynasty by benefitting from the works of their predecessors and completed their works in the form of elaborate sequels.²³ Further, they gave details on the occurrences of floods, fires, earthquakes, births, deaths, and so on. These were features of historical writing common to any period of the Ottoman Empire. While these histories may be very useful primary sources to comprehend seventeenth-century inner-palace developments and power struggles between different factions, it ought not to be belittled due to these peculiarities. What distinguishes seventeenth century history writing

²⁰ Ibid. pp. 101- 102.

²¹ Ibid. p.3.

²² Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, pp. 24- 30.

²³ Murphey, “Ottoman Historical Writing,” pp. 282- 283.

from that of the previous century is the use of “authentic documentary material” that became a very common feature used in Ottoman historical works after 1650.²⁴ In this regard, the *Târih-i Gılmânî* contains similar features of seventeenth century historical writing. The *Târih-i Gılmânî* gives very detailed descriptions of events that may not be found in other contemporary sources. Mehmed Halife’s position in the palace gave him the opportunity to acquire exact copies of the texts he used in his history. For instance, he inserts an exact copy of a *defter* that elaborately presents the details of the financial reform-plan prepared by Tarhuncu Ahmed Paşa. Some financial figures of expenditures can also be found in this section. Following the complaint of Mehmed IV about the state revenues and expenditures (*Benim babam zamanında kul tâifesine mevâcib ve sâir masârıfa hazîne kifâyet iderdi, şimdi niçün kifâyet itmez sebebi ne ola husûsen benim harcım babam kadar*), Ahmed Paşa provided to the Sultan a detailed register that Mehmed Halife penned in his History under *El-masârifât* showing the state’s current situation in terms of its revenues and expenses. The long list prepared by Ahmed Paşa states that the expenditures exceeded revenues (*Hâliya hazîne defterleri mûcebince mu’yyen olan îrad mâlinden masârıf bin yedi yüz elli üç yük doksan üç bin sekiz yüz seksen beş ziyâdedir*).²⁵

In addition, the reader also encounters the exact copy of a letter (*mektûb sûreti budur*) sent by Konakçı Ali Paşa, the governor of Aleppo, regarding the Celâli leader, Abaza Hasan Paşa. The letter of the governor of Aleppo regarding Abaza provides a vivid description of the situation where more than four or five thousand rebels were discarded after providing protection papers (*def’-i eşkıya için ba’zı kimesnelere emânu’llâh ve emân-ı Resûlullâh kağıdların gönderdiğimiz için şakî-i mezbûrun ordusundan dört beş binden ziyâde âdem perîşân olub gitdiler*). Mehmed Halife also provided a list of beheaded rebels including the leader of the Celâlis Abaza Hasan Paşa (*bi-aynihî defter sûretidir bi-inâyeti’llâhî te’âlâ Hasan Paşa zorbaların başları esâmileri defteridir*).²⁶

²⁴ Ibid. pp. 286-287.

²⁵ See Ertuğrul Oral, *Târih-i Gılmânî*, pp.35-39.

²⁶ Ibid. pp.66-67.

The Great Fire of İstanbul in 1660 is also described in a very intricate way in Mehmed Halife's narration. He describes the fire under the heading of "*Şehr-i İstanbul fethinden berü bin yetmiş tarihine varınca ne meretebe devlet-i Osmaniyye'de ma'mûr ve dâr-ı gurûr oldukda bi-emrillâh ihrâk-ı bi'n-nâr ile harâb olduğunu beyân ider.*" As a resident of İstanbul, he witnessed the fire's devastating results including the actual area. In his description of the Great Fire of İstanbul in 1660, Mehmed Halife provides the exact hours for the beginning and the end of the fire began. He recorded that the fire conflagrated at five on Saturday of July in 1660 (*bin yetmiş tarihinde Zi'lka'de'nin on altısında ve mâh-ı Temmuzun dördüncü günü Cum'airtesi beşinci sâ'atde*). The exact location where the fire began (*Ahi Çelebi'nin câmi'i kurbünde kal'anın taşrasında*) and the details of the man who was responsible for the fire (*bir dûhan içici yaramazın elinden ateş isâbet idüb*) were important information Mehmed Halife supplied.²⁷ Mehmed Halife must have witnessed some portion of this episode himself. However, it can be inferred that some information was provided to him by people with whom he was acquainted. To show how badly the fire affected the locals, he informs his readers that the Imperial Gardener (*Bostancıbaşı*), Bosnevî İbrahim Ağa, allowed the locals in the royal garden (*has bağçe*). Moreover, sometimes, he provided some vague information most probably circulated among certain circles. For example, in order to explain how devastating the fire was financially, Mehmed Halife writes the goods burnt was worth ten Egyptian treasures (*nakl olunur on Mısır hazinesi denlü mal yanmıştır*).²⁸

As mentioned earlier, seventeenth century history writing may be regarded as a transition from the *şahname* genre to a rather positivist narration, the role of which was somewhat to present events as they happened. Tezcan suggests that compared to the previous century, "the actual personality of the ruler became almost a non-issue" in Ottoman history writing by the late seventeenth century.²⁹ However, claiming the complete disappearance of this genre in seventeenth century historical writing would be very naïve since many chronicles continued – albeit to

²⁷ Ibid. p. 78.

²⁸ Ibid. p.79.

²⁹ Tezcan, "Ottoman historiography," p. 186.

a lesser degree – to present the ruler’s personality and character. As for Mehmed Halife’s history, the last section was written about the then sultan, Mehmed IV, exaggerating his personal details.³⁰ It may conceivably be argued that this was inevitable for a seventeenth century history writer who worked and resided in the palace as the sultan’s close servant. As a matter of fact, his very existence was the sultan’s favor. Nonetheless, while Mehmed Halife gives his chief loyalty to his patron, the Sultan, he was not afraid to criticize him. While criticism of a ruler within a monarchy could not be explicit, historians found indirect ways to do thus.

Although Mehmed Halife often underlined Mehmed IV’s virtues throughout the *Tarih-i Gilmani*, he seldom criticizes the Sultan about certain matters. Surely, he does not do so overtly due to understandable reasons. Sultan Mehmed IV, also known as *Avcı* (aka Hunter), spent days hunting around Edirne where he and his household resided for long periods. Mehmed Halife emphasizes the Sultan’s over enthusiasm about hunting critiquing him between lines. For example, the author of the *Tarih-i Gilmani* claimed that no Ottoman sultan was as inclined as Mehmed IV (*sayd ü şikâra ve sürgün avına şol meretebe heves itdi ki selef-i selâtininden bir kimse itmemişdir*). Related to these long royal hunting ceremonies, the Sultan and the palace stayed away from İstanbul for months. Mehmed Halife underlines the sultan’s long absence in the imperial capital by using a deliberately gentle tone. In this regard, Mehmed Halife uses a hidden form of language to show people’s discontent (*Padişâhımız Edirne’nin seyr ü sülûkünden şol meretebe mahzûz olmuş idi ki İstanbul halkı Padişâhın bir dahî İstanbul’a gelmedinden nâ-ümîd oldular*).³¹

CONCLUSION

The long seventeenth century was a crucial turning point in the history of the Ottoman Empire, due not only to its economical and political consequences but also its intellectual contributions. A new sort of history writing materialized in this century, which did not depict the ruler as a glorified figure, but rather portrayed him in the context of the

³⁰ Ertuğrul Oral, *Târih-i Gilmânî*, pp.112-121.

³¹ *Ibid.* p.111.

narrative. However, as many writers of this new kind of history writing were in the personal service of the sultan and other high post officials, these historians were the recorders as well as the witnesses of the events. Thus, though this new style substantially differed from the *şahnameci* genre in many ways, such as recording events as they happened and describing facts accurately, it would be pointless to assume complete neutrality on the part of these historians.

The *Târih-i Gilmânî* of Mehmed Halife has many of the thematic and linguistic features of seventeenth century Ottoman historical writing depicted both by Rhoads Murphey and Baki Tezcan; chronicling events “as they happened,” giving very detailed descriptions of historical occurrences, using exact copies of original imperial documents, and including direct speeches from various figures in his history are some of these. Like many seventeenth-century chronicles, the *Târih-i Gilmânî* used the same stylistic pattern - dividing sections as “the events happened during the tenure of such *vezir* or such *paşa*,” which may easily convince the reader that the work portrayed the world *wie es eigentlich gewesen*. Nonetheless, one ought to read carefully when considering the linguistic style of the chronicle, which may include additional revelations between the lines. For example, words carefully chosen may reveal the closeness of the writer to high post officials, who were likely his protectors or commissioners. Also, although *gâzi* character of the Sultan is often underlined in the text, Mehmed Halife’s criticism of the ruler is also revealed between lines. Therefore, one should be cautious in describing seventeenth century history writing as portraying the world *wie es eigentlich gewesen*. Nor would it be true to disparage the existence of the sultan’s personality in seventeenth century history writing as a non-issue.

Bibliography

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. Trans. by Oktay Özel and Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

Atsız, Buğra. *Das osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts nach den Chroniken des Vecihî (1637-1660) und des Mehmed Halîfa (1633-1660)*. Munich: Rudolf Trofenk, 1977.

Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. Trans. by Çoşkun Üçök. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.

Faroqi, Suraiya. "Crisis and Change, 1590–1699." in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol.II, 1600-1914*, eds. Halil İnalcık and Donald Quartern, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Gündoğdu, İsmail. "Reasoning in the Ottoman Historiography: The Example of Tarih-i Gilmanî" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research*, 2 / 9 Fall 2009. pp. 159-164.

Kütükoğlu, Bekir. "Mehmed Halife" *İA*, VII (1957), pp. 579-580.

———. "Târih-i Gilmânî'nin İlk Redaksiyonuna Dâir" *Tarih Dergisi*, No.27 (1973), pp. 21-40.

———. "Mehmed Khalife b. Hüseyin" *Eİ2*, VI (1991), pp. 990-991

———. *Vekâyi'nüvis. Makaleler*. İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1994.

Mehmed Halife. *Târih-i Gilmânî*. İstanbul: Orhâniye Matbaası, 1340.

Mehmet Halife. *Târih-i Gilmânî*. Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser. Translated and simplified by Kamil Su. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.

Mehmed Halife. *Tarih-i Gilmânî*. Tercüman 1001 Temel Eser. No place and date.

Murphey, Rhoads. "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century," *Poetics Today*, Vol. 14, No. 2, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Medieval and Early Modern Periods (Summer, 1993), pp. 419-443

———. "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617)." *Archivum Ottomanicum*, XIII (1993-1994), pp. 277- 311.

Mustafa Naima Efendi, *Târih-i Na'imâ*, Vol.4, Prep. by Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Necib Asım. "Osmanlı tarih-nüvisleri ve müverrihleri: Şahnameciler." *Tarih-i 'Osmânî Encümeni Mecmu'ası* II/7 (1327), pp. 425-435.

———. "Osmanlı tarih-nüvisleri ve müverrihleri." *Tarih-i 'Osmânî Encümeni Mecmu'ası* II/8 (1327), pp. 498-499.

Oral, Ertuğrul. Mehmed Halife. Tarih-i Gilmanî, PhD thesis (İstanbul: Marmara University, 2000).

Tezcan, Baki. "The politics of the early modern Ottoman historiography." in *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, eds. Virginia H. Aksan and Daniel Goffman, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Araştırma Makalesi/Research Article

Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret

Mehmet Kavak*

(ORCID: 0000-0001-5917-0504)

Makale Gönderim Tarihi

31.07.2022

Makale Kabul Tarihi

25.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kavak, M., "Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 760-808.

APA: Kavak, M. (2022). Hint Tıbbının İslam Tıbbına Etkileri: Tercümeler, Alıntılar, Sağlık Hizmeti ve Ticaret. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 760-808.

Öz

Hint tıp mirasının erken dönem İslâm tıbbına katkısı tercüme, alıntı, doğrudan hekimlik / tıbbî hizmet ve ticari olmak üzere en az dört kanaldan gerçekleşmiştir. Hint tıbbına ait çok sayıda metin, Hint ve İslâm medeniyetleri arasındaki etkileşimin artmasıyla, özellikle de Abbâsîlerin ilk dönemlerinden itibaren, doğrudan / dolaylı ve eser / pasaj şeklinde Arapçaya aktarılmıştır. Hint tıp tecrübesi ve bilgisinin Arapçaya kazandırılmasına yönelik çabaların arttığı bu dönemde çok sayıda Hint menşeli hekim, eczacı ve attarın Bağdat'a geldiği ve bir kısmının Abbâsî saraylarına davet edildiği anlaşılmaktadır. Neticede tıp, zehirbilim, baytarlık ve diğer disiplinlerden çok sayıda eser / metin Arapçaya kazandırılmış ve Hint tıp bilgisi daha yakından tanınmıştır. Metinleri, tıp külliyatlarının tamamı veya bir bölümü Arapçaya tercüme edilen veya alıntılanan Hint menşeli müelliflerin başında tarihselliği tartışmalı olan Ātreya-

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, mehmet.kavak@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Punarvasu (Atra) dışında Suśruta (Susrud), Caraka (Şarak el-Hindî), Vāgbhata, Nāgārjuna, Ravigupta ve Mādhava gibi hekimler vardır. Bunların eser veya metinlerinden istifade eden çok sayıda müellif doğrudan ya da yorumlamak suretiyle bunları İslâm tıp literatürüne kazandırmıştır. Ayrıca alıntılar yoluyla Hint flora ve faunasına ait çok sayıda terim İslâm tıp literatürüne girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hintli Hekimler, Hint Tıbbı, İslâm Tıbbı, Tercüme Hareketi.

Influence of Indian Medicine on Islamic Medicine: Translations, Citations, Healthcare and Trade

Abstract

The contribution of the Indian medical heritage to early Islamic medicine has come through at least four channels: translation, citation, direct medicine / medical service, and commercial. A large number of texts belonging to Indian medicine have been transferred to Arabic directly or indirectly and in the form of works or passages, especially since the early Abbasid period, as a result of the increasing interaction between Indian and Islamic civilizations. It is understood that in this period, when the efforts to bring Indian medical experience and knowledge to Arabic increased, many Indian physicians, pharmacists and attars came to Baghdad and some of them were invited to the Abbasid palaces. As a result, many works / texts from medicine, toxicology, veterinary medicine and other disciplines were translated into Arabic and Indian medical knowledge was better known. Apart from Ātreya-Punarvasu (Atra), whose history is controversial, at the head of the authors whose texts, whole or part of medical corpus are translated or quoted into Arabic, are physicians such as Suśruta (Susrud), Caraka (Sarak al-Hindi), Vāgbhata, Nāgārjuna, Ravigupta and Mādhava. Many authors who benefited from their works or texts, directly or by interpreting them, brought them to the Islamic medical literature. In addition, many terms of Indian flora and fauna have entered the Islamic medical literature through quotations.

Keywords: Indian Physicians, Indian Medicine, Islamic Medicine, Translation Movement.

Giriş

Bu çalışmada Hint tıp mirasının İslâm tıp mirasına katkısı genel olarak dört boyutuyla ele alınmıştır. Bunun ilk boyutu Hint menşeli *hekim*, *eczacı* ve *attarın* İslâm topraklarında mesleklerini icra etmek şeklindeki

hizmetleridir.¹ Hint tıp literatüründen yapılan *tercümeler / alıntılar* ile Hint menşeli drogların *ticaret* yoluyla tanınmasından sonra Arapça literatüre girmesi bu etkilenmenin diğer boyutlarından. İslâm tıbbına aktarılan ve tercümeyle konu olan Hint tıp literatürü ya Hint tıp geleneğinin öncüleri sayılan ve aynı zamanda kadim Hint tıbbının temeli sayılan Ayurveda'nın prensiplerini ortaya koyan meşhur Hint hekimleri Suśruta², Caraka³ ve Vāgbhaṭa'nın⁴ eserlerine ya da bu eserlerden hareketle derlenen kaynaklara dayanmaktadır. Bu hekimlere atfedilen hacimli tıp külliyatlarının (saṃhitā) etkisi yazılmaya başlandıkları MÖ 6. yüzyıldan başlayarak günümüze dek sürmektedir.

Hint tıp bilgisinin İslâm tıbbına aktarılması ve katkısına dair literatür bilgisi azımsanmayacak kadar fazladır. Benzer şekilde İslam tıbbında Grek ve Süryanî ekolüne dair de literatür yoğundur. Grek tıp geleneğinin

¹ Levent Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007, s. 78.

² "Cerrahinin babası" olarak şöhret kazanmış olan Suśruta (सुश्रुत)'nın, kesin olmamakla birlikte MÖ 6.yüzyılda yaşadığı kabul edilmektedir. Onun günümüze dek ulaşan meşhur eseri "Suśruta'nın Külliyatı" olarak tanımlayabileceğimiz *Suśruta-saṃhitā* (सुश्रुतसंहिता)'dır. Onun bu eserinden yapılan alıntılar Susrud şeklindeki kullanımla Arapça tıp kitaplarında yer edinmiştir. Mehmet Kavak, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suśruta – Caraka – Vāgbhaṭa Dönemi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019, s. 72-73.

³ Caraka (चरक)'nın kesin olmamakla birlikte MÖ 320 dolaylarında, Benares veya Pencap bölgesinde bulunan Kapisthala'da Hindu bir ailenin ferdi olarak doğduğu bilinmektedir. Kelime anlamıyla Caraka, Sanskritçede *gezgin, abdal* ve *din talebesi* manalarına gelmektedir. Caraka'nın bir *rişî* (Hindu din görevlisi) olduğunu, *Agniveśa* adıyla bilindiğini ve daha sonra zeki manasına gelen Caraka (Çaraku, Çaraka) lakabını aldığını söyleyen Bîrûnî, tıp sanatının Brahman'a kadar uzanan ilkelerinin isnad zincirini verir. Bîrûnî bu bağlamda tıp ilmine duyulan ihtiyacı ve Caraka'nın tıp ilmini öğrenmek için giriştiği mücadeleyi anlatır. Caraka'nın "tıp ilmini elde etme mücadelesi" birçok Hint tıp kaynağında detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Caraka'nın günümüze kadar ulaşmış en önemli eseri "Caraka'nın Külliyatı" olarak tanımlayabileceğimiz *Caraka-saṃhitā* (चरकसंहिता)'dır. Suśruta Külliyatı gibi bu eser de farklı dillere tercüme edilmiş olup Arapçaya da Abbâsîler devrinde tercüme edilmiştir. Caraka, *The Caraka Samhita*, ed./çev. Shree Gulabkunverba, Jamnagar: Ayurvedic Society: 1949, c. V, s. 3; el-Bîrûnî, *Kitâb fi tahkîk-i Mâ li'l-Hind*, Haydarabad: Matbaatü Cemiyet-i Dâiretu'l-Maârifî'l-Osmâniye, 1958, s. 123, 321; Kavak, *a.g.t.*, s. 77.

⁴ Suśruta ve Caraka külliyatlarının yorumlayıcısı olarak bilinen Vāgbhaṭa (वाग्भट)'nın en önemli eseri "Tıbbın Kalbi olan Külliyat veya Tıbbın Özü" olarak tanımlayabileceğimiz *Aṣṭāṅghaṛdaya-saṃhitā* (अष्टाङ्गहृदयसंहिता)'dır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bu konudaki yaygın kabul onun 6. yüzyılda yaşadığı yönündedir. Kavak, *a.g.t.*, s. 82.

kaynakları ve yayılış kanalları hakkında az da olsa bilgi sahibi olmamıza rağmen, Sanskritçeden Pehlevîceye aktarılan tıp kaynakları konusu henüz tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş değildir ve bu konuda çok fazla iddia vardır.⁵ Bunun sebeplerinden biri Hint, Fars ve Grek kültürleri arasındaki bilgi aktarımının başlangıç tarihi ve yönü konusundaki belirsizliktir. Fars tıbbının ve dolayısıyla Cündişâpûr tıp bilgisinin Mısır, Yunan ve Hint tıp bilgisinin bir sentezi olduğu yönündeki iddia dikkate alındığında veya bu bilginin doğruluğu kabul edildiğinde bilginin kaynaklarının merkezi de anlaşılmış olur.⁶ Farklı medeniyetlere ait bilgilerin İslâm toplumunda daha yakından tanınmasında Grek, Süryânî, Pers ve Hint bilimlerinin ve yorumlarının iç içe geliştiği bir tıp merkezi olan Cündişâpûr'un⁷ önemli bir rolü vardır.⁸

Bugün İran topraklarında bulunan Cündişâpûr, 6. yüzyılda bahsi geçen bu kültürlerin bilgi birikiminin harmanlandığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hint tıp mirasının etkilerinin Cündişâpûr'da hissedilmesinde Ktesifon (Tisfun) ve Merv okullarındaki kültürel etkileşimin rol oynadığı hatta bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Bu kültürlerle ait çok sayıda kaynak eser orijinal dillerinden Pehlevîceye ve bu dilden de Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu noktada *el-Fihrist*'in müellifi İbnü'n-Nedîm'in Fars ve Hint toplumları arasındaki bilgi

⁵ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898, c. I., s. 413.

⁶ Ahmed Cebbar, *İslâm Bilim Tarihi: İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2016. s. 218.

⁷ Cündişâpûr isminin bu şekilde öne çıkmasında, dönemin İslâm devletlerinin yönetim merkezlerindeki Nestûrî-Hristiyan hekimlerin otoritelerinden ve tercüme faaliyetlerine olan katkılarından kaynaklandığını öne süren Savage-Smith, böylelikle bu hekimlerin bir referans olarak kendilerini daha kolay kabul ettirebildiklerini ve konumlandıklarını ifade etmiştir. Savage-Smith'e göre Nestûrî hekimlerin Bağdat'taki tıp öğretimindeki Grek temelli tıbbî bilgi referansları, zayıf da olsa, rakipleri olarak görülen Hint ve Bâdiye (İslâm öncesi Arap tıbbi) tıbbî birikimine karşı yükselmiştir. Emilie Savage-Smith, "Medicine", *Encyclopedia of the History of Arabic Science: Technology, Alchemy and Life Sciences*, Ed. Roshdi Rashed - Regis Morelon, London: Routledge, 1996, c. III, ss. 903-962, s. 908. Nitekim Hârûn er-Reşîd devrinde Abbâsî sarayında Nestûrî Hıristiyan hekim Cebrail b. Bahtîşû ve Hintli hekim Salih b. Behle özelinde yaşanan tartışmalar Nestûrî ve Hint tıp ekolleri arasındaki üstünlük mücadelesini doğrular gibidir. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ*, thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965, s. 476.

⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 181.

aktarımla ilgili iddiası dikkat çekicidir. Eserinde dünya kültür mirası hakkında önemli bilgilere yer veren İbnü'n-Nedîm, Farslara ait çok sayıda kitabın Hint ülkesine taşınması ve birkaç asır sonra bu eserlerin Sâsâni İmparatorluğu'na iadesine de değinmiştir. Bu bilgiye göre, Pers topraklarını istila ederek Pers kralı III. Darius'u (ö. MÖ 330) öldürüp ülkesini yakıp yıkan Büyük İskender (ö. MÖ 323) daha sonra başkent Persepolis (Pârs) yakınlarındaki İstahr şehrine yönelir. Bu şehirdeki kurumlarda (divanlarda) ve *hazain*⁹ denilen korunaklı alanlarda muhafaza edilen eserleri titiz bir biçimde istinsah ettirmek suretiyle Grekçe ve Kıptice'ye tercüme ettirdikten ve bu kitaplardan ihtiyaç duyabileceklerini ayırttıktan sonra bütün Pehlevîce kitapları yaktırır. Bunlar arasında önemli gördüğü *el-Kuştic*¹⁰ adlı eserden ilm-i nücum, tıp ve tabiat ilimleri ile ilgili kısımları alıp çoğalttıktan sonra kalan kitapları, malları, hazineleri ve bilginleri Mısır'a gönderir. Birçok kitap ise daha önceki bir istinsah sayesinde yok olmaktan kurtulur. Nitekim Pers kralları, Zerdüş¹¹ ve aynı devirde yaşamış bilge ve müneccim Câmâsb'ın Büyük İskender'in ülkelerini istila edeceği, kitapları ve ilmi birikimlerini alıp ülkesine götüreceği yönündeki öngörülerini dikkate alarak birçok eseri çoğalttıktan sonra Hint ve Çin ülkesine gönderdiği belirtilir. Bundan beş yüz yılı aşkın bir süre sonra Sâsâni İmparatorluğu kurucusu ve ilk hükümdarı I. Erdeşîr (ö. 242) Hint ve Çin ülkelerinin yanı sıra Roma İmparatorluğu'na da elçiler göndermiş ve kitapların iadesini talep ederek bulabildiği ve çoğaltabildiği eserleri bir araya getirmiştir.¹²

I. Erdeşîr'den sonra tahta geçen oğlu I. Şâpûr (ö. 270) da babasının izinden giderek onun bu hizmetini sürdürmeye devam etmiştir. Hint, Roma ve diğer milletlerden tıp, astronomi ve daha birçok alanla ilgili toplamış olduğu metinleri devletin resmi dini olan Zerdüştlük inancı kitabı sayılan Avesta'ya eklemiş, ayrıca metinleri olduğu gibi istinsah

⁹ Hazineler manasına da gelen bu kelime daha ziyade önemli evrak ve kitapları muhafaza etmek amacıyla özel olarak yaptırılmış dolap, kasa veyahut mahzenleri tanımlamak için kullanılmıştır.

¹⁰ el-Kuştec veya Kuştic (الكشّنج) olarak adlandırılan bu eser hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

¹¹ Kaynakta Zerdüş'ten Farsların peygamberi olarak bahsedilmektedir.

¹² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, y.y., t.y. [Tahran: 1971], s. 300.

ettirerek Krallık Hazînesi'ne koymuştur.¹³ Pehlevîceye nakledilen bu eserler muhtemelen İbnü'n-Nedîm'in Babil merkezli olduğunu söylediği ve *Hermes* (Hermes el-Bâbilî), Sidonlu astrolog *Dorotheus Sidonius* (Dorunus es-Süryânî), *Phaedrus* (Fiderus el-Yunânî), İskenderiyeli astronom ve coğrafyacı *Claudius Ptolemaeus* (Batlamyus el-İskenderânî) ve *Fermasb el-Hindî* tarafından yazılan eserlerdir. Sâsânîlerde kısra lakabını ilk kullanan ve ilme olan merakıyla tanınan I. Hüsrev / Enûşîrvân (ö. 579) sayesinde toplanan kaynaklar ortaya yeni eserlerin çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴

I. Hüsrev'in bilim ve sanatı destekleyerek çok sayıda bilgini himaye etmesi ve bilgi birikiminin artması yönündeki çabaları Fars (İran) bilimsel geleneği oluşturma çabasıyla da ilintilidir. Kendi döneminde bir ilim merkezi haline gelen Cündişâpûr'a zaman içinde Atina ve Edessa'dan Yeni-Eflâtuncu çok sayıda Yunan ve Nestûrî düşünür gelmişti. Edessa Okulu'nun geleneğini devam ettiren Nisibisli (Nusaybin) Severe Sebokht, muhtelif alanlarla ilgili çok sayıda eseri tercümesinin yanında Galen'nin tıp eserlerini de Grekçeden Süryânîceye tercüme ettiği ve aynı zamanda Hint bilimsel geleneği konusunda da bilgi sahibi olduğu bilinmektedir. I. Hüsrev, Grekçe ve Sanskritçe metinlerin Pehlevîceye tercüme edilmesini teşvik etmiş hatta bu idealini gerçekleştirmek için has hekimini Hint ülkesine göndermiştir.¹⁵ Bu amaçla I. Hüsrev, şöhretini duyduğu *Pançatantra*'nın¹⁶ yanı sıra Hintliler'de olup da kendilerinde bulunmayan eserleri temin etmek için gizli bir plan hazırlığına girer. Bu planı uygulamak için hekim olmasından dolayı sır tutabileceğine inandığı ve tıp eğitimini Hint ülkesinde tamamlamasından dolayı da Sanskritçedeki yetkinliğine güvendiği saray başhekimi Ezher b. Berzeveyh'i görevlendirir. Görevi üstlendikten sonra Hint ülkesine bir seyahat gerçekleştiren Berzeveyh, bu ülkede ilim erbabı ile dostluklar kurduktan sonra onun asıl niyetinden haberdar olan ve kitapların muhafaza edildiği sarayın hazînedarı Hintli dostunun müsaadesiyle *Pançatantra* ve kendilerinde bulunmayan çok sayıda eseri Pehlevîceye

¹³ Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumuna*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003, s. 45.

¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁵ Cebbar, *a.g.e.*, s. 91-92.

¹⁶ Karataka ve Damanaka / Kelile ve Dimne.

tercüme ederek ülkesine geri döner ve eserleri I. Hüsrev'e teslim eder. Berzeveyh bu hizmetine karşılık olarak, ismini yaşatmak adına, *Pançatantra*'nın ilk kısmına (aslan ve öküz bölümünden önce) Hint ülkesindeki serüvenini ve biyografisini konu alan bir bölüm eklenmesini talep etmiştir. Böylece Berzeveyh için yedi yıllık tıp eğitiminden başlayarak Hint tedavi yöntemlerini, ilaçlarını ve kültürünü öğrenme aşamalarını anlatma imkânı doğmuştur. Berzeveyh'in bu anlatımda kadim Hint hekimleri Suśruta ve Caraka'ya veya yorumcularına ait olduğu düşünülen birkaç pasaj¹⁷ kullanması, tıp bilgisinin bir edebiyat eseri üzerinden önce Pehlevîceye sonra da Arapçaya aktarılışına örnektir. Berzeveyh'in bu eseri Abdullah b. Mukaffa¹⁸ tarafından yazılan bir takdimle Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilmiştir. Günümüzde istifade edilen birçok Kelile ve Dimne çevirisinin kaynağı da Abdullah b. Mukaffa' tercümesine dayanır.¹⁹ Böylece "Pehlevîceden Arapçaya

¹⁷ "Tıp kitaplarında görmüşüm ki, hekimlerin en hayırlısı ahiret kazancından başka hiçbir kazanç beklemeyerek bu sanata bağlanan kimsedir", "Eskilerin kitaplarında gördüğüm bir nokta: tıp ile ahiret için çalışmanın dünya nimetinden istifadeye karşı gelmediği idi" cümlesi Caraka'nın hekim yeminindeki "Ölümden sonra cennete girmek ve bu dünyada zengin bir doktor olmak için dua etmelisin" ve "Müreffeh bir hayat [yaşamak] için düşman dahi olsa [ondan] tıp eğitimi al", "Mesleğini hakkıyla uygularsan dünyada servet ve şöhret kazanırsın" tavsiyelerine benzemektedir. Suśruta da benzer şekilde "Tıp ilminin bu dünyada ve ahirette bahşedeceği mutluluğa" dikkat çekmektedir. Berzeveyh'in "Ben de ahireti kazanmak ümidiyle hastaları tedaviye başladım, kurtulmasını ümit ettiğim veya ümit etmediğim her hastayı tedavi ettim ve hiç olmazsa hastanın çektiği ıstırapı hafifletmek için çalıştım" ifadesi de benzer şekilde Caraka yemin metnindeki "Hastayı incitme ve terk etme" ve "Hastanın acısını hafifletmek için çaba sarf et" ifadeleri ile benzerlik göstermektedir. Beydaba, *Kelile ve Dimne*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Maarif Basımevi, 1960, 2. Baskı, s. 84; Caraka, *a.g.e*, s. 326-327; Sushruta, *The Sushruta Samhita*, ed/çev. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna, Calcutta: 1907, c. I., s. 2.

¹⁸ Doğum ve ölüm tarihleri dikkate alındığında Emevî halifeleri II. Yezid, Hişam b. Abdülmelik, II. Velid, III. Yezid, İbrahim b. Velid ve II. Mervân'ın hakimiyet dönemine rast geldiği anlaşılmaktadır. Abdullah b. Mukaffa'nın ölüm tarihi konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber vefat tarihlendirmesine dair yakın görüşler h. 139 veya 142 / m. 756-757 veya 759 yıllarından biri olduğu yönündedir. İsmail Durmuş, "İbn'ül-Mukaffa", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 130-134, c. XXI, s. 130; Samet Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018, s. 91.

¹⁹ Beydaba, *a.g.e*, s. 49, 50, 54, 56, 60, 64, 68, 83; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e*, s. 413; Sâid el-Endelüsî, *et-Ta'rîf bi-Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval, Tahran: Müesses-e İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997, s. 157.

tercüme yapan ilk müellif” unvanı kazanan Abdullah b. Mukaffa’nın yanı sıra birçok mütercim aralarında kadim Hint tıbbına dair bazı eserlerin de olduğu Sanskritçeden Pehlevîceye nakledilmiş çok sayıda eseri Arapçaya tercüme etmişlerdir.²⁰ Abdullah b. Mukaffa’ya ait eserlerin içerik yönüyle daha ziyade felsefe, mantık ve tıp alanları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır.²¹

Klasik dönem İslâm tıp kaynaklarında Hint menşeli tercümelerden veya orijinallerinden çok sayıda alıntı vardır. Ayurvedik tıp sisteminin temsilcisi Hintli hekimlerin İslâm coğrafyasındaki faaliyeti veya eserlerinin etkisi Abbâsîler döneminde yoğunlaşsa da hicri birinci asırdan itibaren Arap ve Fars coğrafyasında bu yönde bir hareketlilik görülmektedir. Sâsânî imparatoru I. Hüsrev döneminde bu ülkede mesleğini icra eden el-Hindî’nin²² tedavide *kenevir* (bhaṅgā) kullandığından bahsedilmektedir. Diğer taraftan İslâm öncesinde *misk*,²³ *zencefil*,²⁴ *kâfur*,²⁵ *sandal*²⁶ gibi Arapçaya yerleşmiş Sanskritçe kökenli çok sayıda muarreb (Arapçalaşmış) bitkisel ve hayvansal drog isminin bulunması Hintlilerle olan ticaretle bu ürünlerin de emtia olarak yer aldığına işaret etmektedir. Bu drog isimlerinin Kur’an-ı Kerim’de de geçiyor olması, nüzûlden önce de bu kelimelerin Arapçanın farklı lehçelerinde yerleşik olduğunu gösterir. Benzer şekilde İslâmiyet öncesi Arap edebiyatında da bu terimlere rastlanmaktadır.²⁷ İslâmiyet sonrasında ise artan ilişkilerden dolayı Hint flora ve faunasına ait bitkisel ve hayvansal droglar daha yakından tanınmış böylece tıp, eczacılık, zehirbilim ve gastronomi alanlarında kaleme alınan çoğunluğu Arapça

²⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 303; Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 216.

²¹ Şenel, *a.g.t.*, s. 94.

²² Burada bahsi geçen kişinin, Râzî’nin eserinden istifade ettiği el-Hindî adlı hekim olup olmadığı bilgisi mevcut değildir.

²³ Misk, erkek misk geyiğinin hayasına yakın bir bölgesinde beliren kesenin içindeki salgıdan imal edilmesinden mülhem Pehlevîce ve Sanskritçede testis manasına gelen *muşk/muşka* kelimesi ile özdeşleşmiştir.

²⁴ Arapça: zencebil > Aramice: zangəbîl > Sanskritçe: śṛṅgavera.

²⁵ Sanskritçe: kappūra; Pehlevîce: kapur.

²⁶ Sanskritçe: candana; Pehlevîce: çandal.

²⁷ S.A. Hussain - P.K.J.P. Subhaktha, “Ayurveda During Abbasid’s Period”, *Bull.Ind.Inst.Hist.Med.*, 2000, XXX, ss. 27-34, s. 28.

yazılmış eserlerde Sanskritçe terim ve Hint menşeli drog sayısında artış²⁸ görülmüştür. Özellikle de parfümeri işlevinin yanı sıra tıbben de istifade edilen koku hammaddeleri literatürünün oluşumunda Hint merkezli bilgiler önemli rol oynamıştır. Etimolojik olarak, Sanskritçe kökenli *dâr-ı fülful* / *filfil*²⁹ (Hint uzun biberi) bitkisi Pehleviceden yapılan dolaylı tercüme yoluyla Arapça literatüre girmiş droglardan sadece bir tanesidir. Çoğu Hint topraklarından (ve ona bağlı Sofala bölgesinden) temin edilen *misk*, *amber*, *öd*, *Hint sümbülü*, *sandal*, *Hint cevizi* (ceviz-i bevva), *felence*, *herneva*, *kâkule*, *kebâbe*, *küçük kâkule* (hâl bevva), *fağire*, *beyaz kust*, *Hint biberi* (herneve), *zencefil*, *Hint ravendi*, *amla* (*emlec*) ve *şahtere* (şeytrac-i hindî = parpaçaka) diğer bilinenlerdendir. Bu kelimelerden bazıları anlam kaybına uğramadan sadece morfolojik ve fonetik olarak biçimsel bir değişikliğe uğrayarak, Arapça dışındaki dillerde de yazılmaya başlanan İslâm tıp literatürüne girmiştir.³⁰

Tıp alanında Sanskritçe ve Pehleviceden Arapçaya tercümelerin artmasında farklı disiplinlerde girilen tercümelerin ve tıp alanındaki bilgi eksikliğinin giderilmek istenmesinin yanı sıra kişisel ve kurumsal girişimlerin rolü de vardır. Mütercimler ve onların hâmilelerinin bu konudaki gayeleri o sırada Hint'te mevcut olan ve “klasikler” olarak adlandırılan hacimli / büyük tıp eserlerini Sanskritçeden Arapçaya aktarmaktı. Sanskritçeden Arapçaya yapılan tercümelerin Bermekîlerin bir girişimi olduğu, bir hareket bağlamında bu çevirilerin 786-820 yılları arasında ya doğrudan ya da Pehlevîce üzerinden dolaylı olarak yapıldığı, çevirmenlerin çok az sayıdaki Hintlilerden ve Farslardan oluştuğu ve belki de en önemlisi bu çevirilerin Grekçe-Arapça tercüme hareketinin zirvede olduğu dönemden neredeyse yarım asır öncesinden başlamış

²⁸ Koku ve baharattaki talep artışı, Hint menşeli ürünlerde arz artışı ile dengelense de yoğun talebe bağlı arz-talep dengesinin bozulmasına ve bu ürünlerde fiyat yükselişine neden olmuştur. Bu durum bu tip ürünlerin lüks kategorisine girmesine ve bunlara sadece alım gücü yüksek kesimlerin erişmesine yol açmıştır. Tıbben istifade edilen, parfümeri ve baharat olarak da kullanılan çok sayıda drog uzun süre sadece saraylı ve elit kesimin ulaşabildiği emtiadan olmuştur.

²⁹ Pehlevîce *dâr=ağaç* ve Sanskritçe=*pippalī*- पिप्पली > Farsça=*pīlpīl* - پیلپیل > Arapça=*filfil*- فلفل kelimelerinden oluşan ve sarmaşık gibi yükselen bitkinin yemişi olan bir drog adıdır.

³⁰ İshak el-Kindî, *Kimya el-'itr ve el-tas'îdât*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 3594, v.7b, 8a; Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02, v. 31-41, 46-48.

olmasıdır. İlk aşamada Abbâsî bilginleri Hint biliminin iki branşı ile tanıştı. Bunlardan ilki kabaca tanımlanabilecek astronomik-astroloji, diğeri ise farmasötik tıp alanıdır. Sanskritçe astronomi metinlerinin Arapçaya uyarlanması Emevilerin yıkılışına doğru 740 dolaylarında başlamış ve Abbâsîler ile zirveye ulaşmıştır.³¹ Hint menşeli astronomi kitaplarının Arapçaya tercüme edilmiş olması Abbâsîler döneminde astronomik astroloji, matematik ve tıp konularındaki Sanskritçe menşeli eserlerin Arapçaya tercüme edilmesine ön ayak olmuştur.³² Hint inancıyla yakından ilişkili olan Hint astronomisi ve tıp ilmi bazen birlikte ele alınmış iki alandır.³³ Bîrûnî, Hint üzerine yazdığı eserindeki aktarıma konu olan astronomi ile ilgili çeviri kitabının içeriği tıp-astronomi arasındaki ilişki ve yakınlığı ortaya koymaktadır. Hintli müneccim Varāhamihira'ya (6. yy)³⁴ ait astronomik astroloji ve tıp konularını içeren (hastalık, tedavi, ilaçlar, muskalar vd.) iki jātaka / cataka (yeniden doğuş / mevâlid)³⁵ kitabından *Laghujātaka*'yı³⁶ [Sanskritçeden] Arapçaya tercüme etmiştir.³⁷ Bîrûnî'nin bu Arapça tercümesi günümüze ulaşmamışsa da eserin Sanskritçe orijinali günümüze ulaşabilmiştir.

Abbâsîler döneminde, özellikle Bermekîler³⁸ sülalesinin bu devlet nezdinde aktif olduğu zamanlarda, Hint menşeli bazı eserlerin tamamı veya bir bölümü Arapçaya tercüme edilmiştir. İlk dönem Abbâsî halifelerinden özellikle el-Mansûr, Hârûnürreşîd ve el-Me'mûn'un tercüme faaliyetlerine yönelik aktif destekleri çeviri hareketinin farklı bir şekilde gelişimine olanak sağlamıştır.³⁹ Ayrıca toplumdaki bazı dini grup ve mezhep mensuplarının da din, dil ve kabile gözetmeksizin bu

³¹ Oliver Kahl, "On the Transmission of Indian Medical Texts to the Arabs in the Early Middle Ages", *Arabica*, 66 (2019), ss. 82-97, s. 83/Dpnt: 1, 88, 91.

³² Gutas, *a.g.e.*, s. 35.

³³ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

³⁴ Metinde bu isim "برهمهر" (Berehemeh) şeklinde geçmektedir.

³⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 122.

³⁶ *Küçük Horoskopi veya Mevâlid-i Sağır* şeklinde de anlaşılabilir.

³⁷ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 122.

³⁸ Bermekîlerin Zerdüş'tü veya Budist oldukları yönündeki ihtilaflar devam etmektedir. Bermekîlerin kökeni meselesi bu makalenin konusu olmamakla birlikte, Budist oldukları yönündeki iddialar ve özellikle Hint hekimlerini Abbâsî sarayına yerleştirmedeki çabalarına dayanılarak onların Hint menşeli gösterilmesi çabaları anlaşılabilir olmakla beraber mevcut veriler Bermekîlerin menşelerini net bir şekilde ortaya koymak için yeterli değildir.

³⁹ Gutas, *a.g.e.*, s. 17.

harekete destek verdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bu desteklerin yanı sıra tercüme konusundaki eserlerin muhafaza edilmesine yönelik de bazı girişimler olduğu görülmektedir. Abbâsî halifesi Mansûr dil, edebiyat ve dinî ilimlere dair eserlerin yanı sıra akli ilimlerle ilgili tercüme ettirdiği Grekçe, Süryânîce, Sanskritçe ve Pehlevîce eserlerin muhafazası için sarayında *Hizânetü'l-hikme* adıyla bir kütüphane oluşturmuştur. Bu birim daha sonra kurulacak olan Beytülhikme'nin çekirdeğini oluşturacaktır.⁴¹

Klasik Hint kaynaklarını Arapçaya doğrudan ya da Pehlevîce üzerinden dolaylı aktarım yapan mütercimler genelde Sanskritçe, Pehlevîce ve Arapçayı bilen kişilerdi. İshâk b. Süleyman el-Haşimî'ye⁴² hizmet edenlerden biri olan Hintli hekim Manka el-Hindî'nin, bir anlatıma göre⁴³ Arapça tercümandan istifade ettiği söylenece de, Sanskritçeden Arapçaya tercüme yapanlardan biri olduğu söylenir.⁴⁴ Hintliler nezdinde en iyi tıp külliyatlarından biri olarak gösterilen Caraka'nın *Caraka-samhitâ* adlı eseri, uzun bir süre Abbâsî Devleti'nde vezirlik makamını elinde tutan ve devletin başkenti Bağdat'ta yaşayan Bermekîler ailesi fertleri için Arapçaya tercüme edilmiştir.⁴⁵ Tercüme konusundaki bu eserin, Hintli müellifler bahsinde detaylıca anlatılan Sancehel tarafından yorumlandığı ve Abdullah b. Ali tarafından da

⁴⁰ Gutas, *a.g.e.*, s. 18.

⁴¹ Kaya, Mahmut, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 88-90, c. VI. s. 89.

⁴² Tam adı İshâk b. Süleyman b. Ali Abdullah el-Abbâs b. Abdülmuttalib olup Ebû Yakûb el-Hâşimî nisbesi ile de bilinir. Abbâsî soyuna mensup bir emir/prens olup Abbâsî halifeleri Ebû'l-Abbas es-Seffâh ve Mansûr kardeşlerin amcalarının oğlu yani kuzenidir. Hârûnürreşîd döneminin önde gelen simalarından olup bu devirde Medine, Basra, Mısır ve Sind; Halife Emîn döneminde ise Humus ve Ermeniyeye valiliklerinde bulunmuştur. Ölüm tarihi bilinmemekte ve Bağdat'ta öldüğü söylenmektedir. Kirman valisi olarak görev yapmış olan babası Süleyman b. Ali de Abbâsîler devrinin önde gelen hanedan üyelerinden olup Kelile ve Dimne'nin mütercimi Abdullah b. Mukaffa'yı yanında çalıştırmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001, c. VII, s. 340.

⁴³ El-Huld mevkiinde karşılaştığı "şarlatan hekim"le Arapça tercümanı vasıtasıyla iletişim kurması vakası. İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305.

⁴⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilen *Kitâbü Şarak el-Hindî / Kitâbü Seyrek* adlı eser olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd (ö. 809), Bağdat'ta yeni kurulan tıp okulunda ders vermeleri ve hekimlik sanatını icra etmeleri için Manka el-Hindî ve Salih b. Behle el-Hindî adlı Hintli hekimleri saraya davet etmiştir.⁴⁷ Hekimlerin yanı sıra eczacılık ve attarlık mesleğini sürdüren çok sayıda Hintli aile Bağdat'a yerleşerek eczacı dükkanlarında, hastanelerde ve hekimlerin yanında ilaç hazırlamaya yardımcı olmuşlardır. Hatta anavatanlarından edindiği bilgileri efendileri için kullanarak fayda sağlayan Hint menşeli köleler bile bu itibarla diğer kölelerden kıymetli görülürdü.⁴⁸ Hint merkezli bu hareketliliğin artışıında Abbâsî sarayında büyük bir itibar gören ve Hintli hekimlerin Bağdat'a gelişlerini destekleyen, organize eden ve kolaylaştıran Bermekîlerin ciddi bir payı vardı. Bermekîlerin atası olan Bermek'in Belh'de yer alan Nevbahar Budist Tapınağı'nın başrahibi olduğu ve bunlardan İslâm'ı ilk kabul edenin Halid b. Bermek olduğu söylenmektedir. Birçok alanda olduğu gibi tıp alanına da ilgi duyduğu anlaşılan Bermekîlerin girişimiyle birçok Hintli hekim saraya davet edilmiş ve bunlardan klasik Hint kaynaklarından çeviriler yapılması istenmiştir.⁴⁹ Bermekîlerin özellikle Hintli hekimleri Bağdat'a toplamada özel bir gayret içinde olduğu ve saraydaki Hint-Grek ekollerine mensup hekimlerin zaman zaman tartışma ve üstünlük mücadelesine girdikleri anlaşılmaktadır.⁵⁰ Bu Hintli hekimlerden biri de Sanskritçeden Arapçaya tercümeleyen ve Bermekî Bîmaristânı (Hastanesi) başhekimisi olan İbn Dehn (Dhan) el-Hindî idi.⁵¹ İki meşhur Hint hekiminden biri olan İbn Dhan'ın Bermekî Hastanesine başhekim olarak tayin edilmesinin yanı sıra Manka el-Hindî'nin de burada çalışmış olması Bağdat'ta Cündişâpûrlu bilginlerin etkisinin yanı sıra Hintli hekim varlığının ve etkisinin de hissedilir derecede artığını gösterir.⁵² Bu dönemde Hint etkisinin artması

⁴⁶ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

⁴⁷ Ralph H. Major, *History of Medicine*, Oxford: Blackwell Scientific Publications: 1954, 81.

⁴⁸ Öztürk, *a.g.e.*, s. 78.

⁴⁹ Rita Singh, *Vedic Medicine*, New Delhi: Anmol Publications, 1998, s. 138-139.

⁵⁰ Öztürk, *a.g.e.*, s. 147.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305.

⁵² Öztürk, *a.g.e.*, s. 125, 146.

tercümelere olan ilgiyi de artırmışa benziyor. Nitekim klasik dönem Hint hekimlerinden olan Vāgbhaṭa'nın en önemli tıp külliyyatı olan *Aṣṭāṅgahṛdaya* adlı eser Hârûnürreşîd döneminde *Astankar* adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵³ Hakkında bibliyografik kayıt dışında malumât bulunmayan ve 200 yılı dolaylarında yaşamış Budist düşünür Nāgārjuna'ya ait olduğu bilinen ve müelliften üç yüzyıl sonra kadar düzenlenerek kânun formuna ulaşan *Yogaśataka* (Yüz Formül)⁵⁴ adlı eser Irak bölgesinde 800-810 yılları arasında "Kitab Tukiştel / Kitab Nevşel"⁵⁵ adıyla Arapçaya tercüme edilmiştir.⁵⁶ Bir başka eser de Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilen ve hakkında kaynaklarda yeterli malumatın bulunmadığı ve Zerdüş'te ait olduğu söylenen 5 bölümlük *Kitâbü'l-Mevâlid* adlı astroloji kitabıdır.⁵⁷ Eserin orijinali büyük oranda Sidonlu Dorotheus'un astroloji çalışmalarına dayandırılmıştır.⁵⁸ Hintli hekimler olan Kanka el-Hindî, Sancehel el-Hindî, Nahak el-Hindî ve Cevder el-Hindî'ye atfedilen *Kitabü'l-Mevâlid*'lerden birinin bahsedilen bu kitap olup olmadığı ise tespit edilememiştir. Bu müelliflere ait eserlerin telif veya tercüme olduğuna dair bir bilgi bulunmadığı gibi menşeleri hakkında da bilgi yoktur. Hekimlerin *Mevâlid* türünde eserler vermiş olmaları astroloji-tıp ilişkisini ortaya koymak, tıbbi astrolojiyle ilgili olup bu ilişkide hastalık teşhisinin *horoskop* yani *doğum / yıldız haritası* ile ortaya konduğu bilinmektedir. Vedic astrolojide 12 "horoskopik ev", 12 burç ve gezegenler organ ve hastalıklarla ilişkilendirilmiştir. Aynı zamanda Hint tıbbında tıbbi bitkilerin toplanma zamanının belli astrolojik işaretlere göre tayin edildiği bilinmektedir.

⁵³ Vāgbhaṭa, *Aṣṭāṅgahṛdayasamhitā*, ed/cev. Srikantha Murthy, 50. Baskı, Varanasi: Krishnnadas Academy, 2001, c. I, s. xix.

⁵⁴ Kelime anlamı olarak *Yogaśataka*, "yoga" (*birleştirmek, bağlayıcı, kontrol etmek, boyunduruk altına almak* ve *çift* anlamlarına gelen *yuj* fiili) ve "śataka" (*yüz*) sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır.

⁵⁵ İbnü'n-Nedîm ve Ebû Usaybia'nın bu kitap hakkında aktardığı bilgi aynı olup ikisi de bu kitabın yüz hastalık (dâ') ve yüz ilaç (devâ) içerdiğini kaydetmiştir. Büyük ihtimalle Ebû Usaybia, İbnü'n-Nedîm'in eserinden doğrudan alıntı yapmıştır. Fakat kitabın adı müellif veya muhakkikten kaynaklı olarak Tukiştel - توقشتل yerine Nevşel - نوفشل şeklinde yazılmıştır. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

⁵⁶ Kahl, *a.g.m.*, s. 89-90.

⁵⁷ Gutas, *a.g.e.*, s. 45.

⁵⁸ Gutas, *a.g.e.*, s. 195.

Hipokrat, “*astroloji bilmeyen hekimin kendine hekim demeye hakkı yoktur*” özdeyişi ile tıbbi astrolojinin önemini vurgulamaktadır.⁵⁹

Kültürel etkileşimin artmasıyla beraber Hint tıp mirasının İslâm tıbbına geçişi kolaylaşmıştır. Bu geçişte hem bireysel hem de kurumsal girişimlerin etkisi olmuştur. Hem şahsî hem de siyasi nüfuzunu hedefleri doğrultusunda kullanmaktan çekinmeyen ve Abbâsî bürokrasisinde etkili olan vezir Yahyâ b. Halid el-Bermekî'nin emrinde çalışanlardan bir kişiyi görevlendirerek Hint ülkesine göndermesi ve bu ülkede bilinen etkili drogları ve kökleri (akâkir) getirtmesi bu drogların daha yakından tanınmasına olanak sağlamıştır.⁶⁰ Hekimlerin tıp kitaplarında Hint menşeli yöntem, teknik ve ilaçlardan bahsetmeye başlaması aktarıma farklı bir boyut kazandırmıştır.

İslâm coğrafyasında Hintli hekimlerin eserinin bir bölümünü, paragrafını veya cümlesini alıntılama, bu eserleri kısa bir bölüm halinde özetleyerek aktarmak ya da dolaylı olarak Hint tıp bilgisine dayanmak suretiyle Hint kaynaklarından istifade eden hekimler arasında Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) (ö. 8-9 y.y.), Ali b. Rabben et-Taberî (ö. 861 sonrası), er-Râzî (ö. 925), İbn Vahşiyye (ö. 930?), İbn Sînâ (ö. 1037) ve İbn Baytar (ö. 1248) vardır.⁶¹ Fakat gerek bu müelliflerin istifade ettiği sonraki kaynaklarla⁶² ilgili, gerekse de kaynaklardan yapılan alıntılama biçimiyle ilgili olarak bazı sorunsallar vardır. Benzer şekilde aktarıma konu olan bu metinler üzerine yapılan günümüz araştırmalarında alıntılarının menşei veya müelliflerinin tespiti noktasında

⁵⁹ K. Kant Bhardwaj, *The Essence of Vedic Astrology: Divine Light To Illuminate The Path of Life*, Educreation Publishing, 2017, s. 133, 135-136.

⁶⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 409.

⁶¹ David C. Muthu, *A Short Account of The Antiquity of Hindu Medicine*, London: Bailliere, Tindall & Cox, 1927, s. 41.

⁶² Sonraki kaynaklardan kasıt, ana kaynaktan başlayarak en az üçüncü sıraya konumlandırılacak kaynaklardır. Bunların durumu ise şu şekilde izah edilebilir. Doğrudan Hint tıbbi ile ilgili ilk kaynaklar, *klasikler* ya da *samhitâlar* olarak adlandırılan külliyatlardır. Bunların müellifleri ise *Suśruta*, *Caraka* ve bunların eserlerini özetleyerek yorumlayan *Vāgbhaṭa*'dır. “Sonraki çalışmalar” ise, klasiklerden istifade etmek veya esinlenmek suretiyle eserlerini kaleme alan ikinci sıra müelliflerin eserlerine dayanır. İlk dönem Müslüman bilginleri genellikle sonraki çalışmalar veya bunların tercümelerine müracaat etmiştir. Bu sonraki çalışmalar genelde Sanskritçe veya Pehlevîce metinler olup bir kısmının Arapçaya tercüme edildiği bilgisi mevcuttur ve 6-8 yüzyıllara konumlandırılabilirler.

sorunlarla karşılaşmaktadır. Arapça literatüre aktarılmış tıp metinleri ve alıntılarının Sanskritçe asıllarının günümüzde mevcut olması karşılaştırmalı çalışmaları mümkün kılsa da alıntılanan çok sayıda pasajın izini sürmek ve bu alıntıları kaynak dilde doğrulatmanın önündeki başlıca sorun alıntı ve tercümelerin asıllarından, yani Suśruta, Caraka ve Vāgbhaṭa gibi klasiklerden, uzaklaşmış olmasıdır. Sonraki çalışmalar genellikle klasiklerden uzaklaşmış ve düzenlenmiş metinler ile tutarsız pasajlara atıfta bulunur. Vezinli şiir (metrik) formundaki metinlerin düz yazıya geçirilmesi, Sanskritçe tıp metinlerin Arapçaya aktarımında bilgilerin aslına sadık kalınmaması, değiştirilmesi hatta aslından bağımsız özetlemeler yapılması alıntılarla ilgili sorunlar arasındadır. Dolayısıyla Arapçaya aktarılan Sanskritçe klasik tıp metinleri ne orijinaleri ne de bu orijinalerine dayanan çevirileri ile aynı değildir. Bu alıntı metinler daha ziyade bu eserlerin redaksiyonlarına dayanmaktadır.⁶³ Hatta Sanskritçe bilen Bîrûnî, Hint üzerine yazdığı eserinde, Hint ölçü⁶⁴ sistemlerini tanıtırken *Çarak* şeklinde kaydettiği Caraka'nın eserinin Arapça tercümesinden istifade etmiş olmasına rağmen çeviri metinlerdeki mütercim ve müstensih kaynaklı hatalara dikkat çekerek tercüme metinler konusunda okuyucularını uyarmıştır.⁶⁵ Arapçaya aktarılan Hint merkezli bilgiyi tespit etmek oldukça güç olsa da Sanskritçe metinlerin Arapça ayak izlerini tespit etmek için üç farklı yol denenebilir. İlki kaynağı doğrudan Suśruta, Caraka, Vāgbhaṭa klasikleri olan tam metin çeviri örnekleri bulmak ki, bu konuda günümüze ulaşan bir kaynak yoktur. Sadece bu klasiklerin veya bunlara dayanan çevirilerden Arapçaya tercüme edildiğine dair bilgiler⁶⁶ mevcuttur. İkinci yöntem ise kaynağı bu Sanskritçe eserler alan çevirilerden yapılan alıntılar olup bu tarz alıntıları Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme*'sinde, Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvi fi't-tıb*'ında ve İbnü'l-Baytâr'ın *el-Câmi'* adlı eserlerinde görmek mümkündür. Son yöntem de

⁶³ Kahl, *a.g.m.*, s. 86-87.

⁶⁴ Gerek Caraka'nın gerekse de farklı toplumlardan birçok hekim ilaç terkipleri hazırlarken ölçü ve tartıların doğru şekilde kullanımına önem verir ve bunların kullanımını eserlerinde açıklarlar.

⁶⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 126.

⁶⁶ Bu eserlerden doğrudan Sanskritçe veya dolaylı olarak Pehlevce üzerinden Arapçaya tercümeler yapıldığına dair bilgi aktaran müellifler için bkz. Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. I, s. xix; el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

Sanskritçeye has isimlere veya kitaplara yapılan bibliyografik referanslardır ki bunlara daha ziyade İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, el-Bîrûnî'nin *Tahkîk-i Mâ li'l-Hind* ve İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-enba'* adlı eserlerinde rast geliriz.⁶⁷

Bu müellifler arasından er-Râzî, orijinal kaynaktan istifade ederken yaptığı alıntılarda hem yarı gerçek / benzer hem uyarlama hem de bağlamından uzaklaştırılmış / yabancılaştırılmış şekildeki metotları kullanmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî'nin ise, humma bahsindeki alıntısında olduğu gibi, alıntılarını uyarlayarak kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

Abbâsî halifesi Mu'tasım-Billâh döneminde Müslüman olan ve el-Mütevekkil (ö. 861)'in hizmetinde çalışan Ali b. Rabben et-Taberî, 850 yılında 7 nev' (kısım) / 30 makale (kitap) / 360 bâb (bölüm / başlık) şeklinde yazmış olduğu *Firdevsü'l-hikme* (Hikmet Cenneti) adlı tıp ansiklopedisinin 7. kısmının⁶⁹ 4. makalesini Hint tıbbına ait eserlerin kısa bir özetine ayırmıştır.⁷⁰ Eserinde Hint kitaplarından istifade etme amacını Hint ilaçlarının üstünlüklerini öğrencilerine tanıtarak onlara katkı sağlamak olduğunu belirtmiştir. Müellif, *Firdevsü'l-Hikme* adlı bu eserinde meşhur Hint hekimlerine ait tıp kaynakları *Caraka-samhitâ* (*Caraka* - جرک), *Suśruta-samhitâ* (*Susrud* - سسررد), muhtemelen Mād̄hava'ya ait *Nidanam-samhitâ* (*Nidan* - ندان)⁷¹, Vāgbhata'ya ait *Aṣṭāṅgharḍaya-samhitâ* (*Aṣṭāṅkhradya* - اشتانقهردي)'nin yanı sıra kadın

⁶⁷ Kahl, *a.g.m.*, s. 87.

⁶⁸ Kahl, *a.g.m.*, s. 93-95.

⁶⁹ Kitabın 7. kısmı 4 makaleden oluşmaktadır. 1. Makale 11 bâb; 2. Makale 5 bâb; 3. Makale 6 bâb ve 4. Makale 35 bâbdan oluşur.

⁷⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, a.g.e., s. fihrist+557-593; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 354; Edward G. Browne, *Arabian Medicine: Being the Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, Cambridge, [Cambridge] University Press, 1921, s. 38-39.

⁷¹ Mād̄hava'nın (MS 700 civarı) patolojiye dair *Nidanam-samhitâ* veya *Nidāna* olarak bilinen bu eseri tamamen manzum biçimde yazılmış olup günümüzde hâlâ rağbet görmektedir. Arapça literatürdeki biyobibliyografik notlara göre bu eser Arapçaya tercüme edilmiştir. Tercüme esere dair bir bilgi bulunmamakla beraber sadece bu eserden yapılan alıntılarını izi sürülebilmektedir. Nidāna'nın diğer Ayurvedik metinlerle aynı zamanda yaklaşık olarak 9. yüzyılın başlarında Bağdat'ta tercüme edildiğini varsaymak doğru olur. Kahl, *a.g.m.*, s. 90-91.

hastalıkları⁷² ve cildiye konularında “Hintli bir kadına ait [tarafından yazılan] kitaplardan”⁷³ yararlandığını belirtmiştir. Müellifin Hint tıbbi ile ilgili başlıklarda verdiği bilgiler Suśruta, Caraka ve Vāgbhata’nın eserlerinin, en azından günümüze ulaşmış versiyonlarının ilgili bölümleri ile karşılaştığında neredeyse uyduğu görülmektedir. Böylece müellifin “muhtasar Hint tıbbi” olarak da adlandırabileceğimiz bu bölümünde en az beş Hintli müellifin kaynaklarından istifade ettiği ve tercümeden kaynaklı isim / terim değişikliklerine (örn. tridośa / tridośa=üç bela, üç hilt yerine *hiltlar* demesi gibi) gittiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Bölümün içeriği genel olarak *tıbbın kökeni, tıp ahlâkı, hastalık etiyolojisi ve patolojisi, embriyoloji, fizyoloji, humoral patoloji teorisi, psikoloji, hıfzıssihha, mevsimler-beden ilişkisi, beslenme, dahili hastalıklar, tedaviler ve akrâbâdîn* ile ilgilidir. Hint kaynaklarında detaylıca anlatılan fakat müellifin bu bölümde işlemediği veya çok az değindiği başlıca alanlar ise *anatomi, pediatri ve kadın doğum, kulak-burun-boğaz, toksikoloji, cerrahi uygulamalar ve cerrahî aletler*dir.⁷⁵ Konu başlıkları ise: 7/4/1. *Hastalık sebepleri (etiyojoloji)*, antik Hint tıp sistemine uygun olarak, 5 unsur teorisi,⁷⁶ dini kurallara uymama yani günahlarla ve kötü davranışlara sapmalarla açıklanmıştır. Burada aynı zamanda Hint tıbbının Brahman’dan aktarımı serüveni anlatılmaktadır.⁷⁷ 7/4/2. *Tıbbın (ayurveda) 8 branş*⁷⁸; 7/4/3. *Tıp öğrencisinde bulunması gereken*

⁷² Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü’l-hikme*, thk. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî, Berlin: Kunstdruckerei Sonne, 1928, s.y. bkz. *بیج*.

⁷³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591.

⁷⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557-8, 562, 578, 591.

⁷⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s.y. bkz. *fihrist*.

⁷⁶ Diğer medeniyetlerin *dört unsur / anâsır-ı erbaa* ve daha sonra onunla ilişkilendirilen *dört hilt / ahlât-i erbaa* üzerine kurulan *humoral patoloji teorisinin* aksine, antik Hint tıbbına göre hastalık etiyolojisi *beş unsur teorisi / pañcamahâbhüta* olan *toprak/prthvî, su/jala, ateş/agni, hava/vâyü, esir/ākāśa* ve bunlarla ilişkilendirilen *üç hilt teorisi* (tridośa= kapha/balgam, pitta/safra, vata/hava-boşluk) açıklanır. Müellif bu kavramı *el-Mahabûtü’l-Hamsetü’l-Mu’tedile* (المهابوت الخمسة معتدلة) şeklinde kullanarak kelimenin anlamı itibariyle *pañcamahâbhüta* (beş+unsur)’ya yakın bir anlamda kullanmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557; Kavak, *a.g.t.*, s. 93.

⁷⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 557-558.

⁷⁸ Bu branşlar ve *Firdevsü’l-hikme*’deki karşılıkları: *śalyatantra* (cerrahi)=*mibzâi*-مبضي (kan alma/flebotomi, merhemler vb.); *śālākyaatantra* (kulak-burun-boğaz, göz, baş)=*meylî*-ميلي (göz hastalıkları); *kāyacikitsā* (dâhili tıp)=*cismâi*-جسمي (diğer hastalık tedavileri); *bhütavidyā* (demonoloji, psikiyatri, ruhsal)=*ervâhî*-أرواحي (cin çıkarma); *kaumāra-bhṛtya* (obsestrik, jinekoloji ve pediatri)=*etfâlî*-أطفالی (çocuk ve kadın

yeterlilikler ve ahlaki değerler⁷⁹; 7/4/4. Doğru ilaç yönetimi ve tedavi seçimi ve bu konularda aceleden kaçınma⁸⁰; 7/4/5. İnsan ve hayvanın oluşumu⁸¹; 7/4/6. Cenin ve organların oluşumu ve yapıları⁸²; 7/4/7. Hıltlar ve bu üç hıltın (tridoşa) yükselmesi veya düşmesinin bedendeki [fizyolojik] etkileri⁸³; 7/4/8. Hıfzıssıhha tedbirleri ve yönetimi⁸⁴; 7/4/9. Bedensel 14 doğal dürtünün baskılanmasının zararları ve sebep oldukları hastalıklar⁸⁵; 7/4/10. Zıt özellikli gıdaları (acı, ekşi, tatlı, tuz; soğuk, sıcak; yağ, asit) tüketmenin zararları⁸⁶; 7/4/11. Suların özellikleri (nehir, yağmur, kaynak), hangi suyun hangi hastalıklara karşı yararlı ve zararlı olduğu, aç karnına su içmenin sindirim ve yağlar üzerindeki olumlu etkileri⁸⁷; 7/4/12. Tatlar (tatlı, ekşi, tuzlu, acı, mırr/ekşimsi, büzücü olmak üzere 6 tat) ve yiyecekler (yarar ve zarar dengesi ve doğru beslenme kaideleri)⁸⁸; 7/4/13. Yemek öncesi ve sonrası âdetler (sofra

hastalıkları ve tedavisi); *agadatantra* (zehir/panzehir)=*tiryâki*-ترياقی (öldürücü zehir tedavileri için panzehirler); *rasāyanatantra* (geriyatri, gençleşme)=*meşşab*-المشب (gençlik iksiri, gençleşme); *vâjīkaraṇatantra* (cinsellik, bah)=*bâhî*-باهی (şehvet, bah artırıcılar). Bu bâbda verilen bilgilerin Hint tıp kaynakları ile neredeyse birebir örtüştüğü anlaşılmıştır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 558; Kavak, *a.g.t.*, s. 558.

⁷⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 558-9.

⁸⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 559-60.

⁸¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 560-1.

⁸² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 561-3.

⁸³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 563-4.

⁸⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 565-6.

⁸⁵ Bu dürtüler: İdrar, gaita, yellenme, hapsirme, geğirme, şehvet, açlık, susuzluk, uyku, öksürük, kusma, üzüntü, ter ve baştan akan salgılar (kan vs.)'dir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 567.

⁸⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 567-8.

⁸⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 568-9.

⁸⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 569-70.

âdabı ve görgü kuralları)⁸⁹; 7/4/14. *İçecekler*⁹⁰; 7/4/15. *Şarapların/içkilerin yarar ve zararları*⁹¹; 7/4/16. *Süt çeşitleri* (inek, manda, keçi sütü) ve hastalıklara karşı faydaları⁹²; 7/4/17. *Mevsimlerin* beden üzerindeki etkileri ve mevsimlere göre sağlık tedbirleri⁹³; 7/4/18. Tıp ve sağlıkla ilgili özdeyiş ve atasözleri⁹⁴; 7/4/19. *Hastalık sebepleri* (9 kısımda incelenir. Tridoşa denilen üç hıltın dengesinin bozulması, “kalıtsal (cüzzam ve basurlar gibi)”, üzüntü, öfke, aşırı sevmeye kaynaklı psikolojik rahatsızlıklar v.dğr.)⁹⁵; 7/4/20. *Tedavi zorluğuna ve kolaylığına göre hastalık seviyeleri* (4 seviye: çabuk iyileşen, zor iyileşen, tedavisi olan ve olmayan) ve tedavi edilmeyecekler⁹⁶; 7/4/21. *Fizik muayene yöntemleri* (3'lü aşama: gözlem / yoklama-palpasyon /sorgulama-anamnez)⁹⁷; 7/4/22. *Hava-boşluk (vata) hıltının yükselmesinin nedenleri, belirtileri ve tedavileri*⁹⁸; 7/4/23. *Üç hıltın (tridoşa) da baskın gelmesi* (yükselmesi) durumunda ortaya çıkacak rahatsızlıklar⁹⁹; 7/4/24. *Hastalıkta beden-ruh ilişkisine göre tedavi yöntemleri*¹⁰⁰; 7/4/25. *Hıçırık*

⁸⁹ Bu kurallara göre ebeveynler, akrabalar, komşular, misafirler, yabancılar, dilenciler, ahır hayvanları ve kuşları da hesaba katan yemek sistemi ile hareket etmek durumundadır. Eller yıkanır ve sofraya temiz bir yere kurur. Önce yağ, yağlı ve saf gıdalar tüketilir. Sonra tuzlulara ve hafif meyvelere geçilir. Kaynağı bilinmeyen, kirli ve yanmış yemekler tüketilmediği gibi hareket halinde, güneşte, karanlıkta, yatakta yemek yemekten sakınılır, adak yemeği ve önceki günden kalan yemekler yenilmez. Yemekler ne hızlı ne de yavaş yenilir, yemekten sonra yüz adım atılır, *tambul* (tanbel, pan, betel yaprağı) çiğnenir ve sola yaslanarak dinlenilir. Yemekten sonra yıkanmamış gıdalardan, bineğe binmekten, kızartılmış tahıllardan uzak durulması önerilir. Hafif ve sıcak olan yemek tercih edilir. Bu tavsiyelerin mide ateşini dengelediği hem bedeni hem de ruhu beslediği ve yaşlanmayı geciktirdiği aktarılır. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 570-1.

⁹⁰ Yemeklerle birlikte, özellikle de hafiflik ve ağırlığına göre, içecekler tercih edilir. Yağlı etlerde şarap, hurma ve kuru üzüm nebizi; yabani hayvan etinde bal; keklik, toygar kuşu ve kümes hayvanı etinde incir nebizi; manda ve domuz etinde şeker kamışı ve pirinç nebizi veya ballı su; saksığan, balıkçıl, yırtıcı ve serçe etinde arpa nebizi önerilir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 571.

⁹¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 571-3.

⁹² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 573-4.

⁹³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 574-6.

⁹⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 576-8.

⁹⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 578-9.

⁹⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 579-80.

⁹⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 580.

⁹⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 580-1

⁹⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 581.

¹⁰⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 581-2

tedavisi (sığır kemiği, kirpi diken, yanmış tavus kuşu tüyleri, su, zencefil terkihi veya keçi sütü içme)¹⁰¹; 7/4/26. *Öksürük belirtileri ve tedavisi*¹⁰²; 7/4/27. *Susama hastalığının belirtileri ve tedavisi*¹⁰³; 7/4/28. *İshal ve verem hastalıklarının nedenleri*¹⁰⁴; 7/4/29. *Hummaların (ateş tipleri) nedenleri ve belirtileri*¹⁰⁵; 7/4/30. *Hummaların tedavileri*¹⁰⁶; 7/4/31. *Kan alma* (kimlerden kan alınmayacağı) ve *kan durdurma* (deniz köpüğü/tortusu ile)¹⁰⁷; 7/4/32. *Uzun veya kısa bir hayat sürecek olanlarda görülen belirtiler ve ölümcül hastalık belirtileri*¹⁰⁸; 7/4/33. *Ruhun bedene girmesi* (tenâsüh-reenkarnasyon)¹⁰⁹; 7/4/34. *İshal ve hummaların tedavisinde kullanılan edviyeler* (drog, ilaç)¹¹⁰; 7/4/35. *“Hintli bir kadına ait kitaptan” yüz temizliği (güzelliği) ve rahim ağzı [kanseri] tedavileri, gebelik ve ikiz gebelik yöntemleri*¹¹¹; 7/4/36. *Mürekkep ilaçlardan* (akrâbâdîn)¹¹² oluşmaktadır. Müellif son bâbın bitiminde: *“Bunlar Hint kitaplarından aldıklarım olup en iyiyi bilen Allah’tır”* diyerek hem bahsi hem kitabı bitirir.¹¹³

Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) ve Ebû Bekir er-Râzî’ye ait eserlerin Latince tercümelerinde Caraka’dan alıntılar olduğu söylenmiştir.¹¹⁴ Yapılan araştırmada ise sadece Ebû Bekir er-Râzî’nin alıntılarında ulaşılabildiği ve bu alıntılar Arapça nüshasından derlenmiştir. *el-Hâvi fi’t-tıbb* adlı eserinde bir hastalık veya kavram ile ilgili bilgi verirken önce klinik tecrübelerini aktaran er-Râzî, daha sonra farklı milletlerden meşhur hekimlerin görüşlerine yer verir. Atıfta bulunduğu veya alıntı¹¹⁵

¹⁰¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 583.

¹⁰⁴ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 584.

¹⁰⁵ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 584-5.

¹⁰⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 585-6.

¹⁰⁷ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 586.

¹⁰⁸ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 586-8.

¹⁰⁹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 588-90.

¹¹⁰ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 590-1.

¹¹¹ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591-4.

¹¹² Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 594-624.

¹¹³ Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 624.

¹¹⁴ Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁵ er-Râzî’nin, *Şarak el-Hindî* (شرك الهندي) şeklinde bahsettiği Caraka’dan yaptığı alıntıların özet içeriği şu şekildedir: *“Kalp yetmezliğine ve kalbi güçlendirmeye dair reçete, mesane taşı düşürmeye yönelik mücerreb reçete, ilkbaharda artış gösteren eklem*

yaptığı Hintli hekimler arasında efsanevi bir kişilik olarak bilinen Atra (Ātreya-Punarvasu)'nın¹¹⁶ yanı sıra gerçek kişilikler olan Susrud (Suśruta), Şarak el-Hindî (Caraka), Vāgbhaṭa, Ravigupta (*Sindhāṣār / Siddhasāra* eseri üzerinden), Mādhava ve ismi meçhul bir müellif vardır.¹¹⁷ Ayrıca er-Râzî, Hintli kaynaklarından birinin “Farsça künnaşından” istifade ettiğini bildirmektedir.¹¹⁸ Burada Şarak el-Hindî olarak bahsedilen hekim önceden belirttiğimiz gibi meşhur Hint hekimi Caraka’dır. Hekimler bahsinde detaylı biyografisini vermiş olduğumuz Sancehel adlı Hintli hekim de muhtemelen Caraka’nın *Caraka-saḥhitā* adlı eserini “Kitâbü Şarak el-Hindî” adıyla yorumlamıştır. Abdullah b. Ali de daha önceden Sanskritçeden Pehlevîceye tercüme edilmiş olan bu

ağrıları, nikris (gut) hastalığı tedavileri, vücudun doğal boşluklarında meydana gelen iltihaplanma (ampiyem) ve apse sebepleri ve bunlara karşı neşterli/neştersiz cerrahi müdahale yöntemleri, yüksek ateşe karşı verilmemesi gereken ilaçlar, hava ve rutubetin beden üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri, iyileşme (nekâhet) evresinde dikkat edilmesi gereken hususlar, emlec (amla) meyvesinin faydaları, sarımsağın kuluç, siyatik, akciğer ülseri, humma ve mide rahatsızlıklarına karşı faydası, bahak ve baras hastalıkları” şeklindedir. Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvi fi’l-tıbb*, thk. Heysem Halife et- Tâîmî, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l- Arabi, 2002, c. II, s. 448; III, s. 286, 470; IV, s. 33, 250, 433; V, s. 38; VI, s. 39, 78; VII, s. 476; diğer Hintli hekimlerden yaptığı alıntılar için bkz. Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 192, 374, 380, 387, 390, 411-412, 440, 444, 509; V, s. 38; VI, s. 78; VI, s. 445; VII, s. 494. er-Râzî’nin atıfta bulunduğu Hintli hekimlere dair metinler, tercüme ve Sanskritçe-Arapça karşılaştırmalı metinler için bkz. Oliver Kahl, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Leiden: Brill, 2015, s. 71-159.

¹¹⁶ Arapçaya aktarımlarda Atra olarak kullanılan ve genel olarak Ātreya (अत्रिये) olarak bilinen Atra’nın Hindu geleneğinin yedi rişisinden (rahip-bilge) biri olarak görülen Atri’nin (अत्रि) soyundan geldiğine inanılır. Kabul gören inanişaya göre tıp ilmi yani Ayurveda, Brahma’dan başlayarak bir sonrakine aktarılması şeklinde Prajapati’ye, Aşvinler’e, İndra’ya, Bharadvāja’ya ve nihayetinde Ātreya- Punarvasu’ya geçmiştir. Antik Hint tıp geleneği olan Ayurvedanın ilk öğreticilerinden biri sayılan Atra’nın altı öğrencisinin (Agniveśa, Bhela, Jātukarṇa, Parāśara, Hārita, Kṣārapāṇi) her birinin birer tıp külliyatı yazdığına inanılır. Antik Hint destanlarında ve kutsal metinlerinde de geçen bu efsanevi kişilik Yunan mitolojisindeki Asklepios’un Hint versiyonu olarak kabul edilir. Arapça aktarımlarda, tarihselliği tartışmaları bir yana, Ātreya’nın doğrudan bir müellif olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ātreya’nın bu şekilde bilinmesi muhtemelen klasik Hint tıp eserlerindeki metinlerin başında ve sonlarında bu isme atıfta bulunulmasından kaynaklanmaktadır. Caraka külliyatının her bölümünün “Kutsal Ātreya buyurdu ki” şeklinde başlaması buna bir örnektir. Kahl, *a.g.m.*, s. 88; Kavak, *a.g.t.*, s. 84.

¹¹⁷ Kahl, *a.g.e.*, s. 9.

¹¹⁸ Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 440, 444.

kitabı Pehlevîceden Arapçaya aktarmıştır.¹¹⁹ er-Râzî'nin Caraka'dan yorumlamak / değiştirmek suretiyle yaptığı alıntı ve alıntının orijinali şu şekildedir:

Caraka: Bir kişi hayızlı, hasta, ahlaksız, çirkin veya görgüsüz bir kadınla cinsel münasebette bulunmamalıdır. Ereksiyon olmadan, aç ve tokken, düz olmayan yatakta, büyük ve küçük tuvaleti varken, egzersizden sonra, oruçtan sonra, bitkinken ve mahremiyet [gözetmeden] cinsel ilişkiye girme!¹²⁰

er-Râzî: Şarak el-Hindi der ki: İdrar ve dışkı varken [aynı zamanda], hayızlı, hasta, (çok) genç, çok yaşlı [veya] kısır kadınla ilişkiye girmekten kaçının. Açken, susamışken, üzgünken, uykusuzken, göz iltihabı varken, sarhoşken, ishalken veya kusmuşken [de cinsel münasebetten] sakının.¹²¹

Hem er-Râzî hem de et-Taberî'nin humma bahsinde Suśruta'nın eserinden istifade ettiği ve bu bilgileri metinlerine uyarladıkları anlaşılmaktadır. Buna göre orijinal pasaj ve ondan yapılan alıntı şu şekildedir:

Suśruta: Düzensiz ateş nöbetinden kaynaklı ateşi olan hasta, zehirsiz yılanlarla, evcil fillerle veya sahte haydutlarla korkutulmalı, yiyecek hiçbir şey verilmemeli; ağır ve salgıyı artırıcı şeyler vererek sık sık kusturulmalı, [ayrıca] titreme geldiğinde kedi dışkısı ile hasta tütsülenmelidir.¹²²

et-Taberî: 4 günde 1 gelen rub' hummasına ve titreten hummalara karşı kedi dışkısı (senanir) tütsülenir ve hummalının (mahmum) üzerine azı dişleri [çift zehir dişleri] çekilmiş yılan sürülür [saldırılır] ve kişi üzerine kılıçla gelen düşmanla korkutulur.¹²³

er-Râzî: Tekrarlayan ateşe (mu'avide / rub' humması) ve hastayı titreten ateşe karşı kedi dışkisından yapılmış tütsüyü tatbik etmek, dişleri çekilmiş yılan veya içeriye kılıçla giren sahte bir düşmanla onu korkutmak ve[ya] tıka basa yedirtip onu kusturmak faydalıdır.¹²⁴

er-Râzî'nin humma ve diyet bahislerinde isim vermeden, sadece Hint menşeli olduğunu belirterek istifade ettiği müelliflerden biri de Vāgbhaṭa olup orijinal metin ve alıntılar şöyledir:

¹¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

¹²⁰ Kahl, *a.g.m.*, s. 94-95.

¹²¹ Kahl, *a.g.m.*, s. 95; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 380.

¹²² Kahl, *a.g.m.*, s. 93; Sushruta, *a.g.e.*, c. III, s. 202.

¹²³ Kahl, *a.g.m.*, s. 94; Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 585.

¹²⁴ Kahl, *a.g.m.*, s. 94.

“Vāgbhaṭa: Ateş hastalıkların efendisidir. Bir fenalıktır.”¹²⁵

“er-Râzî: Bazı Hint kitapları şöyle der: Bazen humma (ateş) fenalıklardan / günahlardandır [kaynaklanır].”¹²⁶

“Vāgbhaṭa: Yaz mevsiminde tuzlu, acı ve ekşi şeyler yemekten kaçınmalı, fiziksel hareketlerden (egzersiz) ve güneş ışığına maruz kalmaktan kaçınmalı, yemek olarak tatlı, hafif ve yağlı tüketmeli, serin ve sıvı [tercih etmeli].”¹²⁷

“er-Râzî: Hintlilerin bazı kitaplarında şöyle bahsedilmiştir: Yazın tuzlu ve acı şeylerden, fiziksel hareketlerden kaçınmalı; hafif, tatlı, [veya] yağlı şeyler yemeli, evini serin tutmalı, ara ara ve bol su içmeli ve soğuk suyla yıkanmalıdır.”¹²⁸

Ravigupta'nın *Siddhasāra* adlı eserine atfen er-Râzî, “Sindhaşâr el-Hindi der ki” şeklindeki kullanımıyla müellif adı vermeden eserinden istifade eder. Ravigupta'dan yarı gerçek / benzer aktarım yolunu kullanarak alıntılar yapar. Bu alıntılardan birinin orijinali ve alıntı metni şu şekildedir:

“Ravigupta: Ateşi olan ve iyileşmekte olan kişi, kuvveti yerine gelene kadar ağır yemeklerden, soğuk sudan, gündüz uykusundan ve yorulmaktan kaçınmalıdır.”¹²⁹

“er-Râzî: Sindhaşâr / Sindhaşar der ki: Nekahet (iyileşme) evresindeki kimse bedeneni eski haline gelip ayağa kalkana dek ağır yemeklerden, soğuk sudan, gündüz uykusundan ve yorulmaktan kaçınmalıdır”¹³⁰ şeklindedir.

İbn Vahşiyye'nin *Kitabü'l-Sümûm* adlı zehir kitabı tercümesinin içeriğinin dolaylı olarak Hint tıp bilgisine dayandırıldığı anlaşılmaktadır. İbn Vahşiyye, eserini kaleme alırken Araplardan farklı olarak Ârâmî mensubiyetinden dolayı Bâbil-Ârâmî-Süryânî kültürünü yüceltmek adına zehir konusunda makbul ve meşhur görülen Hint tıp bilgisine, uygulamalı kimyasallar konusunda çok fazla veri biriktiren Keldânî ve Bâbil folkloruna ve literatürüne başvurmayı tercih etmiştir.¹³¹ Nabatça

¹²⁵ Kahl, *a.g.m.*, s. 94; Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. II, s. 11; Kavak, *a.g.t.*, s. 143.

¹²⁶ Kahl, *a.g.m.*, s. 94 Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. IV, s. 307.

¹²⁷ Kahl, *a.g.m.*, s. 92.

¹²⁸ Kahl, *a.g.m.*, s. 93.

¹²⁹ Kahl, *a.g.m.*, s. 93.

¹³⁰ Kahl, *a.g.m.*, s. 93; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. V, s. 38.

¹³¹ Martin Levey, “Chemistry in the Kitab al-Sumum (Book of Poisons) by Ibn al-Wahshiya”, *Chymia*, 1964, (9), ss. 33-45, s. 33.

bir eseri tercüme ederek kaleme aldığı bu eserinde “hayali ve sonradan ekleme”¹³², “doğa ve doğaüstü içerikler”, “hurafe” ve folklorik bilgi içeren çok sayıda tartışmalı bilgi vardır.¹³³ Kitabında Yarbūkā ve Sūhāb Sāt adındaki Nabatî müelliflerinin eserleri ve folklorundan istifade etmesinin yanı sıra Hint, Grek, Mısır, Pers ve Çin tıp mirasına da göndermeler vardır. Eserinde terkiplerle kullanılan kimyevî ve bitkisel drogların bir kısmı ile, “doğaüstü” bilgilerin çoğu Hint tıbbına dayandırılmıştır.¹³⁴ Ayrıca İbn Vahşiyye, “Ankabūthā ve Sibyāta” adlı iki müellife ait zehir kitaplarını incelediğini fakat tercüme etmek için uygun bir zaman beklediğini söylemektedir. Özellikle Sibyāta’nın ön plana çıkarılan eserindeki *fil-insan-jüpiter* denklemi Hint Vedik astrolojisi ve doğum haritası bağlamına uygun düşmektedir. Sibyāta’dan büyüclük ve *adam otu kökü* konusunda alıntılar yaptığını açıklayan müellif tercüme kitabını 883 (h. 270) tarihinde tamamladığını belirtmiştir.¹³⁵

Hint tıp kaynaklarından istifade ettiği anlaşılan diğer bir hekim de İbn Sînâ olup *el-Kânûn ff’t-Tıbb* eserinin sülük tedavisi bahsinde verdiği bilgilerle kadim Hint hekimi Suśruta’nın aynı bahsinde geçen bilgiler büyük oranda örtüşmekte ve bu anlatımda İbn Sînâ’nın Suśruta’ya yakın bir yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁶

İbn Sînâ aktarım yaparken “*el-Hind söyledi*” şeklindeki kullanımıyla alıntının menşeinin Hintli hekim / hekimler olduğunu belirtmesine rağmen alıntı yaptığı hekim, eser ve eserin dili hakkında bilgi vermemiştir.¹³⁷ Bu durumda müellif, Hintli hekimlerin Sanskritçe tıp külliyatlarından istifade etmiş olabileceği gibi bu eserlerin Pehlevîce ve Arapça tercümelerine de başvurmuş olabilir. Bu belirsizliği açıklığa kavuşturmak, alıntının menşei ve benzerliğini ortaya çıkarmak için ya günümüzde mevcudiyetleri hakkında bir bilgi bulunmayan Pehlevîce ve Arapça tercümelerine ya da Suśruta, Caraka ve Vāgbhaṭa’nın günümüze ulaşan külliyatlarına başvurmak ihtiyacı doğmuştur. Yapılan

¹³² Wolfdietrich Fisher, *Grundriß der Arabischen Philologie (GAP)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992, Band III: Supplement, s.138.

¹³³ Levey, *a.g.m.*, s. 34.

¹³⁴ Levey, *a.g.m.*, s. 35, 44-45.

¹³⁵ Levey, *a.g.m.*, s. 44.

¹³⁶ Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

¹³⁷ İbn Sînâ, *el-Kânûn ff’t-Tıbb*, haz. Muhammed Emin ed-Dannavi, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1420/m.1999, c. I, s. 302.

karşılaştırmalar sonucunda İbn Sînâ aktarımının kaynağının Caraka¹³⁸ külliyyatı olmadığı, Suśruta ve onun eserinin açıklayıcısı ve özetleyicisi Vāgbhaṭa'nın¹³⁹ verdiği bilgilerle kısmen örtüştüğü anlaşılmıştır. İbn Sînâ aktarımlarının Suśruta'nın verdiği bilgilerle örtüştüğü noktalar sülüklerin *renk, şekil ve yaşam alanlarıdır*.

Buna göre benzer hususlar *renkleri* (siyah, gri, yeşilimsi / maş fasulyesi rengi, zırnık rengi, karaciğer rengi), *şekilleri* (sırt çizgileri, büyük-küçükbaşlı, yuvarlak, yılanbalığı, fare kuyruğu, bukalemun veya küçük çekirge gibi) ve *yaşam alanları* (balçıklı, yosunlu, berrak su, akan su, kurbağa yaşayan yerler)'dir. Bu bilgiler sayesinde sülüklerin zehirli olup olmadığı tespit edilmekteydi. Suśruta sülükleri 6'sı zehirli, 6'sı zehirsiz olmak üzere 12 başlıkta¹⁴⁰ inceleyip her birini isimlendirmek suretiyle zikretmişse de bu bilgileri ondan alıntı yapan İbn Sînâ'da göremiyoruz. İbn Sînâ'nın sülüğün kullanılmadan önce temizlenerek çamurlarından arındırılması, kusturulması, temiz suda bekletilmesi ve su değiştirme süreleri, beslenilmesi, istenilen (hastalık olan) bölgeye yapıştırılarak uygulanması ve nihayetinde vücuttan uzaklaştırılması ile ilgili verdiği bilgiler Suśruta'nın aynı bölümde verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Fakat İbn Sînâ'nın bu işlemler sırasında bazı yöntemleri ve araçları eşdeğer özellik taşıyan, daha kolay temin edilebilen veya bilinenlerle değiştirdiği anlaşılmıştır. Örneğin sülüğü vücuttan ayırmak için Suśruta, öğütölmüş kaya tuzu, pirinç tozu ve yağ kullanırken İbn Sînâ'nın tuz, kül, boraks, yakılmış keten, sünger ve yün kullanılmasını tavsiye etmiştir. Uygulama sonrasında gelişebilecek şişmelere veya kanamalara karşı Suśruta, hemostatik ajan olarak ilgili bölgeye *bal, soğuk su veya tatlı / serin yakı* tatbik etmeyi önerirken İbn Sînâ *öğütölmüş yanık mazi, kireç, kül ve toprak* önerir. Ayrıca zehirli sülük

¹³⁸ Caraka'nın eserinde müstakil bir sülük bahsi bulunmayıp sadece bazı tedavilerde ve cerrahi uygulamalarda sülük kullanımına dair tek cümlelik bilgiler mevcuttur. Caraka, *a.g.e.*, c. V, s. 70, 582, 599, 621, 772, 776, 785, 798.

¹³⁹ Vāgbhaṭa muhtemelen Suśruta'dan alıntılanmış olduğu sülük bahsini (jalaukā - जलौका) küçük bazı ilavelerle zenginleştirerek, Suśruta'da olduğu gibi, konuyu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Vāgbhaṭa, *a.g.e.*, c. I, s. 303-307.

¹⁴⁰ Zehirli sülükler *kṛṣṇā, karvurā, alagardā, indrāyudhā, sāmudrikā* ve *hochandanā*; zehirsiz sülükler ise *kapila, pinga, śankhamukhi, mūṣikā, pundarimukhā* ve *śarāvikā*'dir. Etimolojik olarak bu isimlerin bir kısmının sülüğün taşıdığı renk adından türetildiği (ör. Siyah renkteki sülüğe *kṛṣṇā=siyah* isminin verilmesi gibi) anlaşılmıştır. Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99-101.

ısırması belirtileri (ateş, kusma, kaşıntı, şişkinlik, bayılma) ve sülük uygulamasının fayda sağladığı hastalıklar konularının da benzerlik taşıdığı görülmektedir.¹⁴¹

İbn Sînâ'nın bahsetmediği, Suśruta'nın ise detaylı anlattığı noktalar: mizaçlar yönüyle "kanın kirlenmesi"nin etiolojisi ve tedavisi, uygulanacak gruplar (yaşlı, kadın, bebek, hassas bünye)¹⁴², özelde jalaukā (sülük) kelimesi genelde sülük isimlerinin etimolojik tanımı¹⁴³, zehirli sülüklere karşı kullanılacak panzehir, iksir veya merhem¹⁴⁴, zehirsiz sülüklerin temin edilebileceği coğrafi alanlar (Türkistan / Yavana; Gat dağları / Hindistan vd.)¹⁴⁵, işlem bittikten sonra "kirli kan" miktarının tespiti ve nihayetinde hekimin sülükleri ayırt edebilmedeki bilgisi ve uygulamadaki yetkinliğidir.¹⁴⁶

İbn Sînâ'nın alıntı yaptığı Hintli müellif hakkında güçlü tahminler öne sürebilmek mümkünse de er-Razî ve Serapion (Yuhannâ b. Serâbiyûn) konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Müelliflerin alıntı yaptığı kişinin adını eksik veya farklı bir şekilde belirtmesi (bazılarına sadece *el-Hindî* demesi gibi) alıntılanan kişinin biyografik açıdan izini sürmemizi zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı biyografileri hakkında tahmin yürütmenin bile zor olduğu bu üç Hintli müelliften yapılan çok sayıda alıntının gerçek müellif ve eserlerini tespit etmek, İbn Sînâ'nın sülük bahsi aktarımındaki gibi spesifik bir konu üzerine yapılmış bir alıntıyı bulup orijinal kaynağı ile karşılaştırmaktan daha zordur. Yani er-Râzî'nin Hintli kaynaklarını tüm açıklığıyla tespit etmek güçtür ve tespiti konusundaki çabalardan da bir netice elde edilememiştir.

Bîrûnî'nin, *Kitâbü's-Saydana*¹⁴⁷ adlı eserinde bitki isimlerinin Grekçe, Farsça, Hintçe (Sanskritçe) hatta Latince eş anlamlılarını vermesi

¹⁴¹ İbn Sînâ, *a.g.e.*, c. I, s. 302; Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99-105.

¹⁴² Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 98.

¹⁴³ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 99.

¹⁴⁴ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 100.

¹⁴⁵ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 101.

¹⁴⁶ Sushruta, *a.g.e.*, c. I, s. 105.

¹⁴⁷ Müellif, eserinde *saydana* kelimesinin (ج- c harfinin ص- s harfine dönüşmesi) *sandal* ağacının Sanskritçedeki karşılığı olan *candana* (चन्दन) ve metinde geçtiği şekliyle *çandan* / *çandal* (چندن - چندل) kelimesi ile olan ilişkisini, kelimenin Sanskritçe-Arapça-Farsça kullanımını ve etimolojisini tartışmaktadır. el-Bîrûnî, *Kitâbü's-Saydana*, thk. Hakîm

eczacılık alanında Hint tıbbından Arapçaya aktarılan bilgilerin veya kavramların anlaşılmasında kıymetli görülebilir.¹⁴⁸ Bîrûnî bu eserinde isim belirterek Şarak el-Hindî (Caraka)¹⁴⁹ ve Susrud el-Hindi (Suśruta)¹⁵⁰ olmak üzere iki Hintli müelliften; isim belirtmeksizin sadece “Hintli hekimlerin kitaplarından...”¹⁵¹ şeklindeki kullanımıyla da Hint tıp kaynaklarından alıntılar yapıldığı anlaşılmaktadır.

Bîrûnî'nin bu kitabında *emlec* (amla) meyvesi bahsinde yaptığı alıntı şu şekildedir:

Şarak el-Hindî: “Emlec sıcaktır [yapısı itibariyle tesahhun yani ısıtıcıdır]”.¹⁵²

Boraks minerali bahsinde yaptığı alıntı ise şekildedir:

Susrud el-Hindi: el-Bûrak'ın [boraks] ‘madenî’ ve arpa kavından imal edilen ‘şâîrî’ türleri vardır. Ağaç kavından olan da bunun gibidir. Ayrıca *borak el-ğarabın*¹⁵³, Fırat kavağı (ğarab) pişirildikten sonra ondan çıkan içerik olduğu söylenir.¹⁵⁴

Benzer şekilde müellifin Hint üzerine yazdığı *Tahkîk*'indeki Caraka alıntıları ve tıp bilgisi de içeren Hint astronomi kitabı çevirisi Hint tıp mirası ile ilintilidir.¹⁵⁵

Eserinde Hint tıp literatürden alıntılar yapan bir başka müellif de *Müfredât*'ın yazarı İbnü'l-Baytar'dır. Botanikçi kimliğiyle ön plana çıkan müellif ele aldığı drogları alfabetik sıraya göre madde madde sıralamış, burada aynı zamanda Hint menşeli çok sayıda drogun fayda ve zararlarından bahsetmiştir. Eserinde alıntı yaptığı Hintli müelliflerden Şarak el-Hindî'yi (Caraka) ismen anarak; Ravigupta'yı ise isim

Muhammed Saîd – Rana İhsan Elahi, Karaçi, Hamdard, Müessesetü Hamdard el-Vataniye, 1973, s. 3, 5, 8.

¹⁴⁸ Fisher, *a.g.e.*, s.133.

¹⁴⁹ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 3.

¹⁵⁰ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵¹ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 8.

¹⁵² el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 65.

¹⁵³ Burada bahsedilen *ğarab boraksı* (بورق الغرب), şeceretü'l-ğarab (شجرة الغرب / Fırat Kavağı / *Populus euphratica*)'tan elde edilir. Bu ağaç muhakkik tarafından *salkım söğüt ağacı* (*Salix babylonica* L.) şeklinde tanımlanmıştır. el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 86 (İng. notlar kısmı).

¹⁵⁴ el-Bîrûnî (1973), *a.g.e.*, s. 103.

¹⁵⁵ el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123, 126, 321.

zikretmeden *Sindhaşâr* (orijinali Siddhasāra) adlı eseri üzerinden alıntılanmıştır.

İbnü'l-Baytar'ın *amla* (emlec) meyvesi, *zencefil*, *sarımsak* bahislerinde Caraka'dan; *pirinç*, *sarımsak*, *demir diken*i, *kurt üzümü*, *sirke*, *ışgın*, *misk otu*, *eğir otu kökü* ve *mâş fasülyesi* bahislerinde de Ravigupta'dan alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

Caraka'dan yaptığı alıntılar:

Amla (emlec):

“O [emlec], edviyelerin [ilaçların] efendisidir”¹⁵⁶ şeklindedir.

Sarımsak (summ):

“Apeye (dübeyle), kulunca ve terlemeye iyi gelir. Çıbanları (demamil) patlatmak için sarımsak eriyene ve suyu çıkana dek su ve sütle pişirilir, sonra [sarımsak] alınır [çıbana sürülür]. [Bu aynı zamanda] küçükbaş hayvanda faydalıdır”.¹⁵⁷şeklindedir.

Zencefil (zencebil):

“Keskin rutubeti meniyi artırır”¹⁵⁸

Ravigupta'dan yaptığı alıntılar:

Pirinç (urz / ürz):

“Pirinç [pilav] yemek meniyi bollaştırır, idrar, dışkı ve yeli azaltır”.¹⁵⁹

Sarımsak (summ):

“[Sarımsak] yele (riyâh), unutkanlığa, astıma (rabv), öksürüğe (sû'al), dalağa (tihâl), bele (hâsire), kurtçuklara cinsel münasebette menisi az olana iyi gelir ve [genel olarak] meniyi artırır. Basurlara, kanlı basur / idrara, şişkinliğe, sıraca (hanâzir) hastalığına, emzirenlere ve hamilelere kötüdür [zararlıdır]”¹⁶⁰ denilir.

*Demir diken*i (haseke):

¹⁵⁶ İbnü'l-Baytar, *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992/1412, c. I, s. 75.

¹⁵⁷ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 208.

¹⁵⁸ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 475.

¹⁵⁹ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 25.

¹⁶⁰ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. I, s. 208.

“Mesane ağrıları, ağırlı bevl ve meniği artırmada iyidir.”¹⁶¹

Kurt üzümü (huzaz):

“Göz ağrılarına, tümörlere (evram), cüzzam, basurlar ve ülserlere karşı faydalıdır.”¹⁶²

Sirke (hall):

“Mide ateşini artırır, yüzü sarartır, basur zayıflatır ve balgamı bitirir.”¹⁶³

Işgın (ribas):

“Basurlara ve hummalar karşı iyidir.”¹⁶⁴

Misk otu (ferencmüşg):

“Ferahlık verir (artırır) ve basurlara iyi gelir.”¹⁶⁵

Vec (eğir otu kökü):

“Konuşma bozukluğuna [dil tutukluğu / ağırlığı / bradiglossi] gerçekten iyi gelir”¹⁶⁶

Mâş [mâş fasüyesi]:

“Sakinleştirir (aklı) ve cinsellik isteğini azaltır”.¹⁶⁷

Eserleri ve Hizmetleri ile İslâm Tıbbına Katkı Sunan Hintli Hekimler

Manka el-Hindî / Meneke el-Hindî / Manikyâ¹⁶⁸

Manka el-Hindî'nin (منكه الهندي) nerede ve ne zaman doğduğuna dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in hilafetinde bizzat halife tarafından davet edilip Bağdat'a getirildiğine göre Manka'nın miladi 8. yüzyılın ortalarında doğduğu söylenebilir. Manka tıp sanatını uygulamada, hastalıkları doğru teşhis ve tedavi

¹⁶¹ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 275.

¹⁶² İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 280.

¹⁶³ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 338.

¹⁶⁴ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. II, s. 447.

¹⁶⁵ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. III, s. 220.

¹⁶⁶ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. IV, s. 489.

¹⁶⁷ İbnü'l-Baytar, *a.g.e.*, c. IV, s. 406.

¹⁶⁸ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

etmede uzmanlaşmış hâzık bir hekim ve “parmakla gösterilen bir filozof” olarak tanıtılmaktadır.¹⁶⁹

Manka’dan ayrıntılı olarak bahseden iki kaynaktan ilki İbn Ebû Usaybia’nın hekim biyografileri kitabı, İbn Fazlullah el-Ömerî’nin tıp alanı ile doğrudan ilgisi bulunmayan coğrafi bölgeler kitabıdır. Hint hekimleri ile ilgili aktarımlarının çoğunu İbn Ebû Usaybia’dan alıntılanan el-Ömerî bu alıntılardan başka, mecazla gerçek karışımı bir anlatımla Manka’nın meslekî yetkinliği üzerine bazı detay bilgilere yer vermiştir.¹⁷⁰ Bu detaylarda Manka’nın vücut bakımı, yaşlıları dinçleştirme, hastalık kalıntılarını giderme ve tedavi edilemez denilen hastalıkların üstesinden gelme konularındaki mesleki yeterlilik ve üstünlüklerini vurgulamaktadır.¹⁷¹

Hârûnürreşîd’in has hekimi olarak görev yapan Manka, amansız bir hastalığa yakalanan halifeyi tedavi etmek suretiyle hem Abbâsî sarayında halifenin gözüne girerek statü kazanmış hem de önemli bir servet edinmiştir.¹⁷² Onun İslâm tarihi kaynaklarındaki hikayesi Hârûnürreşîd’in hastalanması ve emri üzerine Hint ülkesinden Irak (Bağdat)’a getirilmesiyle başlatılır. Halifenin çevresindeki hiçbir hekimin amansız hastalığını tedavi edememesi üzerine saraya yakınlığıyla bilinen Ebu Ömer el-Hicâmî halifeye Hintli hekim Manka’yı önerir. Manka’nın tıp sanatında mahir, dindar ve felsefeye hâkim biri olduğunu vurgulayarak davet edilmesi halinde Bağdat’a gelebileceğini ve onun elinden şifa bulabileceğini söyler. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, Manka’yı Bağdat’a getirmek için bir elçi görevlendirir ve hekimi ikna edebilmesi için hediyeler göndertir. Nihayetinde Abbâsî başkenti

¹⁶⁹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fî Memâlikü'l-emsâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, c. IX, s. 266.

¹⁷⁰ “Bu doktor sayesinde bedenler korunur. Kısımların en iyisi onun sayesinde tamamlanır. Eğer yaşlılık geri dönseydi, gençlik elbisesini giymek için dönerdi ve yaşlılık elbisesini gençlik gömleğiyle değiştirir. Ruhları cesetlerinde tutar. Kötülüğe karşı iyilikle cevap verir istikrarı korurdu. Zararı giderdi ve bedenler barıştı, nefretlerine geri dönmedi. Kötülüklerine geri dönmediler. Hastalık izleri (uçuk) uzaklaştırıldı. Ardından tedavi edilemez denilen hastalıkların üstesinden geldi. Kalktım ve bununla sağlık buldum. Onunla karşılaşmak büyük bir şerefti. Zaman uzundur ve geride kalanlar pes edebilir”. İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266.

¹⁷¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266.

¹⁷² Muthu, *a.g.e.*, s. 41.

Bağdat'a gelen Manka halifeyi tedavi eder ve hatırı sayılır miktarda para ve servetle ödüllendirilir.¹⁷³

Bermekî Hastanesinde de çalışan¹⁷⁴ Manka, Bağdat ve çevresindeki gözlemlerine dayanarak sağlık alanındaki denetimsizliğe dikkat çekmiş ve örnek bir vaka üzerinden idarenin bu konudaki yanlış tutumunu eleştirmiştir. Bu vakaya göre Manka, Bağdat şehrinden geçen Dicle Nehri kenarında bulunan el-Huld¹⁷⁵ mevkiinden geçerken kîsasını (entari) yere sermiş ve elbisesinin üzerinde çok sayıda akakir (ilaç) sıralanmış bir adamla karşılaşır. Bu “ilaçlar”dan birini seçerek ne işe yaradığını öğrenmeye çalışınca adam “uydurduğu bir reçeteyi” tarif etmeye başlayarak ilacın neredeyse bütün *humma* (yüksek ateş) tiplerine, özellikle de *daima hummasına* (sürekli yüksek ateş), *gıbb hummasına* (iki günde bir yükselen ateş), *rabi' hummasına* (dört günde bir yükselen ateş), sırt ağrısına, diz ağrısına, hamlığa, basurlara, kulunca, eklem ağrısına, göz ağrısına, sızılara, karın ağrısına, baş ağrısına, migrene / yarım baş ağrısına (şekike), idrar kaçırmaya ve sıtmaya iyi geldiğini iddia eder. Bunun üzerine Manka, tercümanından adamın söylediklerini tercüme etmesini ister ve söylediklerini anladıktan sonra gülümseyerek: “*Her halükârda Arapların emiri (yöneticisi) cahil bir adamdır. Eğer bu adamın söyledikleri doğruysa, ihtiyaç duyduğu kişi burnunun dibinde dururken halife beni ülkemden ve halkımdan neden ayırdı? Bütün masraflarımı karşıladı? Eğer bu adamın dedikleri doğru değilse halife onu neden öldürtmedi? Oysa kanuna göre bunun gibi hekimlik mesleğini*

¹⁷³ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475

¹⁷⁴ Öztürk, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁷⁵ Huld mevkiininin daha sonraki Abbâsî halifelerden el-Me'mûn zamanında da benzer bir olaya konu olduğu anlaşılmaktadır. Vakaya göre hekimlik iddiasında bulunan ve bir gözü görmeyen adam bu işi on senedir sürdürmekte olduğunu ve elbisesinin üzerine koyduğu çok sayıda “ilaçla” farklı hastalıkları iyileştirdiğini iddia etmektedir. Öztürk, *a.g.e.*, s. 85. Buradaki anlatım, ayrıntıları itibarıyla aktarımımızdan farklı olsa da mekân ve ana tema aynıdır. Manka'nın söz ettiği vaka ile el-Me'mûn dönemi vakasının birbirinden farklı vakalar olduğu varsayılsa bile Huld mevkiininin hekimlik iddiasında bulunan “şarlatanlar” için elverişli bir mekân olduğu sonucuna varılabilir. Bu hikayelerin farklı müellifler tarafından farklı bir anlatımla kurgulanmış aynı hikayeler olma ihtimali de vardır. Huld mevkii, aynı zamanda Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Huld Sarayı'nın (159/773) inşa edilmesiyle daha bilinir hale gelmiştir. Bu sarayın birkaç yüzyıl sonra yıkılması üzerine yıkıntılarının üzerinde veya biraz güneyinde Bimâristân-ı Adufî (Adufî Hastanesi) inşa edilmiştir. Abdulhamit Dünder, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019, s. 135.

suiistimal eden şarlatanların öldürülmesi gerekir. Onu öldürseydi sadece bunun ruhu kaybolurdu belki ama birçok kişinin hayatı kurtulurdu. Bu bilgisiz kişinin hayatta kalması her gün birkaç kişinin hayatına mal olacaktır. Bu hem dine karşı bir günah hem de devlete karşı işlenmiş bir suçtur.” Manka'nın “hekimlik iddiasındaki şarlatan” a verdiği bu sert tepki hekimlik mesleğinin suiistimaline karşı duyarlılığı ile ilgilidir. Ancak halifeye bir gönderme niteliğindeki “*beni ülkemden ayırdı*” ifadesi Bağdat'a istemeyerek geldiği ya da zorla getirildiği izlenimi vermektedir. Öte yandan Arapça konuşan bu kişinin söylediklerini ancak tercümanı vasıtasıyla anlayabilmesi Arapça hakimiyetinin aşağıda bahsedeceğimiz kitapları tercüme edecek düzeyde olmadığı, bu durumda ya Arapçayı öğrendikten sonra tercümeye başladığı ya da tercüme konusunda destek aldığı kişilerin bulunduğu ihtimallerini ortaya çıkarmaktadır.¹⁷⁶ Öte yandan Manka'nın özellikle tercüme konusunda ön plana çıktığı görülmektedir. Bir müddet İshâk b. Süleyman el-Haşimî'nin hizmetinde de çalışan Manka'nın iyi derecede Sanskritçe ve Pehlevîce bildiği daha sonra Arapçayı da öğrenerek çok sayıda eseri Sanskritçeden Pehlevîceye çevirdiği ve bazen de doğrudan Sanskritçeden Arapçaya tercüme yapıtığı bilinmektedir. Abbâsî sarayında ikamet edip yaptığı çevirilerinden dolayı ödüllendirilen Manka, Hârûnürreşîd'in emriyle Şanak'a atfedilen *Kitâbü's-Sümûm* (Zehirler Kitabı)¹⁷⁷ ve daha birçok eseri Sanskritçeden Pehlevîceye ve Arapçaya çevirmiştir. Ayrıca Manka'nın, İshâk b. Süleyman el-Haşimî'nin isteği üzerine *Kitâbü Esmâi Akâkiri'l-Hind* (Hint Bitkisel Drog / Akâkir İsimleri Üzerine Kitap - کتاب أسماء عقاقير الهند) adlı eseri yorumlayarak Arapçaya tercüme etmiştir. Manka çevirilerinin odak noktasını daha ziyade Suśruta'nın külliyatı oluşturmaktadır. Bîmâristanda çalıştığı dönemde Yahyâ b. Halid b. Bermek'in emriyle hastalık teşhisi, tedavisi ve bu hastalıklara karşı önerilen reçeteleri içeren künnâş formundaki on bölümlük *Kitâbü*

¹⁷⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

¹⁷⁷ Manka'nın, Caraka'nın zehir ile ilgili eserini Sanskritçeden Pehlevîceye çevirmiş olduğu ve burada bahsi geçen Şanak'ın Caraka olduğu iddia edilmektedir. Muthu, *a.g.e.*, s. 42. Fakat Şanak'ın, Caraka adlı hekim olduğuna yönelik herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Şanak, Canakya olarak bilinmektedir. Caraka ise Şarak el-Hindî olarak geçmektedir.

*Susrud*¹⁷⁸ (Suśruta'nın Kitabı - کتاب سسرود) Manka tarafından yorumlanarak Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁷⁹

Şanak el-Hindî / Canakya / Saunaka¹⁸⁰

Şanak el-Hindî (شاناق الهندي) parlak bir bilge, tıp tecrübesi ve etkili tedavi yöntemleri yönüyle hâzık bir hekim olarak tanıtılır. Ayrıca iyi bir hatip, veciz söz söyleme ve ağıdalı bir dil kullanma sanatlarında etkili bir şahsiyet, farkındalığı yüksek ve uyanık bir kişi olarak tanımlanır ve benzetmelerinde nasihatler veren bir anlatıma sahip olması yönüyle bilinir. “Vefakârlığı ile kalplerde yer edindiği, kimseye kötülüğünün dokunmadığı ve kimseyi üzmediği, bir meclise girdiğinde oraya huzurdan başka bir şey vermediği” söylenmektedir. Şanak sadece bir hekim değil aynı zamanda ilm-i nücumla ilgilenen bilgili bir müneccim (astrolog) ve ulûm-ı hikemiyye (felsefe vd.) alanında uzmanlaşmış biriydi. Tüm bu özellikleri sayesinde Hint krallarının gözdesi olmuştur.¹⁸¹

Şanak, Arapçaya tercüme edilen eserleri sayesinde İslâm dünyasında meşhur olmuştur. Bahse konu olan başlıca eserleri beş bölümden oluşan *Kitâbü's-Sümûm* (Zehirler Kitabı - کتاب السموم), *Kitâbü'l-Baytara* (Baytarlık Kitabı- کتاب البيطرة), *Kitâb fi İlmi'n-Nücum* (Nücum İlmi / Astroloji Kitabı - كتاب في علم النجوم) ve *Kitâbü Müntekhelü'l / Müntekhelü'l-Cevher* (Ayıklanmış Madenler / Madenlerin Ayıklanması Kitabı - كتاب (المنتحل الجوهر) dir. Bu eserlerin arasında en meşhuru olan *Kitâbü's-Sümûm* önce Manka el-Hindî tarafından Sanskritçeden Pehlevîceye açıklamalı şekilde tercüme edilmiş, daha sonra Yahya b. Halid b. Bermek tarafından görevlendirilen Ebû Hâtim Belhî tarafından Pehlevîce olarak

¹⁷⁸ Meşhur Hint cerrâhi Suśruta'ya ait *Suśruta-saṃhitā* (Suśruta'nın Külliyyatı) külliyyatın muhtasar bir tercümesi olan bu eser *Kitâbü Sesred* olarak da bilinmektedir. *Suśruta-saṃhitā'nın günümüze ulaşan* Sanskritçe orijinali ise *sūtra-sthāna* (tıbba giriş), *nidāna-sthāna* (patoloji), *śarīra-sthāna* (fizyoloji/anatomi), *cikitsā-sthāna* (tedavi), *kalpa-sthāna* (farmakoloji ve zehirbilim) ve *uttara-tantra* (bazı hastalıklar, hıfzıssihha, lügatçe, sonuç) olmak üzere 6 ana bölümden oluşmaktadır. Diğer antik dönem Hint tıp kitaplarındaki bölüm tasnifleri de genel olarak bu şekildedir.

¹⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 305, 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474-475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 266; Brockelmann, *a.g.e.*, s. 231; Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1898, c. VI. s. 4453; Öztürk, *a.g.e.*, s. 148.

¹⁸⁰ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

¹⁸¹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475; İbn Fazlullah el-Ömerî, *a.g.e.*, c. IX, s. 265.

kaleme alınmıştır. Bir müddet sonra bu eser Abbâs b. Saîd el-Cevherî tarafından Abbâsî halifesi el-Me'mûn için Pehlevîceden Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁸² Şanak'ın bu eseri Hint tıbbına dair bilgiler içerir.¹⁸³ Ayrıca Şanak'ın ismini taşıyan ve muhtemelen başka bir müellif tarafından onun eserine atfen yazılan *Kitâbü Şanak fi't-Tedbîr* (Şanak'ın Tedbir / Strateji / Siyaset Üzerine Kitabı-كتاب شاناق في التدبير) adlı bir eser daha vardır.¹⁸⁴

Kanka el-Hindî / Kanaka / Kankayan¹⁸⁵

Kanka el-Hindî (كنكه الهندي), meşhur Hint hekim ve münecimlerinden olup ilm-i nücûm alanında gelmiş geçmiş bütün Hint bilginleri arasında en önde geleni olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁶ Doğum tarihi ve yeri hakkında detaylı bir bilgi bulunmasa da bir iddiaya göre Uccain şehri / ekolü bilgini olduğu ve Abbâsî halifesi el-Mansûr'un daveti üzerine Bağdat'a geldiği¹⁸⁷ ve burada Hint sayı sistemi ve astronomisi üzerine dersler verdiği söylenmektedir. Ayrıca Kanka'nın Bağdat'a

¹⁸² İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1984, c. IV, s. 2831; Whitelaw Ainslie, *Materia Medica of Hindoostan, and Artisan's and Agriculturist's Nomenclature*, Madras: The Government Press, 1813, s. 289.

¹⁸³ Fisher, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 365.

¹⁸⁵ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 28.

¹⁸⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbnü'l-Kiftî, *İhbârül-Ulemâ bi-Ahbârî'l-Hükemâ*, haz. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 201; Sâid el-Endelüsî, *a.g.e.*, s. 158, 161.

¹⁸⁷ Bahsi geçen astronomi kitabıyla ilişkilendirilen kişinin bir elçilik heyetiyle Sind bölgesinden el-Mansûr'un sarayına geldiği bilinmektedir. Fakat Pingree, bu kişinin Kanka olduğu ve daha sonraları Hârûnürreşîd'in astroloğu olduğu iddialarının temelden yoksun olduğunu söylemiştir. Benzer şekilde yüksek meblağlar karşılığında Kanka'yı halifeye getiren Yahudi aracı ve anlattığı Kanka hikayesinin de temelden yoksun olduğu iddiasındadır. Fakat elçilik heyetinin Bağdat'a geliş tarihi konusundaki 4 farklı görüşü aktarır. Bu tarihler 770/771 (h. 154); 772/773 (h. 156); 772/773 (h. 156); 776 (Hinduizm'de yaratılış eksenli zaman dilimi kalpa başlangıcı hesabıyla) ve 777/778 (h. 161). İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 205; David Pingree, "The Fragments of the Works of Ya'qûb İbn Târiq", *Journal of Near Eastern Studies*, (27), No.2, (Apr., 1968), ss. 97-125, s. 97-98, 101.

gelişinde yanında getirdiği iddia edilen¹⁸⁸ ve astronom Brahmagupta tarafından 628 dolaylarında yazılmış olan matematiksel astronomi hesapları içeren *Brāhmasphuṭasiddhānta* (Brahma'nın Doğru İlkeleri) adlı eserin Muhammed b. İbrahim el-Fezârî tarafından *Zicü's-Sind-Hind el-Kebîr* adıyla Arapçaya tercüme edildiği söylenir.¹⁸⁹ el-Fezârî astronomi alanında yetişen ilk Müslüman bilgini olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁰ Onun bu tercümesi sayesinde İslâm kültür dünyası Hint rakamları ile tanışmıştır.¹⁹¹ el-Fezârî'nin çevirisi ve kendi çalışmasında ortaya konan sorular ve sorunlar bilimsel bir astronomi incelemesi olarak adlandırılabilir bir akım başlatmış ve bu akım yüzyıllar boyunca devam eden Arap / İslam astronomi geleneğini başlatmıştır.¹⁹² Bu çeviri diğer disiplinlerden çeviriler için bir temel ve başlangıç olmuştur.

Kanka'ya atfedilen başlıca eserler arasında künaş formundaki *Kitâbü Tıbb* (Tıp Kitabı - كتاب الطب); *Kitâb fî Tevehhüm* (Vehim / Halüsinasyon Üzerine Kitap - كتاب في التوهم); *Kitâbü'n-Namûdâr*¹⁹³ *fî'l-A'mâr* (Ömürlerin Tespiti Üzerine Kitap - كتاب النمودار في الأعمار); *Kitâbü Esrârî'l-Mevâlid* (Doğuşların Sırları Kitabı [Doğum Haritası / Horoskopi] - كتاب اسرار المواليد); *Kitâbü'l-Kırânâti'l-Kebir* (Yakınlaşmalar [Astroloji / Gezegenerler] Üzerine Büyük Kitap - كتاب القرانات الكبير)¹⁹⁴ ve *Kitâbü'l-*

¹⁸⁸ Eserin kendisinden ziyade eseri Hint ülkesinden kimin getirdiği tartışma konusudur. Dönemin klasik kaynaklarında eseri Bağdat'a getiren kişinin kim olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmasa da Srinivasiengar adlı müellif bu kişinin Kanka olduğunu iddia etmekte fakat bu konuda bir dipnot/kaynak belirtmemektedir. C. N. Srinivasiengar, *The History of Ancient Indian Mathematics*, Calcutta: The World Press, 1967, s. 57.

¹⁸⁹ Srinivasiengar, *a.g.e.*, s. 57-58 Gutas, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁹⁰ İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁹¹ Kaya, *a.g.m.*, c. VI, s. 89.

¹⁹² Gutas, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁹³ Bu kelime Farsçada "diyagram, bir olayın gelişim ve değişimi" manasına gelmektedir. Buradaki kullanımı karşılayan kavram ise şeklen dairesel diyagrama benzeyen doğum haritasıdır. Astrolojideki doğum haritası yöntemiyle doğum tarihi meçhul kişilerin doğdukları tarih tespit edilmeye çalışılır. Dolayısıyla doğdukları dönemdeki önemli astrolojik olaylardan hareketle kişinin hayatıyla ilgili çeşitli konulara dair yorumlamalar yapılır ve öngöründe bulunulurdu.

¹⁹⁴ Arapça "kırânât" şeklinde okunabilen bu kelimedeki "karana" olduğu düşünülmektedir. Ayın güneşe göre konumlanması esasına dayalı 11 tane karananın her birine göre dünyevi işler, hastalıklar, tedaviler, ziraat ve daha birçok konu üzerine yorumlamalar ve uygunluk zamanları tayin edilir. el-Bîrûnî (1958), *a.g.e.*, s. 123.

Kırânâtî's-Sağir (Yakınlaşmalar [Astroloji / Gezegenler] Üzerine Küçük Kitap - كتاب القرائات الصغیر) vardır.¹⁹⁵

Sancehel el-Hindî

Sancehel el-Hindî (صنجهل الهندي) en bilgili Hint hekim ve müneccimlerden biri olarak kabul görmüştür. Sancehel'in *Kitâbü'l-Mevâlidü'l-Kebir* (Büyük Doğuşlar Kitabı - كتاب المواليد الكبير) ve *Kitâbü Esrari'l-Mesâ'il* (Mesâ'il¹⁹⁶ Sırları Üzerine Kitap - كتاب اسرار المسائل) adlı eserleri vardır.¹⁹⁷

Muhtemelen Caraka'nın *Caraka-saṃhitā* adlı kitabın tercümesi olan *Kitâbü Şarak el-Hindî / Kitâbü Seyrek* (كتاب شرك الهندي / كتاب سيرك) adlı eser de Sancehel'e aittir. Daha önce Sanskritçeden Pehlevîceye aktarılan bu eser Abdullah b. Ali tarafından yorumlanarak Arapçaya tercüme edilmiştir.¹⁹⁸

¹⁹⁵ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473; İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbnü'l-Kiftî, *a.g.e.*, s. 202.

¹⁹⁶ Kelimenin Arapça tercümesi "meseleler, sorular, sorgulamalar" manasına gelmekte olup bir astroloji terimi olarak *mesâ'il* kelimesi *Sanskritçede* "sorulan sorularla kişinin doğum yeri ve tarihini bulma" ile ilişkili *praśna* (sorular) terimini karşıladığıdır. Saat sorgulamaları veya soru astrolojisi (saat/ horary astrolojisi) olarak da adlandırılan bu astroloji dalı soru sorulacak yer ve zaman için doğum haritasına (horoskopi) bakılır. Kişinin alın yazısı dahil olmak üzere kişi ile ilgili birçok bilginin çıkarıldığı bu doğum haritasıyla figürlerden sorular ve cevapları da çıkarılır. *Kitâbü'l-Mevâlid*'ler de aynı veya benzer içeriktedir. Martin Gansten, *The Jewel of Annual Astrology: A Parallel Sanskrit-English Critical Edition of Balabhadra's Hāyanaratna*, Leiden: Brill, 2020, s. 8.

¹⁹⁷ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

¹⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

Salih b. Behle el-Hindî / Sali Bhela ¹⁹⁹

Salih b. Behle el-Hindî (صالح بن بهلة الهندي), Hint bilginleri arasında sivrilen ve diğerlerinden bilgi olarak üstün kabul edilen hekimlerden biridir. Tedavi yöntemlerine vâkıf, ileri görüşlü ve ilmî gelişime açık biri olarak gösterilmiştir. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd devrinde Bağdat'ta bulunmaktaydı. İbnü'd-Dâye lakabıyla bilinen, hâsib ve aynı zamanda hekim olan Ebü'l-Hasan Yûsuf b. İbrâhîm, Sellâm el-Ebraş'a dayanarak Abbâsî sarayında bulunan hekim grupları arasındaki mücadeleyi bir örnek vaka üzerinden anlatır.²⁰⁰

Bağdat'taki Grek-Nesturi tıp ekolü temsilcisi olarak görülen Cebrail b. Bahtîşû ve Hint tıp ekolü temsilcisi Salih b. Behle el-Hindî etrafında gelişen olayda ekoller arası bir üstünlük mücadelesi göze çarpmaktadır. Hârûnürreşîd, ölümcül hastalıkla pençeleşen amcası oğlu İbrahim b. Salih b. Ali, Cebrail b. Bahtîşû tarafından yatsı vaktine kadar biçilen ömür teşhisini kabullenmeyip, tedavinin Hint ekolü destekçisi vezir Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekâ tavsiyesiyle saraya çağrılan Hintli hekim Salih b. Behle el-Hindî tarafından sürdürülmesini istemiştir. Buradaki görünür tercih Cebrail'in Grek tıp sistemine göre uyguladığı tedavi yöntemlerinden cevap alınamaması ve bir alternatif olarak Hint tıp sisteminin denenmesi isteğinden kaynaklanmaktadır. Nihayetinde mesleki yeterlilikte en az Cebrail kadar bilgili olduğu vurgulanan Salih, İbrahim'in tedavisini üstlenerek onu muayene eder, nabzını yoklar ve nihayetinde hastalık teşhisini sadece halife ile paylaşabileceğini bildirir. Hatta hem teşhisindeki isabeti göstermek hem de Cebrail'in yanlış teşhisini çürütmek maksadıyla halifeyle bir çeşit iddiaya tutuşur. Salih, hastanın Cebrail'in iddia ettiği sürede ölmesi durumunda, kölelerinin azat edilmesine, mallarına el konulmasına ve eşlerinin kendisinden *talâk-ı selâse* ile boşanmasına karşı çıkmayacağını bildirir. Halifenin Salih'e yönelik olarak: *"Ey Salih! Bilinmeyen (gaip) üzerine yemin ederek sen kaşındın!"* demesi üzerine cevaben: *"Katiyen hayır ey müminlerin emiri! Gaiplik kimsenin bilmediği veya üzerine delil olmayandır. Söylediklerim apaçık bilgi ve delillere dayanarak söylenmiştir"* diyerek tıp bilgisine olan

¹⁹⁹ Salih b. Behle'nin meşhur hekimi Bhela'nın oğlu veya torunu olduğu da iddia edilmektedir. Salih isminin ise Salî'nin Arapçalaştırılması veya Müslüman olmasından sonra bu ismi almasından kaynaklandığı söylenir. Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s., 29.

²⁰⁰ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 475.

güvenini vurgulamıştır. Fakat İbrahim'in "ölüm haberi" yatısı namazı vaktinde Bağdat posta idaresi yetkilileri (*küttâbü'l-sahibü'l-berid*) tarafından halifeye iletilince halife *istirca'* (innâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn) getirdikten sonra hem Hintli hekimi tavsiye eden veziri Câ'fer'e hem de Hintlilere ve onların tıp sistemlerine hakaretler yağdırır.²⁰¹

Sabah erkenden İbrahim'in evine giderek bütün mefruşatı kaldırır ve kilim (bisât)²⁰² üzerine oturarak yeğeninini yasını tutar ve huzuruna getirilen Salih'ten hesap sormaya başlar.²⁰³ Fakat hekim, iddiasından caymadığını ve yeminine bağlı olduğunu belirterek hastanın ölmediğini söyleyerek diri diri gömülmesine karşı çıkar ve onu görmek ister. Nihayetinde isteği üzerine, son kez olmak üzere, tek başına hastayı görmesine müsaade edilir. Bu esnada hekimin avuç içi ile hastasının vücudunu tokatladığını işiten halife ve yanındakiler hastanın yanına gelir. Devamında hekim tarafından hastanın sol el baş parmağı ve tırnağı arasına iğne batırılır ve hastanın elini kendine doğru çektiği görülür. Bunun üzerine hekim, halifeye: "*Ey müminlerin emiri! Ölü, acı hisseder mi?*" sorusunu yöneltir ve "hayır" cevabını alır. Halifeyle konuşmasına devam eden hekim: "*Saat başı konuşmasını ister miydiniz?*" sorusuyla da halifenin olurunu alır. Halifeye yönelttiği kasıtlı soruların etkileyici cevaplarını hazırlamışçasına Salih: "*Ey müminlerin emiri korkarım ki onu tedavi edersem kendisini güzel kokular ve hanut kokusu sürülmüş bir kefende görürse bu sefer kalbi çatlar ve gerçekten ölür. Sonra onu diriltecek bir hile yapamam!*" diyerek uyandırılma sonrası şok etkisine dikkatleri çekerek hastanın uygun zaman ve koşullar altında uyandırılmasını tavsiye eder. Bu doğrultuda kefenden çıkartılan hastanın bedenine sinmiş hanut kokusu giderilir, hastalanmadan önce üzerinde bulunan elbiseleri giydirilir, son kullandığı kokusu sürülür ve en son yattığı yatağına alınarak halifenin de bulunduğu kalabalık bir ortamda uyandırma safhasına geçilir. Bu esnada ecza deposundan (hazzane) *kundus* (کنندس)²⁰⁴ ve *körük* (minfah) temin eden hekim, hastanın hapşırması için bu drogu saat başı 3 defa olmak üzere burun

²⁰¹ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰² Bugünden itibaren, daha önce olmayan bir gelenek olarak kilim üzerine oturmak Abbâsîler için gelenek halini aldı. İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰³ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 476.

²⁰⁴ Papatyağiller familyasından *beyaz civanperçemi* veya *hapşırma otu* olarak bilinen bitki. *Achillea ptarmica*.

deliklerine körükler. Bir müddet sonra hastanın kırırdamaya başladığı ve hapşırarak kendine geldiği görülür. Hasta uyanır uyanmaz halifenin önüne oturur ve elini öper. Halife, İbrahim'e ne yaşadığını sorunca cevaben: “Daha önce hiç olmadığı kadar güzel bir şekilde uyuduğunu, rüyasında kendine doğru koşan köpeği savuşturmaya çalışırken elinin sol baş parmağının bu köpek tarafından ısırıldığını” belirterek hekimin iğne batırdığı noktayı halifeye gösterir. Burada hastalığın tam olarak ne olduğu belirtilmemişse de İbrahim'in kısa bir süre sonra sağlığına kavuştuğu anlaşılmaktadır. Onun bu hastalığı, Salih b. Behle'nin sarayda geçirdiği zaman dilimi hakkında ipucu vermesi bakımından önemlidir. Bu tarih, muhtemelen İbrahim'in idari görevi öncesinde Bağdat'ta bulunduğu ve Hârûnürreşîd'in hilafetinin ilk iki senesi olan 786-787 yılları arasındadır. Çünkü İbrahim, 788 tarihinden ölümüne kadar önce Şam sonra Mısır valisi olarak görev yapmış ve bu bölgelerde ikamet etmiştir. İbrahim, Abbâsî halifeleri el-Mehdî'nin kızı, Hâdî ve Hârûnürreşîd'in kız kardeşi olan Abbâse bint Mehdî (ö. 803) ile evlenmiştir. Nihayetinde 792 senesi Kasım ayında Mısır'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.²⁰⁵ Salih b. Behle'nin doğum ve ölüm tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamadıysa da Hârûnürreşîd'in 786-809 yılları arasındaki hilafetinin ilk yıllarında yaşadığı söylenebilir. İbrahim'i tedavi ettiği yıllar neredeyse bilindiğine göre aldığı tıp eğitimi ve tecrübeleri de dikkate alındığında 786-787 yıllarında en az 30 yaşlarında olmalıdır. Ayrıca onun el-Hasan b. Salih b. Behle adında hekim olan bir oğlu olup Hasan, Dülefililer hanedanı kurucusu Ebû Dülef el-İclî (ö. 839/840)'nin meclisinde toplanan 20 hekimden biriydi ve bu hekimler Ebû Dülef'in muzdarip olduğu mide rahatsızlığına yönelik tedavi önerileri sunuyordu.²⁰⁶

Cevder el-Hindî

Cevder (جودر) veya Cevyer el-Hindî (جویرالهندي) olarak bahsedilen Cevder el-Hindî, zamanının önde gelen Hint alimlerinden biri sayılıp hâzık bir hekim olduğu söylenmektedir. Cevder'in muhtelif konularda çalışmalar yaptığı söylenmektedir. Onun *Kitâbü'l-Mevâlid*²⁰⁷ (Doğuşlar

²⁰⁵ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 477.

²⁰⁶ İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 238.

²⁰⁷ Zerdüş'te ait 5 bölümlük astroloji kitabı olan *Kitâbü'l-Mevâlid*'in Pehleviceden tercüme edilen Arapça bir kitabın giriş bölümüne yerleştirildiği söylenmektedir. Gutas,

Kitabı) adıyla bilinen Arapça bir eserin olduğu kaydedilir.²⁰⁸ Hayatıyla ilgili çok fazla ayrıntı bulunmamakla beraber onun ölüm tarihi 1269 olarak verilmiştir.²⁰⁹ Ancak bu tarihten neredeyse üç asır öncesinde yazılmış olan *el-Fihrist* adlı eserde de kendisinden bahsedilmesi bahsedilen ölüm tarihinin yanlış olduğunu veya düşük bir ihtimal de olsa aynı isim ve eser şartını taşıyan başka bir müelliften bahsedildiğini gösterir.²¹⁰

İbn Dhan / İbn Dehn

Yahya b. Halid b. Bermek tarafından Bağdat'a davet edilen ve bu şehirde bulunan Bermekî Bîmaristânı yöneticiliğine atanan İbn Dhan'nın (İbn Dehn - ابن دهن)²¹¹ Manka el-Hindî ile aynı devirde yaşadığı söylenir.²¹² İbn Dhan, meşhur Hint hekimi Vāgbhaṭa'nın önemli tıp kitabı *Astāngahridaya'yı* özetleyerek *Kitâbü Astānkâru'l-Câmi'* (کتاب استانکر الجامع) adıyla Sanskritçeden Arapçaya tercüme etmiştir. Ayrıca İbn Dhan, 650 dolaylarında yaşayan ve Bauddhâcârya Ravigupta'nın tıp alanında özgün kabul edilen *Siddhasâra*²¹³ (Mükemmel Öz) (Arapça kaynaklarda *Kitâbü Sindustâk / Sindişhân / Sindhaşâr*) adlı eserini yorumlayarak *Kitâbü Sureti'n-Necah / Safvetü'n-Necah / Nüch* (Başarının Özü- صفوة النجح) adıyla Arapçaya kazandırmıştır.²¹⁴ İbn Dhan'nın erken Abbâsî

a.g.e., s. 45. Hintli müelliflere atfedilen dört tane *Kitâbü'l-Mevâlid* ise Kanka el-Hindî, Sancehel el-Hindî, Nahak el-Hindî ve Cevder el-Hindî'ye aittir.

²⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

²⁰⁹ Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 30.

²¹⁰ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330.

²¹¹ Dhan ismi "bir tüccarın oğlu" manasına gelen Dhanputra adının kısaltmasından gelmektedir. Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

²¹² İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; Hussain – Subhaktha, *a.g.m.*, s. 30.

²¹³ Eserin günümüze kadar ulaşmış Sanskritçe orijinali "Siddhasâra Samhitâ" ve çevirisi 31 bölümden oluşmaktadır. Babası Durgagupta gibi bir Budist olan Bauddhâcârya Ravigupta'nın bu eserin ilk dört bölümü tantralar, 5 – 24. bölümleri çeşitli hastalıklar, kalan bölümleri de pançakarma (bedeni arındırmak için uygulanan 5 sistem), yaralar/tümörler, göz, simya, cinsellik, çocuk hastalıkları ve kalpa (vedik ritüeller) alanlarıyla ilgilidir. Ravigupta, *Siddhasara Samhita*, haz. R. Vidyanath, [y.y.]: Chaukhambha Prakashan, 2019, s. önsöz ve fihrist.

²¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; Ebû Bekir er-Râzî, *a.g.e.*, c. III, s. 387, 411; V, s. 38; VI, s. 78; VII, s. 494; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474; Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

ortamına işaret eden çevirileri yer ve zaman olarak 800 dolaylarına ve Bağdat'a konumlandırılabilir.²¹⁵

Rantah / Zantah

Rantah (رنطاح) veya Zantah olarak bilinen müellifin *Kitâbü's-Sümûmât ve Terkîbihâ ve Usûlihâ* (Zehirler, Zehir Yapımı ve Menşeleri Hakkında Kitabı- کتاب السمومات وتركيبها وأصولها) adında 50 varaktan oluşan bir eseri vardır.²¹⁶

Nahak el-Hindî

Nahak el-Hindî (نهق الهندي)'ye atfedilen *Kitâbü'l-Mevâlidî'l-Kebir* (Büyük Doğuşlar Kitabı) adlı bir kitap vardır.²¹⁷ Bu bilgi haricinde müellife dair bir bilgi bulunamamıştır.

Nâkil el- Hindî

Nâkil el- Hindî (ناقل الهندي)'nin *Kitâbü Ecnâsî'l-Hayyât* (Yılan Cinsleri Üzerine Kitap - كتاب أجناس الحيات) üzerine kitabı vardır.²¹⁸

Hakkında Detaylı Bilgi Bulunmayan Hintli Hekimler ve Hint Menşeli Arapça Tıp Kitapları

Hint coğrafyasında Sancehel gibi, tıp, ilm-i nücûm ve diğer alanlarda ön plana çıkan ve Sancehel'in eserlerinden istifade eden başlıca müellifler *Bâkehr* (باكهري), *Raca / Raha* (راجه / راحه), *Sakih* (صكة), *Daher* (داهر), *Ankar / Anku* (انكو / أنكر), *Zankel / Ratakel* (رتكل زنكل), *Cebher* (جبهري), *Enda / Andu / Andi* (اندي / اندو / اندى) ve *Çitar / Cebâra / Cârî* (جاري / جباري)'dir. Bu hekimler tıp sanatında ve ilm-i nücûmda otorite olup özellikle ilm-i nücûmun kaide ve esaslarını izah etmişlerdir. Hint alimleri bu müelliflerin eserlerini incelemiş ve eserlerinden alıntılar

²¹⁵ Kahl, *a.g.m.*, s. 90.

²¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379.

²¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 330.

²¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 379.

yapmışlardır. Alıntılara konu olan birçok eser zaman içinde Arapçaya tercüme edilmiştir.²¹⁹

Arapçaya tercüme edildiği anlaşılan fakat ne müellifi ne de mütercimi hakkında bilgi bulunmayan birkaç eser mevcuttur. Bunlar *Kitâbü 'Îlâcâtî'l-Habâîl li'l-Hind* (Hintli Hamilelerin Tedavisi Üzerine Kitap - كتاب علاجات الحبالى للهند); *Kitâb fîme' ihtilafe fihî'l-Hind ve'l-Rum fî'l Hâr ve'l-Bârid ve Kuvâî'l-Edviye ve Tafsilî's-Sene* (Hint ve Rumların Sıcak ve Soğuk, İlaçların Tesiri ve Mevsimler Konusundaki Görüş Ayrılıkları - كتاب فيما اختلف فيه الهند والروم في الحار والبارد وقوى الأدوية وتفصيل السنة); *Kitâbü Muhtasar li'l-Hind fî'l-'Akâkîr* (Hint Bitkisel Drogları / İlaçları Üzerine Özet Kitap), (كتاب مختصر للهند في العقاقير); *Kitâbü Russa / Duveyni'l-Hindiyye fî 'Îlâcâtî'n-Nisâ*²²⁰ (Hintli Düveyni'nin? Kadın [Hastalıklarının] Tedavisi Üzerine Kitabı- كتاب دوييني (روسا) الهندية في علاجات النساء); *Kitâbü's-Sükker / Sükr li'l-Hind* (Hintlilerde Şeker? / Sarhoşluk? Üzerine Kitap - كتاب السكر للهند); *Kitâbü Raî / Bâbi'l-Hindî fî Ecnâsî'l-Hayyât ve Sümûmihâ* (Hintli Raî'nin Yılan Cinsleri ve Zehirleri Üzerine Kitabı- كتاب باي؟ (رأي) ve ilaç isimlerini 10 farklı isimde (dilde) açıklamak üzere yazılan *Kitâbü Tefsiri Esmâi'l-Âkkâr* (İlaç İsimlerinin Açıklanması Üzerine Kitap- كتاب تفسير أسماء العقار)²²¹ dir.

Sonuç

Bu makalede Hint tıp mirasının İslâm tıbbına aktarılması sürecine katkı sağlayan müellifler ve eserleri, hekimler ve hizmetleri, mütercimler ve tercümeleri ile alıntılar çeşitli yönleriyle ele alınmış ve tartışılmıştır. Türkiye'de Hint tıbbının İslâm tıbbı -ki buna Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular, Eyyübîler, Memlükler, Osmanlılar, Safevîler vd. devletlerin tıbbı da dahil- üzerindeki etkisi ve katkısı konusunda araştırmalarda ciddi manada bir boşluk mevcuttur. Bu noktada bu makalede Hint tıp mirasının İslâm tıbbına aktarılmasının ilk adımı ve Hintlilerle iletişimin arttığı Abbâsîlerin ilk dönemine odaklanılarak bu alandaki bilgi eksikliği bir nebze olsun giderilmeye ve yeni çalışmalara ön ayak olmaya

²¹⁹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 473.

²²⁰ Bu eserin *Firdevsü'l-hikme*'de (7/4/35.bab) bahsedilen Hint menşeli bir kadın müellife ait kadın hastalıkları içerikli kitaplarından biri olup olmadığı bilinmemektedir. Ali b. Rabben et-Taberî, *a.g.e.*, s. 591.

²²¹ İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 360; İbn Ebû Usaybia, *a.g.e.*, s. 474.

çalışılmıştır. Aynı zamanda yeri geldiğinde bu dönemin öncesi ve sonrası gelişmelerine de yer verilerek konunun tarihsel arka planı ve etkileri ortaya konulmuştur. Zaman içinde tercüme konusuna olmuş eserlerin tespit edilmesi ve çalışılması, farklı disiplinlerde Hint menşeli alıntı ve pasajların daha geniş ve detaylı olarak ortaya konulması ve özellikle teknik terimlerin etimolojik, morfolojik ve fonetik açılarından incelenerek ortaya konulması aktarılan bilginin ortaya çıkarılmasında büyük bir katkı sağlayacaktır.

Hint hekimlerin biyografilerini kaleme alan müelliflerin genelini aynı kaynaktan beslediği ve bahsedilen hekimlerin de genelini Abbâsîler Devleti'nin kuruluş döneminde yaşadığı tespit edilmiştir. Fakat hiçbir müellifin doğum tarihi ve yeri belirtilmemiştir. Biyografiler hakkında bilgi veren ana kaynakların genelini İbnü'n-Nedîm'in *Fihrist*'inden etkilendiğini söyleyebilmek mümkündür. Fakat İbnü'n-Nedîm hekim biyografileri hakkında İbn Ebû Usaybia kadar detaylı bilgi vermemekte, genelde isimler ve eserleri üzerinde durmaktadır. Biyografilerdeki bilgi eksikliğinin yanı sıra tercüme konusuna olan eserlerin çoğunun orijinalleri hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Örneğin Kanka el-Hindî hakkında detaylı bilgi bulamadığını ifade eden İbnü'l-Kiftî, birkaç cümle ile müellifin hayatından ve eserlerinden bahsetmekle yetinmiş, geriye kalan iki sayfalık bölümü biyografi anlatımından ziyade ekollere ve ilmî tartışmalara ayırmıştır. Bir başka örnek de Hint hekim biyografilerini anlatma çabasıyla İbn Ebû Usaybia'dan doğrudan aktarım yapan ve daha ziyade bıraktığı coğrafya eseri ile meşhur olan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin anlaşılması güç yazın dilidir.

Tercüme konusuna olan eserlerin dili kaynaklarda genelde "Hint dili" ve "Fars dili" şeklinde belirtilmektedir. Burada Hint dilinden kastın "Sanskritçe", Fars dilinden kastın ise Orta Farsça veyahut "Pehlevîce" olduğu bilinmelidir. Arapçada ise böyle bir ayırım yoktur. Tercümede mütercimlerin izlediği yöntem yakın bilinenenden, uzak ve az bilinene şeklinde olmuştur. Yani Arapçaya tercüme edilen eserler genellikle önceki devirlerde Sanskritçeden Pehlevîceye tercüme edilmiş eserlerden hareketle Pehlevîceden yapılan dolaylı aktarımlar şeklindedir. Sayıca az olsa da doğrudan Sanskritçeden Arapçaya tercüme çalışması olduğu da bilinmektedir. İbn Dhan'ın Vāgbhaṭa'ya ait *Kitâbü Astânkâru'l-Câmi'* adıyla *Astāngahridaya* tercümesi

Sanskritçeden Arapçaya doğrudan tercüme örneğidir. Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme* adlı eserinin son 36 bâbında Antik dönem Hint hekimlerinin tıp külliyatlarının bir özetini çıkarmışsa da bunu Pehleviceye tercüme edilmiş Hint menşeli kaynaklardan mı yoksa doğrudan Sanskritçe eserlerden mi yaptığına dair bir bilgi bulunamamıştır.

Hint mirası üzerine araştırma yapan modern dönem araştırmacılarından bazılarının ana kaynaklarda bilgi bulunmamasına ve kendisi de kaynak göstermemesine rağmen Hint mirasının geçişi ile ilgili bazı tartışmalı konularda, Bağdat'a astronomi kitabını getiren meçhul kişinin Kanka el-Hindî olduğunun söylenmesi örneğinde olduğu gibi, kesin yargılara varmaları sorunlu bir yaklaşım tarzıdır. Bu makalede kesinliği tartışmalı bazı konularda dönemin kaynaklarına dayanılarak yapılan bazı öngörülerin, örneğin Seyrek veya Şarak el-Hindî'nin Caraka olup olmadığı meselesinde olduğu gibi, doğrulanabilir / çürütülebilir olduğunu belirtmekte yarar vardır. Buradaki isimlerin doğrulanılmasının önündeki başlıca sorun aktarım veya tercüme yapılrken isimlerin morfolojik değişimlere uğraması olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Ainslie, Whitelaw, *Materia Medica of Hindoostan, and Artisan's and Agriculturist's Nomenclature*, Madras: The Government Press, 1813.

Ali b. Rabben et-Taberî, *Firdevsü'l-hikme*, thk. Muhammed Zübeyr es-Siddîkî, Berlin: Kunstdruckerei Sonne, 1928.

Beydaba, *Kelile ve Dimne*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Maarif Basımevi, 1960, 2. Baskı.

Bhardwaj, K. Kant, *The Essence of Vedic Astrology: Divine Light To Illuminate The Path of Life*, Education Publishing, 2017.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898, c. I.

Browne, Edward G., *Arabian Medicine: Being the Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, Cambridge, [Cambridge] University Press, 1921.

Caraka, *The Caraka Samhita*, ed/çev. Shree Gulabkunverba, Jamnagar: Ayurvedic Society: 1949, c. V.

Cebbar, Ahmed, *İslâm Bilim Tarihi: İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*, çev. Lütfi Fevzi Topaçoğlu, İstanbul: Küre Yayınları, 2016.

Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Mukaffa", *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000, ss. 130-134, c. XXI.

Dündar, Abdulhamit, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019.

Ebû Bekir er-Râzî, *el-Hâvi fi't-tıb*, thk. Heysem Halife et- Tâimî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- Arabi, 2002.

el-Bîrûnî, *Kitâb fî tahkîk-i Mâ li'l-Hind*, Haydarabad: Matbaatü Cemiyet-i Dâiretu'l-Maârifi'l-Osmâniye, 1958.

el-Bîrûnî, *Kitâbü's-Saydana*, thk. Hakîm Muhammed Saîd – Rana İhsan Elahi, Karaçi, Hamdard, Müessesetü Hamdard el-Vataniye, 1973.

Fisher, Wolfdietrich, *Grundriß der Arabischen Philologie (GAP)*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1992, Band III: Supplement.

Gansten, Martin, *The Jewel of Annual Astrology: A Parallel Sanskrit-English Critical Edition of Balabhadra's Hāyanaratna*, Leiden: Brill, 2020.

Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001, c. VII.

Hussain, S.A. – Subhaktha, P.K.J.P., "Ayurveda During Abbasid's Period", *Bull.Ind.Inst.Hist.Med.*, 2000, XXX, ss. 27-34.

İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, 1965.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî Memâliki'l-emsâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, c. IX.

İbn Sînâ, *el-Kânûn fî't-Tıbb*, haz. Muhammed Emin ed-Dannavi, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, h.1420/m.1999, c. I.

İbnü'l-Baytar, *Kitâbü'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992/1412, c. I-IV.

İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-Ulemâ bi-Ahbâri'l-Hükemâ*, haz. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, y.y., t.y. [Tahran: 1971].

İshak el-Kindî, *Kimya el-'itr ve el-tas'îdât*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya: 3594.

Kahl, Oliver, *The Sanskrit, Syriac and Persian Sources in the Comprehensive Book of Rhazes*, Leiden: Brill, 2015.

Kahl, Oliver, "On the Transmission of Indian Medical Texts to the Arabs in the Early Middle Ages", *Arabica*, 66 (2019), ss. 82-97.

Kavak, Mehmet, *Antik Dönem Hint Tıp Anlayışı (Suśruta – Caraka – Vāgbhata Dönemi)*, Basılmamış Doktora Tezi, Bilecik 2019.

Kaya, Mahmut, “Beytülhikme”, *Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1992, ss. 88-90, c. VI.

Levey, Martin, “Chemistry in the Kitab al-Sumum (Book of Poisons) by Ibn al-Wahshiya”, *Chymia*, 1964, (9), ss. 33-45.

Major, Ralph H., *History of Medicine*, Oxford: Blackwell Scientific Publications: 1954.

Muthu, David C., *A Short Account of The Antiquity of Hindu Medicine*, London: Bailliere, Tindall & Cox, 1927.

Öztürk, Levent, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

Pingree, David, “The Fragments of the Works of Ya‘qūb Ibn Tāriq”, *Journal of Near Eastern Studies*, (27), No.2, (Apr., 1968), ss. 97-125.

Ravigupta, *Siddhasara Samhita*, haz. R. Vidyanath, [y.y.]: Chaukhambha Prakashak, 2019.

Sâid el-Endelüsî, *et-Ta‘rîf bi-Tabakâtü’l-Ümem*, nşr. Gulâmırza Cemşidnejad Avval, Tahran: Müessese-i İntişârât-ı Hicret, c.1376/m.1997.

Savage-Smith, Emilie, “Medicine”, *Encyclopedia of the History of Arabic Science: Techonology, Alchemy and Life Sciences*, Ed. Roshdi Rashed - Regis Morelon, London: Routledge, 1996, c. III, ss. 903-962.

Singh, Rita, *Vedic Medicine*, New Delhi: Anmol Publications, 1998.

Srinivasiengar, C. N., *The History of Ancient Indian Mathematics*, Calcutta: The World Press, 1967.

Sushruta, *The Sushruta Samhita*, ed/çev. Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna, Calcutta: 1907, c. I.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü’l-A‘lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1898, c. VI.

Şemseddin Sâmi, *Kâmûsü’l-A‘lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1984, c. IV.

Şenel, Samet, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2018.

Vāgbhaṭa, *Aṣṭāṅgahridayasamhitā*, ed/çev. Srikantha Murthy, 50. Baskı, Varanasi: Krishnnadas Academy, 2001.

Yuhannâ b. Mâseveyh, *Cevâhiri't-tîbi'l-mufrede*, Universitätsbibliothek Leipzig, Vollers (Karl Vollers Leipzig El Yazmaları Tasnifi) Demirbaş Kodu: 0768-02.

Extended Abstract

The main purpose of this article is to reveal the various dimensions of Indian medical heritage which transferred to Islamic medicine throughout traductions, quotations, doctorship services, and trade by sample passages, the biographies and works of the actors.

Many works belonging to the ancient Indian medical tradition have been translated into Arabic directly from Sanskrit and indirectly through Pahlavi, especially since the early periods of the Abbasid state, with the increase of interaction between the Indian and Islamic societies. Institutional and systematic traductions gained momentum during the Abbasid period, especially during the periods of al-Mansūr, Hārūn al-Rashīd ve al-Ma'mūn. The attempts of these caliphs to bring the cultural heritage of different societies into Arabic increased the interest in translation activities. Thanks to this interest, many works were able to be translated from different disciplines directly or indirectly into Arabic. It is said that the first person to translate from Indian heritage into Arabic was Ibn al-Muqaffa. Although his first translation was famous *Kalīla wa-Dimna* (Pañcatantra), the author was especially known for his contribution to traductions in the medical field. There were also names such as Yahyā ibn Khālid al-Barmaki and al-'Abbās ibn Sa'īd al-Jawharī, who had made contributions to traductions. With the increase of traductions, a knowledge accumulation contributed to the creation of Arabic copyrighted works. This accumulation also shows the extent of this transfer.

Among the works translated into Arabic from the medical works of Indian origin, there is all / part of the compendium or quoted besides from Ātreya-Punarvasu (Atra)- historicity is disputed, there is Suśruta (Sushruta) Caraka (Charaka), Vāgbhata, Nāgārjuna, Mādhava, and Ravigupta.

Using the corps of these authors, 'Alī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī wrote his work *Firdaws al-Ḥikma* which was the first medical encyclopaedia in Arabic, in AD 850. In this work, which reflects the Indian medical heritage to the Islamic medicine, the Ayurvedic medical experience is summarized in 36 chapters. The main topics discussed here are the *origins of Ayurvedic medicine, medical ethics, disease etiology and pathology, embryology, physiology, humoral pathology theory (tridosha), psychology, hygiene, seasons-body relationship, nutrition, internal diseases, treatments, and Materia medica. But there isn't any special chapter, in contrast of original sources, on anatomy, pediatrics and obstetrics, ear-nose-throat disorders (ent), toxicology, surgical practices, and surgical instruments.*

Quotations based on sections, paragraphs, sentences, and words from Indian sources are frequently encountered in works written in Arabic and

Persian both before and after Islam in the fields of medicine, literature, chemistry, etc. Ishaq al- Kindī, *Kitab fī Kimyā al-’itr, al-Rāzī, Kitāb al-Hāwī, Ibn Sīnā, al-Qānūn fī al-Ṭıbb, al-Bīrūnī, Kitāb fī taḥqīq mā li’l-Hind; Kitāb aṣ-Şaidana, and Ibn al-Bayṭār, Kitāb al-Jāmi’ li-mufradāt* are some of them. As a result of these quotations, many Indian drug names had entered the Islamic medical literature. Some of the drugs of Indian-origin that had transformed morphologically and phonetically, are *musk* (muşka>muşk>misk), *camphor* (kappūra>kāfur), *sandalwood* (candana>sandal), *emblic* (āmlaki/amla>amlaj), *ginger* (şrngavera>zangəbīl>zanjibayl), *Indian long pepper* (dār al-filfil: Pahlavi / Persian *dār* = tree and Sanskrit = pippalī > Persian = pilpil > Arabic = filfil).

There were many Indian physicians who had contributed to Islamic medicine, whose works had been translated into Arabic or quotationed. They had also acted as a physician in Muslim lands. Here are physicians less known alphabetically; *Jawdar, al-Hindī, Ibn Dhan al-Hindī, Kankah al-Hindī, Nahak al-Hindī, Şālih ibn Bahlah al-Hindī, Manka al-Hindī, Şanjahal al-Hindī, Şhānāq al-Hindī, Şharaq al-Hindī, and Zantah*. Among the most important of these are *Manka, Şhānāq, Kankah, and Ibn Dhan*, who contributed with their doctorship service, works, or traductions. Most of them had performed a doctorship service by applying the Indian medical system in the Abbasid palace and hospitals. The physician Manka, brought from India for the treatment of Hārūn al-Rashīd, a famous Abbasid caliph, apart from his active physic, was also known for his traductions or commentaries on *Sushruta compendium, Indian Drugs Names (Aqāqīr al-Hind), and Book of Poisons (Kitab as-Sumum)*. Manka, who was a skilled physician and astronomer and came to Baghdad at the invitation of the Caliph Al-Manşūr, was famous for bringing with him - if it is true as it was claimed- the work called *Brāhmasphuṭasiddhānta*, which contains mathematical astronomy calculations. The translation of this work into Arabic by the name of *Zij al-Sindhind al-Kabīr* by Abū Işḥaq al-Fazārī who was recorded as the first Muslim scientist, had caused traductions to be made into Arabic in many disciplines. The Indian physician *Şhānāq* had been the subject of Arabic translation with his works on *poisons* (K. as-Sumum), *veterinary* (K. al-Bayṭarah), *astrology* (K. fi Ilm al-Nujum). Ibn Dhan who was invited to Baghdad by Yaḥyā ibn Khālid al-Barmakī and appointed as the director of the Barmakī Bīmāristān in this city, had translated the famous Indian physician Vāgbhaṭa’s *Astāngahridaya* written in Sanskrit into Arabic with the name of *Kitab Astānkār al-Jāmī*.

Apart from books, there are quotations to the medical books of Indian physicians in many Arabic and Persian works on Islamic medicine. Some of these quotations were included in the study comparatively, and thus, an attention was drawn to the size of this contribution in terms of quotation. In

addition, many spices and fragrance raw materials of Indian origin, which have commercial value and are also drugs, have been recognized and started to be mentioned in the works. This fact has contributed to the revival of the trade in this area, as well as providing a better understanding of the Indian flora and fauna and conducting studies in these areas.

Araştırma Makalesi/Research Article

Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları

Ömer Faruk Kırmıt*

(ORCID: 0000-0003-1219-2647)

Makale Gönderim Tarihi
20.04.2022

Makale Kabul Tarihi
07.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kırmıt, Ö. F., "Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 809-865.

APA: Kırmıt, Ö. F. (2022). Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 809-865.

Öz

Halifelik, dört halifeden sonra saltanata dönüşmüş ve siyasi bir kimlik kazanmıştır. Halifelik, son olarak Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır seferinden sonra Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanat kaldırılmış ve bir yıl sonra 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiştir. Türkiye, 3 Mart 1924 tarihinde, 14 asır boyunca devam eden halifelik kurumunu kaldırmıştır. Halifeliğin kaldırılması yakın tarihin en önemli olaylarından biridir. Günümüze kadar, Milli Mücadele'nin önde gelen Paşalarıyla Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile arasında yaşadıkları tartışmalar, kapsamlı şekilde ele alınmasına rağmen halifeliğin kaldırılması olayında yapılan çalışmalar incelendiğinde, onların arasında vuku bulan gelişmelerin yüzeysel kaldığı ve yeteri kadar ele alınmadığı görülmüştür. Bu nedenle çalışmanın

* Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk Kırmıt, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, kirmıt1989@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Polatlı Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

amacı, o dönem yaşanan olayları kapsamlı şekilde ele alarak, tespit etmek ve anlatmaktır. Ağırlıklı olarak, saltanatın kaldırılmasından sonra Kazım Karabekir Paşa, Refet (Bele) Paşa, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ve Rauf (Orbay) Bey'in halife etrafında birleşmeye çalışmalarına yönelik tartışmalar incelenmiştir. Paşalarla Rauf Bey'in halifeliğin kaldırılmasına yönelik tepkilerinin nasıl olduğu hakkındaki değerlendirmeler üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada genel olarak tarihsel araştırma yöntemi uygulanmıştır. Çalışmada, arşiv belgeleri, hatıratlar, dönemin gazeteleri ve çeşitli telif-tetkik eserler kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu inkılapların, buna halifeliğin kaldırılması olayı da dahil olmak üzere, Paşalar ve Rauf Bey tarafından tam manasıyla anlaşılamadığı ve içselleştirilemediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Halifeliğin Kaldırılması, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Rauf (Orbay) Bey, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa.*

Debates on the Abolition of the Caliphate on the Axis of Mustafa Kemal Pasha and the Leaders of the National Struggle

Abstract

The caliphate turned into a sultanate after four caliphs and gained a political identity. The caliphate finally passed to the Ottoman Empire after the Egyptian campaign of Yavuz Sultan Selim in 1517. On November 1, 1922, the sultanate was abolished and a year later, on October 29, 1923, the Republic was proclaimed. On March 3, 1924, Turkey abolished the institution of the caliphate, which had been going on for 14 centuries. The abolition of the caliphate is one of the most important events in recent history. Although the debates between the leading Pashas of the National Struggle and Sir Rauf and Mustafa Kemal Pasha have been comprehensively handled, when the studies on the abolition of the caliphate are examined, it has been seen that the developments that took place between them remained superficial and were not adequately addressed. For this reason, the aim of the study is to comprehensively address, identify and describe the events that took place at that time. Mainly, the discussions about Kazım Karabekir Pasha, Refet (Bele) Pasha, Ali Fuat (Cebesoy) Pashas and Sir Rauf (Orbay) efforts to unite around the caliph after the abolition of the sultanate were examined. The evaluations about the reactions of the pashas and Sir Rauf towards the abolition of the caliphate were emphasized. In this study, the historical research method was applied in general. Archival documents, memoirs, newspapers of the period and various copyright-reviewed works were used in the study. As a result of the study, it was seen that the reforms made by Mustafa Kemal Pasha,

including the abolition of the caliphate, could not be fully understood and internalized by the Pashas and Sir Rauf.

Keywords: *Abolition of the Caliphate, Mustafa Kemal (Atat¼rk) Pasha, Kazım Karabekir Pasha, Sir Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) Pasha.*

Giriş

Hilafet; sözl¼kte “*birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek*” anlamlarına gelmektedir. Hilafet kelimesi, terim olarak ise İslam devletlerinde, Hz. Muhammed'in vefat etmesinden sonra Müsl¼manları yönetmek üzere oluşturulan devlet başkanlığı kurumudur.¹ Bilindiği üzere Hz. Muhammed'in vefatından sonra seçimle dört halife başa geçmiştir. Dört Halife döneminden sonra artık halifelik saltanata dönüşmüş, 656-750 yılları arasında Emeviler'e ve onlardan sonra ise 751-1258 yılları arasında Abbasiler'e geçmiştir. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı fethetmiş ve beraberinde kutsal toprakları da Osmanlı topraklarına katmıştır. Böylece, dünya İslam devletlerini temsil etme rolü Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Osmanlı Devleti, halifelik makamının birleştirici gücünü kullanmak istemiştir. II. Abd¼lhamit, İslam dünyasını birleştirmek için halifeliği çok önemli bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Fakat önce Fransa'da başlayan daha sonra ise bütün dünyaya, oradan ise İslam ülkelerine yayılan milliyetçilik akımı ve bu akımın etkisiyle gelişen siyasi gelişmeler gitgide halifelik'in birleştirici gücünü azaltmıştır. I. Dünya Savaşı'nda V. Mehmet tarafından Cihad-ı Ekber ilan edilerek İslam dünyası Osmanlı tarafına çekilmeye çalışılmıştır. Fakat halifenin bu ilanı, İslam dünyasında ciddi bir karşılık bulmamıştır. Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında halkı Müsl¼man olan ve Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Ortadoğu bölgesinin liderleri, İngiltere'nin kışkırtmasıyla buldukları yerde Osmanlı'ya karşı isyana girişmişlerdir. Arap Yarımadası'nda, kutsal toprakların yöneticiliğini yapan Mekke Emiri Şerif Hüseyin, 1916'da Osmanlı Devleti'ne karşı cihat ilan ederek isyan

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Z. Kadiri Ugan, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1990, s.600-602; Casim Avcı, “Hilafet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 17, İstanbul, 1998, s.539.

etmiştir. Akabinde ise aynı coğrafyada Arap halifeliğini kurmak ve halifeliği tekrar Türklerden almak için bir takım siyasi olaylar cereyan etmiştir.² Böylece artık hilafet kurumunun İslam dünyası üzerinde dinsel bir etkisinin iyice azaldığı görülmüştür.

1914-1918 yılları arasında vuku bulan I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yenilmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmiştir. Nitekim İtilaf Devletleri, 1 Kasım 1918 tarihinden itibaren, Osmanlı topraklarını işgal etmeye girişmişlerdir. Bundan sonra Anadolu'nun her yerinde işgaller başlamıştır.³ İzmir, 15 Mayıs 1919 tarihinde işgal edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, işgalden bir gün sonra 16 Mayıs'ta 9. Ordu Müfettişi olarak İstanbul'dan Samsun'a doğru yola çıkmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla birlikte yeni bir sürece girilmiştir. Bu adım, Milli Mücadele'yi başlatmıştır. Bunun hemen akabinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulmuş ve kongreler yapılarak halkın teşkilatlandırılması amaçlanmıştır.⁴ Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin önderliğinde Anadolu'da Kuva-yı Milliye tarafından milli direniş hareketi başlatılmıştır. Kuva-yı Milliye, halkın kendisinin oluşturduğu ve düzenli ordu oluşturuluncaya değin Anadolu'da, işgalci güçlere karşı büyük direniş göstermiş ve buldukları bölgeyi canla başla savunmuşlardır.⁵

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından on dokuz ay sonra, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi teşkil edilmiştir. Bu meclis hem son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında üye olup

² Sir Thomas Walker Arnold, "Halife", İslam Ansiklopedisi, Cilt 5/1, MEB. Yayınları, İstanbul, 1950, s.149-155. Hasan Gümüšoğlu, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2000. s.35-36; Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2002, s.16-18. Bu konuda daha detaylı bilgi için Bkz: Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1991, s.25; Ömer Faruk Kırmıt, "İzmir'in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, Aralık 2020, s.1328; Nurşen Mazıcı, *Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Kitapevi, İstanbul, 1984, s.3.

⁴ Yaşar Özüçetin - H. Mehmet Dağistan, "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-yı Milliye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt IX, Sayı 20-21, 2010 (2011), s.27.

⁵ Özüçetin- Dağistan, "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-yı Milliye", s.15.

çeşitli yollarla Ankara'ya gelen hem de Anadolu'da yapılan seçimler sonunda seçilen kişilerden oluşmuştur. Toplamda 337 milletvekili vardır.⁶ Böylece Anadolu'da aynı sınırlar içerisinde biri İstanbul'da ötekisi ise Ankara'da olmak üzere iki hükümet mevcut olmuştur. Milli Mücadele Dönemi'nde özellikle saltanat ve hilafeti elinde bulunduran padişah, Anadolu'da düşmana karşı mücadele eden TBMM ordusunun önüne birçok engeller çıkarmıştır. Padişahın, düşmanla mücadele etmediği gibi, TBMM ile hareket edenlerin din düşmanı olduğuna dair fetvalar verdirmesi de Milli Mücadele'yi aralıklarla sekteye uğratmıştır.⁷

Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'nin verdiği bu fetvada Mustafa Kemal Paşa isyancı olarak nitelendirilmiş ve onun ile Kuva-yı Milliye üyelerinin de katlinin vacip olduğunu ve görüldükleri yerde katledilmeleri gerektiğini söylemiştir. Abdullah Efendi, padişah/halifeye sadık bütün Müslümanların Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına karşı gelmelerini telkin etmiştir.⁸ Ayrıca Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'nin verdiği bu fetva, Yunan uçakları vasıtasıyla dağıtılmıştır. Bunun yanında İngiliz Konsoloslarıyla Rum ve Ermeni teşkilatı da bu fetvaları Anadolu halkına ulaştırmaya çalışmışlardır.⁹

Başka bir fetvada ise, halifeye karşı gelecek olan kişilerin dinden çıkan birer eşkıya olduğu belirtilmiş ve Kur'an hükmünce, bunları öldürmenin meşru olduğu söylenmiştir. Diğer bir fetvada ise bu eşkıyalar ile savaşmak için gönderilen askerler, eğer bunlarla çarpışmaz veya ölürüm korkusuyla savaştan kaçarlarsa çok büyük günah işleyecekleri, bu günahın vebalinin dünya ve ahirette büyük olacağı söylenmiştir. 11 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının rütbelerinin alınmasına karar verilmiştir. 13 Mayıs'ta ise bu karar gereğince genelge yayınlanmış ve bütün idari teşkilatlara

⁶ Mazıcı, Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), s.26.

⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, TTK., Ankara, 2004, s.256,257.

⁸ Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi'nin vermiş olduğu fetva için Bkz: Takvim-i Vekâyi, 11 Nisan 1920; Peyam-ı Sabah, 11 Nisan 1920.

⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922)*, Cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s.286.

gönderilmiştir.¹⁰ Bu fetvalarla Ankara Hükümeti'ne destek veren halk önce dini sonra ise psikolojik olarak etkilenmeye çalışılmıştır. Neticede bu fetvanın Milli Mücadele'ye destek veren Müslüman Anadolu halkı üzerinde etkisi büyük olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti'nin verdiği bu fetvadan dolayı nizamiye efradından bazı kimselerin, silah bırakarak, memleketlerine savuştuğunu ifade ederek, durumun vahametini göstermiştir.¹¹ Sadece askerler savaştan firar etmekle kalmamış ve TBMM'ye karşı Anadolu'nun birçok bölgesinde isyanlar çıkmıştır. Bunun sonucunda Anadolu'da aylarca çarpışma olmuştur.¹² Düşmana karşı verilmesi gereken mücadele sekteye uğradığı gibi gereksiz yere kardeş kanı dökülmüş ve Anadolu'nun işgalden kurtarılma süreci uzamıştır.

Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti'nin vermiş olduğu bu fetvalar karşısında sessiz kalmamış, Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi başkanlığında 21 kişiden oluşan bir heyet, 14 Nisan 1920 tarihinde bir fetva vermiştir. Ayrıca bu fetva Anadolu'daki müftülerin hepsine ve önde gelen bazı din adamlarına da gönderilmiş ve onlar da bunu onaylamışlardır. Bu fetvada genel olarak, halifenin saltanat merkezi olan İstanbul'un düşmanlar tarafından işgal edildiği ve halifenin bu fetvaları özgür bir şekilde veremediği için geçersiz olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Milli Mücadele hareketine katılanların sağ kalırlarsa gazi, ölürlerse şehit olacaklarına dair bir fetva da verilmiştir.¹³ Burada şu konuya da değinmek gereklidir. Milli Mücadele Dönemi'nde özellikle dış Müslümanların Anadolu'ya yardım ettikleri görülmüştür. Hint Hilafet Komitesi, Ankara Hükümeti'ne Anadolu'daki Milli Mücadele için yardım kampanyası başlatmıştır. Hindistan Müslümanları Anadolu'ya 125.000 İngiliz lirası yardım göndermişlerdir.¹⁴ Fakat Hint Müslümanlarından bir kısmının, Anadolu'ya yardım etmesi örneğinden

¹⁰ Kemal Çelik, "Milli Mücadelede İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 40, Kasım-2007, s.589-591.

¹¹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ed. Nejat Bayramoğlu-Kurtuluş Güran, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, Ankara, 2015, s.358.

¹²Nutuk, s.431.

¹³İrâde-i Milliye, 22 Nisan 1920; Hâkimiyet-i Milliye, 5 Mayıs 1920; Çelik, a.g.m., s.590,591.

¹⁴ H. H. Şahin, "Osmanlı Devleti İle Hindistan Müslümanlarının Tarihi Bağı Ve Hindistan Hilafet Hareketi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2019, s.747.

yola çıkararak hilafetin birleştirici ve eski gücünün devam ettiğini söylemek çok zordur.

Özellikle İstanbul Hükümeti'nin dini kullanarak, Müslümanların Mustafa Kemal Paşa'ya ve çevresine karşı cephe almaları sağlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa gerek saltanat ve gerekse halifelik kurumunun kendi halkına karşı olduğunu ve düşmanla işbirliği yaptığını görmüş, miadını dolduran bu kurumların gelecek için hiçbir anlam ifade etmediğini anlamıştır. Şurası bir gerçektir ki asırlar boyunca toplumu şekillendiren ve toplum nezdinde çok büyük saygı gören bu makamların kaldırılması da sanıldığı gibi kolay olmamıştır.

TBMM ordusu Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı büyük bir zafer kazanmış ve bu zaferden sonra Türklerin tek temsilcisi İstanbul Hükümeti değil Ankara'da halkın seçimleriyle işbaşına gelen milletvekillerinin oluşturduğu TBMM olmuştur. Fakat İngiltere, İstanbul Hükümeti ve Ankara Hükümeti arasında çıkacak olan ihtilafardan faydalanmayı düşünmüştür. Bu sebepten dolayı Mustafa Kemal Paşa, önceden beri kafasında var olan saltanatı kaldırma düşüncesinin artık zamanının geldiğini anlamıştır. Çünkü İtilaf Devletleri, Türkler arasında ikilik çıkarma planları yapmaktaydılar. Mustafa Kemal Paşa, Lozan Konferansı'na TBMM ile birlikte İstanbul Hükümeti'nin çağırılmasının, iki başlılığa neden olacağı düşüncesi saltanatın kaldırılmasının haklı gerekçesini oluşturmuştur. Saltanat kaldırılmış fakat hilafetin saltanattan ayrılarak devam etmesine izin verilmiştir.¹⁵

Burada Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı kaldırmaya gücü yettiği halde niçin hilafeti de kaldırmadığı düşünülebilir. Buna bir sebep olarak 24 Temmuz 1923 günü başlayacak olan Lozan Konferansı gösterilebilir.¹⁶ Çünkü İsmet Paşa, Lozan'a giderken bir İngiliz

¹⁵ Bige Yavuz, "1924 Türkiye'sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, No: 11, Mayıs 1993, s.323. Saltanatın kaldırılmasından önce yaşanan gelişmeler hakkında, detaylı bilgi için Bkz: Osman Olcay - Seha L. Meray, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, SBF Yayınları, Ankara, 1977.

¹⁶ Lozan Konferansı'na gidecek olan heyetten, hilafet meselesinin gündeme getirilmesine taviz verilmemesi istenilmiştir. Ayrıca karşısında oturan devletlerinde bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunmadığı görülmektedir. Fahir Armaoğlu, "Hilafetin Dış Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41, Temmuz 1998, s.354.

gazeteciye; Türk milletinin asırlarca hilafeti benimsediğini, tasvip ettiğini belirterek, yaşadıkları müddetçe, kanlarının son damlasına kadar hilafeti koruyacaklarını ve devam ettireceklerini söylemiştir.¹⁷ Lozan Antlaşması imzalanıp, Türkiye'nin elini dışta bağlayabilecek bir durum olmadığı için halifelik'in devam edip-etmemesi durumu tartışılmaya başlanılmıştır. Türkiye'nin burada stratejik bir hamle yaptığı söylenebilir. Çünkü Lozan öncesi bu dile getirilseydi, İngiltere bu durumu kendi lehine kullanıp Türkiye'yi içte ve dışta sıkıştırıp, elini kolunu bağlayabilirdi.

Nitekim kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bu düşüncesinde haksız olmadığı anlaşılmıştır. Lozan görüşmeleri ilkinde kesintiye uğramıştır. Güney Asya Müslümanları, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasından sonra özellikle İngilizleri kastederek, hilafetin merkezi olan Türkiye'ye karşı bir oyun çevirirlerse, onlara karşı çıkacaklarını belirtmişlerdir. Olumlu gibi görülen bu gelişme hem Türkiye'nin iç işlerine karışılmasına yol açmış hem de Türkiye'nin hamle yapmasını kısıtlayan bir durum olmuştur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, halen Anadolu'nun çok güçlü dinsel aidiyet duygusuyla halifeye bağlı olduğunu biliyordu. O, devleti kurmadan ve merkezi gücü tam manasıyla eline geçirmeden halifelik'i kaldırdığı vakit bunun birçok sosyal ayaklanmayı harekete geçireceğini tahmin ettiği için, günün şartları gereği bunu sakıncalı bulmuştur. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, devlet siyasetini iyi bilen bir devlet adamıdır. O, dönemin şartlarına uygun hareket eder, aceleci davranmaz ve koşullar yerine geldiği zaman işlerini yapardı. Müslüman Anadolu halkının tavırlarını nazara almadan ve onlara neden yaptığını göstermeden halifelik'i kaldıramazdı. Bunun şimdi ne yeri ne zamanıydı.¹⁸

TBMM'nin saltanatı kaldırmasından üç gün sonra 4 Kasım 1922 tarihinde İstanbul Hükümeti'nin siyasal varlığı bitmiş ve son Osmanlı padişahı Sultan Vahdettin Han 17 Kasım günü, can güvenliğinin tehlike altına girdiğini düşünerek, bir İngiliz zırhlısına binerek, İngiltere'ye iltica etmiştir. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi bu konuyu manşetten vermiş ve

¹⁷ Nurettin Güz, Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927), Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1991, s.112-113.

¹⁸ Mim Kemal Öke, Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası Hilafet Hareketi, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.85-88.

Vahdettin'in ülke dışına irtikap etme haberini çok sert bir tepki ile duyurmuştur.¹⁹

Saltanatın kaldırılıp, halifeliğe dokunulmadığı belirtilmiştir. Fakat Vahdettin yurtdışına çıktığı için halifelik makamı boş kalmış ve halifelik meselesi sorunu ortaya çıkmıştır. TBMM, Vahdettin'in ülkeden ayrılması üzerine 18 Kasım 1922'de onun aynı zamanda halifelikten de feragat etmiş sayıldığını kabul etmiştir. Bundan dolayı dönemin Şeriye Vekili Mehmet Vehbi Efendi, Vahdettin'in halifelikten de feragat ettiğine dair vermiş olduğu fetva mecliste okunmuş ve kabul edilmiştir.²⁰

Meclis, yeni halifeyi kararlaştırmak için 18 Kasım 1922 tarihinde gizli bir oturum yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, burada halifelik hakkında bir konuşma yapmış ve halifeliğin tarihî olarak hanedanda olduğunu kabul etmeleri gerektiğini belirterek, bunu muhafaza etmenin bir zaruret olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, halife olarak seçilmesi gereken kişinin Abdülmecit Efendi olması gerektiğine dair öneride bulunmasına rağmen, Abdülmecit Efendi'nin öncesinde bazı hatalar yaptığını ve Meclis hakkında birçok eleştiride bulunduğunu vurgulamıştır. Bu olumsuzluklara rağmen, onun şimdi Meclis'in mukarreratını kabul ettiğine dair senet verdiğini beyan etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Abdülmecit Efendi'yi önermesi Rauf Bey tarafından da olumlu karşılanmıştır. Bu gizli oturumda tartışılan önemli bir mesele de halifenin İstanbul'da oturup oturmaması durumu olmuştur. Çünkü İstanbul hala İtilaf Devletleri'nin işgali altında bulunduğu için, halifenin İngilizlerle temasa geçebileceğinden endişe edilmiştir. Ayrıca halifenin İstanbul'da bulunması ve siyasi yönetim merkezinin Ankara olduğu için, halifeliğin Vatikan benzeri gibi bir yönetim anlayışı ortaya çıkaracağı, bunun ileride sorunlara yol açabileceği de konuşulmuştur.²¹ Mustafa Kemal Paşa, bunları engellemek için İstanbul'a göndereceği Refet Paşa'ya Abdülmecid

¹⁹Hâkimiyet-i Milliye, 19 Kasım 1922.

²⁰T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Fon 51.0.0.0, Yer 13.113.62, Tarih 19.11.1922; TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt III, Devre I, İctima III, Birleşim 140, 18 Kasım 1922, s.1042-1065.

²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, İnikat 140, 18 Kasım 1922, s.1048-1055.

Efendi'nin İngiltere veya herhangi bir ülkeyle işbirliği içerisine girmeyeceğine dair bir sözleşme yapmasını istemiştir.²² Nihayet mecliste Abdülmecit Efendi oylanarak, halife seçilmiştir. TBMM, halifeye bağlı olduklarına dair iyi niyet göstergesi olarak başında Refet Paşa'nın bulunduğu, 15 kişilik bir heyeti İstanbul'a göndermiştir.²³

Mustafa Kemal Paşa, Refet Paşa aracılığıyla yeni halife seçilen Abdülmecid Efendi'ye uyması gereken birtakım kuralları bildirmiş ve bu konuda dikkatli davranmasını istemiştir. Bunlar; Abdülmecit Efendi, sadece Halife-i Müslim'in sanını kullanacak, buna başka sanlar da eklemeyecektir. Ayrıca, İslam dünyasına halife seçildiği için yayınlayacağı bildiride; bu sistemin TBMM, Türk halkı ve bütün İslam âlemi için en uygun bir sistem olduğunu belirtmesi istenmiştir. Fakat Abdülmecit Efendi, Refet Bey'e halifelğe dair bazı davranışlarının sınırlandırılmasını kabul etmediğini belirtmiş ve Halife-i Müslim'in sanına ek olarak Hadimu'l-Haremeyn sanını da kullanmak istediğini, Cuma Selamlıkları'nda hilat ve Fatih Sultan Mehmet'in kullandığı sarığa benzer bir sarık takarak çıkmak istediğini de söylemiştir. Fakat bütün bu isteklerden sadece Hadimu'l-Haremeyn sanını kullanmasına izin verilmiş ve diğer istekler Mustafa Kemal Paşa nezdinde kabul görmemiştir.²⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın, halife seçilmeden önce Abdülmecid Efendiye bazı halifelik şartlarını ileri sürmesi, onun bu meseleyi karşılıklı bir anlaşmaya dönüştürmesi olarak değerlendirilebilir. Böylece halifenin siyasete asla dahil olmayacağı sadece Müslümanların manevi önderi olarak kabul edileceği tartışması da resmileştirilmiştir.

Abdülmecit Efendi, halife seçildiği için İstanbul'da biat töreni yapılmıştır. Üzerinde durulması gereken tartışmalardan birisi de burada ortaya çıkmıştır. Eski saltanat törenlerine benzeyen bu şaşalı törene, bazı vekiller de katılmıştır. Vekiller, Ankara'dan getirdikleri kutsal emanetleri halifeye takdim etmişlerdir. Bu görkemli tören,

²² Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, İnikat 140, 18 Kasım 1922, s.1043-1045.

²³ *Türk İstiklal Harbi*, II. Cilt Batı Cephesi 6.Kısım IV. Kitap, İstiklâl Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922- 1 Kasım 1923), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s.186,187; Komisyon, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004, s.24,25.

²⁴ Nutuk, s.530-531; AYTEPE, a.g.m., s.20

ayrıca Ankara’da bulunan bazı muhafazakâr vekilleri de sevindirmiştir. Fakat bazı vekiller, saltanatın kaldırıldığını ileri sürerek, halifenin saltanat alayı toplamasına ciddi tepki göstermiştir. İşte yaşanan bütün bu tartışmaların, halifeliğin kaldırılmasına kadar devam ettiği görülmüştür.²⁵ Abdülmecit Efendi’ye gösterilen bu ihtimamdan sevinen vekiller arasında, muhafazakâr olarak nitelendirdiğimiz Paşaların da olduğu söylenebilir.

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Mustafa Kemal Paşa’nın bu ara dönemde halifelik hakkında farklı düşüncelere sahip olduğu görülmüştür. Çünkü saltanat kaldırıldıktan sonra herkes halifeliğin yeni durumunun ne olacağını merak ederken, halifenin hangi konumda bulunacağı sorunu da ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, insanların bu merakını, halifelik ile egemenlik makamlarının beraber olmasını gayet normal karşıladığını söyleyerek gidermiştir. Hatta yan yana devam edecek olan bu iki tarzın ayrımını da egemenliğin milletin seçeceği kişiye verilirken, halifeliğin ise Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin mecliste seçeceği birine ait olacağı şeklinde belirtmiştir.²⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın burada ayrıca pragmatist davrandığını söylemek mümkündür.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, bu durumun sıkıntı meydana getireceğini bilmesine rağmen, saltanatı kaldırınca gelecek tepkilerden dolayı halifelik kurumunun bir süre devam etmesini istemiştir. Fakat gerek Paşaların halifeye olan bağlılıkları gerekse de halkın halife etrafında toplanmaya çalışması, Cumhuriyet rejiminin devam etmesini tehlikeye sokmuştur. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, her şey olup bitmeden elini çabuk tutması gerektiğini, saltanat yerine bu kurumun canlandırılmaması için kaldırılması gerektiğini düşünmüştür. Bunun için o, uygun bir zamanın gelmesini ve gerekli koşulların oluşmasını beklemiştir. Bütün bu gelişmeler yaşanmaya devam ederken, bu sırada Ankara’nın yeni başkent olması için TBMM’ye bir teklif verilmiştir. 13 Ekim 1923’de TBMM tarafından Ankara’nın başkent olması kabul

²⁵ Mehmet Emin Elmacı, “Laiiklik Kavramı ve Türkiye’de 3 Mart 1924 Yasalarına Kadar Gelişimi”, Tarih Okulu Dergisi (TOD), Yıl 11, Sayı XXXIV, 2018, s.792.

²⁶ Komisyon, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II, s.25.

edilmiştir.²⁷ Bu durumu saltanat kaldırıldıktan sonra atılan stratejik bir hamle olarak değerlendirmek mümkündür.

Öyleyse Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı kaldırırken halifeliği de niye kaldırmadığını genel olarak üç maddede toplayabiliriz. En başta o yaptığı inkılapları halka kabul ettirmek ve içlerine sindirmelerini sağlamak düşüncesindeydi. Diğerleri ise önce iç sonra ise dış siyasette tepki çekmemek ve istenilen zamanın gelmesinin beklenilmesidir.²⁸ Çalışmanın bu kısmına kadar, ağırlıklı olarak saltanatın kaldırılmasına rağmen, niçin halifeliğin kaldırılmadığı meselesi izah edilerek, konuya giriş yapılmıştır. Bundan sonra halifeliğin kaldırılması hakkında Paşalarla Rauf Bey'in nasıl bir tepki ortaya koyduğu açıklanacaktır. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Refet, Ali Fuat ve Kazım Paşalar özelinde ele alınan halifeliğin kaldırılması hakkında yaşanan fikir ayrışmaları, çalışmanın esasını teşkil etmiştir. Çalışmanın amacı, Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra başlayan ve halifeliğin kaldırılmasından sonraki süreçte yaşanan olayları kapsamlı şekilde ele alarak tespit etmek ve farklı bir bakış açısıyla yorumlamak olarak belirlenmiştir. Çalışmada, ağırlıklı olarak tarihsel araştırma yöntemi uygulanmış olup; konuyla ilgili arşiv belgeleri, hatıratlar, dönemin gazeteleri ve çeşitli telif-tetkik eserler kullanılmıştır.

²⁷TBMM Zabıt Ceridesi, İ:1, C:2, Devre:II, 35, Birleşim, Tarih: 13 Ekim 1923, s. 618; Nutuk, s.601,602; Lewis, a.g.e., s.260. Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te 1923'ün Ocak ayında, merkezi İstanbul'da bulunan gazetelerin başyazarlarıyla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede, İstanbul'un başkent olarak devam etmesi konusu gündeme gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa, başkent olarak devam etmesinin askeri açıdan uygun olmayacağını belirtmiştir. Akabinde Türkiye'ye başkent olabilecek şehirler arasında İzmir, Bursa, Eskişehir ve Ankara'yı zikretmiştir. O, her ne kadar da diğer illeri zikretse de gönlünden geçen şehir Ankara olmuştur. Diğer şehirlere göre Ankara'nın başkent olmaya daha uygun olduğunu dile getirmiştir. Milli Mücadele'nin yönetildiği yer olması, Anadolu tam ortasında bulunması hasebiyle doğu ile batı arasında irtibatı kolaylaştırması gibi nedenleri buna dayanak olarak göstermiştir. Zamanı geldiği gün bu konu üzerine eğileceğini de gazetecilere ayrıca belirtmiştir. Seçil Akgün, "Ankara'nın Başkent Oluşu", IX. Türk Tarih Kongresi, III. Cilt, T.T.K., Ankara, 1989, s.2078.

²⁸ Nurşen Mazıcı, Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), Dilmen Kitapevi, İstanbul, 1984, s.80-83.

Mustafa Kemal İle Paşalar Arasında İlk Büyük Kopuş: Paşaların Cumhuriyetin İlan Ediliş Şekline İtirazları

TBMM, farklı düşünce ve yaşayış tarzına sahip milletvekillerinden oluşmuştur. TBMM'nin bu heterojen yapısı sayesinde meclis içerisinde I. ve II. Grup adıyla ayrışmalar yaşanmıştır. I. Grup Mustafa Kemal Paşa liderliğinde iktidarı, II. Grup ise daha çok muhalefeti temsil etmiştir. II. Grup milletvekilleri Milli Mücadele'nin son dönemlerinde artık düşmana karşı verilen zaferin nihayete eriştiği son günlerde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan muhalefeti daha da arttırmışlardır. Bütün milletvekilleri Mustafa Kemal Paşa'nın, öteden beri fikirlerini bilmelerine rağmen, artık onun saltanatı kaldırıp yerine demokrasiye dayalı bir rejim inşa edeceğini ve bu konuda kesin kararlı olduğunu görmüşlerdir. Bu durumdan sadece II. Grup milletvekilleri değil Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşları da endişe etmişlerdir. Paşalar da diğerleri gibi padişah/halifenin geleceğinin tehdit edilmemesi için Mustafa Kemal Paşa'yı ikna etmeleri gerektiğinin farkına varmışlardır.²⁹

Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlık görevinin 5 Ağustos 1922 yılında süresinin biteceği ve tekrar uzatılması için mecliste görüşülecek olan Başkumandanlık Kanunu'nun çok zor geçeceğini düşünmüştür. Bunun için mecliste tartışılacak konulara daha önceden hazırlıklı olmak için Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa ile katılacağı bir toplantı düzenlemek istemiştir. Bu toplantı 19 Temmuz 1922 günü Refet Paşa'nın Keçiören'de bulunan köşkünde yapılmıştır.³⁰ Bu toplantı, Mustafa Kemal Paşa için bir fırsat olmuştur. Mustafa Kemal Paşa; Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ve Refet Paşa ile sohbet ederken onlara padişah ve halifeliğin geleceği hakkında ne düşündüklerini sormuştur.³¹ Rauf Bey, padişahın ekmeğiyle yetiştiği için padişaha borçlu olduğunu belirtmiş ve halifeye ise gönülden bağlı olduğunu ifade ederek bunun görgüsünün bir gereği olduğunu

²⁹ TBMM'de bulunan milletvekillerinin düşünce yapısı hakkında Bkz: İhsan Güneş, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997.

³⁰ Feridun Kandemir, Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965, s.65.

³¹ M. Galip Baysan, Türkiye'de Demokrasi'nin Kuruluşunda Ordunun Rolü (İkinci Kitap: 1918-1950), Üniversiteliler Ofset, İzmir, 2003, s.137.

söylemiştir. Refet Paşa da Rauf Bey gibi düşündüğünü belirtmiştir. Ali Fuat Paşa ise Moskova'dan yeni geldiğini ileri sürerek kesin bir fikir belirtmekten kaçınmıştır.³² Bu bilgilerden yola çıkarak Mustafa Kemal Paşa'ya, Anadolu'nun düşmandan tamamen temizlenmesi sırasında, yanında yer alan Rauf Bey ve Refet Paşa, saltanat ve halifeliğin durumunun ne olacağı meselesinde, Mustafa Kemal Paşa'yla aynı görüşte olmadıklarını ilk defa açıkça ifade etmişlerdir. Ali Fuat Paşa'nın da benzer düşüncelere sahip olduğu görülmüştür.

Aslında sohbet esnasında geçen bu konuşmada, Mustafa Kemal Paşa ile Milli Mücadele'yi birlikte yöneten bu Paşalarla Rauf Bey'in gelecek konusunda aynı fikirde olmadıkları artık net olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa'yı yakından tanıyan kişiler, onun saltanat ve halifelik hakkındaki fikirlerini öteden beri bilmekteydiler. En iyi bilenlerden birisi de Keçiören toplantısında bulunan Ali Fuat Paşa'ydı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın daha 20'li yaşlarının başında kafasında var olan ve milli iradeyi esas alan Batılı bir yönetimi tasarladığını söylemiştir. Hatta Ali Fuat Paşa, burada şu anıyı anlatmıştır: 1902'de Harp Akademisi birinci sınıfa gittikleri sırada sınıf arkadaşı olan Mustafa Kemal'i, Kuzguncuk'ta bulunan köşklere davet etmiş ve onu ertesi gün köşke gelen Osman Nizami Paşa ile tanıştırmıştır. Osman Nizami Paşa ile Mustafa Kemal Osmanlı Devleti'nin geleceği üzerinde bir konuşma yapmıştır. Osman Nizami Paşa, gelecekte II. Abdülhamit idaresinin yıkılacağını belirtmiş, fakat onun yerine gelecek olan batı tarzı bir yönetim anlayışının, memleketi tamamen kalkındıracağına da inanmadığını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, burada inkılap kelimesini kullanarak, batılı anlamda bir yönetimden bahsetmiştir.³³ Aslında, Paşalarla Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın diktatör olmasından korkmuşlardır. Fakat Ali Fuat Paşa bir konuşmasında *"Biz Kurtuluş Savaşı'nı beş bekar başlattık. Mustafa Kemal Paşa, ben, Kazım Karabekir Paşa, Refet Paşa, Rauf Orbay. Eğer Atatürk başa geçmese idi hiçbirimiz bu işi götüremezdik. Çünkü hiçbirimiz diğerinin liderliğini, kumandanlığını kabul edecek karakterde kişiler değildik. Ancak Atatürk'ün üstün kudret ve kuvveti, cesareti,*

³²Nutuk, s.520,521.

³³ Hamza Eroğlu, Atatürk ve Cumhuriyet, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s.24,25.

mertliği ve dürüstlüğü hepimizi bir araya getirmiş ve bir arada tutmuştur ” diyerek, Mustafa Kemal Paşa'nın rolünün altını çizmiştir.³⁴

Mustafa Kemal Paşa, Keçiören'de yapılan toplantıyı hiç unutmamıştır. Bu toplantıda konuşulanları Nutuk'ta net şekilde dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in, saltanat ve halifelik hakkındaki düşüncelerini bilmesine rağmen, saltanatı kaldırmadan evvel hem Rauf Bey ve Kazım Paşa'yı mecliste bulunan odasına davet etmiş, saltanat ve hilafeti birbirinden ayıracağını ve saltanatı kaldıracağını söyleyerek, mecliste kendisine destek vermelerini rica etmiştir.³⁵ Mustafa Kemal Paşa ayrıca meclis kürsüsünden saltanatın gereksiz olduğuna dair bir konuşma yapmalarını da istemiştir. Fakat bu istek her ikisi tarafından kabul edilmemiştir.³⁶ Feridun Kandemir'in aktardıklarına göre Rauf Bey, Dr. Rıza Nur Bey'in saltanatın kaldırılmasına dair hazırlamış olduğu teklifi, Mustafa Kemal Paşa, İbrahim Süreyya Bey, Ali Fethi Bey, Ali Fuat Paşa, Kazım Karabekir Paşa ve seksen kadar arkadaşıyla birlikte imzalayarak meclise sunduklarını belirtmiştir.³⁷ Burada Rauf Bey'in hakkını teslim etmek gerekir. Çünkü Rauf Bey, Keçiören toplantısında her ne kadar padişahın ekmeğini yediği için ona gönülden bağlı olduğunu söylese de saltanatın kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefet etmediği görülmüştür.³⁸

Nihayet Milli Mücadele kazanılmış ve artık ülkenin geleceği için hızlı şekilde bir takım kararlar alınmasının vakti gelmiştir. Saltanat daha önce kaldırıldığı için, şimdi Türk milletine en uygun olan yönetim şekline karar verilmek istenilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletine en uygun idare tarzının Cumhuriyet olduğunu öngörmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın genç bir Osmanlı subayıyken aklında olan bu yönetim şekline kesin olarak karar vermesi 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı andan itibaren bilinmektedir. Milli Mücadele'ye başladığı günlerde

³⁴ Çağatay Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s.65.

³⁵Nutuk, s.522.

³⁶ Kazım Karabekir, Paşaların Kavgası İnkılap Hareketlerimiz, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s.92

³⁷ Kandemir, Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, s.89

³⁸ Nutuk, s.522.

dahi bu konu hakkında yakın arkadaşlarıyla konuşmuş; hatta Mazhar Müfid (Kansu)'ya ileride hükümet şeklinin Cumhuriyet olacağını bile söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın hem Amasya Genelgesi'nde hem de Sivas Kongresi'nde Cumhuriyet kelimesini telaffuz etmeden, milli iradeyi esas alan yönetimin, egemen kılınmasının esas alacaklarını vurgulamıştır. Amasya Genelgesi'nde "*Milletin azim ve kararı*", Sivas Kongresi'nde ise hem milletin azmi ve iradesi kavramını hem de milli iradenin hâkim kılınması kavramını kullanmıştır.³⁹

TBMM, 29 Ekim 1923 gününün akşamında saat 20.30'da yeni yönetim şekli olan Cumhuriyet rejimini kabul etmiş ve oylamaya katılan 158 milletvekilinin tamamı tarafından, Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhuriyetin ilanı edilmesinin hemen akabinde aynı gece yüz bir pare top atılarak artık Cumhuriyet'e geçildiği bütün halka duyurulmuştur.⁴⁰ Türkiye, Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte çağdaş ve laik bir devlet olmasının en önemli büyük adımını atmıştır. Yeni kurulan bu devlet artık gücünü pozitif hukuk yoluyla meşrulaştırmaya çalışmıştır. Artık ulus-devlet için gerekli olan öğeleri ön plana çıkarmıştır. Ulus devleti, tamamen dayanmış olduğu gücü ve meşruiyet kaynağını millettan almıştır.⁴¹

Cumhuriyet'in ilan edileceği haberi Milli Mücadele komutanlarından hiçbirisine söylenmemiştir. Üstelik Cumhuriyet ilan edildiği sırada üç Paşa ve Rauf Bey Ankara'da değildi. Kazım Karabekir Paşa, 1923 yılında büyük bir Anadolu gezisine çıkmış, en son Erzurum üzerinden İstanbul'a dönerken yol güzergâhı üzerinde bulunan yerlerle de temaslarını devam ettirmiştir.⁴² Ali Fuat Paşa ise Konya'da bulunan

³⁹ Ercan Yalçın, "Kurtuluş Savaşı Komutanları Ekseninde Cumhuriyet Rejimi Tartışmaları", ÇTTAD, X/22, Bahar-2011, s.117-119. Amasya Genelgesi'nin imzalanmasında sadece Mustafa Kemal Paşa'nın rolü olmamıştır. Ali Fuat, Rauf ve Refet Paşalar da bu sırada Amasya'ya gelmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın daha önceden hazırlamış olduğu metin üzerinde çalışmışlar ve ilan edilen genelgenin yapısının oluşmasında büyük görev üstlenmişlerdir.

⁴⁰TBMM Z.C., Devre 2, Celse III, İctima 1, 29 Ekim 1923, s.209; Selçuk Duman, "Mustafa Kemal'de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu Ve Cumhuriyet'in Nitelikleri", Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 14, No 1, Mart 2006, s.258.

⁴¹ E. Fuat Keyman, "Türkiye'de "Lâiklik Sorununu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme", Doğu Batı, Yıl 6, Sayı 23, Mayıs- Haziran- Temmuz 2003, s.118.

⁴²Tevhîd-i Efkâr, 14 Ekim 1923; Tevhîd-i Efkâr, 16 Ekim 1923.

II. Ordu Müfettişliği görevine gitmek için 27 Ekim 1923 gece Çankaya'ya çıkararak, Mustafa Kemal Paşa'ya veda etmiştir. Fakat Ali Fuat Paşa, hemen görev yeri Konya'ya gitmemiş, doğduğu yer olan İstanbul'a hareket etmiştir.⁴³ Orada, Rauf Bey, Adnan (Adivar) Bey ve Refet Paşa tarafından karşılanmıştır.⁴⁴ Böylelikle Cumhuriyet ilan edildiğinde, Kazım Paşa Trabzon'da, Rauf Bey'le birlikte Ali Fuat ve Refet Paşalar ise İstanbul'da bulunmuşlardır.

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'i ilan etmeden önce Paşalara ve Rauf Bey'e danışmamasında, bu kişilerin muhalif tavırları etkili olmuştur. Çünkü onların bu konuda fikirlerini bildiği için danışmayı gerekli görmemiştir.⁴⁵ Cumhuriyetin, Ali Fuat Paşa, Kazım Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey'in Ankara'da olmadığı bir sırada ilan edilmesi, Paşalarla Rauf Bey'i kırmış ve Mustafa Kemal Paşa ile aralarının açılmasına neden olmuştur. Paşalarla Rauf Bey, zaten İstanbul'da buldukları için İstanbul basınına Cumhuriyet'in çok zamansız ve yersiz bir şekilde ilan edildiği hakkında beyanat vererek, örtük olarak rejimi eleştirmişlerdir.⁴⁶ Ali Fuat, Refet Paşalar ve Rauf Bey, İstanbul basınına beyanat vermelerine rağmen bu meseleyi uzatmadıkları görülmüştür. Fakat Kazım Paşa onlar gibi davranmamıştır. Kazım Paşa, Cumhuriyet ilan edildiği sırada Trabzon'daydı. Cumhuriyetin ilan edilmiş şerefine Trabzon'da da top atılmış ve Kazım Paşa bu durumdan öyle haberdar olmuştur. Kendisinin hem mebus hem de bir ordu kumandanı olduğunu ifade etmiş ve aniden gelişen bu olay karşısında kırgın olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Hatta Kazım Paşa bu sitemini daha da ileriye taşımış ve Mustafa Kemal Paşa'yı şiddetli bir biçimde tenkit etmiştir. Onun, İstiklal Harbi'nin en tehlikeli günlerinde kendileriyle birlikte istişare ederek karar almasına rağmen, savaştan sonra muzaffer bir başkomutan edasıyla etrafındakilere Cumhuriyet'i dikte ettirdiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, kendisiyle beraber eski

⁴³ Ayfer Özçelik, "Ali Fuat Cebesoy", Atatürk Ansiklopedisi, s.12. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-fuat-cebesoy-1882-1968/?pdf=3872> (Erişim Tarihi 22.07.2022),

⁴⁴Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ekim 1923.

⁴⁵ Taha Akyol, Ama Hangi Atatürk, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 433.

⁴⁶ Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.200

⁴⁷ Uğur Mumcu, Kazım Karabekir Anlatıyor, Tekin Yayınları, İstanbul, 1993, s.109-110

arkadaşları olan Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve Rauf Beyi de ona rakip olabilir endişesiyle kötülemek işini hakkıyla yerine getirdiğini belirtmiştir.⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet ilan edilmeden bir gün önce 28 Ekim 1923 akşamında verdiği yemek sırasında bir konuşma yapmıştır. Aslında yemek esnasında yapılan bu konuşmada, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'yi beraber yürüttüğü arkadaşlarının Ankara'da bulunmadığı bir sırada, niçin Cumhuriyeti ilan ettiğinin sorusunu da cevap verildiği görülmektedir. Onların Ankara'da bulunmadığı için kendilerine haber verilmemesinden gereksiz yere sitem ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁹ Paşalarla Rauf Bey'in bir türlü içselleştiremedikleri durum aslında Cumhuriyet'in ilan ediliş şekli değildi.⁵⁰ Paşalar ve Rauf Bey de saltanat kaldırıldıktan sonra artık yerine bugün ya da yarın Cumhuriyet rejiminin geleceğini bilmelerine rağmen Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan tutumları bunu açık şekilde anlamalarına engel olmuştur. Aslında Paşalar ve Rauf Bey, Milli Mücadele'nin zor dönemlerinde ortada çok görünmeyen fakat zafer kazanıldıktan sonra devletin nimetlerinden faydalanmaya çalışan kişilerin Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanmalarına ve onun da bunlara gereğinden fazla değer vermesinden şikâyet etmişlerdir.⁵¹ Artık Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele ekibi yerine, yapmasını planladığı inkılaplar için yeni bir ekip oluşturmaya başlamıştır.

⁴⁸ Mumcu, a.g.e., s.110-111.

⁴⁹ Duman, a.g.m., s.257.

⁵⁰ Abdurrahman Şeref Bey, TBMM'de Cumhuriyet'in ilanına muhalif olanlara karşı yapmış olduğu konuşmada, bunu, önceden doğmuş olan çocuğun adını, şimdi koymuş oldukları şeklinde ifade etmiştir. Bu örnekten yola çıkarak, çok önceden bilinen bu durumun artık resmi hale getirilmesi zaten beklenmektedir. Falih Rıfkı Atay, Çankaya, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s.413.

⁵¹ Vahdettin Engin, Hesaplaşma -Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı-, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s.22. Ayrıca Rauf Bey'le, Ali Fuat, Kazım Karabekir ve Refet Paşalar İsmet Paşa'nın Lozan Konferansı'na baş murahhas olarak gönderilmesinden oldukça rahatsız olmuşlardır. Onlar, İsmet Paşa'nın, Milli Mücadele'nin ilk zamanlarında katılmamış olmasını öne sürmekteydiler. Hatta onun, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesinden sonra artık İstanbul'da kalamayacağını gördükten sonra Anadolu'ya geçerek, Milli Mücadele'ye destek verdiğini söylemişlerdir. Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s.148.

Rauf Bey ve Kazım Karabekir Paşa'nın Halifeliğin Kaldırılması Olayına Bakışı

Rauf Bey, saltanatın kaldırılması konusunda verdiği desteği Cumhuriyet'in ilan edilmesinde göstermemiştir. Bu süreçlerde Rauf Bey'in farklı tavır sergilemesinde üstlendiği görevlerin etkisi olduğu söylenebilir. Saltanatın kaldırıldığı sırada o Vekiller Heyeti Başkanı olmasına rağmen Cumhuriyet'in ilan edilmesinden neredeyse üç ay önce 4 Ağustos 1923 tarihinde bu görevden istifa etmiştir. Rauf Bey zaten bir süreden beri hem siyasi hem de basında halifeliğin kaldırılacağına dair söylentileri, Cumhuriyet ilan edildikten sonra beraber değerlendirmiş ve bu konu hakkında İstanbul basınına mülakat vererek, bu iki durumu da eleştirmiştir.⁵² Çünkü o sıralarda İstanbul basını ağırlıklı olarak Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalif bir çizgideydi. Onun İstanbul basınına demeç vermesi, ileride parti grubu içerisinde tartışmalara yol açmıştır. Rauf Bey aslında Cumhuriyet'in idaresine karşı olmadığını belirterek yeni hükümet şekline karşı olduğunu söylemiştir. Çünkü o Cumhuriyet'in kuvvetli bir hükümet tarafından korunabileceğini ifade ederek, bunun için ise kuvvetli bir hükümetin yolunun güçlü bir şekilde oluşturulmuş görev bilincine sahip bir kabineden geçmekte olduğu şeklinde belirtmiştir.⁵³

Rauf Bey, Milli Mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa'ya yer yer muhalefet etse de kesin cephe almadığı görülmektedir. Fakat Rauf Bey, Milli Mücadele kazanıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın devlet içerisindeki kontrolünün ve gücünün giderek artmasından da çok rahatsız olmuştur. Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa'ya olan muhalefetini tepki çekmemek için bizzat onun üzerinden değil İsmet Paşa üzerinden göstermeye çalışmıştır. O, İsmet Paşa'nın Lozan görüşmeleri sırasındaki tavrı üzerinden örtük olarak Mustafa Kemal Paşa'yı eleştirmiştir.⁵⁴ Hatta Rauf Bey, Lozan görüşmelerine TBMM temsilcisi olarak kendisinin gitmesi gerektiğini düşünmüştür. Fakat Mustafa Kemal Paşa onu değil İsmet Paşa'yı seçmiştir. Onun, İsmet Paşa'yı seçmesindeki amaç Batı Cephesi'ndeki hizmetleri, lider ile uyumlu çalışması ve bilhassa da Mudanya Ateşkes Antlaşması'nda

⁵²İstikbal Gazetesi, 12 Kasım 1923.

⁵³ Cemal Kutay, Sisi Tarihimiz, Cilt II, Özkaya Matbaası, İstanbul, 1976, s. 42.

⁵⁴Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk-Rauf Orbay Kavgası, Temel Yayınları, 2018, s.438.

gösterdiği başarı gösterilebilir.⁵⁵ Rauf Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefetini arttıran en önemli nedenlerden birisinin bu olduğu söylenebilir.

Rauf Bey, bu sırada Vekiller Heyeti Başkanıydı ve bundan dolayı kendisini Mustafa Kemal Paşa'dan sonra 2. adam olarak görmektedir. Lozan görüşmeleri sonrasında İsmet Paşa'yı karşılamamak için 13 Ağustos 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'dan istirahat izni talep etmiş ve 14 Ağustos'ta üç ay izin verilmiştir. Akabinde ise kısa bir süre sonra Rauf Bey istifa etmiştir. Artık 2. adam rolünü kaybetmiştir.⁵⁶ Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki fikir ayrılıklarını açıkça ifade etmeye başlamıştır.

Rauf Bey'in bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına veya Cumhuriyet rejimine karşı olmadığını söylemek mümkündür. Kendisi hep ifade ettiği gibi Milli Mücadele sırasında ön plana çıkmayan ve devlet kurulduktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olan kişilere karşı çıkmıştır. Hatta Mustafa Kemal Paşa'nın da kabineyi yeteri kadar vasfı olamayan kişilerden oluşturduğundan yakınmıştır. Rauf Bey ve diğer Paşalar hem mecliste hem de çevrede halife yanlısı olarak gösterilmiştir. Paşalar ve Rauf Bey, her ne kadar böyle olmadıklarını belirtse de bu kritik süreçte Abdülmecid Efendi'ye yaptıkları ziyaret bunu göstermektedir. Milli Mücadele liderlerinin çevrede halife yanlısı olarak aksettirilmesini kuvvetlendiren ve siyasi çevrede büyük ses getiren olayın, Rauf Bey'in İstanbul basınına verdiği demeçten sonra gerçekleştiği görülmüştür. Rauf Bey, basına Cumhuriyetin ilan ediliş şekli ve halifeliğin kaldırılacağı gibi söylemler hakkında demeç vermiş ve bundan çok kısa bir süre sonra yanına Refet Paşa ve Adnan Bey'i de alarak, Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyarete gitmiştir.⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa, o sırada ordu müfettişlik görevine de devam eden Paşaların basına demeç vermeleri durumuna Nutuk'ta değinmiştir. Onların hislerini, artık açık şekilde ortaya koyduklarını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, aynı zamanda Cumhuriyet'in ilan edilmesi üzerine İstanbul'da bulunan bazı gazetecilerin de halifeye bir rol yaptırmak

⁵⁵ Kocahanoğlu, Atatürk-Rauf Orbay Kavgası, s.378-380.

⁵⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 2, İçtima 5, 16 Ağustos 1923, s.68.

⁵⁷ M. Kâmrân Ardaçoç, Hilafet Meselesi, Petek Yayınları, İstanbul, 1955, s.27

hevesine düştüler diyerek, basının halifeyi desteklemesini eleştirmiştir.⁵⁸ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Adnan Beylerin ve bazı kumandanlarla beraber halifeyi ziyaret etmelerinin memlekette tereddütler oluşturduğunu ve bunun kamuoyunda bazı karışıklıklar uyandırdığını söylemiştir. Hatta o, bu kişilerin halifeyi ziyaret etmelerinden dolayı, hem halifeyi yücelten bazı kişilerin hem de basının cesaret aldığından yakınmıştır.⁵⁹

Bundan sonra, özellikle İstanbul basınının bir kısmı da halifeyi destekleyen yazılar kaleme almışlardır. O sırada halifenin istifa edeceğine dair iddialar ortada dolaşırken, halifenin istifa etmemesi gerektiğine dair basında haberler yayınlanmıştır. Tam bu sırada Ankara ile arası iyi olmayan İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey'in Tanin gazetesinde 'Huzur-ı Hilâfetpenâhiye' başlıklı bir yazısı yayımlanmıştır. Bu yazısında, hilafetin Türklüğe kazandırılmış bir manevi kuvvet olduğunu belirtmiş ve eğer hilafet kaldırılırsa bunun Türklük için bir intihar olacağını iddia etmiştir. Lütfi Fikri Bey, sadece halifelği övmemiş ve halife Abdülmecit Efendi'nin istifa edeceği söylentileri üzerine, öleceğini dahi bilse asla makamını terk etmemesi gerektiğini tembih etmiştir.⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa, Lütfi Fikri Bey özelinde hem onu hem de onun gibi düşünen ve halife etrafında birleşmeye çalışan kişileri tenkit etmiştir. Cumhuriyet'in ilanıyla beraber halifenin baş üstünde tutulmasının artık mümkün olmadığını belirtmiştir.⁶¹

TBMM'de Rauf Bey'in yanına bazı üst düzey komutan ve bürokratları alarak Halife Abdülmecit Efendi'yi ziyarete gitmesi gündem olmuş ve büyük tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Rauf Bey, kendisi hakkında ortaya çıkan tartışmalara açıklık getirmek için, 22 Kasım 1923'de yapılan CHF toplantısında kürsüye çıkmış ve halifeyi ziyaret etmesinin altında hiçbir siyasi gerekçenin yatmadığını dile getirmiştir. Ayrıca meclise Halife Abdülmecit Efendi ile görüşüğünün nedenlerini uzun uzun anlatarak, milletvekillerini kendisine inanmaya

⁵⁸Nutuk, s.621.

⁵⁹Nutuk, s.626.

⁶⁰Tanin Gazetesi, 10 Kasım 1923; Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi-II, Ed. Cezmi Eraslan, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3038, Açık Öğretim Fakültesi Yayını, No: 1988, Eskişehir, 2015, s.18.

⁶¹Nutuk, s.622-624.

ikna etmeye uğraşmıştır. Rauf Bey, halifeyi kendisi isteyerek ziyaret etmediğini bilhassa Halife Abdülmecid Efendi'nin kendilerini davet ettiğini belirtmiştir. Eğer bu davete icabet etmezse, bütün Müslümanların halifesine saygısızlık edeceği gibi bir düşüncüyü kendisine yakıştıramayacağını ifade etmiştir. İsmet Paşa, Rauf Bey'in milletvekillerini ikna etmeye çalışmasının boşa olduğunu belirtmiş ve bu konuda onu samimi bulmayarak ona karşı sert bir biçimde tepkisini ortaya koymuştur. Hatta Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, kaldırılan saltanat yerine halifelik kurumunun yüceltilmesi gibi bir hedefi gaye edinenlere bu konuda asla müsamaha göstermeyeceklerini belirtmiştir.⁶²

Çünkü ne Mustafa Kemal Paşa'nın ne İsmet Paşa'nın ne de TBMM'deki birçok milletvekilinin artık halifenin devlet yönetimine karışmasına yönelik en küçük bir şeye tahammülleri kalmamıştır. Bu durumu İsmet Paşa, Başbakan olarak en yüksek perdeden dile getirmiştir. İsmet Paşa'nın sert üslubu ve aynı zamanda net kararlı konuşmasının altında yatan sebep budur. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Rauf Bey'in direk Cumhuriyet'e karşı olduğunu ifade etmemekle birlikte, onun Cumhuriyet'i savunan ve isteyen bir kişi olmadığını da açıkça belirtmiştir.⁶³ Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın ilk arkadaşlarından birisi olmasına karşın, Mustafa Kemal Paşa ile gerek karakter gerekse de görüş olarak en çok ayrılan kişilerden birisidir. Rauf Bey, kişilik olarak emir verilecek ve o emirleri uygulayacak yapıda biri değildi. Lord Kinross'a göre Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey arasında hiçbir zaman belirgin bir çatışma söz konusu olmamasına

⁶²Nutuk, s.631; Naşit Hakkı Uluğ, Halifeliğin Sonu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975, s. 130-140.

⁶³Mustafa Kemal Paşa, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nda yer alan Meclis Hükümeti sistemini, Rauf Bey'in en iyi hükümet şekli olarak telakki ettiğini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Rauf Bey, devlet başkanı olarak halifenin başa getirilebileceği bir sistem olabileceğini düşünmektedir. Cumhuriyetin ilan edilmesi Rauf Bey'in bu planını alt üst etmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle Rauf Bey ve onun gibi düşününlerin, artık hiçbir şekilde halifenin başkan olma ihtimali kalmadığını anladıklarını belirterek, bu durumdan dolayı endişe ettiklerini söylemiştir. Nutuk, s.618-621; Yalçın, a.g.m., s.124,125.

rağmen her ikisinin de zaman zaman aralarında anlaşmazlık olmasının nedeni bu durum olmuştur.⁶⁴

Kazım Karabekir Paşa, Milli Mücadele Dönemi başlamadan önce tıpkı Mustafa Kemal Paşa gibi kurtuluş çareleri aramış ve bunun için birtakım faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Kazım Karabekir Paşa, Milli Mücadele öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerinden İsmet Paşa sayesinde haberdar olmuştur. Fakat o Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da yürüttüğü siyasi faaliyetlerin hatalı olduğunu ve işe yaramayacağını söylemiştir. Kendisi, genç kumandanların Anadolu'ya geçip, orada bir mücadele başlatmaktan başka bir çare olamadığını görmüştür. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın kabiliyetine ve zekasına hayranlık duysa da onun hem şimdi hem de sonrasında yapmaya çalıştığı faaliyetlere yönelik bir takım endişeler duymuştur. Bu endişeleri hem padişaha hem de Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya bildirmiştir.⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa'nın Milli Mücadele Dönemi'nde aralarında görüş ayrılıkları olsa da bu durum Milli Mücadele'yi sekteye uğratmamıştır. O her ne kadar Erzurum Kongresi öncesinde, Mustafa Kemal Paşa'ya ordum ve askerlerimle emrinizdeyim dese de⁶⁶ Milli Mücadele boyunca, Mustafa Kemal Paşa'ya daha temkinli yaklaşmış ve onun kontrol altında tutulması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Milli Mücadele'den sonra Kazım Karabekir Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa'nın arasında ki bu mesafeli duruş, Cumhuriyetin ilanından sonra daha da belirginleşmiştir. Anlaşılan o ki artık ülkenin geleceğine dair atılacak adımlarda Kazım Paşa ile Mustafa Kemal Paşa aynı fikirde değillerdir.

Siyasi çevrede Rauf Bey'in halifeyi ziyaret etmesi olayı henüz unutulmamışken, Doğu Fatihî lakaplı Kazım Karabekir Paşa'nın da

⁶⁴ Lord Kinross, Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu, Çev: Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994, s.403.

⁶⁵ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.36-37.

⁶⁶ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Cilt I, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.102,108; Yaşar Özüçetin, "Milli Mücadele İçerisinde "19 Mayıs 1919", G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 5/2, 2004, s.70.

⁶⁷ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.41.

halifeyi ziyaret etmesi, ciddi tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Kazım Karabekir Paşa, 10-24 Kasım 1923'de İstanbul'a ziyaret amacıyla gitmiştir. Burada unutulmaması gereken ve altı çizilmesi gereken konu, Kazım Karabekir Paşa'nın o gün hem İstanbul milletvekili ve hem de I. Ordu Müfettişi olmasıdır. O, İstanbul rıhtımına yanaştığı 10 Kasım günü kalabalık bir halk kitlesi tarafından karşılanmıştır. Hem devlet hem de askeri devlet adamları Paşa'yı karşılamıştır.⁶⁸ Rauf Bey, halifeyi ziyaret ettikten sonra 11 Kasım 1923 Pazar günü Kazım Paşa ile bir araya gelmiş ve iki eski arkadaş oturup sohbet etmiştir. Bu sohbetin teferruatına dair net bir kaynak elimizde olmamasına karşın, olay Rauf Bey'in halifeyi ziyaretinden hemen sonra vuku bulduğu için görüşme konusunun ana gündemini bu ziyaretin meşgul ettiğini düşünülmektedir. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, Rauf Bey ile görüşmesinin hemen ertesi gününde Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyarete gitmiş ve onunla bir buçuk saat kadar sohbet etmiştir.⁶⁹

Kazım Paşa, bu sohbet esnasında Halife Abdülmecid Efendi'nin babası Abdülaziz'in iyiliğinden, Vahdettin'in ise kötülüğünden bahsettiğini ifade etmiştir. Fakat halifenin korkak bir ses tonu ile eğer benim halife olmamı ve bu sarayda kalmamı istemezlerse çeker giderim dediğini belirtmiştir. Kazım Paşa, aynı eserde, halifenin bu tavrını değerlendirmiş ve halifenin kendisine üstü kapalı tehdit edildiğini anlatmak istediğini söylemeye çalıştığını ima etmiştir.⁷⁰ Kazım Paşa'nın, halife Abdülmecid Efendi'nin tehdit edildiğine dair imalarının yersiz olduğunu söylemek mümkündür. Eğer halife cidden tehdit edilseydi bunu açık bir şekilde Kazım Paşa'ya ifade edebilirdi. Çünkü Refet Paşa, Abdülmecid Efendi halife seçildiği vakit TBMM'nin kendisine uyması gereken kuralları belirttiğinde, onların haricinde bunlara birkaç isteğinin eklenmesini açıkça istemiştir. Abdülmecid Efendi, o gün çekinmeden bunları söylerken Kazım Paşa ile olan görüşmesinde niçin çekinsin?

⁶⁸ Tevhîd-i Efkâr Gazetesi, 11 Kasım 1923; Vakit Gazetesi, 11 Kasım 1923.

⁶⁹ Tevhîd-i Efkâr Gazetesi, 13 Kasım 1923; Vakit Gazetesi, 13 Kasım 1923. Kazım Karabekir, Günlükler 1906-1948, II. Cilt, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.885-886.

⁷⁰ Karabekir, Paşaların Kavgası İnkılap Hareketlerimiz, s.205-207.

Kazım Paşa'ya, bu sırada İstanbul basını tarafından halifenin istifa edeceğine dair söylentiler hakkında bazı sorular sorulmuştur. Burada Paşa'nın, bu söylentilerden cidden haberdar olmadığı görülmüştür. Hatta ona, tekrardan basın tarafından, eğer halife istifa ederse İslam dünyasının temsilcileri İstanbul'da toplanıp yeni bir halife seçilecek söylentileri yöneltildiğinde, bunu düşünmenin bile çok büyük bir hata olacağı cevabını vermiştir. Tarihe geçecek olan "*Hilafet, hür Türkiye'nin her zaman hür kalacak bir hakkıdır*" sözlerini bu esnada söylemiştir. Kazım Paşa'nın, İstanbul'daki en önemli faaliyeti halifeyi ziyareti değil 13 Kasım'daki Amele Birliği tarafından İstanbul milletvekili Rauf Bey şerefine verilen çay ziyafetine katılması olmuştur.⁷¹ O sıralarda gündemi halifelik meşgul ettiği için, basın ve siyaset çevresi tarafından ne yazık ki Paşa'nın halifeyi ziyaret etmesi üzerinde çokça durulmuştur.

Burada şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Kazım Karabekir Paşa, 12 Kasım'da Abdülmecid Efendi'yi ziyaret ettiğinde, onun tehdit edildiğine dair bir izlenime kapılmıştır. Kazım Karabekir Paşa, akabinde arkadaşlarıyla görüşmelerinin sonucunda ve ajans haberlerini de değerlendirerek Mustafa Kemal Paşa'nın artık halifelik makamı kaldırmak istediğini anlamıştır. Kazım Karabekir Paşa, Cumhuriyet'in ilanında olduğu gibi halifelik kaldırılma tarzını da ani ve gizli bir hareket olarak yapılacağını değerlendirmiştir. Hatta sadece Mustafa Kemal Paşa'ya karşı değil ona destek verdikleri için İsmet ve Fevzi Paşalara da tepki göstermiştir. O, 17 Aralık'ta Rauf Bey ile buluşmuş ve kendilerine karşı cephe alındığını konuşmuşlardır.⁷²

Mustafa Kemal Paşa, halifelik sadece Türkiye içerisindeki değil dünya Müslümanlarını da etkilediğini ve bunun ileride dış devletlerin ülkenin iç işlerine karışmasına yol açacağı için devam etmesini tehlikeli bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu düşüncesinde yanılmamış ve kısa bir süre sonra onu haklı çıkaran bir takım gelişmeler meydana gelmiştir. İstanbul basınına hâkim olan büyük gazeteler 24 Kasım 1923'de, İsmet Paşa'ya Hint Müslümanlarının lideri Ağa Han'ın,

⁷¹ Serkan Tuna, "İstanbul Milletvekili Ve Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul Ziyaretleri (1923-1924)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 103, 2021, s.110-111, 115.

⁷² Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.130.

halifelik hakkında yazmış oldukları mektubu yayımlamışlardır. İzinsiz yayımlanan bu mektupta, halifenin Türk soyundan bir kimse olması durumu, Türkiye'yi İslam devletleri arasında öncü bir konuma getirdiği övgüleri yapıldıktan sonra, halifeye en az papa kadar hak verilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁷³ Bu mektupta iki nokta dikkati çekmektedir. Birincisi, hilafetin uluslararası bir ortamda konuşulmasına zemin hazırlamak, ötekisi ise hilafet kurumunu öne çıkararak bunu yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasal bir parçası haline getirmek. Böylelikle ileride hem Türkiye'nin iç işlerine karışılmasının önü açılacak hem de devlet Osmanlı'da olduğu gibi ileride teokratik bir yapıya dönüştürülebilecektir. Tabi olarak bütün bunlar Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsızlık ve laiklik anlayışına aykırıdır.⁷⁴

TBMM, bu mektubu 8 Aralık'ta tartışmaya açmış, İngiliz kraliyet danışmanı ve devlet yargıcı Emir Ali ile İngiliz Gizli Servisi'nde ajanlık

⁷³Tevhîd-i Efkâr Gazetesi, 5 Aralık 1923; Tanin Gazetesi, 5 Aralık 1923; Lewis, a.g.e.,s.263. Ağa Han unvanı, 19. yüzyılın başlarından itibaren, Nizârî İsmâîlî mezhebine mensup, son dört imamı için kullanılmıştır. Tarihte dört tane Ağa Han unvanını kullanan kişi vardır. Konumuzla ilgili olan ve İsmet Paşa'ya mektup yazan Ağa Han Sultan Muhammed Şah (1877-1957)'dir. O, 1893'te Hindistan'da bulunan Hinduizm'e inanan kişilerle ve orada bulunan Müslümanlar arasında çıkan, ineğin kutsal bir varlık olması, etinin yenilip yenilmemesi tartışmasında arabuluculuk yapmış ve bu onun tanınmasını sağlamıştır. 1898 yılından itibaren Avrupa'nın bir çok yerine seyahat etmiş ve orada bulunan devlet adamları ile tanışmıştır. 1900 yılında ise İstanbul'a gelmiş II. Abdülhamit ile görüşmüştür. 1902'de ise Londra'ya gitmiş ve Kral VII. Edward'ın taç giyme törenine katılmış ve böylece İngiltere ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Hatta İngilizler onu Müslümanların lideri gibi kabul etmişlerdir. Ağa Han, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin, İtilaf Devletlerine karşı yayımladığı büyük cihat beyannamesine karşı çıkmıştır. Hatta kendisi de bir beyanname yayınlamış ve dünyada bulunan bütün Müslümanların Osmanlı Devleti'ne karşı İtilaf Devletleri'ni desteklemeleri gerektiğini ileri sürmüştür. Ayrıca kendi mezhebi içinden yetişen ajanlar vasıtasıyla, Irak ve Suriye taraflarında İngilizler lehine bilgi toplamıştır. 1919 yılında, Hindistan'da başlayan hilafet hareketlerine karşı çıkmış ve bundan birkaç yıl sonra ortaya atılan Türkiye'nin hilafeti kaldıracığı hakkındaki iddialara karşı da mesafeli bir tutum sergilemiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa'ya bir mektup kaleme almış ve bu mektup İstanbul basınında geniş yankı uyandırmıştır. Ağa Han, 11 Temmuz 1957'de İsviçre'nin Versoix şehrinde vefat etmiş ve cenazesi Mısır'a götürülerek defnedilmiştir. Mustafa Öz, "Ağa Han", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul, 1998, s.453-455.

⁷⁴ Armaoğlu, a.g.m., s.347.

yapan İsmailiye lideri Ağa Han'ın bu mektubu kaleme almasında, İngilizlerin rolü olduğunu anlamıştır. İsmet Paşa, bu mektubu yayımlayan İstanbul gazetecileri hakkında dava açmış, 'Hıyanet-i Vataniye' kanunu ile yargılanma süreci başlatılmıştır. Bu çerçevede gazetecilerin İngilizlerle ve onlara ajanlık yapan kişilerle bir bağlarının olup olmadığı durumu da araştırılmıştır.⁷⁵ Halifelik meselesi ve bunun kaldırılıp-kaldırılmaması konusu Türkiye'nin bir iç meselesidir. Bu konu, başka kimseleri ilgilendirmezdi. Dışarıdan gerçekleşen bu gelişme Mustafa Kemal Paşa'nın hilafeti kaldırmasındaki en büyük nedenlerin başında geldiği söylenebilir. Çünkü işin içinde İngiltere'nin de bir parmağı vardı. Artık halifelik meselesinin daha fazla büyümeden çözülmesi elzem olmuştur.

Kara, 1876 yılında Kânûn-i Esâsî'nin ilan edilmesiyle hilafet statüsünün zayıfladığını ileri sürmüştür. O, Kânûn-i Esâsî'de hilafetin etki alanında Osmanlı'nın, kendi içinde bir takım kısıtlamalara gittiğini belirtmiştir. Hatta 4. maddesinde hilafetin bölündüğünü söylemiştir. Hilafet ve padişahlık ayrı değerlendirilmiş ve bu şekilde hukukleştirilmiştir.⁷⁶ Burada Osmanlı saltanat ve hilafeti ayrı değerlendirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, saltanatı kaldırırken halifeyi, TBMM'nin seçimle belirlemesini sağlamış ve böylece halifelik sorunu çözmeye çalışmıştır. Fakat özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya ve Cumhuriyet'e karşı olan, saltanat lağvedildikten sonra siyasi hedeflerine ulaşabilmek için halifelik makamını kullanmak istemişlerdir. Böylece Mustafa Kemal Paşa'yı siyaseten yıpratmayı amaçlamışlardır. Aslında Mustafa Kemal Paşa, halifenin verdiği fetvalar sonucunda Milli Mücadele Dönemi'nde maddi-manevi olarak birçok sıkıntılar yaşanmasına rağmen açık bir şekilde o gün hilafete karşı tavır almamıştır. Fakat Cumhuriyet'in ilan edildikten sonra halifelik makamı, saltanatın kaldırılmasından sonra tek alternatif olarak görülmüş, iç ve dış siyaset odakları tarafından siyasi amaçlara alet edilmeye çalışılmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ilan

⁷⁵Gamze Yaylagül, "Halifelik Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına Ve Türk Basınına Yansımaları", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Cilt: 4, s.107.

⁷⁶ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.146.

edilmesinden sonra halifelik sistemini vazgeçilmez olarak görenler halife etrafında toplanmıştır.⁷⁷

Mustafa Kemal Paşa, hem saltanatın kaldırılması durumunun hem de halifelik hakkındaki iddiaların halk nezdinde nasıl karşılandığını görmek için 14 Ocak 1924 yılında bir yurt gezisine çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da bulunmamasını fırsat bilen, meclis grubu içerisinde bulunan bazı hocalar, ileride aynen saltanatta olduğu gibi halifeye de dokunulmasını maksadıyla, halifeye siyasi yetkiler verilmesi için bir çalışma başlatmışlardır. Hatta bunlar o kadar ileriye gitmişlerdir ki halifenin hem din işlerini hem de devlet işlerini bir arada yürüten bir hükümet başkanı görevinde olmasını çok sesli bir biçimde dile getirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezisine gitmesinden bir gün sonra Afyon Milletvekili Hoca İsmail Şükrü Efendi, bir risale yayımlamış ve bu risalede bundan sonra mecliste bulunan milletvekillerinin aldığı her kararın, en son halife tarafından kabul edilip öyle yürürlüğe girmesini istemiştir. Şükrü Efendi, halifenin sadece dini salahiyetlerle bir şey yapamayacağını, bunun için ona siyasi gücün de verilmesi gerektiğini iddia ederek, olası bir durumda kesinlikle halifeliğin kaldırılamayacağını dile getirmiştir.⁷⁸ Görüldüğü gibi millet egemenliğine dayalı açılan meclis içerisinde bile bazı milletvekillerinin halifeyi devletin başına geçirmek istemeleri ve bu yönde çalışma yapmaları dünya gerçeklerinden tamamen uzak olduklarının göstergesidir. Şükrü Efendi'nin dediği şekilde halifeye siyasi yetkiler verilmesi, Cumhuriyet rejimine tamamen zıt bir durumdur. Cumhuriyet ilan edildikten sonra bile bazı milletvekillerinin meşrutiyet yönetimindeki gibi bir yönetimi ikame etme gayretleri şaşırtıcıdır. Artık bu yoldan kesinlikle dönüş olamayacağını hala anlayamayan milletvekilleri ile ileride bir yol alınamayacağı apaçık ortaya çıkmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin halifelik hakkında ileri sürdüğü bu fikirleri 'hilafet oyunu' olarak nitelendirmiştir. 22 Ocak 1924 tarihinde İsmet Paşa'ya çektiği telgrafla,

⁷⁷ Öke, a.g.e., s.124-125.

⁷⁸Nutuk, s.539; Dursun Ali Akbulut, Saltanattan Ulusal Egemenliğe Saltanat, Hilâfet ve Millî Hâkimiyet, Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s.52; Yılmaz Altuğ, Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938), Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1997, s. 278-280.

halifelik hakkındaki görüşlerini sıralayarak, halifenin padişah gibi davrandığından yakınmıştır. Artık halifenin ve halifelik kurumunun dinen ve siyaseten gereksiz olduğunu söylemiştir. Paşa'nın burada radikal bir cümle kurduğu da göze çarpmaktadır.⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa'yı; bazı çevrelerin halifeyi yücelterek, ona meclisin üstünde yetkiler verdirmek istemeleri durumu endişelendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, artık halifelik kurumunun siyasi olarak kullanılmaya çalışıldığından şüphesi kalmamıştır. Hatta ona göre, Cumhuriyet'in ilan edilmesine karşı duramayanlar şimdi halifelik makamını, ellerine geçirmeye çalışmışlardır. Bunların her ne olursa olsun asla durmayacakları anlaşılmıştır.⁸⁰ Çünkü halifeliği kaldırmak saltanatı kaldırmak kadar kolay olamayacağı aşikârdır. Anadolu halkı samimi Müslümanlardı ve bu yüzden halifeye de candan bağlıydılar. Mustafa Kemal Paşa öyle bir politika izlemesi lazım ki ortaya çıkacak gelişmeleri bertaraf edebilsin. Bu meseleyi çözmek için Ankara'dan ayrılması zorunlu olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 15 Şubat 1924'te İzmir'de harp oyunlarını tertip etmiştir.⁸¹ Orada bulunmasının temel gayesi halifeliği kaldırma düşüncesinden ileri gelmiştir. Bunun için hem ordu kumandanlarıyla hem de basın mensuplarıyla devamlı toplantılar yapmıştır.⁸² Mustafa Kemal Paşa, Hilafetin kaldırılmasının kaçınılmaz bir gerçek olduğunu bilmekteydi. Ona göre, bu kurumun devam etmesi demek, bütün dünya Müslümanların haklarını savunmak anlamına gelmekteydi. Bu da askeri, idari ve ekonomik olarak imkansızdır. Ayrıca bu kurumun varlığını savunmak dünyanın durumundan bihaber olmaktır. Mustafa Kemal Paşa, basına da niçin kaldırılması gerektiğine dair bu düşüncelerini anlatarak, kendisine destek vermelerini istemiştir.⁸³ Mustafa Kemal Paşa her zaman olduğu gibi bu konuda bir oldu bittiyle hareket etmemiş ve istişare ederek bu olayı çözmeye çalışmıştır. Onun

⁷⁹Nutuk, s.633.

⁸⁰ Uluğ, a.g.e., s.130-131.

⁸¹ Ahmet Mumcu, Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1982, s. 119.

⁸² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-M. Akif Tural, ATAM Yayınları, Ankara 2006, s. 585-590.

⁸³ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.127-128.

burada bir stratejik hamle yaparak, bu konuda ordu ve basının desteğini arkasına almak istediği görülmüştür. Nitekim bu ikisinin desteği onun elini daha da güçlendirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, 23 Şubat günü tekrar Ankara'ya dönmüştür.⁸⁴ Bu sırada, 1 Mart günü halifelğin kaldırılması ve eğitim-öğretim birleştirilmesi meselesi TBMM gündemine getirilmiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa, bu konunun TBMM gündeminde tartışılmadan evvel, Çankaya Köşkünde İsmet Paşa, Halk Fırkası Kâtibi Recep (Peker), Yunus Nadi (Abalioğlu) ve Ali Fethi (Okyar) Beyler ile görüşme yapmıştır.⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa, TBMM'de 1 Mart 1924 günü meclisin beşinci çalışma yılına dair bir konuşma yapmış ve burada çok önemli iki konuya temas etmiştir. Birincisi, asırlardan beri siyasete alet edilen İslam dininin artık siyasetten ayrılması gerektiği; ikincisi ise artık eğitim-öğretimin birleştirilerek tüm okulların MEB'e bağlanmasına dair yaptığı konuşmalardır. Mustafa Kemal Paşa'nın, iki konunun altını çizdiği bu konuşmaya dair çalışmalar 2 Mart günü CHF grubunda etraflıca tartışılmıştır. Nihayet gruptan çıkan karar sonucunda Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi'nin⁸⁶ öncülüğünde 53 milletvekilinin de hazırlamış olduğu halifelğin kaldırılmasına dair çalışma ve 12 maddeden oluşan bir kanun teklifi, 3 Mart 1924 günü Meclis'in gündemine getirilmiştir. Meclis'te, 3 Mart günü yapılan II. celse toplantısında, hilafetin ilga edilmesine dair kanun görüşülmüş ve çoğunluğun kararıyla kabul

⁸⁴Nutuk, s.634.

⁸⁵İkdâm Gazetesi, 1 Mart 1924.

⁸⁶ Şeyh Saffet Efendi 1866'da Urfa'da doğmuştur. İlköğrenimini orada yapmış, sonrasında ise Mısır el-Ezher Üniversitesi'nde dört yıl Arapça okumuştur. II. Meşrutiyet Döneminde 1908, 1912, 1913 yıllarında yapılan seçimlerinin üçünde de Urfa'dan mebus seçilmiştir. Bu dönemde Meclis-i Meşâyih reisliğine getirilmiş ve medreselerin ıslahı konusunda talimatnameler hazırlamıştır. 1923 yılının Temmuz seçimlerinde yine Urfa'dan milletvekili seçilerek, TBMM'ye girmiştir. Diyanet ve Evkaf ve Me'mûrîn Encümen-i Mahsûsu heyetlerinde görev yapmış ve Nizamnâme-i Dâhilî Heyeti başkanlığı ile Evkaf Heyeti sözcülüğünde de bulunmuştur. Burada görevleri sırasında din konusu hakkında çeşitli nizamnâme ve talimatnamelerin hazırlanmasında rol almıştır. Onun Cumhuriyet döneminde tanınmasını sağlayan en büyük olay ise, 3 Mart 1924 tarihinde elli üç arkadaşıyla birlikte hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılmasına dair verdiği kanun teklifi sayesinde olmuştur. Şeyh Saffet Efendi, III. dönem milletvekili seçimlerinde meclis dışında kalmış ve 27 Ekim 1950'de vefat etmiştir. Mustafa Birol Ülker, "Mustafa Saffet Yetkin", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013, s.506,507.

edilmiştir. Halifeliğin ilga edilmesi kanunıyla beraber, Osmanlı hanedan üyelerinin de yurt dışına gönderilmesi kararı oylanarak kabul edilerek, bunlar yasalştırılmıştır.⁸⁷ Hilafetin kaldırılması ile ileride çıkabilecek olan birçok mesele engellenmiş ve Türkiye'nin içte ve dışta elini zayıflatacak engeller ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca Türkiye'de biri siyasi biri dini olan iki başlılık ortadan kalkmıştır.

Halifeliğin kaldırılması karşısında, halifeliği savunan yazılar kaleme alan İstanbul basınının bir kısmı bu olayı takdirle karşılamıştır. İkdâm gazetesi, halifeliğin kaldırılmasının makul olduğunu belirtmiş ve bu duruma artık itiraz bile gösterilmeyeceğini yazmıştır. Tevhid-i Efkâr gazetesi ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kalkınmasının önünde engel olan bu kurumun artık kaldırdığını ve bunun Türkiye için önüne yeni bir ufuk açtığı yazılmıştır.⁸⁸ Halifeliğin kaldırılması yurt içinde de olumlu karşılanmıştır. Birçok yer, TBMM'ye kutlama telgrafları göndermiştir. Bunlar içinde; Denizli, Antalya, Tekirdağ, Kadıköy, Kadınhanı, Mersin, Göynük, Konya, Zile, Keskin, Avanos, Adapazarı, Adana, Gerede, Tokat, Bolu, Uluborlu, Çankırı, Kırşehir, Mudurnu ve Çanakkale önde gelmiştir.⁸⁹

Paşalar içinde, halifeliğin kaldırılması olayına en çok tepki veren kişilerin başında Kazım Paşa gelmiştir. Bu olaydan on yıl kadar sonra Kazım Paşa'nın bu inkılap hareketlerine karşı gelmesi durumu gazete haberlerine bile yansımıştır. Bu durum Milliyet'te; Kazım Paşa'nın Milli Mücadele sırasında gösterdiği büyük başarıyı, Milli Mücadele bittikten sonra başlayan büyük inkılap hareketlerinde de gösterememesinden yakınılmıştır. Hatta bu inkılap hareketleri karşısında Kazım Paşa'nın telakkisinin daralmış ve hazmı durmuş biri olarak gösterilmiştir.⁹⁰

⁸⁷TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, Devre: 2, İçtima 2, TBMM Matbaası, Ankara, 1970, s. 27-30; Nutuk, s.634-36.

⁸⁸İkdâm Gazetesi, 4 Mart 1924; Tevhid-i Efkâr Gazetesi, 4 Mart 1924.

⁸⁹Elmacı, "Laiklik Kavramı ve Türkiye'de 3 Mart 1924 Yasalarına Kadar Gelişimi", s.785.

⁹⁰Milliyet Gazetesi, 22 Mayıs 1933. Burada şu meselenin altını çizmek gereklidir. Paşalarla Rauf Bey, Milli Mücadele'nin en başından beri Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunmuşlar ve maddi-manevi olarak desteklemiştir. Aynı kişiler, Milli Mücadele'den sonra ise Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi gücünün giderek artmasından endişe etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın halifelik kurumunu kaldırması ise Paşalarla Rauf Beyi iyice panikletmiştir. Çünkü onlar, halifelik kurumunu Mustafa Kemal Paşa'nın ileride yapacağı olumsuz işlerde, engellemek için son kale olarak görmüşlerdir. Ali Ulvi

Halifeliğin kaldırılması konusunda Mustafa Kemal Paşa'yı aceleci bulanlar ve hatta kaldırılmaması gerektiğini savunanlar oldukça fazla olmuştur. Örnek vermek gerekirse, Vatan Gazetesi yazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey, halifeliğin kaldırılmasının zamanlaması hakkında dikkat çekici bir tespit yapmıştır. Yalman, kendi kendine onca atılması gereken iktisadi adımlar varken halifeliğin kaldırılmasının sırası mı sorusuna; yeni kurulan devletin istikrarı için bu meselenin bir an önce halledilmesi gerekliydi diye cevap vermiştir. Saltanat kaldırılmış fakat hanedandan olan birinin halife namıyla oturmaya devam ettikçe, herkes ona biat edecek ve kimse Cumhuriyet'in bekasına itimat etmeyecektir. Onun için Mustafa Kemal, yarın ne olacağı belli olmayan bir ortamda iktisadi faaliyetlere girişmemiş ve devletin ileride bekasına zarar getirebileceği düşüncesiyle halifelik kurumunu kaldırmıştır.⁹¹

Toynbee'ye göre hilafet İslam dünyasını birbirine bağlayan en eski ve tek bağıdır. Türkiye'nin hilafeti kaldırması ile İslam dünyasının manevi önderliğini reddetmiştir. Ona göre halifelik bütün Müslümanları ve İslam dünyasını birbirine bağlayan en sıkı bağ olmuştur.⁹² Aslında Paşaların da Toynbee gibi geleneksel düşündüğünü belirtmek gerekir. Fakat şurası da bir gerçektir ki dört halifeden sonra siyasallaşan ve saltanata çevrilen bu kurum artık eski önemini ve saygınlığını yitirmiştir. Mustafa Kemal Paşanın görüp de diğer Paşaların göremediği gerçek budur.

Toynbee, her ne kadar halifeliğin İslam dünyasını birbirine bağladığını belirtse de Türklerin asırlardan beri, İslam ve ümmet için yeteri kadar para harcıyıp, kan döktüklerinin altını çizmiştir. Ayrıca Türklerin İslam içinde ulusal varlıklarını yitirdiğini bunun içinde Mustafa Kemal Paşa'nın, Milli Mücadele'den sonra kendi işlerine bakmaları gerektiğini ve bu yolda adım attığını söylemiştir.⁹³

Özdemir, "Kazım Karabekir'in Muhalefete Geçişi ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi", CTAD, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, s.146.

⁹¹ Eraslan, a.g.e., s.22.

⁹² Arnold Toynbee, Türkiye, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1971, s. 208; Rıdvan Bal, "Propagandadan Hakikate Bir Tarihçinin Dramı: Arnold Joseph Toynbee", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Cilt 12, Sayı 24, 2013, s.76.

⁹³ Bal, a.g.m., s.79.

Rauf Bey'le Ali Fuat, Refet ve Kazım Paşaların Cumhuriyet'in de ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa'yla aralarında yaşanan fikir ayrılıklarından dolayı ona muhalefet etmişlerdir. Refet ve Ali Fuat Paşalar bir müddet sonra bu tavırlarını bırakmış fakat Rauf Bey ve Kazım Paşa muhalefet durumunu devam ettirmiştir.

Feroz Ahmad, Paşaların, bize Cumhuriyet'in ilan edileceği söylenmediği ve aceleyle getirildiği söylemlerinin altında yatan esas düşüncüyü de halifelğe bağlamaktadır. Çünkü hem Milli Mücadele liderleri hem de diğer muhalifler, Cumhurbaşkanının halife de sayılabileceği bir modeli düşünmekteydiler. Bunlar için, saltanatın kaldırılması önemli değil ama halifenin konumunun ne olacağı çözülmesi gereken zaruri bir durumdur. Bu mesele tartışılmadan ve halifenin konumu net olarak ortaya konulmadan Cumhuriyet'in ilan edilmesini acele alınan karar olarak nitelendirmişlerdir.⁹⁴

TBMM'de halifelik kaldırıldıktan sonra da daha önce halifeyi ziyaret etmesi hala gündemden düşmemiş olan Rauf Bey tekrar gözlerin üstüne çevrildiği bir kişi olmuştur. Rauf Bey, kendisinin dindar bir insan olduğunu belirterek aynı zamanda da dinini siyasete alet etmeyeceğini, henüz bu kadar fiksiz ve vicdansız olmadığını ifade ederek, kendisinin bir hilafet propagandacısı şeklinde addedilemeyeceğini söylemiştir. Hatta Rauf Bey bu konuda sert bir eleştiri de yaparak padişahların iktidardaki mevkilerini korumak için çok mukaddes kabul edilen halifelik mefhumunu da siyasete alet ederek ihtirasları uğruna kullandıklarını söylemiştir.⁹⁵ Rauf Bey daha sonra bu konuda, halifeliğin vaktinden önce ilga edildiği ve bu konuda acele davranıldığını dile getirmiştir. Kendisi gibi düşünenlere ise asla hilafetçi denilemeyeceğini belirtmiş ve *“aksi takdirde birkaç ay evvel üzerinde düşünülen taşınılan karar verilerek ilân edilen umdeleri imzalamış olanlar da “Hilâfetçi” olmaktan kurtulamazlar”* demiştir. Hatta Rauf Bey çok önemli bir konuya değinmiş *“hilâfete bir itikad ve taassup hissi ile aman dinî bir müessesedir, taparak başımızda yaşayalım diye körü körüne bağlı olmayanların düşüncelerinin lâyıkiyle anlaşılammış olması yüzünden*

⁹⁴ Feroz Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s.105.

⁹⁵ Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım, Cilt II, Emre Yayınları, İstanbul 2004, s.189.

çıkan ihtilâf hiç beklenmedik bir netice vererek Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa'yı artık ebediyen birbirinden ayırmış” demiştir. Rauf Bey'in bu sözü çok önemlidir. Hatta bu üçüncü kişiler Kazım Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı diktatörlükle suçlama imasında bulunduğu bile iddia etmişlerdir.⁹⁶ Nitekim Rauf Bey'in de belirttiği gibi Mustafa Kemal Paşa ileride diğer Paşalarla bir şekilde aralarını düzeltmesine rağmen Kazım Karabekir Paşa ile düzeltmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa, halifeliğin kaldırılması sürecinde Paşaların ve Rauf Bey'in yoğun muhalefetine uğradığını ve bu süreçte kendilerine Rauf Bey'i bir sözcü olarak seçtiklerini söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu muhalefetin temel isteği, ileride meclisin seçeceği birinin değil başında Osmanoğulları'ndan birinin bulunduğu meşrutiyet idaresini tekrar temin etmektir. Bundan dolayı Paşalar, Rauf Bey'i, bu düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa'ya karşı açıkça savunacak bir kişi olarak gördükleri için, süreci Rauf Bey üzerinden yönetmişlerdir.⁹⁷

Kocahanoğlu, bu süreçte Kazım Karabekir Paşa'nın bazı tavırlarını çelişkili bulmaktadır. Bu çelişkilere rağmen onun en istikrarlı tarafının Mustafa Kemal Paşa karşıtlığı olduğunu belirtir. Hatta ona göre Mustafa Kemal Paşa, siyaseten devre dışı bırakılması gereken kişidir. Fakat Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin en başından itibaren liderliğini kabul etmesine rağmen, zaferden sonra onun her şeyi bırakarak, yerine kendisinin ve diğer Paşalarla Rauf Bey'in alması beklentisine girmiştir. Umduğu gibi bir süreç gelişmediği için Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalif tavırlarını arttırmıştır.⁹⁸ Kazım Karabekir Paşa'nın muhalif tavırları Mustafa Kemal Paşa'nın hem Büyük Taarruz sırasında Başkomutan olması hem de Meclis reisliğine seçilmesiyle daha da artmıştır. O, bunun yanlış olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Başkomutanlık ve Meclis reisliğine seçildikten sonra politik gücü daha da artmış, bu durum Kazım Karabekir Paşa'yı endişelendirmiştir. Kazım Karabekir

⁹⁶ Kandemir, Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay, s.100.

⁹⁷ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.132.

⁹⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk-Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, Temel Yayınları, İstanbul, 2013, s.40-45.

Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, 1922'nin Ekim ayı sonlarında saltanatı ve halifeliği alacağından bile kaygılanmıştır.⁹⁹

Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa'nın anlaşamadıkları asıl nokta din konusunda farklı görüş ayrılıkları olmuştur. Bu nedenle onlar arasında yaşanan son ve en büyük kopukluğun da halifeliğin kaldırılması meselesinin olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Kazım Paşa, yapılacak olan inkılaplara karşısında daha muhalif bir görüntü sergilemiştir.¹⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Kazım Paşa'ya karşı olan bu izleniminin, şimdi değil daha öncesinden oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim Kazım Paşa, saltanatın bekasının gerekli olduğunu her ortamda dile getirmiştir. Aynı gerekçeyi, kendisini 27 Aralık 1919 günü ziyarete gelen İngiliz Albay Rawlinson'a da söylemiştir. Kazım Paşa da, halifeliğin de bekası hakkında aynı düşüncelere sahiptir.¹⁰¹ Bunu Kazım Paşa'nın 1921 yılının Temmuz ayında Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta da görmekteyiz. Kazım Paşa, telgrafta kişisel çekincelerini dile getirirken aynı zamanda Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesinin itirazlarını da sıralamıştır. Bu itirazlar arasında en önemli meselenin, hilafet ve saltanatın kaldırılarak Cumhuriyet'e geçilmesinden endişe edildiği olarak belirtilmiştir. Kazım Paşa, bu işten ve bu düşünceden vazgeçilmesini söylemiş, eğer aksi bir durum yaşanırsa bunun düşmanların işine yarayacağını ifade etmiştir. Kazım Karabekir Paşa'ya göre, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, saltanat ve halifeliği kaldırmayı ve yerine Cumhuriyet'i getirme niyeti gütmektedir. Kazım Karabekir Paşa, devletin idare şekline dair yapılacak olan değişikliklerin idari ve askeri rical yanında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne de görüşlerinin sorulması gerektiğine değinmiş ve

⁹⁹ Kocahanoğlu, Atatürk-Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, s.282, 298-300.

¹⁰⁰ Özdemir, a.g.m., s.143.

¹⁰¹ Şarika Gedikli Berber, "Kâzım Karabekir'in Saltanat Ve Hilâfetin İlğasına Olan Tavrının Düşündürdükleri", The Journal of Academic Social Science Studies, 6(4), Nisan 2013, s.448.

bu görüşlerin en son TBMM’de genel olarak değerlendirilmesini istemiştir.¹⁰²

Mustafa Kemal Paşa, halifeliği kaldırmadan önce 1924’ün Ocak ayında dönemin önde gelen siyasi kişileriyle toplantılar yapmış ve bu konuda fikirlerini sormuştur. Bunlar arasında Kazım Karabekir Paşa yoktur.¹⁰³ Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa, kendisiyle birlikte diğer arkadaşlarının artık Mustafa Kemal Paşa’nın, daha fazla neler yapabileceği konusunda büyük bir endişe halinde beklediklerini ifade etmiştir.¹⁰⁴ Rauf Bey, meclis içindeki yaşanan ikili siyasi kutuplaşmalarda, genel olarak tarafsız kalmıştır. Fakat onun fikir olarak daha çok gelenekçilerin oluşturduğu ikinci gruba sempati beslediği bilinen bir gerçektir. Nitekim onun İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığı’na seçilmesinde de gelenekçiler destek vermiştir. Hatta kendisi meclis içindeki hem birinci hem de ikinci grupta bulunan milletvekilleriyle iyi ilişkiler geliştirmiş ve çoğu zaman bu iki grup arasında yaşanan anlaşmazlıklarda ve siyasi krizlerde de ara buluculuk rolü üstlenmiştir. Her daim itidalli davranan Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın devrimleri söz konusu olduğunda, onu fazla radikal ve acele karar alan bir insan olarak nitelendirmiştir.¹⁰⁵

Halifeliğin kaldırıldığı gün Tevhid-i Tedrisat Yasası kabul edilerek eğitim-öğretim birleştirilmiştir.¹⁰⁶ Artık okullarda eğitim laik bir biçimde verilmeye başlanılmış ve öğrenciler milli bir bilinçle yetiştirilmek istenilmiştir. Çaycı’ya göre, Atatürk hayatta en hakiki mürşit bilim demiş ve öğrenciler bilime yönlendirilmiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyet ideolojisine uygun yeni bir insan tipi oluşturulmak istenilmiştir. Çaycı, bunun gerekçelerinden birinin de rejimin geleceğini garanti altına

¹⁰² Serkan Ünal, “Mustafa Kemal Paşa’nın Yol Arkadaşlarının Cumhuriyet’in İlanına Tepkiler”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7(3), Kasım 2017, s.670-671.

¹⁰³ Akyol, Ama Hangi Atatürk, s. 433.

¹⁰⁴ Mumcu, Kazım Karabekir Anlatıyor, s.130-131; Kocahanoğlu, Atatürk-Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası, s.510-511.

¹⁰⁵ Şaban Sitem Bölükbaşı, “Hüseyin Rauf Orbay”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 33, İstanbul, 2007, s.356.

¹⁰⁶Resmî Gazete, Kabul Tarihi: 03.03.1924, Kanun No: 430, 06.03.1924.

alınmak olarak belirtmiştir.¹⁰⁷ Paşaların ve Rauf Bey'in aslında sadece tepkisinin halifeliğe değil buna yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Rauf Bey'le Paşalar, Mustafa Kemal Paşa'ya göre daha muhafazakâr bir yapıya sahip kişilerdir. Onlara göre Mustafa Kemal Paşa'nın oluşturmaya gayret ettiği laik düzenin abartılarak, tehlikeli bir durumu ortaya çıkarabilirdi. Bunun ileri aşamaları ve ne getirip götüreceği konularında endişeleri olmuştur. Fakat Kazım Paşa haricinde diğer Paşalar, Mustafa Kemal ile aralarını düzeltirken ve bu konuda yaptıklarını takdir ederken, Kazım Paşa'nın o günkü fikri yapısını koruduğu bilinmektedir. Hala laikliğin ve bu düzenin abartıldığı konusunda eleştirileri vardır. Cumhuriyet ilan edildiği sırada Rauf Bey, Kazım, Ali Fuat ve Refet Paşaların hala devlette resmi olarak görev yapan kişilerdir. Paşalarla Rauf Bey'in halifeyi ziyaret etmesi Cumhuriyet'e düşman olan kişileri harekete geçiren bir neden olduğunu söylemek mümkündür.

Uyar, Türkiye'de daha Cumhuriyet'in ilan edilmesinden dolayı başlayan tartışmalar unutulmamışken, akabinde halifeliğin kaldırılmasından sonra çok ciddi bir kutuplaşma hareketinin başladığını belirtmiştir. Artık Paşalar, Mustafa Kemal Paşa'nın tarafında değil karşısında muhalefet olarak yer almışlardır. Aslında Mustafa Kemal Paşa, halifeliği kaldırdıktan sonra, kendisine karşı oluşan bu muhalefeti çok dikkate almamıştır. Çünkü o, oluşturduğu hükümetin meşruiyetinin, Milli Mücadele'yi yürüten, zafere eriştiren Müdafaa-i Hukuk temelinden geldiğini bildiği için, Paşalarla Rauf Bey'e değil, buna güvenmiştir.¹⁰⁸ Halil İnalıcık'a göre Rauf Bey, Kazım Karabekir ve diğer Paşaların halifeliğin kaldırılma sürecinde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan tutumları ve bu konuda karşısında yer almalarının temel nedeni; Mustafa Kemal Paşa'nın tek başına devleti yönetmesini engellemek ve onun bu isteğinin önüne geçmek istemelerinden kaynaklanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, halifeliği kaldırmış ve böylece iktidarını daha da güçlendirmiştir. Halifeliği kaldırması aynı zamanda Mustafa Kemal

¹⁰⁷ Abdurrahman Çaycı, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun (Öğretimin Birleştirilmesi Yasası) Atatürk İnkılâpları İçindeki Yeri ve Önemi", Türkiye Cumhuriyeti'nin Lâikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995, s.31.

¹⁰⁸ Hakkı Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999, s.75.

Paşayla, diğer Milli Mücadele liderlerinin ayrılığını da kesinleştirmiştir.¹⁰⁹

Refet (Bele) ve Ali Fuat (Cebesoy) Paşaların Halifeliğın Kaldırılması Olayına Bakışı

Refet Paşa¹¹⁰ Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra, İstanbul'a TBMM temsilcisi olarak gönderilmiştir. Aynı zamanda saltanat kaldırıldığında, bunu TBMM temsilcisi olarak son padişah Sultan Vahdettin'e bildirme görevi de ona tevdi edilmiştir. Refet Paşa'nın bu görevi padişaha çok naif bir şekilde onu kırmayacak bir eda ile söylediği bilinmektedir. Önce Yıldız Sarayı'na gitmiş ve kendisini bekleyen Sultan Vahdettin'in yanına, eskiden olduğu gibi selamlayarak girmiş ve ona tazimde kusur etmemiştir. Bir ara Vahdettin'e '*halife Hazretleri*' diye hitap etmiştir. Fakat Sultan Vahdettin '*halife Hazretleri*' hitabına çok sinirlenmiş ve ona sert bir ses tonuyla, Paşa "*saltanatsız bir hilafeti hanedanımızın en aciz bir ferdinin bile kabul etmeyeceğine emin olabilirsiniz*" diye cevap vermiştir. Vahdettin, saltanatın kaldırılması karşısında biriktirdiği öfkeyi, Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak Refet Paşa'ya göstermiştir. Kişisel olarak onunla bir husumeti bulunmamakla beraber, anlık gösterdiği bu öfke zaten Refet Paşa tarafından görmezden gelinmiştir. Refet Paşa, TBMM adına 4 Kasım günü, İstanbul Hükümeti'ne el koymuş ve İstanbul'da bulunan bütün devlet idaresinin Ankara'ya bağlandığını bildirmiştir. Böylece uzun süredir devam eden çift başlı yönetim sona ermiştir. Türklerin tek temsilcisi artık TBMM olmuştur. Refet Paşa, o sıkıntılı günlerde ve zor

¹⁰⁹ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.127,129.

¹¹⁰ Refet Paşa, Milli Mücadele'yi yöneten komutanların başında gelmektedir. Büyük Taarruz'un akabinde Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra TBMM Hükümeti adına 9 Ekim 1922'de, Doğu Trakya'yı, teslim almak için görevlendirilmiştir. Yapılan bir takım hazırlıklardan sonra 19 Ekim günü Kabataş Rıhtımından İstanbul'a ayak basmıştır. Refet Paşa'nın, İstanbul'da yapmış olduğu konuşma onun artık bundan sonraki çizgisinin ne olacağı konusunda bize fikir vermektedir. O, Osmanlı hanedanının ülkeyi ve milleti büyük bir felaketin içine sürüklediğini belirtmiş ve artık "*Hâkimiyet hakanın değil ancak ve ancak milletindir*" diyerek, saltanat devrinin ve hükümünün sona erdiğini açık bir şekilde söylemiştir. Murat Bardakçı, Şahbaba, Pan Yayıncılık, 3.Baskı, İstanbul 1998, s.224.

dönemlerde halifeliğin suiistimal edilmesini ve propaganda aracı olarak kullanılmasını engellemeye çalışmıştır.¹¹¹

Refet Paşa'nın, Abdülmecid halife seçildikten sonra ona aşırı saygı bağlılığı göstermesi, Mustafa Kemal Paşa ile arasını açmıştır. Hatta Refet Paşa'nın Konya isimli atı halifeye hediye etme olayı Nutuk'ta da yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa bunu, halife bulunan zatı, ümide düşürecek bazı sadakatkarane muameleler olarak nitelendirmiştir.¹¹² Çünkü o halifeye geleceğe dair ümit telkin edecek sözler sarf etmiş ve gelecekte tekrar siyasi gücü eline geçireceğine dair imalarda bulunmuştur. Ayrıca çok sevdiği atını halifeye hediye olarak sunduğunu da bildirmiştir.¹¹³ Bu olayın, Mustafa Kemal Paşa ile Refet Paşa arasında yaşanan kopuşun en büyük ilk belirtisi olduğunu söylemek mümkündür.

Siyasi çevrede Rauf Bey de olduğu gibi Refet Paşa da hem saltanatçı hem de hilafetçi biri olarak lanse edilmiştir. Refet Paşa kendisini hem saltanatçı hem de hilafetçi olarak yaftalamak isteyenlere; kendisinin geçmişte padişah tarafından üç kere idama mahkum edildiğini ve artık ülkenin geleceği için değil sadece şahsi menfaatleri için hüküm süren bir padişahın arkasından asla gitmeyeceğini belirterek, böyle bir adamın asla, saltanatçı ve hilafetçi olamayacağını söylemiştir.¹¹⁴ Nitekim Refet Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile kopuş süreci ona karşı muhalif bir cephede yer almasına zemin hazırlamıştır. Refet Paşa, Rauf Bey ve diğer Paşalarla birlikte, 17 Kasım 1924 tarihinde Türkiye'nin ilk muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. Refet Paşa, yıllar sonra dargın olduğu Mustafa Kemal Paşa ile barışmıştır. Hatta Mustafa Kemal Paşa; Rauf Bey, Refet, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa'ları kastederek, kendisine karşı isyan ettiklerini söylemiştir. Refet Paşa da, asla hiçbirinin kendisine isyan

¹¹¹ Bardakçı, a.g.e., s.237. Sultan Vahdettin, Osmanlı hanedanından herhangi birinin saltanat olmadan hilafeti kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Fakat bu konuda yanlış olduğunu görmekteyiz. Çünkü kendisi ülkeden ayrıldıktan sonra halifelik hanedandan birisi olan Abdülmecid Efendi'ye tevdi edilmiş, o da ivedilikle bu görevi kabul etmiştir.

¹¹²Nutuk, s.539.

¹¹³Feridun Kandemir, Siyasi Dargınlıklar, Cilt 2, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955, s.35-40.

¹¹⁴ Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s.66.

etmediğini belirterek, İsmet Paşa'yı kastederek, onu kıskandıklarını çünkü onu kendilerinin önüne geçirdiğini söylemiştir.¹¹⁵

Rauf Bey, Refet, Ali Fuat ve Kazım Paşalar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuş ve bu fırka bir süre sonra kapatılmıştır. İzmir suikastından sonra bu Paşalarla Rauf Bey siyaset dışına itilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Paşalarla ve Rauf Bey'le küs kalmıştır. Fakat bir süre sonra Refet ve Ali Fuat Paşa ile tekrar barışmıştır.¹¹⁶ Refet Paşa, 1936 yılına kadar Mustafa Kemal Paşa ile dargın kalmıştır. O tarihte, Çocuk Esirgeme Kurumu aynı yıl Ankara Palas'ta bir balo düzenlemiş, o baloda aynı masada Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ile Refet Paşa da yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa, burada bir konuşma yapmış ve eski arkadaşları ile aralarında kişisel bir husumetin olmadığını belirtmiştir.¹¹⁷

Ali Fuat Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile Harp Okulu'nda başlayan arkadaşlık serüveni, Milli Mücadele Dönemi'nde de devam etmiştir. Hem dost hem komutan olarak kader arkadaşı olmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya, Cumhuriyet ilan edilmeden önce Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde sohbet ettiklerinde saltanat ve halifelik hakkında düşünceleri sorduğunda henüz bir görüş ileri süremeyeceğini söylemiştir.¹¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, 1924 yılının Şubat ayında bir süre İzmir'de kalmış ordu ve basından halifeliğin kaldırılması konusunda destek istemiştir. İzmir'den ayrılacağı gece Ali Fuat Paşa'ya halifeliğin kaldırılmasına karar vereceğini söylemiş ve kendisinin bu konu hakkında ne düşündüğünü sormuştur. Ali Fuat Paşa ise bunun laiklik ve demokrasinin icabı olduğunu belirterek kendisinin de halifeliğin kaldırılmasına taraftar olduğunu söylemiştir.¹¹⁹ Saltanat ve halifeliğin kaldırılması hakkında önceden olumsuz tavır takınan Ali Fuat Paşa'nın, burada Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermesi derhal tatbik etmesi konusunda ki teşvikleri takdire şayan bir gelişmedir.

¹¹⁵ Hikmet Bayur, "Atatürk'ten Anılar", Belleten, Cilt LII, Sayı 204, Kasım 1988, s.951.

¹¹⁶ Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s.108-110.

¹¹⁷ Kemal Arıburnu, Atatürk ve Çevresindekiler, 2.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995, s.53.

¹¹⁸ Nutuk, s.521.

¹¹⁹ Ali Fuat Cebesoy, Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete, Temel Yayınları, İstanbul, 2011, s. 465.

Fakat Rauf Bey ve diğer Paşalarda da olduğu gibi, Ali Fuat Paşa'nın da Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra yaşanan süreçte Mustafa Kemal Paşa ile siyasi anlaşmazlıklara düşmüştür. Çünkü Cumhuriyet ilan edildiği sırada Milli Mücadele'nin en ön saflarında görev almış liderler, Ankara'da değillerdi. Onlar, kendilerinin bu şereften mahrum bırakılmasına içerlemişlerdir. Bunun dışında artık Mustafa Kemal Paşa, onları bırakarak kendisine yeni yol arkadaşları seçmiştir. Nitekim tüm bu olanlar Milli Mücadele kumandanlarını olumsuz etkilemiş ve kendilerini köşeye atılmış hissetmelerine yol açmıştır. Birde Paşalar, anılarında bu ayrılık sürecine değinmişler; cumhuriyetin demokrasiye değil, zümre hakimiyetine doğru evrildiğinden şüphelendiklerini yazmışlardır.¹²⁰ Fakat daha sonra Paşalardan ilk olarak Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile olan arasındaki dargınlığı gidermiş ve kendisi siyasî dargınlıklarda arabuluculuk yapmak gibi gönüllü bir faaliyet içine girmiştir. Ali Fuat Paşa önce Mustafa Kemal Paşa ile Refet Paşa'yı barıştırmış ve akabinde ise Rauf Bey ve Kazım Paşa'yı da bizzat Mustafa Kemal Paşa ile görüştürmek onlar arasında yaşanan küslüğü gidermek için çalışmalar yapmıştır.¹²¹ Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya'daki sofrasında birkaç kere Rauf Bey'den bahsetmiş ve Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in de tekrar aralarına katılmasını arzu ettiğini ifade etmiştir. Bu durumu Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'e iletmek için İstanbul'a gitmiş ve anlatmıştır.¹²²

Kandemir, Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın barışarak aralarını düzelttiğini belirtmiştir.¹²³ Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Paşa'nın da aralarını düzeltmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa'nın dil ve maarif işleriyle önceden beri uğraştığı ve bu konuda tecrübeli olduğu için¹²⁴ 24-31 Ağustos 1936 tarihinde İstanbul Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlenen Üçüncü Türk Dil

¹²⁰ Ayfer Özçelik, "Ali Fuat Cebesoy", Atatürk Ansiklopedisi, s.12-13. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-fuat-cebesoy-1882-1968/?pdf=3872> (Erişim Tarihi 22.07.2022).

¹²¹ Ayfer Özçelik, "Ali Fuat Cebesoy", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul, 1993, s.195.

¹²² Kocahanoğlu, Atatürk-Rauf Orbay Kavgası, s.599-600.

¹²³ Kandemir, Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay, s.152-158.

¹²⁴ Kazım Paşa'nın, eğitim-öğretim konusunda yapmış olduğu faaliyetler için Bkz: Nuri Köstüklü, Kâzım Karabekir ve Eğitim, Çizgi Kitabevi, Konya, 2007.

Kurultayı'na katılması için Kazım Paşa'ya bir davetiye göndermiştir. Kazım Paşa, davet edildiğine memnun olmuş ve Ali Fuat Paşa ile kurultaya gitmiştir. Kazım Paşa, kurultay salonunda Mustafa Kemal Paşa ile uzaktan selamlaşmasına rağmen, bir türlü salonda bir araya gelememiştir.¹²⁵

Atatürk, hayatının sonlarına doğru Kazım Karabekir Paşa'yla bir araya gelmek için bazı girişimlerde bulunmuş ama onun görüşmeyi istemediği bilinmektedir. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, gözden düşmesinin ve Milli Mücadele için yaptıklarının unutulmasından yakınmış ve bunu sorumlusu olarak Mustafa Kemal Paşa'yı görmüştür. Onun bu ruh hali ve Mustafa Kemal Paşa muhalifliği, siyasi ve sosyal yaşamını da derinden etkilemiş ve giderek yalnızlaşmasına yol açmıştır. Anılarında, İsmet, Fevzi ve Ali Fuat Paşaları, Mustafa Kemal Paşa'yla hareket ettiği için sıkça eleştirmiştir. Hatta Atatürk'ün cenazesine de katılmamıştır.¹²⁶

Bunun dışında Zürcher, Milli Mücadele'de ikinci rol oynayan Ali (Kılıç), Recep (Peker), Yunus (Nadi) Beylerin, Milli Mücadele sonrasında bu Paşaları devre dışında bırakmaya çalıştıklarını da bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'yı bunlardan soğutmak için bir takım girişimlerde bulduklarını belirtmiştir. Bundan dolayı Rauf Bey ve Paşalar Mustafa Kemal Paşa'ya gönül koymuşlardır. Rauf Bey ve Paşalar, özellikle kendilerinin yerine İsmet Paşa'nın daha ön plana çıktığı serzenişinde de buldukları görülmüştür. Lozan Konferansı'nda temsilci olarak kendilerinden birinin gitmesinin daha adaletli daha yerinde olacağını düşünmüşlerdir. Fakat Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa'yı Lozan'a temsilci olarak gitmesine karar verdikten sonra Paşalarla Rauf Bey'in artık Mustafa Kemal Paşa'ya yapmış olduğu faaliyetlere daha temkinli yaklaştıkları görülmüştür.¹²⁷

Kocahanoğlu'na göre, Lozan'a İsmet Paşa'nın gönderilmesi durumu, Mustafa Kemal Paşa'nın hem Paşalarla hem de Rauf Bey'le ilk

¹²⁵ "1936 Dil Kurultayı'nda Karabekir Atatürk'le Nasıl Konuşturulmadı", Tarih Konuşuyor, Cilt 2, Sayı 8, Eylül 1964, s.600-610.

¹²⁶ Okatan, 1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar, s.234.

¹²⁷ Eric Jan Zürcher, Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987, s.241-243.

ayrılıkların yaşanmasının başlangıcı olmuştur. Bu durum sadece ayrılık başlangıcı olmamış ayrıca İsmet Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında var olan ilişkilerin daha da iyileşmesinin önünü açmıştır. İsmet Paşa'nın Lozan'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgraflar incelendiği zaman diplomatik dille samimi ifadelerin iç içe geçtiği görülür. Onun, Mustafa Kemal Paşa'ya "*sevgili kumandanım, reisim, kardeşim, aziz kahramanım*" gibi cümlelerle hitap etmesi onları birbirine karşı daha da yakınlaştırmıştır.¹²⁸ Bu olumlu durum onun ileride 2. adam olmasına neden olmuştur.

Rauf Bey ve Paşalar, kendi yerlerine artık İnönü'nün geçtiği durumunu da oldukça içlermişlerdir. Artık devlet meselelerinde belirleyici olan Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa olmuştur.¹²⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın, halifeliğin kaldırılmasından sonra eski arkadaşlarıyla zaten var olan fikri ayrılıkları ve bağının kopması resmîleşmiştir. Paşalarla Rauf Bey, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Artık Mustafa Kemal Paşa ve eski arkadaşları arasındaki mücadeleler iktidar-muhalefet formatında yürütülmüştür. Fakat bu partinin eski rejime bağlı olan saltanat taraftarları, İstanbul Hükümetleri'nin eski devlet memurları, açıkta kalmış işsiz askerler, yeni düzenden hoşnut olamayan kişiler, bütün mallarına hükümet tarafından el konulan tarikat mensupları tarafından desteklenmesi, Cumhuriyet'in geleceğini tehdit etmiştir.¹³⁰ Bu durum da Mustafa Kemal Paşa'nın, arkadaşlarına karşı tavır almasının en başta gelen nedenlerinden biri olmuştur. Çünkü Milli Mücadele niçin verildi şuan ne yapmak istediklerine anlam verememiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'yi beraber yürüttüğü Paşaların gerek Cumhuriyet'in ilan ediliş şekline olan itirazlarını, gerekse de halifeliğin kaldırılması gibi meselelerde takındıkları tavır Nutuk'ta eleştirmiştir. Hatta Nutuk'ta Rauf Bey, Kazım, Ali Fuat ve Refet Paşalardan olumsuz kişiler olarak bahsedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Rauf Bey'den 157, Refet Paşa'dan 70, Kazım Paşa'dan 44 ve

¹²⁸ Kocahanoğlu, Atatürk-Rauf Orbay Kavgası, s.380-385.

¹²⁹ Uyar, Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, s.81.

¹³⁰ Bal, a.g.m., s.77.

Ali Fuat Paşa'dan ise 23 defa olumsuz çerçevede ele almış ve o bağlamda değinmiştir.¹³¹

Son söz olarak Kazım Paşa, I. Ordu Müfettişliğinde bulunduğu sırada gerçekleşen halifeliğin kaldırılması olayına çok içerlemiş, ne orduda ne de siyasette kendisine danışılmadığını söylemiştir. Hatta Kazım Paşa, bu durumu kendi yetkilerinin de hiçe sayılması olarak değerlendirmiş ve her şeye Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Fevzi Paşa üçlüsünün karar verdiğini ve diğerleriyle kendisinin ötekileştirildiğini belirtmiştir. Bu nedenlerle askerlikten ayrılarak, milletvekili olmaya karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Paşa'nın askerlikte kalması için ısrar etmiş ve istifasını kabul etmemesine rağmen o, kararının kesin olduğunu söylemiştir. Onu, 30 Ekim günü II. Ordu Müfettişi olan Ali Fuat Paşa'nın, askerlikten istifa etme dilekçesi ve milletvekili olma dileği takip etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'yı, hem Kazım Paşa'nın hem Ali Fuat Paşa'nın art arda gelen istifaları, bir planın parçası olduğu kanısına sevk etmiştir. Bir yıl öncesinde de Rauf Bey, hükümet başkanlığından çekilmiş ve sonrasında yaşanan bu gelişmeler Rauf, Kazım, Ali Fuat ve Refet Paşalarla, diğer bazı kişiler tarafından bir takım planlar tasarlandığı düşüncesini güçlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın endişelerinde yersiz olmadığı görülmektedir. Aslında öncesinde de var olan bu muhalefet, halifeliğin kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa karşısında birleşerek güçlenmiştir. Bu muhalif grubun liderlerini ise 1919 Haziran'ında Amasya'daki gizli toplantıda Mustafa Kemal Paşa ile birlikte olan Rauf Bey, Ali Fuat, Refet Paşa ve Kazım Paşalar oluşturmuştur.¹³²

Sonuç

Osmanlı Devleti, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla beraber resmen sona ermiştir. Fakat saltanat kaldırılmasına rağmen halifeliğin devam etmesine izin verilmiştir. Halife Abdülmecid Efendi'nin, padişah gibi davranması ve hükümetten bağımsız işlere girişmesinden dolayı, artık hilafet makamının milli egemenliğe engel teşkil ettiği, devletin de geleceği açısından büyük sıkıntıları ortaya çıkardığı görülmüştür. Bunun yanında Rauf Bey, Refet, Ali Fuat ve Kazım Paşaların halifeyi

¹³¹ Hakan Uzun, Atatürk ve Nutuk, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006, s.450.

¹³² Gedikli, a.g.m., s.456-457.

ziyaret etmeleri durumu da hem hükümet hem de basın tarafından ciddi tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Refet, Ali Fuat ve Kazım Paşalar asıl meslekleri olan askeri sahada da büyük komutanlardır. Mustafa Kemal Paşa ile olan arkadaşlıkları eskiye gitmekle birlikte, Milli Mücadele'nin en başından sonuna kadar Mustafa Kemal Paşa'ya ve Milli Mücadele'ye çok büyük destek vermişlerdir. Milli Mücadele'nin komutanı olarak Mustafa Kemal Paşa'yı tanımışlar ve onun komutası altında Anadolu'da düşmana karşı verilen büyük zaferi kazanmışlardır. Hiçbir kimse bu Paşaların vatansever, büyük ve başarılı bir komutan olduklarını inkar edemez. Nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, bu Paşalar, Türk askeri ve siyasi tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Bu nedenle bu çalışmanın konusunu dönemin baş aktörü Mustafa Kemal Paşa ile Milli Mücadele'nin liderleri Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Refet Bele Paşa arasında geçen halifeliğin kaldırılmasına dair tartışmalar oluşturmaktadır. Bu Paşaların ve Rauf Bey'in Milli Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa ile ciddi bir sorun yaşadıklarını söylemek zordur. Milli Mücadele Dönemi'nde lider olarak seçtikleri Mustafa Kemal Paşa ile uyumlu bir şekilde hareket etmelerine rağmen Milli Mücadele sonrasında Mustafa Kemal Paşa ile fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. Daha öncesinden bilinen bu fikir ayrılıkları artık gözle görülür bir biçimde belirginleşmiştir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa Türkiye'yi çağdaşlaştırmak için radikal adımlar atarken, Paşalarla Rauf Bey'in eski usulün devam ettirilmesinden yana bir tavır takındıkları görülmüştür.

Gerek dönemin ruhundan gerekse de Mustafa Kemal Paşa ile farklı düşündüklerinden dolayı, her iki taraf arasında yaşanan fikir ayrılıkları henüz yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk yıllarına damga vurmuştur. Mustafa Kemal Paşa, saltanatın kaldırılmasından sonra Paşaların ve Rauf Bey'in bilinçli bir şekilde halifeyi ziyaret ederek, halifeye çok saygın davranması durumunu şiddetli şekilde eleştirmiş ve bu durumu onların eski yönetim anlayışını devam ettirmek arzusu şeklinde yorumlamıştır. Bu meseleden dolayı o, Rauf Bey'le ve Paşalarla arasına mesafe koymuştur. Paşalar ve Rauf Bey ise henüz Cumhuriyet'in ilan edilme meselesini tartışırken ve bu durumu içlerine sindirememişlerken, kısa bir süre sonra halifeliğin ilga edilmesi

olayıdan dolayı Mustafa Kemal Paşa ile olan bağlarını koparmıştır. İşte iki tarafın da aralarının tamamen bozulmasına neden olan asıl gelişmenin bu olduğunu söylemek mümkündür. Paşalar, 14 asır boyunca devam eden halifeliğin ilga edilmesini, fazla radikal ve acele alınan bir karar olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, halifeliğin kaldırılması sürecinde ve sonrasında Paşaların ve Rauf Bey'in eleştirilerinin haksız olduğunu ileri sürmüş, milli egemenliğin önündeki en büyük engellerden birisini kaldırdığını savunmuştur.

Paşalar, genel olarak halifeliğin kaldırılması olayını zamansız olarak nitelendirmişlerdir. Bunun yanında böyle önemli bir karar alınırken kendilerine danışılmadığından çok yakınmışlardır. Halifeliğin kaldırılması olayına, Paşalarla Rauf Bey tepki gösterirken en çok tepkiyi Kazım Karabekir Paşa'nın verdiği görülmüştür. Kazım Paşa'nın, halifeliğin kaldırılışına dair ileri sürdüğü eleştiriler ve sonrasında yaşanan gelişmeler Mustafa Kemal Paşa ile ömür boyu küs kalmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, diğer Paşalarla arasını bir şekilde düzeltmiş fakat Kazım Karabekir Paşa'yla da düzeltmek istemesine rağmen, o barışmak istememiştir. Bunlar arasında en erken barıştığı kişi Ali Fuat Paşa olduğu görülmüştür. Hatta ona, İzmir suikastı yargılamalarında, aralarında o olduğu için diğer Paşaların da idam edilmesine engel olduğunu söylemiştir. Çünkü Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu inkılaplara diğer Paşalar kadar tepki göstermemiş ve daha itidalli davranmıştır.

Ali Fuat Paşa, kendisinden sonra Refet Paşa'yla Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmıştır. Çalışma içinde de belirtildiği gibi olaylar karşısında her ne kadar tavır alsalar da Mustafa Kemal Paşa'ya karşı en itidalli davranan kişilerin Ali Fuat ve Refet Paşalar olduğu görülmüştür. Bu nedenle diğerlerine göre çok erken dönemde Mustafa Kemal Paşa'yla aralarını düzeltmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın, Rauf Bey'le de barışmasına da Ali Fuat Paşa öncülük etmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini tekrar aralarında görmek istediğini belirtmiştir. Her ne kadar Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya Kazım Karabekir Paşa gibi çok tepkili olsa da Mustafa Kemal Paşa'nın vefat etmesinden nerdeyse 3 yıl önce aralarını düzeltmiş fakat eskisi gibi siyasi ve politik alanda ortada gözükmemeye gayret etmiştir.

Halifeliğin kaldırılmasından dolayı Mustafa Kemal Paşa ile Milli Mücadele liderlerinin arasında ortaya çıkan sorunların temelini şu esaslar oluşturmuştur: En başta Mustafa Kemal Paşa'nın siyaseten çok güçlendiğini görmüşler, onun her istediğini yapmasından ve sonraki atacağı adımları kestirememelerinden yakınmışlardır. Sonra ise Milli Mücadele liderlerinin inkılap hareketlerine daha çok akılcı değil de duygusal bakmaları ve Mustafa Kemal Paşa ile metotlarının daha farklı olmalarından kaynaklanmıştır. Bunun dışında Mustafa Kemal Paşa'nın zaferden sonra kendisine yeni yol arkadaşları seçmesi, Cumhuriyet'in ilanı ve halifeliğin kaldırılması gibi çok önemli konularda Paşalarla ve Rauf Bey'le istişare etmemesi de diğer nedenler olarak gösterilebilir. Hatta halifeliğin kaldırılması olayı Mustafa Kemal Paşa'yla Rauf Bey ve Paşalar arasındaki kopuşu resmi hale getirmiştir. Bütün bunlar Milli Mücadele liderlerinin, kendilerini köşeye atılmış ve vatan için yaptıklarının unutulmuş olması hissine kapılmalarına yol açmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi,
S: 1879, Dosya 245-1, Fon 30.18.1.1, Yer 5.30.15.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi,
Fon 51.0.0.0, Yer 13.113.62, Tarih 19.11.1922.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt III, Devre I, İctima III, Birleşim 140, 18 Kasım 1922.

TBMM Zabıt Ceridesi, CİLT 1, Devre 2, İctima 5, 16 Ağustos 1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, C:2, Devre:II, İ:1, Birleşim 35, 13 Ekim 1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Celse III, İctima 1, 29 Ekim 1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 7, Devre: 2, İctima 2, TBMM Matbaası, Ankara 1970.

Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Mayıs, 1920.

Hâkimiyet-i Milliye, 19 Kasım 1922.

Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ekim 1923.

İkdâm, 1 Mart 1924.
 İkdâm, 4 Mart 1924.
 İrâde-i Milliye, 22 Nisan, 1920.
 İstikbal Gazetesi, 12 Kasım 1923.
 Milliyet, 22 Mayıs 1933.
 Peyâm-ı Sabah, 11 Nisan 1920.
 Takvim-i Vekâyi, 11 Nisan 1920.
 Tanin, 10 Kasım 1923.
 Tanin, 5 Aralık 1923.
 Tevhîd-i Efkâr, 14 Ekim 1923.
 Tevhid-i Efkâr, 16 Ekim 1923.
 Tevhîd-i Efkâr, 11 Kasım 1923.
 Tevhîd-i Efkâr, 5 Aralık 1923.
 Tevhîd-i Efkâr, 13 Kasım 1923.
 Tevhîd-i Efkâr, 4 Mart 1924.
 Vakit, 11 Kasım 1923.
 Vakit, 13 Kasım 1923.

Kitap ve Makaleler

- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Avcı, Casim, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul, 1998.
- Akbulut, Dursun Ali, *Saltanattan Ulusal Egemenliğe Saltanat, Hilâfet ve Millî Hâkimiyet*, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akgün, Seçil, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *IX. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt, TTK., Ankara, 1989.
- Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Altuğ, Yılmaz, *Türk İnkılâp Tarihi (1919-1938)*, Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1997.
- Ardakoç, M. Kâmran, *Hilafet Meselesi*, Petek Yayınları, İstanbul, 1955.
- Arıburnu, Kemal, *Atatürk ve Çevresindekiler*, 2.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1995.
- Armaoğlu, Fahir, "Hilafetin Dış Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41, Temmuz 1998, s.347-358.
- Arnold, Sir Thomas Walker, "Halife", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, MEB. Yayınları, İstanbul, 1950.
- Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Editörler Nejat Bayramoğlu, Kurtuluş Güran), 1. Baskı, Kaynak Yayınları, Ankara, Eylül 2015.

Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi-II, (Editör: Cezmi Eraslan), T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3038, Açık öğretim Fakültesi Yayını No: 1988, Eskişehir, 2015.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Haz. Ali Sevim-İzzet Öztoprak-M. Akif Tural), ATAM Yayınları, Ankara, 2006.

Atay, Falih Rifki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal*, (1919-1922) Cilt II, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

Aytepe, Oğuz, "Yeni Belgelerin Işığında Halifelik Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s.15-29.

Bal, Rıdvan, "Propagandadan Hakikate Bir Tarihçinin Dramı: Arnold Joseph Toynbee", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Cilt 12, Sayı 24, 2013, s.61-91.

Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, 3.Baskı, İstanbul, 1998.

Baysan, M. Galip, *Türkiye'de Demokrasi'nin Kuruluşunda Ordunun Rolü (İkinci Kitap: 1918-1950)*, Üniversiteliler Ofset, İzmir 2003.

Bayur, Hikmet, "Atatürk'ten Anılar", *Bellekten*, Cilt LII, Sayı 204, Kasım 1988.

Berber, Şarika Gedikli, "Kâzım Karabekir'in Saltanat Ve Hilâfetin İlgasına Olan Tavrının Düşündürdükleri", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6(4), Nisan 2013, s. 443-460.

Bölükbaşı, Şaban Sitem, "Hüseyin Rauf Orbay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33, İstanbul, 2007.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, Temel Yayınları, İstanbul, 2011.

Çaycı, Abdurrahman, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun (Öğretimin Birleştirilmesi Yasası) Atatürk İnkılâpları İçindeki Yeri ve Önemi", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Lâikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1995.

Çelik, Kemal, "Milli Mücadelede İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 10, Sayı 40, Kasım 2007, s.569-613.

Duman, Selçuk, "Mustafa Kemal'de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu Ve Cumhuriyet'in Nitelikleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 14, No 1, Mart 2006, s.245-264.

Elmacı, Mehmet Emin, "Laiklik Kavramı ve Türkiye'de 3 Mart 1924 Yasalarına Kadar Gelişimi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 11, Sayı XXXIV, 2018, s.767-805.

Engin, Vahdettin, *Hesaplaşma -Atatürk ve Muhalefet Arasındaki İktidar Mücadelesinde Son Hamle: İzmir Suikastı-*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011.

Eroğlu, Hamza, *Atatürk ve Cumhuriyet*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Gümüšođlu, Hasan, *Osmanlı Hilafeti ve Kaldırılması*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2000.

Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997.

Güz, Nurettin, *Türkiye'de Basın İktidar İlişkileri (1920-1927)*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1991.

İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev: Z. Kadiri Ugan, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1990.

Kandemir, Feridun, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965.

Kandemir, Feridun, *Siyasi Dargınlıklar*, Cilt 2, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.

Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Karabekir, Kazım, *Günlükler 1906-1948*, II. Cilt, Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası İnkılap Hareketlerimi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Cilt I, Emre Yayınları İstanbul, 1993.

Keyman, E. Fuat, "Türkiye'de "Lâiklik Sorununu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme", *Doğu Batı*, Yıl 6, Sayı 23, Mayıs- Haziran-Temmuz 2003, s.113-130.

Kırmıt, Ömer Faruk, "İzmir'in İşgalinden Sonra Yapılan Büyük Sultan Ahmet Mitingleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/4, Aralık 2020, s.1325-1343.

Kinross, Lord, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev: Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1994.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *Atatürk-Rauf Orbay Kavgası*, Temel Yayınları, 2018.

Kocahanoğlu, Osman Selim, *Atatürk-Karabekir Kavgası, Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Temel Yayınları, İstanbul, 2013.

Köstüklü, Nuri, *Kâzım Karabekir ve Eğitim*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2007.

Kutay, Cemal, *Sisli Tarihimiz*, Cilt II, Özkaya Matbaası, İstanbul, 1976.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Metin Kıratlı, TTK., Ankara, 2004.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev: Hakkı Dursun Yıldız, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Mazıcı, Nurşen, *Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, Dilmen Kitabevi, İstanbul, 1984.

Meray, Seha L.- Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1982.

Mumcu, Ahmet, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınları, İstanbul, 1993.

Okatan, Çağatay, *1918-1938 Yılları Arasında Atatürk İle İkili İlişkilerinde İnönü, Karabekir, Orbay ve Okyar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, Cilt II, Emre Yayınları, İstanbul, 2004.

Öke, Mim Kemal, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası Hilafet Hareketi*, İstanbul, 1999.

Öz, Mustafa, "Ağa Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul, 1998.

Özçelik, Ayfer, "Ali Fuat Cebesoy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul, 1993.

Özçelik, Ayfer, "Ali Fuat Cebesoy", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ali-fuat-cebesoy-1882-1968/?pdf=3872> (Erişim Tarihi 22.07.2022).

Özdemir, Ali Ulvi, "Kazım Karabekir'in Muhalefete Geçiş ve Bu Süreçte Devlet Tarafından İzlenmesi", *CTAD*, Yıl 15, Sayı 30, Güz 2019, s.135-167.

Özüçetin, Yaşar, "Milli Mücadele İçerisinde "19 Mayıs 1919", *G.Ü. Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5/2, 2004, s.65-74.

Özüçetin, Yaşar - Dağıstan, H. Mehmet, "Meclis Celse Zabıtlarında Kuva-yı Milliye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cilt IX, Sayı 20-21, 2010 (2011), s. 3-30.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Şahin, H. H. "Osmanlı Devleti İle Hindistan Müslümanlarının Tarihî Bağ ve Hindistan Hilafet Hareketi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 2019, s. 731-754

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1991.

Toynbee, Arnold, *Türkiye*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1971.

Tuna, Serkan, "İstanbul Milletvekili Ve Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul Ziyaretleri (1923-1924)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 103, 2021. S. 105-142.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

Türk İstiklal Harbi, II. Cilt Batı Cephesi 6.Kısım IV. Kitap İstiklâl Harbi'nin Son Safhası (18 Eylül 1922- 1 Kasım 1923), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

Uluğ, Naşit Hakkı, *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1975.

Uyar, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1999.

Uzun, Hakan, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Ülker, Mustafa Birol, "Mustafa Saffet Yetkin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul, 2013.

Ünal, Serkan, "Mustafa Kemal Paşa'nın Yol Arkadaşlarının Cumhuriyet'in İlanına Tepkiler", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), Kasım 2017, s.665-675,

Yalçın, Ercan , "Kurtuluş Savaşı Komutanları Ekseninde Cumhuriyet Rejimi Tartışmaları", *ÇTTAD*, X/22, Bahar-2011/Bahar, s.115-139.

Yavuz, Bige, "1924 Türkiye'sinde Devletin Siyasal Yapısını Laikleştirme Çalışmaları ve Karşı Tepkiler İle İlgili Bir İngiliz Belgesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, No: 11, Mayıs 1993.

Yaylagül, Gamze, "Halifeliğin Kaldırılmasının Hindistan Müslümanlarına Ve Türk Basınına Yansımaları", *Asya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, Cilt: 4, s.103-114.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.

Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

Extended Abstract

The caliphate turned into a sultanate after four caliphs and gained a political identity. The caliphate finally passed to the Ottoman Empire after the Egyptian campaign of Yavuz Sultan Selim in 1517. On November 1, 1922, the sultanate was abolished and a year later, on October 29, 1923, the Republic was proclaimed. On March 3, 1924, Turkey abolished the caliphate, which had been going on for 14 centuries. The abolition of the caliphate is one of the most important events in recent history. Although the discussions between the leading Pashas of the National Struggle and Sir Rauf and Mustafa Kemal Pasha have been comprehensively discussed, when the studies on the abolition of the caliphate are examined, it has been seen that the developments that took place between them remained superficial and were not adequately addressed. For this reason, the aim of the study is to comprehensively address, identify and describe the events that took place at that time. Mainly, the discussions about Kazım Karabekir Pasha, Refet (Bele) Pasha, Ali Fuat (Cebesoy) Pasha and Sir Rauf (Orbay) efforts to unite around the caliph after the abolition of the sultanate were examined. The evaluations about the reactions of the pashas and Rauf Bey towards the abolition of the caliphate were emphasized. In this study, the historical research method was applied in general. Archival documents, memoirs, newspapers of the period and various copyright-reviewed works were used in the study.

The word caliphate is used as a term in Islamic states, Hz. It is a presidential institution created to govern Muslims after the death of Muhammad. As it is known, Mr. After the death of Muhammad, four caliphs were elected. After the period of the four Caliphs, the caliphate turned into a sultanate and passed to the Umayyads between 656-750 and the Abbasids between the years 751-1258. Yavuz Sultan Selim conquered Egypt in 1517 and added the holy lands to the Ottoman lands. Thus, the role of representing the Islamic states of the world passed to the Ottoman Empire.

During the First World War, the Islamic world was tried to be drawn to the Ottoman side by declaring Jihad-ı Ekber by Mehmet V. However, this declaration of the caliph did not find a serious response in the Islamic world. The Ottoman Empire was defeated in the First

World War and withdrew from the war by signing the Armistice of Mudros on October 30, 1918. With Mustafa Kemal Pasha's landing in Samsun on 19 May 1919, a new process was entered. During the National Struggle Period, especially the sultan, who held the sultanate and the caliphate, put many obstacles in front of the TGNA army, which was fighting against the enemy in Anatolia. The Sultan did not fight the enemy, and the fact that those who acted with the Grand National Assembly of Turkey were given fatwas that they were enemies of religion interrupted the National Struggle at intervals. Especially, by using the religion of the Istanbul Government, Muslims were enabled to take a front against Mustafa Kemal Pasha and his entourage. Mustafa Kemal Pasha saw that both the sultanate and the caliphate institution were against his own people and cooperated with the enemy, and he understood that these outdated institutions meant nothing for the future. He waited for the right time to remove both.

The Turkish Grand National Assembly abolished the sultanate on November 1, 1922. The sultanate was abolished and the caliphate was not touched, but since Vahdettin went abroad, the office of the caliphate remained vacant. Instead of him, Abdülmecit Efendi from the dynasty was elected caliph. The election of Abdülmecit Efendi as the caliph was also approved by Rauf Bey. As a sign of goodwill that they were loyal to the caliph, the GNAT sent a delegation of 15 people, headed by Refet Pasha, to Istanbul. Mustafa Kemal Pasha informed Abdülmecit Efendi, who was elected as the new caliph, through Refet Pasha, about some rules that he had to obey and asked him to act carefully in this regard.

Since Sir Abdülmecit was elected as the caliph, he held a magnificent allegiance ceremony in Istanbul. This magnificent ceremony also delighted some conservative deputies in Ankara. However, some deputies reacted seriously to the caliph's gathering of sultanate regiments, claiming that the sultanate was abolished. It was seen that all these discussions continued until the abolition of the caliphate. It can be said that among the deputies who were delighted with the care shown to Abdülmecit Efendi, there were also the Pashas whom we describe as conservative. Although Mustafa Kemal Pasha knew that this situation would cause trouble, he wanted the caliphate

to continue for a while because of the reactions when he abolished the sultanate. However, both the loyalty of the Pashas to the caliph and the efforts of the people to gather around the caliph jeopardized the continuation of the republican regime. For this reason, Mustafa Kemal Pasha thought that he should act quickly before everything happened and that this institution should be abolished instead of the sultanate.

After the proclamation of the Republic, Sir Rauf took Refet Pasha and Adnan Bey with him and went to visit the Caliph Abdülmecid Efendi. He also said that the visit of Mustafa Kemal Pasha, Rauf and Adnan Beys and some commanders to the caliph caused hesitations in the country and this aroused some confusion in the public. He even complained that some people who glorified the caliph and the press were encouraged by these people's visits to the caliph. After that, some of the Istanbul press also wrote articles supporting the caliph. At that time, while allegations were circulating that the caliph would resign, news was published in the press that the caliph should not resign. In the Grand National Assembly of Turkey, Sir Rauf's visit to Caliph Abdülmecit Efendi, by taking some high-level commanders and bureaucrats, was on the agenda and caused great debates. Rauf Bey took the podium at the CHF meeting held on November 22, 1923 to clarify the debates that arose about him and stated that there was no political reason behind his visit to the caliph.

While the event of Sir Rauf's visit to the caliph was not forgotten in the political circle, Kazım Karabekir Pasha, nicknamed the Conqueror of the East, also visited the caliph, causing serious discussions. Kazım Karabekir Pasha went to Istanbul on 10-24 November 1923 for a visit. After visiting the caliph, Rauf Bey met with Kazım Pasha on Sunday, November 11, 1923, and the two old friends sat down and chatted. Kazım Pasha stated that during this conversation, Caliph Abdülmecid Efendi talked about the goodness of his father Abdulaziz and the evil of Vahdettin. However, he stated that the caliph said in a cowardly tone that if they do not want me to become the caliph and stay in this palace, I will go away. Kazım Pasha, in the same work, evaluated this attitude of the caliph and implied that he was trying to say that the caliph was trying to convey that he was implicitly threatened.

Mustafa Kemal Pasha found it dangerous that the caliphate affected not only the Muslims in Turkey but also the Muslims of the world and that it would continue in the future because it would cause foreign states to interfere in the internal affairs of the country. Mustafa Kemal Pasha was not mistaken in this thought and after a short while, some developments justified him. The major newspapers that dominated the Istanbul press published the letter written by Aga Khan, the leader of the Indian Muslims, to İsmet Pasha on November 24, 1923, about the caliphate. In this letter, which was published without permission, it was stated that the caliph should be given at least as much right as the pope, after praising the fact that the caliph is a person of Turkish descent and that he brought Turkey to a leading position among the Islamic states. Two points stand out in this letter. The first is to prepare the ground for the caliphate to be discussed in an international environment, and the other is to bring the caliphate institution to the fore and make it a political part of the newly established Republic of Turkey. Thus, in the future, both the way of meddling in Turkey's internal affairs will be paved and the state will be able to be transformed into a theocratic structure in the future, as it was in the Ottoman Empire. Of course, all this is against Mustafa Kemal Pasha's understanding of independence and secularism.

Mustafa Kemal Pasha; The fact that some circles wanted to glorify the caliph and give him authority above the parliament worried the situation. Mustafa Kemal Pasha no longer doubted that the caliphate institution was being used politically. According to him, those who could not stand against the proclamation of the Republic now tried to seize the caliphate. It has been understood that they will never stop no matter what. Because it is obvious that removing the caliphate will not be as easy as removing the sultanate. The people of Anatolia were sincere Muslims and therefore they were devotedly devoted to the caliph. Mustafa Kemal Pasha needs to follow such a policy that he can eliminate the developments that will emerge. In order to resolve this issue, he had to leave Ankara. Mustafa Kemal Pasha organized war games in Izmir on February 15, 1924. The main purpose of his being there came from the idea of abolishing the caliphate. To this end, he held regular meetings with both army commanders and members of the press.

After that, on March 3, 1924, the caliphate was abolished. Among the pashas, Kazım Pasha was one of the people who reacted the most to the abolition of the caliphate. Ten years after this event, Kazım Pasha's opposition to these reform movements was even reflected in the newspaper news. This is the case at Milliyet; It was complained that Kazım Pasha could not show the great success he had during the National Struggle in the great revolution movements that started after the end of the National Struggle. In fact, in the face of these reform movements, Kazım Pasha's perception was narrowed and his digestion stopped.

Mustafa Kemal Pasha said that during the abolition of the caliphate, he faced intense opposition from the Pashas and Sir Rauf, and that they chose Rauf Bey as a spokesperson in this process. According to Mustafa Kemal Pasha, the main desire of this opposition is to re-establish the constitutional administration with one of the Osmanoğulları at the head, not someone to be elected by the parliament in the future. Therefore, the Pashas managed the process through Sir Rauf, as they saw Rauf Bey as a person who would openly defend these ideas against Mustafa Kemal Pasha.

Refet Pasha's extreme devotion to Abdulmecid after he was elected caliph caused a rift with Mustafa Kemal Pasha. In fact, the event of Refet Pasha presenting a horse named Konya to the caliph was also included in the Nutuk. Mustafa Kemal Pasha described this as some loyal acts that would bring the caliph into hope. Refet Pasha was presented as both a sultan and a caliphate in the political environment, as was Rauf Bey. Refet Pasha, together with Rauf Bey and other Pashas, was among the founders of Turkey's first opposition party, Progressive Republican Party, on 17 November 1924. Refet Pasha reconciled with Mustafa Kemal Pasha, with whom he was offended years later. Even Mustafa Kemal Pasha; Sir Rauf said that they rebelled against him, referring to Refet, Kazım Karabekir and Ali Fuat Pasha. Refet Pasha also stated that none of them ever rebelled against him and, referring to İsmet Pasha, said that they were jealous of him because he put him ahead of them.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Gerçekleştirilen
Onarımların ICOMOS IWC 2017 Prensipleri Açısından
Değerlendirilmesi***

Süheyla Koç* – Deniz Mazlum**

(ORCID: 0000-0001-9551-452X - 0000-0002-3662-2034)

Makale Gönderim Tarihi
22.08.2022

Makale Kabul Tarihi
21.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Koç, S.- Mazlum D., “Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Gerçekleştirilen Onarımların ICOMOS IWC 2017 Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 866-903.

APA: Koç, S.-Mazlum, D. (2022). Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Gerçekleştirilen Onarımların ICOMOS IWC 2017 Prensipleri Açısından Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 866-903.

Öz

Türkiye’de ahşap mimarlık mirası, tarz ve teknik olarak çok çeşitlilik göstermektedir. Geçmiş 13. yüzyıla kadar uzanan ve daha çok İç Anadolu Bölgesi’nde bulunan geleneksel ahşap direkli camiler, Türk mimarlık tarihi

* Bu makale, Dr. Süheyla Koç’un İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü’nde Prof. Dr. Deniz Mazlum danışmanlığında, Prof. Dr. Keisuke Fujii (Tokyo Üniversitesi) eş danışmanlığında hazırlamış olduğu “The Impacts of Modernization Process on Conservation and Restoration of Traditional Wooden Religious Buildings: a comparative study between Turkey and Japan” başlıklı doktora tezi çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur.

15-16 Nisan 2019 tarihlerinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi KUDEB tarafından düzenlenen “Ahşap Yapılarda Koruma ve Onarım Sempozyumu 7” de sözlü olarak sunulmuş, özeti bildiri kitapçığında basılmış olup, tam metin bildiri yayınlanmamıştır.

* Mimar, Dr., Türkiye, suheylakoc@gmail.com.

Architect, PhD., Türkiye.

** Prof. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Türkiye, mazlum@itu.edu.tr.

Prof. Dr., İstanbul Technical University, Faculty of Architecture, Türkiye.

açısından büyük bir öneme sahip olmalarına rağmen, ayrıntılı araştırmalara konu olmamıştır. Bu kapsamda, Türkiye'deki en büyük ve en eski ahşap direkli cami olarak kabul edilen Beyşehir Eşrefoğlu Camii örnek yapı olarak seçilmiştir. 13. yüzyılın sonlarında inşa edilen cami, hem yapım tekniğinin detayları, hem de uzun tarihi boyunca uygulanan onarım çalışmaları sayesinde özgünlüğünü büyük ölçüde koruyarak sağlam bir biçimde günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada, öncelikle, ahşap mimarlık mirasının incelenmesi için bir metodoloji önerilmiştir. Bu makalede metodoloji kapsamında yer alan analizlerden biri ele alınarak, yapıda farklı dönemlerde gerçekleştirilen onarım çalışmalarının saptanıp değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Değerlendirme kriteri olarak, uluslararası kabul görmüş ve uygulanması tavsiye edilen ICOMOS Ahşap Komitesi'nin 2017'de yayınlanan ilkeleri baz alınmıştır. Bu ilkeler göz önünde bulundurularak onarım tarihinin incelenmesi ve saptanan farklı dönemler, aynı zamanda koruma yaklaşımlarına ilişkin değişen algı ve tutumları da göstermektedir. Değerlendirme sonuçları, hangi dönemdeki uygulamaların başarılı, hangilerinin başarısız olduğunu ve bunun altında yatan sebepleri göz önüne sermektedir. Onarım tarihi ve yapılan uygulamaların, güncel kriterler ışığında değerlendirilmesi geleneksel koruma tekniklerinin tespitinde kullanılabileceği gibi, onarım tarihinin koruma kararları alınırken daha kapsamlı incelenmesi daha başarılı onarım sonuçları elde edilmesine büyük katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık tarihi, Ahşap direkli camiler, koruma ve onarım, ICOMOS Ahşap Komitesi (IWC) 2017 Prensipleri, Beyşehir Eşrefoğlu Camii

The Evaluation of Repairs Executed in Beyşehir Eşrefoğlu Mosque in Consideration of IWC 2017 Principles

Abstract

The architectural heritage of wood in Turkey is very diverse in terms of style and technique. Although the traditional wooden pillar mosques, which date back to the 13th century and are mostly found in the Central Anatolia Region, have a great importance in terms of Turkish architectural history, they have not been the subject of detailed research. In this context, Beyşehir Eşrefoğlu Mosque, which is considered to be the largest and oldest wooden pillared mosque in Turkey, has been chosen as an exemplary structure. The mosque, which was built in the late 13th century, survived, almost intact, thanks to both the details of the construction technique and the repair works implemented during its long history. In this study, first of all, a methodology for the study of the architectural wooden heritage is proposed. In this article, it is aimed to determine and evaluate one of the analyzes within the scope of

the methodology and the repair works carried out in different periods in the structure. The evaluation criteria are based on the principles of the ICOMOS Wood Committee, published in 2017, which are internationally accepted and recommended to be implemented. These different periods also show the changing perceptions and attitudes on conservation approaches. The results of the evaluation reveal which period the applications were successful and which ones were unsuccessful and the underlying reasons for this. While the evaluation of the repair history and the practices in the light of current criteria can be used to determine traditional conservation techniques, a more comprehensive examination of the repair history when making conservation decisions will make a great contribution to achieving more successful repair results.

Keywords: History of Architecture, wooden pillared mosques, preservation and repair, IWC 2017 Principles, Beyşehir Esrefoglu Mosque

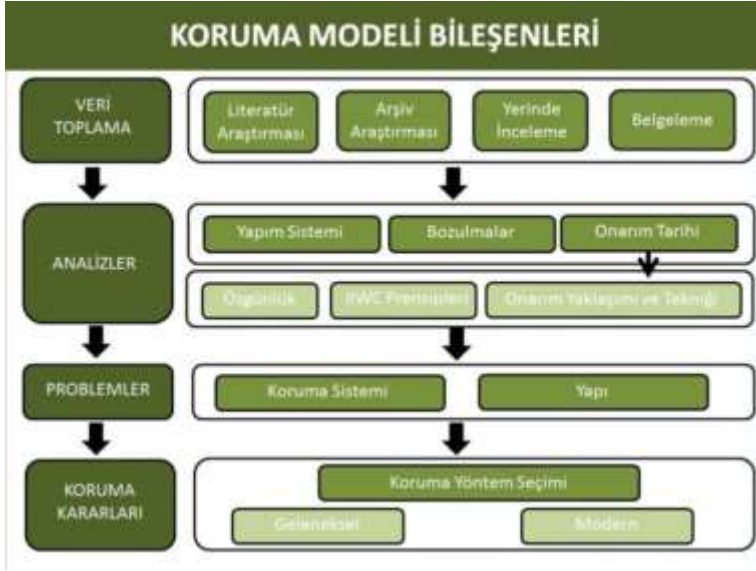
Giriş

Tarihi yapılar, öteden bu yana sahip oldukları kullanım değeri ve o toplumun verdiği anlamsal ve sembolik değerler sebebiyle günümüze kadar çeşitli yöntemlerle korunagelmiştir. 18. yüzyılda ortaya çıkan ve 19. yüzyılda gelişip yaygınlaşan çağdaş koruma öğretisi ile bunların yanı sıra belge değeri, anı değeri, kimlik değeri, ekonomik değer, mimari değer ve özgünlük değeri gibi ölçütler de önem kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla kadar geleneksel vakıf sistemi ile korunagelen yapılar modern koruma yaklaşımının doğuşu ile birlikte kurumlar ve yasalardaki düzenlemeler ile değişim ve gelişim göstererek uluslararası kabul gören yaklaşımlar benimsenmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Mimari korumanın ilk adımı mevcut durumun belgelenmesi ve yapıya ilişkin tarihsel araştırmaların yapılmasıdır. Mevcut durumun belgelenmesinde, geleneksel ve modern yöntemler bir arada kullanılırken, mimari korumaya ilişkin yapılan araştırmalar daha çok İstanbul merkezli ve kagir anıtsal yapılara odaklanmaktadır. Türkiye'de ahşap mimarlık mirası, tarz ve teknik olarak çok çeşitlilik gösterirken, bu yapıların nasıl incelenmesi gerektiği konusunda yapılan çalışmalar yeterli değildir. Bu kapsamda, Türk mimarlık tarihi açısından büyük bir öneme sahip, geçmişi 13. yüzyıla kadar uzanan Türkiye'deki en büyük ve en eski ahşap direkli cami olarak kabul edilen Beyşehir Eşrefoğlu Camii örnek yapı olarak seçilmiştir.

Mimari korumada bir diğer önemli adım olan tarihsel araştırmalar, arşiv verileri ve birincil kaynaklar kullanılarak, yapının geçmiş dnemlerdekini durumunu ve geçirdiği onarımları tespit etmek amacıyla kullanılmaktadır. Mevcut durumda bulunan veriler işığında onarım tarihi, sadece yapının tarihçesini belirleme de kullanılırken, yapılan uygulamaların ne derecede etkili olduğu, hangilerinin geleneksel sistemin bir devamı olduğuna yönelik bir inceleme yapılmamaktadır. Bu makalede, yapının mevcut veriler işığında en verimli nasıl incelenebileceğinin yanı sıra, koruma çalışmalarında yzeyssel olarak geçilen onarım tarihinin koruma kararları alırken nasıl kullanılabilieceğine ilişkin bir araştırma yapılmıştır. Geçmişte yapılan onarımlar, günümüzde uluslararası olarak kabul edilen ahşap yapıların korunmasında temel alınması gereken ilkeler işığında incelenerek onarım yöntemlerinin etkinliği ve uygunluğu tespit edilecek, böylece daha sağlıklı kararlar alınmasına katkıda bulunacaktır. Ayrıca tarihi verilerin doğru tespiti ve yorumlanması, ataların tecrbe ve bilgilerinin günümüze taşınmasını da sağlamış olacaktır.

Ahşap Yapıların İncelenmesi

Ahşap yapıların incelenmesi ve ne şekilde değerlendirileceği konusunda detaylı çalışma ve öneriler bulunmadığı için araştırma kapsamında bir yöntem önerisi geliştirilmiştir (şekil 1).

Şekil 1 Koruma Modeli Bileşenleri

Buna göre, ilk aşama veri toplama olup, literatür ve arşiv araştırmasının yanı sıra, belgeleme ve yerinde incelemeyi de içermektedir. Yerinde inceleme metodu, COST Action FP1101 Assessment, Reinforcement and Monitoring of Timber structures projesinde ¹ tanımlanan yöntemin Türkiye’deki ahşap camilere uyarlanması ile elde edilmiştir. İkinci aşama analizler olup, yapının özgün yapım sistemi ile ilgili ipucu veren yapım sistemi, yapının geçirdiği onarım ve müdahaleleri ortaya koyan onarım tarihi ve tüm bu onarımlara rağmen çözülemeyen bölümleri gösteren bozulmalar olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Onarım tarihi ise yine kendi içinde, farklı yıllarda yapılan onarımlarda hangi tür müdahalelerin uygulandığını tespit etmek amacıyla onarım yılı-onarım yaklaşımı analizi; yapılan müdahalelerde değiştirilen ahşabı gösteren özgünlük analizi; ve şimdiye kadar yapılan onarımların hangilerinde IWC 2017 prensiplerinin uygulandığı ve hangisinde uygulanmadığını göstermek

¹ A. Serafini, M. Riggio & C. González-Longo. “A database model for the analysis and assessment of historic timber roof structures”, *International Wood Products Journal*, 8: sup1, 3-8, 2017. DOI: 10.1080/20426445.2016.1232929

amacıyla IWC 2017 prensipleri analizi olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. IWC 2017 analizi yapılırken, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay tarafından yapılan çevirilerden faydalanılmıştır.² Analiz aşamasında elde edilen veriler, yapı bazında ve genel olarak koruma sistemindeki sorunları tespit etmede kullanılarak sorunlar aşamasına ulaştırmaktadır. Tüm bu verilerin kullanımı, yapıda koruma kararı alınırken, geleneksel veya modern sistemlerin seçiminde yönlendirici olacaktır.³ Bu makalede, diğer aşamalardan kısaca bahsedilecek olup, IWC prensiplerinin Türkiye'de daha iyi tanınması, anlaşılması ve uygulanması için prensip analizleri bölümüne ağırlık verilecektir. Örnek yapı olarak da, Türkiye'de özgünlüğünü koruyan en eski ve en büyük ahşap direkli cami olarak kabul edilen Beyşehir Eşrefoğlu Camii seçilmiştir.

Beyşehir Eşrefoğlu Camii

Anadolu Selçuklu döneminde Anadolu'nun her bir şehri cami, medrese, çeşme, han, kervansaray ve imaret gibi vakıf eserleriyle donatılmıştır.⁴ Bu dönemde yapılan en önemli eserlerden biri de Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'dir. 13. yüzyılın sonunda inşa edilen cami, hem yapım tekniklerinden, hem de yapılagelen müdahaleler sayesinde günümüze sağlam bir biçimde ulaşmıştır. Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından 1296-1299 yılları arasında Beyşehir Gölünün 100 metre kuzeyinde inşa edilen cami, önünden geçen yoldan ötürü portal cephesinin pahlınlaması ile beş köşeli olarak inşa edilmiştir⁵ (Şekil 2).

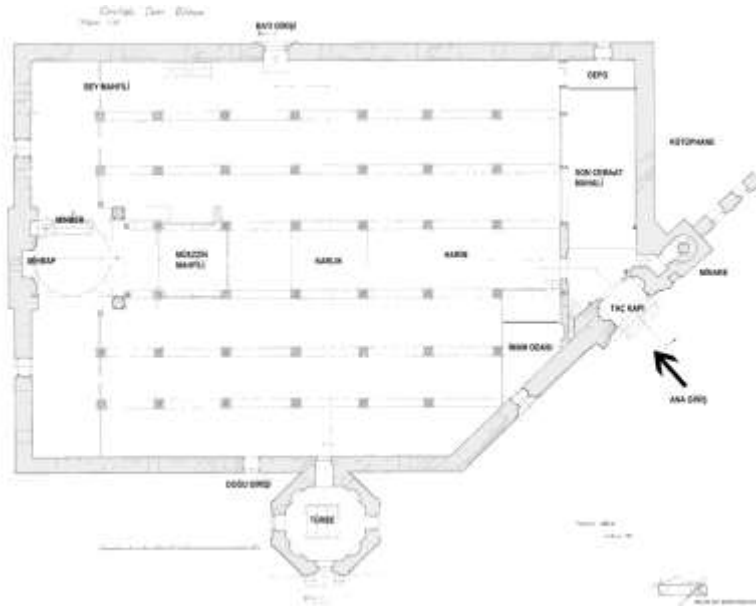
² <http://iwc.icomos.org/assets/iwc-2017-principles-turkish.pdf>
26.07.2019

Erişim Tarihi

³ Koç, S., Mazlum, D. "Conservation Model for Wooden Mosques in Turkey: Case Study of Beyşehir Eşrefoğlu Mosque," *New Horizons in the Conservation of Wooden Built Heritage 21st IWC Symposium, York 2018 Proceedings*, s.128-137.

⁴ Telli, Hasan. "Vakıf Tarihine Bakış", *Vakıf ve Sosyal Kalkınma*, (ed. Aydın Kudat), Ankara: Nobel Yayınları, 2021, 20; Kemaloğlu, Muhammet. "Türkiye Selçuklularında İhtimâi Müesseseler Ve Eserler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 1/4 (2014), 3-7.

⁵ Erdemir, Yaşar. *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Konya B. Vakfı Yayınları, 1999.

Şekil 2 : Eşrefoğlu Camii Planı⁶

Portal duvarı kesme taş örgüsüne sahipken, diğer cephelerde ahşap hatilla desteklenmiş moloz taş örgüsü kullanılmıştır (Şekil 3). Portal dışında, doğu ve batıda iki giriş daha bulunmaktadır. Batı kapısı, aynı zamanda süslemesi ve Bey mahfiline olan yakınlığından ötürü Bey kapısı olarak da bilinmektedir.⁷ Harim, Osmanlı döneminde eklenen 3 dikme ile toplam 41 ahşap dikme ile taşınmaktadır. Harim ve son cemaat mahalini ayıran duvar, beş çift ahşap dikme arasının kafesle kapatılarak, giriş kısmında duvar örülmesiyle elde edilmiştir. Cami tavanı düz ahşap kirişlerden oluşturulmuş olup, mihrap önünde maksure kubbesi yer almaktadır. Ayrıca mekânın ortasında kışın toplanan karların yazın yavaş yavaş eritilmesiyle ağaçların nem dengesini koruma amaçlı kullanıldığı söylenen karlık bölümü ve karlık bölümünün üzerinde de aydınlık feneri olarak adlandırılan açıklık bulunmaktadır (Şekil 4).

⁶ Çizim VGM Arşivinden alınmış olup, 1961 yılında, M. Akok tarafından çizilmiştir.

⁷ Çaycı, Ahmet. *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı VI. Dizi - Sayı 68, 2008, Ankara.

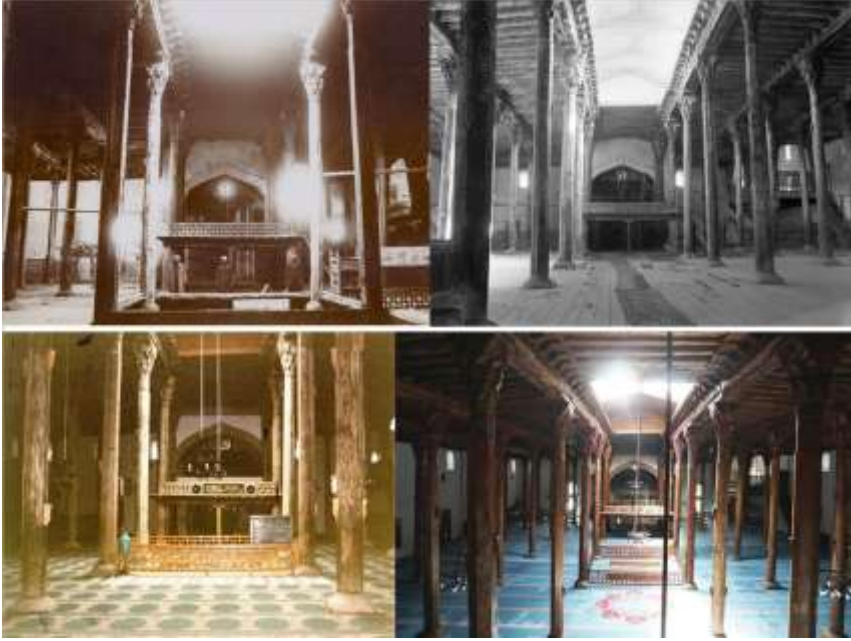

Şekil 3 : Eşrefoğlu Camii cephesinin farklı yıllardaki durumu⁸

Yapının ana taşıyıcı sistemini oluşturan ahşap elemanlar, kalın cidarlı duvarlar, tasarım yaklaşımı ve yapım sistemindeki detaylardan dolayı yapının en çok korunagelen bölümü olarak öne çıkmaktadır. Harimi oluşturan 39 dikme ile son cemaat mahallini ayıran 5 çift dikme yapım sistemi olarak farklılıklar göstermektedir. 39 dikme, taş pabuçlar üzerine oturtulmuş olup, dikme başlarında alttan yukarı doğru çakılarak eklenen mukarnas başlıkları mevcuttur. Bu mukarnas başlıklarının üzerinde yastıklar yer almaktadır. Yastıkların üzerinde, aşağıdan bakıldığında bir bütün olarak algılanan çift kiriş sistemi yer almaktadır. Bu çift kiriş sistemi üzerine yerleştirilen yatay kirişlemeler ve üzerine gelen kaplama tahtasından sonra üst örtüye geçilmektedir. Çift kiriş alt ve yanları ile kirişlemelerin oturduğu yan yüzeylerde kaplama tahtası olduğu için hem birleşim detayları gizlenmekte, hem de tek bir yapı elemanı algısı verilmektedir. Çift kirişlerin, dikme ortasında 60°lik bir açı ile birleştiği dikkat çekmektedir. 5 çift direk sisteminde ise 24x24 cm ölçülerinde iki kare dikme, alt ve üst kotlardan yine ahşap elemanlar yardımıyla birbirlerine bağlanmış olup, doğrudan ahşap kirişler üzerine oturtulmaktadır. Mukarnaslı başlık yerine,

⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Eşrefoğlu Camii Dosyası.

dikmenin üst tarafı daha geniş oyularak başlık etkisi verilmiştir. Yastık, ana giriş ve girişlemelerin yerleşimi, diğer dikmelerle aynı şekildedir.

Şekil 4 : Eşrefoğlu Camii hariminin farklı yıllardaki durumu⁹

Eşrefoğlu Camii, taşıdığı mimari özellikler, özgünlüğü ve mimarlık tarihindeki öneminden dolayı, Anadolu’da yer alan diğer dört ahşap direkli camii (Arslanhane Camii, Sivrihisar Ulu Camii, Afyon Ulu Camii ve Kastamonu Kasabaköy Camii) ile birlikte UNESCO Dünya Mirası geçici listesine alınmıştır. Bu kapsamda, yapının tarihi ve korunması ile ilgili kapsamlı bir yönetim planı¹⁰ hazırlanmıştır. Bu plan, yapının uluslararası tüzüklere uygun olarak korunması ve asıl listeye geçiş sürecinin tamamlanması için hazırlanmış olup, yapının evrensel değerinin korunarak, ilgili kurum ve yerel paydaşların da katılımıyla sürdürülebilir şekilde korunması ve yönetilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda, uluslararası tüzüklerle uyumlu bir şekilde korunması planlanan bu caminin onarım tarihinin ve yapılan uygulamaların

⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Eşrefoğlu Camii Dosyası.

¹⁰ T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *EŞREFOĞLU CAMİSİ YÖNETİM PLANI*, 2022.

uluslararası prensipler açısından değerlendirilmesi yapının ileriki yıllarda yapılacak onarım çalışmalarına da katkısı olacaktır.

Onarım Tarihi

Cami, farklı dönemlerde pek çok onarıma maruz kalmıştır. Yapının onarım tarihinin tespiti için Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Vakıflar Konya Bölge Müdürlüğü Arşivi, Konya Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi, Alman Arkeoloji Enstitüsü, Milli Kütüphane Arşivi ve Ali Saim Ülgen Arşivinde detaylı araştırmalar yapılmıştır. Bulunan veriler, yapının eski fotoğrafları ve geliştirilen yöntem kapsamında yapının mevcut durumunda yer alan izler baz alınarak değerlendirilmiştir. Ayrıca yapıyla ilgili pek çok literatür kaynağı da bulunmaktadır. Yapının özellikleri, geçirdiği değişimlerin tespiti ve onarım tarihinin belirlenmesi konusunda bu kaynaklar¹¹ detaylı bir biçimde taranmıştır. Bulunan veriler, hem eski fotoğraflarla, hem arşivde yer alan bilgilerle, hem de birbirleriyle kıyaslanarak yapının onarım tarihi tespit edilmiştir.

Eşrefoğlu Camii, 13. Yüzyıldan bugüne ayakta kalmış olmasını, hem iyi bir yapım sistemine sahip olmasına, hem de bugüne kadar

¹¹ Erdemir, a.g.e., s.19; Alperen, Bilal Bülent, *Beyşehir ve Tarihi*, 2001, Konya; Çaycı, a.g.e; Efe, İsmail, *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi Beyşehir*, 2012, Konya; Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, 1991, Erzurum; Akyurt, Yusuf, "Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı 4, 1940; Kızıltan, Ali, *Anadolu Beyliklerinde Camii ve Mescitler*, 1958, İstanbul; Akok, Mahmut, "Konya Beyşehirindeki Eşrefoğlu Camii ve Türbesi", *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı XV, 1976, Ankara; Bilgin, İçel, *Tarihi Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Bazı Ahşap Sütunlarında Tür Teşhisi*. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22.3: 841-851; Demir, A. "Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii", *İlgi*, sy. 43, İstanbul 1985, s. 18-23; Erdoğan, M. Akif, "Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey Camiinin Vakıfları", *EÜTİD*, VI, İzmir 1991; Koçu, Nazım, *Tarihi Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Geleneksel Yapı Malzemeleri ve Onarım Çalışmalarının Değerlendirilmesi*. *Artium*, 2014, 2.1: 58-69; Çilek, Ümmügülsüm, *Beyşehir Eşrefoğlu Camii Taçkapısının Özgün Bezemeleri*. *Lale*, 4: 34-50, 2021; Mohammed, Omar; Yakar, Murat. *Yersel Fotogrametrik Yöntem İle İbadethanelerin Modellenmesi*. *Selçuk University Journal of Engineering Sciences*, 2016, 15.2: 85-95; Sarre, F., *Küçük Asya Seyahati 1895 Yazı, Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, (Çev. Dârâ Çolakoğlu), İstanbul 1998, s.156-157; Unutmaz, İrfan, "Beyşehir'de Ahşap Direkli Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi", *Tarih ve Toplum*, 8/47, Kasım 1987, s.31-35; Uzluk, Feridun Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958; Yavaş, Doğan, "EŞREFOĞLU CAMİİ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esrefoglu-camii> (29.08.2022).

yapılagelen onarımlara borçludur. Yapının onarım geçmişine genel olarak baktığımızda, yazılı kaynaklarda Osmanlı kayıtlarından 1500’lü ve 1900’lü yılların başında kapsamlı onarımlar geçirdiği bilinmektedir. Eşrefoğlu dönemi Beyşehir kent merkezi nüfusu 7500 iken, bu rakam özellikle 1842’den sonra giderek azalmaya başlamıştır, ancak 1975’ten sonra 10000’nin üzerinde çıkabilmiştir.¹² Bunda, 1842’ye kadar sosyo-ekonomik yönden gelişim gösteren kent, Tanzimat’la ortaya çıkan yeni fırsatlar ve kentin sancak merkezi statüsünü kaybetmesiyle halk şehirlere göçmeye başlamış ve nüfus azalmıştır. Beyşehir gölünün sebep olduğu salgın hastalıklarla, 93 harbinin göç ve nüfus azalmasında etkisi çöktür. Bu da yapının kullanıcı sayısının azalması ve bakımsız kalmaya başladığı yılları göstermesi anlamında çarpıcıdır.

BOA ve VGM Kültür Tescil Daire Başkanlığında yapılan araştırmalar sonucu, onarım içeriği tam olarak bilinmese de yeni onarım yılları ortaya çıkmıştır. Buna göre yapı 1846-48¹³ yıllarında tamirden geçmiştir. Bir diğer evraka göre, 24 Mayıs 1863’te harap durumda olup, tamiri için 36000 kuruş gereklidir, bunun ne kadarının vakıf, ne kadarının halk tarafından karşılanması gerektiğine dair tespitin yapılması, ayrıca yapının hangi bölümlerinde hangi malzemeden ne kadar ihtiyaç olduğuna dair detaylı bir keşif hazırlanması istenmiştir.¹⁴ 1911 yılı için onarımı yapılmak üzere hazırlanan keşfin bulunamaması üzerine bir sonraki sene onarım yapmak üzere yeni bir keşfin hazırlanması talebinde bulunulmuştur.¹⁵ 12 Şubat 1923’te ise Eşrefoğlu Camii’ne ait keşif defteri vilayete sunulmuştur¹⁶. Tüm bunlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Eşrefoğlu Camii, Osmanlı Döneminde, 1570’li yıllarda, 1846-48 arasında, 1863 sonrasında, 1911 sonrasında çeşitli onarımlar geçirmiştir. 1923’te gönderilen keşif, Osmanlı döneminden çok Cumhuriyet dönemi onarımlarında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

¹² Muşmal, Hüseyin. “Eşrefoğullarından Günümüze Beyşehir Kent Merkezinin Demografik Gelişimi”, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu 1-Eşrefoğulları Beyliği, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları 30, 2018, s. 623.

¹³ VGM_DEFTER_00297_00026

¹⁴ BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Mektubi Kalemi (EV.MKT)*, No. 206/214.

¹⁵ BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH. İD)*, No. 23/1.

¹⁶ VGM_VGM_DEFTER_3239_00045

Yine araştırmalardan, Cumhuriyet döneminde 1934-1941 arası, 1958 (çatı kaplaması), 1962-1965, 1978 (çatı kaplaması), 1996, 2003-2005, 2008, 2017 yıllarında yapının farklı bölümlerine yoğunlaşan çeşitli onarımlar yapıldığı çeşitli araştırmacılar¹⁷ tarafından aktarılmıştır. Ancak bugüne kalan fotoğraflar, o dönemlerde yapıyı ziyaret eden uzmanların yazdıkları ve çektikleri fotoğraflarla eşleştirme yapıldığında tarihlerde değişiklik söz konusu olmaktadır. Bu karışıklığın sebebinin, VGM arşivinde olan fotoğrafların 1965 olarak nitelendirilmesinden kaynaklanmakta olduğu düşünülmektedir, araştırmalar sonucu fotoğrafların farklı yıllara ait olduğu anlaşılmıştır.

Konyalı,¹⁸ 1958-1967 yılları arasında Beyşehir bölgesini gezmiş ve 1933'ten beri caminin onarımında olduğunu aktarmıştır. 1936'da yapıyı ziyaret eden Akyurt,¹⁹ yapıyı fotoğraflamış ve acil onarıma ihtiyacı olduğunu dile getirmiştir. Bu da gösteriyor ki, 1933'ten itibaren herhangi bir uygulama yapılmamış, yapıldıysa da küçük ölçekli olarak kalmıştır. Çalışmasını 1955'te tamamlayan Ali Kızıltan'ın yapıyı 1950'li yılların ilk yarısında ziyaret ettiği tahmin edilmektedir. Kızıltan,²⁰ yapının son onarımında pek çok özelliğini kaybettiğini, rölöve çizimlerini eski fotoğraflara göre yaptığını dile getirmektedir. Kızıltan'ın paylaştığı fotoğrafta cephe taşlarının ve üst örtü sisteminin değiştiği açıkça görülmektedir (Şekil 3). VGM arşivindeki fotoğraflar bu anlamda sınıflandırıldığında, 1955 öncesi diyeceğimiz bu dönemde, onarım sırasında ve onarım öncesinden fotoğraflar mevcuttur. Erdemir,²¹ 1941'de üst örtünün kırma çatıya dönüşüp, kiremitle kaplandığını yazmıştır. Muhtemelen, Cumhuriyet Dönemi ilk onarımı 1933-1941 arasında kimi zaman üst örtü, kimi zaman cephe, kimi zaman sıva veya kubbenin desteklenmesi gibi ihtiyaca yönelik parça onarımlar şeklinde gerçekleşmiştir. Onarım öncesi olarak adlandırdığımız fotoğraflar, bu onarım sonrasına aittir. Kızıltan'ın şahit olduğu onarımın da yine 1950'lerde yapılmış olma ihtimali yüksektir. Pek çok araştırmacı,²² 1965'te aydınlık fenerinin uzatılıp camla kapatıldığını dile getirirse de,

¹⁷ Erdemir, a.g.e., s.19; Alperen, Bilal Bülent, a.g.e, Konya; Çaycı, a.g.e; Efe, a.g.e.

¹⁸ Konyalı, a.g.e., s.239.

¹⁹ Akyurt, a.g.m., s.112.

²⁰ Kızıltan, a.g.e., s.36.

²¹ Erdemir, a.g.e., s.11.

²² Erdemir, a.g.e., s.63; Alperen, a.g.e., s.93; Çaycı, a.g.e., s.35.

Kızıltan²³ yapıyı ziyaret ettiği sırada, zaten aydınlık feneri uzatılmış haldedir. Bu da, genişletme işleminin yine 1950'lerdeki onarımda yapıldığını göstermektedir. Ali Saim Ülgen, 1955'te yapıyı ziyaret edip onarımlarıyla ilgili önerilerde bulunmuştur. Bu da 1955 sonrası bir onarım daha gerçekleştiğini göstermektedir. Kızıltan gittiğinde, üst örtü değiştirilmiştir, ancak zemindeki karlık halen açıktır, Konyalı²⁴ gittiğinde ise karlık da kapatılmıştır. 1965'te VGM tarafından onarımlar yapıldığını aktaran Akok²⁵, onarımdan sonra kubbedeki takviyelere gerek kalmadığı için kaldırıldığını dile getirmiştir, yaptığı çizimlerde ise bu takviyeler görünmektedir, çizimler 1961 tarihli olduğuna göre 1960-1970 arası bir onarım yapılmış olmalıdır. 1978 yılında bakır kaplamanın yenilendiğine dair kaynaklar olsa da, bunu kanıtlayacak belgeler yoktur, ancak yapının onarım tarihine bir bütün olarak bakıldığında her on yılda bir bakımdan geçtiği göz önüne alınırsa, 1970'ler sonu, 80'ler başı gibi üst örtüde bakıma gidilmiş olma ihtimali yüksektir. Ayrıca, Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü hak ediş kayıtlarına bakıldığında, onarım dönemleri 1989-2000 ve 1994-2008 olarak dosyalanmıştır. 1989-2000 dosyasındaki onarımlar daha çok çevre düzenleme, camiye yakın yapılaşmaların yıkımı ve bahçeye yapılacak abdesthane ve tuvalet ile ilgili olup, yapıya doğrudan bir müdahale söz konusu değildir. Erdemir'in²⁶ 1996'da zeminlere yapılan güçlendirmeyi bir milat olarak görmesinden dolayı, 1996 ayrı bir onarım dönemi gibi aktarılsa da, 1994 öncesi alınan kararlar, hem bütçenin dönem dönem gelmesi, hem de yeni veriler ışığında projelerin revize edilmesinden dolayı onarımların tamamlanması 2008'e kadar uzanmıştır. Bu da aynı dönem onarımları içinde bile farklı yaklaşım ve teknikler olarak karşımıza çıkmaktadır. O yüzden bu dönemi 1994-1998 ve 1998-2008 olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bu son veriler dikkate alındığında, Cumhuriyet dönemi onarımları; 1933-1941, 1950'li yıllar, 1960-1970, 1978 (çatı kaplaması), 1994-1998, 1998-2008 ve 2017 olarak güncellenmelidir. Kısaca, 30'lu, 50'li, 60'lı, 90'lı ve 2000'li yıllarda olmak üzere beş büyük onarım dönemine ayrılabilir.

²³ Kızıltan, a.g.e., s.38.

²⁴ Konyalı, a.g.e., s.226.

²⁵ Akok, a.g.m., s.11.

²⁶ Erdemir, a.g.e., s.19.

Camide gerçekleştirilen müdahaleler, yılı ve türüne göre Tablo 1'de gösterilmiştir. Öncelikle onarım yılı ve genel müdahaleler, daha sonra da yapı elemanı bazlı olarak detayları verilmiştir. Eşrefoğlu Camii'nde görülen müdahaleler, onarım yaklaşımlarına göre Klasik Osmanlı Dönemi (1571), Geç Osmanlı Dönemi (1890-1920), 1933-1941, 1950-1970, 1985-2003 ve 2003-2018 olmak üzere altı döneme ayrılarak incelenmiştir.

Tablo 1 : Eşrefoğlu Camii'nde yapılan onarımlar

Onarım Yılı	Genel Müdahaleler
1571	Müezzin mahfilinin eklenmesi, süslemelere müdahale eden onarım çalışmaları
	Ahşap mihrabın eklenmesi
1912	Mihrap önü kubbesine takviye yapılması
1933-1941	Düz olan üst örtü sistemi değiştirilerek kiremit kaplı kırma çatıya çevrilmesi, cephelerde temizlik
1950'li yıllar	Üst örtünün yine kiremit kaplı kırma çatı olarak yenilenerek aydınlık fenerinin genişletilmesi, cephelerde derzleme ve yeniden örme
1960-1965	Kubbenin sağlamlaştırılarak takviyelerin kaldırılması, karlık bölümünün kapatılması, üst örtünün değiştirilerek bakır kaplamaya dönüştürülmesi, yapı çevresine drenaj yapılması, ahşap kafeslerin onarımı, dışlık pencerelerin yeniden üretimi, mihrap onarımı
1970'li yıllar	Çatı kaplamasının bakımı ve yenilenmesi
1994-1998	Çatı kaplamasının yenilenmesi, cephe ve portalde tamamlama ve güçlendirmeye yönelik onarımlar, zemin güçlendirmesi yapılması, karlık bölümünün açılması, yapı çevresine drenaj yapılması, imam odası ve depo eklenmesi, son cemaat mahallinin kadınlar mahfiline dönüştürülmesi, ahşap kafeslerin onarımı, dışlık pencerelerin yeniden üretimi, mihrap onarımı
1998-2008	Cephe ve portalde temizlik ve onarım, üst örtünün kurşun kaplama olarak değiştirilmesi, ahşap elemanlarda temizlik ve dolgu yapımı, çini ve kalem işi süslemelerde tamamlama, minber onarımı, pencere ve kapıların yenilenmesi, minarede tuğla onarımı ve derzleme, güvenlik kamerası, hırsız ve

	yangın uyarı alarmı takılması, mihrap onarımı
2017	Türbe bölümünün onarımı, kütüphane bölümünün rekonstrüksiyonu
Yapı Elemanı Bazlı Değerlendirme	
Müdahale Dönemi	Yapılan Müdahale Türü ve Detayı
Mihrap Önü Kubbesi	
1571	Geleneksel yöntemle güçlendirme - Kubbenin 4 tarafına dikme yerleştirilmiştir (Bugün 3'ü hala mevcuttur)
1912	Acil Önlem - Yıkılma durumunda olan kubbeye, kemer altlarına ahşap elemanlarla geçici takviye yapılmıştır.
1950-1970	Modern yöntemlerle güçlendirme - Kubbe ayakları sökülüp tekrar örülmüş, kemer ve kubbelerde askıya alma ve yeniden örme ile betonarme gergi ve kasnak yardımıyla güçlendirmesi yapılmış, geçici ahşap takviyeler kaldırılmıştır.
1985-2003	Süslemelerde tamamlama - Kubbede yer alan eksik çiniler bütünlüğe, boşluklara ve çatlaklara dolgu yapılmıştır.
2003-2018	Süslemelerde tamamlama - Kubbede yer alan eksik çiniler bütünlüğe, boşluklara ve çatlaklara dolgu yapılmıştır.
Üst Örtü-Aydınlık Feneri	
1933-1941	Tasarım ve yapım sistemi değişimi - Üst örtü sisteminin kırma çatı olarak değişimi, kiremitle kaplanması, aydınlık feneri boşluğunun da kırma çatıyla kapatılması, mihrap önü kubbesi üzerine alçak duvarlı çatı yapımı
1950-1970	Tasarım ve yapım sistemi değişimi - 1950'ler; Üst örtünün kırma çatı olarak kiremit kaplama ile yenilenmesi, aydınlık fenerinin genişletilmesi, mihrap önü kubbesi üzerine yüksek duvarlı çatı yapımı Tasarım ve yapım sistemi değişimi - 1960'lar; Üst örtünün bakır ile kaplanması, aydınlık fenerinin orta bölümünün cam ile kapatılması, mihrap önü kubbesi üzerine özgünde olduğu gibi konik çatı yapımı
1985-2003	Bakım- Bakır kaplamanın yenilenmesi

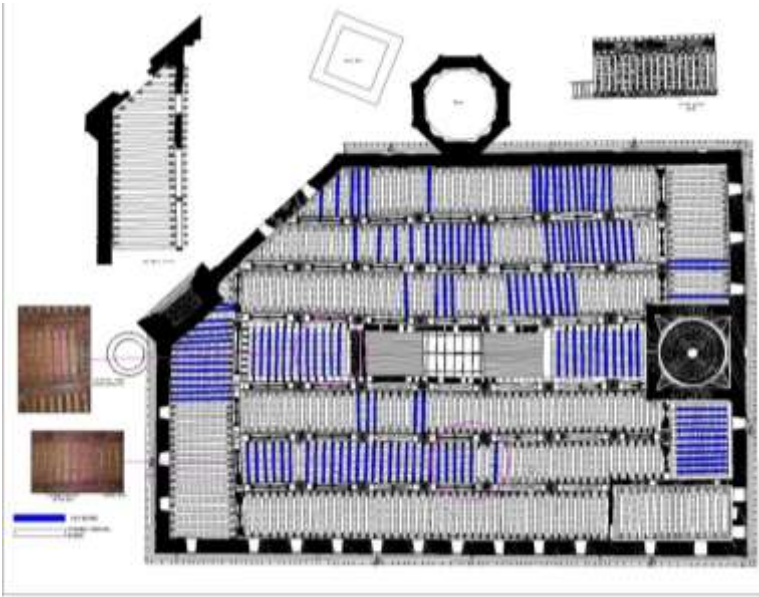
2003-2018	Yapım sistemi değişimi - Bakır kaplamanın kurşun ile değiştirilmesi, aydınlık feneri camının metal strüktürlü açılır-kapanır polikarbon cam ile değişimi
Cepheler	
1933-1941	Basit onarım - özgün durumu koruyacak şekilde cephelere müdahale yapılması
1950-1970	Modern malzeme ile onarım - Çimento harçlı derzler ile cephe kaplamalarının yeni taşlar ile örülmesi, hatılların da değiştirilmesi ile özgün durumun kaybı
1985-2003	Modern malzeme ile onarım - Portalde çimento ile plastik onarımlar ve cephede çimento ile derz yenilemesi
2003-2018	Geleneksel yöntemle onarım - Çimento harçlarının temizliği, geleneksel horasan harcı ile mevcut taşlara uygun taşlarla yenilenmesi
Zemin ve Karlık	
1950-1970	Yenileme-sistem değişimi - Zemin kaplaması yenilenmesi ve karlık bölümünün kapatılması, yapı çevresine drenaj yapılması
1985-2003	Güçlendirme - Zemin güçlendirmesi yapılması, eski temel sistemi yerine betonarme ızgara sisteminin uygulanması, karlığın küçültülerek yeniden açılması
Ahşap Elemanlar	
1571	İhtiyaca yönelik ek-bakım - Müezzin mahfili eklenmesi, ahşaplara bakım yapıp süslemelerin yenilenmesi
1912	Bakım - Dikme, kiriş ve mukarnas başlıklarına ihtiyaca yönelik olarak müdahaleler yapıldığı düşünölmektedir. (Dikme altlarına kama eklenmesi, üst örtü bakımı ve kirişlerde değişim)
1933-1941	Yenileme - Üst örtü kırma çatıya çevrilirken kaplama tahtalarının değiştirilmesi
1950-1970	Yeniden üretim - Aydınlık feneri genişletilirken orta sahindaki kirişlerin de değiştirilmesi, mihrap sağ ve solunu ayıran ahşap kafeslerin bir bölümünün yeniden üretilmesi
1985-2003	Yenileme- Onarım - Pencere ve kapıların yenilenmesi,

	portal kapısı ve minberin onarımı
2003-2018	Onarım-güçlendirme-tamamlama - Böceklerle karşı emprenye yapılması, çatlaklara talaş tozundan hazırlanan macun sürülmesi ve gomalak ile verniklenmesi, süslemelerin tamamlanması

Ne kadar bu onarımların her birinde farklı bölgelere yoğunlaşmış olsa da, yapıda en çok sorunun görüldüğü bölge, iki ayrı strüktürel sistem olarak çalışan ve birbiri ile statik yönden bağlantısı kurulmamış olan mihrap önü kubbesi ile üstten kaplamalı ahşap tavan sisteminin taşıdığı üst örtü olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca gerek kullanılan taşın cinsinden, gerekse yapının maruz kaldığı dış etmenlerden dolayı, cephede yer alan taşlar, bozulmaların yoğunlaştığı bir diğer bölümdür. Osmanlı döneminde maruz kaldığı müdahaleler pek fazla bilinmemekle beraber, Cumhuriyet döneminde aydınlık feneri ve karlık olarak isimlendirilen bölümde farklı yıllarda farklı yaklaşımda onarımlar ile yapı sisteminde değişikliklere gidilmiştir. İç mekanda yer alan ahşap yapı elemanları, strüktürel sistemin kalın duvarla ve çeşitli önlemlerle dış etmenlerden korunduğu için diğer yapı elemanlarına göre özgünlüğünü daha çok koruyabilmiştir, ancak üst örtünün bozulduğu ve açık kaldığı yıllarda bu elemanlarda da hasar görülmüştür. 720 yıllık bir geçmişe sahip olan yapının sadece son 100 yılındaki müdahaleleri belgeleyebildiğimiz düşünülürse, önceki dönemlerde gerek büyük çaplı, gerekse sadece bakım amaçlı onarımlar geçirmiş olabileceği de hesaba katılmalıdır.

Camide görülen müdahaleler, söküm-yeniden yapım, form değişimi, ekleme, temizlik, aynı cins ahşapla aynı detaylarda yeniden üretim, farklı cins ahşapla modern detaylarda yeniden üretim, talaş tozuyla tamamlama, emprenye yapılması gibi her uygulama farklı renkle temsil edilerek farklı yıllarda yapılan onarımlar işaretlenmiştir (Şekil 5).

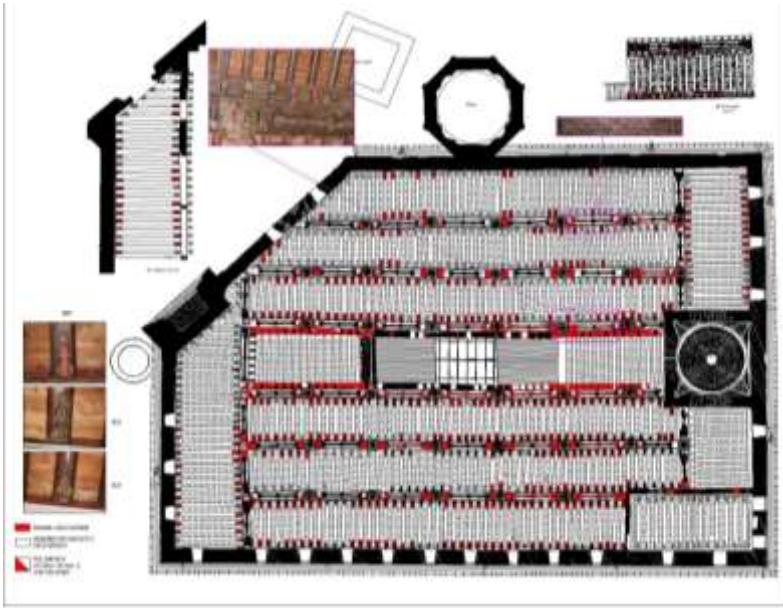
Onarım yılı-onarım türü açısından değerlendirildiğinde; Klasik Osmanlı döneminde yapıyla uyumlu, bakım ve ihtiyaca yönelik onarımlar yapılırken, Geç Osmanlı döneminde acil önlem amaçlı onarımlar yapıldığı, 1933-1941 arasında, basit onarımdan yenilemeye uzanan çok farklı ölçeklerde olan müdahalelerin, 1950’den itibaren modern malzeme ve tekniklerin kullanıldığı bir sisteme geçtiği, 1996 sonrası güçlendirmeye önem verilip tüm yapı elemanlarına kapsamlı müdahaleler yapıldığı, 2003 sonrası onarımlarda ise önceki onarımların sebep olduğu sorunları gidermeye yönelik, geleneksel sisteme daha yakın bir yaklaşım sergilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 6 : Kirişlerin özgünlük durumu; mavi değiştirilen kirişleri temsil etmektedir.

Yapı, özgünlük kriterleri açısından değerlendirildiğinde, konum, fonksiyon, yerin ruhu ve tasarım anlamında özgünlüğünü koruduğu dikkat çekmektedir. Yapıda yer alan 39 dikme ve 5 çift direğin malzeme ve teknik açısından özgün olduğu düşünülmektedir. Osmanlı döneminde eklenmiş olan 3 direğin, 100 yıldan fazla yapıda mevcut bulunmasından dolayı özgün dönem eki olarak tanımlanmıştır. Yine Osmanlı döneminde onarım geçirdiği düşünülen ancak onarım detayları net olarak bilinmeyen yastık ve mukarnas başlıkları da bu

kapsamda özgün olarak değerlendirilmiştir. Son 100 yıl içinde yapılan onarımlarda değerliği dūřünölen elemanlar özgün tanımlamasının dışında bırakılmıştır. Bu kapsamda diğer ahşap yapı elemanlarının özgünlük durumu incelendiğinde, kirişlerin yaklaşık % 69 oranında özgün olduğu, yapılan onarımlarda % 31'inin değerliği olduğu görölmüştür (şekil 6). Kiriřlerin uç noktalarına alttan çakılarak yapılan lambrikenlerde özgünlük oranı yaklaşık %47 olarak karşımıza çıkmaktadır (şekil 7). Çift kirişlerin birleşim detayını gizlemek için alttan çakılan kaplama tahtalarının üzerindeki süslemelere göre yapılan değerlendirmeye göre; yaklaşık %42'si özgün durumunu korumaktadır.

şekil 7 : Süslemelerin korunmuşluk durumu, kırmızılar özgünlüğünü koruyan süslemeleri temsil etmektedir.

Orta aksta yer alan dirsekler %41 oranında özgünken; dirsek arasında yer alan kare tablalar da bu oran yaklaşık %51'dir. Orta aksta en çok yenilenme, karlığın üzerinde yer alan aydınlık feneri ve genişletilen bölümdedir. Yıldızlı motifin sadece tek bir yanda olmasından dolayı, üst örtü değerlendirilirken bir takım yapı elemanının da bu süreçte değerliği dūřünölmektedir. Ancak aynı zamanda güneşe en çok maruz kalan bölge olmasından ötürü,

süslemelerde güneşin etkisiyle silikleşme görülüp de yenileme de yapılmış olabilir. Süslemeler üzerinde yapılan değerlendirme, malzeme anlamında özgünlük değerini net olarak vermese de, teknik anlamda özgünlük ve yapıda bozulmaların en çok görüldüğü yerlerin tespiti anlamında katkı vermektedir. Yapının üst örtüsü değişirken, tüm kaplama tahtaları da değişmiştir, aynı şekilde zemin güçlendirmesi yapılırken de tüm döşeme tahtaları değişmiştir. Cephe elemanları, malzeme ve teknik özgünlüğü açısından değerlendirildiğinde, yapılan onarımlar sırasında iç cidara yapılan müdahaleler bilinemesi de, dış cephedeki duvar örgüsünün kesme, moloz taş ve hatıllarıyla birlikte tamamen yenilenmiş olduğu dikkat çekmektedir. Malzemedeki bu kaybın yanı sıra, teknik olarak da bir kayıp söz konusudur. 1900'lerdeki fotoğraflar ile günümüz fotoğrafları kıyaslandığında cepheler biçim olarak aynı olsa da onu oluşturan elemanlar ve elemanların bir araya gelişi anlamında farklılıklar göstermektedir. Bu durum pencereler ve ikincil kapılar için de geçerlidir. Mihrap yanında yer alan iki ahşap pencere kanadı ve ana giriş kapısı, ilk dönemden bugüne gelebilmiştir.

Geliştirilen metodoloji kapsamında yapılan son analiz IIBC 2017 prensipleri analizidir. Bu analizde, her bir maddenin yapılan onarım dönemlerinde uygulanma durumu ve uygulamanın maddeleri sağlayıp sağlamadığı nedenleriyle açıklanmıştır.

IIBC 2017 Prensiplerine göre Uygulamaların Değerlendirilmesi

ICOMOS Uluslararası Ahşap Komitesi (IIBC), ICOMOS'un (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) uzman bilimsel komitelerinden biridir. 1975 yılında kurulan IIBC'nin amacı, tarihi yapılarda ahşabın korunması alanında uluslararası işbirliğini teşvik etmek ve bu alanda ICOMOS programlarının geliştirilmesine ilişkin tavsiyelerde bulunmaktır. IIBC'nin 1975'te kurulmasından bu yana, bir dizi koruma ilkesine duyulan ihtiyaç, komitenin devam eden tartışma ve etkinliklerinde sürekli bir tema olmuştur. 'Tarihi Ahşap Yapıların Korunması İçin İlkeler' taslağının hazırlanması, 1992'de Meksika'da 12. Genel Kurulda, Ekim 1999'da ICOMOS doktrin metni olarak kabul edilene kadar birçok revizyondan geçmiştir. 2008 yılında Quebec'teki 16. ICOMOS Genel Kurulunda, 1999 ilkelerinin gözden geçirilmesi ve güncellenmesi önerilmiştir. 15 Aralık 2017'de Delhi'de düzenlenen 19. ICOMOS Genel Kurul toplantısında, yeni IIBC "Ahşap Mirasın

Korunması İçin İlkeler” adlı ICOMOS doktrin metni olarak kabul edilmiştir. Bu yeni 'ilkeler', somut ve somut olmayan ahşap miras çeşitlerini tanımak, Nara Özgünlük Belgesi'nde de belirtildiği gibi kültürel miras çeşitliliğine ve korumaya yaklaşım çeşitliliğine daha iyi yanıt vermek ve içeriğini güncel kaygılar, bilgi ve süreçlerle güncellemek için daha önce 1999'da kabul edilenlerin yerine geçmiştir.²⁷

1999 ilkeleri ile 2017 ilkeleri karşılaştırıldığında, “tarihi ahşap yapılar” teriminin yerine “ahşap mimari miras” kavramının tercih edildiği ve kapsamın yapıda yer alan tüm ahşap elemanları içererek şekilde genişletildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca, önerilen koruma yöntemlerinde geleneksel bilgiye, yerel koruma kültürüne vurgu yapılırken, kültürel çeşitliliğe saygı temel alınmıştır. 2017 ilkeleri “İnceleme, Rölöve ve Araştırma”, “özömlenme ve Değerlendirme”, “Müdahaleler”, “Günümüz Malzeme ve Teknolojileri”, “Kayıt ve Belgeleme”, “İzleme ve Sürekli Bakım”, “Tarihi Orman Alanları” ve “Eğitim ve Öğretim” olmak üzere sekiz farklı başlık altında incelenen 36 maddeyi içermektedir. Bu makalede, sadece “Müdahaleler” bölümündeki maddeler incelenmiş olup, hangi dönemlerdeki uygulamalarda bu maddelerin karşılanıp karşılanmadığı değerlendirilmiştir.

Madde 10b. Taşıyıcı sistemin geleneksel veya uyumlu yeni malzeme ve teknikler kullanılarak sağlamlaştırılması,

- Geç Osmanlı Dönemi'nde mihrap önü kubbesinin yıkılmasını önlemek amacıyla eklenen ahşap destekler, geleneksel malzeme ve teknikleri içerdiğinden uygundur.
- 1923-1950 arasında herhangi bir sağlamlaştırma yapılmamıştır.
- 1950-1970 arasında kubbeye, ahşap gergiler yerine ahşap görünümlü betonarme kirişin kullanılması, modern ve uyumsuz teknik olması açısından maddeyi karşılamamaktadır (şekil 8).
- 1980-2000 arasında zemin güçlendirmesi için özgün ahşap kiriş sistemi yerine betonarme ızgara temel sisteminin

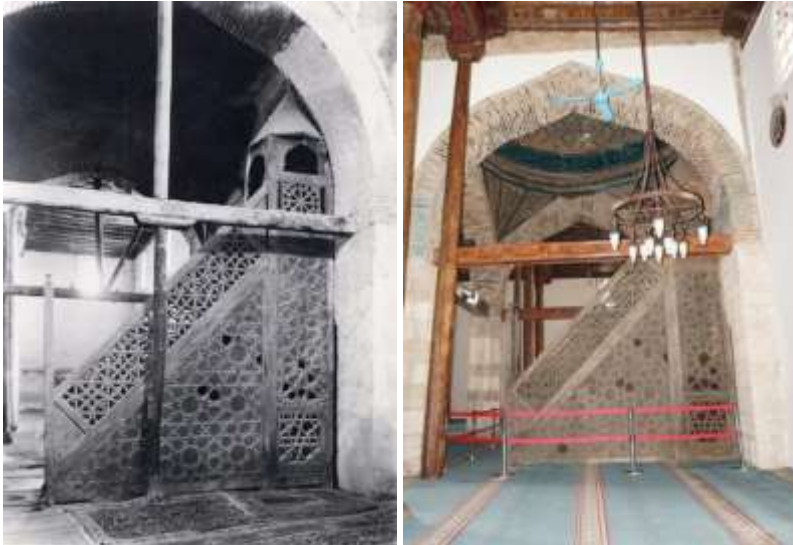
²⁷ <http://iwc.icomos.org/> Erişim Tarihi 26.07.2019

uygulanmış olması modern yöntemlerle güçlendirme olması ve uyumlu yeni malzeme olmaması açısından maddeyi karşılamamaktadır.

- 2000-2018 arasında herhangi bir sağlamlaştırma yapılmamıştır.

Madde 11a. Müdahaleler tercihen yapı veya sitin fiziksel ve strüktürel güvenliğini, kültürel önemini ve uzun süre dayanımını sağlamak için gereken, en az düzeyde olmalı,

- Geç Osmanlı Döneminde yapılan müdahaleler gereken en az düzeydeki müdahalelerdir.
- 1923-1950 arasında yapılan müdahaleler gereken en az düzeydeki müdahalelerdir.
- 1950-1970 onarımları, strüktürel sisteme müdahale içerdiği için minimum müdahaleyi sağlamamaktadır.
- 1980-2000 onarımları, strüktürel sisteme müdahale içerdiği için minimum müdahaleyi sağlamamaktadır.
- 2000-2018 arasında yapılan müdahaleler gereken en az düzeydeki müdahalelerdir.

Şekil 8 : Kubbedeki ahşap destek ve özgün gergiler, kubbenin onarımdan sonraki durumu

Madde 11b. M¼dahaleler tercihen geleneksel yöntemleri izlemeli,

- Geç Osmanlı D¼nemi'ndeki m¼dahaleler geleneksel yöntemleri izlemektedir.
- 1923-1950 arasındaki m¼dahaleler geleneksel yöntemleri izlemektedir.
- 1950-1970 arasında kubbede ve cephede modern yöntemler kullanılmıştır.
- 1980-2000 arasında zeminde ve cephede modern yöntemler kullanılmıştır.
- 2000-2018 arasında üst ört¼de modern yöntemler kullanılmıştır.

Madde 11c. M¼dahaleler tercihen eğer teknik olarak mümkünse, geri dönüşebilir olmalı,

- Geç Osmanlı D¼nemi'nde yapılan m¼dahaleler geri dönüşebilirdir.
- 1923-1950 arasında yapılan m¼dahaleler geri dönüşebilirdir.
- 1950-1970 arasında kubbede betonarme kullanımı geri dönüş¼me izin vermemektedir.
- 1980-2000 arasında zeminde betonarme kullanımı geri dönüş¼me izin vermemektedir.
- 2000-2018 arasında ahşaba yapılan m¼dahalelerle ahşabın homojen dokusu bozulmuştur.

Madde 11d. M¼dahaleler tercihen ilerde gerek olursa, yapılacak koruma işlemlerine zarar vermemeli veya engellememeli,

- Geç Osmanlı D¼nemi'ndeki onarımlar geri dönüşebilir olduğu için ilerdeki koruma işlemlerini engellememiştir.
- 1923-1950 arasındaki onarımlar geri dönüşebilir olduğu için ilerdeki koruma işlemlerini engellememiştir.
- 1950-1970 arasındaki onarımlar geri dönüşebilir olmadığı için ilerdeki koruma işlemlerini de engellemektedir.
- 1980-2000 arasındaki onarımlar geri dönüşebilir olmadığı için ilerdeki koruma işlemlerini de engellemektedir.
- 2000-2018 arasındaki onarımlar geri dönüşebilir olmadığı için ilerdeki koruma işlemlerini de engellemektedir.

Madde 11e. Müdahaleler tercihen yapının açığa çıkan ve içinde korunan özgün yapısal verilere daha sonra ulaşma olanağını engellememeli,

- Geç Osmanlı Dönemi'ndeki onarımlar geri dönüşebilir olduğu için özgün yapısal verilere ulaşımı engellememiştir.
- 1923-1950 arasındaki onarımlar geri dönüşebilir olduğu için özgün yapısal verilere ulaşımı engellememiştir.
- 1950-1970 onarımlar geri dönüşebilir olmadığı ve uygulama sırasında özgün detaylar kaybolduğu için özgün yapısal verilere ulaşımı engellemektedir.
- 1980-2000 onarımlar geri dönüşebilir olmadığı ve uygulama sırasında özgün detaylar kaybolduğu için özgün yapısal verilere ulaşımı engellemektedir.
- 2000-2018 onarımlar geri dönüşebilir olmadığı ve uygulama sırasında özgün detaylar kaybolduğu için özgün yapısal verilere ulaşımı engellemektedir.

Madde 11f. Müdahaleler tercihen çevresel koşulları dikkate alınmalıdır.

- Geç Osmanlı Dönemi'ndeki müdahalelerde çevre koşulları dikkate alınmıştır.
- 1923-1950 arasında aydınlık fenerinin kapatılmasıyla çevre koşulları dikkate alınmamıştır.
- 1950-1970 arasında karlık bölümünün kapatılması, aydınlık fenerinin genişletilmesi ve üstünün camla kapatılmasıyla çevre koşulları dikkate alınmamıştır.
- 1980-2000 arasında aydınlık fenerinin kapalı durumda olmasıyla çevre koşulları dikkate alınmamıştır.
- 2000-2018 arasında aydınlık fenerinin özgündeki gibi açılır hale getirilmesiyle çevre koşulları dikkate alınmıştır.

Madde 14. Yenileme için kullanılacak ahşap tercihan: a özgünle aynı cins olmalı, b nem oranı özgünle uyumlu olmalı, c görünen yerlerde aynı doku özelliğine sahip olmalı, d özgünle aynı aletler kullanılarak, benzer yöntemlerle işlenmelidir.

- Geç Osmanlı Dönemi'nde ahşapta yenileme yapılmamıştır.
- 1923-1950 arasında ahşapta yenileme yapılmamıştır.

- 1950-1970 arasında değiştirilen tavan kaplamaları, özgünden farklı aletler kullanılarak, farklı detaylarla hazırlanmıştır (şekil 9).
- 1980-2000 arasında pencere ve kapılarda yapılan yenilemelerde farklı cins ağaç kullanılmıştır (şekil 10).
- 2000-2018 arasında müezzin mahfilinde yapılan yenilemelerde farklı cins ağaç, farklı tekniklerle bir araya getirilmiştir (şekil 10).

şekil 9 : 1950-1970 onarımlarında değiştirilen tavan kaplama tahtaları

şekil 10 : 1980-2000'de pencereye yapılan müdahale, 2000-2018'de müezzin mahfilinde yapılan müdahale

Madde 20. Taşıyıcı sistemi çağdaş yapı normlarına uygun hale getirmek amacıyla hiçbir müdahale yapılmamalıdır.

- Geç Osmanlı Dönemi'nde taşıyıcı sisteme yönelik bir müdahale yapılmamıştır.
- 1923-1950 arasında taşıyıcı sisteme yönelik bir müdahale yapılmamıştır.
- 1950-1970 arasında kubbe gergi sistemi betonarme olarak yenilenmiştir.
- 1980-2000 arasında temel sistemi betonarme ızgara olarak değiştirilmiştir.
- 2000-2018 arasında taşıyıcı sisteme yönelik bir müdahale yapılmamıştır.

Madde 23. Günümüz malzeme ve teknikleri çok dikkatli seçilmeli; yalnız dayanıklılığı ve davranışı uzun bir süre denendikten sonra kanıtlanmış olanlar, ihtiyatla kullanılmalıdır.

- Geç Osmanlı Dönemi'nde günün malzeme ve teknikleri kullanılmamıştır.
- 1923-1950 arasında günün malzeme ve teknikleri kullanılmamıştır.
- 1950-1970 arasında günün malzeme ve teknikleri kullanılırken uzun süre denenip kanıtlanmış olması beklenmemiştir.
- 1980-2000 arasında günün malzeme ve teknikleri kullanılırken uzun süre denenip kanıtlanmış olması beklenmemiştir.
- 2000-2018 arasında günün malzeme ve teknikleri kullanılırken uzun süre denenip kanıtlanmış olması beklenmemiştir.

Madde 25. Tesisat, ısı ve nem gibi önemli çevresel koşullarda değişime neden olmayacak şekilde tasarlanmalıdır.

- Geç Osmanlı Dönemi'nde çevresel koşulları değiştirmeye yönelik bir müdahale yapılmamıştır.
- 1923-1950 arasında aydınlık fenerine yapılan müdahaleler çevre koşullarında değişime neden olmuştur.

- 1950-1970 arasında karlık ve aydınlık fenerine yapılan müdahaleler çevre koşullarında değişime neden olmuştur.
- 1980-2000 arasında aydınlık fenerine yapılan müdahaleler çevre koşullarında değişime neden olmuştur.
- 2000-2018 arasında aydınlık fenerine yapılan müdahalelerin çözümlenmesi çevre koşullarında oluşan değişime çözümler getirmiştir.

Madde 26. Kimyasal koruyucuların kullanımını dikkatle denetlenmeli ve izlenmeli; ancak kesin bir yarar olduğunda, halkın ve çevrenin güvenliğinin olumsuz etkilenmeyeceği, uzun vadede önemli bir ilerleme beklentisi olduğu durumlarda kullanılmalıdır.

- Geç Osmanlı Dönemi'nde kimyasal koruyucu kullanılmamıştır.
- 1923-1950 arasında kimyasal koruyucu kullanılmamıştır.
- 1950-1970 arasında kimyasal koruyucu kullanılmamıştır.
- 1980-2000 arasında kullanılan kimyasal koruyucularda kesin yarar ve halkın güvenliği dikkate alınmamıştır.
- 2000-2018 arasında kullanılan kimyasal koruyucularda kesin yarar ve halkın güvenliği dikkate alınmamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Tüm bu uygulamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde (Tablo 2); Geç Osmanlı döneminde vakıf sistemi uyarınca yapılan onarımlar; malzeme ve teknik özgünlük, geri dönüşebilirlik, minimum müdahale, değiştirilen ahşap elemanların mevcut ile uyumlu olması, çevre şartları ve strüktürel gereklilik göz önüne alınarak müdahale yapılması gibi kriterler anlamında başarılıdır. Ancak günümüz ihtiyaçları ve modern malzemenin kullanımını ile ilgili kriterler bu dönem onarımları için uygulanamaz.

Cumhuriyet dönemine geldiğimizde ise modern malzeme kullanımı ve güçlendirmeye yönelik onarımların 1950'lerden sonra arttığı gözlemlenirken, modern malzemenin özgün malzeme ile uyumu, strüktürel bir gereklilik olup olmadığının araştırılması, geri dönüşebilir olması, sonraki dönem onarımlarının yanılıcı ve iz kapatıcı olmaması gibi açılardan başarılı olamamıştır.

Tablo 2: IWC 2017 prensiplerinin toplu olarak değerlendirilmesi

	Geç Osmanlı Dönemi	1923-1950	1950-1970	1980-2000	2000-2018
Madde 10b	O	-	X	X	-
Madde 11a	O	O	X	X	O
Madde 11b	O	O	X	X	X
Madde 11c	O	O	X	X	X
Madde 11d	O	O	X	X	X
Madde 11e	O	O	X	X	X
Madde 11f	O	X	X	X	O
Madde 14	-	-	X	X	X
Madde 20	-	-	X	X	-
Madde 23	-	-	X	X	X
Madde 25	-	X	X	X	O
Madde 26	-	-	-	X	X

O: Sağlıyor, X: Sağlamıyor, -: Uygulanmıyor

Ahşap yapım teknikleri açısından değerlendirildiğinde ise, Osmanlı'dan bugüne gelen onarımlarda teknik açıdan yetersizlik ve özgün detayların kaybının arttığı dikkat çekmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan onarımlarda ahşap elemanlar büyük oranda özgünlüğünü korurken, 1950'lerden sonra, tamamen yenileme ve yeniden üretim üzerine bir yaklaşım dikkat çekmektedir. 2000'li yıllar onarımlarında ise mümkün olduğunca yapısal bazda ahşap dikme ve kirşlere dokunmadan sadece çatlak ve koruyucu müdahalesi ile özgün malzemeyi koruma çabası gözlenmiştir. Ancak bu dönemde, gerek

müezzin mahfili kaplama tahtası birleşimlerinde, gerek kirişlemelerin arasını kapatan kaplama tahtalarının araya yerleştirilişinde, gerekse portal kapısında yapılan müdahalelerde özgün teknikten uzak, baştan savma bir yaklaşım dikkat çekmektedir.

Geç Osmanlı Dönemi'ndeki uygulamaların maddeleri karşılıyor olmasının sebebi; düzenli bakım, geleneksel tekniklerin devam ediyor olması ve ekonomik yetersizliklerden dolayı modern malzeme ve tekniklere ulaşılamamasından kaynaklanmaktadır. 1923-1950 arasındaki uygulamaların maddeleri karşılıyor olmasının sebebi; geleneksel yöntemlerin devam ediyor olması ve ekonomik yetersizlikler sebebiyle sadece acil sorunları çözen müdahaleler olmalarından ileri gelmektedir. 1950-1970 arasındaki uygulamaların maddeleri karşılamıyor olmasının sebebi; çimentonun dünya genelinde korumada kullanımının desteklenmesi ve restorasyon kavramının korumanın ötesinde daha müdahaleci bir anlama gelmesinden dolayısıdır. 1980-2000 arasındaki uygulamaların maddeleri karşılamıyor olmasının sebebi; betonarme ile zemin güçlendirme çalışmalarının bir gereklilik olarak görülmesi ve kapsamlı müdahalelerin yaygınlaşmasındandır. 2000-2018 arasındaki uygulamaların bazı maddeleri karşılayıp, bazılarını karşılamaması da; koruma bilincinin artması, geleneksel yöntemlere geri dönüş bilincinin oluşması, ancak teknikleri bilen ustaların olmayışı, aħřapta kimyasal koruyucuların kullanımının ve rekonstrüksiyon çalışmalarının yaygınlaşmasının bir sonucudur.

Sonuç olarak, bundan sonraki uygulamalarda IWC 2017 prensiplerinin karşılanabilmesi için öncelikle düzenli bakım yaygınlaşmalıdır. Yapıyı kullandıktan müdahaleyi gerçekeştiren kadar toplumun her kesiminde koruma bilinci oluşturulmalıdır. Geleneksel teknikleri bilen ustalar bulunarak, bu tekniklerin devamını sağlayacak plan ve projeler hazırlanmalıdır. Tarihi yapılarda modern malzeme ve yöntem kullanılmadan önce bunlara yönelik bilimsel araştırma ve testler yapılarak öncelikle yapıyla uyumu, geri dönüşebilir olması ve yıllar içerisinde vereceği katkı ve zarar iyice hesap edilip kullanılıp kullanılmamasına öyle karar verilmelidir. Ayrıca, Eşrefoğlu Camii Yönetim Planında da vurgulandığı gibi, tüm paydaşlar sürece dahil edilerek hem kültürel mirasın korunmasına yönelik bilincin artırılması,

hem de sürdürülebilir ve kapsayıcı bir koruma sistemi geliştirilmesine imkan yaratılabilir.

Bu makalede, Eşrefoğlu Camii üretilen metodoloji kapsamında detaylı bir arşiv araştırması ve yerinde inceleme ile analiz edilmiştir. Yapının tasarım ve strüktürel sistemi, geçirdiği onarımlar detaylı bir biçimde analize edilerek, uygulanan geleneksel yöntemler tespit edilmiştir. Yapılan uygulamaların hem üretildiği kültürle, hem de kabul edilen uluslararası tüzüklerle ilişkisi değerlendirilerek öneriler geliştirilmiştir. Bu çalışma ile bir ahşap yapı incelenirken nasıl bir yaklaşım sergilenmesi, ahşap elemanlara yapılacak müdahalelerde hangi kriterlerin göz önünde bulundurulması gerektiği, onarım tarihinin koruma kararlarının alınmasında nasıl etkin kullanılacağı ve Türkiye’de ICOMOS ahşap koruma ilkelerinin uygulama alanında da yer bulması açısından detaylı bir şekilde aktarılmaya çalışılarak, diğer uygulamalar için de yol gösterici olması umulmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri (DH. İD)*, No. 23/1.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Evkaf Mektubi Kalemi (EV.MKT)*, No. 206/214.

VGM (Vakıflar Genel Müdürlüğü) Arşivi, Eşrefoğlu Camii Dosyası.

VGM_DEFTER_00297_00026

VGM_VGM_DEFTER_3239_00045

Kitap ve Makaleler

Akok, Mahmut, “Konya Beyşehir’ndeki Eşrefoğlu Camii ve Türbesi, *Türk Etnografya Dergisi*, Sayı XV, Ankara, 1976.

Akyurt, Yusuf, “Beyşehir Kitabeleri ve Eşrefoğlu Camii ve Türbesi”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Sayı 4, 1940.

Alperen, Bilal Bülent, *Beyşehir ve Tarihi*, Konya, 2001.

Bilgin, İçel, Tarihi Beyşehir Eşrefoğlu Camisi Bazı Ahşap Sütunlarında Tür Teşhisi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 22.3: 841-851.

Çaycı, Ahmet, *Eşrefoğlu Beyliği Dönemi Mimari Eserleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Başkanlığı VI. Dizi - Sayı 68, Ankara, 2008.

Çilek, Ümmügülsüm, Beyşehir Eşrefoğlu Camii Taçkapısının Özgün Bezemeleri. *Lale*, 4: 34-50, 2021.

Demir, A. "Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii", *İlgi*, sy. 43, İstanbul 1985, s. 18-23.

Efe, İsmail, *Eşrefoğlu Camii ve Külliyesi Beyşehir*, Konya, 2012.

Erdemir, Yaşar, *Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii ve Külliyesi*, Konya B. Vakfı Yayınları, Konya, 1999.

Erdoğan, M. Akif, "Eşrefoğlu Seyfeddin Süleyman Bey Camiinin Vakıfları", *EÜTİD*, VI, İzmir 1991.

Kemaloğlu, Muhammet, "Türkiye Selçuklularında İçtimai Müesseseler Ve Eserler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 1/4 (2014), 3-7.

Kızıltan, Ali, *Anadolu Beyliklerinde Camii ve Mescitler*, İstanbul, 1958.

Koç, Süheyla; Mazlum, Deniz, "Conservation Model for Wooden Mosques in Turkey: Case Study of Beyşehir Esrefoglu Mosque," *New Horizons in the Conservation of Wooden Built Heritage 21st IWC Symposium, York 2018 Proceedings*, 2018, s.128-137.

Koçu, Nazım, Tarihi Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde Geleneksel Yapı Malzemeleri ve Onarım Çalışmalarının Değerlendirilmesi. *Artium*, 2014, 2.1: 58-69.

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleriyle Beyşehir Tarihi*, Erzurum, 1991.

Mohammed, Omar; Yakar, Murat. Yersel Fotogrametrik Yöntem İle İbadethanelerin Modellenmesi. *Selcuk University Journal of Engineering Sciences*, 2016, 15.2: 85-95.

Muşmal, Hüseyin, "Eşrefoğullarından Günümüze Beyşehir Kent Merkezinin Demografik Gelişimi", *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu 1-Eşrefoğulları Beyliği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları 30, s. 607-626, 2018.

Sarre, F., *Küçük Asya Seyahati* 1895 Yazı, Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar, (Çev. Dârâ Çolakoğlu), İstanbul 1998, s.156-157.

Serafini, Anna; Riggio, Mariapaola & C. González-Longo, "A database model for the analysis and assessment of historic timber roof structures", *International Wood Products Journal*, 8: sup1, 3-8, 2017. DOI: 10.1080/20426445.2016.1232929.

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, *EŞREFOĞLU CAMİSİ YÖNETİM PLANI*, 2022.

Telli, Hasan, "Vakıf Tarihine Bakış", *Vakıf ve Sosyal Kalkınma*, (ed. Aydın Kudat), Ankara: Nobel Yayınları, 2021, 11-30.

Unutmaz, İrfan, "Beyşehir'de Ahşap Direkli Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi", *Tarih ve Toplum*, 8/47, Kasım 1987, s.31-35.

Uzluk, Feridun Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara 1958.

Yavaş, Doğan, "EŞREFOĞLU CAMii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esrefoglu-camii> (29.08.2022).

İnternet Kaynakları

<http://iiwc.icomos.org/> Erişim Tarihi 26.07.2019

<http://iiwc.icomos.org/assets/iiwc-2017-principles-turkish.pdf>

Erişim

Tarihi 26.07.2019

Extended Abstract

Beyşehir Eşrefoğlu Mosque, which is considered the oldest and largest wooden pillared mosque in Turkey, is chosen as the case study. The mosque, which was built at the end of the 13th century, has survived to the present day thanks to both construction techniques and interventions. The mosque, which was built by Eşrefoğlu Süleyman Bey between 1296-1299, 100 meters north of Lake Beyşehir, was built in five corners with the beveling of the portal façade due to the road passing by it. While the portal wall had cut stone masonry, rubble stone masonry supported with wooden beams was used on the other facades. Apart from the portal, there are two entrances to the east and west. The western gate is also known as the Bey gate because of its decoration and proximity to the Bey mahfil. Harim is carried with a total of 41 wooden posts, three being added during the Ottoman period. The wall separating the harim and the last prayer hall was obtained by five pairs of wooden posts filled with the lattice and masonry walls at the entrance. The ceiling of the mosque is made of flat wooden beams, and there is a maşure dome in front of the mihrab. There is also a snowpit in the middle of the space, and an opening called the lighthouse over the snowpit, which is said to be used for preserving the moisture balance of the trees by slowly melting the snow in summer, which is collected during winter in the snowpit from the opening.

The wooden elements, which are the main elements of the structure, are the most protected part due to the thick walls, design approach, and details of the construction system. The construction details of the 39 pillars in the harim and five pairs of pillars in the last prayer hall are not similar. Thirty-nine pillars are mounted on a stone base, and there are muqarnas capitals which are attached by pushing upwards from the bottom. There are pads on these muqarnas capitals. On the pads, there is a double-beam system which is perceived as a single element when viewed from below. Then the horizontal beams are placed on this double girder system and the covering board that overlaps on it. Since there is a covering board on the bottom and sides of the double beams and the side surfaces where the beams are seated, the joint details are perfectly hidden. It is noteworthy that the

double beams meet at a 60° angle in the middle of the post. In the 5-pair system, two square pillars measuring 24x24 cm are connected to each other from the lower and upper levels with the help of wooden elements and are directly seated on wooden beams. Instead of the muqarnas capital, the upper side of the post was engraved wider to give the effect of the capital. The placement of the pads, main girders, and beams are the same as for other parts.

The mosque has undergone many repairs in different periods. The interventions in the mosque like dismantling-reassembling, the change of form, addition, removal of additions, reproduction in the same details with the same species of wood, reproduction in modern details with different species of wood, reintegration with sawdust, impregnation are represented with different colors and the repairs made in different years are marked.

The interventions in the Eşrefoğlu Mosque were divided into six periods: Classical Ottoman Period, Late Ottoman Period, 1933-1941, 1950-1970, 1985-2003, and 2003-2018. When the repair year is evaluated in terms of repair type; during the Ottoman period, repairs were made for maintenance and necessity, and in harmony with the structure. During the late Ottoman period, repairs were made for urgent measures. Between 1933 and 1941, interventions ranging from simple repairs to renovation were transferred to a system that used modern materials and techniques from 1950 onwards. It is understood that after 1996, reinforcement was given importance and comprehensive interventions were made to all building elements, and after 2003, a closer approach to the traditional system was taken to eliminate the problems caused by previous repairs.

When the structure is evaluated in terms of authenticity criteria, it is remarkable that it maintains its originality in terms of location, function, the spirit of the place, and design. In terms of material and technique, 39 pillars and five pairs of posts are thought to be original. As the three posts added during the Ottoman period were present for more than 100 years, they are defined as part of the original structure. Also, the pad and muqarnas capitals which were thought to have undergone repairs during the Ottoman period but whose repair details were not clearly identified were considered original in this context. In

the last 100 years, the elements thought to have changed during the repairs were excluded from the original definition. In this context, when the authenticity of other wooden building elements was examined, it was seen that the beams were original at a rate of 69% and that 31% of them were changed during repairs. The originality ratio of the decorations made from the bottom of the beams is approx. 47%. According to the evaluation of decorations on the boards which are pinned from the bottom to hide the joint detail of the double beams; approximately 42% remain original. The elbows in the central axis were approx. 41% original; This ratio is approximately 51% in the square tables located between the elbows.

On the central aisle, renovation is most visible in the lighthouse above the snowpit and the expanded section. Since the star motif is only on one side, it is thought that some structural elements are changed during this process when the top cover is changed. However, since it is also the most exposed area to the sun, the decorations might be dimmed by the effect of the sun and renewed. Although the evaluation made on ornaments does not give the value of authenticity in terms of material, it contributes to the sense of technical authenticity and determination of the places where the deteriorations in the structure are seen most. While the top cover of the structure was changed, all the covering boards were changed, and during ground reinforcement, the floor coverings were changed. When the facade elements are evaluated in terms of material and technical authenticity, it is noteworthy that the interventions on the inner wall during the repairs were not known, but that the wall was renovated entirely with cut, rubble stones, and beams. In addition to this loss of material, there is also a technical loss. Compared to the photographs of the 1900s, the facades are the same in shape but show differences in terms of the construction and the combination of elements. This also applies to windows and secondary doors. The two wooden window sashes and the main entrance gate, located next to the mihrab, have survived from the first period.

When all these applications are evaluated as a whole, repairs made during the late Ottoman period through the system of Waqif (pious foundations) are successful in terms of criteria of material and

technical authenticity, reversibility, minimum intervention, compatibility of new wooden elements with the existing ones, environmental conditions and structural requirements. However, the use of modern materials cannot be applied for repairs during this period. In the Republican era, the usage of modern material and reinforcement repairs were observed to increase after the 1950s. However, the repairs were not successful in terms of the compatibility of the modern material with the original material, whether it was a structural necessity, being reversible, and the subsequent period repairs being misleading.

When it is evaluated in terms of wood construction techniques, it is noteworthy that the technical inadequacy and loss of original details increase in the repairs that have been made since the Ottoman Era. In the early years of the republic, wooden elements retained their originality to a large extent, while after the 1950s, an approach to renovation and reproduction was noteworthy. In the 2000s, an attempt was made to preserve the original material as much as possible without touching wooden beams on a structural basis only with crack and protective intervention. However, in this period, both the muezzin cladding board assemblies, the placement of the covering boards between the beams, and the interventions made at the portal door, distracted from the original technique.

The reasons why the practices in the Late Ottoman Period meet the items are regular maintenance, the continuation of the traditional techniques and the lack of access to modern materials and techniques due to economic inadequacies. The implementations between 1923-1950 meet the articles because of the continuation of traditional methods and pragmatismal interventions due to economic inadequacies. Because the concept of restoration has a more intrusive meaning than preservation, the practices between 1950-1970 did not meet the articles. The applications between 1980-2000 did not meet the substances due to the common use of reinforced concrete worldwide, ground reinforcement, which seemed like a necessity of the era and the widespread comprehensive interventions. The reason why the applications between 2000-2018 meet some of the substances and not some of them is the increase in conservation awareness, the formation

of returning to traditional methods, but the lack of masters who know the techniques, the use of chemical preservatives in wood and the spread of reconstruction work.

Consequently, in order to meet the IWC 2017 principles in future applications, regular maintenance should first become widespread. Awareness of preservation should be established in all segments of the society from the user of the building to the people who make the intervention. Plans and projects that will ensure the continuation of these techniques should be prepared by finding masters who know traditional techniques. Before the use of modern materials and methods in historical buildings, scientific research and tests should be carried out for them to ensure compliance with the structure, to be reversible, and to determine whether the contribution and damage to be made over the years should be thoroughly calculated and used.

In this article, Eşrefoğlu Mosque was analyzed with a detailed archive research and on-site examination within the scope of the methodology produced. The design and structural system of the building, the repairs it has undergone are analyzed in detail and the traditional methods applied have been determined. Recommendations were developed by evaluating the relationship of the applications with both the culture in which they were produced and the international regulations adopted. With this study, it is hoped that it will be a guide for other applications by trying to convey in detail what kind of approach should be exhibited when examining a wooden structure, which criteria should be taken into consideration in the interventions to be made to wooden elements, how the repair history will be used effectively in taking conservation decisions and that ICOMOS wood conservation principles will also be included in the field of application in Turkey.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap ve İstanbul Köpekleri
Üzerinden Düşündürdükleri**

Özlem Kutkan*

(ORCID: 0000-0003-1202-7246)

Makale Gönderim Tarihi
10.08.2022

Makale Kabul Tarihi
26.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kutkan, Ö., "Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap ve İstanbul Köpekleri Üzerinden Düşündürdükleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 904-923.

APA: Kutkan, Ö. (2022). Hatırlanmayı Bekleyen Bir Kitap ve İstanbul Köpekleri Üzerinden Düşündürdükleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 904-923.

Öz

Bu çalışma, bir yandan kaleme aldığı coğrafyaya ilişkin araştırmalarda kendisine az yer bulan bir seyahatnameye dikkat çekmeyi hedeflerken diğer yandan İstanbul köpeklerine ilişkin gözlemlerin bir bölüm olarak kendisine yer bulduğu aktarımları üzerinden düşünmeyi/tartışmayı hedeflemiştir. Seyahatnamenin, üzerinde düşünüldüğü anlaşılabilir ve yazarın edebi yeteneğini de yansıtan Dört Denizle Yıkanmış başlığını taşıması onun bugün içerdiği coğrafyaya yönelik bir eser olduğunun anlaşılmasını gölgelemiş görünmektedir. Oysa eser, özellikle Balkanlara ilişkin önemli bir başvuru kaynağı olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla bu makale, öncelikle söz konusu seyahatnamenin kent/bölge tarihine ışık tutan kültür, ekonomi, ulaşım, askeri tarih vb. alanlardaki potansiyeline dair genel bir çerçeve çizmeyi hedeflemiştir. Ardından

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ozlembfd@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

yazarın İstanbul köpeklerine ilişkin gözlemlerine bir bölüm ayırdığı değerlendirilmelere geçilmiştir. Son olarak “ Bir Tartışma” bölümünde ise bu bilgilerin aktardıkları ve aktarmadıkları ile sokak köpeklerinin tarihine ilişkin bazı sorular sorulmuş ve tarihin sosyal ve beşeri bilim özellikleri üzerinden konuyu suskun kalan taşradan okumanın önemine ilişkin bazı önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Henry Charles Woods, Sokak Köpekleri, İstanbul, Taşra, Seyahatname, İngiltere.

A Book Awaiting to be Remembered and its Thoughts Through Dogs of İstanbul

Abstract

This research, on the one hand, aims to draw attention to a travelogue which has found little space for itself in its penned geography, on the other hand, it aims to think through its observations on the dogs of İstanbul. It seems that the book's title is given as *Washed By Four Seas*, which it is understood the author thought and reflect his the literary talent on it, apparently this led to overshadow the understanding the geographical content of the book. However, the distinctive feature of the work is one of the remarkable travelogues especially of the Balkans. Therefore this article, gives a brief introduction of the book, which highlighted to region's issues of potential like culture, economy, military history, transportation. Then, it will be passed on to the author's observations on the dogs of İstanbul which he gave the seperate chapter in his book. And, in the discussion section, some questions will be asked about the stray dogs of history in the Ottoman province through authour's narratives and beyond. Lastly, it will be emphasized the importance of reading the issue from the silent countryside by the contribution of the social and human science features of history.

Keywords: Henry Charles Woods, Stray Dogs, İstanbul, Province, Travelogue, England.

Giriş

Henry Charles Woods, İngiliz “grenadier”¹ muhafızıdır. Ve, ülkesinin dünyaya yönelik sistemli ilgisinin bir uzantısı olan seyahatname literatürünün seçkin bir örneğini *Washed By the Four Seas* “Dört Denizle

¹ Grenadier, tarihsel olarak seçkin piyade anlamına gelmektedir (Richard Bowyer, *Dictionary of Military Terms*, London, 2007, s.111.

Yıkılmış” başlığı altında vermiştir. Bununla birlikte eser her ne kadar Yakındoğu coğrafyası üzerinden kaleme alınmış olsa da ağırlığını Balkanlara vermiş olduğu görülür. Ancak, bölgeye yönelik araştırmalarda söz konusu eserin henüz belirgin bir dikkatle ele alındığını ifade etmek güçtür. Bunda muhtemelen, yazarın başlığı doğrudan incelediği bölge üzerinden değil coğrafi niteliğini edebi yeteneği ile birleştirerek belirlemesi etkili olmuştur.

Yazar eserine, “... İzmir benim için doğunun başlangıcıydı... ” ifadesiyle başlar. Artık kent, Bay Woods’un kaleminden okuyucuları için kirli, dar ve dolambaçlı yolları, Pagos dağının zirvesindeki kalenin harabeleri, tarihi XIII. yüzyıla dayanan yıkık su deposuyla somutlaşmaya başlayacaktır. İzmir’i açık ara Küçük Asya’nın en önemli şehri olduğunu düşünen yazar kentin Doğu Akdeniz’in Liverpool’u olarak görülebileceğini de ekler². Bay Woods’un betimleme ve somutlaştırma yeteneğinin kısıtlı örnekleri olarak verilen yukarıdaki ifadelerin ardından eserin içeriğine devam edildiğinde ilk bölüm olan ve İzmir’e ilişkin gözlemlerin ve kentten ayrılışına dair yolculuk detaylarının yer aldığı “*Doğuya İlk Geliş*” başlığını takiben İstanbul’u üç bölüm dahilinde incelediği görülür. Yazar, ilk bölümde İstanbul’u kente yönelik beklentiler ve yaygın kanaatler ile yüzleştirir artık kendisinin kaleminden sokakları, insanları, yerleşim planı, koşturmacası ile İstanbul, okuyucularının gözlerinde belirmeye başlar. Meselâ, yazar İstanbul için kentin denizden görülmesi gerektiği ve bir turistin asla karaya çıkmaması gerektiği düşüncesini affedilmez bir hata olarak görür. Nitekim, Bay Woods gürültüsüne, kirine ve kokusuna rağmen kenti sevmiştir. Üç kasabanın birleşmiş bir bütünü olarak değerlendirdiği ve doğunun başkenti olarak gördüğü İstanbul’u³ üçüncü başlıkta köpekleri ile dördüncü başlıkta ise kara ve deniz savunmaları üzerinden kaleme almıştır ki bu bölüm de askeri tarih yazıcılığı üzerinden hak ettiği ilgiyi beklemektedir. Yazar bundan sonra bir piyade subayı olarak belirlediği rotasını Tekirdağ, Edirne ve Anadolu’nun kuzeyinde yer alan Kastamonu ve iç bölgeleri ve ayrıca Rodop Balkanlarına yönlendirir ve gözlemlerine devam eder. Bu bağlamda eserinde üç bölümle ağırlık verdiği

² Henry Charles Woods, *Washed By Four Seas*, London, 1908, s. 1-2.

³ Bunlardan ilki, Antik Bizans’ın yerinde duran ve Marmara Denizi ile Haliç arasında yer alan Konstantin, Stambul; ikincisi Galata üçüncüsü ise Üsküdar’dır. Woods, *a.g.e.*, s. 9-10.

bölgelerden bir diğersinin yine askeri tarihe hitap eden Bulgaristan'a ait olduğunun altı çizilmelidir. Son olarak kitabın tematik başlıklara sahip olduğunu da belirtmeliyiz. Söz konusu bölümler arasında Türkler, Müslümanlık ve Etkisi ile Balkan Yarımadası, Küçük Asya ve Suriye bölgelerini kapsayan Yakındoğru Demiryolları yer alır⁴

Bu noktadan itibaren makalenin bir konusuna "İstanbul'un sokak köpeklerine" geçiş yapılacaktır.

İstanbul ve Köpekleri

İstanbul Köpekleri ya da İstanbul'un köpekleri başlığı bugün konuya ilgi duyan çoğru araştırmacı için yeni bir başlık ya da ilgi alanı değildir. Bunda şüphesiz öncelikle köpeklerin sokaklarda yaşamasına izin verilmiş olması ardından da tarihin başlıca metropollerinden olan İstanbul'un dünyanın gözü önünde olması ve kent sakinleri olan köpeklerin gününden itibaren halk, bürokrasi düzeyinde gördükleri muamelelerin ve yaşayışlarının seyyahların, bürokratların, yazarların, basının kalemine konu olması ve nihayetinde meselenin öneminin farkında olan araştırmacıların varlıkları etkili olmuştur. Yapılan araştırma çalışmaları arasında özellikle Pinguet'in, köpeklerin dünyasını paylaşan bir kalem olduğunu hissettirdiği ve döneminden hareketle geçmişi kapsamlı bir süreç dahilinde temel temalar üzerinden işlediği eserinin kendisinden sonraki pek çok çalışmaya ilham verdiği anlaşılmaktadır. Bir literatür tekrarından kaçınmak için ilgili eserler burada tartışılmayacak ve konu içinde başvuru kaynağı olarak yararlanılmaya çalışılacaktır⁵.

⁴ Woods, a.g.e.

⁵ Catherine Pinguet, *İstanbul'un Köpekleri*, Çev. S. Özen, İstanbul, 2009; Metin Hülügü, *İstanbul Sokak Köpekleri ve Osmanlı Padişahları*, İstanbul, 2021; Cihangir Gündoğdu, "The State and the Stray Dogs in the Late Ottoman Istanbul from Unruly Subjects to Servile Friends", *Middle Eastern Studies*, 54/ 4 (2018) ,s. 555-574 ; İrvin Cemil Schick , "İstanbul'da 1910'da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası", *Toplumsal Tarih*, (2010), 22-32. İstanbul dışında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köpek yaşamlarına dair Mikhail'in Mısır (Kahire) üzerinden kaleme aldığı çalışma özellikle dikkat çekicidir Yazar, Kahire köpeklerinin kentin bir parçası olma normalinin Fransa'nın işgali ile nasıl köklü olarak bozulduğunu ve bunu takip eden süreçte kentsel dönüşüm ile köpek sürgünlerini halkın nasıl benimsediğini ve köpeklerle birlikte geçirdikleri ortak toplum hafızasından sıyrılarak köpeksiz kent hayatını nasıl normalleştirdiklerini ele alır Alan Mikhail, "A Dog- Eat –Dog Empire Violence and Affection on the Streets of Ottoman Cairo" , *Comparative Studies of South Asia, Africa*

Bay Woods için ilk kez 1905 yılında geldiği İstanbul, bir yabancıya XX. Yüzyılda yaşadığını unutturacak niteliktedir ve kente gelen yabancı yüzyıllar öncesindeki Binbir Gece Masalları yaşadığını hayal ederek bu Doğu başkentinin tadını çıkarmalıdır⁶.

Yazarın, İstanbul köpeklerine dair ilk anısı yine kentteki ilk gecelerine aittir. Nitekim, bu gecelerde köpek havlamaları, bekçinin demir uçlu sopasını kaldırma vuruş sesleri ve neredeyse her gece yaşanan yangın yakarışları nedeniyle huzur bulamamıştır. Dönem, Sultan II. Abdülhamid devridir. Yani Hülagü'nün yorumuyla İstanbul köpekleri en çok rahat ettiği iki hükümdar döneminin ikincisini yaşamaktadırlar. İlki ise veli padişah olarak bilinen II. Bayezid'dir⁷.

İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer kentlerin sokakları başıboş köpek sürüleri ile doludur. Bu cümlesi ile Bay Woods, Buckingham ya da Burnaby'nin belirgin ölçüde Anadolu'daki köpeklerin sayısı ve yaşamlarına vurgu yapmadığı iki seyahatnameyi ya da yakın dönemlerde kimi misyonerlerin buldukları kentlerin sağlık koşullarını ilişkin tasvir ve detaylara inceden inceye girerlerken köpeklere değinmeyişlerinin nedenini düşündürür ister istemez⁸. Ve, anlatmaya

and Middle East, Duke University Press, 35/ 1(2015), s. 76-95. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki köpek yaşamlarına ve onlara yönelik yaklaşımlara ışık tutacak farklı bir çalışma için bkz. Necmettin Kızılkaya, "They Can not Be Left to the Brutality of a Cruel Group: An Ottoman Scholar's Treatise on Dogs", *Journal of Islamic Ethics* 6 /2022(2021), s. 1-19. Ekrem Işın ve Gülru Tanman'ın editörlüğünde ve Catherine Pinguet'in danışmanlığında hazırlanan " Dört Ayaklı Belediye İstanbul'un Sokak Köpekleri" sergisi ise görsel kanıtlar olan fotoğraf, gravür, suluboya, gibi görsel kanıtları içeren sanat çalışmaları üzerinden İstanbul köpeklerinin tarihini okumakta ve okutmaktadır.

⁶ Woods, *a.g.e.*, 9-10.

⁷Hülagü, *a.g.e.*, 35-46, 125-176). Kent yaşam bütünü'nün bir parçası olan köpek havlamalarını yadırgayan bir diğer "İngiliz seyyah ise ünlü Charles White'dır. White, her ne kadar İstanbul köpeklerine kadar Bay Woods gibi ayrı bir başlık altında incelememiş olsa da eserinin üçüncü cildinin yedinci bölümünde " *At Pazarı; Atlar, Köpekler, Hamamlar, Şehrin ve Sarayburnu'nun Kapıları*" başlığı altında yaklaşık yedi sayfa kadar yer ayırmıştır. Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of The Turks in 1844* (Cilt 3). London, 1845, s. 290-296.

⁸ Buckingham , *a.g.e.*, 10, 38, 257. Burnaby ise Yozgat yolu üzerindeki onbeş evden ibaret Dayılı Köyü yolunda otlayan sığır ve develerin varlığına dikkat çeker ancak . kaleminde köpekler yoktur. Kırıldaki köpeklerin varlığına ilişkin değini niteliğinde bir anlatısını ise Sivas yolu üzerinde bulunan Çekerek Köyü'ndeki bir evde çıkan yangın üzerinden kaleme aldığı görülür. Buna göre, yangın çıkınca evin dışı köpekler tarafından istila edilmiştir.

devam eder. Bu hayvanlar hiç saldırgan değildir ve oldukça zekidirler. Yeri geldiğinde evcil bir hayvanın keyif aldığı koşulları kabul ederlerken yeri geldiğinde ise sürüleri, evleri korurlar ve sahipleri için canlarını feda etmeye hazırdırlar. İstanbul sokaklarını adeta devriye gezen bu köpekler kendi aralarında çakal ve kurt arasındaki görünüşleri ve açık sarıdan siyaha uzanan renkleri ile de ayrı bir ırk oluşturmaktadırlar. Stambol'un arka sokaklarında çok sayıda köpekle karşılaşacak olan insanlar onları incitmez ya da rahatsız etmezlerse köpekler kolayca sessizleşeceklerdir. Köpekler, yüzyıllardır sokaklarda yaşamaktadırlar⁹.

A STREET PACK.

Resim 1. Woods, *a, g, e*, : 36.

Son zamanlarda sokak köpeklerinin sayısı azalmaktadır. Yazarın bu azalışa dair söylediği her şey sadece azalışın olduğudur. Ancak, nasıl,

Burnaby, *a.g.e*, s. 128, 154. Ayrıca, kent hayatının sağlık koşullarına ve sosyal ilişkilerine ayrıntılı olarak yer veren bir misyonerin kalemine taşra köpeklerinin konu olmaması yine dikkat çekicidir. Özlem Kutkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir Misyoner Hekim yine dünyası: (1854-1875)", Ed. A. Özcan, *Halil İnalçık Armağanı*, Ankara, 2017, 11-36.

⁹ Woods, *a.g.e*, s. 36-37. Bkz EK I.

neden ve ne şekilde olduğuna ilişkin düşünmez görünür açıklama yapmaz ama bu cümleyi kitabında ikinci kez yineleyecektir¹⁰. Gördüklerini canlı bir şekilde tasvir etmeye devam eder. Bu kez onların yaşam bölgelerine/biçimlerine ve ilişkilerine değinir. Meselâ, sokakların yanı sıra sokakların bölümleri de aralarında paylaşılmıştır. Bu paylaşım rağmen aynı bölgedeki köpekler birbirlerine dostluk bağları ile bağlıdırlar. Nitekim, bir sokakta su bulunmadığında bir sürünün başka bir sürünün toprağından rahatsız edilmeden geçmesine izin verildiğini duymuştur. Kendisi söz konusu yaşam akışını doğrudan gözlemleyememişse de onlar da gördüğü bilgeliği bu yönde bir uyumun gerçekleşmesi olasılığını muhtemelden daha fazla olduğunu kendisine düşündürmüştür. Anlatmaya devam eder. Yolun her iki tarafında konumlanan köpek gruplarının sayısı iki ilâ onbeş arasında değişkenlik göstermektedir. Her grubun en iyi ve güçlüsü ise güçten düşene kadar grubuna liderlik yapar. Tüm sürü kral köpeğe bağlıdır. Öyle ki bir keresinde Bay Woods bir sürünün içine yabancı bir köpek girdiğinde sürünün lideri ona tepki verinceye değin diğerlerinin hiçbir harekette bulunmadığını görür. Lider köpek yabancı köpeğe saldırdığında liderlerini takip eden köpekler de harekete geçer ta ki yabancı köpek sırt üstü yatıp kuyruğunu karnının içine çekip başını yana eğerek dilini dışarı çıkarana kadar. Artık, yenik köpeğin sürüsüne dönmesine izin verilebilecektir. Esasında her sürünün böyle yalnız kendi halinde yaşayan zayıf bir köpeği vardır.¹¹

İstanbul Köpekleri ve İnsanlar

Mahallelerdeki köpekler insanlarla iyi geçinmeye çalışırlar ve bu çabayı, kendilerine Müslümanlar kadar iyi davranmayan Hristiyanlara karşı da gösterirler. Nitekim, 1840'lı yılların İstanbul'unu gözlemleyen Bay White da sokak köpeklerinin Hristiyanlar ve yabancılarca sürekli saldırıya uğradıkları ve dövüldüklerini dile getirmiştir Kendisi ise onlarla iyi ilişkiler kurmayı tercih ettiğinde köpeklerin şükür dolu gözleri ile

¹⁰ Woods, *a.g.e.*, 37. İstanbul'da kısa süre bulunduğu için belli görünüm ve yaşam süreçlerini gözlemleyebilen Bay Woods'un yanında İstanbul'da uzun yıllar kalan Bay White'in daha farklı gözlemlere de yer verdiği görülür. Bunlar arasında, köpeklerin henüz yavruyken doğal yollarla hayatlarını kaybetmeleri, kimi zaman sürülmeleri ya da onları istemeyenlerin iradesinin hakim olduğu bölgelerde İstanbul'un çöpçüleri tarafından yavruların alıp Boğaz'a atılmaları da yer alır Bkz White, *a.g.e.*, 291-295.

¹¹ Woods, *a.g.e.*, 37-39.

karşılaşmıştır. Bu satırlarda ayrıca Pera, köpeklerin rahat yüzü göremedikleri bir yerdir.¹² Bay Woods ise Hristiyanların Müslümanlar kadar köpeklere iyi davranmadıklarını belirtmekle birlikte - yine de köpekler insanlarla iyi geçinmeye çalışmaktadırlar- Pera' nın köpekler için refah bölgesi olduğunu ifade eder. Buna göre İstanbul'da en şanslı olanlar daha iyi yaşam şartları bulabildikleri Pera ve kentin diğer zengin mahallelerinde yaşamaktadırlar. Bu bölgedeki sakinler hayvanlara karşı naziktirler ve onlara yiyecek verirler. Özellikle, anneli yavrulara daha şefkatlidirler. Meselâ, yeni doğan yavru için büyük bir sepet ya da kutu kaldırımın en uygun yerine yerleştirilir. Aynı şekilde annesinin barınması için seçilen bu en uygun yere genellikle aynı hayırsever bol miktarda yiyecek de bırakacaktır. Burada onlar için ayrıca bol bol süt tabakları ve saman demetleri de görmek mümkündür¹³.

Sokaklardaki insanların bir kısmı ise onlar için belki rakip belki de düşmanlardır. Bu grup içinde geçimlerini sivri bir çubuk yardımıyla çöp toplayarak sağlayan kişiler yer alır. Karanlığın ardından birbirini takip eden köpek sürüleri havlamaya başladıysa yakınlarda bir yerlerde köpek düşmanlarından birinin bulunduğu anlaşılır. Bay Woods, gündüzleri sık sık sokaklarda dolaşır ve birbirini takip eden sürülerin özellikle belirli bir kişiye havladıklarını fark eder. Bu kişi neredeyse kesinlikle onların gece rakiplerinden biridir. Bay Woods'un sürüsü ise otel balkonundan beslenmeye alışkınlardır ve pencerede biri belirlediğinde heyecanla o pencerenin altına koşarak yakalayacakları yiyecekleri beklerler. Yazarın gözlemlendiği bir diğer süreç ise Müslümanların özellikle yavrulara yönelik koruyucu tavrıdır. Bir gün bir polis memurunun balkonlarındaki yiyecek parçalarını topladığını ve bunu muhtaç köpeklere verdiğini görür. Ayrıca, Müslümanların genel eğilimleri arasında az miktardaki yemeklerini dahi yavrularla paylaşmaları yer alır. Yazar, ardından köpekleri hava koşulları karşısındaki hassasiyetleri nedeniyle özel kılan ve onları hava durumu kâhinleri olarak nitelemesine yol açan bir yeteneklerine yer verir. Buna göre bir gece, tüm köpekler iki üç dakika boyunca sürekli ulurlar. Yaklaşık on dakika sonra ise şiddetli bir kasırga başlar. Pencere zor

¹² White, *a.g.e.*, s.291.

¹³ Woods, *a.g.e.*, 39. Türklerin anneli yavrulara yönelik şefkati pek çok araştırma eserine ve seyahatnameler yolu ile konu olan aktarımlar/değerlendirmeler arasındadır. Bkz. White, *a.g.e.*, 293; Pinguet, *a.g.e.*, 27.

açılır. Panjurlar kırılır. Lambalar yıkılır ve ağaçlar devrilir. Kendilerini besleyenler kadar hastalıkları ile ilgilenenlere de minnetarlık duyar köpekler. Bu bağlamda köpeklerin kendilerini kollayanları kendilerinin de kollamaya çalıştıkları, dostluklarını gösterdikleri hoş bir duyum da yazarın satırlarında kendisine yer bulur. Meselâ, Pera'nın tanınmış kişilerinden biri evine giderken her sürü lideri tarafından kendi sınırına kadar eşlik edilmiş ve söz konusu beyi her bir diğer sürünün lideri bir diğer sınırdaki devr almıştır. İstanbul'da Pera dışında korkunç şartlarda yaşayan şansız köpekler de vardır ve öldürülmelerine izin verilmediği için çoğu sefil şartlarda yine ölümü beklerler oysa yazar ölümü onlar için mutlu bir son olarak görür. Bu bağlamda kendisinin işaret ettiği en fena ve yaygın hastalık ise uyuzdur. Nitekim uyuz hastalığının kurbanları, acıklı, kasvetli ve korkunç bir görünüme sahiptirler. Köpeklerin, İstanbul'da gözle görülen bir diğer sıkıntılı halleri ise topallamalarıdır. Bu, onların bacaklarının bir tramvay veya fayton tarafından ezildiğini düşündürür. Arada sırada sokaklarda rastlanılan ve çoğu yavrulara ait olan köpek ölüleri de yetkililer tarafından kısa sürede kaldırılmaktadır¹⁴. Burada dikkat çeken konu yazarın kuduz hastalığına yer vermemesidir. Nitekim, Bay White da bu konuya değinir. İstanbul köpeklerinin yalnız, evsiz oldukları için farklı iklim şartlarının tamamına maruz kalmalarına kimi zaman çürümüş kokuşmuş yemekleri yemelerine ya da kimi zaman aç kimi zaman da tıka basa yiyerek düzenli beslenme koşullarına da sahip olmamalarına rağmen kuduz vakasının oldukça nadir olarak görülmesine şaşırır. Oysa suyun daha bol olduğu Avrupa'da bu hastalık sürekli baş göstermektedir¹⁵.

İstanbul'da evcil köpeklerin hayatları ise bir sürüye ait olmadıkları ve tanınmadıkları için tek başlarına dışarı çıktıkları taktirde güvende değildir. Bu nedenle sahiplerinin bir kırbaç ya da sopa ile onlara eşlik etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, bulunduğu bölgedeki köpekler evcil köpeği tanıyacak olurlarsa güven problemi bir dereceye kadar çözülecektir. Ardından yazar, sokaklardaki köpeklerin sayılarının azalmakta olduğunu duyduğunu tekrarlar. ve yine nedenini niçinini sorgulamaz. Sadece olası sonuçlarını kaleminin ucu ile aktarır ve bunun İstanbul'daki yürüyüşlerin konforunu ve uyku kalitesini arttıracığını

¹⁴ Woods, *a.g.e.*, 42-43.

¹⁵ White, *a.g.e.*, 292.

ancak kenti faydalı çöp/ atık yiyicilerinden de mahrum bırakacağını ekler¹⁶.

Yazarın, İstanbul köpeklerine ilişkin notları arasında ayrıca onların sokaklarda rahatsızlık duydukları ve uluyarak karşıladıkları canlılar arasında çingeneler ile birlikte sürekli gezen ayların ve duyduğuna göre görünüşünü yadırgadıkları develer yer alır . Son olarak İstanbul'dan iç bölgelere, taşraya doğru gidildikçe köpeklerin insanlar tarafından daha kıymet gördüklerini de ekler. Öyle ki bir köpek bir kişiye saldırdığında dahi köpeğe zarar verilecek olursa kişi ya da kişiler ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacaklardır¹⁷

BİR TARTIŞMA

“ ... Kaynaklarınıza sadık kalın’ sözü, görüldüğü kadar yalın değildir ve kuşkucu tarihçiler bu konudaki bir dizi sorun üzerinde ısrarla dururlar. Her şeyden önce, tarihçinin elindeki birincil kaynaklar eksiksiz değildir, sadece kazayla veya kasten pek çoğu ortadan kaldırıldığı için değil, çok daha esaslı bir anlamda, meydana gelen olayların önemli bir bölümü de arkasında hiçbir maddi iz bırakmadan geçip gittiği için böyledir bu....”¹⁸

Ekim bölgelerine sahip olmasına rağmen bir tüketim merkezi olan İstanbul bürokratik, ticari, kozmopolit kimliklerinin¹⁹ yanı sıra barındırdığı onbinlerce köpeği ile de tarihin ilgisini çekmiştir²⁰. Bununla birlikte, en azından bu orana yakın köpeklerin özellikle tarım ile geçinen taşra bölgelerinde de dikkati çekebilmiş olması gerekirken ilginç bir

¹⁶ Woods, a.g.e, 43. İstanbul köpeklerinin öldürülmelerine ilişkin Osmanlı tarihinin çeşitli dönemlerinde düşünülen teşebbüs ve uygulamalar için bkz. Hülâgü, a.g.e, 65-91, 109-114, 140-162. Konu ayrıca eserin farklı dönemlerinde de irdelenmiştir. Bkz. Schick, a.g.e, : 28-29. Taner Timur “Köpekler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994:88-89.

¹⁷ Woods, a.g.e, 44.

¹⁸ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Çev.. Ö. Arıkan, Ankara, 1997,s. 124.

¹⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, 2007, s. 150-152 ; Suraiya Faroqi , “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalçık, D. Quataert, Çev. A. Berktaş, İstanbul, 2004, 620-621.

²⁰ İstanbul'da halkın sokak hayvanlarına yönelik koruyucu tavrın sonucunda ortaya çıkan mancacılık mesleği için bkz. Metin Menekşe, “Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55,(2022), s. 84-101.

şekilde bu hayvanların varlıkları İstanbul köpeklerinin yanında oldukça sönük kalmıştır. Oysa Bay Woods, henüz ilgili bölümün ilk cümlesinde “ *İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer kentleri sokak köpekleri tarafından yurt edinmişlerdir...*” der. Ve, bu köpekler vahşi değildirler²¹ En nihâyetinde bugün de literatürde İstanbul köpeklerine ilişkin tarih yazımının açık ara ön planda oluşu hem varlıklarına izin verilmesi, korunmaları hem de nüfusları sorun olarak görülmeye başlandığında ne şekilde kentten ve yaşamdan sevenlerine rağmen koparıldıklarının kayıtlara konu olabilmesi ile ilgilidir. Nitekim ilk hayvanları koruma derneğinin İstanbul’da, Beyoğlu’nda kurulduğunu²² düşündüğümüzde yine taşranın bu konuda sessizleştiğini görürüz. Dolayısıyla, hem İstanbul taşrasında hem de ülkenin geri kalanında sahipli ve sahipsiz köpeklerin günümüze değin yaşam standartları ve insanlarla ilişkileri, nüfus kontrol yöntemleri önemli ve büyük ölçüde gölgede kalmış bir alandır diyebiliriz. Bununla birlikte, çeşitli dilekçeler ve şikâyetler karşısında merkezin İstanbul ve taşra idarecilerine gönderdikleri emirler üzerinden köpeklerin imhâları, sürülmeleri ya da kuduz köpeklerin öldürülmelerine ilişkin kararları ile artan nüfusları ile baş etmeye çalıştıkları görülmektedir²³. Öte yandan, kısırlaştırma yönteminin özellikle erkek canlılarda ilkçağlardan beri uygulandığından haberdarız. Söz konusu yöntemlerin köpek nüfusunu kontrol etmek için uygulandığına dair ise henüz en azından Osmanlı Arşiv kaynaklarında kayıtlara bu araştırma kapsamında tesadüf edebilmiş değiliz. Bununla birlikte batıda cerrahi operasyonla kedi ve köpeklerin aşırı çoğalmasının önüne geçilebilmesi için XX. Yüzyıldan itibaren dişi ve erkek köpeklerde sistemli bir şekilde kısırlaştırma operasyonlarının yapıldığını ve bunların farklı kıstaslar/güvenirlikler üzerinden düzenlenen istatistiklerle çeşitli araştırmalara bölgesel çalışmalar üzerinden de konu olduklarını görüyoruz²⁴. Türkiye’de ise rasyonel olarak henüz tüm belediyelerde

²¹ Woods, *a.g.e.*, 36.

²² Pinguet, *a.g.e.*, 101

²³ BOA ZB 348/124 ; DH UMVM 79/33 ; DH. MKT : 29/124 /3.

²⁴ Lynette A. Hart, Benjamin L. Hart, “An Ancient Practice but a New Paradigm: Personal Choice for the Age to Spay or Neuter a Dog, *Frontiers in Veterinary Science* “, 8 (2021) , 1-2; Alexandra K. Wilson, Andrew N. Rowan, *Animal Managment And Population Control, What Progress Have We Made?*, Boston: Center For Animals Tufts University School of Veterinary Medicine, 1984.; Konuya ilişkin Türkiye’de *sahipli* hayvanlara yönelik öncü çalışmalardan biri için bkz. Doğukan Özen, Safa Gürcan , Ufuk

bakımevi ve ameliyathanelerin olmadığı ve kedi ve köpek sayılarının kayıt altına alınmadığı bu dönemde bu araştırma, tarihçilerin metodolojik olarak bugünden hareketle geçmişe yönelik bir perspektifle köpeklerin hayatları ve insanlarla ilişkilerine ilişkin bilgilere özellikle kırsal alanlarda ve kırsal alanlarla yakın sınırlara yakın kent bölgelerinde sözlü tarih çalışması ile katkı sağlama imkânlarının mevcut olduğunu düşünmektedir. Bu, aynı zamanda konuyu taşradan okumayı teklif etmektir ya da bu okumanın önemli olduğunu ifade etmektir. Bu bağlamda özellikle bürokratik müdahalelerden bağımsız olarak halk ve sokak köpeklerinin yaşam bütünlerinin her bölgeye özgü coğrafi zorluklar ve imkanlar ile birlikte nasıl şekillendiği merakı önemlidir. Burada sorulabilecek sorular arasında merkezi bürokrasi ya da taşra bürokrasisi İstanbul bürokratlarının hayvanlara yönelik yaklaşım veya yaptırımlarını taşranın diğer bölgelerinde uygulama imkanına sahip olmuşlar mıdır? Taşrada bu yönde var olan vakıflar hangi bölgelerde yoğunluktadırlar? Hangi coğrafyalarda köpeklere daha çok ihtiyaç duyulmuştur? Her coğrafyada kent çevresi hayvanlar sürüldüğü dönemlerde doğal koşullar bu hayvanların yaşaması için güvenli alanları oluşturabilmişler midir? Yine çok önemli bir soru olarak sokak köpekleri gruplarının olduğu yerlerde sokak kedileri yaşam alanı bulabilmiş midirler? Eğer sağlanabiliyorsa bu anlamda bir sosyalleşme hangi koşullarda gerçekleşebilmiştir? Ya da onların yaşam alanları farklı mekanlarda mı sağlanabilmiştir? Söz konusu sorular ve bunlara eklenecek çok daha zengin bakış açıları ve ilgiler ile alana ilişkin hatıralar ve tecrübeler bir kuşak daha geçmeden sözlü tarih ile anlamlı ölçüde kayıt altına alınabilecektirler. Özellikle, Anadolu'da muhtarlıklar ve köyün yaşlıları ile sahada gerçekleştirilecek görüşmeler sonucunda elde edilecek veriler ile her bölgenin coğrafi şartlarına özgü imkan ve

Kaya , Ankara İlinde Yer Alan Sahipli Kedi ve Köpek Popülasyonunun Belirlenmesi, *Veteriner Hekimler Dergisi*, 85/1 (2014) , 9-16. Osmanlı İmparatorluğu'nda veteriner hekimlik öncesi hayvan bakımlarının hangi ihtiyaçlardan ötürü ve ne şekilde sağlandığı ya da hayvanlara yönelik çeşitli müdahaleler ile veteriner hekimliğin tarihçesi, uygulanan tedavi yöntemleri için bkz. (Nihal Erk, " Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar", *A.Ü Veteriner Fakültesi Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü* 6/21 (1959), s. 80-85; Zeynel Özlü, " 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili bir Değerlendirme", *Belleten*, 76/275 (2012), 239- 260.

kısıtlılıkları temellerinde insan, köpek ve diğer canlıların yaşam bütünlerinin farklı boyutlarına ulaşma imkanları oluşacaktır.

Bu yönde bir çalışma ile tarihin sosyal ve beşeri bilim özellikleri bir araya gelebilecektir. Ve, bugün sokak hayvanlarının yaşamına ilişkin tarih biliminin kazandıracığı “tarihsel perspektif”, konuya ilgi duyan ve konunun ihtiyaç duyduğu hukuk, veterinerlik ve sosyoloji gibi farklı bilim dallarının meseleye ilişkin sunacağı çözümler için olduğu kadar halkın da genel yanılığlara düşmemesi için profesyonel/gerçekçi bir düşünce zemini hazırlamış olacaktır²⁵.

Sonuç

Henry Charles Woods tarafından 1905’li yıllarda kaleme alınan ve Yakınoğu coğrafyasında özellikle Balkanlara odaklanan *Washed By The Four Seas* adlı eser bölge araştırmaları için okuyucularına bakış açısı ve temel kazandıracak önemli eserlerdendir. Yazarın, oldukça geniş bir coğrafyaya ilişkin gözlemlerini kaleme dökme tercih ve planlamasını on dört bölüm üzerinden yaparken önceliklerinden birisini İstanbul köpeklerine ayırmış olması bu araştırmanın dikkat çekici ve önemli bulduğu bir yaklaşım olmuştur. Bu bağlamda Bay Woods’un İstanbul köpeklerine ilişkin çoğu gözleminin ilk kez tarih yazımına konu olmadığı gibi bazı yaşamsal kesitlerin belirli zaman ve semtlere ait olduğu anlaşılmıştır. Esasen, bu araştırmanın daha çok ilgi çekici bulduğu aktarımları ise kısa cümleler ile değindiği bazı bilgiler üzerinden düşündürdükleri olmuştur. Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer bölgelerinde de çok sayıda köpek sürülerinin olduğu cümlesi ve

²⁵ Tarih bilimine ilişkin kuramsal görüşler için bkz. Tosh, *a.g.e.*, 1984: 1-30). Ayrıca bkz. Robin George Collingwood, Çev. K. Dinçer, *Tarih Tasarımı*, İstanbul,1990, s. 211-217. Konuya ilişkin Türkiye’de farklı disiplinlerce kaleme alınan çalışmaları için bkz. Aydoğdu, Murat Aydoğdu, Oğuzhan Meral, “Sahipsiz Köpeklerin Popülasyonunun Kontrol Altına Alınması ve Buna İlişkin Hukuki Altyapının Oluşturulması”, *D.E.Ü Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Durmuş Tezcan’a Armağan, 21 (2019), s.2129- 2159; Uyumaz, Alper Uyumaz, Bir Hukuk Sorunsalı Olarak Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Hayvan Hakları, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20/3 (2016), s. 133-184 Adnan Koşum, *İslam Hukuk’unda Hayvan Hakları*, Ankara, 2018.

İstanbul köpeklerinin giderek sayılarının azalmakta olduğu duyumu olmuştur. Nihâyetinde, arşiv belgelerinde ve tarih yazımında ön planda olan İstanbul köpeklerinin yanı sıra Anadolu'daki köpekler ve insanların yaşamlarına ilişkin perdenin aralanması için sözlü tarih çalışmalarının önemli olduğu düşüncesi bu bağlamda bu araştırmanın vardığı temel sonuçlardan bir diğeri olmuştur.

Kaynakça

BOA ZB 348/124

DH UMVM 79/33

DH. MKT 29/124 /3

Aydoğdu, Murat, Meral, Oğuzhan, “Sahipsiz Köpeklerin Popülasyonunun Kontrol Altına Alınması ve Buna İlişkin Hukuki Altyapının Oluşturulması”, *D.E.Ü Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Durmuş Tezcan’a Armağan*, 21 (2019), s. 2129- 2159.

Bowyer, Richard, *Dictionary of Military Terms*, London, 2007 .

Buckingham, James Silk, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827.

Burnaby, Fred *At Sirtında Anadolu*, Çev.. F. Taşkent, İstanbul, 2005.

Collingwood, Robin.George, Çev. . K. Dinçer, *Tarih Tasarımı*, İstanbul, 1990.

Erk, Nihal, “ Türkiye’de Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerine Yeni Araştırmalar”, *A.Ü Veteriner Fakültesi Veteriner Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü* 6/21 (1959), s. 80-85.

Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalçık, D. Quataert, Çev. A. Berktaş, İstanbul, 2004, s 543-757.

Gündoğdu, Cihangir, “ The State and the Stray Dogs in the Late Ottoman Istanbul from Unruly Subjects to Servile Friends”, *Middle Eastern Studies*, 54/ 4,s. 555-574.

Hart, A. Lynette. Hart L. Benjamin, “An Ancient Practice but a New Paradigm: Personal Choice for the Age to Spay or Neuter a Dog, *Frontiers in Veterinary Science* “ , 8 (2021) , s. 1-6.

Hülagü, Metin, *İstanbul Sokak Köpekleri ve Osmanlı Padişahları*, İstanbul, 2021.

Işın, Ekrem; Tanman Gülrü, *Işın, Ekrem, Dört Ayaklı Belediye İstanbul’un Sokak Köpekleri*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2016.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, İstanbul, 2007.

Kutkan, Özlem. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir Misyoner Hekim ve Dünyası: (1854-1875)”, Ed. A. Özcan, *Halil İnalçık Armağanı*, Ankara, 2017, 11-36.

Kızılkaya, Necmettin, “ They Can not Be Left to the Brutality of a Cruel Group: An Ottoman Scholar’s Treatise on Dogs” , *Journal of Islamic Ethics* 6 (2022), 2021, s. 1-19.

Koşum , Adnan, *İslam hukukunda Hayvan Hakları*, Ankara, 2018.

Menekşe, Metin, “Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 55, 2022, s. 84-101.

Mikhail, Alan “A Dog- Eat –Dog Empire Violence and Affection on the Streets of Ottoman Cairo” , *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, Duke University Press, 35/ 1(2015), s. 76-95.

Özen, Doğukan, Gürcan, Safa, Kaya, Ufuk, Ankara İlinde Yer Alan Sahipli Kedi ve Köpek Popülasyonunun Belirlenmesi, *Veteriner Hekimler Dergisi*, 85/1 (2014) , 9-16.

Özlü, Zeynel “ 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği ile İlgili bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 76/275 (2012), 239- 260.

Pinguet, Catherine, *İstanbul’un Köpekleri*, Çev. S. Özen, İstanbul, 2009.

Schick, İrvin Cemil , İstanbul’da 1910’da Gerçekleşen Büyük Köpek İtlâfı: Bir Mekân Üzerinde Çekişme Vakası, *Toplumsal Tarih*, 2010:22-32.

Timur, Taner, “Köpekler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: V, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1994:87-89.

Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, Çev.. Ö. Arıkan, Ankara, 1997.

Uyumaz, Alper, (2016) Bir Hukuk Sorunsalı Olarak Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye’de Hayvan Hakları, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20/3 (2016), s. 133-184.

White, Charles , *Three Years in Constantinople Or Domastic Manners of The Turks in 1844* (Cilt 3). London, 1845.

Wilson, A. K. , Rowan, A.N. (1984), *Animal Managment And Population Control, What Progress Have We Made?*, Boston: Center For Animals Tufts University School of Veterinary Medicine

Woods, Henry Charles , *Washed By Four Seas*, London, 1908.

Extended Abstract

This research, on the one hand, aims to draw attention to the travelogue's importance for its research area, which was penned by its author Mr. Henry Charles Woods, who was an English grenadier officer, and the book was titled "Washed By The Four Seas" on the other, it aims to contribute through the chapter of "The dogs of Constantinople" both stray dogs of the İstanbul and also emphasize the importance of illuminating the history of stray dogs, whose lives were overshadowed outside of İstanbul, especially in the province area. The section above which was handled under the title of "One Discussion" as it will be seen in the article and last part of this abstract to constitute one of this research's main arguments. In this direction when it will be passed to the topics of this article in order, firstly, it will be seen that the book essentially examines the Balkans rather than the Near East area. Then, the book will be outlined like culture, economy, transportation and military history which highlighted the region's history. In this context, it is stated that the book's author penned the İstanbul and Balkan geography in detail and the chapters of Defences of Constantinople and the Bulgarian Army awaited for a positive interest of the military historians. As for, the chapter of "The dogs of Constantinople" which the writer dedicated the special section on the observations of stray dogs which this research examined relationships and integrating between the dogs's themselves and the people. Firstly, it should be stated that as Mr Woods, who was not staying in İstanbul for a long period of time, he could not observe the ruling of the stray dogs population, perception and approach to the them by people and the bureaucracy at that time. It was seen that, in some places, the observations in question overlapped with the information stated by previous travelers and included in various researches, but also in some places they added different dimensions to the subject with different observations and opinions. For example, the strong intuition of dogs regarding climatic conditions and the conditions under which groups of dogs can show tolerance and co-exist with each other when necessary or their reactions to each other or their attitudes towards other animals in the city are among the interesting issues in the book. In addition, since the author tried to understand what kind of reactions stray dogs give under different conditions, the work is also an illuminating

resource for people who want to understand the underlying causes of dog behavior today. For instance, some of the people on the streets might have been rivals or enemies towards them. This group includes people who earned their living by collecting garbage with the help of a pointed stick. If after dark, successive packs of dogs began to bark, it meant that one of the canine enemies were somewhere nearby. In fact, the first sentence of the "The dogs of Constantinople" is one of the most striking expressions among the notes of Mr. Woods. "The streets of Constantinople and of the other towns of the Ottoman Empire were inhabited by legions of straying dogs...". And, these dogs were not wild. In other words, not only Istanbul but...also other cities of the empire had packs of dogs. With this sentences, Mr. Woods inevitably makes us think about the reason why some of the missionaries or travellers did not mention about the dogs in-depth but only very briefly when they were going through the details and descriptions of the health conditions or characteristics of the cities they were in. Undoubtedly, many more examples can be found . In the end, the fact that the historiography of dogs of İstanbul is still in the foreground in the literature today has been related to the possibility of being the subject of records, how they were ejected from the city and many of them would die from lack of foods and water despite their loved ones when their existence was allowed, their protection and their population began to be seen as a problem. In fact, if we consider that the search for solutions on animal rights or the needs of stray animals and living standards etc. was expressed by the society founded in İstanbul Beyoğlu in 1912 where the press had a strong voice and had great influence, long before the provinces we will be faced with an important reality. In rural areas, where the number of dogs should be greater, the limitation of the documents describing the lives of these dogs was overshadowed their existence in historical writing. Undoubtedly, this is a result of the cosmopolitan wealth of the city. However, this does not change the fact that both in the provinces of Istanbul and in the rest of the country, the living standards and relations with people, population control methods of owned and stray dogs have been significantly and largely overshadowed to date. However, in the face of various petitions and complaints, it is seen that the center is trying to cope with the increasing population with the orders they sent to Istanbul and the provincial administrators, with the

decisions regarding the extermination of dogs, their expulsion or the killing of rabid dogs. On the other hand, we are aware of the fact that the sterilization method has been applied especially to male creatures since ancient times. In the context of this research, at least in the Ottoman Archive sources, the records that the said methods were applied to control the dog population have not been found yet. However, in order to prevent the excessive proliferation of cats and dogs in the west. It is seen that sterilization operations have been carried out systematically in female and male dogs since the XX. century, and they have been the subject of various types of research through regional studies with statistics organized on different criteria/reliability. In Turkey, in this period when there are no care homes or temporary care homes and operating rooms in all municipalities and the numbers of cats and dogs are not recorded, this research aims to provide historians with a methodological perspective on the lives of cats or dogs and their relations with humans, especially in rural areas and close borders with the countryside thinks that there are opportunities to contribute with oral history studies in nearby urban areas. In this context, it is especially important to be curious about how the life of the public and stray dogs especially also cats is shaped by the geographical difficulties and opportunities specific to each region, regardless of bureaucratic interventions. Among the questions that can be asked here are, did the central bureaucracy or the provincial bureaucracy have the opportunity to apply the approaches or sanctions of the various units of the bureaucracy in Istanbul towards animals in other parts of the province? In which regions were the foundations existing in this direction in the countryside were concentrated? In which geographies were dogs more needed? Had they been able to create safe areas for these animals to live, with the effect of natural conditions, during the periods when animals were herded around the city in every geography? Again, as a very important question, could stray cats find a habitat in places where there were groups of stray dog? If so, under what conditions was this socialization possible? Or had their living spaces been provided separately in different places? In fact, although this article was written about stray dogs, it is clear that it can be considered for other animals through the human-pet relationship. Thus, in some extent, the risk of general judgments obscuring local realities can be avoided. It is also to offer to read the subject from the country or to express that this reading is essential and meaningful. In this way, the memories and experiences

in question will be recorded in oral history in a meaningful way before a generation passes. In particular, with the data to be obtained as a result of the interviews to be carried out with the mukhtars and the village elders in the field different dimensions of humans, dogs and other living creatures will be recorded on the basis of the opportunities and limitations specific to the geographical conditions of each region. Thus, the social and human science features of history will come together with a study in this direction. And, the "historical perspective" that will be brought by the science of history on the life of stray animals today has prepared a professional thought ground for the solutions to be offered by different branches of science such as law, veterinary medicine and sociology, which are interested in the subject and needed by the subject, as well as for the public not to fall into the common misconceptions. Similar studies will reveal the importance of interdisciplinary cooperation, especially in countries where stray animal "problems" are experienced.

Araştırma Makalesi/Research Article

Basra Körfezi'nde Portekiz Hâkimiyetinin Sonu: Safevî-İngiliz İttifakı

Emrah Naki*

(ORCID: 0000-0002-3594-1340)

Makale Gönderim Tarihi
01.09.2022

Makale Kabul Tarihi
09.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Naki, E., "Basra Körfezi'nde Portekiz Hâkimiyetinin Sonu: Safevî-İngiliz İttifakı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 924-950.

APA: Naki, E. (2022). Basra Körfezi'nde Portekiz Hâkimiyetinin Sonu: Safevî-İngiliz İttifakı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 924-950.

Öz

Basra Körfezi'nde Portekizlerin yüzyıldan fazla süren egemenliği Afonso de Albuquerque'nin Hürmüz'e vardığı 1507'de başladı. İlk İngiliz gemisinin Umman Körfezi'nde bulunan Cask limanına girdiği 1616 ile Hürmüz kalesindeki Portekiz garnizonunun Şah Abbas'ın kuşatma güçlerine teslim olduğu 1622'ye kadar sürdü. Hürmüz'ün Portekizlilerden alınışı İmam Kulun Han komutasındaki devasa Safevi ordusunun, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne ait gemilerin koruması altında karaya çıkıp şehre yürümesiyle başladı. İngiliz deniz yardımı olmadan Portekiz deniz kuvvetleri tarafından korunan Hürmüz'ün Safeviler tarafından ele geçirilebilmesi mümkün değildi. Safeviler kaleyi kuşatmaya başlarken, İngilizler de çabalarını kale duvarlarının altına demirlemiş kalyonları batırmaya harcadılar. Bunda o kadar başarılı oldular ki

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye, emrahnaki@gmail.com.
Assist. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, Türkiye.

Nisan ayının ilk haftasında hepsini batırdılar veya yaktılar. 1616'dan 1622'ye kadar olan altı yıllık kısa süre zarfında Portekiz deniz hâkimiyetini kırılmasıyla birlikte İngiliz Doğu Hindistan Şirketi gemileri Basra Körfezi'nde belirdi. Bu durum, 1580'de İspanya egemenliğine giren Portekiz'in Hürmüz-Goa-Lizbon güzergâhı bulunan Okyanus ticaretine büyük darbe indirmekle birlikte Doğu Hindistan Şirketi önderliğindeki İngiliz hâkimiyetinin belirtilerini göstermekteydi. Osmanlılarla sınır sorunlarını çözen 1618 tarihli Serav Antlaşması sonrasında yönünü rahatlıkla körfeze dönen Şah Abbas, sırasıyla *Comorão* (Bender Abbas), Keşm ve Hürmüz'ü Portekizlilerden alarak Basra Körfezi'nde hâkimiyet kurmayı başardı. Bu çalışma, Portekiz ve İspanya Arşiv Belgeleri ışığında hazırlanmış olup Safevî Devleti üzerine yapılan araştırmalarda başta "Torre de Tombo" ve "Biblioteca Nacional de España" arşivleri birincil kaynaklar ihtiva etmesi açısından önemi haizdir.

Anahtar Kelimeler: İspanya, Portekiz, İngiltere, Safevî, Hürmüz.

The End of Portuguese Dominance in the Persian Gulf: Safavid-English Alliance

Abstract

Portuguese domination of the Persian Gulf for more than a century began in 1507, when Afonso de Albuquerque arrived in Hormuz. It lasted until 1616, when the first British ship entered the port of Cask in the Gulf of Oman, and 1622, when the Portuguese garrison in the fort of Hormuz surrendered to Shah Abbas' besieging forces. The capture of Hormuz from the Portuguese began when the huge Safavid army under the command of Imam Kulu Khan landed and marched on the city under the protection of ships belonging to the British East India Company. Without British naval assistance, Hormuz, which was protected by the Portuguese navy, could not be captured by the Safavids. As the Safavids began to besiege the fort, the British devoted their efforts to sinking the galleons anchored beneath the fort walls. They were so successful in this that they sunk or burned them all in the first week of April. In the short six-year period from 1616 to 1622, British East India Company ships appeared in the Persian Gulf as Portugal broke its maritime dominance. This situation showed the signs of British domination under the leadership of the East India Company, although it dealt a great blow to the Ocean trade of Portugal, which came under Spanish rule in 1580, with the Hormuz-Goa-Lisbon route. After the 1618 Treaty of Serav, which resolved the border problems with the Ottomans, Shah Abbas, who turned his direction to the Gulf easily, succeeded in establishing dominance in the Persian Gulf by taking Comorão (Bender Abbas), Qeshm and Hormuz from the Portuguese, respectively. This study has been prepared in the light of Portuguese and

Spanish Archival Documents, and the archives of "Torre de Tombo" and "Biblioteca Nacional de España" are important in terms of containing primary sources in research on the Safavid State.

Keywords: Spain, Portugal, England, Safavid, Hormuz.

Giriş

1603'ten beri Osmanlı Devleti ile savaşta olan Şah Abbas, Batılı devletlerle çeşitli temaslarda bulunup aynı anda farklı cephelerden düşmanını sıkıştırmak maksadıyla askeri ittifak kurmanın yollarını aradı. Özellikle Osmanlı ekonomisine darbe indirmek niyetiyle İran üzerinden Osmanlı topraklarına ulaşan İpek ticaretinin güzergâhını değiştirmek üzere elçileri vasıtasıyla İspanya Kralı ile temasa geçti.¹

Portekiz Konseyi ve Devlet Konseyi ile görüş alışverişinde bulunan İspanya Sarayı, daha önce eş zamanlı olarak Madrid'e gelen Safevî elçileri Roberto Sherley ve Tengiz Bey aracılığıyla Şah Abbas'ın önerdiği güzergâha uygun olarak İpek antlaşmasını kabul etmekteydi. Buna göre İranlı tüccarlar, Hürmüz'e getirdikleri İpek balyalarını Portekiz gemileriyle Hürmüz-Goa-Lizbon ticaret yolundan Avrupa'ya taşıyacaklardı. Bu noktada İspanya-Portekiz Krallığı'na düşen görev büyük bir armadaya Kızıl Deniz geçişini ablukaya alıp Hindistan'dan Osmanlı limanlarına giden gemileri durdurmaktı. Böylelikle Hindistan ticaretinden Osmanlıların elde ettiği gelirin önü kesilecek olup doğu ticareti büsbütün Portekiz ve İspanya limanlarına kaydırılacaktı. Fakat öncelikle Bahreyn'in Portekiz himayesindeki Hürmüz'e iadesi sağlanmalı ve *Comorão* (Bender Abbas)'ın işgaline son verilip Safeviler tarafından inşa edilen kale yıkılarak eski konumuna kavuşturulmalıydı.²

Rui Freire Komutasındaki Portekiz Donanması'nın Hürmüz Seferi

15 Ocak 1619'da III. Felipe, seyrüsefer ve ticaretinin kontrolü İspanya ve Portekiz krallığında olmasına rağmen Avrupa'dan gelen yabancı gemilerin İran'da ticaret ve anlaşma yapmak amacıyla Hürmüz

¹ Emrah Naki, "İran Ve Levant Arasındaki İpek Ticaretine Alternatif Yollar Arayışı: Tengiz Bey'in Elçiliği" *Tarihte Diplomasi*, Ed: Can Eyüp Çekiç, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2022, s. 71.

² Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folios 186-187.

Boğazı'na girdikleri konusunda yeni atanan Hürmüz Denizi ve İran ve Arabistan kıyıları donanması amirali Rui Freire'yi uyarmaktaydı. Yabancıların planlarını gerçekleştirmelerini engellemek, oraya giren düşmanlara karşı koymak ve onları oradan kovmak üzere İran körfezine Rui Freire komutasında üst düzey bir armada yollanacaktı. Böylece daha iyi korunmaları sağlanarak Hürmüz kalesi ve ona gelen ticaret gemileri güvence altına alınabilirdi.³ Hürmüz boğazının giriş çıkışını kontrol altında tutmakla birlikte Rui Freire, kuyularıyla Hürmüz'e su tedarik eden Keşm Adası'nda güvenliği sağlamak üzere bir kale inşa etme emrini beraberinde taşımaktaydı. Aslında Hürmüz kaptanına orada bir kale inşa etme görevi Şah Abbas'ın Comorão'ı ele geçirmesi üzerine 1614'te verilmişti. Tek sorun Keşm Adası'nın 1608'den beri Safevîlerin elinde bulunması olup Portekizlilerin kale inşaatına girişmesi durumunda Safevîlerle çatışma kaçınılmaz olabilirdi.⁴

165 top ve 2000 asker taşıyan iki kalyon ve üç orka'dan⁵ mürekkep Portekiz donanması, beraberindeki üç yük gemisiyle 1 Nisan 1619'da Lizbon'dan demir aldı. Yolculuğun sekizinci gününde kötü hava şartları sebebiyle amiral Dom João de Almeida idaresindeki kalyon zarar gördü. Dom João de Almeida'nın Ümit Burnu'nda ölmesi üzerine amiral gemisinin komutasını orka kaptanı Dom Gonçalvo da Sylveyra devraldı. Fakat Dom Gonçalvo'nun idaresindeki kalyon Moçambik'e bir enkaz halinde, dümensiz ve ambarda on iki açıklıklı su ile zor bela vardı. Mozambik'te kışı geçirdikten sonra Rui Freire de Andrada komutasındaki donanma on beş ay kadar süren zor ve hastalıklarla dolu bir yolculuktan sonra 20 Haziran 1620'de Hürmüz kalesine bir fersah uzaklıkta olan Trumbaque'ye ulaştı. Hemen ertesi gün, Hürmüz

³ Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Letras da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo V*, Imprensa Nacional, Lisboa 1935, s. 255.

⁴ Antonio Bocarro, *Decada 13 da Historia da India*, Parte I, Ordem da Classe de Sciencias Moraes, Políticas e Bellas-Lettras da Academia Real Das Sciencias de Lisboa, E Sob a Direcção de Rodrigo José de Lima Felner, Lisboa 1876, s. 345; Luis Gil Fernández, *El Imperio Luso-Español y La Persia Safávida (1606-1622)*, Tomo II, Fundación Universitaria Española, Madrid 2009, s. 425; Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folio 199.

⁵ 500 ton ağırlığında olan gemi.

kalesi kaptanı Dom Francisco de Sousa ve maliye müfettişi Manuel Borges ziyarete geldiler. İkisi de adamların kıtlık yüzünden canlı cesede dönmüş hallerini görünce hayrete düştüler. Kraliyet Donanması Hürmüz limana demirleyip ve tayfalar iyileştikten sonra Hürmüz Kralı, *Guazil*'i⁶, Hürmüz Kalesi Kaptanı ve Maliye Müfettişi ile birlikte, onları salvolarla karşılayan Rui Freire'yi ziyarete geldi. Fakat kalyona biner binmez hava o kadar şiddetli hale geldi ki beş gün boyunca kralın karaya dönmesi mümkün olmadı. Rui Freire, kaptan kamarasını ona bırakıp diğer Portekizlilerin yanına yerleşti. Her zaman görkemli bir masa kurulurdu. Fakat İslami geleneklerden ötürü Hürmüz kralı ve maiyeti jambon veya sosis yemediklerinden sofraya eşlik edemeyecekleri için nezaketen kaptandan kendilerini bağışlamalarını istedi. Fırtına azaldıktan sonra ise karaya döndüler.⁷

Başkomutan, İspanya ve Portekiz kralı III. Felipe'nin emrettiği üzere Keşm kalesinin inşaatına bir an önce başlamak istemekteydi. Böylece Ağustosta Goa'ya doğru demir alacak gemi kalyonlarıyla Armada'nın Krallık'tan nasıl geldiği ve İran'daki işlerin durumu hakkında Goa kral naibi Fernão de Albuquerque'ye bilgi gönderilmesine karar verildi. Ayrıca, İngilizlerin İran'da takas ettikleri ipekleri Hindistan Devleti'nin ve özellikle de Hürmüz'ün aleyhine olacak şekilde elde etmelerini önlemek için, Goa kral naibinin emirlerini beklerken, kalyonlar ve bazı fustalar lasques(Cask) burnuna gitmek üzere donatılacaklardı. Filo sefere hazırlanırken, Rui Freire de Andrada çıkardıkları arbedeler nedeniyle bazı isyancı askerleri tutuklamak istemişti. Fakat bu askerler amiral Dom Gonçalvo da Sylveyra Evi'ne sığınmak için kaçtıklarında, işler yürüsün diye buna göz yummasına rağmen askerler görevlerini yerine getiremediler. Aşırılıklarına ilişkin şikâyetler o kadar çoktu ki Dom Gonçalvo'ya bir mektup yazarak, onları evinde barındırmamasını ve cezalandırılmalarını istedi. Dom Gonçalvo bu mektuba öfkelenip başkomutanla ile çok sert bir şekilde tartışınca, başkomutan onu

⁶ Arap ve İranlıların valisi

⁷ Paulo Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada: em que se relatam suas proezas do anno de 1619. em q partio deste Reyno por geral do mar de Ormuz, & costa da Persia, & Arabia até sua morte / tirados de humas relações, & papeis verdadeiros por industria de Paulo Craesbeeck...* - Em Lisboa : por Paulo Craesbeeck, & a sua custa, 1647, s. 1-2, 11.

amirallikten azletti ve ardından onu demirden kodese atıp mahkûm olarak Goa'ya gönderdi.⁸

Bu sırada Lizbon'dan yollanan sevkiyatlar Hürmüz boğazında bulunan armadaya ulaştı. Orkalardan birinde Başkomutan Ruy Freyre, Hürmüz Kaptanı ve Kale yetkililerinin Dom Gonçalvo da Sylveyra'dan boşalan amirallik görevini üstlenmesini istedikleri Ioão Borralho vardı. Majestelerine küreksiz bir kayıkta bile olsa hizmet etmeye hazır olduğunu ifade ederek görevi üstlendi. Hürmüz Boğazı'nda iki kalyon, bir *patache*⁹ ve bir orka ve iki galyottan mürekkep Kraliyet Donanması'nda bin civarında asker ve denizci ile 15 Kasım 1620'de Cask burnuna doğru yelken açtı.¹⁰

Cask Burnu'nda Portekiz-İngiliz Çatışması

İngilizlerin İran'a olan ilgisi Kasım 1614'te belirdi. Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan'daki Konseyi, ticari açıdan yararlı bilgileri toplamaları ve şirket gemilerinin Safevilere ait limanlarında serbestçe ticaret yapmasına izin veren belgeyi elde etmeleri için Richard Steel ve John Crowther'ı Şah Abbas'ın sarayına gönderdi. 14.09.1615 tarihinde İsfahan'a ulaşan İngiliz beyler, kentte 25 gün kaldıktan sonra Şah'tan elde ettikleri izin belgesiyle Hindistan'a döndüler.¹¹ Fakat Basra körfezinde karşılarındaki en büyük engel Portekizlerdi. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 1610'da Swalley Hole'u ele geçirip tekrarlanan Portekiz saldırılarına karşı koruduklarında, Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'daki yükselişinin temellerini atmıştı. Surat'taki karargâhlarında Doğu Hindistan Şirketi'nin ticari temsilcileri, İngiliz ticari çıkarlarına engel ve tehdit yaratan Portekizlilerin Basra Körfezi ticareti üzerinde stratejik konuma sahip Hürmüz'den kovulması gerektiğine inanmaktaydılar. Çünkü Portekiz donanması, Hindistan'ın "fetih" ve ticaretine ilişkin İspanya ve Portekiz Kralı'nın münhasır hakkını uygulamak için Hürmüz'de yatmaktaydı.¹²

⁸ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 12-13.

⁹ İki direği olan, çok hafif ve sığ sulara uygun bir tür yelkenli gemidir.

¹⁰ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 13-14.

¹¹ *A Cronicle of the Carmalites in Persia an the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, Vol. I, London: Eyre & Spottiswoode (Publishers), 1939, s. 228.

¹² David Hannay, "the Taking of Ormuz, *Blackwoods Magazine* 215, No: 1302, William Blackwood and Sons, Edinburg 1924, s. 554.

Portekiz Donanması'nın faaliyetlerinden haberdar olan Doğu Hindistan Şirketi, 1619 yılı sonbaharında Andrew Shilling komutasında 206 top ile donatılmış dört gemiden mürekkep bir filo hazırlamıştı. Shilling, bunlardan Hart ve Eagle adlı gemileri Portekiz donanmasına karşı görevlendirmişti. Bu gemiler ele geçirdikleri bir Portekiz gemisini beraberinde götürürken Rui Freire komutasındaki donanmaya rastladılar. Portekiz donanmasının kendilerinden üstün olduğunu görüp esir aldıkları gemiyi arkalarında bırakarak güç bela Surat'a dümen kırdılar.¹³

Portekiz Donanması, birkaç gün içinde Cask Burnu'na ulaşip demir attı. Başkomutan derhal Sind ve Gaudel limanlarına birer *terranquim*¹⁴ gönderip oranın kaptanlarını Cask Burnu'nda İngiliz gemilerini beklediğine dair haberdar etti. Gönderdiği talimatlarda Hürmüz'e gitmek üzere o limanda bulunan tüm ticaret gemilerini dümenlerini Maskat limanına çevirmeleri konusunda uyardı. Çünkü İngilizlerin, Cask Burnu sahili boyunca seyrederken Sind yolunu gözetleme riski vardı. Her iki bölgenin kaptanını İngilizlerle karşılaşmaları durumunda yelken açıp hızlı kürek çekme yoluyla donanmalarının gücü ve büyüklüğü hakkında kendisini bilgilendirmelerini emretti. Ayrıca, İngiliz gemilerinin gelip gelmediği ve ne zaman beklediği konusunda özenle bilgi toplamaları için İngilizlerin Cask'taki bir fabrikasına bir galyotla iki güvenilir asker gönderdi. Askerler, çok yakında İngiliz gemilerinin gelmesinin beklediği cevabıyla geri döndüler. 16 Aralık'ta şafakla birlikte ipek yüklerini almaya üç İngiliz gemisi geldi. Rui Freire, donanmanın çapayı çekmek için verilen bir işaret olan piç-trompet¹⁵ çalmasını emretti. Gemiler de buna göre yaptı ve tüm yelkenleri düşmanın peşine düşerek denize açıldı. Fakat İngiliz gemileri karanlığın yardımıyla kaçmayı başardılar.¹⁶

26 Aralık 1620 noelinde Düşman gemilerini gözetlemesi için Gaudel/Chaul¹⁷'a gönderdiği, Kaptan Pero Gomes'in gelip İngilizlerin

¹³ Fernandez, *a.g.e.*, s. 426-427.

¹⁴ Her iki tarafında 10 kürek bulunan hafif gemi.

¹⁵ Trombeta Bastarda?

¹⁶ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 14-16

¹⁷ Hindistan'ın Maharashtra kentinin Raigad bölgesinde bulunan eski bir Hint-Portekiz kasabasıdır.

amiral gemisi 66, koramiral gemisi 58, Tuğamiral gemisi 46, bir patache 36 top ile donatılmış olan ve bir diğeri Maskat kaptanına ait beş büyük güçlü geminin kıyı boyunca seyri hakkında bilgi verdi. Mağribi kılığında gidip onlara çok yaklaşmayı başarabildiği için tüm bu bilgileri edinebilmişti. İngiliz gemileri akşam olmadan ortaya çıkacakları için Portekiz donanmasının kendini düzene sokması gerekmektedir. Güneş batarken, Portekiz donanması İngiliz gemileri karşı top atışı gerçekleştirdi. İngilizler de yine top atışıyla karşılık verdiler. Fazla hasara yol açmayan topçu düellosu gece çöktüğü için sona erdi. Ertesi gün İngilizlerin yelken açması savaşı tekrarlamak istemelerinin işareti olarak anlaşıldı. Bunu üzerine Portekiz donanması da yelken açıp saldırıya geçti. İngiliz gemileri ağaç çivileriyle bağlı olduğundan büyük silahlara karşı koyamadığını Portekizliler bilmekteydiler. Bu nedenle güllerin ağırlığını değiştirmeye ve ilk bordada sadece 12 ila 15 librelük atış kullanarak İngilizleri aldatmaya karar verdiler. Bu atışlar çok fazla zarar vermeden gemilerine düşecekti. Sonrasında İngilizler daha ağır olan atıştan ağır hasar görebilecekleri noktaya yaklaşmaya ikna edileceklerdi. Gökyüzü çok geçmeden top atışlarından çıkan dumanla kaplandı. Planlandığı gibi İngilizler, atışların çok az etkisinin olduğunu görerek, Portekiz kalyonlarının çok yakınına yelken açtılar. Fakat Portekizlilerin topları zaten zincirli güller, çubukla bağlı güller ve ağır top mermileri ile yüklenmiş olduğundan, İngilizleri çok ölümcül bir borda ateşine tabi tuttular. İngiliz amiral gemisinin mizana ve pruva direklerinin yanısıra pupadaki üst kısımlarını yıkıp büyük zarar görmesini sağladılar. Ardından başka bir İngiliz gemisinde de benzer bir hasara yol açtılar. Bu şekilde, savaş bütün gün boyunca sürdü. İngilizlerin hâlihazırda almış olduğu büyük hasarın ötesinde her iki taraf da başka bir avantaj elde edemediler. Başkomutan Ruy Freire, geç olduğunu görerek ve İngilizlerin limana girmelerini engellemek arzusuyla oraya doğru yelken açtı ve düşmanın onu engelleme çabalarına rağmen donanma ile orada demirledi.¹⁸

Amiral João Borralho ve Kaptan Pero de Mesquita gibi komutanların hayatını kaybettiği 25 ölü 49 yaralı verdikleri çatışmadan sonra Cask limanını işgal eden Portekizliler, İngilizlerin ipek yükünü almalarını engellemeye çalıştılar. İngilizler ise 70 ölü 120 yaralı verdiler. Amaçları

¹⁸ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 17-20.

gece boyunca limandaki ipeği gidip getirmektir. Başarısız olmaları durumunda limanı ele geçirmek ve donanmayı yok etmek için her şeyi göze alacaklardı. Bu amaçla Portekiz donanmasını etkisiz kılmak için en büyük iki gemilerini takviye edeceklerdi. Portekiz donanması ise on iki gün boyunca İngiliz donanmasına karşı manevra yapmasına rağmen yüzleşmeye cesaret edemedi. Mürettebat sürekli çapa çekmek ve yelkenleri açmaktan bitap düştü. Rui Freire, İngilizlerin karaya çıkmaması için nehrin kıyısının ve ağzının sıkı bir şekilde izlenmesini emretti. Ardından kalyonların demirli olarak savaşabilmeleri için demirlemesi emrini verdi. Fakat bazı üst düzey kaptanlar yelken açık seyir halindeyken savaşılmasından yana fikir beyan etmelerine rağmen pupa bağlantı noktalarından kalyona giden ve her birinde iki yay bulunan çapalarla demirlediler. Bu yapılırken bir kalyondan diğerine hızla bir palamar geçirip birbirlerine bağlandılar.¹⁹

İngilizler, ipeği almak için çok az zamanlarının kaldığını fark ettiler. Gün doğarken 7 Ocak 1621 Perşembe günü iki İngiliz gemisi Portekiz donanmasının üzerine dümdüz ilerledi. İngiliz bayrak gemisi, o kadar fazla yaklaştı ki neredeyse pupası Portekiz amiral gemisinin pruvasına değdi. İngiliz Koramiral, Portekiz donanmasının diğer ucuna demir attıktan sonra iki amiral gemisi topçu düellosuna girişti. İngiliz koramiral gemisindeki askerler Portekiz amiral gemisinin halatlarını kesti. Böylece koramiral gemisi, São Lourenço adlı patache'ye doğru sürüklenerek geldi. Fakat yelkenleri açabilmek için rüzgâr olmadığından, patache ve orkaya öyle bir şiddetle saldırdı ki, bunlar artık pruvadan ateş eden silahlar dışında silahlarından hiçbirini kullanamaz hale geldiler. Amiral gemisi tek bir silah taşıyamaz durumdayken tüm toplarını kullanmayı sürdürebilen İngiliz donanması karşısında Portekiz donanması büyük hasar aldı. Demir alıp oradan ayrılmasını sağlayacak bir rüzgâr esintisi olmadan mücadele hava kararına kadar sürdü. Portekiz donanması, o sırada gelen havanın etkisiyle denize açılmak zorunda kaldı. Kalyonlar güllerin içlerinde açtığı deliklerden çok su almaktaydılar. Fakat bunlar kısa sürede onarıldı. Zayıf listesi düzenlendiğinde 160 kişinin öldüğü ve 200 kişinin yaralandığı tespit edildi. Beş gün boyunca donanmalar fırtınadan kaçarak denizde ilerlediler. Hafiflediğinde ise Portekizliler Cask

¹⁹ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 21-22.

Burnu'na döndüler. Fakat İngilizler, ipekleri yükleyip çoktan oradan ayrılmışlardı.²⁰

Keşm Adası'nda Kale İnşaatı ve Portekizlilere Karşı Safevî-İngiliz İttifakı

Rui Freire de Andrada Hürmüz'e döner dönmez, kralın emrini yerini getirmek üzere su kuyularının bulunduğu Keşm Adası'nın doğu kısmında kale inşası işine girişti.²¹ Keşm Adası, Hürmüz'e yakınlığı bakımından stratejik bir konumda bulunmakla birlikte, sahip olduğu su kuyuları sayesinde Hürmüz'e su sağlayabilecek önemli bir kara parçası olduğundan gemilerin su alabilmesi için adanın güvenliğinin sağlanması amacıyla kale inşasına bir an önce başlanacaktı. Bu sırada Şah Abbas ile görüşmek üzere İran'a giden İspanya elçisi Don García de Silva y Figueroa, görevini tamamladıktan sonra İspanya'ya dönüş hazırlığına geçmişti. Rui Freire de Andrada'nın Hürmüz'e gelmesinden birkaç gün önce Goa'ya giden gemiye binmişti. İspanyol Elçisi, Hürmüz'e geldiğinde orada bulunan tanıdıklarından Rui Freire de Andrada'yla kendi adına iletişime geçmelerini istemişti. Hiçbir koşulda Keşm adasında bir kale inşa etmeye çalışmaması çünkü orada tutunabilmesinin mümkün olmadığı, bunun yerine şehri savunmak için elinden gelenin en iyisini yapmaya çabalaması gerektiği tavsiyesinde bulundu. III. Felipe'den gönderilen mektuplarla Şah'tan ele geçirmiş olduğu *Comorão* (Bender Abbas)'ın ve işgal altındaki Keşm'in iadesi istenmişti. Aksi takdirde Rui Freire de Andrada'nın Keşm'de su kuyularının bulunduğu bölgede kale inşa edeceği ve kaybedilen yerlerin geri alınması mücadelesine girişeceğini ifade eden kralın mektupları Hürmüz'de herkes tarafından bilinmekteydi. Şah Abbas'ın İspanya ve Portekiz Kralı'nın isteğine sert yanıt vermişti. Şah Abbas'ın öfkesini kazanmasına yol açacak bu girişim çok büyük riskler taşımaktaydı. Figueroa, İngilizler gibi hilekâr bir Avrupa ulusu tarafından desteklenen ve yardım edilen çok kudretli bir hükümdara karşı kendi topraklarında savaş açma çılgınlığına girişilmesinin

²⁰ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 22-23.

²¹ João Campos, "Some notes on Portuguese military architecture in the Persian gulf: Hormuz, Keshm and Larak", *Revisiting Hormuz. Portuguese Interactions in the Persian Gulf Region in the Early Modern Period*, Ed. Dejanirah Couto – Rui Manuel Loureiro, Calouste Gulbenkian Foundation, Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, s. 158.

Portekizlilerin Hürmüz'deki varlığını tehlikeye atacağını söylemekteydi.²²

7 Mayıs 1621'de Rui Freire de Andrada, 6 Nisan'da Goa'dan takviye gelen 60 topla donatılmış iki kalyon²³ ve 270 askerin yanı sıra, toplamda iki bin asker taşıyan 30 galyot, bir kadirga, bir orka ve bir patache'den mürekkep donanmayla Keşm Adasına doğru demir aldı.²⁴ Kraliyet emri gereğince Keşm adası su kaynakları yakınında kale inşaatının tamamlandığı Haziran ve Eylül 1521'de Hürmüz'deki gerilim çok daha şiddetli bir hal aldı. Şah Abbas bunun üzerine Aziz Agustin tarikatının rahiplerinden biri olan keşiş Nicolas Parete'yi İsfahan'dan Hürmüz'e ihtarnamesini iletmesi ve Portekizlilerin savaşmak mı istediklerini sorması için gönderdi. Portekiz donanmasının eylemleri karşısında Eylül ortasına kadar Safevî kuvvetleri toplanıp kıyıya doğru ilerleyerek savaş pozisyonu aldılar.²⁵

Kale inşasının başlamasından itibaren Safevî birlikleri devamlı olarak saldırılarını sürdürerek buna mani olmaya çalışmalarına rağmen, Rui Freire denizdeki manevralarıyla onları engellemeyi başardı. Gün esnasında zarar gören kale duvarları geceleyin tekrar inşa edildi. Yeterli Topçu kuvveti olmamasına rağmen sayıca üstün olan İmam Kulu Han komutası altındaki Safevilerin Kale inşaatının olduğu yere ulaşmasını engellemek üzere Arap ve İran kıyılarının ablukaya alınması Şah Abbas'ı oldukça öfkelenirdi. Fakat savaş sırasında yaşanan kayıplar ve hastalıklar sebebiyle Rui Freire Goa'dan takviye birlik istemek zorunda kaldı. Tam bu sırada İngilizlerin İran ipeğini almak üzere Cask Burnu yakınlarında olduğu istihbaratını elde eden Rui Freire, Keşm kalesini bırakarak karşılaşma için hazırlanmak üzere donanmasını Hürmüz'de

²² Don García de Silva y Figueroa, *Comentarios de D. García de Silva y Figueroa de la embajada que de parte del rey de España don Filipe III hizo al rey Xa Abbas de Persia*, Tomo II, La Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid 1905, s. 570.

²³ 14 Aralık 1620'de Goa'dan Hürmüz'e takviye gönderilecek kalyonların hazırlanmasına başlandığı kayıtlara geçirilmiş. Bk. Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais*, Políticas e Belas-Artes da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo VII, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa 1975, s. 204.

²⁴ Dejanirah Couto – Rui Manuel Loureiro, *Ormuz, 1507 e 1622*, Tribuna da História, Lisboa 2007, s. 90.

²⁵ *A Cronicle of the Carmalites in Persia...*, s. 258.

konuşlandırdı.²⁶ Surat'ta bulunan İngilizler, dört gemi ve iki patache ile Cask'a ulaşip İran ipeğini alıp götürdüler. Safevilere karşı savunmada kalmak zorunda kalan Portekiz donanması bulunduğu mevki terk edip İngilizlere müdahale edemedi. Şah Abbas aslında ipeğin İngilizler tarafından götürülmesine razı değildi. Fakat Keşm Adası'nda inşa edilmiş olan kalenin ele geçirilmesi aşamasında İngiliz yardımından ötürü buna göz yumdu.²⁷

Rui Freire'nin Goa'dan talep ettiği takviye donanma Malabar başkumandanı Simão de Melo²⁸ komutasında üç yüz asker ve on iki fusta ve bir karak sınıfı geminden mürekkep olarak Eylül'de Hürmüz'e yelken açtı. Hürmüz kaptanı Francisco de Sousa'nın hastalığı sebebiyle ölmesi üzerine komuta görevi Simão de Melo'ya tevdi edildi. Melo, bir an önce İngilizlerle karşılaşmak arzusundaydı. Bu maksatla Rui Freire'ye ısrarla donanmayla açılmak hususunda ısrar etti. Fakat Rui Freire'nin Portekiz Devlet Konseyi'den aldığı emir gereği önceliği Keşm Kalesi'nin savunulmasıydı. Hatalar zinciri Keşm kalesinin muhafazasını mümkün kılmadı. Hürmüz adasına geçmeden evvel Keşm'deki kale inşaatı sırasında düşmanı oyalamak üzere oldukça fazla zaman heba edildiği gibi buranın savunması oldukça güçtü. Safevî birliklerinin çekilmeye niyeti yoktu. Lara'dan gelen Şiraz Han'ı İmam Kulu Han 3000 asker ile Keşm Kalesi'ne 300 adım uzaklıkta kamp kurdu. Karadan sürekli takviye ettiği asker sayısı bakımından Portekizlilerden üstün oldukları açıktı. Bu aşamada Rui Freire, Keşm'de kalmaya karar verse de sayıları yirmiyi bulan kalyon, kadirga ve fusta sınıfı gemiler toplarla korunacakları çok daha güvenli olan Hürmüz kalesinin limanına sığındılar. Rui Freire ile birlikte iki yüz Portekizli ve iki yüz elli civarında Culfa'dan getirilen paralı Arap asker Keşm Kalesi'nde kaldı. Bu sırada Surat'tan çıkan İngilizlerin Cask Burnu'ndan geçip dört gemi ve iki patache ile Hürmüz'e doğru ilerledikleri istihbaratı Portekizlilere

²⁶ Fernandez, *a.g.e.*, s. 431-432.

²⁷ Figueroa, *Comentarios*, s. 572.

²⁸ Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Artes da Academia das Ciências de Lisboa*, Tomo VIII, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa 1977, s. 345.

ulaştı.²⁹ İngilizleri, Aralık 1621'in sonlarında İran ipeğini almak üzere Cask bölgesine gelmişlerdi.³⁰

İmam Kulu Han Minab'da bulunduğu sırada Keşm ve Hürmüz seferiyle ilgili yardım istemek için İran ipeğini almaya gelen İngiliz kumandanlarına birçok defa başvurmuş, karşılığında her türlü ticari teşviki sunmayı teklif etmişti. Yardımı reddetmeleri durumunda Şah Abbas tarafından İngilizlere bahşedilen ayrıcalıklar geri alınabilirdi. Hatta İsfahan'dan kıyıya ulaşıp İngiliz tüccarlara satılan ipeğe el koymakla tehdit etti. Bu durum İngilizleri ikilemde bıraktı.³¹ Fakat ticari çıkarlar doğrultusunda hareket eden İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi temsilcisi Edward Monox ve başkanı Thomas Rastel, İngiltere Kralı adına Şah Abbas'ı temsilen İmam Kulu Han ile Portekizlileri Basra Körfezi'nden atmak için anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmaya göre: İngiliz gemileri Keşm ve Hürmüz'de Portekizlilere karşı Safevilerin yardım sağlayacak olup Hürmüz ele geçirildiği takdirde ada bölünerek İngiliz ve Safevî yönetimine girecekti. Hürmüz Kalesi, yarısı İngiliz diğer yarısı Safevî birlikleriyle donatılacaktı. Hindistan'da ele geçirilen liman ve kaleler eşit bir şekilde iki devlet arasında bölüştürülecekti. Hindistan ticaretinde İngiliz ve Safevî gemileri gümrük vergilerinden muaf tutulacaklardı. Yabancı gemilerden elde edilen vergi gelirleri iki devlet arasında eşit bölüştürülecekti. Tüm Hıristiyan tutsaklar, İngilizlere, Müslüman tutsaklar ise Safevilere bırakılacaktı. Fakat Keşm kalesi kumandanı Rui Freire ve Hürmüz kalesi kumandanı Simão de Melo ele geçirildiği takdirde Safevilere teslim edilecekti. Elde edilen cephane ve erzak eşit şekilde paylaşılacaktı.³²

Birkaç gün sonra İngiliz donanması, Hürmüz kalesine 36 deniz mili uzaklıkta belirdi. Ertesi gün Keşm Kalesi'ne üç yüz adımdan daha yakın bir mesafeye tüm kuvvetleriyle ulaştıklarında Hürmüz'de İngilizlerin bu kadar yakına geldiklerinin farkına varılamamıştı.³³ 1 Şubat 1622'de İngiliz Donanması, Hürmüz Adası'nın önünden geçerken Luis de Brito

²⁹ Figueroa, *Comentarios*, s. 573-576.

³⁰ Hannay, *a.g.m.*, s. 566.

³¹ Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf: An Historical Sketch from the Earliest Times to the Beginning of the Twentieth Century*, At the Clarendon Press, Oxford 1928, s. 144-145.

³² *A Cronicle of the Carmalites in Persia...*, s. 259.

³³ Figueroa, *Comentarios*, s. 577.

komutası altındaki Portekiz gemileri çatışmaya cesaret edemediler. Kale kumandanı Simão de Melo, geçişini engellemek için tek bir top güllisini bile ateşleyemedi. Hürmüz'deki idarenin basiretsizliği karşısında İngiliz Donanması, ertesi gün saat dört civarında Keşm Kalesi önünde demirledi.³⁴

Keşm Kalesi kuşatması sırasında İmam Kulu Han'ın idaresindeki Safevî birliklerinin sayısı beş bine ulaştı. İngiliz gemileri demirledikleri yerden zayıf Keşm Kalesi surlarını top atışlarıyla dövmeye başladılar. Mesafe uzak olmasına ve az sayıda top atışı yapılmasına rağmen, kalenin zayıf duvarları kolayca yıkıldı. Askerlerin morallerini bozan vaziyet karşısında Portekizlilerin bir kısmı savunma yapmak yerine teslim olmayı düşündüler. Kaleye denizden yapılan atışlar rahat bir şekilde taarruz yapmayı yetersiz kılmaktaydı. İngilizler, en büyük gemilerinden altı ya da yedi topu kale duvarlarına yüz adım mesafedeki Safevî siperlerinin bulunduğu noktaya taşıdılar. Hızlı bir şekilde yerleştirdikleri ve kum sepetleriyle kapladıkları topların en büyük mermileri on altı *libra*³⁵ ağırlığından fazla olmamasına rağmen bir kuleyi yerle bir etmeyi başardılar. Saldırıları daha yıkıcı bir vaziyet alınca Portekizli askerlerin büyük çoğunluğu Rui Freire'ye gidip böyle zayıf bir kaleyi savunmaya kalkarak hayatlarını tehlikeye atmak istemediklerini bildirip teslim olmayı talep ettiler. Rui Freire, isyan olarak gördüğü hareketi bastırmak için tehditler savurup fitnelikle suçladığı birine kılıçla saldırdı. Fakat diğerlerinin engellemeleri karşısında bir şey yapamayıp kalenin teslim olmasına razı oldu. Kale teslim edilirken İngilizler, teslim olanların Maskat'a yerleştirileceğine söz verdiler. Fakat sözlerini tutmayıp Hürmüz kalesini savunanlara yük ve rahatsızlık yaratacak olan bu işe yaramaz adamları Hürmüz Adası'na bıraktılar. Rui Freire ve ileri gelen diğer kaptanlar ise İngilizlere esir düştüler. İmam Kulu Han, Müslüman esirlere aynı merhameti göstermeyerek Safevilere karşı Portekiz birliklerinde savaşan Arapların boynunu uçurdu.³⁶ Nihayetinde çatışmalar sekiz gün sürüp 21 Şubat 1622'de

³⁴ Fernández, *a.g.e.*, s. 436-437.

³⁵ 1 libra 453 gr. ağırlığında.

³⁶ Figueroa, *Comentarios*, s. 577-579.

Safevî-İngiliz zaferiyle sona erdi.³⁷ Rui Freire ve beraberindeki önde gelen kaptanlar, Lion adlı İngiliz gemisine bindirilip Surat'a gönderildiler. Fakat Rui Freire kaçmayı başarıp Goa'ya gitti.³⁸

Hürmüz'ün Safeviler Tarafından Fethi ve Basra Körfezi'nde Portekiz Egemenliğinin Sonu

Hürmüz kralı ve kale kumandanı Simão de Melo tarafından gönderilen casusların verdiği bilgiye göre Keşm Adası'nı ele geçirdikten sonra Comorão'a yönelen İngilizlerin amacı Cask'taki ipeği almak ve yollarına devam etmektir. Bu haber karşısında Portekizliler, ne şehirde ne de kalede hiçbir önlem almadılar. Topları yerleştirmek üzere hendek dışında hiçbir düzenleme yapılmayıp surlar çok yüksek olduğundan kaledeki topların seksen adım ötedeki düşmana zarar verebilmesi mümkün değildi. Saldırıyı püskürtmek üzere hazırlanmak yerine Hürmüz Kralı ve Guazil'i, kaleye sığınıp barış yollarını tartışmak için Şiraz hanına elçiler gönderdiler.³⁹

22 Şubat 1622'de Comorão denizi *terrada*⁴⁰ sınıfı deniz araçlarıyla dolu olarak görünmekteydi. Simão de Melo, Gonzalo da Silveira yönetimindeki sayıları on ikiyi bulan kürekli gemilere önlenme emrini verdi. Kalyonların kaptanlarına komutası altındaki tüm askerlerle birlikte kıyıda halkın korunmasına yardıma koşmalarını buyurdu. 23 Şubat'ta İmam Kulu Bey idaresindeki yedi bin adam taşıyan 280 civarında *terrada* ile Hürmüz üzerine geldi. Bunun üzerine Don Gonzalo da Silveira fustalarla etrafında dönerek onu önlemeye çıktı. Portekizlilerin denizdeki üstünlüğü karşısında korkarak İngilizlerden yardım diledi. İki patache sınıfı gemiyle yardıma koşan İngilizler

³⁷ C. R. Boxer, *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada, in which are related his exploits from the year 1619, in which he left this Kingdom of Portugal as General of the Sea of Ormuz, and Coast of Persia, and Arabia, until his Death*, George Routledge & Sons, Ltd. Broadway House, Carter Lane, London 1930, s. 220.

³⁸ C. R. Boxer, "Anglo-Portugues Rivalry in the Persian Gulf, 1615-1635", *Chapters in Anglo-Portugues rivalry in the Persian Gulf*, in Edgar Prestage, ed., Watford 1935, 46-129, s. 77, 88.

³⁹ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077 Folio 206.

⁴⁰ Arapça'da tarada olarak yazılır. 10- 12 metre uzunluğunda konik bir pruva ve kıça sahip büyük bir kanodur.

koruması sayesinde Safeviler, şehre doğru ilerleyip hiçbir dirençle karşılaşmadan karaya çıkarma yaptılar.⁴¹

Simão de Melo, tüm top ve mühimmatı kaleye naklettirmişti. Halk çoktan kaleye sığındığından Safeviler kısa sürede şehri işgal ettiler. Kaleden gelebilecek savunma ateşiyle karşılaşmadan kolayca toplarını yerleştirerek saldırı için hazırlıklarını tamamladılar. Farklı yönlerden kaleyi hedef alacak toplamda otuz sekiz top yerleştirdiler.⁴² Fakat bu kadar fazla sayıda insanın kaleye sığınması yiyecek ve içme suyu sıkıntısı yaratacağından kadınlar, çocuklar, köleler, tüccarlar ve yerliler oluşan halkın kadirgalarla Maskat'a tahliye edilmesi önerilse de kaleye sıkışmış durumda olan Portekizliler için bu mümkün olmadı.⁴³

7 Mart'ta Santiago adlı burca Safeviler tarafından siperlik görevi gören bir iskele dayandığı görüldü. Duvara dayanan iskelenin kaldırılması için seksen adamla müdahale edildi. Dört ölü ve yirmi yaralı vererek iskelenin kaldırılması başarılı da Safeviler başka iskeleyi yerleştirip tünel kazma işine koyuldular. Savunma sırasında cephe kumandanı ve on yedi asker hayatını kaybetti. Kale dışından kazılan tünelleri önleyemeyeceğini anlayan Portekizliler içeriden karşı tünel kazmaya başladılar. Bu sırada içme suyundaki hastalıklar can almaya başladı. Safeviler ise yeni takviye birliklerle ana karadan kuşatanlara taze kan sağlamaktaydılar.⁴⁴

27 Mart'ta sabah saat on birde saldıranların tüneli patlatılıp büyük hasar yaratıldı. Bunun üzerine Safeviler çok daha büyük bir öfkeyle saldırıya geçtiler. Çatışmalar, yorgunluk ve kayıplar sebebiyle hücum edenler geri çekilmek zorunda kalıncaya kadar sürüp gece onda sona erdi. Safevilerin kayıpları bin dört yüz civarında olup yaralıları çok fazlaydı. Portekizlilerin ise yirmi sekiz ölü ve çok sayıda yaralıları vardı. Bu şartlar amiral Luis de Brito durum değerlendirmesi yapmak üzere çatışma alanına gittiğinde Safeviler kendisine ateşkes teklifinde bulundular. Bazılarının itirazına rağmen Simão de Melo öneriyi kabul

⁴¹ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077 Folio 207.

⁴² Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s.107-109, 112.

⁴³ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folio 209.

⁴⁴ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folios 209-211.

etti.⁴⁵ Fakat İmam Kulu Han, Maskat ve Hürmüz'ün gümrük gelirlerinin yarısını talep etmekteydi. Aslında 1514'te Afonso de Albuquerque tarafından Hürmüz'deki kale inşa edilmeden önce Portekizlilerin İran Şahı'na ödedikleri eski vergiyi yenilemek istemekteydi. Julfar Kalesi'nin tüm gelirlerinin yanı sıra, Portekizlilerin Keşm Adası'ndaki tüm iddialarından vazgeçip savaş tazminatı ödemelerini buyurmaktaydı. Şiraz Han'ının kabul edilmesi mümkün olmayan barış şartları sebebiyle ilerleme kat edilemedi. Her iki taraf da zaman kazanmaya çalışmaktaydı. Portekizliler ise kuşatmayı geri çekmeleri ve savaş harcamalarını iki tarafın üstlenmesi gerektiğini söylediler. Çözumsuz kalan ateşkes görüşmeleri neticesinde çatışmalar kaldığı yerden devam etti.⁴⁶

28 Nisan'da Safeviler, deniz tarafında bulunan Santiago adlı burcun altındaki iki tüneli patlattılar. Burçta yaratılan hasar sebebiyle yol o kadar engelsiz kaldı ki yıkıntılar arasından eşekler ve atlar kolayca geçebilmekteydi. Safevî askerleri molozlar arasından ilerleyip Santiago istihkâmı kumandanı Baltazar de Chaves ve beraberindeki on iki on üç adamı öldürmeyi başardılar.⁴⁷ Limandaki kadirga ve kalyonları yakıp batırdılar. 3 Mayıs'a kadar dört yüzden fazla asker Safevî kuvvetlerine teslim oldu. Kadınlar, çocuklar ve kölelerle birlikte teslim olanlar İngilizlerin patache sınıfı iki gemisine binerek Maskat'a götürüldüler. Maliye denetçisi ile birlikte Simão de Melo'yu taşıyan iki patacheden biri fırtına sebebiyle önce Gaudel/Chaul'a, oradan da Sind'e uğradı. Daha sonra diğerleriyle birlikte iki ay boyunca kışı geçirmek için kalacakları Maskat'a geçti.⁴⁸ Simão de Melo, kurtulmaya başarmasına rağmen Hürmüz'ün kaybedilmesinden dolayı yargılanmaktan korktuğu için Goa'ya gitmeyip Arap topraklarında kaldı. Fakat Luis de Brito, Hürmüz kalesinin teslim olmasını isteyenlerin başı olarak görüldüğünden Goa'da yargılanıp ölüme mahkûm edildi.⁴⁹

⁴⁵ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folios 211-213.

⁴⁶ Craesbeeck, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada*, s. 129-130.

⁴⁷ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folio 215.

⁴⁸ Figueroa, *Comentarios*, s. 581.

⁴⁹ Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folio 218; Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Artes da Academia das*

Sonuç

Lizbon limanının olağanüstü avantajlarına sahip olan Portekizliler, 1415'te Fas'ta bir köprübaşı ele geçirerek iki yüz yıl kadar süren genişlemeyi başlattılar. 15. Yüzyılın başlarında Afrika'nın batı kıyısında keşif seferleri düzenleyerek Atlantik Okyanusu'nda bulunan Madeira ve Azor adalarını aldılar. Asıl hedefleri, Asya kıtasının baharat ve ipeğini Avrupa'ya taşıyarak büyük kazanç sağlayan Müslüman ve Venedik tekeline ele geçirmektir. 16. Yüzyılın başlarında Ümit burnunu dolaşarak vardıkları Hint okyanusu boyunca güçlendirilmiş üstler kurdular. Bunlardan en önemlisi Goa'daydı. Artık Hint Okyanusu'ndan Güney Çin Denizi'ne uzanan deniz yolu sayesinde çok uzun zaman önce Avrupa'yı Doğu'nun pazarlarına karadan bağlamış olan baharat ve ipek yollarını kullanan tüccarlarla rekabet edebilmekteydiler. Portekizliler Asya'ya vardıklarında, Çin, Japonya, Güneydoğu Asya, Hindistan, Basra Körfezi ve Doğu Afrika arasında giderek gelişen bir deniz ticareti ağının zaten var olduğunu keşfettiler. Avrupa'nın ticari varlığı oldukça yeniydi. Goa'ya kadar uzanan Okyanus ticaretinin hâkimi olan Portekiz'in denizlerdeki üstünlüğü üç kralın öldüğü Vâdilmezâhin (1578) savaşıdan sonra kırılma yaşadı. Taçsız kalan Portekiz Krallığı üzerinde annesi Portekiz prensesi olması sebebiyle hak iddia eden İspanya Kralı II. Felipe 1580'de Portekiz'i ilhak etti. Portekiz'in makus talihi bu tarihten itibaren başladı. 1640'a kadar Portekiz ve sömürgeleri artık Madrid'den yönetilmekteydi. İspanyol bürokrasisinin yavaşlığı ve İspanya kralının merkeziyetçi ve mutlakiyetçi siyaseti, Portekiz girişimini yavaşlatıp denizlerdeki teknolojik yenilikleri takip etmektense alıkoymuştu. Ademi merkeziyetçi siyaset güden İngiltere'nin denizcilikteki hızlı yükselişi aynı tarihlere rastladı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerinin Surat merkezli olmak üzere Hint ve Basra körfezindeki varlığı Portekiz Donanması tarafından önlenemez bir hal aldı. Bu noktada Safevi ipekli mallarına İngilizlerin ilgisi karşısında duyarsız kalmayan Şah Abbas, genişleme siyaseti güderek Basra Körfezi'ndeki stratejik kaleleri Portekizlilerden aldı. Son kale Hürmüz'ün kaybı iki yüzyıllık Portekiz genişlemesinin sona erdiğini işaret etmekteydi.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

A Cronicle of the Carmalites in Persia an the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries, Vol. I, London: Eyre & Spottiswoode (Publishers), 1939.

Biblioteca Nacional de Madrid, MSS 11077, Folios 186, 187, 199, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 218.

Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Letras da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo V*, Imprensa Nacional, Lisboa 1935, s. 255.

Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Artes da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo VII*, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa 1975, s. 204.

Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Artes da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo VIII*, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa 1977, s. 345.

Torre de Tombo (Portekiz Ulusal Arşivi)'dan: *Documentos remetidos da Índia ou Livros das Monções, Publicados de Ordem da Classe de Ciências Morais, Políticas e Belas-Artes da Academia das Ciências de Lisboa, Tomo IX*, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, Lisboa 1975, s. 189-190.

Kronik Eserler

Bocarro, Antonio, *Decada 13 da Historia da India*, Parte I, Ordem da Classe de Sciencias Moraes, Politicas e Bellas-Lettras da Academia Real Das Sciencias de Lisboa, E Sob a Direcção de Rodrigo José de Lima Felner, Lisboa 1876.

Craesbeeck, Paulo, *Commentarios do grande capitam Ruy Freyre de Andrada : em que se relatam suas proezas do anno de 1619. em q partio deste Reyno por geral do mar de Ormuz, & costa da Persia, & Arabia até sua morte / tirados de humas relações, & papeis verdadeyros por industria de Paulo Craesbeeck...* - Em Lisboa : por Paulo Craesbeeck, & a sua custa, 1647.

Figueroa, Don García de Silva y, *Comentarios de D. García de Silva y Figueroa de la embajada que de parte del rey de España don Filipe III hizo al rey Xa Abbas de Persia*, Tomo II, La Sociedad de Bibliófilos Españoles, Madrid 1905.

Kitap ve Makaleler

Boxer, C. R., "Anglo-Portugues Rivalry in the Persian Gulf, 1615-1635", *Chapters in Anglo-Portugues rivalry in the Persian Gulf*, in Edgar Prestage, ed., Watford 1935, 46-129.

Boxer, C. R., *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada, in which are related his exploits from the year 1619, in which he left this Kingdom of Portugal as General of the Sea of Ormuz, and Coast of Persia, and Arabia, until his Death*, George Routledge & Sons, Ltd. Broadway House, Carter Lane, London 1930, s. 220.

Campos, João, "Some notes on Portuguese military architecture in the Persian gulf: Hormuz, Keshm and Larak", *Revisiting Hormuz. Portuguese Interactions in the Persian Gulf Region in the Early Modern Period*, Ed. Dejanirah Couto – Rui Manuel Loureiro, Calouste Gulbenkian Foundation, Harassowitz Verlag, Wiesbaden, 2008.

Dejanirah Couto – Rui Manuel Loureiro, *Ormuz, 1507 e 1622*, Tribuna da História, Lisboa 2007.

Fernández, Luis Gil, *El Imperio Luso-Español y La Persia Safávida (1606-1622)*, Tomo II, Fundación Universitaria Española, Madrid 2009.

Naki, Emrah "İran Ve Levant Arasındaki İpek Ticaretine Alternatif Yollar Arayışı: Tengiz Bey'in Elçiliği" *Tarihte Diplomasi*, Ed: Can Eyüp Çekiç, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir 2022, s. 71.

Hannay, David, "the Taking of Ormuz, *Blackwoods Magazine* 215, No: 1302, William Blackwood and Sons, Edinburg 1924.

Wilson, Arnold T., *The Persian Gulf: An Historical Sketch from the Earliest Times to the Beginning of the Twentieth Century*, At the Clarendon Press, Oxford 1928, s. 144-145.

Extended Abstract:

Shah Abbas, who has been at war with the Ottoman Empire since 1603, sought ways to establish a military alliance with the Western states in order to press his enemy from different fronts at the same time by making various contacts. He contacted the King of Spain through his ambassadors in order to change the route of the silk trade, which reached the Ottoman lands through Iran, especially with the intention of dealing a blow to the Ottoman economy.

The Spanish Palace, which had exchanged views with the Portuguese Council and the State Council, had previously accepted the silk treaty in accordance with the route suggested by Shah Abbas through the Safavid envoys Roberto Sherley and Tengiz Bey, who had come to Madrid simultaneously. Accordingly, Iranian merchants would transport the silk bales they brought to Hormuz to Europe via the Hormuz-Goa-Lisbon trade route with Portuguese ships. At this point, the duty of the Kingdom of Spain-Portugal was to blockade the Red Sea passage with a large armada and to stop the ships going from India to the Ottoman ports. Thus, the income of the Ottomans from the Indian trade would be cut off, and the eastern trade would be completely shifted to the ports of Portugal and Spain. But first of all, Bahrain had to be returned to Hormuz, which was under the auspices of Portugal, and the occupation of Comorão (Bender Abbas) had to be ended and the fortress built by the Safavids had to be demolished and restored to its former position.

On January 15, 1619, III. Felipe was warning the newly appointed Admiral of the Sea of Hormuz and the Persian and Arabian coasts, Admiral Rui Freire, that foreign ships coming from Europe had entered the Strait of Hormuz in order to trade and make deals with Iran, although the control of the navigation and trade was in the kingdom of Spain and Portugal. A high-level armada under the command of Rui Freire was to be sent to the Persian Gulf to prevent the foreigners from carrying out their plans, to counter the enemies who entered there, and to expel them from there. Thus, the fortress of Hormuz and the merchant ships that came to it could be secured by providing better protection. While controlling the entrance and exit of the Strait of Hormuz, Rui Freire carried with him the order to build a fort to

ensure security on the island of Qeshm, whose wells supplied water to Hormuz. In fact, the Hormuz captain was given the task of building a fortress there in 1614, after Shah Abbas captured Comorão. The only problem was that the island of Qeshm had been in the hands of the Safavids since 1608, and conflict with the Safavids would have been inevitable if the Portuguese had undertaken the construction of the fort.

The Portuguese navy, consisting of two galleons and three orcas carrying 165 cannons and 2000 soldiers, anchored in Lisbon on April 1, 1619, with three cargo ships accompanying it. After spending the winter in Mozambique, the navy under the command of Rui Freire de Andrada reached Trumbaque, one league away from the Hormuz fortress, on 20 June 1620, after a difficult and disease-ridden voyage of about fifteen months. The commander-in-chief wanted to start the construction of the fort of Qeshm as soon as possible as he had been ordered by the King of Spain and Portugal, Philip III. Thus, it was decided to send information to Fernão de Albuquerque, regent of Goa, about how the Armada had arrived from the Kingdom and the state of affairs in Persia, with the galleons to set sail towards Goa in August. In addition, galleons and some fustas were to be equipped to go to Cape lasques, while awaiting the orders of the Goa viceroy, in order to prevent the British from acquiring the silk they exchanged in Persia to the detriment of the Indian state, and especially Hormuz.

British interest in Persia emerged in November 1614. The East India Company's Council in India sent Richard Steel and John Crowther to Shah Abbas' court to gather commercially useful information and obtain the document allowing company ships to trade freely in the Safavid ports. Reaching Isfahan on 14.09.1615, the British gentlemen returned to India with the permission document they obtained from the Shah after staying in the city for 25 days. But the biggest obstacle they faced in the Persian Gulf was the presence of the Portuguese. The British East India Company laid the foundations for the rise of the British Empire in India when it captured Swalley Hole in 1610 and defended it against repeated Portuguese attacks. At their headquarters in Surat, the commercial representatives of the East India Company believed that the Portuguese, who were an obstacle

and threat to British commercial interests, should be expelled from Hormuz, which was strategically located on Persian Gulf trade. Because the Portuguese navy stationed in Hormuz to exercise the exclusive right of the King of Spain and Portugal to "conquer" and trade with India.

The Portuguese Navy reached Cape Cask in a few days and anchored. The Commander-in-Chief immediately sent a terranquim to the ports of Sind and Gaudel, informing the captains there that British ships were waiting at Cape Cask. In the instructions he sent, he warned all the merchant ships in that port to turn to the port of Muscat to go to Hormuz. In the instructions he sent, he warned all the merchant ships going to Hormuz in that port to turn to the port of Muscat. Because there was a risk that the British might spy the way to Sind while they were cruising along the coast of Cape Cask. He ordered the captains of both districts to report to him of the strength and size of the British navy by sailing and fast rowing if they encountered them. He also sent two reliable soldiers with a galliot to a British factory at Cask to carefully gather information on whether and when British ships were arriving. The soldiers returned with the answer that British ships were expected to arrive very soon. At dawn on December 16, 1620, three English ships arrived to take their cargo of silk.

At sunrise on Thursday, January 7, 1621, two English ships advanced straight into the Portuguese navy to retrieve the silk. The British flagship came so close that its stern almost touched the bow of the Portuguese flagship. After the British Vice admiral anchored at the other end of the Portuguese navy, the two flagships engaged in an artillery duel. Soldiers of the British vice admiral cut the ropes of the Portuguese flagship, so, the vice admiral came drifting towards the patache named São Lourenço. But since there was no wind to raise the sails, he attacked the patache and the orca with such vehemence that they could no longer use any of their weapons except those that fired from the bow. While the flagship could not carry a single weapon, the Portuguese navy took great damage against the British navy, which could continue to use all its guns. Without a gust of wind to set sail and leave, the struggle went on until dark. The Portuguese navy was forced to sail under the influence of the weather that came at that

time. The galleons were taking in a lot of water from the holes drilled in them by the cannonballs. But these were soon repaired. When the casualty list was compiled, it was determined that 160 people were killed and 200 injured. For five days the navies advanced on the sea, avoiding the storm. When it was lightened, the Portuguese returned to Cape Cask. But the British had already loaded the silks and left.

As soon as Rui Freire de Andrada returned to Hormuz, he set about building a fortress in the eastern part of the island of Qeshm, where the water wells were located, to carry out the king's order. Although Qeshm Island is in a strategic position in terms of its proximity to Hormuz, the construction of a fortress was to be started as soon as possible in order to ensure the security of the island so that the ships could take water, as it was an important piece of land that could supply water to Hormuz thanks to its water wells. Meanwhile, the Spanish ambassador Don García de Silva y Figueroa, who went to Iran to meet with Shah Abbas, started to prepare to return to Spain after completing his duty. Rui Freire had also boarded the ship for Goa a few days before Andrada's arrival in Hormuz. When the Spanish Ambassador came to Hormuz, he asked his acquaintances to contact Rui Freire de Andrada on his behalf. He advised that under no circumstances should he try to build a fort on the island of Qeshm because he could not hold on there, but should instead try his best to defend the city. With the letters sent from Felipe, the Shah was requested the return of Comorão (Bender Abbas), which he had captured, and the occupied Qeshm. Otherwise, the letters of the king stated that Rui Freire de Andrada would build a castle in the area where the water wells were located in Qeshm and would engage in the struggle to regain the lost places, were known by everyone in Hormuz. Shah Abbas responded harshly to the request of the King of Spain and Portugal. This attempt, which would lead to the rage of Shah Abbas, carried great risks. Figueroa said that a spree of waging war on their own soil against a mighty ruler, supported and aided by a deceitful European nation like the British, would endanger the Portuguese presence in Hormuz.

On May 7, 1621, Rui Freire de Andrada arrived with a fleet of 30 galliots, a galley, an orca, and a patache, carrying a total of two

thousand soldiers, along with two galleons equipped with 60 cannons and 270 soldiers, which came in reinforcements from Goa on April 6. He set sail towards Qeshm Island. Tensions in Hormuz became even more intense in June and September 1521, when the construction of the fort near the water sources of the island of Qeshm was completed by royal order. Shah Abbas then sent the monk Nicolas Parete, one of the priests of the Saint Augustine order, from Isfahan to convey his warning to Hormuz and ask if the Portuguese wanted to fight. In the face of the actions of the Portuguese navy, the Safavid forces gathered and advanced towards the coast until mid-September and entered a state of war.

The British in Surat reached Cask with four ships and two pataches and took the Persian silk. The Portuguese navy, which had to defend itself against the Safavids, could not leave its position and intervene with the British. Shah Abbas actually did not consent to the silk being taken by the British. However, he turned a blind eye to the British aid in the capture of the fort built on the island of Qeshm. While Imam Kulu Khan was in Minab, he had applied many times to the British commanders who had come to buy Iranian silk to ask for help with the Kashm and Hormuz campaign, and offered to offer all kinds of commercial incentives in return. The privileges granted to the British by Shah Abbas could be revoked if they refused help. He even threatened to seize the silk sold to British merchants by reaching the shore from Isfahan. This situation left the British in a dilemma. However, Edward Monox, the representative of the British East India Company, and Thomas Rastel, acting in line with commercial interests, signed an agreement with Imam Kulu Khan representing Shah Abbas on behalf of the King of England to expel the Portuguese from the Persian Gulf. According to this agreement: British ships would provide assistance to the Safavids against the Portuguese in Qeshm and Hormuz, and if Hormuz was captured, the island would be divided and get under the British and Safavid rule. Hormuz Fortress was to be equipped with half British and half Safavid troops. Ports and forts captured in India were to be divided equally between the two states. British and Safavid ships would be exempted from customs duties in Indian trade. Tax revenues from foreign ships would be divided equally between the two states. All Christian prisoners would be left to the

British, and Muslim prisoners to the Safavids. However, Rui Freire, the commander of the fortress of Qeshm, and Simão de Melo, the commander of the fortress of Hormuz, would be handed over to the Safavids if captured. The ammo and supplies obtained were to be shared equally.

A few days later, the British fleet appeared 36 nautical miles from the Hormuz fortress. The next day, when they reached a distance of less than three hundred steps to the Qeshm Fortress with all their strength, it was not noticed that the British had come so close in Hormuz. The British Navy anchored in front of Qeshm Fortress at around four o'clock the next day. During the siege of Qeshm Castle, the number of Safavid troops under Imam Kulu Khan reached five thousand. From their anchorage, the British ships began to beat the weak Qeshm Fortress walls with artillery. Ultimately, the clashes lasted for eight days and ended with the Safavid-British victory on February 21, 1622. Rui Freire and the leading captains with him were put on the British ship Lion and sent to Surat. But Rui Freire managed to escape and went to Goa.

According to the information given by the spies sent by Simão de Melo, the king of Hormuz and the commander of the castle, the purpose of the British, who turned to Comorão after capturing the Qeshm Island, was to take the silk in Cask and continue on their way. In the face of this news, the Portuguese did not take any measures neither in the city nor in the castle. On February 22, 1622, the Comorão sea appeared to be full of terrada class vessels. Simão de Melo ordered twelve rowing ships under Gonzalo da Silveira to be intercepted. He ordered the captains of the galleons, together with all the soldiers under his command, to rush to help protect the people on the coast. On February 23, around 280 terradas carrying seven thousand men led by Imam Kulu Bey came upon Hormuz. Then Don Gonzalo da Silveira turned around in fustas and went out to prevent him. Frightened by the superiority of the Portuguese at sea, he sought help from the British. Thanks to the British protection, who came to help with two patache-class ships, the Safavids advanced towards the city and landed without any resistance. Simão de Melo had all the artillery and ammunition transferred to the castle. Since the people

had already taken shelter in the castle, the Safavids occupied the city in a short time. They completed their preparations for the attack by easily placing their cannons without encountering the defensive fire from the castle. They placed a total of thirty-eight cannons to target the goal from different directions.

On April 28, the Safavids blew up two tunnels under the bastion of Santiago on the sea side. Due to the damage done to the bastion, the road was so unobstructed that donkeys and horses could easily pass through the ruins. The Safavid soldiers advanced through the rubble and succeeded in killing Baltazar de Chaves, the commander of the fortification of Santiago, and twelve or thirteen men with him. They burned and sank the galleys and galleons in the harbor. By May 3, more than four hundred soldiers surrendered to the Safavid forces. Those who surrendered along with the women, children and slaves were taken to Muscat on two British patache class ships. One of the two pataches carrying Simão de Melo with the treasury first stopped in Gaudel/Chaul and then went on to Sind due to the storm. The patache then moved on to Muscat, where it stayed with the others to spend the winter for two months. Although Simão de Melo managed to escape, he did not go to Goa, but stayed in Arab lands because he was afraid of being judged for the loss of Hormuz. However, Luis de Brito was tried and sentenced to death in Goa, as he was seen as the head of those who wanted the surrender of the Hormuz fortress.

Araştırma Makalesi/Research Article

Risâle-i Merâsim-i Bektaşî Adlı Esere Göre Bektaşî Nasıl İkrar Verir?

Mustafa Öge*

(ORCID: 0000-0002-2834-5575)

Makale Gönderim Tarihi
28.06.2022

Makale Kabul Tarihi
23.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Öge, M., "Risâle-i Merâsim-i Bektaşî Adlı Esere Göre Bektaşî Nasıl İkrar Verir?", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 951-979.

APA: Öge, M. (2022). Risâle-i Merâsim-i Bektaşî Adlı Esere Göre Bektaşî Nasıl İkrar Verir?. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 951-979.

Öz

Bektaşîliğin Babagân kolundaki en önemli törenlerden biri, kişinin miracı olarak kabul edilen ikrar erkânıdır. Bektaşî inancına göre ikrar veren nasip alır. Yani manevi sırlara vakıf olmaya başlar ve kişisel olarak olgunluğa erişinceye kadar bu içsel yolculuk devam eder.

Babagân Bektaşîliğine ait ikrar erkânlarını anlatan eserler vardır ve bunlara çatı bir isim olarak erkânâme denir. Bu eserlerin büyük kısmı, Osmanlı döneminde Arap harfleriyle ve Türkçe kaleme alınmıştır. Çalışmanın konusu da Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda 06 Mil Yz A 2714 yer numarasıyla kaydedilen ve ikrar erkânını anlatan *Risâle-i Merâsim-i Bektaşî* adlı erkânâmedir. Tamamen İslami referanslarla kaleme alınan *Risâle'-i Merâsim-i Bektaşî*, mensur ağırlıklı olmak üzere mensur-manzum karışık bir eserdir.

* Dr. Öğretim Görevlisi, Balıkesir Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, mustafaoge@balikesir.edu.tr.
PhD., Lecturer, Balıkesir University, Rectorate, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Türkiye.

Bu çalışmada öncelikle erkân ve erkânâmeler hakkında kısa bilgi verilmiş ve *Risâle-i Merâsim-i Bektâşi* adlı eserin tanıtımı yapılmıştır. Bundan sonra *Risâle-i Merâsim-i Bektâşi* adlı eserin içerik analizi yapılmış ve özellikle Bektaşilik inançları açısından metin değerlendirilmiştir. Daha sonra eserin çeviri yazısı yapılmış ve en sonda da eserin orijinal metnine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Babagân, Bektaşilik, ikrar, erkân, erkânâme.

How Does a Bektashi Confess According to Risale-i Merâsim-i Bektashi?

Abstract

One of the most important ceremonies in the Babagan branch of Bektashism is the ceremony of acknowledgment, which is accepted as a person's ascension. According to the Bektashi belief, the one who confesses gets a share. In other words, he begins to become aware of spiritual secrets and this inner journey continues until he reaches personal maturity.

There are works describing the creeds of Babagân Bektashism, and these are called erkânâme as an umbrella name. Most of these works were written in Arabic letters and Turkish during the Ottoman period. The subject of the study is the document named *Risâle-i Merâsim-i Bektâşi*, which is recorded with the place number 06 Mil Yz A 2714 in the National Library Manuscripts Collection and describes the ceremony of confession. Written entirely with Islamic references, *Risale-i Merâsim-i Bektashi* is a mixed prose-verse work, mainly prose.

In this study, first of all, brief information about erkan and erkannames was given and the work called *Risâle-i Merâsim-i Bektashi* was introduced. After that, the content analysis of the work called *Risâle-i Merâsim-i Bektashi* was made and the text was evaluated especially in terms of Bektashism beliefs. Later, the translation of the work was written and at the end, the original text of the work was included.

Keywords: Babagân, Bektashism, admission, erkân, erkânâme.

Giriş

Bektaşî tarikatının¹ en önemli törenlerinden biri, “nasip alma” olarak da bilinen ikrar erkânıdır. Kişinin manevi miracını temsil eden bu törenle, kişi Bektaşî tarikatına intisap eder ve Bektaşî olur. Bu erkânda

¹ Bu çalışmada Bektaşilik kavramı, Babagân Bektaşiliğini ifade etmektedir.

ikrar veren ve ikrarında sabitkadem olacağına ahdeden kişi, artık yola girmiş, yola kabul edilmiş sayılır.²

Burada iki temel kavram vardır. Birincisi ikrar, ikincisi erkândır.

İkrar, Bektaşilikte yaygın olarak **ikrar vermek** veya **nasip almak** şeklinde ifadesini bulmuştur. **İkrar almak, el almak, el tutmak, el-etek tutmak, beyat etmek, ahd ü peyman etmek** gibi ifadeler de aynı anlamda kullanılır.³ Kişinin kuralları belli olan bir törenle Bektaşî tarikatına kabul edilmesine ikrar vermek veya nasip almak denir.⁴ Bu törenle ikrar veren kişi tarikatın kurallarına uymayı, kendi özünü maddi ve manevi olarak eğitmeyi taahhüt eder, bu konuda söz verir.⁵ Bektaşiliğe göre ikrar veren nasip alır. Bu iki ifadenin aynı anlamda kullanılmasının esas nedeni budur.

Erkân, “yolun kuralları”⁶, “tarikat kurucuları tarafından konulmuş olan kuralların ve merasimlerin tümü” olarak ifade edilebilir.⁷ Babagân Bektaşiliğinde de erkân terimi benzer anlamlar taşır. Tarikat kurallarının ve tarikat ibadetlerinin genel adı, tarikat kurallarında ve ibadetlerinde yer verilen ritüeller⁸ ile aynü'l-cemde yer alan on iki hizmetin her biri⁹ erkân olarak kabul edilmektedir.

Risâle-i Merâsim-i Bektaşî adındaki eser, Babagân Bektaşiliğine ait kısa bir ikrar erkânâmesinden ibarettir. Gölpınarlı'nın bildirdiğine göre erkânâme, “Bektaşî erkânını bildiren kitaplara”¹⁰ denir. Babagân Bektaşî Dede babası Bedri Noyan ise erkânâme kavramını, “Ayn'ul

² Bedri Noyan, “Balım Sultan Erkânnamesi Merkezli Geleneksel Bektaşiliğe Ait Bir Ritüel Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 40 (2006), s.53-104., Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Cilt 8, Ankara, 2010, s.21-216.

³ Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik*, Cilt 8, Ankara, 2010, s.34.

⁴ A. Yılmaz Soyger, *Hünkâr: Ansiklopedik Bektaşilik Sözlüğü*. İstanbul, 2019, s.324.

⁵ Sadık Doğan, “Abdal Musa'da İkrar Nedir?”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi VII/18*, (2001), s.251.

⁶ Soyger, a.g.e., s.167.

⁷ Doğan Kaplan, *Buyruklara Göre Kızılbaşlık*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2008, s.99.

⁸ Ali Rıza Özdemir, “Alevi-Bektaşî Yolunda Anlam ve Özellikleriyle ‘Erkan’ Kavramı”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD) 37* (2021), s. 111-130.

⁹ Noyan, a.g.e., s.89-214.

¹⁰ Gölpınarlı, Abdulkâki “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 11/1-4* (1950),s. 50-57.

cemin nasıl yapılacağını (...) sırasıyla ve bütün ayrıntılarıyla anlatan (...) yapıtlar"¹¹ şeklinde vermiştir. Babagân Bektaşî babası Dursun Gümüšoğlu ise erkânâme kavramını şöyle tanımlar: “duaların, ibadetlerin, aynü'l-cemlerin, nasip törenlerinin, sünnet, ev takdisi, aşure, nevruz, kurban, namaz-ı sûrî, nikah gibi günlük hayatta lüzumlu olan inanç ve ibadet pratiklerinin nasıl yapılması gerektiği gibi konuları içeren"¹² yazılı metinlerdir. Erkânâme tanımı üzerine yapılan son çalışmalardan biri Özdemir-Özdemir'e aittir. Bu tanıma göre erkânâme;

“Babagân Bektaşiliğinin inanç, ibadet, adap-erkânını en az bir cem erkânı etrafında anlatan, kaynağını ayet, hadis ve dini anlatılardan alan, tarikatın kolektif belleğini temsil eden, Bektaşî tekke ve dergâhlarında tarikat bağlıları tarafından derlenen, nesir ağırlıklı olmak üzere nazım-nesir karışık yazılan, genellikle gülbank ve terceman gibi yan” “metinlerle desteklenen, yer yer şiirsel bir üslup kullanılarak oluşturulan dini-irfanî metinlerdir.”¹³

Üzerinde çalıştığımız *Risâle'-i Merâsim-i Bektâşî* adlı eser, Babagân Bektaşiliğinde ikrar erkânını anlatan kısa bir metindir. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonunda 06 Mil Yz A 2714 yer numarasıyla kayıtlıdır. Toplam altı farklı bölümden oluşan bir erkânâmenin parçasıdır. Erkânâmede yer alan bölümler şunlardır:

1- “On İki İmam efendilerimizi kimler şehid etti ve kaçır yaşında şehid oldular” konusunu işleyen bir bölümle başlamaktadır. Bu bölümde başlık olmadığı için Milli Kütüphane kayıt sisteminde adı boş bırakılmışlardır.

2- 06 Mil Yz A 2714/2-*Risâle-i Tîg Bend.*

3- 06 Mil Yz A 2714/3-*Risâle'-i Salavât-nâme-i Çehârde-i Ma'sûm-u Pâkân* (Nasreddîn Hüseyin Tûsî).

4- 06 Mil Yz A 2714/4-*Risâle-i Merâsim-i Bektâşî.*

5- 06 Mil Yz A 2714/5-*Terceme-i Nâd-ı 'Alî.*

6- 06 Mil Yz A 2714/6-*Risâle fîs-Salavâti 'ale'n-Nebi.*

¹¹ Noyan, a.g.e., s.38.

¹² Dursun Gümüšoğlu, “Bektaşîler Açısından Bektaşîlik Nedir?”, *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu I*, (2014), s.30.

¹³ Özlem Özdemir - Ali Rıza Özdemir, “Babagân Bektaşiliğinin Kolektif Belleği: Erkânâmeler Ve Türkiye'deki Neşri”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15 (37) (2022), s.77.

Arap alfabesiyle ve Osmanlı Türkçesiyle ve Nesih yazı türüyle kaleme alınan erkânâme, 155x110 - 120x75 mm. ölçülerine sahiptir. Eserin müellifi, müstensihî ile telif veya istinsah tarihi kaydedilmemiştir. Mecmuanın 30b-37b varakları arasında yer alan metin, 14 satır halinde yazılmıştır. Sarı kâğıt üzerine yazılan eser, nesih yazı ile kaleme alınmıştır. Konu başlıkları kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. 64-a ve 64-b, 65 a varakları ve 70-102 sayfalar boştur. Bazı sayfaları oldukça yıpranmış ve mürekkebi dağılmıştır. Dolayısıyla bazı kelimelerin okunması mümkün olmamıştır.

Çalışmamızda *Risâle-i Merâsim-i Bektâşî* adlı erkânâmenin içerik analizi yapılmış, ardından çeviri yazısı yapılmış ve en sonda da metnin orijinali verilmiştir. Çeviriyazıdaki şüpheli değerlendirilen okumalar ile metnin akşına göre eksik olduğu anlaşılan kimi kelimeler köşeli parantez içinde [açıklama], konuşmalar ise italik [eğik] olarak verilmiştir.

Erkânâmede Yer Alan Ayetler

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî adlı erkânâme dinî ve irfani bir metindir. Bu nedenle erkânâmenin kaynaklarının başında hiç şüphesiz, Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Zaten kısa olan erkânâme metninde toplam 11 (on bir) ayete yer verilmiştir. Bu durum Bektaşîlerin Kur'an-ı Kerim'e verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir. Erkânâmede yer verilen ayetler şunlardır:

“Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili şudur:

Duvar da bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fanus içinde.

Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak (kadar berrak)tır. Nur üstüne nur. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir.” (Nûr 24/35.)¹⁴

¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Me'âli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, Ankara, 2011, s.388.

“Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." (A'râf 7/23.)¹⁵

“...Dilediğimizde (onları yok eder) yerlerine benzerlerini getiririz.” (İnsân 76/28.)¹⁶

“Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O'ndan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Âl-i İmrân 3/18.)¹⁷

“Şüphesiz Allah katında din İslam'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın âyetlerini inkâr ederse, bilsin ki Allah hesabı çok çabuk görendir.” (Âl-i İmrân 3/19.)¹⁸

“Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâbe'dir.” (Âl-i İmrân 3/96.)¹⁹

“Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır.)” (Âl-i İmrân 3/97.)²⁰

“Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi.” (Fetih 48/27.)²¹

“Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber'e salat ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salat edin, selam edin.” (Ahzâb 33/56.)²²

“Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.” (İnsân 76/8.)²³

¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.166.

¹⁶ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.661.

¹⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.61.

¹⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.61.

¹⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.71.

²⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.71.

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.569.

²² Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.469.

“(Yedirdikleri kimselere şöyle derler:) “Biz size sırf Allah rızası için yediriyoruz. Sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz.” (İnsân 76/9.)²⁴

Erkânâme de yer verilen ayetlerin, genellikle uygulanan ritüelin bağlamına uygun olarak seçildiği anlaşılmaktadır.

Erkânâme de Yer Alan Kutsal Kişiler

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî’de yer verilen kutsal kişilerin başında Hz. Muhammed gelmektedir. Özellikle ikrar erkânında hazır olan canları yüksek sesle salavat okumaya çağıran “Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin Ali râ bülend salavât” veya “vir Muhammed ‘Ali’ye candan salavât” cümlelerinde Hz. Muhammed’in adı en başta geçmektedir. Eserde Hz. Muhammed’den Muhammed Mustafa şeklinde de bahsedilmiştir. “Seyyidü’l-kevneyn Muhammed Mustafa’nın aşkına” mısraında olduğu gibi Muhammed Mustafa adıyla anılan Hz. Muhammed’in iki âlemin yani dünya ve ahiretin efendisi olduğu belirtilmiştir. “Muhammed Mustafa’yı destgîri hür gedâ gördüm” mısraında da Hz. Muhammed, Mustafa lakabıyla birlikte anılmıştır. Bu mısra da Hz. Muhammed’in fakirlerin ve yoksulların elinden tutan yönüne vurgu yapılmıştır. Bektaşî meydanında müşşidin oturduğu post, Hz. Muhammed’e nispet edilmiştir. Nitekim rehber, ikrar verecek talibe meydandaki postları tanıtırken babanın yani müşşidin oturduğu postu “Tâlib, buna Muhammed postu dirler” diyerek tanıtır.

Erkânâme de adı geçen kutlu şahsiyetlerden biri de Hz. Ali’dir. Hz. Ali genellikle Hz. Muhammed ile birlikte “Muhammed ‘Ali”, “Muhammeden ve Haydara”, “Hak Muhammed ‘Ali huzurunda”, “Muhammed ‘Ali meydânı”, “çerâğ-ı Muhammed ‘Ali” gibi ifadelerle anılmıştır. Hz. Ali, yalnız başına anıldığı yerlerde ise “Aliyyü’l-Murtaza”, “Murtaza” ve “Şâh-ı Velâyet” gibi lakapları ile zikredilmiştir.

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî’de diğ erkanamelerde yer alan ikrar tercemanındaki bir ifadenin farklı yazıldığı dikkatten kaçmamaktadır. Bilindiği üzere birçok erkânâme de yer verilen ikrar tercemanında Hz.

²³ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.660.

²⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.660.

Muhammed'in müşşid, Hz. Ali'nin ise rehber olduğu ifade edilmiştir.²⁵ Oysa *Risâle-i Merâsim-i Bektâşî*'de bu ifade "*Rehberim oldu Muhammed, müşşidimdir Murtaza*" şeklinde yer almıştır. Muhtemelen erkânâmeyi çoğaltan kişi, bir dikkatsizlik yapmış ve ifadeyi ters yazmıştır.

Hz. Muhammed'in eşi Hz. Hatice ile Hz. Ali'nin eşi Hz. Fatma, *Risâle-i Merâsim-i Bektâşî*'de geçen diğer kutlu kişiliklerdir. Her ikisi de "*hayrû'n-nisâ*" yani kadınların en hayırlısı olarak anılmışlardır.

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî'de anılan diğer kutlu kişiler arasında Hz. Muhammed'in torunları ve Hz. Ali'nin evlatları Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin gelmektedir. Özellikle salavat cümlelerinde "*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend salavât*" şeklinde anılan İmam Hasan ve İmam Hüseyin, *Şebiru ve Şebbera* adlarıyla da anılmışlardır. Ayrıca İmam Hüseyin Kerbela katliamı bağlamında birkaç yerde anılmıştır.

Bektâşi tarikatının piri olarak kabul edilen Hacı Bektaş Veli, birkaç yerde anılmıştır. Bir yerde ikrar verecek kişinin "*Hünkâr Hacı Bektâş Veli efendimizin sülûku üzere*" ikrar vereceği bildirilmiştir. İkrar tercemanında ise "*Pîrim üstâdım Hacı Bektâş kutb-ı evliya*" denilerek Hacı Bektaş Veli, evliyaların kutbu olarak anılmıştır. Tâlibe tanıtılan küre ve Horasan Postu da Hacı Bektaş Veli ile ilişkilendirilmiştir.

Hacı Bektaş Veli'nin meşhur halifelerinden olan ve celladı olarak anılan Kolu Açık Hacım Sultan da erkânâme metninde anılan bir diğer kişiliktir. Terbiyesizleri terbiye eden meydan taşı, Kolu Açık Hacım Sultan'ın makamı olarak tanıtılmıştır.

Alâiye beyinin oğlu iken Abdal Musa'ya halife olan Kaygusuz Abdal da "*Kaygusuz*" olarak anılmıştır. Kaygusuz Abdal, "*Geyümen Kaygusuz'dan tâc-ı 'izzet*" denilerek izzet tacının (tâc-ı 'izzet) sahibi olarak tanıtılmıştır.

²⁵ M. Tevfik Oytan, *Bektaşiliğin İçyüzü: Dibi. Köşesi. Yüzü ve Astarı Nedir?*. İstanbul, 1956, s.1-180., Necip Asım, *Bektaşî İlm-i Halî*. Haz.: Dursun Gümüşoğlu-Ali Rıza Gürzoğlu, İstanbul, 2012, s.69.

Erkânâme'de Yer Alan Kutsal Zümreler

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî'de bazı kutsal zümrelere de yer verilmiştir. Birden fazla kişiden oluşan söz konusu zümrelere, Bektaşilikte kutsal bir değer yüklenmiştir.

Âl-i Aba ve Ehlibeyt, aynı kişileri kapsayan ve Bektaşilikte kutsal tanınan zümrelerden ilkidir. Aktarımlara göre Hz. Muhammed, abasının altında Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i alarak bu kişilerin Ehlibeyt'i yani ev halkı olduğunu söylemiştir. Bu kişilere hem Ehlibeyt hem de Âl-i Aba denilmiştir.²⁶

Risâle-i Merâsim-i Bektâşî'de yer verilen kutsal zümrelerden biri de birincisi Hz. Ali, sonuncusu İmam Muhammed Mehdi olan On İki İmam'dır. İkrar tercemanında yer alan "On İki İmam bendesiyim men Gürûh-ı Nâci'den" mısrası On İki İmam'ı ifade etmektedir. Bektaşî inancında On İki İmam, Hz. Muhammed'den sonra gelen meşru halifelerdir ve İslam'ı kâmil manada temsil kabiliyetine sahiptirler. Doğal olarak onlara uyan kurtuluşa erer, uymayan helak olur. Yine erkânâme'deki tercemanlardan birinde yer alan "On iki sadr-ı velâyet pişvânın 'aşkına" mısrası On İki İmam'ı ifade etmektedir.

Hz. Muhammed'e nispet edilen bir hadise göre, kendisinden sonra ümmeti yetmiş iki fırkaya ayrılacak ve içlerinden sadece bir tanesi kurtuluşa erecektir. İşte bu fırkaya "Güruhu Naci" veya "Fırka-i Naci" denilmektedir (Topaloğlu, 1996: 35). İkrar tercemanında "On İki İmam bendesiyim men Gürûh-ı Nâci'den / Yetmiş iki fırkadan oldum berî dahî cüdâ" denilerek Hz. Muhammed'in hadisinde belirtilen kuruluşu erecek güruhun On İki İmam bendeleri olduğu ifade edilmiştir. Hemen sonraki mısradaki "Mezhebim hak Caferî'dir" denilerek Caferî mezhebine bağlılık bildirilmiştir.

"Çehârdeh ma'sûm-i pâk" olarak anılan On Dört Masum Pak, *Risâle-i Merâsim-i Bektâşî*'de yer alan bir diğer kutsal zümredir. On İki İmam'ın reşit yaşa ulaşmadan şehit edilen çocukları, Bektaşilikte On

²⁶ Süleyman Uludağ, "Al-i Aba", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1989, s.306-307.

Dört Masum Pak olarak kabul edilmektedir.²⁷ Üzerinde çalıştığımız metinde de “Çehârdeh ma’sûm-i pâk Âl-i ‘Abâ’nın ‘aşkına” denilerek On Dört Masum (Çehârdeh ma’sûm) saygıyla anılmıştır.

Rûm erenleri, 13. yüzyılda yaşamış büyük sufi zümrelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hacı Bektaş Veli, Horasan’dan gelerek Rum erenlerini etkisi altına almış, kendi irşat sahasına dâhil etmiştir.²⁸ Bir tercemanda yer alan “Can başdan geçmişüz biz Rûm erenleri ‘aşkına” mısraında Rum erenlerine bağlılık bildirilmiştir.

Özetle, *Risâle’-i Merâsim-i Bektâşi’*de kutsal kişilere atıflar yapıldığı gibi kutsal zümreler de saygıyla anılmıştır. Onlara bağlılık bildirilmiş ve İslam’ı kâmil manada temsiliyet makamında olduklarına atıflar yapılmıştır.

Erkânâmeye Göre İkrar Erkânının İcrası

Risâle’-i Merâsim-i Bektâşi adlı erkânâmeye göre, ikrar erkânı şu aşamalara göre icra edilmektedir:

- 1- Cümle canların meydandaki yerini alması
- 2- Çerağcının delil ile çerağları uyandırması
- 3- Mürşidin rehberi görevlendirmesi
- 4- Rehberin şeddini kuşanması
- 5- Rehberin tacını alıp mürşide teslim etmesi
- 6- Rehberin haklı hayırlısını alması
- 7- Rehberin tâlibin elinden tutup dışarı çıkarması ve talibin başından tacını alması
- 8- Rehberin tâlibin tacını mürşide teslim etmesi
- 9- Rehberin mürşitten Tığbend alıp talibin yanına geri çekilmesi
- 10- Rehberin Tığbend çözüp talibin meyânına (?) atması
- 11- Rehberin tâlibin elinin tutup onu meydan kapısına getirmesi
- 12- Rehberin meydan kapısına niyaz ederek talibin kulağına dua okuması

²⁷ Şerife Ördek, “On İki İmâm ve On Dört Masûm-ı Pâk’ın Biyografilerini İçeren Bir Mecmua: Mecmu’atü’r-Resâ’il”, 2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü ve Barış Sempozyumu, 08-10 Ekim 2015, Sempozyum Bildirileri, (2016), s. 488-496.

²⁸ Ali Rıza Özdemir, *Hünkâr: Hacı Bektaş Veli*, Ankara, 2019, s.135-176.

- 13- Rehberin ve tâlibin sağ ayaklarını beraber atarak mürşidin önüne gelmesi
- 14- Rehberin tâlibi mürşide teslim etmesi
- 15- Mürşidin tâlibe telkin vermesi
- 16- Rehberin tâlibi alarak meydandan çekilmesi
- 17- Rehberin haklı hayırlısını alması
- 18- Rehberin ve tâlibin mürşide ardından cümle canlara niyaz etmesi
- 19- Rehberin tâlibe meydandaki bütün postları ve makamları tanıtması
- 20- Rehberin tâlibe meydanı tanıtması
- 21- Rehberin mürşide niyaz ederek tâlibi postuna oturtması
- 22- Rehberin şerbet kabını alıp meydanda dara durması
- 23- Şerbetin önce mürşide daha sonra cümle canlara dağıtılması
- 24- Rehberin haklı hayırlısını alıp yerine oturması

Sonuç

Risâle-i Merâsim-i Bektaşî adlı el yazması eser, Babagân Bektaşiliğine ait klasik bir ikrar erkânâmesinden ibarettir. Tarikata ilk defa girmek isteyen kişi için uygulanan ikrar erkânının kısa ve öz bir anlatımı olan metindeki bazı tercemanlar manzum olarak yazılmıştır. Eserin diğer bölümleri tamamen nesirdir. Erkânâmede Bektaşiliğin dayandığı kaynaklar, Bektaşilikteki kutsal kişiler ve zümreler hakkında rafine bilgiler bulunmaktadır.

Osmanlı çağında Türkçe kaleme alınan erkânâmeler ile Osmanlı çağından sonra yazılan erkânâmelerin önce neşri, daha sonra karşılaştırmalı çalışılması Babagan Bektaşiliğine ait inanç, ibadet ve ahlaki ilkeleri anlamak bakımından son derece önemlidir.

Kaynakça

Diyanet İşleri Başkanlığı *Kur'ân-ı Kerim Me'âli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara 2011.

Doğan, Sadık, "Abdal Musa'da İkrar Nedir?". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi VII/18* (2001), s.251-267.

Gölpınarlı, Abdulkaki “İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 11/1-4 (1950)*,s. 6-354.

Gümüšoğlu, Dursun, “Bektaşiler Açısından Bektaşilik Nedir?”, *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu I*, (2014), s.28-33.

Kaplan, Doğan, *Buyruklara Göre Kızılbaşlık*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2008.

Necip, Asım, *Bektaşî İlm-i Hali*. Haz.: Dursun Gümüšoğlu-Ali Rıza Gürzoğlu. İstanbul 2012.

Noyan, Bedri “Balım Sultan Erkânnamesi Merkezli Geleneksel Bektaşiliğe Ait Bir Ritüel Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 40 (2006)*, s.53-104.

Noyan, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevilik Cilt 8*. Ankara 2010.

Oytan, M. Tevfik, *Bektaşiliğin İçyüzü: Dibi. Köşesi. Yüzü ve Astarı Nedir?*. İstanbul 1956.

Ördek, Şerife, “On İki İmâm ve On Dört Masûm-ı Pâk’ın Biyografilerini İçeren Bir Mecmua: Mecmu’atü’r-Resâ’il”, *2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü ve Barış Sempozyumu, 08-10 Ekim 2015, Sempozyum Bildirileri*, (2016), s. 488-496

Özdemir, Ali Rıza, *Hünkâr: Hacı Bektaş Veli*, Ankara 2019.

Özdemir, Ali Rıza, “Alevi-Bektaşî Yolunda Anlam ve Özellikleriyle ‘Erkan’ Kavramı”. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD) 37 (2021)*, s.111-130.

Özdemir, Özlem-Özdemir, Ali Rıza, “Babagân Bektaşiliğinin Kolektif Belleği: Erkânâmeler Ve Türkiye’deki Neşri”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15 (37) (2022), s,72-90.

Soyyer, A. Yılmaz, *Hünkâr: Ansiklopedik Bektaşilik Sözlüğü*. İstanbul 2019.

Topaloğlu, Bekir, “Fırka”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul 1996, s. 35.

Uludağ, Süleyman, “Al-i Aba”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s.306-307.

EKLER**Ek-1. Risâle'-i Merâsim-i Bektâşî'nin Çeviri yazısı²⁹****[Varak 29]**

Evela meydana girüb cümle canlar yerlü yerine oturdukda Baba emr idüb
Kalk çerakları uyandır

didikde kalkub niyaz idüb delili eline alub kanun çerâğına varub delili
uyarırken bunu okuya:

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

dindikde ba'dehu delil ile kanun çerâğını uyarırken bunu okuya:

Bismi's-Şâh [Varak 30]

*Seyyidi's-sâdât, muhabbet-i sâdât, hülâsa-i mevcûdât, 'âlemi's-sırrı ve'l-
hafıyyat.*

*(Ber cemâl-i) Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

didikde ba'dehu taht kenarına [gidüb] çerâkları uyarırken bunu okuya:

Bismi's-Şâh

*Çerâğ-ı rüşen, fahr-ı dervişân, dem-i âlişân, himmet-i pîran, pîrân-ı
Horasan.*

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ Bülend
salavat*

didikde ba'dehu tâlibin çerâğını uyarırken bunu okuya:

Bismi's-Şâh

Seyyid-i muhabbet-i sâdât, hülâsa-i mevcûdât, 'âlemi's-sırrı ve'l-hafıyyât.

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl [İmam] Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

didikde ba'dehu çerâkların yanında [durub] bunu okuya:

Bismi's-Şâh

*Çerâğ-ı evliya, nurü's-semavat, er-razi ki bu menzildir ol Tûr-ı münâcât
(gelen) ruşen olsa kıl niyâzı vir Muhammed 'Ali'ye candan salavât.*

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

Ba'dehû [bu] âyet-i kerimeyi okuya:

Bismillahirrahmanirrahim

*"Allâhu nûru's-semavâti ve'l-ard meselu nûrihî ke mişkâtin fi hâ misbâh el
misbâhu fi zucâceh ez zücâcetü ke ennehâ kevkebut durrıyyun yûkadu min
şeceratin mubâraketin zeytûnetin lâ şarkîyetin ve lâ garbiyyetin, yekâdu*

²⁹ Arapça metinlerin çevirisinde yardımcı olan Atila Gölcük'e teşekkür ederim.

zeytuhâ yudîu ve lev lem temseshu nâr, nûrun ala nûr, yehdillâhu li nûrihî men yeşâu, ve yadribullâhul emsâle lin nâs, vallâhu 'ala külli şey'in kadîr."³⁰

*Sadakallahü'l-'azîm.*³¹

[dedik]de o menzile niyâz idüb ve kalkub girü **[Varak 31]** meydana çekilüb bunu okuya:

Bismi's-Şâh

Çün çerâğ fahr uyandırdık Hüdâ'nın aşkına

Seyyidü'l-kevneyn Muhammed Mustafa'nın aşkına

Sâkî-i kevser 'Aliyyi'r-Murtaza'nın aşkına

Hadice hem Fatıma hayrû'n-nisânın aşkına

Şâh Hasan Şâhim Hüseyin Kerbelâ'nın aşkına

On iki sadr-ı velâyet pişvânın aşkına

Çehârdeh mâ'sûm-i pâk Âl-i 'Abâ'nın aşkına

Pirimiz Hünkâr Hâc[ı] Bektâş kutb-ı evliyanın aşkına

Haşre dek yansun yakulsun billahi anın aşkına

Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend

salavât.

Erenlerden haklı hayırlısı himmet şey'en lillah Allah eyvallah.

deyüb niyâz idüb yerine otura.

Bâ dehu Baba Efendi

Kalk şu cana rehber ol

didikde kalkub niyâz idüb girü çekilüb şedini kuşanub bunu okuya:

Bismillahirrahmanirrahim

"Rabbena zalemna enfusena ve in lem tağfir lenâ ve terhamnâ lenekûnenne mine'l-hâsırîn."³²

³⁰ "Allâhu nûrus semâvâti vel ard(ardı), meselu nûrihî ke mişkâtin fihâ misbâh(misbâhun), el misbâhu fî zucâceh(zucâcetin), ez zucâcetu ke ennehâ kevkebun durrîyyun, yûkadu min şeceratin mubâraketin zeytûnetin lâ şarkîyetin ve lâ garbiyyetin, yekâdu zeytuhâ yudîu ve lev lem temseshu nâr(nârun), nûrun alâ nûr(nûrin), yehdillâhu li nûrihî men yeşâu, ve yadribullâhul emsâle lin nâs(nâsi), vallâhu bi kulli şey'in alîm(alîmun)." (Nûr 24/35.)

"Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili şudur: Duvarı bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fânûs içinde. Fânûs sanki inci gibi parlayan bir yıldız. Mübarek bir ağaçtan, ne doğuya, ne de batıya ait olan zeytin ağacından tutuşturulur. Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile, neredeyse aydınlatacak (kadar berrak) tır. Nur üstüne nur. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlar için misaller verir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir." (Nûr 24/35.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.388.)

³¹ "Azim olan Allah ne güzel ne doğru söyledi."

³² "Kâlâ rabbenâ zalemnâ enfusenâ ve-in lem tağfir lenâ ve terhamnâ lenekûnenne mine-l hâsırîn(e)." (A'râf 7/23.)

Allah Allah.

Elim erde, yüzüm yerde, özüm dârde, erenlerin dâr-ı Mansûr'unda, Hak Muhammed 'Ali huzurunda, pir meydanında canım kurban, tenim tercüman. Bu fakirin elimden belimden dilimden ağrınmış gücenmiş can karındaş var ise dile gelsün, bile gelsü[n], hakkını alsun.

Allah eyvallah.

deyüb niyâz iderken tacını eline alub Baba Efendiye teslim ide.
tekbîr oldukda meydana çekilüb bunu okuya:

Bismi'ş-Şâh

Erenler aşkına, kemter-i kemine

Yüzüm hâk eylerim rûy-ı zemin[e]

Geyümen [Varak 32] Kaygusuz'dan tâc-ı 'izzet

Hû diyelim erenlerin demine

Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend salavât.

Erenlerden haklı hayırlı himmet şey'en lillah

deyüb haklı hayırlısını alub ba'dehu tâlibin elinden tutub taşra alub tâlibin başından tacını alurken bunu okuya:

Bismillahirrahmanirrahim

Ve izâ şî'nâ beddelna emsalehum tebdila.³³

deyüb meydana girüb bunu okuya:

Yâ müfettihe'l evbâb³⁴

deyüb tâlibin tacını Baba Efendi teslim idüb Babadan tığbendi alub girüb çekilüb talibin yanına geldikde tığ bendi çözüb tâlibin meyânına atarken bunu okuya:

Bismillahirrahmanirrahim

"Şehidallahu ennehu lâ ilahe illa huve, vel melaiketü ve ulul ilmi kaimen bil kıst, la ilahe illa huvel azizul hakim.³⁵

İnnellezine 'indallahi'l-İslâm."³⁶

"Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz." (A'râf 7/23.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.166.)

³³ "... ve-izâ şî'nâ beddelnâ emsâlehum tebdîlâ(n)." (İnsân 76/28.)

"...Dilediğimizde (onları yok eder) yerlerine benzerlerini getiririz. (İnsân 76/28.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.661.)

³⁴ "Ey bütün kapıları açan."

³⁵ "Şehidallahu ennehu la ilahe illa huve, vel melaiketü ve ulul ilmi kaimen bil kıst, la ilahe illa huvel azizul hakim." (Âl-i İmrân 3/18.)

"Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir." (Âl-i İmrân 3/18.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.61.)

deyüb ba'dehu tâlibin yedini tutub meydan kapusuna gelüb bu ayeti okuya.

Destûr deyüb

Bismillahirrahmanirrahim

*"İnne evvele beytin vudia lin nâsi lellezi bi bekkete mubâreken ve huden lil âlemin."*³⁷

*"Fihî ayâtun beyyinâtun makâmu İbrâhim, ve men dahalehu kâne âminâ."*³⁸

*Sadakallahü'l-'azîm.*³⁹

deyüb meydân kapusuna niyâz idüb tâlibin kulağına bunu söyleye:

Ey tâlib, bu kapu erenler kapusudur. Bu kapuya dâhil olan erenlere vâsıl olur

deyüb sağ ayaklarını beraber atub bu âyeti okuya.

Bismillahirrahmanirrahim

*"Lekad sadakallahu [Varak 33] resulehu'r-rü'ya bil hakk le tedhulunnel mescidel harama inşaallahu aminine muhallikini ruûsekum ve mukassırine la tehâfun fe 'alime mâ lem ta'lemu fe cé'ale min duni zalike fethen karibâ sadakallahu'l-'azîm."*⁴⁰

deyüb babanın karşısına durub bunu okuya.

³⁶ "İnned dîne 'ında(A)llâhi-l-islâm(u)" (Â-i İmrân 3/19.)

"Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır." (Â-i İmrân 3/19.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.61.)

³⁷ "İnne evvele beytin vudia lin nâsi lellezi bi bekkete mubâreken ve huden lil âlemin(âlemîne)." (Â-i İmrân 3/96.)

"Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Ka'be'dir." (Â-i İmrân 3/96.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.71.)

³⁸ "Fihî âyâtun beyyinâtun makâmu İbrâhim(e)(s) vemen dehalehu kâne âminâ(en)." (Â-i İmrân 3/97.)

"Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir. (Kimseye muhtaç değildir, her şey ona muhtaçtır)." (Â-i İmrân 3/97.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.71.)

³⁹ "Azim olan Allah ne güzel ne doğru söyledi."

⁴⁰ "Lekad sadakallâhu resûlehu ru'yâ bil hakk(hakkı), le tedhulunnel mescidel harâme inşaallâhu âminîne muhallikîne ruûsekum ve mukassırine lâ tehâfûn(tehâfûne), fe alime mâ lem ta'lemû fe ceale min duni zâlike fethan karibâ(karîben)." (Fetih 48/27.)

"Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi." (Fetih 48/27.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.569.)

Bismillahirrahmanirrahim.

“Ce’nâ bibabî’l-hakkı bî’s-sevki sâ’ilen mufirraren bihi ve Muhammeden ve Haydara ve tâliben bissirri ve’l-feyzi minhüm ve mine’z-Zehra Şebiru ve Şebbera es-selâmu ‘ala Ehl-i beyti’n-nübüvveti ve ma’de’l-visâle ve mahbiti’l-vahyi ve cezane’l-’ilmi ve’l-hilmi ve rahmetullahi ve berekatehu.”⁴¹

Es-selâmü ‘aleyküm şer’at erenleri

Es-selâmü ‘aleyküm tarikat erenleri

Es-selâmü ‘aleyküm ma’rifet erenleri

Es-selâmü ‘aleyküm hakikat erenleri

Allah evyallah.

Erenler divanında, Hak Muhammed ‘Ali huzurunda, pîr meydanında, On İki İmam efendilerimizin dostuna dost düşmanına düşman olmak kavliyle ve Hünkâr Hacı Bektâş Veli efendimizin sülûku üzere emr-i mürşid ile ve ‘ayn-ı cemde oturan canların rızalarıyla bir koç kurbanım var. Getürelim mi şâhım erenlerim, ne buyurursunuz?

Allah evyallah

deyüb muntazır ola.

Bâ’dehu babanın huzuruna geldikde bu âyeti kerimeyi okuya:

Bismillahirrahmanirrahim

“İnnallahe ve melâ’iketehu yusallune ‘ale’n-nebiyyi yâ eyyuhellezine amenu sellu ‘aleyhi vesellimu teslimâ.”⁴²

deyüb tâlibi babaya teslim idüb ve tâlibin arkasına elini koyu.

Bâ’dehu telkin [Varak 34] tamam oldukda yine tâlibin yedini tutub meydana çekildikde bunu okuya:

Bismi’ş-Şâh Allah Allah.

Hamdullah kim men oldum bende-i hâss-ı Hüdâ

Can ve dilden ‘aşkile çâkeri Âl-i ‘Abâ

Râh-ı zulmetden çıkub doğru yola basdım kadem

Hâb-ı gafletden uyandım can gözüm kıldım küşâ

On İki İmam bendesiyim men Gürûh-ı Nâci’den

Yetmiş iki fırkadan oldum berî dahî cüdâ

Mezhebim hak Ca’feridir gayrılardan el yudum

Pîrim üstâdım Hacı Bektâş kutb-ı evliya

⁴¹ “Bir dilenci gibi koşarak Muhammed, Haydar, Zehra, Şebiru ve Şebber’in sırlarından feyz almak için Hakk kapısına geldik. Selam Peygamber ve Ehlibeytinin risalet kaynağı ve vahiyin ayına olsun. Allah bizleri onların ilim ve hilimler, rahmet ve bereketiyle mükâfatlandırın.”

⁴² “İnnallahe ve melaiketehu yusallune alen nebiyyi, ya eyyuhellezine amenu sellu aleyhi ve sellimu teslimâ.” (Ahzâb 33/56.)

“Şüphesiz Allah ve melekleri Peygamber’e salat ediyorlar. Ey iman edenler! Siz de ona salat edin, selam edin.” (Ahzâb 33/56.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.469.)

*Hak deyüb bel bağladım ikrâr virüb erenlere
Rehberim oldu Muhammed, mürşidimdir Murtaza
Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin
‘Ali râ bülend salavât*

deyüb haklı hayırlısını ba‘dehu babaya niyâz ve cümle canlara niyâz ide.
Ba‘dehu [‘Ali] postuna gelüb niyâz idüb tâlibin kulağına bunu diye.

*Ey tâlib, bu makâm ‘Ali postudur. Şer‘atin tarikatin hakikatin ma‘rifetin
bâbidir*

diye. Ba‘dehu niyâz idüb tahtı gösterüb,

*Ey tâlib, buna taht dirler. Gadir-i Hum [?] makamında Hazret-i Peygamber-
i ‘Âlişân için kurulan taht budur*

diye. Ba‘dehu niyâz idüb çerağ taşını gösterüb diye ki:

*Ey tâlib, buna çerağ taşı dirler çerâğ-ı Muhammed ‘Ali bunda uyanub
cümle canlar bunun nuruyla münevverlenür. Hakk’ın zikrin iderler. O
makamdır*

diye. Ba‘dehu niyâz idüb babanın [Varak 35] oturduğu posta gelüb niyâz
idüb ,,,,,,,,,,,,,,

*Tâlib, buna Muhammed postu dirler. ‘Ulûm-ı evvelini? ve ahirin bunun
yüzü suyu hürmetine halk olmuşdur. Cümlelerin anası ve atası oldur*

deyüb niyâz ide. Ba‘dehu ‘Aşçı Dede postuna gelüb bu âyeti kerimeyi
okuya.

Bismillahirrahmanirrahim.

“Ve yut’imûnet ta‘ame ‘ala hubbihi miskin ve yetimen ve esirâ”⁴³

deyüb tâlibin kulağına bunu diye:

*Ey tâlib, buna ‘Aşçı Dede postu dirler. Çiy nesneleri pişirüb cümle canlar
irtifâ’lanurlar. Hakk’ın şükrün iderler*

diye. Ba‘dehu niyâz idüb küre önüne gelüb bu âyeti kerimeyi okuya.

Bismillahirrahmanirrahim.

“İnnema nut’imuküm li vechillahi lâ nuridu minküm cezâen velâ şukurâ”⁴⁴

[deyüb] kürreye niyâz ide ve tâlibin kulağına bunu diye.

Ey talib, buna küre dirler ve Hünkâr Hacı Bektâş Veli efendimizin küresidir.

Çiy [?] nesneleri pişiricidir

deyüb niyâz ide.

⁴³ “Ve yut’imûne-t ta‘ame ‘alâ hubbihi miskin ve yetimen ve esirâ(n)” (İnsân 76/8.)

“Onlar, seve seve yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.” (İnsân 76/8.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.660.)

⁴⁴ “İnnemâ nut’imuküm livechi(A)llâhi lâ nuridu minküm cezâen velâ şukurâ(n)” (İnsân 76/9.)

“(Yedirdikleri kimselere şöyle derler:)"Biz size sırf Allah rızası için yediriyoruz. Sizden bir karşılık ve bir teşekkür beklemiyoruz." (İnsân 76/9.) (Diyanet İşleri Başkanlığı, a.g.e., s.660.)

Ve girü çekilüb Horâsân postuna gele bunu okuya.

*Sırr-ı cemâl-i dost bi-vechi âdem hutut-ı heft-i mihrâb elest-i çâr köşe-i post
'ayn-ı cem' erenlerine. Hû Dost⁴⁵*

deyüb niyâz ide. Ba'dehu bunu diye:

*Ey tâlib, buna Horâsân Postu dirler. Hazret-i Pîr Hünkâr Hacı Bektâş Veli
Horâsân'dan getürmüşdür*

deyüb[?] niyâz ide. Ba'dehu meydân taşı önüne gelüb bunu diye:

*Allah dost hazır gâ'ib [Varak 36] zâhir bâtın 'ayn-ı cem' erenlerinin gül
cemâllerine 'aşk olsun*

deyüb niyâz ide bunu diye.

*Ey tâlib buna Meydan taşı dirler. Hünkâr Hacı Bektâş efendimiz celladı
deyü nasîb buyurdıkları kudret kılıcı elinde durana Kolu Açık Hâcım Sultân'ın
makamıdır. Bunda terbiyesizler terbiye iderler. O makamdır*

deyüb niyâz idüb ba'dehu girü meydana gelüb niyâz ide. Talibin kulağına
bunu diye:

Ey tâlib, buna meydân dirler. Muhammed 'Ali meydânıdır bu meydân

deyüb niyâz idüb kıyâm üzere durub bunu okuya

Küşâd itmiş kerem bâbın her dü serâ gördüm

Muhammed Mustafa'yı destgiri hür gedâ gördüm

Gelüb 'ayne'l-yakîn Şâh-ı Velayet pişvâ gördüm.

Özümü cümle mirâd ile fi taht-ı livâ gördüm.

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

deyüb doğru babaya niyâz idüb tâlibi postuna oturtub niyâz idüb

Ey tâlib sende niyâz eyle

deyüb ba'dehu şerbet kabını alub meydanda durub bunu okuya:

Desturân âb-ı revân selsebilet, pür teşne-i lebân hak sebilest⁴⁶

deyüb baba huzuruna varub sakâhum yâ Hüseyin deyüb şerbeti babaya
vire ve cümle canlara vire. Ba'dehu meydana gelüb kendi nûş idüb ba'dehu
bunu okuya.

Can başdan geçmişüz biz Rûm erenleri 'aşkına

Can gözile dem-be-dem hakkı görenler 'aşkına

Şol Yezîd elinde teşne-i leb kalanlar 'aşkına [Varak 37]

Kerbelây-ı deşt-i gamda can virenler 'aşkına

Gözlerim yaşın sebil itdim sakâhüm yâ Hüseyin.

⁴⁵ "Dostun cemalinin sırrı Âdem'in yüzü, yedi mihrabın sınırlarının, cem ayinin postunun dört köşesinin hakkı için erenlere. Hû Dost."

⁴⁶ "Hakkı talep edenlerin susuz dudaklarına selsebilin [Cennetteki çeşme] akan suyunun buyruğudur."

*Ber cemâl-i Muhammed kemâl İmam Hasan İmam Hüseyin 'Ali râ bülend
salavât*

Haklı hayırlısını alub yerine otura.

Ve's-selâm.

Temmet.

Ek-2. Risâle'-i Merâsim-i Bektâşî'nin Orijinal Metni

Extended Abstract

One of the most important ceremonies of the Bektashi sect is the ceremony of confession, also known as "appropriation". With this ceremony, which represents the spiritual ascension of the person, the person joins the Bektashi order and becomes a Bektashi. A person who makes a confession at this stage and makes a promise that his confession will be constant is now considered to have entered the path and been accepted to the path.

There are two basic concepts here. The first is confession, the second is space. Acknowledgment is commonly expressed in Bektashism as giving a confession or receiving a share. Expressions such as taking a confession, taking a hand, holding hands, holding hands and skirts, making a pledge, making an oath are also used in the same sense.

The work called *Risâle'-i Merâsim-i Bektashi*, which we are working on, is a short text describing the method of confession in Babagân Bektashism. It is registered in the National Library Manuscripts Collection with the place number 06 Mil Yz A 2714. It is a part of an erkannâme consisting of six different parts. The sections in the Erkannâme are as follows:

1- It begins with a section dealing with the subject of "Who martyred our Twelve Imams, and at what age they became martyrs". Since there is no title in this section, they left the name blank in the National Library registration system.

2- 06 Mil Yz A 2714/2-*Risâle'-i Tîg Bend*.

3- 06 Mil Yz A 2714/3-*Risâle'-i Salavât-nâme'-i Çehârde'-i Ma'sûm-u Pâkan* (Nasreddin Hüseyin Tûsî).

4- 06 Mil Yz A 2714/4-*Risâle'-i Merâsim-i Bektashi*.

5- 06 Mil Yz A 2714/5-*Terceme'-i Nâd-ı 'Ali*.

6- 06 Mile Yz A 2714/6-*Risâle fîs-Salavati 'ale'n-Nabi*.

Erkannâme, written in Arabic alphabet, Ottoman Turkish and Nesih script, is 155x110 - 120x75 mm. has dimensions. The author, copyist and copyright or copy date of the work have not been recorded. The text between pages 30b-37b of the journal is written in 14 lines. Written on yellow paper, the work was written in naskh script. Subject headings are written in red ink. Sheets 64-a and 64-b, 65 a and pages 70-102 are blank. Some of the pages are very worn and the ink is scattered.

In our study, the content analysis of the book called *Risâle'-i Merâsim-i Bektashi* was made, then the translation was made and at the end the original

of the text was given. The readings in the transcript that are considered suspicious and some words that are found to be missing according to the text of the text are given in square brackets [explanation] and speeches are given in italics [italics]. In addition, the verses and translations of the Qur'an in the erkanname are given. Brief information is given about the holy persons and groups in the Erkanname.

At the beginning of the holy people included in the Risale'-i Merâsim-i Bektashi, Hz. Mohammed is coming. In the sentences of "Ber cemâl-i Muhammed kemâl Imam Hasan Imam Hüseyin 'Ali râ bulend-i salavât" or "virtual salawat to vir Muhammed 'Ali", which especially invites the souls who are ready in the ceremony to recite salawat aloud, Hz. Muhammad's name is mentioned in the first place.

One of the blessed personalities mentioned in the Erkanname is Hz. Ali. Hz. Ali is usually Hz. Together with Muhammad, he was mentioned with expressions such as "Muhammad 'Ali", "Muhammadan and Haydara", "in the presence of the right Muhammad 'Ali", "Muhammad 'Ali square", "çerâğ-ı Muhammed 'Ali". Hz. Where Ali is mentioned alone, he is mentioned with nicknames such as "Aliyyi'r-Murtaza", "Murtaza" and "Şah-ı Velayet". It should be noted that an expression in the translation of the confession in the Risâle'-i Merâsim-i Bektashi is written differently. As it is known, in the translation of the confession included in many decrees, Hz. Murshid of Muhammad, Hz. It has been stated that Ali is a guide. However, in Risale'-i Merâsim-i Bektashi, this expression is used as "Muhammad became my guide, Murtaza is my mentor". It is possible that the person who reproduced the decree made a mistake and wrote the statement backwards.

Hz. Muhammad's wife, Hz. Hadid and Hz. Ali's wife Hz. Fatima are other blessed personalities mentioned in Risale'-i Merâsim-i Bektashi. Both of them are known as "hayrû'n-nisa", that is, the best of women.

Among the other blessed people mentioned in Risale'-i Merâsim-i Bektashi, Descendants of Hz. Muhammad and Hz. Ali's sons Hz. Hasan and Hz. Hussein is coming. Especially in the sentences of salawat, Imam Hasan and Imam Hussein, who are referred to as "Ber cemel-i Muhammed perfect Imam Hasan Imam Hussain 'Ali râ büend-i salavât", are also known as Şebiru and Şebbera. In addition, Imam Hussein has been mentioned in several places in the context of the Karbala massacre.

Haci Bektas Veli, who is accepted as the leader of the Bektashi order, has been mentioned in several places. It has been reported in one place that the person who will make a confession will make a confession "in line with the sülük of our Master Hünkar Hacı Bektaş Veli". In the translation of the

confession, Hacı Bektaş Veli was referred to as the pole of the saints, by saying "My Master, Hacı Bektaş kutb-i awliya".

Kolu Açık Hacı Sultan, one of the famous caliphs of Hacı Bektaş Veli and known as his executioner, is another personality mentioned in the text of the erkannâme. The square stone, which disciplined the wicked, was introduced as the maqam of the Kolu Açık Hacı Sultan.

Kaygusuz Abdal, who was the caliph to Abdal Musa when he was the son of Alaiye bey, was also called "Kaygusuz".

In the Erkanname, the sacred groups are also mentioned.

Âl-i Aba and Ehlibeyt are the first of the groups that include the same people and are considered sacred in Bektashism. According to the transmissions, Hz. Muhammad, under his cloak, Hz. Ali, Hz. Fatima, Hazrat Hasan and Hz. He took Hüseyin and said that these people were the Ehlibeyt, that is, the household.

One of the sacred groups included in the Risale'-i Merâsim-i Bektashi is the first of them, Hz. Ali is the Twelve Imams, the last of which is Imam Muhammad Mahdi.

Fourteen Innocent Pak, known as "Cheharde-i ma'sum pak", is another holy group in Risale'-i Merâsim-i Bektashi. The children of the Twelve Imams, who were martyred before reaching the age of majority, are considered as Fourteen Innocent Pak in Bektashism.

Rûm saints are considered to be one of the great sufi groups that lived in the 13th century. Hacı Bektaş Veli came from Horasan and took the Greek saints under his influence and included them in his field of guidance.

According to the order of writing in the Erkanname, the things done in the acknowledgment list were evaluated.

The manuscript called Risâle'-i Merâsim-i Bektashi consists of a classical affidavit of Babagân Bektashism. Some of the translators in the text, which is a short and concise explanation of the confession practice applied for the person who wants to enter the sect for the first time, are written in verse. Other parts of the work are purely prose. In the Erkannâme, there is refined information about the sources on which Bektashism is based, holy persons and groups in Bektashism.

It is extremely important to understand the belief, worship and moral principles of Babagan Bektashism, firstly the publication and then the

comparative study of the erkannâmes written in Turkish in the Ottoman era and the erkannâmes written after the Ottoman era.

Araştırma Makalesi/Research Article

**TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi
Bitlis Milletvekilleri ve TBMM Faaliyetleri (1923–1950)**

Suat Özdağ*

(ORCID: 0000-0002-9038-2844)

Makale Gönderim Tarihi
03.07.2022

Makale Kabul Tarihi
11.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özdağ, S., "TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Bitlis Milletvekilleri ve TBMM Faaliyetleri (1923–1950)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 980-1020.

APA: Özdağ, S. (2022). TBMM Arşiv Kayıtlarına Göre Cumhuriyet Dönemi Bitlis Milletvekilleri ve TBMM Faaliyetleri (1923–1950). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 980-1020.

Öz

Bitlis, tarihi geçmişi ve kültürel değerleriyle Anadolu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biridir. Bu nedenle şehrin tarihinin her dönemini araştırmak ve aydınlatmak hem Bitlis iline hem de "Tarih bilimine" önemli katkılar sunacaktır. Yerel tarih çalışmaları, bölgesel ve ulusal tarih çalışmalarına önemli kaynaklar ve faydalar sağlamaktadır. Tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri olan Bitlis'in Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren sahip olduğu siyasi yaşam alanının ve bu alanda siyaset yapan kadroların gayretleri toplumsal dönüşüm açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmayla Bitlis'in Cumhuriyet Dönemi siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişim süreci, şehri temsil eden milletvekilleri ve yaptıkları faaliyetler çerçevesinde değerlendirmeyi amaçladık. Cumhuriyet döneminde ülke yönetimine egemen olan siyasi kadroların hem yerel hem de ulusal düzeyde hangi siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel tabana dayandıklarının ortaya konulması önemlidir. Genel olarak ülkenin, yerel olarak

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye, suatozdog09@gmail.com.
PhD., Ministry of National Education, Türkiye.

temsil ettiği şehrin, planlanmış hedefler istikametinde ilerlemesi ve gelişmesi milletvekillerinin becerileriyle yakından alakalıdır. Bu çalışmada Bitlis ilini Cumhuriyet Döneminde (1923-1950) TBMM’de temsil eden milletvekillerinin özgeçmiş ve Meclis faaliyetleri araştırılarak, Bitlis’in bu dönemde TBMM’deki temsil durumu, seçilen kişiler, yapılan çalışmalar ve yaşanan olaylar incelenmiş olup şehrin siyasi ve toplumsal tarihi açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca milletvekillerinin bölgesel ve ulusal sorunları çözmeye konusundaki yaklaşımları ve faaliyetleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Arşiv kaynakları ışığında hazırlanan bu çalışmada, betimleyici yöntemsel yaklaşım benimsenmiş olup Cumhuriyet Döneminde Bitlis milletvekillerinin biyografileri ve meclis faaliyetleri kronolojik sıraya göre ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Milletvekillerinin özgeçmişlerine ait bilgilere TBMM Arşivinde yer alan sicil dosyaları, Tercümanı Hal Varakaları ve TBMM yayınları olan Türk Parlamento Tarihi (ilk 8 cilt) isimli kitaplardan ulaşılmıştır. Vekillerin seçim mazbataları yine TBMM arşivinden, Genel Kuruldaki çalışmalarına ise Zabıt Cerideleri taranarak elde edilmiştir. Milletvekillerinin diğer siyasi çalışmalarına ulaşmak için Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi’ndeki Bitlis ile ilgili elde edilen belgelerden yararlanılmıştır. Bu çalışmada arşiv kayıtlarından elde edilen belgeler ışığında milletvekillerinin biyografileri ve yaptıkları çalışmalar ortaya konulmuştur. Ayrıca literatür taraması yapılarak konumuza katkı sağlayacak diğer araştırma eserleri de incelenip makale oluşturulmuştur. Çalışma sonucunda Cumhuriyet Döneminde TBMM’de (TBMM 2-3-6-7-8. Dönemler) Bitlis’i 12 milletvekilinin temsil ettiği görülmüştür. Bu milletvekillerinden Muhittin Nami Bey (2. ve 3. Dönemler) ve Muhtar Ertan (7. ve 8. Dönemler) ikişer dönem vekillik yapmışlardır. Gelinek noktada ele alınan çalışma döneminde Bitlis milletvekilliği görevini ifa eden 10 faklı vekilin özgeçmiş ve meclis çalışmaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, TBMM, Cumhuriyet Dönemi, Milletvekili, Biyografi.

Bitlis Deputies and Their Activities in the The Republican Period According to the Archival Records of The Grand National Assembly of Turkey (1923–1950)

Abstract

Bitlis is one of the important civilization centers of Anatolia with its historical background and cultural values. For this reason, researching and lighting every period of the city's history will make significant contributions to both the province of Bitlis and the "Historical Science". Local history studies provide important resources and benefits to regional and national history studies. The political living space of Bitlis, which has been an important settlement throughout history, since the first years of the Republic, and the

efforts of the cadres engaged in politics in this area are of great importance in terms of social transformation. With this study, we aimed to evaluate the political, social, economic and cultural development process of Bitlis in the Republican Period, the deputies representing the city and their activities. It is important to reveal the political, social, economic and cultural bases of the political cadres who dominated the country's administration in the Republican era, both at the local and national level. In general, the progress and development of the country, the city it represents locally, in line with the planned targets is closely related to the skills of the deputies. In this study, the background of the deputies who represented the city of Bitlis in the Turkish Grand National Assembly during the Republican Period (1923-1950) and the activities of the Parliament were investigated, the representation status of Bitlis in the Grand National Assembly of Turkey in this period, the people elected, the studies and events were examined, and the political history of the city was tried to be explained. In this study, prepared in the light of archive sources, the biographies and parliamentary activities of the Bitlis Deputies in the Republican Period were discussed in detail in chronological order. Information on the biographies of the deputies was obtained from the registry files in the TBMM Archive, the Translator Hal Warakas and the Turkish Parliament History (first 8 volumes), which are the publications of the Turkish Grand National Assembly. The election records of the deputies were obtained from the archives of the Grand National Assembly of Turkey, and their work in the General Assembly was obtained by scanning the Minutes. In order to reach the other political works of the deputies, the documents related to Bitlis in the Presidency Republic Archive were used. In this study, the biographies of the deputies and their studies were revealed in the light of the documents obtained from the archive records. In addition, by making a literature review, other research works that will contribute to our subject have been examined and an article has been created. As a result of the study, it was seen that 12 deputies represented Bitlis in the Grand National Assembly of Turkey (Parliament 2-3-6-7-8. Periods) in the Republican Period. Muhittin Nami Bey (2nd and 3rd Terms) and Muhtar Ertan (7th and 8th Terms) from these deputies served as deputies for two terms each. At this point, the curriculum vitae and parliamentary studies of 10 different deputies who served as Bitlis Deputy during the study period were examined.

Keywords: Bitlis, TBMM, Republican Period, Member of Parliament, Biography.

Giriş

Bitlis; Anadolu'nun doğusunda yer alan, batıdan Muş ve Batman, kuzeyden Ağrı, doğudan Van ve güneyden Siirt ile çevrili olan bir il merkezidir. Bitlis'in yüz ölçümü 6.707 km² dir¹. Şehir, Bitlis Çayı'nın açmış olduğu derin bir vadi içerisinde, ortalama 1500 metre yüksekliğe sahip dağlık bir alanda kurulmuştur. 2022 yılının TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) verilerine göre Bitlis merkez nüfusu 70.344 kişi olup, ilin toplam nüfusu 350.994 kişidir². Bitlis ili Merkez ilçe ile birlikte Adilcevaz, Ahlat, Güroymak, Hizan, Mutki ve Tatvan ilçelerinden oluşmaktadır³.

Bitlis'in kuruluşu ile ilgili çeşitli teoriler olmakla beraber, şehrin kim tarafından, ne zaman kurulduğu ve adının nereden geldiği kesin olarak bilinmiyor. Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Bitlis, tarihte çeşitli milletlerce ayrı adlarla anılmıştır. Bitlis şehrinin tarihi süreç içinde Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslıların hâkimiyeti altında kaldığı bilinmektedir. Bizans hakimiyetinden sonra Mervanoğulları, Büyük Selçuklu Devleti, Dilmaçoğulları, Harzemşahlar, Timur Devleti, Eyyûbiler ve Anadolu Selçuklu Devleti bölgeye hâkim olmuştur⁴. 1207'de Eyyubiler, Bitlis, Ahlat ve Muş bölgesine yönelik faaliyetlerde bulundular. Eyyubi ailesinin mensup olduğu Kürt Revvadilerden muhtelif kitleler Azerbaycan'dan Ahlat ve Bitlis'e gelip yerleştikleri gibi aynı dönemde Eyyubiler tarafından Hakkâri bölgesinden Kürt aşiretleri de yöreye iskân ettirildi. Böylece Bitlis ve çevresine göç eden 24 Kürt aşireti bir araya gelip Rojki/Rozki aşiret konfederasyonunu teşkil ederek Bitlis Beyliğini kurdular⁵. 1220-1670 yılları arasında Bitlis'te hüküm sürmüş Şerefhanlar Hanedanı Rûzigi (Rojiki) Aşiretine mensuptur⁶. Şerefhan Hanedanı uzun yıllar özerk bir şekilde hüküm sürmüşlerdir. Sırasıyla Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Sefavi (Şah İsmail) Devleti

¹ Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", *Doğu Coğrafya Dergisi*, No:1, 1995, s.67-95.

² (<https://www.tuik.gov.tr/bitlis> 2022). Erişim Tarihi; 13.01.2022.

³ (<http://www.bitlis.gov.tr>. 2020). Erişim Tarihi; 14.01.2022.

⁴ Metin Tunçel, Bitlis, *İslam Ansiklopedisi*, C.6, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s.225.

⁵ Hasan Taşkıran, "XV. Asırda Bitlis ve Çevresinin Siyasi Tarihi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Aralık 2020, Cilt 6, sayı 4, s.1134-1155.

⁶ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)*, Pamukkale Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2018, s.196.

hakimiyeti altında devam eden Bitlis Emirliği, Yavuz Sultan Selimin 1514'te bölgeyi almasıyla Osmanlı Devleti'ne bağlı bir emirlik olarak siyasi varlığını sürdürmüştür. Bitlis, beylik döneminden sonra Erzurûm Eyâleti'nin Muş sancağına bağlı bir kaza iken, 1 Aralık 1878'de vilâyet merkezi haline getirilmiştir. Bitlis vilayeti Bitlis Merkez, Siirt, Muş ve Genç sancakların müteşekkil toplam yüzölçümü 30.000 km²'yi geçmekteydi⁷. Vilayet olarak büyük bir alanı kapsayan Bitlis, nüfus bakımından da yoğundu. Bitlis vilayeti; 1882-1893 yılları arasında 268.402, 1910/11 sayımına göre ise 294.300 nüfusa sahipti⁸.

Bitlis vilayeti, Birinci Dünya Savaşında Rus işgalinde çok ağır bir yıkıma uğramasına rağmen stratejik konumundan dolayı Millî Mücadele döneminde ve Cumhuriyetin ilanından sonra da vilayet statüsünü korumuştur. TBMM'de 08.06.1929 tarihinde kabul edilen ve 11.06.1929 tarihli Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 1213 numaralı kanun ile Bitlis ilçe yapılarak Muş vilayetine⁹ bağlanmıştır. 1 Haziran 1929 ile 1 Ocak 1936 yılları arasında yaklaşık 6,5 sene ilçe olarak idare edilen Bitlis, 25 Aralık 1935 tarih ve 2885 Sayılı Kanun'la¹⁰ tekrar il haline getirilmiştir. 4 Ocak 1936 tarih ve 3197 sayılı Resmî Gazetede¹¹ yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanunla Bitlis Merkez, Mutki, Ahlat, Hizan ve Kotum ilçelerinden müteşekkil Bitlis Vilayeti kurulmuştur.

⁷ Bülent Cırık, *II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens., 2015, s.14-22.

⁸ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev: Bahar Tırnakçı), Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2003, s. 235-277.

⁹ Muş Vilâyeti teşkiline dair kanun:

1.Madde- Bitlis Vilâyeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt, Mutki kazaları ve Elaziz ve Siirt vilâyetlerinden irtibatları kesilen Çapakçur, Genç ve Sasun kazalarından mürekkep Muş vilâyeti teşkil olunmuştur.

2.Madde- Ahlat kazası ile Tatvan nahiyesi Van vilâyetine ilhak ve Hizan kazası birinci sınıf nahiye haline ifrağ olunarak Bitlis kazasında bırakılmıştır.

3.Madde- Bu kanun 1 Haziran 1929 tarihinden muteberdir.

4.Madde- Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur. Bakınız; TBMM ZC, 3. Devre, C-12, 75. Birleşim, s.262.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, V. Dönem, C. 7, (Birleşim: 20, Oturum: 1, 23.12.1935), Ankara, s.182.

¹¹ 4.Madde- Muş vilâyetinin Bitlis, Mutki ve Van vilâyetinin Ahlat kazalar ile Hizan ve Kotum kazalarından teşekkül etmek ve merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilâyeti kurulmuştur.

Türkiye’de demokratikleşme ve seçim olgusu “Meşrutiyet” ile birlikte başlamış ve bu süreçte çıkarılan seçim kanununda çeşitli değişiklikler yapılarak halkın iradesi yönetime yansıtılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda hazırlanan ve 5 Kasım 1876 (17 Şevval 1293) tarihinde ilan edilen “Meclis-i Umuminin Suret-i İntihabına ve Tâyinine Dair Ta’lîmat-ı Muvakkate, Cedvel ve Beyanname” ile seçimlerin ne şekilde yapılacağı kanuni bir hükme bağlanmıştır¹². Bu belgelerle Meclis’in yapısı tanımlandıktan sonra mebus olacak kişilerde aranan özellikler de açıklanmıştır¹³. Osmanlıda başlayan ve Türkiye Devleti kurulunca da devam eden bu süreçte 1877’den 1943’e kadar (1943 seçimleri dâhil) çoğunluk sistemine dayalı iki dereceli seçim sistemi uygulanmıştır. İki dereceli seçim sisteminde birinci seçmenler (müntehib-i evveller)¹⁴ ikinci seçmenleri (müntehib-i sani)¹⁵, ikinci seçmenler de milletvekillerini seçerler¹⁶.

Osmanlı döneminin I. Meşrutiyet Döneminde 2 defa ve II. Meşrutiyet döneminde 4 defa iki dereceli genel seçimler yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin tek parti döneminde 1920 genel seçimleri ile birlikte 7 genel seçim yapılmış ve bu seçimlerde Osmanlı’dan devralındığı şekli ile iki dereceli seçim sistemi uygulaması sürdürülmüştür. Cumhuriyet döneminde çok partili döneme geçilince (1946 yılında) tek dereceli seçim sistemi uygulanmaya başlanmıştır¹⁷. Bitlis milletvekillerinin

¹² Hasan Daşdemir, “Türk Demokrasi Tarihinde Tek Dereceli Seçim Sistemine Geçiş ve Kamuoyundaki Yansımaları”, *Türk Demokrasi Tarihi Yazıları* (Ed. İsmet Türkmen vd.), Berikan Yayınevi, Ankara 2021, s.179-196.

¹³ Buna göre; yirmi beş yaşından küçük olmayan, devletin resmî dilini bilen, iyi ahlaklı ve dürüst olarak tanınan, cinayet veya suçtan dolayı mahkûm olmayıp ve aynı zamanda az çok emlak sahibi olan her erkek Osmanlı vatandaşının mebusluğa aday olmasında bir sakınca olmayacağı ifade edilmiştir

¹⁴ Birinci seçmenler, seçim kanununda belirlenmiş oy kullanma hakkına sahip vatandaşlardan oluşmaktaydı.

¹⁵ İkinci Seçmenler genel olarak; birinci seçmenler (halk) tarafından o livanın kazalarında seçilen müntehib-i saniler, liva merkezinden seçilen müntehib-i saniler, liva idare ve belediye meclisleri üyeleri, Vilayet İdare Meclisi ile vilayet merkezi belediye meclisi üyelerinden oluşmaktaydı.

¹⁶ Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyön Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Haziran 2006, Cilt 22, Sayı 1, s.133-165.

¹⁷ Ayşe Erkmen, “İki Dereceli Genel Seçimlerden Tek Dereceli Demokratik Seçimlere Yaşanan Sürec”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research* (2019), Cilt 6, Sayı 33, s.608-622.

seçildiği dönemler ile ilgili uygulanan seçim sistemi, seçimlerin yapılışı hakkında genel bir bilgi verildikten sonra Bitlis özelinde seçimler ve vekiller ile ilgili ayrıntılı bilgiler sunulacaktır.

Türkiye’de siyaset ve tarih alanında yapılan çalışmaların ortaya koymuş olduğu metodolojik yaklaşımlardan hareketle Bitlis’i 1923-1950 yılları arasında TBMM’de temsil eden milletvekillerinin genel olarak Türk Devletine, özelde ise temsil ettikleri bölgenin her alanda gelişimine ne şekilde katkı sağladıkları makalenin ana temasını oluşturmaktadır. Buradan hareketle 1923-1950 arası Bitlis milletvekillerinin sosyal, ekonomik özellikleri, sosyal köken farklılıkları, ne gibi özelliklere sahip oldukları ve milletvekili pozisyonuna kimlerin ulaştığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Bitlis’i Cumhuriyet dönemi’nde (1923-1950 yılları arası) TBMM’de temsil eden milletvekillerinin biyografileri ve Meclisteki faaliyetleri ele alınmıştır. Bu çalışmanın ana kaynakları TBMM arşivinde yer alan milletvekillerinin Tercüme-i Hâl varakaları, sicil kayıtları, seçim mazbataları, Zabıt Cerideleri, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (CBA) belgeleri ve TBMM tarafından yayınlanmış Türk Parlamento Tarihi (ilk 8 Cilt) isimli kitaplardan oluşmaktadır. Çalışmamızın konusu dahilinde olan diğer bilgiler ise çeşitli araştırma eserleri ve farklı arşivlerde tarama yapılarak elde edilmiştir.

Tablo 1. TBMM dönemleri başlangıç- bitiş tarihleri, Bitlis/Muş Milletvekili sayıları ve TBMM faaliyet sayıları.

Dönem	Başlangıç Tarihi	Bitiş Tarihi	Milletvekili Sayısı	TBMM’deki Faaliyet Sayıları	İl Adı
1.Dönem	23.04.1920	10.08.1923	7	94	Bitlis
2.Dönem	11.08.1923	02.09.1927	2	18	Bitlis
3.Dönem	03.09.1927	25.04.1931	3	23	Bitlis
4.Dönem	26.04.1931	08.02.1935	4	15	Muş
5.Dönem	09.02.1935	26.03.1939	3	14	Muş
6.Dönem	03.04.1939	15.01.1943	2	15	Bitlis

7.Dönem	08.03.1943	14.06.1946	2	7	Bitlis
8.Dönem	05.08.1946	24.03.1950	3	11	Bitlis
Toplam			26	197	

TBMM I. Dönem (23.04.1920- 10.08.1923)

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) gibi 6. Osmanlı Mebusan Meclisi de Millî Mücadele ve Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti için önemli kararlar alarak tarihteki yerini almıştır. 1919 genel seçimleri I. Dünya Savaşı sonrası işgallerin süregeldiği bir dönemde yapılmıştır. Bu seçimler hem son Osmanlı Mebuslar Meclisi'ni oluşturması hem de 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan meclisin vekillerinin belli bir kısmı bu vekillerden oluşacağı için önemlidir. Son Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri Aralık 1919'da yapılmıştır. Bu seçimleri Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti adayları çoğunlukla kazanmıştır. Meclis 12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlamıştır. 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı Müdafai Hukuk doğrultusunda çalışmış ancak ömrü kısa olmuştur. Millî Mücadeleyi destekleyen bu meclis Türkiye'nin sınırlarının belirlenmesine temel olan Misak-ı Milli'yi 28 Ocak 1920'de kabul etmiş ve böylece Erzurum ve Sivas kongresi kararlarını onaylamıştır. Meclis kabul ettiği Misak-ı Milli'yi 17 Şubat 1920'de yayınlamıştır. Bu kararın yayınlanması sonucu 16 Mart'ta İstanbul resmen işgal edilmiş ve Meclis 11 Nisan 1920 tarihinde Padişah tarafından kapatılmıştır¹⁸. Son Osmanlı Mebusan Meclisine Bitlis'ten Müftizade Sadullah Efendi ve Nüfus Müdürü Resul Sıddık Beyler seçilmişlerdir¹⁹.

İstanbul'un işgali üzerine Temsil Heyeti hemen harekete geçmiş, Temsil Heyeti Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgalinden üç gün sonra valiliklere, bağımsız sancaklara, kolordu komutanlarına gönderdiği bir genelge göndermiştir. Bu genelgede Ankara'da "olağanüstü yetkiler taşıyan" bir meclisin toplanacağını bildirmiş, bu amaçla seçimlere gidilmesi ve seçimlerin 15 gün içinde bitirilmesi istenmiştir. Bu genelge 1908 seçimleri ile başlayıp 1943 seçimlerine kadar uygulanan seçim kanunundan farklılıklar

¹⁸ Erkmen, a.g.m., s.608-622.

¹⁹ ATASE. ATAZB, K.19, G.242-1.

göstermektedir. Bir kere nüfusa göre milletvekili seçilmesi ilkesinden vazgeçilmiş olup her sancaktan nüfusuna bakılmaksızın 5 üye seçilmesi istenmiştir. Ayrıca, 1876 Anayasasıyla belirlenen 30 olan seçilme yaşı, bu genelgeyle 25'e indirilmiştir²⁰. Bu genelge, içinde bulunan olağanüstü koşullar nedeniyle özel bir seçim yöntemi belirlemiştir²¹. 23 Nisan 1920 tarihinde açılan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 15 Nisan 1923 tarihinde Seçim Kanununda bazı değişiklikleri kapsayan yasayı kabul ettikten sonra 16 Nisan 1923 tarihinde son toplantısını yapmış, seçim sonrası toplanmak üzere çalışmalarına son vermiştir²².

TBMM I. Dönem zaman dilimi olarak çalışmamızın dışında kalmakla birlikte, konunun anlaşılması ve bütünlüğü açısından tamamlayıcı bir bilgi olarak kısaca verilmiştir. I. Dönem TBMM'de Bitlis Mebusları ve yaptıkları çalışmaları hakkında hazırlanmış kapsamlı araştırmalar ve tezler²³ olduğu için bu bölümde sadece okuyucuyu aydınlatmak amacıyla kısa bir bilgi verilip asıl çalışma alanımızda olan dönemler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ayrıca bu dönemde sadece Bitlis merkez sancağı mebuslarının ismi verilecek ve faaliyetlerine kısaca değinilecektir. Çünkü bu dönemde Bitlis vilayetine bağlı olan Siirt²⁴, Muş ve Genç²⁵ sancakları 1920 yılında TBMM'de alınan kararlar sonucunda Bitlis vilayetinden ayrılmış olup, "Müstakil Liva" statüsüne kavuşmuşlardır. Bu nedenle bu sancakların mebusları çalışmamız dışında bırakılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1919'da vilayetlere, müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlıklarına seçim hakkında gönderdiği bildiriden sonra tüm seçim bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de seçimler başlamıştır.²⁶ Bitlis Valisi Hüsnü Bey, Heyet-i Temsiliye Riyasetine 12

²⁰ Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (2011), Cilt 27, Sayı 79, s.1-36.

²¹ 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılmasını sağlayan seçimler de tek dereceli mutlak çoğunluk yöntemi ile yapılmıştır. Bkz.; Alkan, a.g.m., s.133-165.

²² Olgun, a.g.m., s.1-36.

²³ Sedat İşık, *Birinci Dönem TBMM'de Bitlis Milletvekilleri*, Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi), Erzurum, 2004.

²⁴ Siirt Sancağı TBMM'de 26 Eylül 1336 (26 Eylül 1920) tarihinde, 27 Sayılı Kanun ile müstakil liva statüsüne yükseltilmiştir. Bkz; TBMM ZC, C-4, s.135.

²⁵ Muş ve Genç sancağı TBMM'de 9 Aralık 1336 (9 Aralık 1920) tarihinde, 70 Sayılı Kanun ile müzakeresiz liva olarak kabul edilmiştir. Bkz; TBMM ZC, C .6, s. 276.

²⁶ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-62.

Nisan 1920’de çektiği telgrafta Bitlis vilayetine ait seçimlerin neticelendiğini bildirmiştir²⁷. Yapılan seçimler neticesinde Bitlis’ten (merkez) beş yeni milletvekili seçilmiştir. İki dereceli seçim esasına göre bu milletvekillerinden; Arif Hikmet Bey, 48; Derviş Bey, 47; Hüsnü Bey, 48; Şaban Vehbi Bey, 47 ve Yusuf Ziya Bey, 48 oy almışlardır²⁸. Sadullah Efendi ve Resul Sıddık Bey ise Meclis-i Mebusan milletvekilleri olup yeni açılan Büyük Millet Meclisine katılmışlardır. Bitlis Mebusları Türkiye Büyük Millet Meclisi I. Dönem çalışmalarında toplamda 15 takdir (önerge) vermiş, 9 adet teklif sunmuş ve 70 defa çeşitli konularda söz hakkı almıştır²⁹.

TBMM II. Dönem (11.08.1923–02.09.1927)

1923 seçimleri I. TBMM döneminde kabul edilen yeni seçim kanununa göre yapılacaktır. Yeni bir devletin kurulması, sınırlarının ve nüfusunun Osmanlı coğrafyasına göre değişiklik göstermesi nedeniyle yeni bir seçim kanunu yapılmıştır. Osmanlı döneminde 50.000’e bir olan milletvekili oranı yeni kanunda 20.000’e bir şeklinde düzenlenmiştir. 25 olan seçmen yaşı 18’e indirilmiş, vergi verme şartı kaldırılmıştır. Seçim kanunundaki yeni düzenlemede her ne kadar mecliste tek dereceli seçim sisteminin millet egemenliğine daha uygun olduğu dile getirilmiş olsa da iki dereceli seçim sistemi aynen korunmuştur. 1923 seçimlerinde her il bir seçim çevresi sayılmış, 72 ilde yapılan seçim neticesinde 287 milletvekili seçilmiştir. Yeni TBMM 11 Ağustos 1923 tarihinde ilk toplantısını yapmıştır. II. Dönem Meclisi 11 Ağustos 1923-26 Haziran 1927 tarihleri arasında 4 yıl 1 ay açık kalmıştır³⁰.

Bitlis’in II. Dönem Milletvekilleri Muhittin Nami Bey ve Resul Sıddık Bey’dir. Toplam 2 milletvekili TBMM’nin II. döneminde Bitlis’i temsil etmişlerdir.

Muhittin Nami Bey

²⁷ ATASE, ATAZB, K.33, G.1, B.1-209.

²⁸ İşık, a.g.e., s.45.

²⁹ https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html.

14.01.2022.

³⁰ Olgun, a.g.m., s.1-36.

Muhittin Nami Bey³¹; 28 Ağustos 1884 (Rumi,1300) tarihinde Bitlis ilinde dünyaya gelmiştir. Babası Kamburpaşazade ailesinden İbrahim Bey olup, annesi Fatma Hanımdır. Evli olan Nami Beyin çocuğu yoktur. Öğrenim hayatına Bitlis'te başlamış ve İstanbul Askeri Rüştiyelerinde devam etmiştir. Daha sonra 1899 yılında Kuleli Askerî Lisesine ve 1902'de ise Harbiye'ye girmiştir. 27 Mayıs 1905'te "Piyade Asteğmeni" olarak mezun olmuştur. 1906' da teğmenlik, 1908'de ise erkânî harbiye yüzbaşılığı rütbesi almıştır. 1910 yılına kadar çeşitli yerlerde bölük, tabur ve batarya komutanlığı stajı yapmıştır. 1910'da Yemen'e gitmiş ve 911'de İstanbul' a geri dönmüştür. Balkan Savaşında Garp Ordusunda çeşitli görevlerinde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşında 1914-1916 yılları arasında Çatalca bölgesinde görev almıştır. Savaş devam ederken Doğu bölgelerinde İran sefer ordusu ile Kerbela, Bağdat, Hankın ve Mutki dolaylarında görev yapmıştır. Mart 1916'da İstanbul'a dönmüş ve tedavi için İsviçre'ye gitmiştir. Ağustos 1919'da İstanbul'a döndükten sonra tekrar Genelkurmayda göreve başlamıştır. Millî Mücadele zamanında sağlık durumu nedeniyle İstanbul'da kalmış ve Millî Mücadele taraftarı gizli teşkilatlarla iş birliği yaparak yararlı hizmetlerde bulunmuştur. Bu dönemde İstanbul gazetelerinde (M.N.) imzasıyla millî mücadeleyi destekleyen yazılar yazmıştır. 1922'de Ankara'da Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğüne atanmıştır. Ağustos 1923'te Genelkurmay Başkanlığında görevlendirilmiş ve bu görevi devam ederken TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katılmıştır³². 28 Aralık 1924 tarihinde yapılan seçimde 72 oy alarak Bitlis'ten milletvekili seçilmiştir. Mazbatası 12 Şubat 1925 tarihinde onaylanmıştır³³.

II. Dönem Meclis'te Millî Müdafaa Komisyonu üyeliğinde bulunmuştur. Nami Bey; Takvim ve muhtıra defterlerinin hakkının Tayyare Cemiyetine tahsisi hakkında 1 adet kanun teklifi vermiş³⁴, Genel Kurulda Ordu Dershaneleri Masarifi, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye

³¹ TBMM Arşivi, Muhittin Nami Bey Dosyası, 2. Dönem, Sicil No: 54, Dosya No: 461, Tercüme-i Hâl.

³² Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927), C-3, TBMM Yayınları No: 3, s.137-138.

³³ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 16.01.2022

³⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 30, (Birleşim: 44, Oturum: 1, 19.03.1927), Ankara, s.147.

Bütçesinin Müzakeresi³⁵, Nafia Vekâleti Bütçesi³⁶, Ziraat Bütçesi³⁷, Ecza ve edevat ve malzemeyi sıhhiye masarifi ile Avrupa'ya gönderilecek talebe ve malulün masarifi hakkında müzakereler³⁸ ve Tayyare Cemiyeti³⁹ konuları olmak üzere toplam 8 adet konuşması vardır.

Muhittin Nami Bey, III. Dönem tekrar Bitlis'ten ve IV. Dönemde ise Muş'tan milletvekili seçilmiştir.

Resul Sıddık Bey

Resul Sıddık Bey⁴⁰, 1862 (Rumi, 1278) yılında Bitlis'te doğmuştur. Safrasorzade Hamza Ağa'nın oğludur. Bitlis'te Sıbyan Mektebi, Rüştîye ve İdadi okumuştur. Özel öğretmenlerden Arapça ve Farsça dil dersleri almıştır. Resul Bey 1880'de devlet hizmetine girmiş, çeşitli görevlerden sonra 3 Ekim 1914'te Bitlis İl Nüfus Müdürlüğüne atanmıştır. Rus işgalinde Mardin'e gitmek zorunda kalmış ve burada Göçmen İşleri İdaresinde memur olarak görevlendirilmiştir. Bitlis'in kurtuluşundan sonra İl Nüfus Müdürlüğü görevine geri dönmüştür. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının son dönemi için yapılan seçimde Bitlis Milletvekili seçilmiş ancak Mebusan Meclisi kapatıldığı için meclise katılmamıştır. Heyet-i Temsiliye'nin kararına uyarak 13 Mayıs 1920'de Ankara'ya gelmiş ve TBMM'ye Bitlis Milletvekili olarak takdim edilmiştir. I. Dönem Mecliste İçişleri, Tapu-Kadastro, Dilekçe komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. I. Dönem Meclis çalışmalarında 5 konuşma yapmış, 1 soru önergesi ve 1 kanun önerisi vermiştir⁴¹.

Resul Sıddık Bey, II. Dönemde de Bitlis Milletvekilliğine seçilmiştir. 4.07.1923 tarihinde yapılan seçimde 67 oy alarak yeniden Bitlis'ten milletvekili olma hakkını kazanmıştır. 12 Ağustos 1923 tarihinde mazbatasını onaylanmıştır. Ankara'ya gelmiş ve 16 Eylül 1923'te Meclise

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 15, (Birleşim: 71, Oturum: 1, 07.03.1925), Ankara, s.224.

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 15, (Birleşim: 73, Oturum: 2, 09.03.1925), Ankara, s.306-307.

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 15, (Birleşim: 75, Oturum: 1, 11.03.1925), Ankara, s.376.; TBMM Zabıt Ceridesi, C. 15, (Birleşim: 77, Oturum: 1, 14.03.1925), Ankara, s.453-454.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 16, (Birleşim: 85, Oturum: 2, 23.03.1925), Ankara, s.146-148.

³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 25, (Birleşim: 104, Oturum: 1, 20.05.1926), Ankara, s.317.; TBMM Zabıt Ceridesi, C. 30, (Birleşim: 44, Oturum: 1, 20.05.1926), Ankara, s.147.

⁴⁰ TBMM Arşivi, Resul Sıddık Bey Dosyası, 2. Dönem, Sicil No: 2, Dosya No: 124, Tercüme-i Hâl.

⁴¹ Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi, TBMM I. Dönem (1919-1923), C-3, TBMM Yayınları No: 6, s.174-175.

katılmıştır⁴². Meclis çalışmalarında değişik konularda 7 adet Takrir (önerge)⁴³ sunmuş ve 1 adet de Teklif⁴⁴ vermiştir.

Meclisin I. toplantı yılından sonra verilen ara dönemde 30 Ağustos 1924'te Bitlis'te vefat etmiştir. Evli olup iki çocuk babası idi. Kürtçe ve Ermenice konuştuğu hâl tercümesinde yazılıdır⁴⁵.

TBMM III. Dönem (01.11.1927 – 26.03.1931)

1927 seçimleri 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı seçim yasası çerçevesinde yapılmış, seçimlere sadece CHP katılmıştır. İki dereceli olarak yapılan seçimlerde her ne kadar bazı yerlerde bağımsız adaylar seçime katılmış olsalar da seçimi CHP adayları kazanmıştır. 1927 seçimlerinde 30 Temmuz-5 Ağustos arasında ikinci seçmen seçimleri yapılmış, milletvekilliği seçimi ise 2-6 Eylül tarihleri arasında olmuştur. 63 seçim çevresinde yapılan seçimler sonucunda 316 milletvekili TBMM'ye girmiştir. 1927 seçimleri sonrası oluşan TBMM, 1 Kasım 1927-26 Mart 1931 tarihleri arasında 3 yıl 7 ay 19 gün açık kalmıştır⁴⁶.

Bitlis'in III. Dönem Milletvekilleri; İlyas Sami Muş, Muhittin Nami Bey ve Muhittin Emin (Temoçin) 'dir. TBMM III. Dönemi'nde Bitlis toplam 3 milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Bunlardan Muhittin Nami Bey ikinci kez Bitlis Milletvekili olarak seçilmiştir.

İlyas Sami MUŞ

İlyas Sami Muş⁴⁷, 1879 (Rumi, 1295) yılında Muş'ta doğmuştur. Babası Eşraftan Hacı Abdülhamit Efendidir. Öğrenim hayatına Muş'ta başlamış, orta öğretimini tamamladıktan sonra Mısır'da medrese öğrenimi görmüş ve müderrislik icazeti almıştır. Mezun olduktan sonra İstanbul Muratpaşa Cami Medresesinde müderris olarak görev

⁴² TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 16.01.2022.

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, (Birleşim: 53, Oturum: 1, 14.11.1923), Ankara, s.387.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.4, (Birleşim: 61, Oturum: 1, 03.12.1923), Ankara, s.5.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.4, (Birleşim: 68, Oturum: 1, 15.12.1923), Ankara, s.222.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.7, (Birleşim: 13, Oturum: 1, 16.03.1924), Ankara, s.524.

⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim: 32, Oturum: 1, 06.10.1923), Ankara, s.515.;

⁴⁵ Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, C-3, s.139.

⁴⁶ Olgun, a.g.m., s.....

⁴⁷ TBMM Arşivi, İlyas Sami Muş Dosyası, 3. Dönem, Dosya No: 353, Tercüme-i Hâl.

yapmıştır. Mebusan Meclisinin I. Dönemi için 8 Kasım 1908 tarihinde yapılan seçimde Muş Milletvekili seçilmiştir. Meclis-i Mebusanın II. ve III. Dönemlerinde de Muş Milletvekili seçilerek Meclisteki görevini 1918 yılına kadar sürdürmüştür. Mondros Mütarekesinden sonra 4 Mart 1919'da iktidara gelen Damat Ferit Paşa hükümeti döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından Ermeni kırımından suçlu oldukları iddiasıyla tutuklanması istenilen kişiler arasında yer aldığı için tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Bir süre İstanbul'da tutuklu kaldıktan sonra 29 Ağustos 1920'de Malta Adasına sürgüne gönderilmiştir. TBMM açıldıktan sonra İstanbul'dan kurtulabilen Mebusan Meclisi vekilleri Ankara'ya gelerek Meclis'e katılmışlardır. Yine Ankara hükümetinin girişimleriyle 25 Ekim 1921'de serbest bırakılan 59 kişilik grup ile birlikte 1 Kasım 1921'de Anadolu'ya gelen İlyas Sami Bey, 30 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Muş Milletvekili olarak takdim edilmiştir. Birinci Mecliste Millî Eğitim, İrşad, Adalet, Bütçe ve İçtüzük komisyonlarında görev almış ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalışmıştır. Üçüncü toplantı yılında Millî Eğitim Komisyonunun, dördüncü toplantı yılında ise 4. Şubenin Başkanlığını yapmıştır. 23 Kasım 1922'de Müdafaa-yı Hukuk Grubu ve Yönetim Kurulu Üyeliğine seçilmiştir. I. Dönem Meclis çalışmalarında; gizli oturumlarda 14, Genel Kurulda ise 15 olmak üzere toplam 29 kez konuşma yapmıştır. Sami Bey, II. Dönemde yeniden Muş'tan vekil seçilmiştir⁴⁸.

İlyas Sami Muş; III. Dönemde ise Bitlis'ten Milletvekili seçilmiştir. Yapılan seçimde 249 oy alarak vekil olma hakkı elde etmiştir. 15 Ekim 1927 tarihinde mazbatasını almıştır. 1 Kasım 1927'de Meclise katılmıştır. Meclis Genel Kurulu tarafından 24 Kasım 1927 tarihinde mazbatasını onaylanmıştır⁴⁹. Teşkilâtı Esasiye (Anayasa) ve Nafia (Bayındırlık) komisyonlarında görev almıştır. Yavuz Zırlıslı hakkında soruşturma yapan karma komisyona ve Seçim Mazbatalarını İnceleme

⁴⁸ Çoker, Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem, C-3, s.797-798.

⁴⁹ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 18.01.2022.

Komisyonuna seçilmiştir⁵⁰. III. Dönem Meclis çalışmalarında Genel Kurulda 7 değişik konuda toplam 8 kez söz almıştır⁵¹.

İlyas Sami Bey, 1 Nisan 1930 tarihinde emekliye ayrılmıştır. 27 Aralık 1945'te İstanbul'da vefat etmiştir. Evli ve üç çocuk babası olan Sami Bey, Arapça bilmekteydi⁵².

Muhittin Nami Bey

Muhittin Nami Bey⁵³, III. Dönemde tekrar Bitlis Milletvekili olarak seçilmiştir⁵⁴.

III. Dönem Bitlis'ten aday olan Nami Bey, yapılan seçimde 249 oy alarak Bitlis'ten tekrar milletvekili seçilmiştir. 15 Ekim 1927 tarihinde seçim mazbatasını almış ve 1 Kasım'da Ankara'ya gelerek Meclise katılmıştır⁵⁵. Meclis Genel Kurulu 24 Kasım'da seçim mazbatasını onaylamıştır. Nami Bey Millî Savunma Komisyonunda görev almıştır⁵⁶.

Bitlis Milletvekili olarak bu dönemde Meclis faaliyetleri arasında; 1 Takriri (önerge)⁵⁷, Damga Resmî ve Veraset ve İntikal Vergilerinin

⁵⁰ Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem (1927-1931), C-3, TBMM Yayınları No: 10, s.126.

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.1, (Birleşim: 23, Oturum: 1, 27.12.1927), Ankara, s.178.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.19, (Birleşim: 54, Oturum: 1, 01.05.1930), Ankara, s.13.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.21, (Birleşim: 82-84, Oturum: 1, 25.09.1930-02.10.1930), Ankara, s.22,66.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.23, (Birleşim: 10, Oturum: 1, 04.12.1930), Ankara, s.10.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.25, (Birleşim: 25, Oturum: 1, 02.02.1931), Ankara, s.6.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.26, (Birleşim: 33, Oturum: 1, 09.03.1931), Ankara, s.32-33.

⁵² Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, III. Dönem, C-3, s.126.

⁵³ TBMM Arşivi, Muhittin Nami Bey Dosyası, 3. Dönem, Sicil No: 54, Dosya No: 461, Tercüme-i Hâl.

⁵⁴ 2. Dönem Bitlis milletvekilleri bölümünde 2.1. nolu başlık altında özgeçmiş anlatılmıştır.

⁵⁵ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 18.01.2022.

⁵⁶ Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, III. Dönem, C-3, s.128.

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C.11, (Birleşim: 65, Oturum: 1, 16.05.1929), Ankara, s.63.

değiştirilmesine dair 2 yasa teklifi⁵⁸, Genel Kurulda 10 değişik konuda 11 konuşması bulunmaktadır⁵⁹.

IV. Dönemde ise Muş'tan milletvekili seçilen Muhittin Nami Bey, 18 Şubat 1932 tarihinde vefat etmiştir⁶⁰.

Muhittin Emin (TEMOÇİN)

Muhittin Emin Bey⁶¹, 1893 senesinde (Rumi, 1309) Bitlis'e bağlı Genç Kazasında dünyaya gelmiştir. Babası Genç Kazasının ileri gelen ailelerinden olan Muharrirzadelerden Mehmet Emin Bey, annesi ise Hatice Hanımdır. Muhittin Emin Bey evli ve bir çocuk babasıdır. Öğrenim hayatına Genç Kazasında başlamış, daha sonra 1908'de İstanbul'da Meşveret okuluna gitmiş, idadiden mezun olduktan sonra memleketine geri dönmüştür. Erzurum Sultanisini kazanmış, 11. sınıftayken 1914 yılında Birinci Dünya Savaşının çıkması üzerine okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır. İstanbul'da eğitimine devam etmek istemişse de bu mümkün olmamış ve 1916 yılında memleketine gelerek Genç Tahrirat Kalemünde 5 ay kâtiplik yapmıştır. Asıl meşguliyeti çiftçilik ve ziraattir. Emin Bey ilk olarak TBMM'nin II. Dönem seçimlerinde aday olmuş ve 11 Mart 1924' tarihinde yapılan seçimde 80 oy alarak Genç'ten milletvekili seçilmiştir. 05.04.1924'te Meclis'e katılmış ve seçim mazbatasını 14.04.1924'te Meclis tarafından onaylanmıştır. Emin Bey bu dönemde; Mübadele, İmar ve İskân, Umuru Tasarrufiye ve Tapu Komisyonu üyeliklerinde; Mübadele, Tapu, İmar ve İskân komisyonlarının

⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C.8, (Birleşim: 34, Oturum: 1, 11.02.1929), Ankara, s.26.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.11, (Birleşim: 65, Oturum: 2, 16.02.1929), Ankara, s.63.

⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim: 45, Oturum: 1, 16.02.1928), Ankara, s.191.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim: 48, Oturum: 1, 27.02.1928), Ankara, s.221.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.4, (Birleşim: 77, Oturum: 1, 19.05.1928), Ankara, s.168,169,174.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.4, (Birleşim: 78, Oturum: 2, 20.05.1928), Ankara, s.204-205.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.8, (Birleşim: 35, Oturum: 2, 16.02.1929), Ankara, s.40.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.9, (Birleşim: 43, Oturum: 1, 23.03.1929), Ankara, s.40-41.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.24, (Birleşim: 21, Oturum: 1, 15.01.1931), Ankara, s.36.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.26, (Birleşim: 36, Oturum: 1, 19.03.1931), Ankara, s.63-67.

⁶⁰ Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, C-3, s.137-138.

⁶¹ TBMM Arşivi, Muhittin Emin (Temoçin) Dosyası, 3. Dönem, Dosya No: 512, Tercüme-i Hâl.

kâtipliklerinde görev yapmıştır. Bu dönemde Muş-Elâzığ yolunun Genel Yollar Planına alınmasına dair önergesi vardır⁶².

II. Dönem Genç Milletvekili olan Muhittin Emin Temoçin, III. Dönemde ise Bitlis milletvekili olarak seçilmiştir. III. Dönem seçimlerinde Bitlis'ten aday olan Temoçin, yapılan seçimde 249 oy alarak Bitlis'ten milletvekili olmuştur. 15 Ekim 1927'de mazbatasını almış ve 1 Kasım'da Ankara'ya gelerek Meclise katılmıştır⁶³. 24 Kasım 1927'de seçim mazbatasını Meclis tarafından onaylanmıştır. Divanı Muhasebat (Sayıştay) Komisyonunda görev almıştır. Meclis çalışmalarında 2 önerisi ve Nafia Fen Okulu açılmasına dair yasa teklifi vardır⁶⁴. Muhittin Emin Bey, 20 Mayıs 1938'de vefat etmiştir.⁶⁵

TBMM IV. Dönem (04.05.1931 – 23.12.1934)

1931 seçimlerinde 7-10 Nisan tarihlerinde ikinci seçmenlerin seçimi, 25 Nisan'da ise milletvekili seçimleri yapılmıştır. CHP'nin ilan ettiği 287 aday seçilmiş, bağımsızlara bırakılan 30 milletvekilliğinden ancak 20'si seçilebilmiştir. 63 seçim çevresinden 317 milletvekilinin seçildiği 1931 seçimlerinde üç milletvekili iki ilden birden seçilmiştir. 1931 seçimleri sonucunda oluşan TBMM 4 Mayıs 1931-23 Aralık 1934 tarihleri arasında 3 yıl 9 ay 13 gün açık kalmıştır⁶⁶.

TBMM'de 08.06.1929 tarihinde kabul edilen ve 11.06.1929 tarihli Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren 1213 numaralı kanun ile Bitlis ilçe yapılarak Muş vilayetine bağlanmıştır. İdari olarak Bitlis, IV. Dönemde TBMM'de Muş iline bağlı bir kaza durumundaydı ve bu nedenle Muş Milletvekillerinin isimlerini vermekle yetineceğiz. Muş ilinin IV. Dönem Milletvekilleri; Hakkı Kılıçoğlu, Hasan Reşit Tankut, Muhittin Nami Bey ve Naki Yücekök'tür. TBMM IV. Döneminde Muş ili toplam 4 milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Bu dönemde Muş

⁶² Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, C-3, s.344-345.

⁶³ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 18.01.2022.

⁶⁴ TBMM tarafından yayınlanan "Türk Parlamento Tarihi" isimli kitapta Muhittin Emin Temoçin'in öz geçmişi ile ilgili bilgiler arasında Meclis çalışmalarında 2 önerisi ve 1 yasa teklifi olduğuna dair bilgiler verilmiş olmasına rağmen Zabıt Ceridelerinde ve TBMM arşivinde buna dair hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁶⁵ Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, III. Dönem, C-3, s.129.

⁶⁶ Olgun, a.g.m., s.1-36.

Milletvekilleri Meclis Genel Kurulunda toplam 15 kez söz hakkı almışlardır⁶⁷.

TBMM V. Dönem (01.04.1935 – 27.12.1938)

Bu seçimler kadınların seçme ve seçilme haklarını kullandıkları ilk seçimdir. Ayrıca 1931 seçimlerinde olduğu gibi bağımsız milletvekili seçimi uygulamasına da devam edilmiştir. 1935 seçimlerinin bir diğer özelliği ise ilk defa azınlıklardan da milletvekili seçilmesidir. Anayasada yapılan düzenlemeler ve 22 Aralık 1934 tarih ve 2631 sayılı seçim kanununda bazı maddeleri değiştiren düzenlemeye göre kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Bu kanun çerçevesinde daha önce 20.000 erkek seçmen bir milletvekili seçerken yeni düzenlemeyle 40.000 kadın-erkek seçmen bir milletvekili seçecektir. Anayasa'da belirtilen seçmen yaşı 18'den 22 yaşına çıkartılmıştır. Seçimlerde eskiden olduğu gibi yine iki dereceli⁶⁸ sistem uygulanacaktı. 57 seçim çevresinde yapılan 1935 seçimleri sonrası toplam 399 milletvekilinin katılımıyla açılan TBMM, 1 Mart 1935-27 Ocak 1939 tarihleri arasında 4 yıl, 1 ay, 18 gün gibi tek parti döneminin en uzun ömürlü meclisi olmuştur⁶⁹.

Bitlis idari olarak V. Dönemde de Muş iline bağlı olduğu için yine bu bölümde Muş Milletvekilleri hakkında kısa bilgi verilecektir. Muş ilinin V. Dönem Milletvekilleri; Ahmet Şevki Çiloğlu, Hakkı Kılıçoğlu ve Şükrü Ataman'dır. TBMM V. Döneminde Muş toplam 3 milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Bu dönemde Muş Milletvekilleri Meclis Genel Kurulunda toplam 14 kez söz hakkı almıştır⁷⁰.

TBMM VI. Dönem (03.04.1939 – 15.01.1943)

Atatürk'ün ölümü sonrası yapılan ilk seçimdir. Bu seçimlerde sayıları az olmakla birlikte bağımsız aday uygulamasına devam edilmiştir. Bağımsız adaylardan ziyade bu seçimlerde öne çıkan farklılık seçim sonrası oluşan TBMM'de CHP milletvekilleri içinden CHP'ce belirlenen

⁶⁷ https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html. Erişim Tarihi: 20.01.2022.

⁶⁸ Buna göre genel esas 400 birinci seçmenin bir ikinci seçmen belirlemesidir. Buna göre 401-600 kişi için 1, 601-1000 kişi için 2, 1001-1400 kişi için 3 ikinci seçmen seçilecek oran bu şekilde arttırılacaktı.

⁶⁹ Olgun, a.g.m., s.1-36.

⁷⁰ https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html. Erişim Tarihi: 20.01.2022.

“Müstakil Grup”⁷¹ uygulamasına geçilmesidir. 26 Mart 1939 tarihinde yapılan seçimleri 420’sini CHP, 4’ünü de bağımsız milletvekilleri kazanmıştır. 424 milletvekilli TBMM, 3 Nisan 1939-15 Ocak 1943 tarihleri arasında çalışmış, Hatay’ın Türkiye’ye katılması üzerine Hatay’ı temsilen seçilen 5 milletvekilinin de katılımıyla milletvekili sayısı 429 olmuştur. 1939 meclisinin en önemli özelliklerinden biri TBMM’de bir bağımsız grup oluşturulmasıdır⁷².

Bitlis, 25 Aralık 1935 tarih ve 2885 Sayılı Kanun’la⁷³ tekrar il haline getirilmiştir. 4 Ocak 1936 tarih ve 3197 sayılı Resmî Gazetede⁷⁴ yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanunla 1939 yılındaki seçimlerde milletvekili seçme hakkını tekrar elde etmiş oldu. Bitlis’in VI. Dönem Milletvekilleri; Ahmet Süreyya Örgöevren ve Tevfik Temelli’dir. TBMM’nin VI. Döneminde Bitlis toplam 2 milletvekili tarafından temsil edilmiştir.

Ahmet Süreyya ÖRGÖEVREN

Ahmet Süreyya Örgöevren⁷⁵, 13.04.1888 (Rumi, 1304) tarihinde Balıkesir’in Sındırgı ilçesinde doğmuştur. Çavdaroğulları ailesinden olup Babası Hilmi Efendi ve annesi ise Hasibe Hanımdır. İlk ve rüştiye eğitimini Balıkesir Sındırgı’da tamamladıktan sonra idadi öğrenimini Bursa’da tamamlamıştır. 1906 yılında İstanbul Hukuk Mektebini kazanmış ve 1910 yılında buradan mezun olmuştur. 1910 yılında Razlık

⁷¹ CHP’nin 29 Mayıs-3 Haziran 1939 tarihleri arasında toplanan V. Büyük Kurultayında meclis içinde CHP milletvekilleri arasından Kurultay tarafından seçilecek 21 kişilik bir “müstakil grup” kurulması kararı alınmıştır. Bu bağımsız grubun da değişmez genel başkanı aynen CHP’de olduğu gibi CHP Genel Başkanı olan İsmet İnönü’dür. Grubun başkan vekilini İsmet İnönü seçecekti, grup CHP meclis grubu toplantılarına katılabilecek ancak, görüş veya oy hakkı olmayacaktı. Bağımsız grup üyeleri hükümette görev alamayacaktı. Meclis görüşmelerinde kendi gruplarının kararlarına göre hareket edeceklerdi.³⁹ Bu uygulamaya 1943 yılında da devam edilecek hatta grup üye sayısı 21’den 35’e çıkarılacaktır.Bkz. Olgun, a.g.m., s.1-36.

⁷² Olgun, a.g.m., s.1-36.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, V. Dönem, C. 7, (Birleşim: 20, Oturum: 1, 23.12.1935), Ankara, s.182.

⁷⁴ 4.Madde- Muş vilâyetinin Bitlis, Mutki ve Van vilâyetinin Ahlat kazalar ile Hizan ve Kotum kazalarından teşekkül etmek ve merkezi Bitlis kasabası olmak üzere Bitlis vilâyeti kurulmuştur.

⁷⁵ TBMM Arşivi, Ahmet Süreyya Örgöevren Dosyası, 6. Dönem, Sicil No: 59, Dosya No: 542, Tercüme-i Hâl.

İlçesi Savcılığına, 1911 yılında ise Taşoz'a atanmıştır. 1912 yılında Taşoz Adasının Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine tutuklanarak hapse atılmış ve bir ay sonra serbest bırakılarak Balıkesir'e dönmüştür. 29 Ocak 1912 tarihinde Edremit Savcılığına görevlendirilmiş daha sonra 10 Ağustos 1913'te ise Karaisalı Bidayet Mahkemesi Başkanlığına atanmıştır. 1913 yılında Hayrabolu Hâkimi Münferit Yardımcılığına atanmasından sonra görevinden istifa etmiş ve 11 Aralık 1913 tarihinden itibaren serbest bir şekilde İzmir'de dava vekilliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı başlayınca 4. Ordu emrinde görev almış ve savaş boyunca yedek subay olarak askerlik görevine devam etmiştir. Savaş bittikten sonra tekrar devlet hizmetine girmiş ve 6 Mayıs 1919 tarihinde Aydın Sulh Hâkimliğine atanmıştır. 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar İzmir ve Aydın bölgesini işgal edince bir süre Yunanların yönetiminde görevini sürdürmüş daha sonra kaçarak Nazilli'ye gelmiştir. Sadareten gelen emir üzerine Söke Mahkemesinde çalışmıştır. Bu esnada Anadolu'nun her yerinde Millî Mücadele başlayınca Ahmet Bey de resmi görevini tekrar bırakmış ve Kuvayı Milliye saflarına katılmıştır. Söke'nin işgali üzerine oradan ayrılıp Muğla'ya geçmiştir. Büyük Taarruzdan 10 gün önce Ankara'dan gelen özel bir emirle 50 kişilik bir silahlı müfreze kurmuş, askeriyeden de emrine verilen 23 kişilik bir müfreze ile 4/5 Eylül 1922 gecesi Menderes Nehrini geçerek Söke'yi Yunanlardan geri almıştır. Geri çekilen düşman birliklerinin takip ederek 23 Eylül 1922 sabahı İzmir'e varmıştır. Düşman işgalinden kurtulan İzmir'de Avukatlık bürosunu yeniden açmış ve işine devam etmiştir. İzmir'de mesleğine devam ederken Balıkesir'den TBMM'nin II. Dönem seçimlerine girmiştir. 15 Temmuz 1923'te yapılan seçimde 553 oy alarak Balıkesir'den (Karesi) milletvekili seçilmiştir. Ankara'ya gelerek 11 Ağustos 1923 tarihinde Meclise katılmış ve 12 Ağustos'ta seçim mazbatasını Meclis Genel Kurulu tarafından onaylanmıştır. Kanunu Esasi, Adliye, Layiha, Tütün ve Sigara Kâğıdı İnhisarını Tetkik komisyonlarında görev almıştır. Bu dönemde Kanunu Esasi Komisyonunun Sözcülüğünü de yapmıştır. Ahmet Bey, vekillik görevinin yanında Meclis tarafından 07.03.1925 tarihinde Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığına seçilmiştir. Teşkilâtı Esasiye, Mücadele-i Milliye, Hıyaneti Vataniye, Emvali Metruke ve Dahili Nizamname konularında kanun teklifleri, 3 değişik konuda önergesi, Genel Kurulda 75 farklı konuda olmak üzere toplam 243 konuşması bulunmaktadır. İki farklı konuda olmak üzere; Sivas'ta memur maaşlarının zamanında

ödenmemesi ve Dekovil Hattı İmtiyazı hakkında soru önermeleri vermiştir. Ahmet Bey; Aksaray'dan 4. Dönem, Balıkesir'den 5-7-8. Dönemler ve Bitlis'ten 6. dönemde milletvekili seçilmiştir. Aynı zamanda yazar olan Ahmet Süreyya Örgen (Evren)'in "Gürtel" adlı şiir kitabı ve "Demirci Mehmet Efe" isimli romanı bulunmaktadır⁷⁶.

Ahmet Süreyya Örgen, VI. Dönem Bitlis milletvekili olarak meclise girmiştir. 26 Mart 1939'da yapılan seçimde 150 oy alarak seçimi kazanmış ve 3 Nisan 1939'da Meclise katılmıştır⁷⁷. Ahmet Bey, Adliye Encümeni Azalığı görevinde bulunmuştur. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nun hükümlerinin değiştirilmesi hakkında kanunu müzakere eden muvakkat encümene aza olarak seçilmiştir⁷⁸.

Örgen VI. Dönem Meclis çalışmalarında; Polis Vazife ve Salâhiyet Kanunu⁷⁹, Maarif Vekâleti Bütçesi⁸⁰, Devlet Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Dair Kanun⁸¹, Devlet Konservatuvarı Hakkındaki Kanun⁸², Çiftçi Mallarının Korunması Hakkındaki Kanun⁸³, Teşkilâtı Esasiye Kanunu⁸⁴, Askerî Ceza Kanununa ek kanun⁸⁵, Varlık Vergisi Kanunu⁸⁶ ve Mebus Seçimi Kanunu⁸⁷ münasebetiyle Genel Kurulda toplam 15 kez söz hakkı almıştır.

⁷⁶ Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem, C-3, s.465-466.

⁷⁷ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 21.01.2022.

⁷⁸ Şenal Günay, Türk Parlamento Tarihi, TBMM VI. Dönem (1939-1943) C-5, TBMM Yayınları No:39, s.111.

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim: 13, Oturum: 1, 17.05.1939), Ankara, s.102-103.

⁸⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim: 17, Oturum: 1, 25.05.1939), Ankara, s.263.

⁸¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, (Birleşim: 28-29, Oturum: 1, 19-25.06.1939), Ankara, s.252,282.

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, C.11, (Birleşim: 50-51, Oturum: 1, 13-15.05.1940), Ankara, s.99,128.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, C.19, (Birleşim: 68, Oturum: 1, 23.06.1941), Ankara, s.134-135.

⁸⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, C.11, (Birleşim: 50-51, Oturum: 1, 13-15.05.1940), Ankara, s.94,127.

⁸⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, C.24, (Birleşim: 40, Oturum: 1, 30.03.1942), Ankara, s.47-49.

⁸⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C.28, (Birleşim: 3, Oturum: 1, 11.11.1942), Ankara, s.28-29.

⁸⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C.29, (Birleşim: 17, Oturum: 1, 14.12.1942), Ankara, s.97-99.

19 Ocak 1923'te Güzide Hanımla evlenen Ahmet Bey'in, bu evlilikten Ayhan, Yılmaz, Hilmi Özbek ve Mete isiminde dört çocuğu olmuştur. Ahmet Süreyya Örgeevren 07.08.1969'da İstanbul'da vefat etmiştir⁸⁸.

Tevfik TEMELLİ

Mehmet Tevfik Temelli⁸⁹, 1893 yılında Malatya'da doğmuştur. Babası İsmail Bey ve annesi Ayşe Hanımdır. Hâl tercümesine göre öğrenim durumu, ortadır. Ailesiyle birlikte Malatya'da ticaretle ile meşgul olmuştur. 1934-1939 yılları arasında Malatya Belediye Başkanlığı yapmıştır. Önce Rığna (Ranâ) Hanım'la, onun ölümünden sonra Peruze Hanım'la evlenen Temelli, ikinci eşinden Perihan, Turgut ve İyigün adlarında 3 çocuk sahibi olmuştur⁹⁰.

VI. Dönem Bitlis seçimlerine katılmıştır. Katıldığı seçimde toplam 150 oy alarak kazandı ve 26 Mart 1939 tarihinde mazbatasını aldı⁹¹. Mazbatasını 3 Nisan 1939'da Meclis'te onaylandı ve çalışmalara katıldı. 26 Mart 1939-15 Ocak 1943 tarihlerinde Bitlis vekili olarak Meclis'te görev yapmıştır. Bütün toplantı yıllarında Meclis Divanı Muhasebat Encümeninde Azâ olarak görev yapmıştır. VII. Dönem (08 Mart 1943-14 Haziran 1946) ve VIII. Dönemde (05 Ağustos 1946-24 Mart 1950) Malatya Milletvekili olarak Mecliste görev yapmıştır. Temelli, milletvekilliği devam ederken 11 Aralık 1947 tarihinde vefat etmiştir⁹².

Tevfik Temelli, VI. Dönem Bitlis Milletvekili olarak bulunduğu TBMM'de, Meclis Divanı Muhasebat Encümeni Azası olarak görev yaptığı için Genel Kurulda hiçbir çalışması, kanun teklifi ve söz alma faaliyeti yoktur.

TBMM VII. Dönem (08.03.1943 – 14.06.1946)

1943 seçimlerinde de Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı olan İsmet İnönü, seçimler öncesi ikinci seçmenlerle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sonucunda ilk defa olarak milletvekili aday listesi

⁸⁸ Günay, Türk Parlamento Tarihi, VI. Dönem, C-5, s.111.

⁸⁹ TBMM Arşivi, Tevfik Temelli Dosyası, 6. Dönem, Sicil No: 60, Dosya No: 1029, Tercüme-i Hâl.

⁹⁰ Günay, Türk Parlamento Tarihi, VI. Dönem, C-5, s.112.

⁹¹ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 22.01.2022.

⁹² Günay, Türk Parlamento Tarihi, VI. Dönem, C-5, s.112.

milletvekili sayısından fazla olarak ilan edilmiştir. Bu seçimler 14 Aralık 1942 tarih ve 4320 sayılı Mebus Seçim Kanununa göre yapılmıştır. Bu kanun 1908 yılında yürürlüğe giren seçim kanununu yürürlükten kaldırmakla birlikte bazı hükümleri aynen korunmuştur. Yine iki dereceli çoğunluk sistemini öngören kanun sadece 1943 seçimlerinde uygulanmıştır. 1943 seçimleri 63 ilde 63 seçim çevresinde yapılmış 455 milletvekili TBMM’de yer almıştır. 28 Şubat 1943 tarihli seçim sonucunda oluşan TBMM, 8 Mart 1943-14 Haziran 1946 tarihleri arasında 3 yıl 4 ay 23 gün açık kalmıştır. Bu dönemin sonunda erken seçim kararı alınarak 1947 yılında seçim yapılması gerekirken 1946 yılına alınmıştır⁹³.

Bitlis’in VII. Dönem Milletvekilleri; Bülent Osma ve Muhtar Ertan ‘dir. TBMM’nin VII. Döneminde Bitlis toplam 2 milletvekili tarafından temsil edilmiştir.

Bülent OSMA

Ahmet Bülent Osma⁹⁴ (Osmani)⁹⁵ (Müstakil); 1912 (Rumi, 1328) yılında Bakırköy’de doğdu. Babası Reşat Bey ve annesi Hatice Hanımdır. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuş ve hal tercümesinde Fransızca bildiği yazmaktadır. Mesleği Bankacılık ve Kambiyo olarak geçmektedir. Milletvekili seçilmeden önce Merkez Bankası İstanbul Şubesi Muhasebe Memuru, Mekteb-i Sultâni Lisesi Pansiyon Müebbisi ve Müzakerecisi, Türkiye Nakit İşleri Genel Müdürlüğü Kambiyo Müdürü, Maliye Vekâleti Merkez Kambiyo Müdürü olarak görev yapmıştır.

VII. Dönem Bitlis’ten seçimlere katılmış ve 147 oyla seçimi kazanmıştır. 28 Şubat 1943 yılında mazbatasını almıştır. 8 Mart 1943 tarihinde Meclis’e katılmış ve 17 Mart 1943’te mazbatasını Meclis Genel Kurulunda onaylanmıştır⁹⁶. Bitlis Milletvekili olarak katıldığı VII. Dönem TBMM Başkanlık Divânı Kâtip Üyesi olarak görev yapmıştır⁹⁷. Genel

⁹³ Olgun, a.g.m., s.1-36.

⁹⁴ TBMM Arşivi, Bülent Osma Dosyası, 7. Dönem, Dosya No: 1192, Tercüme-i Hâl.

⁹⁵ Mazbatasında soyadı “Osmani” olarak geçmektedir.

⁹⁶ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 22.01.2022.

⁹⁷ TBMM Albümü 1920-1910, C-1 (1920-1950), s. 381.

Kurulda; Harcırah Kanunu⁹⁸, Millî Eğitim Bakanlığı Mühendis Okulları Hakkında Kanun⁹⁹, Tarım Bakanlığı Toprak İşleri Genel Müdürlüğü Kanunu¹⁰⁰ ve Türkiye Emlâk Kredi Bankası Hakkındaki Kanun¹⁰¹ münasebetiyle toplam 4 konuda söz almıştır.

Evli ve iki çocuk babası olan Ahmet Bülent Osma, 18.04.1963 tarihinde vefat etmiştir¹⁰².

Muhtar ERTAN

Muhtar Ertan¹⁰³ (Talati)¹⁰⁴; 15 Mart 1912 (1328)'de İstanbul'un Beykoz İlçesinin Anadolu Hisarı Mahallesinde doğdu. Babası Yıldırım Beyazıt'ın Anadolu Hisarının yapımı sırasında buraya yerleştirdiği bir aileden gelen Mehmet Asaf Efendi, annesi Hatice Mediha Hanımdır. 1944'te Emine Müjgân (1918-1951) Hanımla evlenmiştir. Asar (1946)'ın babasıdır¹⁰⁵. İki yıl özel eğitim aldıktan sonra ilk, orta ve lise öğrenimini Galatasaray Lisesinde tamamlayarak 1932'de mezun olmuştur. 1933'te İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girmiş ve 1936'da mezun olmuştur. Yüksek öğrenimi sırasında 1932-1936 yıllarında Muhtelif Hakem Mahkemelerinde kâtiplik ve arşiv memurluğunda bulunmuştur. 1 Kasım 1936'da Yedek Subay Okuluna gidip askerliğini yedek subay olarak Dolmabahçe Sarayı Muhafız Birliğinde tamamlamış ve 31 Ekim 1937'de terhis olmuştur. 20 Nisan 1938'de Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı İç Ticaret Genel Müdürlüğünde İhracat Kontrolörlüğüne atanmış, aynı yıl 12 Mayıs 1938'de Başbakanlık Neşriyat ve Müdevvenat Müdür Yardımcılığına getirilmiştir. Bu görevde iken VII. Dönem seçimlerine katılıp, CHP listesinden 28 Şubat 1943'te Bitlis Milletvekilliğine

⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, (Birleşim: 37, Oturum: 1, 18.06.1943), Ankara, s.89.

⁹⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.18, (Birleşim: 78, Oturum: 2, 25.06.1945), Ankara, s.407.

¹⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, C.19, (Birleşim: 83, Oturum: 1, 06.07.1945), Ankara, s.49-50.

¹⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.24, (Birleşim: 65, Oturum: 2, 14.06.1946), Ankara, s.318,321.

¹⁰² TBMM Albümü 1920-1910, C-1 (1920-1950), s. 381.

¹⁰³ TBMM Arşivi, Muhtar Ertan Dosyası, 7. Dönem, Dosya No: 1191, Tercüme-i Hâl.

¹⁰⁴ Nüfus kaydında "Ahmet Muhtar Talati Ertan", Meclis kayıtlarında "Muhtar Ertan" olarak geçmektedir.

¹⁰⁵ Türk Parlamento Tarihi IX. Dönem kitabında evli ve 1 çocuk babası olarak yazmaktadır fakat Muhtar Ertan kendi el yazısıyla hazırladığı Hal Tercümesinde medeni hali "Bekar" olarak belirtmiştir.

seçilmiştir. İçişleri Komisyonu ve Belediye Gelirleri Kanununu geçici komisyonlarında görev almıştır.¹⁰⁶

Ertan, VII. Dönem seçimlerinde 147 oy alarak Bitlis Milletvekili seçilmiş ve 28.02.1943 tarihinde mazbatasını almıştır¹⁰⁷. 8 Mart 1943'te Meclise katılmış ve 17.03.1943'te mazbatasını Meclis tarafından onaylanmıştır. Bu dönemde Genel Kurulda, Memur ve Müstahdemlere Verilecek Fevkalâde Zam Hakkındaki Kanuna ek kanun teklifi¹⁰⁸ vermiş ve bu konuda 3 kez söz almıştır.

Muhtar Ertan, VIII. ve IX. Dönemde de Bitlis Milletvekili olarak Meclis'te bulunmuştur.

TBMM VIII. Dönem (05.08.1946 – 24.03.1950)

1946 seçimleri ile Türkiye'de çok partili seçimler dönemine geçilmiştir. DP'nin kurulması ile birlikte meclis içinde CHP karşısında bir muhalefet belirmiş, TBMM içindeki tek parti dönemi sona ermiştir. CHP çok partili hayata geçildikten sonra normal olarak 1947 yılında yapılması gereken seçimlerini öne almıştır. TBMM 10 Haziran 1946 tarihli oturumunda milletvekili seçimlerinin 1947 yılından 21 Temmuz 1946 tarihine alınmasına dair teklif kabul edilmiştir. Seçimin yapılmasına 1 aydan biraz daha fazla zaman kala seçimin yapılacağı 63 ilden ancak 34'ünde teşkilatlanabilen DP, bu kararı bir baskın seçim olarak algılamıştır¹⁰⁹.

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan seçimler Osmanlı'dan bu yana ilk tek dereceli seçimlerdir. 1946 seçimleri öncesi seçim kanunu değiştirilmiş, 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 sayılı kanunla tek dereceli seçim sistemine geçilmiştir. Bu sistem liste usulü çoğunluk ilkesine dayanmaktadır. Seçmen ve seçilme yaşları eskisiyle aynıdır. Seçim sistemi açık oy, kapalı sayımı esas almaktadır. 21 Temmuz'da tek

¹⁰⁶ Kâzım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM IX. Dönem, 1950-1954, C-7, Ankara 1998, s.165-166.

¹⁰⁷ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 23.01.2022.

¹⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, C.21, (Birleşim: 23-29, Oturum: 1, 14-28.01.1946), Ankara, s.24,118.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.22, (Birleşim: 32, Oturum: 1, 04.02.1946), Ankara, s.21-22.

¹⁰⁹ Metin Toker, Demokrasinin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Cilt 1, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2020, s.17.

dereceli olarak yapılan seçim sonucunda CHP 390, DP 65, bağımsız adaylarda 7 milletvekillik kazanmışlardır¹¹⁰.

Bu dönemde CHP'den milletvekili adayı olmak için Bitlis'ten 16 kişi başvuru yapmıştır¹¹¹. Bitlis'in VIII. Dönem Milletvekilleri; Arif Hikmet Özdemir, Mehmet Ziya Geboloğlu ve Muhtar Ertan'dır¹¹². TBMM'nin VIII. Döneminde Bitlis toplam 3 milletvekili tarafından temsil edilmiştir. Arif Özdemir 17 Kasım 1948 tarihinde vefat edince, yerine 16 Ekim 1949'de yapılan ara seçimle Ziya Geboloğlu seçilmiştir. Bu dönemde Muhtar Ertan ikinci kez Bitlis Milletvekili seçilmiştir.

Arif Hikmet ÖZDEMİR

Arif Hikmet Bey¹¹³, 1885 (Rumi, 1301) yılında Bitlis'te doğmuştur. Babası Murat Ağa ve annesi Gülşen Hanımdır. Bitlis Askeri Rüştiyesini bitirmiştir. Daha sonra polislik görevine başlamış ve 11 Haziran 1914 'te ikinci komiserliğe yükselmiştir. Kendi el yazısıyla yazdığı Hal Tercümesinde; "3 yıl Bitlis Polis Müdürlüğüne vekâlet etmiş, 4 sene Siirt Belediye Reis Vekâletinde bulunmuş ve I. Dünya Savaşı'nda hizmetine mükâfaten Harp Madalyası ile taltif edilmiştir". Millî Mücadeleye destek vererek I. Dönem için 3 Nisan 1920'de yapılan seçimde 48 oy alarak Bitlis Milletvekili seçilmiştir. Mazbatasının 8 Temmuz'da onaylanması üzerine 16 Ağustos 1920'de Ankara'ya gelip Meclis'e katılmıştır. I. Dönem Mecliste Sağlık ve Sosyal Yardım, İçişleri ve İktisat Komisyonlarında görev almıştır. Ayrıca Meclis'te farklı zamanlarda dördüncü ve beşinci şube azalıklarına seçilmiştir. Milli harekâta hizmetine karşılık olarak İstiklâl Madalyası ile taltif edilmiştir. Milletvekilliği bitince Bitlis'e dönmüş; 1 Mart 1926 yılında Bitlis Belediye Reisi olarak seçilmiş ve 12 yıl Bitlis Belediye Başkanlığı yapmıştır. Aynı zamanda 17 yıl CHP İl Başkanlığı, 18 yıl Bitlis Genel Umumi Meclis üyeliği, 10 yıl Bitlis Daimî Komisyon Üyeliği görevlerinde bulunmuştur¹¹⁴.

5 Temmuz 1946'da yapılan seçimlerde CHP'den VIII. Dönemde tekrar Bitlis Milletvekili seçilmiştir. 22.07.1946 tarihli seçim mazbatasına göre

¹¹⁰ Olgun, a.g.m., s.1-36.

¹¹¹ BCA, Fon Kodu: 490.1.0. Yer No: 292.1177.3.

¹¹² BCA, Fon Kodu: 490.1.0. Yer No: 277.1112.3.

¹¹³ TBMM Arşivi, Arif Hikmet Özdemir Dosyası, 8. Dönem, Dosya No: 52, Tercüme-i Hâl

¹¹⁴ Çoker, Türk Parlamento Tarihi, I. Dönem, C-3, s.171.

seçimlerde 28.265 oy alarak vekillik kazandı¹¹⁵. 05.08.1946 tarihinde Meclise katılmış ve seçim tutanağı 12.08.1946'da Kamutayca onanmıştır. 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Gümrük ve Tekel Komisyonu üyeliğine seçilmiş ve görevi 2 yıl boyunca sürdürmüştür. Meclisteki bu üyeliklerinden dolayı olsa gerek VIII. Dönem Meclis Genel Kurulunda Takrir, Teklif ve Söz Alma gibi herhangi bir faaliyeti bulunmamaktadır.

Arif Hikmet Bey'in her ne kadar Meclisteki üyeliklerinden dolayı Genel Kurulda çalışmaları bulunmasa bile Bitlis ilinin sorunları ile yakından ilgilenmiş ve hükümet nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuştur. CHP Meclis Grup Başkan Vekili sıfatıyla 27.05.1947 tarihinde Başbakanlık makamına verdiği tebliğde Bitlis ilinin; Sağlık, Tarım, Eğitim, Elektrik, Sulama, Ulaşım, Adalet, İmar, Hükümet Konağı ve Tekel Sigara Fabrikası ile ilgili sorunlarını dile getirmiştir. Başbakanlığa verdiği tebliğde, bu sorunların Sağlık ve Sosyal Yardım, Tarım, Bayındırlık, Milli Eğitim, Adalet, Gümrük ve Tekel, İçişleri ve Maliye Bakanlıklarına bildirdiğini belirtmekte, bu hususta partisinden ve Başbakanlıktan gerekli desteğin verilmesini istemektedir¹¹⁶.

Hal Tercümesinde az Fransızca bildiğini belirten Özdemir, evli ve 2 çocuk babasıydı. Arif Hikmet Özdemir, milletvekili iken 17 Kasım 1948 tarihinde vefat etmiştir¹¹⁷.

Mehmet Ziya GEBOLOĞLU

1308 (1892) yılında Bitlis'te doğdu. Baba adı Abdülmecit, anne adı İffet'tir. Van Askeri Okulu'ndan mezun olmuştur. 20 Nisan 1327 (1911)'de İmadiye Zabıt Kitabeti' ne girerek memuriyete başlamıştır. Burada 17 Mayıs 1330 (1914) tarihine kadar çalışmıştır. 21 Ağustos 1330 (1914) ile 10 Ocak 1335 (1919) tarihleri arasında askerlik görevini ifa etmiştir. 19 Ekim 1336 (1920) tarihinde Çapakçur Zabıt Kâtipliği' ne başlamış, 23 Temmuz 1337 (1921) tarihinde ise Genç Bidayet Mahkemesi 2. Sınıf Kâtipliği' ne atanmıştır. Burada iki hafta çalıştıktan

¹¹⁵ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 24.01.2022.

¹¹⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon: 30-1-0, Kutu Kodu: 53, Dosya No: 315, Gömlek No: 3, s. 1-2-3-4-5-6-7.

¹¹⁷ Mustafa Çufalı, Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), C-3, TBMM Yayınları No:146, Ankara, s.225-225.

sonra 6 Ağustos 1337 (1921) tarihinde Kulp Bidayet Mahkemesi üyeliğine, üyeliğin lağvıyla 12 Kasım 1337 tarihinde Kulp Polis Memurluğuna getirilmiştir. Bundan sonra Müstantiklik (sorgu hakimliği) görevlerine verilmiş; 20 Şubat 1339 (1923)'da Varto, 6 Ocak 1341 (1925) tarihinde İlisu, 16 Ekim 1926'da Vezirköprü, 7 Aralık 1931 tarihinde ise Safranbolu Müstantikliği'ne getirilmiştir. Safranbolu'dan izinle Bitlis'e gelerek izin sonunda göreve dönmediğinden 18 Temmuz 1932'de müstafi sayılmak suretiyle yargıçlıktan ayrılmıştır. 1934 Haziran ayından itibaren 1949 ara seçimlerine kadar Bitlis'te aralıksız avukatlık yapmıştır. Bu arada 14 Ekim 1937 ile 14 Temmuz 1939 tarihleri arasında Bitlis Hazine, ayrıca 31 Mayıs 1947-1 Mart 1949 ve 12 Mayıs-17 Ekim 1949 tarihleri arasında Bitlis Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğü avukatlıklarında çalıştı. Milletvekilliğinden önce son olarak Bitlis CHP İl İdare Kurulu Başkanıydı. Cemile Hanım'la evlenen Geboloğlu; Cevdet, Talât, Necdet, Ecvet ve Servet adlarında 5 erkek çocuk babasıydı¹¹⁸. Ziya Geboloğlu 18.08.1949 yılında CHP'ye adaylık başvurusu yapmış ve başvurusu parti tarafından kabul edilmiştir¹¹⁹.

Bitlis Milletvekili Arif Hikmet Özdemir'in vefatı dolayısıyla yapılan ara seçimde CHP'den Bitlis Milletvekili seçilmiştir. 16 Ekim 1949 tarihinde yapılan seçimi 21.10.1949 tarihli mazbataya göre 27.766 oy alarak Ziya Geboloğlu kazanmıştır¹²⁰. 1 Kasım 1949'da Meclise katılan Geboloğlu'nun mazbatasını Kamutay tarafından 11 Kasım 1949'da onaylanmıştır. Geboloğlu, 7 Kasım 1949 tarihinde TBMM Dilekçe Komisyonu üyeliğine seçilmiştir. VIII. Dönem Genel Kurulda çeşitli konularda 3 kez söz hakkı¹²¹ almıştır. Mehmet Ziya Geboloğlu, 9 Aralık 1958 tarihinde vefat etmiştir¹²².

¹¹⁸ Çufalı, Türk Parlamento Tarihi, VIII. Dönem, C-3, s.223-224.

¹¹⁹ BCA, Fon Kodu: 490. 1.0. Yer No: 292.1177.4.

¹²⁰ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 24.01.2022.

¹²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, C.22, (Birleşim: 21, Oturum: 2, 23.12.1949), Ankara, s.422-423.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.22, (Birleşim: 22, Oturum: 2, 26.12.1949), Ankara, s.464.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.24, (Birleşim: 55, Oturum: 1, 24.02.1950), Ankara, s.1144-1145.

¹²² Çufalı, Türk Parlamento Tarihi, VIII. Dönem, C-3, s.223-224.

Muhtar ERTAN

Muhtar Ertan, CHP'den VIII. Dönemde tekrar Bitlis milletvekili olarak seçilmiştir¹²³.

Muhtar Ertan¹²⁴, VIII. Dönem seçimlerinde 28.227 oy alarak Bitlis Milletvekili seçilmiştir. Seçim mazbatasını 22.07.1946'da almıştır¹²⁵. 05 Ağustos 1946 tarihinde Meclise katılan Ertan'ın mazbatasını 12 Ağustos 1946'da Kamutayca onanmıştır. 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Seçim Tutanaklarını İnceleme Komisyonu ve İçişleri Komisyonu Üyeliğine seçilmiştir. İçişleri Komisyonu Kâtipliği görevini de ifa etmiştir. 11 Kasım 1946, 5 Kasım 1947 ve 5 Kasım 1948 tarihlerinde aynı komisyon üyeliğine tekrar seçilmiştir. Bu görevlerin dışında ayrıca 17 Ocak 1947 tarihinde TBMM Divan Kâtipliğine seçilmiş ve bu görevinden 5 Mayıs 1947 tarihinde ayrılmıştır¹²⁶. Bu dönemde Meclis Genel Kurulunda 2 konuda 4 kez söz hakkı¹²⁷ almıştır.

IX. Dönemde tekrar Bitlis Milletvekilliğine seçilmiştir. Ertan, İstanbul'a trenle giderken 30 Haziran 1951 tarihinde vefat etmiştir. Ölüm tezkeresi, Genel Kurulun 11 Temmuz 1951 tarihli 98. Birleşiminde bilgiye sunulmuştur. İstanbul Kandilli Mezarlığında defnedilmiştir¹²⁸.

Sonuç

Bu araştırmada Cumhuriyet döneminde (1923-1950) TBMM'de Bitlis'i temsil eden milletvekillerinin biyografileri ve meclis faaliyetleri incelenmiştir. I. Dönem Meclis faaliyetleri konusunda daha önceden bilimsel çalışmalar yapıldığı için bu dönem hakkında konunun bütünlüğünü sağlama açısından sadece kısa bir bilgi ve milletvekillerinin ismi verilmiştir. IV. ve V. Dönemlerde ise Bitlis, Muş iline bağlı bir kaza

¹²³ VII. Dönem Bitlis milletvekilleri bölümünde 7.2. nolu başlık altında özgeçmiş anlatılmıştır.

¹²⁴ TBMM Arşivi, Muhtar Ertan Dosyası, 8. Dönem, Dosya No: 1191, Tercüme-i Hâl.

¹²⁵ TBMM Arşivi, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. Erişim Tarihi: 24.01.2022.

¹²⁶ Çufalı, Türk Parlamento Tarihi, VIII. Dönem, C-3, s.221-222.

¹²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, (Birleşim: 13, Oturum: 1, 06.12.1946), Ankara, s.70-71.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.10, (Birleşim: 39-42, Oturum: 1, 06-13.02.1948), Ankara, s.44,106.; TBMM Zabıt Ceridesi, C.10, (Birleşim: 45, Oturum: 2, 20.02.1948), Ankara, s.256-260.

¹²⁸ Çufalı, Türk Parlamento Tarihi, VIII. Dönem, C-3, s.221-222.

olduğu için konunun sınırlılığı açısından yine bu dönemlerle ilgili özet bilgi verilmiş ve iki dönemde seçilen milletvekillerinin sadece isimleri yazılmıştır.

I. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 7 kişidir ve Mecliste toplam 94 kez söz almışlardır. II. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 2 kişidir ve Mecliste toplam 18 kez söz almışlardır. III. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 3 kişidir ve Mecliste toplam 23 kez söz almışlardır. IV. Dönem Muş Milletvekili sayısı 4 kişidir ve Mecliste toplam 15 kez söz almışlardır. V. dönem Muş Milletvekili sayısı 3 kişidir ve Mecliste toplam 14 kez söz almışlardır. VI. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 2 kişidir ve Mecliste toplam 15 kez söz almışlardır. VII. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 2 kişidir ve Mecliste toplam 7 kez söz almışlardır. VIII. Dönem Bitlis Milletvekili sayısı 3 kişidir ve Mecliste toplam 11 kez söz almışlardır.

Bitlis Milletvekillerinin I. Dönem Meclis çalışmalarında etkili olduğu görülmektedir. Diğer dönemlerde Meclis faaliyetlerine çok etkin katılmadıkları ve sadece bazı konularda söz hakkı almakla yetindiklerini söyleyebiliriz. Zabıt Ceridelerinde yapmış olduğumuz taramalar sonucunda Muhittin Emin Temoçin, Tevfik Temelli ve Arif Hikmet Özdemir'in Meclis çalışmalarında hiçbir faaliyette bulunmadığı görülmüştür. Meclis faaliyetlerinde en etkili olan ve birçok konuda kanun teklifi vererek önemli çalışmalara imza atan kişi, VI. Dönem Bitlis Milletvekili Ahmet Süreyya Örgüevren olmuştur. Bitlis Milletvekilleri Mecliste çeşitli komisyonlarda azalık ve divan katipliği üyeliklerinde bulunmuşlardır fakat hükümette ya da kabinede hiçbirine bakanlık görevi verilmemiştir.

Bitlis milletvekillerinin Meclis çalışmaları incelendiğinde ise Bitlis ile ilgili sadece 2 konuda söz alıp vilayetin sorununu dile getirmişleridir. Bu iki söz alma dışında Meclis'te Bitlis ile ilgili herhangi bir faaliyetlerinin olmadığı görülmüştür. Bitlis vekillerinin ülke sorunlarıyla yakından ilgilendikleri ve bu konularda birçok faaliyette bulunup söz hakkı aldıkları görülmektedir. Ayrıca partileri ve meclis tarafından kendilerine verilen birçok görevi de ifa etmişlerdir.

Bitlis milletvekillerinin her ne kadar TBMM'de Bitlis ile ilgili fazla bir faaliyeti görülmesi de şehrin sorunları ile ilgili birçok müracaatta bulunmuş ve memleketin gelişmesi için çalışmalar yapmışlardır. Cumhuriyet döneminin (Tek Parti Dönemi) yönetim yapısından kaynaklı

olarak illerin sorunlarının çözüm mercii ve yatırımların yapılmasına karar verilen yer Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği ve Başbakanlık makamıydı. Bu nedenle Bitlis vekilleri gerek bireysel olarak gerekse müşterek raporlarla bu makamlara birçok müracaatta bulunmuş ve temsil ettikleri bölge için gayret sarf etmişlerdir. Bu süreçte Ekonomi Bakanlığında bölgede hayvancılık ürünlerine yönelik fabrikalar yapılması, hidroelektrik santralin kurulması ve maden rezervlerin araştırılması talep edilmiştir¹²⁹. Maliye Bakanlığında ilçelere memur lojmanlarının ve hükümet konaklarının yapılması; Bayındırlık Bakanlığında bozulan yolların tamir edilmesi, yeni köprüler yapılması ve tren yolunun yapılması; Tarım Bakanlığında hayvancılık ile ilgili tedbirler alınması, meraların ıslahı, ormanların korunması ve meyvecilik faaliyetlerine destek verilmesi; Eğitim işlerinde ise yeni okullar yapılarak eksik bulunan öğretmen kadrolarının tamamlanması talep edilmiştir¹³⁰. Ayrıca 1927–1950 yılları arasında Bitlis ilinde 44.6 km'lik yeni yol, 50 adet köprü, 345 km'lik Elâzığ – Palu – Muş – Tatvan demiryolu yapılmış olup bunların yanında 1930 yılında Bitlis Tekel Tütün Fabrikası açılmış ve 1945 yılında ise Bitlis Orman İşletme Müdürlüğü kurulmuştur¹³¹.

Tablo 2. Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Bitlis Milletvekillerinin eğitimleri, meslekleri ve doğum yerleri.

S. N	Milletvekili	Eğitimi	Mesleği	Doğum Yeri
1	Muhittin Nami Bey	Harp Akademisi	Subay	Bitlis
2	Resul Sıdkı Bey	İdadi/Lise	Nüfus Müdürü	Bitlis
3	İlyas Sami Muş	Medrese	Müderris	Muş
4	Muhittin Emin Temoçin	İdadi/Lise	Çiftçi	Genç/Bingöl
5	Ahmet Süreyya Örgüven	Hukuk	Avukat	Sındırgı/Balıkesir
6	Mehmet Tefik Temelli	Orta	Tüccar	Malatya

¹²⁹ BCA., Fon Kodu: 490.01.0. Yer No: 627.64.1.

¹³⁰ BCA., Fon Kodu: 490.01.0. Yer No: 508.2040.2.

¹³¹ Metin Kopar, Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar 1927-1950, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, s.143-145.

7	Ahmet Bülent Osma	Hukuk	Bankacılık	Bakırköy/İstanbul
8	Muhtar ERTAN	Hukuk	Avukat	Beykoz/İstanbul
9	Arif Hikmet Özdemir	Askeri Rüştiye	Polis	Bitlis
10	Mehmet Ziya Geboloğlu	Askeri Okul	Avukat	Bitlis

Tabloda görüldüğü üzere Bitlis'ten Meclise temsilci olarak gönderilen 10 milletvekilinden sadece 4 tanesinin doğum yeri Bitlis'tir. Diğer 6 vekilin doğum yerlerinin Muş, Genç, Balıkesir, Malatya ve İstanbul olduğu görülmektedir. Ayrıca bu vekillerin Hal Tercümelerinde ikametgâh adresleri de Bitlis dışında genellikle doğum yerleri olan şehirler olduğu yazmaktadır. Bitlis Milletvekili olan bu 6 kişinin Bitlis ile hiçbir ilgisinin olmadığı ve parti merkezlerinden aday gösterilerek seçilip vekil oldukları görülmüştür.

Milletvekillerinin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında genel olarak her meslekten temsil edildiği ve tahsil oranının yüksek olduğu görülmektedir. Hal Tercümelerinden anlaşıldığı üzere Bitlis milletvekillerinin bazılarının siyasette, bazılarının ise devlet görevi ve bürokraside çok deneyimli oldukları anlaşılmaktadır. Çalışma alanımız olan Cumhuriyet döneminde Bitlis'ten kadın milletvekili seçilmediği görülmüştür.

Yapılan araştırmalar ve incelemeler sonucunda Cumhuriyet Döneminde (1923-1950) Bitlis milletvekili olarak TBMM'ye katılan 10 vekilin, Meclis çalışmalarında çeşitli konularda faaliyetlerde bulunduğu, bu konuların daha çok ülke genelini ilgilendiren ya da idari işlerle ilgili olduğu, Bitlis ile ilgili konularda Mecliste pek faaliyetlerinin olmadığı, daha çok partilerini temsil edip ülkenin işleriyle hemhal oldukları ve Mecliste verilen üyelik görevlerini ifa ettikleri söylenebilir.

Kaynakça

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

BCA, Fon Kodu: 30.1.0. Yer No: 53.315.3.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0. Yer No: 277.1112.3.

BCA, Fon Kodu: 490.1.0. Yer No: 292.1177.3.

BCA, Fon Kodu: 490. 1.0. Yer No: 292.1177.4.

BCA., Fon Kodu: 490.01.0. Yer No: 508.2040.2.

BCA., Fon Kodu: 490.01.0. Yer No: 627.64.1.

Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi

ATASE. ATAŞB, K.19, G.242-1. Genelkurmay Başkanlığı

ATASE, ATAŞB, K.33, G.1, B.1 Genelkurmay Başkanlığı

TBMM Arşivi

Albümler

TBMM Albümü 1920-1910 (Cilt-1 (1920-1950)).

Dosyalar

Ahmet Süreyya Örguevren Dosyası, Tercüme-i Hâl. (6. Dönem, Sicil No: 59, Dosya No: 542).

Arif Hikmet Özdemiş Dosyası, Tercüme-i Hâl. (8. Dönem, Dosya No: 52).

Bülent Osma Dosyası, Tercüme-i Hâl. (7. Dönem, Dosya No: 1192,).

İlyas Sami Muş Dosyası, Tercüme-i Hâl. (3. Dönem, Dosya No: 353).

Mehmet Ziya Geboloğlu Dosyası, Tercüme-i Hâl. (8. Dönem, Dosya No: 1526).

Muhittin Emin (Temoçin) Dosyası, Tercüme-i Hâl. (3. Dönem, Dosya No: 512).

Muhittin Nami Bey Dosyası, Tercüme-i Hâl. (2. Dönem, Sicil No: 54, Dosya No: 461).

Muhtar Erten Dosyası, Tercüme-i Hâl. (7. Dönem, Dosya No: 1191).

Resul Siddık Bey Dosyası, Tercüme-i Hâl. (2. Dönem, Sicil No: 2, Dosya No: 124,).

Tevfik Temelli Dosyası, Tercüme-i Hâl. (6. Dönem, Sicil No: 60, Dosya No: 1029,).

Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923, 11 14). Cilt. 3 (Birleşim: 53, Oturum: 1), 387.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923, 12 03). Cilt. 4 (Birleşim: 61, Oturum: 1), 5.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923, 12 15). Cilt.4(Birleşim: 68, Oturum: 1), 222.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1923, 10 06). Cilt.2(Birleşim: 32, Oturum: 1), 515.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1924, 03 16). Cilt.7(Birleşim: 13, Oturum: 1), 524.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1925, 03 07). Cilt.15(Birleşim: 71, Oturum: 1), 224.

- TBMM Zabıt Ceridesi. (1925, 03 09). Cilt. 15(*Birleşim: 73, Oturum: 2,*), 306-307.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1925, 03 11). Cilt.15(*Birleşim: 75, Oturum: 1*), 376.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1925, 03 14). Cilt.15(*Birleşim: 77, Oturum: 1*), 453-454.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1925, 03 23). Cilt.16(*Birleşim: 85, Oturum: 2*), 146-148.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1926, 05 20). Cilt.25(*Birleşim: 104, Oturum: 1*), 317.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1926, 05 20). Cilt.30(*Birleşim: 44, Oturum: 1,*), 147.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1927, 03 19). Cilt.30(*Birleşim: 44, Oturum: 1*), 147.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1927, 12 27). Cilt.1(*Birleşim: 23, Oturum: 1*), 178.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1928, 02 16). Cilt.2(*Birleşim: 45, Oturum: 1*), 191.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1928, 05 20). Cilt.4(*Birleşim: 78, Oturum: 2*), 204-205.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1929, 05 16). Cilt.11(*Birleşim: 65, Oturum: 1*), 63.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1929, 02 11). Cilt.8(*Birleşim: 34, Oturum: 1*), 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1929, 02 16). Cilt.11(*Birleşim: 65, Oturum: 2*), 63.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1929, 02 16). Cilt.8(*Birleşim: 35, Oturum: 2*), 40.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1929, 03 23). Cilt.9(*Birleşim: 43, Oturum: 1*), 40-41.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1930, 05 01). Cilt.19(*Birleşim: 54, Oturum: 1*), 13.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1930, 10 02). Cilt. 21(*Birleşim: 82-84, Oturum: 1*), 22-66.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1930, 12 04). Cilt.23(*Birleşim: 10, Oturum: 1*), 10.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1931, 02 02). Cilt.25(*Birleşim: 25, Oturum: 1*), 6.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1931, 03 09). Cilt.26(*Birleşim: 33, Oturum: 1*), 32-33.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1931, 03 19). Cilt.26(*Birleşim: 36, Oturum: 1*), 63-67.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1935, 12 23). Cilt.7(*Birleşim: 20, Oturum: 1*), 182.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1939, 05 25). Cilt.2(*Birleşim: 17, Oturum: 1*), 263.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1939, 06 25). Cilt.3(*Birleşim: 28-29, Oturum: 1*), 252-282.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1939, 05 17). Cilt.2(*Birleşim: 13, Oturum: 1*), 102-103.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1940, 05 15). Cilt.11(*Birleşim: 50-51, Oturum: 1*), 94-127.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1940, 05 15). Cilt.11(*Birleşim: 50-51, Oturum: 1*), 99-128.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1941, 06 23). Cilt.19(*Birleşim: 68, Oturum: 1*), 134-135.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1942, 03 30). Cilt. 24(*Birleşim: 40, Oturum: 1*), 47-49.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1942, 11 11). Cilt. 28(*Birleşim: 3, Oturum: 1*), 28-29.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1942, 12 14). Cilt. 29(*Birleşim: 17, Oturum: 1*), 97-99.

- TBMM Zabıt Ceridesi. (1945, 06 25). Cilt.18(*Birleşim: 78, Oturum: 2*), 407.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1945, 07 06). Cilt.19(*Birleşim: 83, Oturum: 1*), 49-50.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1946, 06 14). Cilt. 24(*Birleşim: 65, Oturum: 2*), 318-321.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1946, 01 28). Cilt. 21(*Birleşim: 23-29, Oturum: 1*), 24,118.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1946, 02 04). Cilt. 22(*Birleşim: 32, Oturum: 1*), 21-22.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1946, 12 06). Cilt. 3(*Birleşim: 13, Oturum: 1*), 70-71.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1948, 02 13). Cilt.10 (*Birleşim: 39-42, Oturum: 1*), 44,106.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1948, 02 20). Cilt. 10 (*Birleşim: 45, Oturum: 2*), 256-260.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1949, 12 23). Cilt. 22 (*Birleşim: 21, Oturum: 2*), 422-423.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1949, 12 26). Cilt. 22 (*Birleşim: 22, Oturum: 2, 26.12.1949*), 464.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1950, 02 24). Cilt. 24 (*Birleşim: 55, Oturum: 1*), 1144-1145.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1928, 02 27). Cilt. 2 (*Birleşim: 48, Oturum: 1*), 221.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1943, 06 18). Cilt. 3 (*Birleşim: 37, Oturum: 1*), 89.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1931, 01 15). Cilt. 24 (*Birleşim: 21, Oturum: 1*), 36.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1928, 05 19). Cilt. 4, *Birleşim: 77, Oturum: 1*, 168-169.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Alkan, M. Ö. (2006). Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri . *Anayasa Yargısı Dergisi*, 22 (1) , 133-165.
- Arınc, K. (1995). Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis. *Doğu Coğrafya Dergisi*(1),
- Cırık, B. (2015). *II. Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi)Sakarya Ün. Sos. Bil. Ens.
- Çoker, F. (TBMM I. Dönem (1919-1923)). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 3). TBMM Yayınları No:6.
- Çufalı, M. (TBMM VIII. Dönem (1946-1950)). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 3). TBMM Yayınları No:146.
- Daşdemir H. (2021). Türk Demokrasi Tarihinde Tek Dereceli Seçim Sistemine Geçiş ve Kamuoyundaki Yansımaları, *Türk Demokrasi Tarihi Yazıları* (Ed. İsmet Türkmen vd.), Berikan Yayınevi.
- Erkmen A. (2019). İki Dereceli Genel Seçimlerden Tek Dereceli Demokratik Seçimlere Yaşanan Süreç, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6 (33), 608-622.

Günay, Ş. (TBMM VI. Dönem (1939-1943)). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 5). TBMM Yayınları No:39.

İşik, S. (2004). *Birinci Dönem TBMM'de Bitlis Milletvekilleri*. Atatürk Ün. Sos. Bil. Ens. (Yayımlanmamış Yük. Lis. Tezi).

Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (B. Tırnakçı, Çev.) Türkiye Ekonomi ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Kopar M. (2009). *Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar 1927-1950*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Olgun, K. (2011). Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 27 (79), 1-36.

Öztürk, K. (TBMM II. Dönem (1923-1927)). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 3). TBMM Yayınları No: 3.

Öztürk, K. (TBMM III. Dönem (1927-1931)). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 3). TBMM Yayınları No: 10.

Öztürk, K. (TBMM IX. Dönem, 1950-1954). *Türk Parlamento Tarihi* (Cilt 7). TBMM Yayınları No: 136

Sertel, S. (2014). 1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis'in Nüfus Fonksiyonları. *Turkish Studies*, 9, 1015-1034.

Taşkıran, H. (2020). XV. Asırda Bitlis ve Çevresinin Siyasi Tarihi, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6 (4), 1134-1155.

Tekdal, D. (2018). *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)*, Pamukkale Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Toker M. (2020). *Demokrasinin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973*, Cilt 1, Bilgi Yayınevi.

Tunçel, M. (1992). Bitlis, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6, s. 225). Türkiye Diyanet Vakfı.

3. İnternet Siteleri

<http://www.bitlis.gov.tr>. (2022, 01 12).

<https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc>. (2022, 01 14).

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html. (2022, 01 14).

<https://www.tuik.gov.tr/bitlis>. (2022, 01 12).

EKLER**EK-1. III. Dönem Bitlis Milletvekilleri Seçim Mazbatası.**

Sıra No	Adı Soyadı	Yaşı	Eğitimi	Mesleği	Milletvekili Olarak Seçilme İçin Gerekli Şartlar										Tarih	
					1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
2	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
3	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
4	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
5	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
6	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
7	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
8	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
9	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
10	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

...
...
...

Extended Abstract

Bitlis is one of the important civilization centers of Anatolia with its historical background and cultural values. For this reason, researching and illuminating every period of the city's history will make significant contributions to both the province of Bitlis and the science of history. In this study; To reveal the biographies of the deputies who represented the city of Bitlis in the Turkish Grand National Assembly during the Republican Period (1923-1950) and to investigate the parliamentary activities, to illuminate the political history of the city by examining in detail the representation status of Bitlis in the Parliament in this period, the elected people, the work done and the events that took place. intended.

While preparing this study, a very comprehensive archive search was carried out. An article was created by scanning the Turkish Grand National Assembly, the Turkish Historical Society, the General Staff (ATASE), the Presidency of the State Archives, the Ottoman Archives (BOA) and the Republic Archives (BCA), and the National Library and Source Works about the National Struggle and the Republic Period. In this study, which was prepared in the light of archival sources, the biographies and parliamentary activities of the Deputies of Bitlis in the Republican Period were discussed in detail in chronological order. Information on the biographies of the deputies was obtained from the registry files in the Archives of the Grand National Assembly of Turkey, the Translator Hal Warakas and the Turkish Parliamentary History (first 8 volumes), which are the publications of the Turkish Grand National Assembly. The election records of the deputies were obtained from the archives of the Grand National Assembly of Turkey, and their work in the General Assembly was obtained by scanning the Minutes. Other complementary information was obtained from different archival sources and research works. In this study, the document analysis method was used and the obtained documents were confirmed with another research works and an article was created.

The number of 1st Term Bitlis Deputies is 7 and they took the floor 94 times in total. II. The number of Bitlis Deputies in the period is 2 and they took the floor 18 times in total in the parliament. III. The number of Bitlis Deputies was 3 people and they took the floor 23 times in total

in the parliament. The number of Muş deputies in the 4th Term is 4 and they took the floor 15 times in total in the parliament. The number of Muş deputies in the 5th term is 3 and they took the floor 14 times in total in the parliament. VI. The number of Bitlis Deputies for the term is 2 and they took the floor 15 times in total in the parliament. VII. The number of Bitlis Deputies in the period is 2 and they took the floor 7 times in total in the parliament. VIII. The number of Bitlis Deputies in the period is 3 and they took the floor 11 times in total in the parliament.

Bitlis is the birthplace of only 4 of the 10 deputies whose biographies we researched and who were sent from Bitlis as representatives to the parliament. It has been seen that the birth places of the other 6 deputies are Muş, Genç, Balıkesir, Malatya and İstanbul. In addition, it is written in the Hal Translations of these deputies that their residence addresses are generally cities with their birthplaces, except Bitlis. It has been seen that these 6 people, who are Bitlis Deputy, have nothing to do with Bitlis and they are elected by being nominated from the party centers.

It is seen that the Bitlis Deputies were effective in the 1st Term parliamentary work. In other periods, we can say that they did not participate in the activities of the parliament very effectively and they were content with taking the right to speak only on some issues. As a result of the scans we have done in the Minutes, Muhittin Emin Temoçin, Tefik Temelli and Arif Hikmet Özdemir did not take any action in the work of the Assembly. The person who was the most influential in the work of the Assembly and put his signature under important works by proposing laws on many issues, VI. Term Bitlis Deputy Ahmet Süreyya Örgüvren. When the parliamentary work of these deputies is examined, it is seen that they took the floor on only 2 issues related to Bitlis and expressed the problem of the province. Apart from these two speeches, it was seen that they did not have any activities related to Bitlis. Bitlis Deputies have been members of various commissions in the Assembly and as members of the Court Clerk, but none of them have been given ministerial duties in the government or the cabinet.

As a result, in the Republican Era (1923-1950), 10 deputies who participated in the parliament as Bitlis Deputy were engaged in various issues in the parliamentary work, these issues were mostly related to

the country-wide or administrative affairs, they did not have much activity on the issues related to Bitlis, they mostly represented their parties. and it can be said that they fulfill their membership duties given in the parliament.

Araştırma Makalesi/Research Article

Necip Ali (Küçüka) Bey'in Hakikat Gazetesindeki Yazıları

Fatma Şahintürk*

(ORCID: 0000-0002-0435-1073)

Makale Gönderim Tarihi
13.04.2022

Makale Kabul Tarihi
20.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şahintürk, F., "Necip Ali (Küçüka) Bey'in Hakikat Gazetesindeki Yazıları", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1021-1063.

APA: Şahintürk, F. (2022). Necip Ali (Küçüka) Bey'in Hakikat Gazetesindeki Yazıları. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1021-1063.

Öz

Necip Ali (Küçüka) Bey, genellikle Ankara İstiklal Mahkemelerinin müddeiumumisi (savcı) olması dolayısıyla hukukçu kimliği ile tanınmaktadır. Hukukçu kimliğinin yanında, mecliste beş dönem Denizli mebusu olarak görev almış, halkevlerinde idarecilik yapmış, *Ulus Gazetesi*, *Ülkü Dergisi* ve *Adliye Ceridesi* gibi çeşitli gazete ve dergilerde yazılar kaleme almış ve en nihayetinde de *Hakikat* isimli bir gazete çıkararak yazı hayatına burada devam etmiştir. Necip Ali Bey'in imtiyaz sahibi ve başmuharriri olduğu, yazı işleri müdürlüğünü Cemal Hakkı Selek'in yaptığı *Hakikat* Gazetesi, 19 Temmuz 1940 tarihinde İstanbul'da Cumhuriyet Matbaasında basılarak yayın hayatına başlamıştır. Gazete günlük akşam gazetesi olarak siyasi, iktisadi ve edebi içeriklere sahip şekilde dört sayfa halinde yayın hayatını devam ettirmiştir. Başmuharrir olarak Necip Ali Bey gazetede dünya savaşı, savaşa müdahil olan devletlerin

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, ftmshntrk76@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of the History of the Republic of Türkiye, Türkiye.

politikaları, Türkiye'nin savaşa bakışı, ülke içinde yaşanan iktisadi olaylar ve buna karşı yapılan çalışmalar ile Türkiye nüfusuna dair düşüncelerini kaleme almıştır. *Hakikat* gazetesi, yoğun olarak savaşa müdahil olan devletlerin politikaları, savaşın genel seyri ile ülke içinde ve dışında yaşanan birçok meseleye yer vermiş olan günlük akşam gazetesidir. Çalışmada *Hakikat* Gazetesinin 19 Temmuz 1940-31 Aralık 1940 tarihleri arasında yayımlanmış olan tüm sayıları incelenmiş ve Necip Ali Bey'e ait tüm yazılar okunarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Necip Ali Küçüka, Hakikat Gazetesi, İstiklal Mahkemeleri

Articles of Mr. Necip Ali (Küçüka) in the Hakikat Newspaper

Abstract

Necip Ali (Küçüka) Bey is generally known as a legist because he is the prosecutor of the Ankara Independence Courts. In addition to his legal identity, he served as a Denizli deputy for five terms in the parliament, worked as an administrator in community centers, wrote articles in various newspapers and magazines such as Ulus Newspaper, Ülkü Journal and Adliye Ceridesi, and eventually continued his writing life here by publishing a newspaper called Adalet. With Necip Ali Bey as the concession holder and leader writer, and Cemal Hakkı Selek as the editor-in-chief, the Hakikat Newspaper began its publication life on 19 July 1940, by being printed in the Cumhuriyet Printing House in Istanbul. As a daily evening newspaper, the newspaper continued its publication life in four pages with political, economic and literary contents. As the leader writer, Necip Ali Bey wrote in the newspaper his thoughts on the world war, the policies of the states involved in the war, Turkey's view of the war, the economic events in the country and the studies carried out against it, and the population of Turkey. The daily Hakikat Newspaper is a daily evening newspaper that covers the policies of the states that are heavily involved in the war, the general course of the war, and many issues in and out of the country. In the study, all the issues of the journal, published between 19 July 1940 and 31 December 1940, were examined and all the articles by Necip Ali Bey were read and evaluated.

Keywords: Necip Ali Küçüka, Journal of Truth, Independence Courts

Giriş

Necip Ali Bey, 1892 yılında Denizli'de doğmuş ve İstanbul Hukuk Fakültesi öğrenciliğine kadar eğitimine Denizli'de devam etmiştir. Hukuk fakültesinin son sınıfında iken savaş nedeniyle eğitimini bırakarak Birinci

Kafkas Kolordu kıtalarında görev almıştır. Sivas kongresine en genç üye olarak katılmış ve milli mücadele döneminde aktif olarak çalışmıştır. Denizli mebusu olarak meclise girmiş ve burada beş dönem çeşitli görevlerde yer almıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında kurulan Ankara İstiklal Mahkemeleri savcısı olarak görev yapmasının yanı sıra Halkevlerinde idarecilik görevinde de bulunmuştur.

Hakkında yapılmış çalışmalarda kendisinin *Hakikat* Gazetesini çıkardığı belirtilse de gazetenin hiçbir sayısına ulaşamadığı konu edilmiştir¹. İstanbul Üniversitesinin 2020 yılında *Gazeteden Tarihe Bakış* projesi kapsamında erişime açılan gazete arşivinde bulunan ve 1928-1942 yılları arasında yayımlanan 55 gazeteden biri olan *Hakikat* Gazetesine ulaşılmıştır. Bu proje sayesinde 19 Temmuz 1940 tarihinde yayın hayatına başlayan *Hakikat* Gazetesinin 31 Birincikânun (Aralık) 1940 tarihine kadarki tüm sayılarını inceleme imkânına sahip olunmuştur. 162 sayısına erişilen gazetenin 110 sayısında yazısı olduğu görülmektedir. Yazılarında dünya savaşı sürecinde savaşa müdahil olan devletlerin durumuna; savaşın etkilerinin Türkiye'ye yansımalarına; savaşın ekonomik, sosyal ve siyasal etkilerine; nüfus politikasına ve yurt içinde yaşanan meselelere dair görüşlerini kaleme almıştır.

Çalışmada ilk olarak Necip Ali Bey'in hayatı anlatılmış, ardından *Hakikat* gazetesinin genel çerçevesi çizilerek kendisinin gazetede yayımlanan makalelerinde yoğunlukla ele aldığı konular başlıklar altında açıklanmıştır. Gazetede yayımlanan yazıları objektif olarak değerlendirilmeye çalışılarak, yaşanan gelişmelere karşı bakış açısı ve düşünceleri görülmüştür. Çalışmada kullanılan temel kaynak *Hakikat* Gazetesi olmuştur. Makale metni oluşturulurken Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Adliye Ceridesi, Süleyman İnan'ın 2013 yılında yayımlanan *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka* isimli kitabı, çeşitli araştırma eserleri ve gazete haberleri kaynak olarak kullanılmıştır.

¹ Süleyman İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s.24,29.

Necip Ali Bey'in Hayatı

Tam adı Ahmet Necip Küçüka olan Necip Ali Bey 1892 yılında Denizli'de doğmuştur². Annesi Fatma Huriye Hanım, babası kereste işi ile meşgul olan Küçük Ağa Zadelerden Ali Bey'dir. Kardeşi Ferit ile birlikte babalarının ismi olan Ali'yi ikinci isim olarak kullanmışlar ve 1934 yılında soyadı kanununun³ yürürlüğe girmesinin ardından Küçüka soyadını almışlardır⁴. 1909 yılında Denizli'nin tek lisesi olan Denizli İdadisinden mezun olmuş⁵ ve ardından İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girmiştir. Hukuk fakültesinin son sınıfında iken savaş nedeniyle eğitimini bırakarak Birinci Kafkas Kolordu kıtalarında görev almıştır. Sivas Kongresine en genç üye olarak katılmış ve milli mücadele döneminde de aktif olarak çalışmıştır⁶. Kongrenin hiçbir partiye dayanmaması ve amacın sadece Türk yurdunu kurtarmak olması gerektiğini söyleyenlerin başında gelmektedir⁷. Denizli mebusu olarak meclise girerek burada beş dönem çeşitli görevlerde bulunmuştur. Mebus olduğu beş dönem boyunca meclis çalışmalarına, özellikle hukuki konularda yapılan çalışmalara bilfiil katılarak görüş ve önerilerde bulunmuştur. Muzır hayvanların itlafi hakkındaki kanunun tatbik edilmesi⁸, Hukuk davaları usulü muhakemesi hakkında kanun layihası⁹ ve ceza usulü muhakemeleri hakkındaki kanun¹⁰ münasebetiyle yapılan çalışmalarda

² *İstiklal Mahkemeleri*, TBMM Başkanlığı İdari Teşkilatı Adına Yayımlayan Dr. İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, C.I, Ankara, 2015, s.26.

³ T.C. Resmi Gazete, 21.06.1934 (Sayı:2741).

⁴ Atatürk ile karşılaşmalarının birinde, Atatürk'ün kendisine "biz ağalığı kaldırmadık mı" sözü üzerine soyadını Küçüka olarak kullanmaya başlamıştır. İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, s. 6.

⁵ *Ulus Gazetesi*, 29 Eylül 1941, s.5.

⁶ 18 Ağustos 1919'da Sivas'a giden heyette Belevli Yusuf Bey ve Dalamanlızade Şükrü Beyler de bulunmaktadır. Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüşen heyet, Milli Mücadeleye verdikleri destek ve katkılarından dolayı takdirle karşılanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Kodal, "Milli Mücadelede Denizli ve Önemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S.42, 1998, s.1034.

⁷ İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, s.11.

⁸ TBMM Tutanak Dergisi, dönem 2, c. V., 11 Şubat 1340 (11 Şubat 1924), s. 682-699.

⁹ TBMM Tutanak Dergisi, dönem 2, c. XXXIII., (18.06.1927), s.109-111.

¹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, dönem 3, c. 10, (4.4.1929), s.16-19.

görüşlerini ifade etmiştir. Denizli mebusu olarak, 7 Ekim 1923 tarihli Honaz Nahiyesi'ne Bir Posta ve Telgraf Merkezi Açılmasına dair¹¹, 05.04.1924 tarihli Çal Kazasında Vergi ve Tapu Kayıtlarının Yanmış Olduğundan Tapu Kayıtlarının Yeniden Yazılmasına dair¹², 05.04.1924 tarihli Denizli Vilayeti'ne Bağlı Buldan Kazasıyla Güney ve Kadıköy Nahiyelerinde Dokumacılık ve Halıcılığın Geliştirilmesi İçin Ticaret Bakanlığınca Yardımda Bulunulmasına dair¹³ Yusuf Bey ile verdikleri önergeler ile 19.09.1927 tarihinde Denizli'de Meskun Balkan Muhacirlerinin Oturdıkları hanelerden Çıkarılmalarına dair çektiği telgrafla şehre ilişkin şikâyetleri ve eksiklikleri meclis gündemine getirmiştir¹⁴. Meclis-i Mebusan'ın toplandığı dönemde kimliğini gizleyerek İstanbul'a giderek yarım bıraktığı İstanbul Hukuk Mektebinden mezun olmuştur. Necip Ali Bey sırasıyla, Eşme Müddei-i Umumisi, Denizli Mahkemesi Üyesi, Sarayköy Müddei-i Umumisi, II., III., IV., V., ve VI. Dönem Denizli Milletvekili, II. Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi Savcısı, III. Dönem Divan-ı Riyaset Katibi ve III. ve IV. Dönem Divan-ı Riyaset İdare Memuru ve Milli Müdafaa Vekaleti Siyasi Müsteşarı görevlerinde bulunmuştur¹⁵.

Sarayköy müddeiumumiliğine tayin edildikten kısa süre sonra tekrar silahaltına alınarak Haber Alma Şubesinde görevini tamamlamıştır. Burada görevini yaparken Peyam-ı Sabah'ın yazarı Ali Kemal tutuklanıp Ankara'ya götürülmek için yola çıkarıldığında ilk sorgusu İzmit'te Necip Ali Bey tarafından yapılmıştır¹⁶. Cumhuriyetin ilanı ile yeniden örgütlenen Türk Ocaklarına kayıtlı üye olan ve maddi yardımda bulunanlar arasında bulunmuş, Türk Ocaklarının farklı tarihlerde yaptığı toplantı ve kongrelerine katılmıştır. Türk ocağına maddi yardımda bulunanlar arasında olan ve encümende kendisiyle birlikte bulunan

¹¹ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA), Muamelat Genel Müdürlüğü Kataloğu (MGMK) (Katalog Numarası: 30.10.0.0. 6.31.26), 07.10.1923.

¹² BCA, 30.10.0.0. 6.37.15, 05.04.1924.

¹³ BCA, 30.10.0.0. 6.37.14, 05.04.1924.

¹⁴ BCA, 272.0.0.12, 54.135.1), 19.09.1927.

¹⁵ Neziroğlu, *İstiklal Mahkemeleri*, c. I, s.26.

¹⁶ İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, s.13. Ali Kemal hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa İsmet Uzun, "Ali Kemal (1867-1922)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. II., İstanbul, 1989, s.405-408.

Hüseyin Cahit Yalçın ile Türklüğe hizmetleri olan Enver Paşa, Halis Turgut, Ömer Seyfettin, Ali Canip gibi kişilerin listede bulunmamasını eleştirenlere encümenin “*ilim, sanat ve hars*” alanında hizmet edenleri ölçüt kabul ettiklerini söylemişlerdir¹⁷.

Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait ayaklanması akabinde hükümetin aldığı tedbirler kapsamında Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılarak Kurtuluş Savaşından sonra kaldırılmış olan birinci dönem İstiklal Mahkemeleri¹⁸ yeniden kurulmuştur. Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanlığına Ali (Çetinkaya) Bey, savcılığına Mustafa Necati; üyeliklerine Kılıç Ali, Ali Zırh ve Reşit Galip getirilmiştir. Ancak Mustafa Necati'nin sunduğu mazeret nedeniyle yerine Necip Ali Bey seçilmiştir¹⁹. Mahkeme üyelerinin dördünün ismi Ali olduğu için halk arasında Ankara İstiklal Mahkemesine “*Dört Ali'ler Mahkemesi*” de denilmiştir²⁰. Oluşturulan ikinci İstiklal Mahkemelerinin ilkinden farkı meclis üyeleri içinden birer savcının seçilmesidir²¹. Gezici mahkeme özelliğine sahip olan Ankara İstiklal Mahkemesi İzmir, Sivas ve Maraş gibi ülkenin değişik yerlerinde

¹⁷ Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği; Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2004, s.158.

¹⁸ 29 Nisan 1920 tarihinde 14 madde halinde çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanununun 1. maddesi ile Meclisin meşruluğu kabul edilmiş; 2., 45. ve 46. maddeleri gereğince de bozgunculuk yapanlar ve onlara yardım edenler kanun kapsamına alınmıştır. Kanundan beklenen sonuç alınmadığı için Firariler Hakkında Kanununun meclis tarafından kabul edilmesi istenerek Hıyanet-i Vataniye Kanunu daha etkin hale getirilmek istenmiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde 45 numaralı meclis kararıyla Ankara, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu ve Kayseri olmak üzere 7 bölgede bu mahkemelerin kurulmasına karar verilmiştir. 26 Eylül 1920 yılında çıkarılan 28 numaralı kanunla İstiklal Mahkemelerinin yetkileri genişletilmiştir. Ankara dışında kurulan ilk mahkemeler 17 Şubat 1921'de kapatılmıştır. Daha sonra yaşanan olumsuz hadiseler nedeniyle Konya, Kastamonu ve Samsun'da mahkemeler yeniden kurulmuş ve 5 Ağustos'ta çıkarılan 144 numaralı kanunla Meclis, doğrudan bu mahkemeleri Mustafa Kemal'e bağlamıştır. Kurtuluş Savaşından sonra bu mahkemeler kaldırılmış ancak Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait ayaklanması akabinde hükümetin aldığı tedbirler kapsamında Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarılmış ve İstiklal Mahkemeleri yeniden kurulmuştur. Biri isyan bölgesinde diğeri Ankara'da olmak üzere iki mahkeme kurulmuştur. Bkz. Neziroğlu, *İstiklal Mahkemeleri*, C. I, s.1- 3.

¹⁹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2013, s.116, 119.

²⁰ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s. 383.

²¹ Hulusi Turgut, *Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Kültür Yay., 23. Baskı, İstanbul, 2020, s. 380.

yargılamalar yapmıştır. Mahkemenin en bilenen davaları arasında Şeyh Sait İsyanı, Hüseyin Cahit Yalçın davası, Komünizm Propagandacılar davası, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması davası, İzmir Suikastı ve İttihatçılar davası vardır. İzmir yargılamaları sırasında söz isteyerek, mevcut delillere göre davanın iki boyutu olduğunu ifade etmiştir. Birincisinin Cumhurbaşkanı suikast, ikincisinin ise hükümetin devrilmesini isteyen ve bunun için hareket eden eski İttihatçı liderlerin bulunduğu "Kara Çete" davası olduğunu belirterek davanın Ankara'da görülmesi gerektiği talebinde bulunmuştur. Bu talep mahkeme heyeti tarafından kabul edilerek dava İzmir Suikastı ve İttihatçılar davası olarak ikiye ayrılmıştır. Atatürk'e yapılan suikastta en büyük fail olarak Kara Kemal'i öne çıkarmıştır²².

Necip Ali Bey'in Cumhuriyet Halk Partisi Umumi İdare Heyeti azası²³ olarak Halkevleri bürosunun başında Halkevlerinin kuruluş ve genişleme dönemindeki kültür çalışmalarında önemli katkıları olmuştur²⁴. Halkevlerinin açılmasını, Cumhuriyetin ilanı ve Lozan zaferi gibi milli bir inkılap hareketi olarak gördüğünü ifade etmiştir²⁵. Halkevlerinin çıkarmış olduğu *Ülkü*²⁶ ve *İnanç*²⁷ dergilerindeki yazılarının yanı sıra çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış siyasi, toplumsal yazıları ve

²² Savaş Sertel, Şahin Yedek, "İttihat Ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı Ve Faaliyetler", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 8, Sayı XXIV, 2015, s.395,397.

²³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Cumhuriyet Halk Partisi, Kurum: 490.1.0.0, K: 201, G:796, S:5, 22.12.1940.

²⁴ Naşit Uluğ, *Ulus*, 29 Eylül, s.2.

²⁵ Süleyman İnan, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 25-26, 2000, s.137-138.

²⁶ Adını Mustafa Kemal'in Uygurca *Ülgü* kelimesinden ilham alarak verdiği *Ülkü Dergisi* halkevleri dergisi olarak 1933-1950 yılları arasında üç farklı seride yayın yapmıştır. Bkz. İbrahim Erdal, "Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 48, 2011, s.780.

²⁷ Denizli Halkevinin çıkardığı dergi olan *İnanç Dergisi* adını, burada hüküm sürmüş olan İnançoğullarından alarak Denizli'nin kendi tarihine dayandırılmıştır. Derginin yayımlanmaya başladığı tarihlerde Denizli milletvekili olan Necip Ali Bey, derginin isminin sadece Denizli'yi hatırlatmadığını aynı zamanda Atatürk İnkılaplarına olan inancın da ifadesi olarak anlaşılması gerektiğini derginin birinci sayısında yazdığı yazısında ifade etmiştir. Bkz. Süleyman İnan, "Denizli Halkevi Dergisi: İnanç (1937-1946)", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15, S.15, 2004, s.85.

hukuk incelemeleri bulunmaktadır. 25-27 Mayıs 1935 tarihinde yapılan Birinci Basın Kongresine CHP adına katılarak Türk basınının inkılâplarla beraber hareket etmesi gerektiğinin önemine dair önemli bir konuşma yapmıştır. Kendisi de ölümüne kadar yazmış olduğu yazılarında bu konuşmada üzerinde durduğu esasları dikkate almıştır²⁸.

1931 yılında *Kadın Hukuku*, 1936 yılında *Çocuk Hukuku* ve 1937 yılında *Evrensel Anne Hukuku* adlarında üç kitap yazdığı da belirtilmelidir. Kadın Hukuku adlı kitabı 201 sayfa, *Mukaddime, Kadın ve Hak, Hukuk, En Eski Devirlerden Bugüne Kadar Kadının Cemiyet İçindeki Durumu ve Hukuku, Hıristiyanlıkta Kadın, İslamiyet'te Kadın, İngiltere'de Kadın Hareketleri ve Kadın Hukukun Erkeklerle Tamamen Eşit Olmalıdır* konu başlıklarını kapsayan önemli bir çalışmadır²⁹. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere kadınların sosyal ve siyasi haklar kazanması, toplumda erkelerle eşit haklara sahip olmaları gibi konuları hukuki açıdan değerlendirmiştir. Kadın haklarına verdiği öneme bilinen Necip Ali Bey'in bu konuya ilişkin toplantılara katıldığına dair Afet İnan bir hatıra paylaşmaktadır. 4 Haziran 1933 tarihinde Atatürk ve aralarında Ruşen Eşref (Ünaydın), Falih Rıfkı (Atay), Saffet (Arıkan), Recep (Peker), Necip Ali (Küçüka), Fethi (Okyar), Tevfik Rüştü (Aras) ile Şükrü (Kaya) beyler gibi devlet adamlarının ve fikir insanlarının yer aldığı bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda cumhuriyetin on yılı üzerinde konuşmalar yapıldıktan sonra Necip Ali Bey belgelere dayanarak kadın haklarını savunan ve demokratik bir idare için gerekli görülen kurumların hukukçu gözüyle açıklamasını yapmıştır. O gece orada bulunan herkes demokrasi yönetimi için kadınlara seçim hakkının tanınması konusunda birleşmiştir³⁰. 6 Aralık 1934 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin oturumuna katılan Ankaralı kadınlar tarafından, Büyük Millet Meclisi üyelerinin, Türk kadınlarının sayıya seçmek, sayıya seçilmek kanununa verdiği onaydan dolayı teşekkür ettikleri mektubun okunmuştur. Teşekkür mektubunun okunmasının ardından Denizli Milletvekili olan Necip Ali Bey bir konuşma yaparak Ankaralı kadınlara göstermiş

²⁸ Murat Turan, "Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları Ve Birinci Basın Kongresi (1935)", *Belgi Dergisi*, S.20, 2020, s.2527.

²⁹ Süleyman İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, s. 29

³⁰ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yeni Baskıyı Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 8. Baskı., İstanbul, 2009, s. 353,356.

oldukları bağılıktan dolayı teşekkür etmiştir. Devamında ise hayatın her alanında almış oldukları sorumlulukları büyük bir şevkle yapan ve erkeklerden geri olmayan Türk kadınının, siyasal haklarını kullanma konusunda da ilgi göstereceğine olan inancını ve başarı dileklerini ifade etmiştir³¹. 11 Şubat 1935 tarihinde Ulus gazetesinde “*Kadın Sayılab Olduktan Sonra*” adlı yazısında da kadınların sosyal ve siyasal alanda etkin olmaları gerektiğine vurgu yapmıştır³².

Necip Ali Bey'in ikinci önemli kitabı 1936 yılında yazdığı *Çocuk Hukuku* isimli eserdir. Bu kitabı o güne kadar yazdıklarından farklıdır ve diğer iki kitabına göre daha çok yasal düzenleme ağırlıklıdır. Hukukçu kişiliği nedeniyle konuyu hukuki açıdan değerlendirmiştir. Kitapta *Çocuk ve Sosyete* adlı bölümde devletin neden çocuklarla ilgilendiği anlatılmıştır. *Neseb Cürmü* isimli kısımda babalık hakkının sonsuz olmadığı belirtilerek devletin aile düzenini korumak adına tüm hakkı üzerine aldığı anlatılmıştır. *Suçlu Çocuklar* bölümünde reşit olmamış çocuklara verilen cezaların korkutmaktan çok kendilerini ahlak ve toplum kurallarına uymaya yönelik olduğunu ifade etmiştir. *Fuhuş ve Koruma* adlı başlık altında da en belirgin konu çocuk mahkemelerinin kurulmasının istenmesidir. Kitabın son bölümü *Çocuk ve İş'tir*, burada çocukların çalıştırıldıkları iş kolları, çalışma şartları ve çeşitli ülkelerdeki uygulamalar anlatılmaktadır³³.

1937 yılında Türk hukuk kurumu adına Ankara Halkevinde Evrensel Amme Hukuku isimli konferans hem kurum tarafından hem Adliye Ceridesinde yayımlanmıştır. Konferansta Milletler Cemiyetinin aksaklıklarını ve usul eksikliği nedeniyle görevinde başarıya ulaşamamış olduğunu ifade ettikten sonra bir öneride bulunmuştur. Yeni ve siyasi olmaktan ziyade hukuki bir kimliği olan müessesenin kurulması, burada alınan kararların herkes tarafından veri olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak bu şekilde uluslararası barışın korunacağını ve ortak medeniyetin yükselmesi için gereken imkânların sağlanmış

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, c.XXV., 6-12-1934, Devre:4, İctima:4, s.91., Nuray Özdemir, “Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar”, *Journal of History Studies*, c. VI., S. 5, Eylül, 2014, s. 182-183.

³² Necip Ali Küçüka, *Ulus Gazetesi*, 11 Şubat 1935

³³ Süleyman İnan, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, s. 34-36.

olacağını belirtmiştir. Hukuk çalışmalarının pek çoğu kamu hukuku alanında olup neredeyse tümü Adliye Ceridesinde yayımlanmıştır. Hikmet Belbez, Necip Ali Bey'in Fransızcanın yanında son zamanlarda kendi gayretiyle İngilizceyi öğrendiğini, Adliye Vekâleti adına Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan Türk Hukuk Kamusu içinde “*Demokrasi-Hilafet ve Saltanatın İlgası- Kamu Hukuku-Parlamento ve Parlamento Hukuku ile Partiler*” konusunu yazacağını; ancak ani ölümü nedeniyle bunun gerçekleşemediğini ifade etmiştir³⁴.

Necip Ali Bey, 22 Nisan 1940 tarihli 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanununun³⁵ Mecliste kabulünden sonra Ulus Gazetesinde 19 Nisan 1940 tarihinde yazdığı yazısında Enstitülerin ülkede ilköğretim mezunu öğrencilerin sayısını beklenen seviyeye yükseltecek gelişme olarak nitelemiştir³⁶. *Ulus* gazetesinin yanı sıra *Vatan* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde de yazılar yazan Necip Ali Bey, 19 Temmuz günü başmuharriri ve imtiyaz sahibi olarak *Hakikat* Gazetesini çıkarmaya başlamıştır. 2 Ekim tarihli Adliye Ceridesi'nde yakın arkadaşı olan Refik İnce'nin onun ardından yazdığı yazıya yer verilmiştir. Refik İnce, övgü dolu sözlerinin ardından onun ölmeden önce Sivas Kongresini yazmak için çalışmaya başladığını, Hakikat gazetesinin başına geçtiğini; fakat bu işin onu yorduğunu ifade etmektedir³⁷. 28. 09. 1941 günü vefat etmiş olan Denizli mebusu Necip Ali Bey'in yerine, 11.02.1942 tarihinde Haydar Günver seçilmiştir³⁸.

Hakikat Gazetesi

İmtiyaz sahibi ve Başmuharriri Necip Ali (Küçüka) Bey olan *Hakikat* Gazetesi ilk olarak 19 Temmuz 1940 tarihinde yayımlanmaya başlamıştır. Umum Neşriyatı (*Genel Yayın Yönetmeni*) idare eden ve yazı işleri müdürü Cemal Hakkı Selek'tir. Cumhuriyet Matbaasında basılan ve yerel günlük akşam gazetesi olarak yayımlanan gazete 3 kuruşa

³⁴ Hikmet Belbez, *Adliye Ceridesi*, 1941, S.11, s. 869- 870.

³⁵ T.C. Resmi Gazete, 17.04.1940 (Sayı:4491).

³⁶ Osman Safa Bursalı, “Şol Yel Esip Geçmiş Gibi: Türk Hukuk Düzeninde Köy Enstitüleri”, *Köy Enstitüleri Felsefesini Geleceğe Taşımak*, Editörler: Mehmet Şahin, Mustafa Aydın Başar, Rating Academy, Çanakkale, 2019, s.56.

³⁷ Adliye Ceridesi, S.12, s. 976.

³⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0, K.76, D:502, G:17,Ek:78, 11.02.1942.

satılmıştır. Aynı zamanda 3 aylık 270 kuruş, 6 aylık 525 kuruş, 1 yıllık 1050 kuruş abonelik şartlarına sahip olarak okuyuculara sunulmuştur. Gazetenin idare yeri İstanbul Türk Ocağı Caddesinde bulunmaktadır. Gazetenin ilk yayımlandığı tarihten 31 Aralık 1940 tarihine kadar yayımlanan tüm sayıları mevcuttur. Gazetenin 31 Aralıktan sonra da yayımlandığına dair çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bunlar arasında “Sebahattin Ali-İnsan ve Eser” isimli doktora tezi ile *Kürk Mantolu Madonna* adlı eser vardır. Bu kaynaklarda verilen bilgilere göre 18 Aralık 1940 - 8 Şubat 1941 tarihleri arasında *Hakikat* gazetesinde “*Büyük Hikâye*” adı altında *Kürk Mantolu Madonna* isimli roman yayımlanmıştır. Aynı zamanda gazetenin 8-10 Ocak 1941 günleri bayram olduğu için 14-15 Ocak 1941 tarihinde de bilinmeyen bir sebepten dolayı çıkmamış olduğu da ifade edilmektedir³⁹. “*Kürk Mantolu Madonna'nın Yükselişi*” adlı makalede de 18 Aralık'ta tefrika edilmeye başlanan bu romanın 8 Şubat 1941 tarihine kadar 48 bölüm halinde devam ettiği yazılmaktadır⁴⁰. Gazetenin 3 Aralık 1940 tarihli bir haberinde Sebahattin Ali'nin *Kürk Mantolu Madonna* adlı eserinin yakında gazetede tefrikaya başlayacağına ve 35 gün kadar devam edeceğine dair bir yazı da bulunmaktadır. Sebahattin Ali'nin arkadaşlarından Azamet Arsever'in verdiği bilgiye göre, *Hakikat* Gazetesi kendisinden siyasete karışmayan sürükleyici bir aşk romanı yazmasını istemiştir. Roman, gazetede tefrika edilirken aynı zamanda basılmıştır. Sebahattin Ali, bu duruma kızmış olsa da paraya ihtiyacı olduğu için bir şey söyleyememiştir. Gazete, parasını ödemekte zorluk çıkardığından dolayı *Kürk Mantolu Madonna* isimli romanını kısa kesmiştir. 10 Kasım 1941 tarihinde Sebahattin Ali'nin *Hakikat* gazetesi sahibi Cemal Hakkı Selek'e yazmış olduğu mektup, Azamet Arsever'i doğrulamaktadır. Mektupta, romanının tutmadığının bahane edildiği, kendisinin sürekli para istemek durumunda bırakıldığından rahatsızlık duyduğunu ifade etmiştir⁴¹. Asım Bezirci'nin verdiği bilgilere dayanılarak *Hakikat* Gazetesinin 10 Kasım

³⁹ Ramazan Korkmaz, “Sebahattin Ali-İnsan ve Eser”, Yayımlanmamış D. Tezi, *Firat Üniversitesi SBE*, Elazığ, 1991, s. 226.

⁴⁰ Muhammet Can-Esengül Sağlam Can, “Kürk Mantolu Madonna'nın Yükselişi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: Aralık 84, 2018, s.465.

⁴¹ Asım Bezirci, *Sebahattin Ali*, Evrensel Basım Yayın, 2. Basım, İstanbul, 2007, s.204-205.

1941 tarihine kadar yayın hayatına devam ettiği ve sahibinin de Cemal Hakkı Selek olduğu sonucuna varılabilir.

Necip Ali Bey'in *Ulus Gazetesi*, *Ülkü Dergisi* ve *Adliye Ceridesi* gibi gazete ve dergilerde birçok yazısı ve makalesi bulunmaktadır. 19 Temmuz günü imtiyaz sahibi olarak yayımlamaya başladığı *Hakikat Gazetesinde* de birinci sayfada hemen her gün gündeme dair başmakale yazıları yazmıştır. İncelediğimiz 162 sayı gazetenin 110 sayısında 2. Dünya Savaşı'nın seyrine, ülke başkanlarının nutuklarına, ekonomik gidişata ve ekonomide uygulanan politikalara, nüfus ve nüfus politikasına, Türkiye'nin savaşa bakışına ve uyguladığı siyasete, Cumhuriyet Bayramı'na, 30 Ağustos Zafer Bayramı'na ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ölüm yıldönümü münasebetine dair düşüncelerini bu yazılarda görmek mümkündür. Necip Ali Bey, Ağustos ayında 12 gün, Eylül ayında 6 gün, Ekim ayında 14 gün, Kasım ayında 3 gün, Aralık ayında 17 gün gazeteye yazı yazmamıştır. Gazetede neden yazmadığına dair bilgilere yer verilmemiştir. Ancak 30 Aralık 1940 günü babasının ölümü dolayısıyla kendisine taziye mesajları gönderenlere bir teşekkür yazısı yazmıştır. Bu da aralık ayında yazı yazmamasının babasının durumu ile ilgili olabileceğini göstermektedir.

Her gün dört sayfa şeklinde çıkan gazetede yer verilen yazılara bakıldığında ağırlıklı olarak Avrupa'da ve dünyada yaşanan güncel olaylar, savaşa müdahil olan ülkelere dair haberler, ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmeler, iç politikaya ve savaşın ülke ekonomisine yansımalarına dair haberlerin yer aldığı görülmektedir. Gazetede yer alan haberlerin ve yazıların, içinde bulunulan dönemin yönetimini ve politikalarını genel anlamda destekleyici, bazı durumlarda ise eleştirel üslupla yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca spor, kadın, çocuk, roman, hikâye, fıkra köşeleri, bulmaca, iş ilanları, kamu kurumlarının ilanları, hukuki ve güncel sosyal olaylar, çeşitli ilaç, banka ve sinema reklamları da yer almaktadır. Nusret Kürkçüoğlu "*Teknik ve İnsan*", Nasuhi Baydar "*Günün Yazısı*", Yavuz Abadan "*Meseleler*", Mümtaz Faik Fenik "*Politika-Askerlik*" ve Dr. Refii Şükrü Suvla "*Ekonomik Harp ve Harp Ekonomisi*" isimleri altında gazeteye sürekli yazı yazan yazarlardır. Ekim ayının ortalarından itibaren de Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yazıları gazetede yer almaya başlamıştır. Çevirisini N. Aykut'un yaptığı Jack London'ın *Üç Kalp*, Kerime Nadir'in *Samanyolu-Saadetten Mahrum*,

Peride Celal'in *Ana-Kız*, Ziya Şakir'in *Bizans Saraylarında Türk Kumandanları*, Samim Kocagöz'ün *Sandık*, Ömer Nejad'ın *Beddua*, Ekrem Reşid'in *Barbaros*, Hikmet Münir'in *Meçhul Aşkın Mektupları-İpek Maskeliler* ve Sebahattin Ali'nin *Selam-Kürk Mantolu Madonna* gibi roman ve hikâyelere gazetede yer verilmiştir. 27 Aralık 1941 tarihinde *Hakikat* gazetesinde yer alan bilgide, biraz yabancı dil bilenlere yönelik Fransızca, İngilizce ve Almanca parçalar ile yazıların tercümelerine yer verileceği, böylelikle yabancı dil eğitimine destek olunacağı yer almaktadır. Devam eden günlerde gazetenin üçüncü sayfasında Fransızca, İngilizce ve Almanca okuma parçalarına ve tercümelerine yer verildiği görülmektedir. Gazetede ayrıca belli sayıda piyango kuponları verilerek okuyuculara ikramiyeler dağıtılmaktadır. *İkdam*, *Vakit*, *Cumhuriyet*, *Tan*, *Yeni Sabah* ve *Tasviri Efkâr* gibi günlük sabah gazetelerinden birer haber başlıklarına da gazetede yer verilmiştir.

Gazetenin 11 Eylül 1940 tarihinde basılan sayısında vekiller heyetinin; *Tan*, *Tasviri Efkâr* ve *Haber* gazetelerinin o günden itibaren bir hafta boyunca kapatılmasına, *Yücel* Mecmuasının ise süresiz bir şekilde kapatılmasına karar verdiği yazmaktadır. 12 Ekim 1940 tarihinde, kâğıt ve diğer malzemelerin gün geçtikçe fiyatlarının artması nedeniyle Hakikatın ayın on beşinden itibaren 5 kuruşa satılacağı haber verilmektedir. 9 Aralığa kadar 5 kuruştan satılan gazetenin, ülkede kâğıt stokunun ve dışarıdan kâğıt getirtme imkânlarının artması sonucunda, yönetimin aldığı karar ile 4 sayfa olarak ve 3 kuruşa satılmaya devam edeceği bildirilmektedir. 10 Aralık günü basılan gazetede hükümetin ucuz ekme (halk ekme) çeşidi hazırladığı, bu ekmeğin esmer olacağı ve henüz fiyatının tespit edilmediği haberi yer almaktadır. 12 Aralıkta hayvan bulunmadığı için et fiyatlarının yükseldiği, 16 Aralık'ta Milli Korunma Kanununda tadilat yapıldığı ve ihtikâr (vurgunculuk) suçluları için cezaların arttırılacağı yer almaktadır. 25 Aralık'ta yağ, kuru fasulye ve pirinç üzerinde fiyat artışının yapılamayacağı haber verilmektedir. Bu haberlerden anlaşılacağı üzere, Türkiye savaşa dâhil olmamışsa da yaşanan savaşın ülke içindeki sosyal ve iktisadi hayata etki ettiği açıkça görülmektedir.

Necip Ali (Küçüka) Bey'in Hakikat Gazetesindeki Yazıları

Gazetenin ilk sayısında Necip Ali Bey tarafından "*Biz Niçin Böyleyiz?*" adında bir makale yayınlanmıştır. Birinci sayfasında ilk sütunda yer alan

makalede, ülke olarak bütün dünyayı etkisi altına alan ve uzun yıllar etkisini devam ettirecek olan savaşın dışında kalmakla ne kadar isabetli bir karar alındığından söz edilmektedir. Aynı zamanda Türk devletinin amacının hiçbir devletin menfaatlerine göre değil, kendi milli menfaatlerine göre durumu tetkik etmek ve politikaya bu şekilde yön vermek olduğu da yazmaktadır. Gazetenin üçüncü sayfasının sol alt sütununda devam eden makalede, örneğin millet olarak milli mücadele başlarken İstanbul önünde duran gemilere, sokaklarda dolaşan yabancı askerlere bakarak karar verilmiş olunsaydı o günkü şerefli Türkiye'nin vücut bulamayacağı belirtilerek Türk milletinin cesaretinden ve ölümü göze alışından söz edilmektedir. "*CHP Kongresi*" isimli yazı ise Necip Ali Bey'in gazetede bilinen son yazısıdır. Parti binasında toplanan Cumhuriyet Halk Partisi'nin senelik kongresinde İstanbul'un sıkıntılına değinilmiş, partinin bütün Türk vatandaşlarını üye kabul edip her sene bu kongreler vasıtasıyla kamuoyu ile aracısız temas edilerek milli temayüllere nüfuz etmekte olduğu anlatılmıştır. Her zaman gerçekleri gören ve halkın ruhuna daima hitap eden partinin geçmişte olduğu gibi gelecek yıllarda da başarılı işlere imza atacağına vurgu yapılmıştır⁴². Gazetenin 30 Aralık 1940 tarihinde yayımlanan sayısında ise babasının ölümü üzerine kendisine taziyede bulunanlara hitaben kaleme aldığı teşekkür yazısı bulunmaktadır. Yazının bundan sonra ki kısmında kendisinin gazetede yayımlanan makalelerinde yer verdiği konular bazı başlıklar altında kısaca anlatılacaktır.

İç Meseleler ve Politika; Necip Ali Bey, üzerinde durulması gereken önemli konulardan birinin nüfus meselesi olduğunu, Cumhuriyet rejiminin bu konuya önem verdiğini ve bu amaçla iskân ve muhaceret işleri ile ilgilenilmek üzere bir vekâlet kurmuş olduğunu ifade etmektedir. Ancak hükümetin bu konuyu topyekûn olarak ele almadığını ve bu çalışmalarını ikinci plana attığını da söylemektedir. Oysaki nüfus meselesi memleketin diğer hayati meseleleri kadar önem arz etmektedir ve gereği kapsamlı bir şekilde değerlendirilerek yapılmalıdır⁴³. Memleketin mutlu ve refah içinde olması için milli mesainin sadece birkaç şehir üzerinde toplanmasının doğru ve yerinde bir karar olmadığına vurgu yapmaktadır. Başka ülkelerde nüfusun 18 yy.

⁴² "Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi", *Hakikat*, 25 Birincikanun 1940, S. 156, s.1

⁴³ "Nüfus Davamız", *Hakikat*, 28 Temmuz 1940, S.10, s.1,3

dan itibaren köyden şehre doğru gitmiş olduğunu, Türkiye’de ise bunun tam tersinin yaşandığını ve o günlerde 18 milyonun 12’sinin köylerde yaşadığını belirtmektedir. O günlerde Anadolu’da demirci, kömürcü, bakırcı ve halıcı ismini taşıyan köylerin var olduğuna; ancak bu isimleri taşıyan sanatların sayısının azalmış olduğuna dikkat çekmektedir. Eğer köylerde hükümetin rehberliğinde bu sanatlar tekrar yapılmaya başlarsa hem köy kalkınmasına katkıda bulunmuş olunacağını hem de ziraatın makineleştirilmeye başlanacağını⁴⁴ belirterek önerilerde bulunmuştur.

“İdarede Faydalı Bir Adım” isimli makalesinde ise bir vilayetin iyi bir valisi olduğunda o bölgede çok ve iyi işler yapılacağını ifade etmiştir. Dâhiliye Memurları Kanununun bazı maddelerinde yapılan değişiklik ile vali olmak isteyen ve buna mukabil kabiliyete sahip olan genç adayların önünün açıldığını belirtmiştir. Mustafa Kemal’in tam ve müstakil yeni Türkiye’yi kurduğu zaman 40 yaşında, İsmet İnönü’nün de Lozan’da bulunduğu 38 yaşlarında olduğuna dikkat çekerek, devletin genç ve yeni ideallere sahip idarecilerinin olması gerektiğine önemle vurgu yapmıştır. Dâhiliye vekilinin teklifi ile mecliste görüşülen ve kabul edilmek üzere olan bu kanunun idare hayatında ileri ve orijinal hareketlere olanak tanıyacağı görüşündedir⁴⁵. Düşmanların, ülkenin tüm direncini kırmak için propaganda yaparak hükümetin ithalat ve ihracat işlerini devletleştirmek istediğine dair asılsız söylentileri yaydığı dolayısıyla Ticaret vekilinin gazetelere yaptığı açıklamaların yerinde olduğu düşüncesindedir. Ticaret vekili açıklamalarında Türk vatandaşlarının kanunlar çerçevesinde fikir ve çalışma sahalarında özgür olduklarını ifade etmektedir. Fakat devlet milletin menfaatleri doğrultusunda içinde bulunulan sıkıntılı günler nedeniyle iç ve dış ticaret işlerine müdahale etme hakkına da sahiptir, görüşündedir. Bu hakkın olağanüstü zamanlarda uygulanmak üzere Milli Korunma Kanununun verdiği yetkiyle kullanılabilmekte olduğunu ifade etmektedir. Kişilerin sahip oldukları servetten ne kadar memnun olunursa, milli menfaatlere aykırı şekilde kazanılmış servete de o kadar karşı olunmaktadır. Hükümetle birlikte tüm vatandaşların bu olağanüstü zamanlarda yeni seferberlik zenginlerinin çıkmalarına engel olmalarının vatandaşlık

⁴⁴ “Köyde Sanayi”, *Hakikat*, 8 Ağustos 1940, S.19, s.1-2

⁴⁵ “İdarede Faydalı Bir Adım”, *Hakikat*, 27 Temmuz 1940, S. 9, s.1,3

görevi olduğuna vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Ticaret vekilinin yaptığı açıklamaların söylentilere karşı iyi bir cevap niteliğinde olduğunu⁴⁶ belirtmektedir.

Ülkenin birçok yerinde köylünün topraksız olduğunu ve ortaçağ serflerine benzer bir hayat yaşadıklarına vurgu yapan Necip Ali Bey, hükümetin toprak kanunu çıkararak bu işi çözmesi gerektiğini ifade etmektedir⁴⁷. Ona göre şehirlerin en iyi şekilde imar ve refahının sağlanabilmesi için belli görgü ve bilgi seviyesine ulaşılması gerekmektedir. Bazı yerlerde görülen olumsuz işler kanunların yetersizliğinden değil, şahısların başarılı ve yeterli olamamasındandır. Memlekette güzel ve başarılı yerel yönetimlerin olduğunu ve buna en iyi örneğin de Afyonkarahisar olduğunu ifade etmektedir. Burada imar çalışmalarının en iyi şekilde yapıldığını, özel bütçelerin en yararlı şekilde sarf edildiğini ve bundan dolayı orta Anadolu'yu ve Ege'yi birleştiren kilit noktada bulunan Afyonkarahisar'ın ferah, sevimli ve medeni bir şehir olarak görüldüğünü belirtmektedir. Bu başarının en önemli sırrının her çeşit duygudan uzak durularak yapılan planlı çalışma olduğuna dikkat çekmektedir⁴⁸.

Savaşlar maddi hayatta olduğu kadar manevi hayatta da yıkıma neden olmaktadır. Eski değerler yerine yeni değerler yerleşmekte ve cemiyet temelden zedelenmekte, savaşa girmemiş olsa da tüm milletler bundan nasibini almaktadır. Dolayısıyla ülke olarak savaşa girilmemişse de Avrupa'da yaşanan manevi yıkımın etkisi er geç Türkiye'ye de gelecektir. İstanbul'da yaşanan ekmek sıkıntısı ve rüşvet olayları bu gibi manevi yıkımlara uygun ortamı sağlamaktadır. Bu gibi olaylara meydan vermemek için hükümetin gerekli kanunları çıkarıp gereği gibi uygulaması ve halkında devlete bu konuda yardımcı olması gerekmektedir⁴⁹. Özellikle doğrudan doğruya halkın ihtiyaçlarına ve özelliklerine yönelik adliye teşkilatı, idare, maarif gibi amme hizmetlerinde daha isabetli olunması gerektiği herkes tarafından beklenmektedir. Bunlar devlet mekanizmasının büyük işleridir ve bu sıkıntılı zamanlarda olmasa da bu durum geçtikten sonra hükümetten

⁴⁶ "Ticaret Vekilimizin Beyanatı Münasebetiyle", *Hakikat*, 14 Ağustos 1940, S.25, s.1

⁴⁷ "Türkiye'de Toprak Meselesi", *Hakikat*, 27 Ağustos 1940, S.38, s.1

⁴⁸ "Planlı Çalışma", *Hakikat*, 4 Eylül 1940, S.46, s.1

⁴⁹ "Ahlaksızlıkla Mücadele", *Hakikat*, 11 Eylül 1940, S. 53, s.1-2

ısrarla istenilecek hizmetler olduğu kabul edilmelidir, diyerek vatandaşların haklı beklentilerine tercüman olmuştur⁵⁰. Hükümetin bir taraftan kanun, nizamname ve emirlerle yerinde tedbirler alması gerektiğini söyleyen Necip Ali Bey, pahalılığa neden olan sebeplerden bir tanesinin de halkın gerektiğinden fazla madde alıp stok yapması ve bazı uyanık geçinenlerin de durumdan yararlanmak istemeleri olduğunu vurgulamıştır. Vatandaşların stokçuluktan vazgeçmeleri, devletin de daha fazla denetim yaparak savaş fırsatçılarına göz açtırmaması gerektiğine dikkat çekmiştir.⁵¹ Birkaç kez gazetelere konu olan üniversitelerimizde yabancı profesörlerin görev almasına yönelik eleştirilere binaen yazdığı yazısında ise, “*İlyakatli ilminde başarılı ve Türkçe bilen profesörlere üniversitelerimizde kürsü verilmelidir*” diyerek görüşünü ifade etmiştir⁵².

Balkanlar; İlk olarak 30 Temmuzda yazdığı makalesinde Balkanlar hakkında görüşlerini anlatan Necip Ali Bey, bu konuya pek çok yazısında yer vermiştir. Balkan zekâsının en önemli düşüncesinin Balkan Birliği düşüncesi olduğunu; ancak bu düşüncenin bazı Balkan milletlerinin milli şuurunda daha olgunlaşmamış olduğuna vurgu yapmıştır. Bazı Balkan milletlerinin daha ziyade gündelik politikaları önemsedğini ve kendi sınırlarını komşularının aleyhine genişletmek amacıyla hareket ettiklerini ifade etmektedir. Aynı zamanda mevcut durumun, küçük milletlerin tek başına müstakil bir devlet olarak yaşamalarına olanak sağlamadığı görüşündedir⁵³. Salzburg diktalarının içeriğinin anlaşıldığı ve Romanya'nın geçen savaşta kazandığı toprakları eski sahiplerine iade etmek için yakında Bulgar ve Macar delegelerle görüşmeye başlayacağı çekilen telgraflar sayesinde öğrenilmiştir. Bulgarlar tam tersi istikamette bir görüşün ardından giderek başka istekleri takip ettikleri takdirde geçen yüzyılın Balkan faciaları tekrar yaşanacak ve büyük devletlerin nüfuz ve baskısı altına girebileceklerdir. Necip Ali Bey, Bulgar devlet yönetiminin sekiz yıldır her türlü zorluğa rağmen daima ileri adım atan Balkanlık inanç ve muhabbetini bozmaya teşebbüs etmeyeceklerdir

⁵⁰ “Memleket Derdleri”, *Hakikat*, 16 Eylül 1940, S.58, s.1-2

⁵¹ “Hayat Pahalılığı Karşısında Vatandaşın ve Hükümetin Vazifesi”, *Hakikat*, 17 İkinçiteşrin 1940, S.118, s.1,3

⁵² “Üniversitemiz ve Ecnebi Profesörler”, *Hakikat*, 12 Birinciteşrin 1940, S.84, s.1-2

⁵³ “Balkanlarda Siyasi Faaliyet”, *Hakikat*, 30 Temmuz 1940, S.12, s. 1-2

diye ümit ettiklerine vurgu yapmaktadır⁵⁴. Ona göre Balkanlar, Cermen ve Latin nüfuzu altına girecek olursa siyasi istiklallerini muhafaza edemeyecekler ve kültürel varlıklarını da devam ettirmek imkânını kaybedeceklerdir⁵⁵. Bulgaristan'a ilhak edilecek yerlerdeki Türk unsurunun hüviyetine aynı Romenlere yapılan iyi muamelenin yapılacağını ümit etmektedir⁵⁶. Romenler, Bulgarlar ve Macarlar arasında yapılan görüşmelere değinen Necip Ali Bey, bu ülkelerin tarihine kısaca değindikten sonra Bulgar ve Macar taleplerinin yakında yerine getirileceğini düşündüğünü ifade etmiştir. Fakat Bulgar ve Macarların mevcut taleplerinin yanında yeni birtakım taleplerde bulunmalarının kendi aleyhlerine olacağını da söylemektedir⁵⁷. Bulgaristan'ın son günlerde elde ettiği zaferi ülke olarak dostlukla ve takdirle karşıladıklarına, buna rağmen Bulgarların devamlı suretle Türkiye'ye hücum ettiklerine ve Türklerin nasıl bir karaktere sahip olduklarını bilmediklerine dikkat çekmektedir. Türkleri Hristo Botef ve İvan Vazof gibi romantik şairlerin resmettiği şekilde tasavvur ederek sürekli tenkit etmektedirler. Öne sürdükleri konu ise yaşanan dünya siyaseti içinde Türkiye'nin ikiye bölünmüş politika yürüttüğüdür. Bu tamamıyla çirkin bir iftiradan başka bir şey değildir. *“Yeni Türkiye'nin temelleri ahlak ve fazilet esasları üzerine kurulmuştur. Bu yüzden ilk günden itibaren öncelikli olarak bizler taahhüt ettiğimiz sözlerin arkasında durmuşuzdur. Bizim politikamızın ana unsuru yurttan sulh cihanda sulhtur ve bu itibarla her devletle dost ve iyi ilişkiler kurmaktayız”*⁵⁸ demektedir.

Romanya'da yaşanan olaylar üzerine kralın istifasını ülkenin kendi iç meselesi olarak değerlendirmekte ve hiçbir ülkenin bir başka ülkenin iç meselelerine karışma hakkının olmadığına vurgu yapmaktadır⁵⁹. Yugoslavya'nın sınırlarının bir tarafından diğer Avrupa devletleri gibi bir saldırıya maruz kaldığında hiçbir zaman Romanya'nın yaptığı gibi korkak davranmayacağını ve tehlikeye silahla karşılık vereceğini

⁵⁴ “Balkanlar ve Bulgarlar”, *Hakikat*, 6 Ağustos 1940, S. 17, s.1-2

⁵⁵ “Gene Balkanlar”, *Hakikat*, 10 Ağustos 1940, S. 21, s.1

⁵⁶ “Bulgar ve Rumen Müzakereleri”, *Hakikat*, 11 Ağustos 1940, S.22, s.1

⁵⁷ “Romanya Konuşmaları”, *Hakikat*, 23 Ağustos 1940, S.34, s.1-2

⁵⁸ “Bulgar Matbuatı ve Biz”, *Hakikat*, 5 Eylül 1940, S.47, s. 1

⁵⁹ “Rumanyadaki Yeni Hadiseler”, *Hakikat*, 7 Eylül 1940, S.49, s.1

belirtmektedir⁶⁰. Asırlardır birçok milletin yurdu olan Balkanların tek bir milletin yurdu olamayacağını, Bulgarların Macarlar ile Yugoslavya üzerine harekât yapma niyetinin olması halinde tarihi sorumluluğun tüm sonuçlarını göz önüne alarak davranmaları gerekliliğini belirtmektedir. Yoksa haklarını savunmak için hazırlanan diğer Balkan halkları yeni birçok Görice zaferleri yapmaya hazırıldılar demektir⁶¹. Düşüncelerini aktardığı bu yazısından üç gün sonra Bulgaristan'da karışıklıklar çıktığına ve örfi idare ilan edildiğine dair çıkan haberlerin Bulgar kaynakları tarafından yalanlandığını ifade etmiştir. Ardından da Bulgaristan'da barış ve sessizlik havasının olmadığına ve eski Cermenizm'in Nazizme inkılap ederek Bulgaristan'da gizliden ve aleni faaliyetlerini yaydığına, Slavizm'inde Bolşevizm şeklinde aynı faaliyetine devam ettiğine vurgu yapmaktadır. *"Kan ve ihtilallerle yağrulmuş Bulgaristan'ın gerçeği görebilmesi bizim temennimizdir"* diyerek sözlerini noktalamıştır⁶².

Amerika ve Fransa'da Yaşanan Gelişmeler; Amerika'da yapılacak olan seçimlerde ülkenin iki büyük partisinin kıyasıya mücadele içinde olacağını yazmaktadır. Cumhuriyetçiler, elektrik şirketlerinin müşavirliğini yapan Welki'yi, Demokratlar ise tekrar Roosevelt'i aday göstermişlerdir. Seçim yarışı oldukça zor geçecektir; çünkü eğer Roosevelt seçilirse Amerika tarihinde bir ilk olacak ve bir reisi cumhur 3. kez seçilecektir. Amerika'da 2 kez reisi cumhur olan 6 kişi vardır, 3 kez seçilen hiç kimse yoktur. Roosevelt reisliği döneminde fazla devletçi davranmış ve büyük sermayeyi ürkütmüştür. Şimdiye kadar seçimleri kazanan kişiler müsteşar, müddei umumi, vali ve devlet teşkilatı arasından seçilmektedir; fakat Wilky serbest meslek çevresindedir, ferdiyettecilik ve şahsi girişimciliğin örneğidir. Her iki adaydan hangisi kazanırsa kazansın dış siyasette gerçek bir değişiklik olmayacaktır⁶³. Necip Ali Bey'in zikrettiği temenni gerçekleşmiş ve Roosevelt demokrat parti tarafından reisi cumhurluğa seçilmiştir. Roosevelt, Avrupa faciası karşısındaki düşüncelerini ve takip edeceği yolları açıklıkla ifade etmiştir.

⁶⁰ "İtalyan ve Yunan Harbi Karşısında Yugoslavya", *Hakikat*, 19 İkinciteşrin 1940, S.120, s.1,3

⁶¹ "Gene Balkanlar Etrafında", *Hakikat*, 26 İkinciteşrin 1940, S.127, s.1-2

⁶² "Bulgaristan'da Cereyan Eden Haller", *Hakikat*, 29 İkinciteşrin 1940, S.130, s.1

⁶³ "Müsyö Roosevelt'in Namzetliği", *Hakikat*, 21 Temmuz 1940, S. 3, s.1

Ardından da Havana’da toplanan Panamerikan konferansında Birleşik Amerika Dış İşleri Bakanı Cordell Hull gündeme dair önemli bir nutuk söylemiştir. Nutukta üç esasa değinmiştir. Bunlar; batı yarım küresindeki Avrupa sömürgeleri üzerinde Amerika Cumhuriyetleri tarafından ortak bir himaye kurulması, Amerika milletlerinin ekonomik refah ve yaşam seviyelerinin yükselmesi için tedbirler alınması, müşterek tehlikeye karşı uyanık olunması ve kapsamlı hareket edilmesidir. Birleşik Amerika, iç güvenliği bakımından Avrupa Savaşına dâhil olursa diğer bütün Amerikan Cumhuriyetlerinin Birleşik Amerika’yı takip edeceğine muhakkak gözüyle bakılabilecektir⁶⁴. Fransa’da yaşanan kabine sorununa da değinen Necip Ali Bey, Fransa’yı idare edenlerin kalplerinden hala daha Fransız İhtilalinin (1789) izlerinin silinmediğine işaret etmektedir. Özgürlüğün tadını bilen Fransa’nın onsoz yaşanamayacağını bildiğini ifade etmekte ve Fransa’da Vichy’ye karşı mutlak bağlılık düşüncesinin azaldığını görüldüğünü de belirtmektedir. Bu durumun çözülmesinde Fransız zekâsının, basiretinin ve dikkatinin önemli rol oynayacağı düşüncesinde olduğunu belirterek Fransa’da yaşanan kabine sorununa dair görüşlerini ifade etmektedir⁶⁵.

Savaşın Seyrine Dair Görüşleri; Japonların eskiden itibaren kabul ettikleri Asya Asyalılarıdır prensibine daha büyük bir önem vererek zamanın sunduğu fırsattan en azami şekilde yararlanmak istediklerine önemle vurgu yapmaktadır. Sovyetlerle Japonlar arasındaki ihtilafın Almanlarla olandan daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Çin’de ve Pasifik denizlerinde Amerika ile menfaatleri çatıştığından dolayı, Japonya’nın Asya hazinelerini zapt etmesi de kolay olmayacaktır. Bunun yanı sıra Japonya’nın başarısı bu savaşın sonuna bağlı bir durumdur⁶⁶. 100 yıldan az süren zaman zarfında Avrupa tekniği ile kendini geliştirmiş olan Japonya’nın, Asya’nın en kuvvetli devleti olmasına ve coğrafi olarak İngiltere’ye benzemesine rağmen doğunun geleceğine yön verecek durumda olmadığını ifade etmektedir. Çünkü Japonya kültürünün Asya üzerinde hissedilir oranda bir etkisi yoktur. Yine Amerika reisi cumhurunun söylediği “Amerika Amerikalıdır” düsturu için çalışmaya başlasalar da doğuda bunun sağlanması için gerekli şartlar

⁶⁴ “Amerika’daki Hareketler”, *Hakikat*, 26 Temmuz 1940, S. 8, s.1

⁶⁵ “Fransa’da Kabine Buhranı”, *Hakikat*, 8 Eylül 1940, S. 50, s.1

⁶⁶ “Uzak Şarktaki Hareketler”, *Hakikat*, 9 Ağustos 1940, S. 20, s.1

kesinlikle Asya'da yoktur. Çünkü Asya dinlerin, ırkların ve itikatların oldukça fazla olduğu bir bölgedir. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı Japonya başka ülkeler üzerine etki edemeyeceği gibi kendi ülkesinde de bir soğukluk oluşturacaktır⁶⁷. Japonya Uzakdoğu'daki istila planlarını kendine özgü yöntemle yerine getirmektedir. Çin kıtasını doğrudan kendisine dâhil etmek yerine kendisine tabi birtakım hükümetler oluşturarak emellerini gerçekleştirmektedir. Japonlar yeni hükümetin oluşma esaslarını kabul ederken yeni devletin sınırları içinde komünist propagandasına ve Sovyet nüfuzuna meydan ve olanak vermemek esaslarını şart koştur.

Üçlü paktın Büyük Britanya İmparatorluğunu yıkmak yerine Sovyetleri küçümsediği de ortadadır. Bu hareket karşısında Sovyetlerin nasıl hareket edeceği bilinmemektedir. Doğuda yıllardır devam eden emrivakiler de doruk noktasına gelmiştir. İngiltere'den başka Amerika ve Sovyetlerin kendi hayati çıkarlarına indirilen ağır darbelere ne kadar dayanabilecekleri de merak konusudur⁶⁸. Haber ajanslarının verdiği haberlere göre İtalya Suriye'yi işgal etmek üzeredir. İtalya'nın "bizim deniz" ilkesiyle yürüttüğü politikasının gerçekleşmesi için Akdeniz'in doğusunda ve güneyinde birçok önemli noktayı tutması gerekmektedir. Bunun için de Akdeniz'deki İngiliz kuvvetlerini bertaraf etmelidir. İtalyanların Suriye'yi işgale kalkışmaları hesapsızca yapılacak bir hareket ve hata olacaktır⁶⁹. Almanya'nın yeni dünya düzenini kurmak için zorda kalmasının tek sebebi ise İtalya'dır. Akdeniz'in en kuvvetli ülkesi olmak isteyen İtalya, kuzey Afrika'da kendi hegemonyasını kurup İspanya ve Fransa'ya nefes alma hakkı tanımak istemeyecektir. Mihver tarafından savaşa davet edilen İspanya ise böyle bir hareketin iyi olmayacağı düşüncesindedir. Diğer taraftan Bulgaristan ve Yugoslavya'yı ezip geçmek için Sovyetlerle Almanların tam bir anlaşma yapması gerekmektedir. Mevcut duruma göre bu anlaşma yapılmamıştır ve bu nedenle de harekete geçilemeyecektir. Bulgaristan'da Nazi taraftarları olduğu kadar Sovyet taraftarları ile demokrasi ve özgürlük isteyen zümreler de bulunmaktadır. Bu durumda Almanya'nın bu ülkelerden asker geçirip İtalya'ya yardım etmesi oldukça zordur. Almanya'nın

⁶⁷ "Japonya ve Şarktaki Yeni Nizam", *Hakikat*, 4 Birinciteşrin 1940, S.76, s.1

⁶⁸ "Uzak Şarktaki Yeni Hadiseler", *Hakikat*, 3 Birincikanun 1940, S. 134, s.1

⁶⁹ "İtalya ve Suriye, *Hakikat*, 10 Eylül 1940, S.52, s.1

Balkanlarda bir hareket yapabilmesi için Sovyetlerin olurluğunu alması icap etmiş olsa da bu durum gerçekleşmeyecektir. Necip Ali Bey, İtalya'nın bütün emellerinden vazgeçerek gerçek vaziyetini aldıktan sonra ve Romanya, Macaristan gibi Cermen davasına boyun eğdikten sonra Almanya'nın ona gerçek manada yardım yapabileceği görüşünü benimsemektedir⁷⁰. Mihver devletleri tarafından önemli bir başarı olarak ilan edilen üçlü paktın uluslararası askeri ve siyasi durum üzerinde nasıl etki edeceği herkesin merak ettiği konulardan birisidir. Ona göre bu ittifak zaten var olan fiili duruma hukuki bir ifade vermekten başka bir şey değildir. Artık durum bir Avrupa savaşı olmaktan çıkarak dünyanın her yerine sirayet etmektedir. Savaş karşısında küçük ve büyük milletler daha açık daha isabetli ve doğru şekilde mevkilerini tespit edeceklerdir ve Paktın siyasi olarak öneminin de burada olduğu şeklinde görüşlerini ifade etmiştir⁷¹.

New York ve çeşitli haber kaynaklarının bildirdiğine göre Avrupa'nın bazı yerlerinde önceden söylene gelen açlık da vuku bulmaya başlamıştır. Avrupa'nın sadece ziraat memleketi dahi olsa 300-400 milyon halkı besleyemeyeceği düşünülmektedir. Avrupa'nın akıbetinin ne olacağı ve gelecekteki nizamı bu durum göz önünde bulundurularak şekillenecektir⁷². Almanya ilk günden itibaren sistemli bir şekilde ilerleyerek amaçlarını gerçekleştirmeyi başarmıştır. Selanik yolu ile ulaşılamayacak olan Karadeniz'e Romanya'yı işgal etmek suretiyle ulaşmıştır. Alman ordusu Romanya tarafından davet edilmemiş olsa da iktidarda olan General Antonesku hükümetinin rolünün olduğu görülmektedir. İtalyanların ise Arnavutluk istikametinde herhangi bir harekete tevessül edip etmeyecekleri merak konusudur. Almanların Karadeniz'e çıkmasının ardından Sovyetlerin nasıl bir tavır alacağı da merak edilen konular arasındadır. Lozan ve Montrö'de Karadeniz hakkındaki düşünceleri bilinen Sovyetlerin bu duruma sessiz kalmayacağı düşünülmektedir⁷³. Avrupa'da savaşın başlamasından itibaren savaşa lakayt kalan Amerika, İngiltere lehinde tek bir müspet

⁷⁰ "Almanya Acaba İtalya'ya Yardım Edecek mi?", *Hakikat*, 27 İkinciteşrin 1940, S.128, s.1,3

⁷¹ "Üçlü İttifaktan Sonra", *Hakikat*, 30 Eylül 1940, S. 72, s.1

⁷² "Avrupada Açlık", *Hakikat*, 4 Ağustos 1940, S.15, s.1

⁷³ "Rumyanın İşgali Karşısında Yeni Vaziyet", *Hakikat*, 11 Birinciteşrin 1940, S.83, s. 1

söz söylemekten çekinmektedir. Ancak yaşanan yeni gelişmeler neticesinde savaşın sadece Avrupa'ya özgü olmadığını ve bunun bir dünya meselesi olduğunu bilen Amerika zaten geçmişten gelen manevi bağları nedeniyle de İngiltere'nin yanında yer almıştır. Amerika'nın tavrı zaten belli güce sahip olan İngiltere'yi daha da güçlendirmiş, bu sırada Almanlar ise güçlerini saçıp dağıtmışlardır. Bu yüzden ülke olarak İngiliz zaferinin gerçekleşeceğine inanılmaktadır⁷⁴ diye söyleyen Necip Ali Bey o günkü şartlar altında bir barıştan söz etmenin zamanının henüz gelmediğini de belirtmiştir⁷⁵. Yıllardan beri "*bizim deniz*" iddiasında olan ve bunu gerçekleştirmek için her şeyi yapacak olan İtalya, İngiltere'nin İtalya denizlerinde elde ettiği zaferden sonra hüsrana uğramıştır⁷⁶. İtalya'nın yenilgisinden sonra artık Akdeniz'de bir şey yapamayacağını anlayan Almanya da bundan sonra emellerine ulaşmak için farklı yolları deneyecektir. Almanlarla çarpışmaya hazır milyonlarca İngiliz de sabırsızlıkla düşmanı beklemektedir. Şubat ayında olması beklenen mücadele insanlık tarihinin en büyük faciası olacak, beşeriyetin ve medeniyetin geleceğini bu savaş tayin edecektir⁷⁷.

Savaş ve Türkiye; Türk devletinin şu veya bu politikaya tevessül etmesinin söz konusu olamayacağını, Türk devletinin hür ve müstakil bir politika takip edeceğini ifade eden Necip Ali Bey, Avrupa'da yaşanan savaşın başından itibaren devlet olarak yapılanın da bu olduğuna vurgu yapmıştır. Dünyanın içinde bulunduğu bu buhranlı dönemde devletin dış siyasetinde vatandaşa düşen görevin tek ve ortak bir politika sürdürmek olacağını belirtmiştir⁷⁸. Bu ateş dalgasının her an her yerde çıkmayacağını garanti edilemez olduğunu ve bu durumda vatandaşa düşen büyük ve önemli iki görev olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi savaş karşısındaki görev, ikincisi savaş sonrasındaki görevdir. Muhtemel savaş karşısında devlet ve millet topyekûn bir hazırlık içinde olmalıdır. Her savaş sonunda yeni birtakım fikirler ortaya çıkmaktadır ve bundan dolayı bu savaş sonrasında da yeni cereyanların ortaya çıkması

⁷⁴ "Harbin Yeni İnkişaf Safhaları", *Hakikat*, 14 Birinciteşrin 1940, S.86, s.1-2

⁷⁵ "Şimdi Bir Sulh Olabilir mi?", *Hakikat*, 5 İkinciteşrin 1940, S.106, s.1

⁷⁶ "İtalyan Denizlerinde İngiliz Zaferi", *Hakikat*, 14 İkinciteşrin 1940, S.115, s. 1

⁷⁷ "Son Vaziyet Karşısında", *Hakikat*, 24 Birincikanun 1940, S.155, s.1

⁷⁸ "Politikamız Kendimize Hastır", *Hakikat*, 2 Ağustos 1940, S.13, s.1-2

muhtemeldir⁷⁹. Savaş, dünyanın en güzel şehirlerini yıkarak, yakarak, kadın çocuk demeden kan dökerek en vahşi şekilde devam etmektedir. Öyle ki son bir haftadır Londra ve Berlin’de rahat içinde birkaç saat uyku kimseye nasip olmamıştır. Artık hukuk ve insaniyet esasları yok sayılmakta ve her iki taraf amacına ulaşmak için her türlü yanlış vasıtayı meşru kılmaktadır. Necip Ali Bey “*Alman cüret ve iradesi ile İngiliz sebat ve azmi çarpışmaktadır*” diyerek iki tarafın karakteristik özelliğine vurgu yapmıştır⁸⁰.

Necip Ali Bey, Bulgarların Dobruca’yı istila etmesinden sonra Romanya’ya iltica eden Türk mültecilerin Romen hükümeti tarafından Bulgarlara teslim edilmesini gazetelerden öğrendiğini yazmaktadır. Romen hükümetinin kendilerine sığınan halkı Bulgarlara teslim etmelerinin ne devletler hukukuna ne de evrensel ahlaka uygun olmadığına vurgu yapmaktadır. “*Anadolu Türkünden farksız olan vatandaşlarımızın sefil ve perişan olmalarına göz yumamayız. Aynı şekilde Köstence’de bulunan halkımızı da sefil ve perişan halde bırakamayız. Devlet olarak yapılacak iskân politikaları ve çözüm yolları sayesinde vatandaşlarımızın yanında olacağımızdan kimsenin şüphe etmemesi gerekmektedir*”, diyerek milliyetçi kişiliğini yansıtmaktadır⁸¹. O günkü şartlar altında Türkiyeli veya Türkiyesiz Balkan ittifakını İtalya’nın istemeyeceğini belirtmekte; ancak Türklerin Balkanlarda yaşayan her millet kadar etkili olduğuna ve bu sebeple Türkiyesiz bir Balkan dünyasının tasavvur edilemez olduğuna önemle vurgu yapmaktadır⁸². Macar ve Bulgar gazeteleri başta olmak üzere bazılarının Türkiye’nin takip ettiği politikanın yanlışlığından söz ettiğini söylemektedir. Türkiye’nin Avrupa’da yaşananları yakından takip etmekte olduğunu ve olaylardan kendi menfaatine göre anlam çıkararak düşüncelerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Türkiye’nin kararını “*tehlike ile karşılaştığımızda tıpkı geçmişte yaptığımız gibi var gücümüzle mücadele ederiz. Bize Türkiye nereye gidiyor diye soranlara, istiklale, şerefe ve medeniyete diye cevap veriyoruz*”⁸³ diyerek

⁷⁹ “Büyük Buhran İçinde Vazifemiz”, *Hakikat*, 7 Ağustos 1940, S.18, s. 1

⁸⁰ “Harbin Yeni Manzarası”, *Hakikat*, 13 Eylül 1940, S.55, s.1

⁸¹ “Dobruca Türklerinin Halleri”, *Hakikat*, 25 Eylül 1940, S.67, s.1

⁸² “Balkanlılara dair Bir Tekzip Münasebetile”, *Hakikat*, 10 Birinciteşrin 1940, S.82, s.1

⁸³ “Türkiye Nereye Gidiyormuş?”, *Hakikat*, 22 Birinciteşrin 1940, S.94, s.1-2

belirtmiştir. Necip Ali Bey, savaş süresince tarafsızlığını sürdürmeye çalışan Türkiye'ye karşı yapılan ikiyüzlü politika uyguladığı suçlamalarına, uyarılara ve nasihatlere en güzel şekilde cevap vermiştir. Bu uyarı ve nasihatlerden biri Bari radyosu tarafından duyurulmuştur. Radyo, Macaristan'ın mihvere iltihakı münasebetiyle mihverin dünyayı istila ettiğini ve buna karşı hareketin dünyaya kılıç çekmek olacağını, Amerika ile mihver dışı kalan Türkiye'nin bu gerçeği göz önünde tutması gerektiğini söyleyerek ihtar ve nasihat etmektedir. Buna cevaben Türkiye'nin olayları onlar gibi demir çerçeve içinden değil, serbest fikir ve mantıkla irdelediğini ve gerçekleri gördüğünü yazmıştır. Devamında da eğer Türkiye bir muharebeye girerse dünyaya düzen vermek için değil; eskiden beri devam edegelen milli kimliğini ve ecdadının özgür ruhunu, duygularını ve maneviyatlarını yaşatmak için mücadele edecektir, diyerek düşüncelerini ifade etmiştir⁸⁴.

Özel Günlere Dair; Necip Ali Bey, Türk tarihinde 23 Temmuz gününde Meşrutiyetin ilanı ve Lozan Barış Antlaşması gibi iki önemli olayın vuku bulduğuna dikkat çekmektedir. Her iki olayın içerikleri açısından birbirinden farklı olmasıyla beraber ulaşmak istedikleri amacın bir olduğunu, meşrutiyet inkılabı olmasaydı o günkü Türk inkılabına kavuşmanın mümkün olmayacağını ifade ederek, millet ve memleketin ne demek olduğunun meşrutiyet sayesinde öğrenildiğini belirtmektedir. Meşrutiyetin, cumhuriyetle birlikte doğacak olan büyük Türk inkılabının esas unsurlarını içinde barındırmış olduğunu ifade etmiştir. Lozan antlaşmasının önemini anlamak için antlaşmanın ilk sayfasına bakılması gerektiğini söylemektedir. Antlaşma ile bu topraklara şeref ve haysiyet sahibi tam müstakil bir devlet getirildiğinin herkes tarafından bilindiğine, yeni Türkiye'nin ahlak ve cemiyet telakkisinin ilk kez Lozan'da doğduğuna vurgu yapmıştır. Lozan'ın arkasında olan büyük Türk zaferini memleketin hayır ve çıkarına kullanmanın büyük irade ve yüksek bir zekâyâ mahsus olduğunu söyleyerek bu özelliklerin Milli Şef'in kendisinde olduğunu ve zaferin onun kudretiyle kazanıldığını belirtmiştir⁸⁵.

⁸⁴ "Türk Milletinin Sınırları Her Türlü Tehdide Dayanacak Kadar Kuvvetlidir", *Hakikat*, 23 Birincikanun 1940, S.124, s.1,3

⁸⁵ "23 Temmuz", *Hakikat*, 23 Temmuz 1940, S. 5, s.1,3

26 Ağustos'tan Eylül ayına kadar geçen sürenin Türk milletinin zafer günleri olduğunu belirterek, İstiklal mücadelesinin her memleketin vatansever nesilleri üzerinde ders olacak önemli olaylarla dolu olduğunu yazmaktadır. Bu mücadele ile hep söylenen hasta adamın Türk milleti değil, Türk milletini idare eden Osmanlı saltanatı olduğunu anlaşıldığını belirtmiştir. İstiklal Savaşı ile Tanzimat'tan itibaren meşgul olunan şark-garp kavgasının son bulduğuna, bazılarının zannettiği gibi Dumlupınar'da yenik düşenin garp değil şark olduğuna vurgu yapmıştır. Söz konusu mücadelede başarıya ulaşmak için garp teknik ve kurallarının uygulandığını, garp zihniyetinin yurda sokulmasıyla milletin içinden tüm dünyanın hayretle izlediği büyük komutanların çıkmasına olanak sağlandığını belirterek batıya olan hayranlığını dile getirmiştir⁸⁶. Batıya karşı hayranlığını ve batının izlenmesi gerektiğini yazdığı diğer bazı yazılarında da dile getirmiştir. 30 Ağustos Zafer Bayramı vesilesiyle yazdığı yazıda olduğu gibi 9 Eylül ve 29 Ekim gibi önemli günlerde yazdığı yazılarında da Türk milletinin karakteri, vatanseverliği ve mücadele etme azmini önemle vurgulamıştır.

“*Dil Bayramı*” vesilesiyle yazdığı yazısında bir milleti oluşturan en önemli unsurlardan birinin dil olduğunu, geçen yüzyıldan itibaren dünyaya yayılan milliyetçilik hareketlerinin başında dilin birinci derecede etkisinin olduğunu vurgulamaktadır. Amerika'yı İngiltere'ye bağlayan en önemli unsurun İngiliz dili olduğunu; Türk dilinin de tıpkı Slav, Germen ve Anglo-Sakson dilleri gibi dünyanın büyük dilleri arasında olduğunu belirtmektedir. Yapılan çalışmalarla Türk dilinin dünyanın diğer büyük dilleri kadar zengin ve güçlü olduğunun anlaşıldığını; Türk milletinin ilmi yeteneğini ve aziz özelliklerini sağlamlaştıracak ve maddileştirecek olan Türkçenin ilmi bir zihniyetle araştırılmaya başlandığı gün nedeniyle yapılan bayrama en içten duygularla katıldığını ve kutladığını yazmaktadır⁸⁷.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ölüm yıldönümü olan 10 Kasım 1940 günü kaleme aldığı “*Atatürk'ün Ölümü*” yazısında “*Türk milleti uzun ve ihtiyar tarihinde bu kadar derin bir matem görmemiş ve bu kadar müşterek bir ıstırap duymamıştı*” diyerek Atatürk'ün ölümünün halk üzerindeki

⁸⁶ “Zafer günleri”, *Hakikat*, 29 Ağustos 1940, S. 40, s.1

⁸⁷ “Dil Bayramı”, *Hakikat*, 26 Eylül 1940, S. 68, s.1

etkisini anlatmaktadır. Yazının devamında milli mücadeleye hangi duygularla başladığını ve Atatürk'ün bu mücadele için neler yaptığını anlatarak daha yapılacak çok iş olduğunu ve Milli Şef'in Mustafa Kemal Atatürk'ün izinde çalışacağını söyleyerek yazısına son vermiştir⁸⁸.

Sonuç

Necip Ali (Küçüka) Bey, Türkiye Cumhuriyeti tarihine dair yazıları okuyan ve İstiklal Mahkemeleri ile ilgili bilgisi olan çoğu kimse tarafından, Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerinden ve halkın “*Dört Aliler*” diye nitelendirdiği kişilerden biri olarak bilinmektedir. İstiklal mahkemelerinde savcılık görevini ifa eden, milli mücadeleye inanan ve bunun için çalışmalarda bulunan, birkaç dönem Büyük Millet Meclisinde Denizli mebusu olarak çeşitli görevleri üstlenen, Atatürk ilke ve inkılaplarına sonuna kadar bağlı olan bir kişiliktir. Siyasi hayatına Cumhuriyet Halk Partisi'nde başlayan ve siyasi hayatını bu partide devam ettiren Necip Ali Bey zamanının çoğunu meclis kütüphanesinde geçiren; kadın haklarına, çocuk haklarına ve kamu hukukuna ilişkin çalışmalar yapmış olan dönemin entelektüel insanlarından birisidir. Matbuat hayatına başladığı günden itibaren yazdığı yazılarda dünya meselelerini, dış politikayı, ülke içinde yaşanan iktisadi, siyasi ve sosyal meseleleri değerlendirdiği gibi zaman zaman çözüm önerilerinde de bulunmuştur. 19 Temmuz 1940 tarihinde çıkarmaya başladığı Hakikat Gazetesinde de yazdığı yazılarda gündemi yakından takip ettiği, meseleleri irdelediği ve sorunlara çözüm önerilerinde bulunduğu görülmektedir.

Hakikat gazetesinde yazdığı yazılara bakıldığında dış politikaya dair üzerinde en fazla durduğu noktalardan biri Balkanlar olmuştur. Devam etmekte olan Dünya Savaşı karşısında Türkiye'nin ikiyüzlü politika uyguladığına dair suçlamalara, ülkenin kendisine özgü ve milli menfaatleri göz önünde bulundurarak hareket ettiğine dair cevaplar vermiştir. Yazılarında ayrıca milliyetçiliği, halkçılığı, inkılapçılığı ve devletçiliği de açıklıkla görülebilmektedir. Bu çalışmada yer alan Hakikat Gazetesinin İstanbul Üniversitesinin dijital gazete arşivinden elde edilen son sayısı 31 Aralık 1940 tarihine aittir. Asım Bezirci'nin “*Sebahattin Ali*”

⁸⁸ “Atatürk'ün Ölümü”, *Hakikat*, 10 İkcinceşrin 1940, S. 11, s.1-2

isimli eserinde verdiği bilgilere dayanılarak Hakikat Gazetesinin 10 Kasım 1941 tarihine kadar yayın hayatına devam ettiği ve sahibinin de Cemal Hakkı Selek olduğu sonucuna varılabilir. Gazetenin diğer sayılarının özel koleksiyonerlerin veya şahısların elinde olma ihtimali oldukça yüksektir. Necip Ali Bey'in ölümünün ardından onun hayatına dair yazılan yazılarda ölümüne kadar gazete işleri ile uğraştığı ve bu yüzden çok yorulduğu da söylenmektedir. Gazetenin diğer sayıları ortaya çıktığında ne kadar süre ile yayımlandığı kesinleşecektir.

Necip Ali Bey'in Makaleler İndeksi

- 19 Temmuz 1940, S.1, s.1,3, "Biz Niçin Böyleyiz?"
- 20 Temmuz 1940, S.2, s.1,3, "Sulh Olacak mı?"
- 21 Temmuz 1940, S.3, s.1, "Müsyö Roosevelt'in Namzetliği"
- 22 Temmuz 1940, S.4, s.1, "Führer'in Nutku"
- 23 Temmuz 1940, S.5, s. 1,3, "23 Temmuz"
- 24 Temmuz 1940, S.6, s.1, "Führer'in Nutku Etrafında"
- 25 Temmuz 1940, S.7, s.1, "Lord Halifaks'ı Dinlerken"
- 26 Temmuz 1940, S.8, s. 1, "Amerika'daki Hareketler"
- 27 Temmuz 1940, S.9, s.1,3, "İdarede Faydalı Bir Adım"
- 28 Temmuz 1940, S.10, s.1,3, "Nüfus Davamız"
- 29 Temmuz 1940, S.11, s.1,3, "Umumi Vaziyete Bir Bakış"
- 30 Temmuz 1940, S.12, s.1-2, "Balkanlarda Siyasi Faaliyet"
- 2 Ağustos 1940, S.13, s.1-2, "Politikamız Kendimize Hastır"
- 3 Ağustos 1940, S. 14, s.1, "Molotofun Nutku"
- 4 Ağustos 1940, S.15, s.1, "Avrupda Açlık"
- 5 Ağustos 1940, S.16, s.1, "İngiltere'ye Hücumdan Vazgeçtiler mi?"
- 6 Ağustos 1940, S.17, s.1-2, "Balkanlar ve Bulgarlar"
- 7 Ağustos 1940, S.18, s.1, "Büyük Buhran İçinde Vazifemiz",
- 8 Ağustos 1940, S.19, s.1-2, "Köyde Sanayi"
- 9 Ağustos 1940, S.20, s.1, "Uzak Şarktaki Hareketler"
- 10 Ağustos 1940, S.21, s.1, "Gene Balkanlar"
- 11 Ağustos 1940, S.22, s.1, "Bulgar ve Rumen Müzakereleri"
- 14 Ağustos 1940, S.25, s.1, "Ticaret Vekilimizin Beyanatu Münasebetiyle"
- 16 Ağustos 1940, S.27, s.1-2, "Yunanistan ve İtalya"
- 17 Ağustos 1940, S.28, s.1, "Milli Şefin Seyahati"
- 19 Ağustos 1940, S.30, s.1-2, "Propagandanın Kuvveti"
- 23 Ağustos 1940, S.34, s.1-2, "Romanya Konuşmaları"
- 27 Ağustos 1940, S.38, s.1, "Türkiye'de Toprak Meselesi"
- 29 Ağustos 1940, S.40, s.1, "Zafer Günleri"
- 31 Ağustos 1940, S.42, s.1,3, "Necip Ali Bey'in Parti Namına Söylediği Nutuk"
- 4 Eylül 1940, S. 46, s.1, "Planlı Çalışma"
- 5 Eylül 1940, S. 47, s. 1, "Bulgar Matbuatı ve Biz"
- 7 Eylül 1940, S.49, s.1, "Rumanyadaki Yeni Hadiseler"
- 8 Eylül 1940, S. 50, s.1, "Fransada Kabine Buhranı"

- 9 Eylül 1940, S.51, s.1-2, *“Dokuz Eylül”*
- 10 Eylül 1940, S. 52, s.1, *“İtalya ve Suriye”*
- 11 Eylül 1940, S.53, s.1-2, *“Ahlaksızlıkla Mücadele”*
- 12 Eylül 1940, S.54, s.1-2, *“Suriye Meselesi Karşısında Araplar”*
- 13 Eylül 1940, S.55, s.1, *“Harbin Yeni Manzarası”*
- 14 Eylül 1940, S.56, s.1-2, *“Çörçil’in Nutku”*
- 15 Eylül 1940, S. 57, s.1, *“Son Günlerin Siyasi Faaliyetleri”*
- 16 Eylül 1940, S.58, s.1-2, *“Memleket Derdleri”*
- 18 Eylül 1940, S.60, s.1-2, *“İtalyan Taarruzu Karşısında Mısır’ın Vaziyeti”*
- 19 Eylül 1940, S.61, s.1, *“Demokrasinin İmtihanı”*
- 20 Eylül 1940, S. 62, s.1-2, *“Hâlâ Anlaşılamayan Bir Hakikat”*
- 21 Eylül 1940, S. 63, s.1, *“Bulgar Zihniyeti”*
- 22 Eylül 1940, S.64, s.1, *“Harbin Yeni Safhalarına Doğru”*
- 23 Eylül 1940, S.65, s.1, *“İstinaf Mahkemelerinin İhyası”*
- 25 Eylül 1940, S.67, s.1, *“Dobruca Türklerinin Halleri”*
- 26 Eylül 1940, S.68, s.1, *“Dil Bayramı”*
- 27 Eylül 1940, S.69, s.1, *“İdare Rejiminin Verimi”*
- 28 Eylül 1940, S.70, s.1, *“Vatan Mefhumunun Manası”*
- 29 Eylül 1940, S. 71, s.1-2, *“Roma Görüşmelerinden Sonra”*
- 30 Eylül 1940, S. 72, s.1, *“Üçlü İttifaktan Sonra”*
- 1 Birinciteşrin (Ekim) 1940, S.73, s1, *“Mihver Devletleri ve İspanya”*
- 4 Birinciteşrin 1940, S.76, s.1, *“Japonya ve Şarkta Yeni Nizam”*
- 7 Birinciteşrin 1940, S.79, s.1-2, *“Trakya’dan İntibalar”*
- 9 Birinciteşrin 1940, S.81,s.1, *“Rumanya Vaziyeti”*
- 10 Birinciteşrin 1940, S.82, s.1, *“Balkanlılara Dair Bir Tekzip Münasebetile”*
- 11 Birinciteşrin 1940, S.83, s.1, *“Rumyanın İşgali karşısında Yeni Vaziyet”*
- 12 Birinciteşrin 1940, S.84, s.1-2, *“Üniversitemiz ve Ecnebi Profesörler”*
- 13 Birinciteşrin 1940, S. 85, s.1, *“Balkanlarda Yeni Vaziyet”*
- 14 Birinciteşrin 1940, S.86, s.1-2, *“Harbin Yeni İnkişaf Safhaları”*
- 16 Birinciteşrin 1940, S.88, s.1, *“Demokrasiler ve Sovyetler”*
- 17 Birinciteşrin 1940, S.89, s.1, *“Anadolunun Sevinci”*
- 18 Birinciteşrin 1940, S.90, s.1, *“Yugoslavya Başvekilinin Nutku Etrafında”*

- 20 Birinciteşrin 1940, S. 92, s.2, "Yunanistanın Jesti"
 21 Birinciteşrin 1940, S. 93, s.1, "Nüfus Sayımı Dolayısıyla"
 22 Birinciteşrin 1940, S. 94, s.1-2, "Türkiye Nereye Gidiyormuş"
 29 Birinciteşrin 1940, S. 101, s.1, "Cumhuriyetin On Yedinci Yıldönümü"
 31 Birinciteşrin 1940, S. 103, s.1, "Bulgar Kralının Nutku"
 3 İkinciteşrin (Kasım) 1940, S. 104, s.1, "Mili Şefimizin Nutku"
 4 İkinciteşrin 1940, S. 105, s.1-2, "Hakkın Tecellileri"
 5 İkinciteşrin 1940, S. 106, s. 1, "Şimdi Bir Sulh Olabilir mi?"
 6 İkinciteşrin 1940, S. 107, s.1, "Ruzvelt Tekrar Seçildi"
 7 İkinciteşrin 1940, S. 108, s.1, "Lord Halifaks'ın Nutku Münasebetile"
 10 İkinciteşrin 1940, S. 111, s.1-2, "Atatürk'ün Ölümü"
 11 İkinciteşrin 1940, S. 112, s.1, "İhtikârla Mücadele"
 12 İkinciteşrin 1940, S.113, s.1-2, "İnönü"
 13 İkinciteşrin 1940, S.114, s.1, "Molotof'un Berlin Seyahati"
 14 İkinciteşrin 1940, S.115, s.1, "İtalyan Denizlerinde İngiliz Zaferi"
 16 İkinciteşrin 1940, S.117, s.1,3, "Mısır Parlamentosunun Açılışı Münasebetile"
 17 İkinciteşrin 1940, S.118, s.1,3, "Hayat Pahallığı Karşısında Vatandaşın Ve Hükümetin Vazifesi"
 18 İkinciteşrin 1940, S.119, s.1,3, "Fransa da Bazı Hareketler"
 19 İkinciteşrin 1940, S.120, s.1-3, "İtalyan Ve Yunan Harbi Karşısında Yugoslavya"
 21 İkinciteşrin 1940, S.122, s.1,3, "Kral Boris'in Seyahati Etrafında"
 22 İkinciteşrin 1940, S.123, s.1,3, "Macarların Mihvere İltihakı"
 23 İkinciteşrin 1940, S.124, s.1,3, "Türk Milletinin Sinirleri Her Türlü Tehdide Dayanacak Kadar Kuvvetlidir"
 24 İkinciteşrin 1940, S.125, s.1,3, "Hepimize Düşen Vazife"
 25 İkinciteşrin 1940, S.126, s.1,3, "Vaziyet Aydınlanıyor"
 26 İkinciteşrin 1940, S.127, s.1-2, "Gene Balkanlar Etrafında"
 27 İkinciteşrin 1940, S.128, s.1,3 "Almanya Acaba İtalya'ya Yardım Edecek Mi?"
 28 İkinciteşrin 1940, S.129, s.1,3 "Yeni Ticaret Vekilinin İşe Başlaması Münasebetile"
 29 İkinciteşrin 1940, S. 130, s.1, "Bulgaristan'da Cereyan Eden Haller"
 30 İkinciteşrin 1940, S. 131, s.1, "Balkan Anlaşmasının İstikbali"

- 1 Birincikânun (Aralık) 1940, S. 132, s.1,3, “Siyasi Ufuklar Her Gün Biraz Daha Açılıyor”
- 2 Birincikânun 1940, S. 133, s.1,3, “Laval Berlin’e Gidiyor”
- 3 Birincikânun 1940, S.134, 1, “Uzak Şarktaki Yeni Hadiseler”
- 4 Birincikânun 1940, S.135, s.1,3, “Yugoslav Milli Birliği ve Prens Pol’ün Nutku”
- 5 Birincikânun 1940, S. 136, s. 1,3, “Türkiye-Bulgaristan”
- 6 Birincikânun 1940, S. 137, s.1,3, “İnönü’nün Türk Gençliğine Hitabı”
- 7 Birincikânun 1940, S. 138, s. 1, “Çok Yerinde Alınmış Bir Tedbir”
- 8 Birincikânun 1940, S. 139, s. 1,3, “Balkanlarda Sulh”
- 18 Birincikânun 1940, S.149, s. 1, “Bulgar Kralının Nutku Ve Yeni Nizam”
- 19 Birincikânun 1940, S.150, s. 1, “İtalya İle Münferid Sulh Olur Mu?”
- 20 Birincikânun 1940, S.151, s. 1,3, “Fransa da Geçen Şeyler”
- 21 Birincikânun 1940, S.152, s. 1, “Namık Kemal in 100 üncü Yıl Dönümü Münasebetile”
- 22 Birincikânun 1940, S.153, s. 1, “Yeni Alınan Bazı Kararlar Dolayısıyla”
- 24 Birincikânun 1940, S.155, s. 1, “Son Vaziyet Karşısında”
- 25 Birincikânun 1940, S.156, s. 1, “Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi”

EKLER

Ek: 1. 19 Temmuz 1940, S.1, s.1.

Biz Niçin Böyleyiz?

Yazarı: Necip Ali KÜÇÜKA

Bütün dünyada bir savaşın vücutu görünür, aynı zamanda aynı yolda yürümeye başlayan Alman zaferi, her yerde ve bilhassa Avrupa'da büyük test ve sınav testleri vücutu getirdiği halde Türkiye haritası içinde yapıyor insanlarda yeni bir hareket meydana getirmiş ve bu hareketin bazı memleketlerde hayretle karşılanıyor; bunu gören hakikaten anlıyor. Hakikaten Fransa mağlub olduktan, ve bütün Avrupa Nazi ve Faşist rejimine boyun eğdikten sonra, yeni bir savaşın vücutu karp Türkiye'ye yine büyük bir etkiledi, yine eski kazaatları içinde, hükümetin akımları uyandı ve çok cisim tahrik edildi, merak verici bir hükümet. Türkiye, başkalarını birarada tutmuş görünür bu hareket taraftarı, Avrupadaki imhikamın delişini takide edememelerinden veyahut da totaliter taraftarın Avrupaya varlığını arın eden yeni almanın güçlük ve şiddetini bilmemelerinden beri gümüş bir şey değişti; şüphesiz akıldır.

Bu her türlü şartları, aynı zamanda ve memleketi bütün teferuatla düşünerek kavrayan bulunduktan sonra, ki başkaları vücutlarını tayin etmiş buluyoruz. Bizim için ve diğer politikamız, sadece içinde yaşadığımız hal ve şartların izni değildir. Herkesi merak edenler, prensiplerimizin hükümeti, en ziyade, bütün millî hayatımızda, millî vicdanımızda derinliklerde aramalıdır.

Biz Niçin Böyleyiz?

(1899 tarihli 1. sayı - yazıda)

Bütün ve evraksız dünya büyük test ve sınav testleri vücutu getirmiş ve bilhassa Avrupa'da büyük test ve sınav testleri vücutu getirdiği halde Türkiye haritası içinde yapıyor insanlarda yeni bir hareket meydana getirmiş ve bu hareketin bazı memleketlerde hayretle karşılanıyor; bunu gören hakikaten anlıyor. Hakikaten Fransa mağlub olduktan, ve bütün Avrupa Nazi ve Faşist rejimine boyun eğdikten sonra, yeni bir savaşın vücutu karp Türkiye'ye yine büyük bir etkiledi, yine eski kazaatları içinde, hükümetin akımları uyandı ve çok cisim tahrik edildi, merak verici bir hükümet. Türkiye, başkalarını birarada tutmuş görünür bu hareket taraftarı, Avrupadaki imhikamın delişini takide edememelerinden veyahut da totaliter taraftarın Avrupaya varlığını arın eden yeni almanın güçlük ve şiddetini bilmemelerinden beri gümüş bir şey değişti; şüphesiz akıldır.

Bu her türlü şartları, aynı zamanda ve memleketi bütün teferuatla düşünerek kavrayan bulunduktan sonra, ki başkaları vücutlarını tayin etmiş buluyoruz. Bizim için ve diğer politikamız, sadece içinde yaşadığımız hal ve şartların izni değildir. Herkesi merak edenler, prensiplerimizin hükümeti, en ziyade, bütün millî hayatımızda, millî vicdanımızda, millî vicdanımızda derinliklerde aramalıdır.

Ek-2. 16 Birinciteşrin 1940, S.88, s.1

**Demokrasiler
Ve Sovyetler**

Beşnellimel meseleler hangi zevayadan tetkik edilirse edilin, milletler arası münasebetlerinde haklı olan esas, menfaattir. Bu gün, dün de olduğu gibi.

Milletlerin birbirleriyle anlaşmaları ve bir manzuma teşkil etmeleri hep bu esasa bağlıdır.

Yeni nizam kurmak isteyen - in arasında geçici bir menfaat mevcut bulunduğu halde demokrasiler arasında da, maddeî ve manevî sahada ve en sınımlı manasile bir menfaat birliği mevcuttur. İşte bu bağdır ki milletlerin mukadderatını belirler ve en çetin davaları hal etmek için birlikte kan dömeğe kadar sevkeder. Dünya, nakimden daha sınımlı bir cihan haline doğru süratle giderken acaba Sovyetlerin bu manzara karşısında vaziyetleri ne olacaktır? diye herkesin sorduğu bir sual vardır. Sovyetlerle müver devletleri harbin arifesinde, bir ademi tecavüz misakı imzalamakla dünya siyaset alanında em - salı az görülen bir sürpriz yapmışlardır. Sovyetler, M. Molotof'un büyük ve meşhur nutkunda gayet vâzih bir şekilde tebaîye ettirdiği gibi, dünya milletleriyle iyi münasebetler tesis ederek beynelmül davaları kapsılıklı paktlarla temin etmek sistemini ihtiyar etmiş bulunduğundan kendilerinin Almanlarla anlaşmalarını dahi bu menada almak ve anlamak mecburiyetindedir. Fakat kanaati - size göre, dün nasıl, bilhassa merkezî ve cenubi Avrupada bir Çermen - Slav rekabeti mevcut oluyorsa, bu gün dahi goce aynı kavta üstünde ve hatta daha geniş bir sahada Nazi - Sovyet menfaatlerinin tam bir tezad halinde bulunması üttize eder. Üçü - lü pakt, Sovyetlerin emniyetlerini tahvil eden bir vasıta değildir.

... eden bir vasıta değildir. Sovyet gazetelerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, üçlü paktın imza edilmeden önce Sovyetlere malumat verilmiş ve siphe - sı bir çok teminat da gösterilmiştir. Fakat mühver hukuk iddialarına göre, bu gibi skid - lerde daima bir tarafı sıyrlanmakta olduğundan zamanı gelince derhal boşamak - onların bir çok de - tilerle sabit olduğu - veçhile - mekadofur. Yeni nizam kurmak isteyenlerin Avrupa ve Asyanın istatuna malik olan Sovyetlerle de anlaşmaları icab ederdi. Val - hasıl yeni nizam, demokrasilere olduğu kadar Sovyetlere de müvazic bir harekettir.

Bu bakımdan yeni nizamla - ra prensip ve teâkki itibarın Sovyetlerle bir düşünümüneğini sıyırabiliriz. Şimdiye kadar, bi - çim demokrasilerin Sovyetler karşısında iyi niyet hareketleri yapılmamış da kötü hareket - leri de görülmüş değildir.

Çünkü bunlar her milletin iç istatına hüsnat etmek, her milletin serbest inkişafına riayet etmemek ve beynelmül doğacak bütün davaları sulh yoldu hal - te bir iddiasında bulundukları - men geleneği ihtimal dahilinde de - dirdir. Hatta sulha olan pek az istatın da gücünü gösterir. Şu - kime müver dışında bulunan bütün dünya milletlerinin men - faatları da bunlarla bir olmak üzere gürdür. Sovyetlerin son Ri - çin simaliye kadar gayet mani - ce bir sınımlı gücüne göre de, - lerinde sınımları siyasetinde - lük tarafından gösterilen tiza - zıdır. Amerikalilerin evveler - de imzalandığı yeni mü've de - reketinde olan mahkemeleri - ke 100 milyon tonluk sarmç ge - reklerini Sovyetler tarafından - nite edilerek kullanmasına - lıdır. Fakat edilmeğe değer - kadimler olarak nazara alınma - ktır.

İngiltere ve Amerikada Sov - yetlere karşı gösterilen bu cemi - tate hareketlerinden daha e - ten salin besit çok erkendir.

Necip Ali KÜÇÜK A

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.10.0.0, 6.31.26, Dosya ek:6

BCA, 30.10.0.0, 6.37.14, Dosya ek:6

BCA, 30.10.0.0, 6.37.15, Dosya ek:6

BCA, 272.0.0.12, 54.135.1

BCA, 490.1.0.0, 201.796.5

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 2, c. V., (11.02. 1924)

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 2, c. XXXIII., (18.06.1927)

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 3, c. X., (4.4.1929)

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem 4, c.XXV., (6.12.1934)

Sürelî Yayınlar

Adliye Ceridesi

Cumhuriyet Gazetesi

Hakikat Gazetesi

Resmî Gazete

Tan Gazetesi

Ulus Gazetesi

Vatan Gazetesi

Kitap ve Makaleler

Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2018
Aydoğan, Bedri, "Sebahattin Ali'nin Yaşamı ve Yapıtlarına Genel Bir Bakış",
Ed: Nurettin Demir - Faruk Yıldırım, *Mehmet Özmen Armağanı*, Adana, 2014,
s.75

Bezirci, Asım, *Sebahattin Ali*, 2. Basım, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2007

Bursalı, Osman Safa, "Şol Yel Esip Geçmiş Gibi: Türk Hukuk Düzeninde Köy
Enstitüleri", *Köy Enstitüleri Felsefesini Geleceğe Taşımak*, Editörler: Mehmet
Şahin, Mustafa Aydın Başar, Yayınevi Rating Academy, Çanakkale, 2019

Can, Muhammet-Esengül Sağlam Can, "Kürk Mantolu Madonna'nın
Yükselişi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: Aralık 84, 2018, s.
464-477

Erdal, İbrahim, "Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus
Politikası (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Atatürk Yolu Dergisi*, S 48, 2011, s. 779-791

İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Yeni Baskıyı Hazırlayan:
Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yayınları, 8. Baskı., İstanbul, 2009

İnan, Süleyman, *Atatürk Döneminin Entelektüel Bir Politikacısı Necip Ali Küçüka*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013

İnan, Süleyman, "Denizli Halkevi Dergisi: İnanç (1937-1946)", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 15, S.15, 2004, s.83-87

İnan, Süleyman, "Denizli'deki Halkevleri ve Faaliyetleri (1932-1951)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 25-26, 2000 s. 135-157

İstiklal Mahkemeleri, TBMM Başkanlığı İdari Teşkilatı Adına Yayımlayan Dr. İrfan Neziroğlu, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları, C.I, Ankara, 2015

Kodal, Tahir, "Milli Mücadelede Denizli ve Önemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S.42, 1998, s.1021-1043

Korkmaz, Ramazan, "Sebahattin Ali-İnsan ve Eser", Yayımlanmamış D. Tezi, *Fırat Üniversitesi SBE*, Elazığ, 1991

Özdemir, Nuray, "Türk Kadınına Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkı Tanınması Üzerine Yapılan Kutlamalar", *Journal of History Studies*, Volume 6 Issue 5, September 2014, p. 177-191

Sertel, Savaş-Şahin Yedek, "İttihat Ve Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı Ve Faaliyetler", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 8, Sayı XXIV, 2015, s. 377-403

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi, Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2013

Turan, Murat, "Türkiye'de Kemalist Basının Gelişim Aşamaları Ve Birinci Basın Kongresi (1935)", *Belgi Dergisi*, S.20, 2020, s.2511-2535

Turgut, Hulusi, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, 23. Baskı, İstanbul, 2020

Uzun, M. İsmet, "Ali Kemal (1867-1922)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. II., İstanbul, 1989, s.405-408.

Extended Abstract

Necip Ali (Küçüka) Bey is generally known as a legist because he is the prosecutor of the Ankara Independence Courts. Although it is stated in the studies about him that he published the Hakikat Newspaper, it has been mentioned that no issue of the newspaper could be reached. One of the 55 newspapers published between 1928-1942 in the newspaper archive of Istanbul University, which was opened within the scope of the *Project of Viewing History from the Newspaper* in 2020, was reached. Thanks to this project, we had the opportunity to examine all the issues of the Newspaper, which started its publication life on July 19, 1940, until the date of the 31st BirinciKânun (December) 1940. In the study, first of all, Necip Ali Bey's life was explained, then the general frame of the newspaper Hakikat was drawn and the topics that he frequently discussed in his articles published in the newspaper were explained under the titles. By trying to evaluate the articles published in the newspaper objectively, his perspective and thoughts towards the developments were seen. The main source used in the study was the Hakikat Newspaper. While creating the text of the article, the Turkish Grand National Assembly Minutes Document, the Presidency Republic Archive, Adliye Journal, Süleyman İnan's book named Necip Ali Küçüka an Intellectual Politician of the Atatürk Era published in 2013, various research works and newspaper news were used as sources.

The full name of Necip Ali Bey, who was born in Denizli in 1892, is Ahmet Necip Küçüka. His mother is Fatma Huriye Hanım, and his father is Ali Bey from Küçük Ağa Zades, who is busy with the timber business. Together with his brother Ferit, they used their father's name, Ali, as a middle name, and they took the surname Küçüka after the surname law entered into effect in 1934. After graduating from Denizli High School, which is the only high school in Denizli, in 1909, he entered Istanbul Faculty of Law. When he was in his last year of law school, he left his education due to the war and took charge in the First Caucasian Corps. He attended the Sivas Congress as the youngest member and worked actively during the national struggle. He is one of those who say that the congress should not be based on any party and that the aim should only be to save the Turkish homeland. He entered the parliament as a Denizli deputy and held various positions there for five terms. During the five

terms that he was a member of parliament, he actively participated in the work of the parliament, especially in legal matters, and made opinions and suggestions. He expressed his views in the studies carried out in connection with preparation the law of culling of harmful animals, the civil procedure code and the criminal procedure code.

Due to the Sheikh Said revolt that started in February 1925, the Law of Takrir-i Sükûn was enacted within the scope of the measures taken by the government of the period. Based on this law, the first Independence Courts, which were abolished after the War of Independence, were re-established in Istanbul and Ankara. Ali (Çetinkaya) Bey as the President of the Ankara Independence Court, Mustafa Necati as the Prosecutor; Kılıç Ali, Ali Zırh and Reşit Galip were appointed as members. However, due to the excuse presented by Mustafa Necati, Necip Ali Bey was chosen instead. Since four of the members of the court were named Ali, the Ankara Independence Court was also called the "*Court of Four Alis*" among the people. The Ankara Independence Court, which has the feature of a traveling court, has held trials in different parts of the country such as İzmir, Sivas and Maraş. Among the most well-known cases of the court are the Sheikh Said Rebellion, the Hüseyin Cahit Yalçın case, the Communism Propagandaists case, the closure of the Progressive Republican Party, the İzmir Assassination and the Unionists' case. Necip Ali Bey asked to speak during the İzmir trials and stated that the case had two dimensions according to the available evidence. He stated that the first was the assassination of the President, and the second was the "Black Gang" case involving former Unionist leaders who wanted the government to be overthrown and acted for it, and demanded that the case should be heard in Ankara. This request was accepted by the court board and the case was divided into two as the İzmir Assassination and the Unionists case. He also highlighted Kara Kemal as the biggest perpetrator in the assassination of Atatürk.

As a member of the General Administration Committee of the Republican People's Party, Necip Ali Bey, at the head of the Office of the People's Houses, made important contributions to the cultural studies of the People's Houses during the establishment and expansion period. He stated that he considered the opening of the People's Houses as a

national revolution movement, like the proclamation of the Republic and the Lausanne victory. In addition to his articles in *Ülkü* and *İnanç* journals published by People's Houses, he has political and social articles and legal studies published in various newspapers and journals. He attended the First Press Congress held on 25-27 May 1935 on behalf of the Republican People's Party and made an important speech on the importance of the Turkish press to act together with the revolutions. He also took into account the principles that he emphasized in this speech in his writings until his death. It should be noted that he wrote three books in 1931 Women's Law, 1936 Children's Law, and 1937 Universal Public Law. Necip Ali Bey described the Institutes as a development that will increase the number of primary school graduates in the country to the expected level in his article he wrote in *Ulus* Newspaper on April 19, 1940, after the adoption of the Law No. 3803 on Village Institutes, dated April 22, 1940. Necip Ali Bey, who wrote articles for *Vatan* and *Cumhuriyet* newspapers as well as *Ulus* newspaper, started to publish the *Hakikat* Newspaper on 19 July 1940 as its leader writer and concessionaire.

Cemal Hakkı Selek is the executive editor and the editor-in-chief of the newspaper, which started to be published on 19 July. All issues of the newspaper published from the date of its first publication to 31 December 1940 are available. There are various information that the newspaper was published after 31 December. Among them are the doctoral thesis named "Sebahattin Ali-Human and Artwork" and the work named *Madonna in a Fur Coat*. According to the information given in these sources, the novel *Madonna in a Fur Coat* was published under the name of "The Big Story" in the newspaper *Hakikat* between 18 December 1940 and 8 February 1941. It is also stated that the newspaper was not published on January 14-15, 1941 for an unknown reason, since 8-10 January 1941 was a holiday. Necip Ali Bey, who has many articles and writings in newspapers and journals such as *Ulus* Newspaper, *Ülkü* Journal and *Adliye Ceridesi*, wrote editorial articles about the agenda almost every day on the first page of the Newspaper. In the 110 issue of the newspaper we examined; The course of the 2nd World War, the speeches of the presidents of the countries, the economic situation and the policies applied in the economy, the population and population policy, Turkey's view of the war and the

politics it implemented, Republic Day, August 30 Victory Day and Mustafa Kemal Atatürk's death anniversary it is possible to see his thoughts on the relationship in these articles. Necip Ali Bey did not write for the newspaper for 12 days in August, 6 days in September, 14 days in October, 3 days in November and 17 days in December. There is no information about why he did not write in the newspaper. However, on December 30, 1940, he wrote a letter of thanks to those who sent him condolence messages for his father's death. This shows that the fact that he did not write in December may be related to his father's condition.

When we look at the articles in the newspaper, which is published in the form of four pages every day, it is seen that there are news about current events in Europe and the world, news about the countries involved in the war, economic, social and political developments, domestic politics and the reflections of the war on the country's economy. It is understood that the news and articles in the newspaper were written in a style that was generally supportive of the administration and policies of the current period, and in some cases, critical. In addition, sports, women, children, novels, stories, anecdotes; puzzles, job advertisements, advertisements of public institutions, sections on legal and current social events, various drug, bank and cinema advertisements are also included. In the first issue of the newspaper, Necip Ali Bey's "Why Are We Like This?" an article has been published. In the article in the first column on the first page, it is mentioned how the right decision was taken by staying out of the war that has affected the whole world and will continue its effect for many years. At the same time, it is written that the aim of the Turkish state is to examine the situation and direct the policy in this way according to its own national interests, not the interests of any state. Necip Ali Bey states that one of the important issues to be emphasized is the population issue, that the Republican regime attaches importance to this issue and that he has established a mandate to deal with resettlement and immigration matters for this purpose. However, he also states that the government does not deal with this issue as a whole and puts these studies in the background. His first article in which he explained his views on the Balkans was published on 30 July. During the period of publication of the newspaper, he continued to write his views

and thoughts on the Balkans in many issues. The most important thought of the Balkan intelligence is the idea of Balkan Union; however, he emphasized that this idea was not yet mature in the national consciousness of some Balkan nations. He stated that some Balkan nations care more about daily politics and act to expand their borders to the detriment of their neighbors.

In his article he wrote on the occasion of "Language Day", he emphasized that language is one of the most important elements that make up a nation, and that language has a primary influence on the nationalist movements that have spread to the world since the last century. The most important element connecting America to England is the English language; He stated that the Turkish language is among the major languages of the world, just like the Slavic, Germanic and Anglo-Saxon languages. He states that with the studies carried out, it is understood that the Turkish language is as rich and powerful as the other major languages of the world. He writes that he sincerely celebrates the holiday held on the occasion of the day when Turkish language, which will strengthen and materialize the scientific talent and saintly characteristics of the Turkish nation, began to be researched with a scientific mentality. In his article titled "Atatürk's Death", which he wrote on November 10, 1940, the anniversary of Mustafa Kemal Atatürk's death, he said, "The Turkish nation has never seen such deep mourning in its long and old history, and it has never felt such a common anguish." described its effect. In the continuation of the article, he ended his article by explaining the feelings of starting the national struggle and what Atatürk did for this struggle, saying that there is still a lot of work to be done and that the National Chief will work in the footsteps of Mustafa Kemal Atatürk.

Necip Ali (Küçüka) Bey is known by most people who read the articles on the history of the Republic of Turkey and have knowledge of the Independence Courts, as a member of the Ankara Independence Court and as one of the people whom the public describes as the "Four Alis". He is a person who fulfills the duty of prosecutor in the independence courts, believes in the national struggle and works for it, has assume various duties as a Denizli deputy in the Grand National Assembly for several terms, and is fully committed to Atatürk's

principles and reforms. Necip Ali Bey, who started his political life in the Republican People's Party and continued his political life in this party, spent most of his time in the parliamentary library; he is one of the intellectual people of the period who has worked on women's rights, children's rights and public law. In the articles he wrote since the day he started his press life, he evaluated world issues, foreign policy, economic, political and social issues in the country, as well as offered solutions from time to time. It is seen that he followed the agenda closely, examined the issues and suggested solutions to the problems in the articles he wrote in the Hakikat Newspaper, which he started to publish on July 19, 1940.

The article written by Refik İnce, a close friend of Denizli deputy Necip Ali Bey, who passed away on 28.09. 1941, is included in the Adliye Journal. Refik İnce stated that after his words of praise, he started working to write the Sivas Congress before he died, and that he became the head of the newspaper Hakikat; but he stated that this work tired him. Looking at the articles he wrote in the newspaper Hakikat, one of the points he focused on most about foreign policy was the Balkans. He responded to the accusations that Turkey had implemented a hypocritical policy in the face of the ongoing World War, that the country was acting by taking into account its own national interests. Nationalism, populism, revolutionism and statism can also be clearly seen in his writings. The last issue of the Newspaper, which is included in this study, reached from the digital newspaper archive of Istanbul University, belongs to December 31, 1940. Based on the information given by Asim Bezirci in his book titled "Sebahattin Ali", it can be concluded that the Newspaper continued its publication life until November 10, 1941 and its owner was Cemal Hakkı Selek. It is quite possible that other issues of the newspaper are in the hands of private collectors or individuals. In the articles written about Necip Ali Bey's life, after his death, it is also said that he was busy with newspaper works until his death and that's why he was very tired. When the other issues of the newspaper appear, it will be finalized for how long it was published. All the issues published between 19 July 1940 and 31 December 1940 of the Hakikat Newspaper, which was used as the main source in the study, were examined and all the articles by Necip Ali Bey were read and evaluated. While creating the text of the article, the

Turkish Grand National Assembly Minutes Document, the Presidency Republic Archive, Adliye Journal, Süleyman İnan's book named Necip Ali Küçüka, an Intellectual Politician of the Atatürk Era published in 2013, various research works and newspaper news were used as sources.

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye'nin İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun Kadın ve Çocuklarla İlgili Faaliyetleri

Dilara Uslu*

(ORCID: 0000-0001-5623-0794)

Makale Gönderim Tarihi
15.08.2022

Makale Kabul Tarihi
25.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Uslu, D., "Türkiye'nin İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun Kadın ve Çocuklarla İlgili Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1064-1089.

APA: Uslu, D. (2022). Türkiye'nin İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun Kadın ve Çocuklarla İlgili Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1064-1089.

Öz

İlkleri gerçekleştiren kadınlar, aynı zamanda kendilerinden sonra gelecek olanlar için bir umut ışığıdır adeta. Türk kadınlarına farklı alanlarda öncülük etmiş Süreyya Ağaoğlu'nun oldukça verimli ve her anı dolu dolu geçmiş olan hayatını incelediğimizde de bu umut ışığı olma özelliğinin çok önemli örneklerini görmekteyiz. Bu çalışmada Türkiye'nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun hayatını, Türk kadınına öncülük ettiği yönleri bakımından ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Süreyya Ağaoğlu, Türk kadını, Ağaoğlu ailesi

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, dilara.uslu@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

The Activities of Turkey's First Female Lawyer Süreyya Ağaoğlu Relating to Women and Children

Abstract

Women who break new ground are also a beacon of hope for those who will come after them. When we examine the life of Süreyya Ağaoğlu, who has pioneered Turkish women in different fields, which has been very productive and filled with every moment, we see very important examples of this feature of being a beacon of hope. In this study, it will be tried to deal with the life of our first female lawyer, Süreyya Ağaoğlu, in terms of the aspects that lead Turkish women.

Keywords: Süreyya Ağaoğlu, Turkish woman, Ağaoğlu family

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Türk milletinin topyekün verdiği mücadele ile kazandığı Milli Mücadele sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kalkınmayı ve gelişmeyi de Atatürk'ün dediği gibi ancak her iki cinsin ilerlemesi ile tam manasıyla gerçekleştirebilirdi. Bunu sağlamanın yolu da eğitim almış insan sayısının artmasına bağlıydı. Bilhassa kadınların eğitim seviyesinin artmasının, bir milletin kalkınmasında çok önemli adımların atılmasına etkisi büyüktür. Bu bakış açısıyla düşündüğümüzde kadınlara öncülük eden kadınlar, aslında sadece yaşadıkları döneme değil çağlar ötesine de etki etmiş olurlar. Bu çalışmada bahsedeceğimiz Süreyya Ağaoğlu da kendisinden sonraki nesillere yol açmış Türk kadınlarından biridir. Farklı konularda öncü rol oynayan Süreyya Ağaoğlu, sadece yaşadığı dönemin değil bugün avukat olan tüm kadınların yolunu açmıştır. Bu çalışmada ilk kadın avukatımız Süreyya Ağaoğlu'nun hayatının bilhassa Türk kadınına öncülük ettiği ve çocuklara yönelik yaptığı faaliyetleri ortaya koymaya çalışacağız.

Ailesi ve Eğitim Hayatı

Süreyya Ağaoğlu, 29 Temmuz 1903 tarihinde Azerbaycan'ın Şuşa kentinde dünyaya geldi. Babası, Atatürk'ün fikir ve mücadele arkadaşı düşünür, yazar, siyasetçi ve hukuk profesörü Ahmet Ağaoğlu, annesi

ise Sitare Hanım¹'dir. Beş çocuklu bir ailenin en büyük çocuğu olan Süreyya Ağaoğlu, eğitimci ve milletvekili Tezer Taşkiran'ın; mühendis ve iş adamı Abdurrahman Ağaoğlu'nun; siyasetçi, edebiyatçı, hukukçu Samet Ağaoğlu'nun ve tıp doktoru Gültekin Ağaoğlu'nun ablasıdır.

1910 yılında ailesiyle birlikte Türkiye'ye göç eden Süreyya Ağaoğlu'nun çocukluğu ve gençliği, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türk Ocağı Aydınları ve Mustafa Kemal Paşa'nın yakın dostlarından oluşan bir çevrede geçti. Süreyya hanım, henüz yedi yaşındayken arkadaşlarının ve ailesinin ne olmak istediğini sorduklarında: "Avukat olacağım." cevabını vermektedir ve büyüdüğünde hala bu isteğinin devam ettiğini gören aile büyüklerinin isteğinden vazgeçmesi konusunda tavsiyelerde bulunmasına rağmen bu isteğinden vazgeçmez.²

Süreyya Ağaoğlu'nun yetiştiği ortam, ülkenin en sıkıntılı dönemlerinin yaşandığı yıllardır. Trablusgarp Savaşı ile başlayıp Milli Mücadele'yi de içine alan süre zarfında ard arda savaşların olduğu dönemlerde yaşamış, çocukluk ve ilk gençlik yılları bu sıkıntılı süreçte geçmiştir. Cumhuriyetin ilanına kadar birçok sıkıntılı sürece tanıklık etmiştir. Süreyya Hanımın lise yılları İstanbul'un işgali dönemine denk gelmektedir. Okuduğu lise olan Bezm-i Alem Valide Sultanisi'nde merasim salonuna işgal kuvvetlerine ait bir bayrak yerleştirilmek istenir ve bunun üzerine arkadaşları ile birlikte bayrağın olduğu yere tırmanıp indirirler. Yine o dönemde işgal kuvvetlerinin komutanları okula geldiğinde İngilizce bildiğinden dolayı okulun müdiresi Madam Beamont, komutanlarla ilgilenmesi için Süreyya Hanımı görevlendirince "*Ben onlardan nefret ediyorum siz benden onlarla ilgilenmemi istiyorsunuz*" demiştir. Bunun üzerine müdire hanım "*neden bizden nefret ediyorsun?*" diye sorunca Süreyya Hanım "*burada sizin işiniz ne? Babamı Malta'ya sürdünüz, vatanımı işgal ettiniz.*

¹ Süreyya Ağaoğlu, otobiyografisi olarak değerlendirebileceğimiz kitabında babasının Karabağ beylerinden toprak sahibi Hasan Agayef'in oğlu, annesinin ise Karabağ'ın asil ailelerinden birine mensup olan Abdurrahman Veziroff'un kızı olduğunu yazmıştır. Bakınız. Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiye Beklerken*, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 5.

² Soner Alper ve Gülşah Yıldırım, "*Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Ankara Barosu'nun İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu*", Hukuk Gündemi Dergisi, Atatürk Özel Sayısı, Ankara, 2013, s. 54.

Nefretime daha başka bir sebep gerekir mi?" diyerek üzüntüsünü ve öfkesini ifade etmiştir. Süreyya Hanımın vatan ve bayrak sevgisini, gösteren, zamanı geldiğinde görev verilmesini beklemeden vatanını koruyacak bir kişiliğe sahip olduğunun açık bir delili olan bu olay, daha ilk gençlik yıllarında yaşanmıştır. Hatta İstanbul'un işgal altında olduğu günlerde Sultanahmet ve Fatih'te düzenlenen ve Halide Edib, Hamdullah Suphi gibi dönemin önemli kalemlerinin konuşmacı olduğu mitingleri izleyenler arasında o dönemde lisede okuyan Süreyya Hanım ve arkadaşları da yer almaktadır.³ Bu coşkulu mitinglerde bilhassa Halide Edib'i hayranlıkla izlediğini her fırsatta dile getirmektedir.

Liseden mezun olduktan sonra avukat olma hayalini gerçekleştirmek ve hukuk fakültesinin kapılarını kadınlara açmak için harekete geçer. Süreyya Ağaoğlu, "Bir Ömür Böyle Geçti" isimli eserinde İstanbul Darülfünun'u Hukuk Mektebi'ne (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) giriş öyküsünü şöyle anlatmaktadır:

"1921 yılı sonbaharında üç arkadaşım ile Darülfünun'un, yani Zeynep Hanım Konağı'nın merdivenlerini çıkıyorduk. Arkadaşlarımdan biri fen, diğeri de edebiyat fakültesine girmek istiyorlar, ben de hukuk fakültesini kızlara açtırmak ve hukuk tahsili yapmak istiyordum. O zaman Hukuk Fakültesi kadınlara kapalı idi: arkadaşlarım bana gülüyorlardı, muvaffak olup olamayacağım meçhuldü. Hukuk Fakültesi Reisi Selahattin Bey köşede bir masa başında oturuyor yanında Profesör Veli Bey, karşısında da Katib-i Umumi Rauf Bey oturuyorlardı. İçeriye girip:

– *"Ben Süreyya Ağaoğlu'yum. Bezm-i Alem Valide Sultanisini bu sene bitirdim. Hukuk tahsili yapmak istiyorum, beni hukuka kaydeder misiniz?" dedim. Selahattin Bey hayretle yüzüme baktı. Veli Bey her zaman aşağıya inik başını kaldırdı, ikisi de şaka edip etmediğimi anlamaya çalışıyordu sanırım. Nihayet Selahattin Bey kahkaha ile güldü:*

– *"Üç arkadaş daha bul, hemen fakülteyi açalım" dedi. Hakikaten fakülte "açmak" gerekiyordu, zira kadınlar*

³ Süreyya Ağaoğlu, a.g.e, s. 17-18.

erkekler ile beraber okuyamıyorlardı. Öğleden önce erkekler, öğleden sonra kadınlar ders görüyordu. Tabii bir tek talebe için bütün hocalar öğleden sonra ders veremezlerdi. Veli Bey başını kaldırdı:

– “Kadına daha ziyade doktorluk yakışır, o fakülteyi açtırsanız” dedi. Ben de:

– “Onu da doktor olmaya heves edenler açtırsın” cevabını verdim. Selahattin Bey:

– “Hak hukuk meselesi değil mi? Süreyya Hanım hakkını burada arıyor, muvaffak olmasını dileyelim.” dedi.⁴

Bu olayın sonrasında Süreyya Ağaoğlu odadan çıktığında başka fakültele yazılmış olan arkadaşlarını hukuk okumak konusunda ikna etmesi gerektiğini anlamıştır. Hemen yakın arkadaşı Bedia Hanıma gitmiş ve önce onu hukuk fakültesine yazılmaya ikna etmiştir. Onun ardından da diğer iki arkadaşı Melahat ve Saime hanımları ikna etmiştir. Böylece 4 kadın hukuk fakültesinin ilk öğrencileri olmuşlardır ve Süreyya Ağaoğlu da hukuk fakültesinin 1 numaraya kayıt olan öğrencisi olur. Hukuk fakültesinde Ebulüla Bey, Selahattin Bey, Tahir Taner Bey gibi dönemin en önemli hocalarından dersler alır.⁵ Bir süre sonra dört öğrenci için hocaların öğleden sonralarının alınmaması için 1. sınıfın ikinci döneminde erkek öğrencilerle birlikte okutulmalarına karar verilir. Daha Hukuk Fakültesinin son sınıfında duruşuyla güçlü Türk kadını çok iyi temsil etmektedir. Türkiye ile ilgili yazılarıyla bilinen yazar Beatrice Hill Ogilvie, Current History dergisinin 1 Ağustos 1924 tarihli nüshasındaki “The New Woman of Turkey” başlıklı yazısında Türk kadınının yavaş yavaş iş hayatında etkili olmaya başladığını ve iş yaşamında bir yer edinmek için rekabete girdiğini savunuyordu. Yazısında Süreyya Ağaoğlu ile yaptığı röportajdan çok etkilendiğini ve ondan “korkusuz ve özgüvenli” yanıtlar aldığını yazmıştır.⁶

⁴ Ağaoğlu, a.g.e., s. 22-23.

⁵ Adil Giray Çelik, Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'ta İlk Çiçek Süreyya Ağaoğlu, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2018, s. 161-162.

⁶ Yellice, Gürhan, “Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Kadını Modernleştirme Girişimleri, Türk ve Dünya Basını (1926-1934)”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, S. 24 (Bahar 2018), s. 329.

Hukuk Fakültesini 1924-1925 eğitim-öğretim yılında bitiren Süreyya Ağaoğlu'nun⁷ bu başarısı, Batı dünyası hukuk çevrelerinde de çok olumlu yankılar yaratır. Kendisine Rockefeller Foundation tarafından Paris Uluslararası Enstitüsü'nde üç aylık seminer bursu teklif edilir. Fakat bazı siyasi çekişmelerden dolayı Paris'e gidemez ve Ankara'da Adalet Bakanlığında staja başlar.1927 yılında avukatlık ruhsatını alarak Türkiye'nin ilk kadın avukatı unvanının⁸ sahibi olur ve yaşamı boyunca avukatlık mesleğini sürdürür.

Süreyya Ağaoğlu'nun Atatürk İle Mühim Bir Hatırası ve Bunun Türk Kadınına Etkisi

Süreyya Ağaoğlu, Ankara'da Adalet Bakanlığında staj yapmaya başlar. Bakanlıkta birlikte staj yaptığı arkadaşı Melahat Hanım ile öğle yemeklerini ne yapacaklarına dair bir sıkıntı ile karşı karşıya kalırlar. Öğle zamanı geldiğinde evlerine gidecek vakitleri yoktur. Gidebilecekleri tek lokanta olan İstanbul Lokantası, sadece erkeklerin yemek yediği bir lokantadır ve daha önce yalnız başına bir kadının yemek yediği görülmemiştir. Türkiye'nin bu ilk kadın stajyer avukatları yazılı olmayan kuralı çiğnemek istemezler ve öğle yemeklerini bir süre için ufak tefek şeylerle geçirirler. Fakat bu sürdürülebilir bir durum da değildir. Süreyya Hanım, dönemin Basın-Yayın Genel Müdürü olan babası Ahmet Ağaoğlu'na durumu anlatır ve öğle yemeklerini İstanbul Lokantası'nda yiyebilmek için izin ister. Kanunen bir sakınca olmadığı için Ahmet Ağaoğlu'nun bu talebe bir itirazı olmamıştır. Fakat bir sonraki gün yemek için gittikleri lokantada bulunan milletvekilleri, Ahmet Ağaoğlu'nu ve kızını tanıdıkları için bir şey söylemeseler de, bu konuda şikâyetler gelmeye başlar. Şikâyetler, Başbakan'a ve oradan da

⁷ Hukuk fakültesinden mezuniyetine dair fotoğraf Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nda yer alan Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi'nde yer almaktadır.

⁸ Ankara Barosu arşivinde yapılan çalışmalar sonucu yayınlanmış olan "Ankara Barosunun İlk Kadın Avukatları" adlı yazıda bu baronun ilk kadın avukatının 30 Kasım 1933 tarihinde levhaya kaydolun 56 sicil numaralı Av. Behice Ağmal olduğu yazmaktadır. Bazı kaynaklarda ilk kadın avukat olarak Behice Hanım geçmektedir. Fakat Hukuk Gündemi Dergisi'nde Süreyya Ağaoğlu hakkında yayınlanan ve iki avukat tarafından kaleme alınan yazıda ilk kadın avukatın Süreyya Ağaoğlu olduğu belirtilmektedir ve hatta makale başında da "ilk kadın avukat" ifadesi yer almaktadır. Bu konuya dair geniş bilgi için bakınız Soner Alper ve Gülşah Yıldırım, "Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Ankara Barosu'nun İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu", Hukuk Gündemi Dergisi, Atatürk Özel Sayısı, Ankara, 2013, s. 53.

Ahmet Ağaoğlu'na ulaşır. O akşam Süreyya hanım eve döndüğünde babası Ahmet Ağaoğlu *“Başbakan Rauf Bey, senin ve arkadaşının lokantada yemek yediğini ve herkesin bunu konuştuğunu söyledi. Bundan sonra öğle yemeklerine bana gelin.”* demiştir. Süreyya hanım, çaresizce bu durumu kabul ettiğini ama çok da üzülmediğinden kitabında bahsetmiştir. Bu olayın ardından birkaç gün sonra, Atatürk ve eşi Latife Hanım, Ağaoğlu ailesine misafirliğe gelir. Sohbet sırasında Mustafa Kemal Paşa, Süreyya Ağaoğlu'na memuriyetinin nasıl gittiğini sorar. Süreyya Hanım da çok memnun olduğunu ifade edip üzülmediği öğle yemeği konusunu açmak için Atatürk'e bir sıkıntısı olduğunu söylemiştir. Süreyya hanım, olayı bir destek bulabilme umuduyla Mustafa Kemal Paşaya anlatır. Fakat onu dinleyen Mustafa Kemal, *“Hem babanın hem de Rauf Bey'in hakkı var.”* der. Süreyya Ağaoğlu duyduğu bu söz ile büyük bir hayal kırıklığına uğrar, artık bir çözüm olmayacağına inanmaya başlamışken ertesi gün Adalet Vekili Necati Bey aceleyle Süreyya Hanım'ın çalışma odasına gelmesiyle irkilir. Necati Bey, Atatürk'ün onu yemeğe götüreceği haberini vermeye gelmiştir. Hazırlanıp odasından çıkan Süreyya Hanım, Atatürk'ün arabasına biner. Atatürk, Süreyya Hanım'a *“Latife bugün seni öğle yemeğine bekliyor.”* demiştir. Yemek için harekete geçen araç İstanbul Lokantası'nın önünden geçerken Atatürk, birden şoförden durmasını rica eder. Durduklarında lokantadan Bozüyük milletvekili Salih Bey'i çağıran Atatürk, orada yemek yiyen herkesin duymasını ister bir ses tonuyla *“Ben, bugün Süreyya'yı bize götürüyorum fakat yarın lokantada yiyecek.”* der. Süreyya Ağaoğlu şaşırır ve tam anlayamaz.⁹ O gün Latife Hanım'a gittiğinde durumu ondan dinler. Latife Hanım, Süreyya Ağaoğlu'na *“Akşam Paşa çok kızdı ve gerekeni yapacağını söyledi”* der. Sözlerinin devamında Latife Hanım Süreyya Hanım'a, Mustafa Kemal Paşa'nın akşamki sohbette bahsi geçen lokanta olayında babasını onun yanında rencide etmek istemediği için kızgınlığını belli etmediğini fakat eve gelir gelmez, birkaç milletvekilini arayarak, yarın mutlaka eşlerini lokantaya öğle yemeğine göndermelerini söylediğini ifade eder. Süreyya Ağaoğlu ertesi gün arkadaşıyla İstanbul Lokantası'na gittiğinde gördüğü manzara karşısında tekrar bir şaşkınlık yaşar. Eski Denizcilik Bakanı İhsan Bey'in

⁹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 40-42.

ve Hamdullah Suphi Bey'in hanımlarının da Atatürk'ün öncü olmasıyla ilk kez orada yemek yemek için bulunduğunu görür. Süreyya Ağaoğlu, bu olayı hem kendi kitabında hem de TRT Ankara Televizyonu'nun hazırladığı "Atatürk'ten Anılar" adlı programda tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır.¹⁰ Böylece kadınlara avukatlık mesleğinin yolunu açan Süreyya Ağaoğlu, yine bir konuda daha kadınların yolunu açmış ve bundan sonra lokantada yanlarında erkek olmadan kadınların yemek yemeleri önünde engel kalmamıştır.

Süreyya Ağaoğlu'nun Avukatlık Günleri

Süreyya Ağaoğlu, 5 Aralık 1927'de Ankara Barosuna kaydolmuş, 1928'de avukatlık ruhsatını alarak, "Türkiye'nin ilk kadın avukatı" unvanıyla mesleğe Ankara Barosu'nda başlamıştır.¹¹ 1929 yılında Ankara Barosu'ndan kaydını sildirip Devlet Şurasında 1929-1931 tarihleri arasında raportör olarak çalışmıştır. Dört daireden oluşan bu kurumun nizamname hazırlıkları ile uğraşan Tanzimat Dairesi'nde görev yapmıştır. ¹² 1932 yılında ise ailesiyle birlikte İstanbul'a gitmiş, bu tarihten sonra farklı zamanlarda bazen Ankara'da bazen de İstanbul'da görev yapmıştır.

Süreyya Ağaoğlu, İstanbul'daki meslek hayatına Fethi Okyar'ın tavsiyesiyle Türk vatandaşı olmadığı için avukatlık yapamayan Av. Maitre Billiotti'nin yazıhanesinde devam eder. 1941'de aldığı dava nedeniyle Mısır'a gider ve bu yolculuk vesilesiyle Lübnan ve Suriye'yi de görür ve bu seyahat ile Ortadoğu'ya dair fikir sahibi olduğunu dile getirir.¹³ Kardeşi Abdurrahman'ın bir işi için Londra'ya giden Süreyya Ağaoğlu, orada farklı milletlerden insanların avukatlık bürosu açmış olduğunu görünce kendisi de orada avukatlık yapabileceğini düşünür. 1945 yılında Londra'da Osmanlı Bankası'nın avukatlığını yapan Edwards-Erwards firmasında Türk Hukuk Müşaviri olarak görev alır.

¹⁰ 1981 yılının "Atatürk Yılı" kabul edilmesi üzerine birçok program yapılmıştır. Bunlardan biri de TRT Ankara Televizyonu'nun hazırladığı Nazmi Kal'ın sunduğu "Atatürk'ten Anılar" adlı programdır. Bu programa babalarının yakın arkadaşı olan Atatürk ile anılarını anlatmak üzere Süreyya Ağaoğlu ve Tezer Taşkıran konuk olmuştur. Bakınız. Milliyet, 16 Şubat 1981, s.8, Program videosu için bakınız: <https://www.youtube.com/watch?v=kSKzMiWppnA>.

¹¹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 51.

¹² Ağaoğlu, a.g.e., s. 54.

¹³ Ağaoğlu, a.g.e., s. 66 ve 85.

Artık yılın altı ayında Türkiye’de, altı ayında da Londra’da çalışmaktadır. 1950 yılında ise Londra’dan ayrılarak Türkiye’ye kesin dönüş yapar.

Avukat olduğu günden beri belki de en zor davası, 1960 Darbesinin ardından Yassıada Mahkemelerinde yargılanan erkek kardeşi Samet Ağaoğlu’nun avukatlığını üstlendiği dava olmuştur.¹⁴ Bu davada Gültekin Başak ile beraber kardeşinin suçsuzluğunu kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁵

Kadınlarla İlgili Faaliyetlerde, Ulusal ve Uluslararası Organizasyonlarda Süreyya Ağaoğlu’nun Faaliyetleri

Fransızca ve İngilizce bilen Süreyya Ağaoğlu, meslek yaşamı boyunca çok sayıda ulusal ve uluslararası konferansta Türkiye’yi temsil etmiştir. 1946 yılında Amerika’da toplanan Kadınlar Birliği Kongresi’ne davet edilir. Fakat formalitelerin uzaması nedeniyle bu kongreye yetişemez ve üç ay süreyle Amerika’da kalan Süreyya Ağaoğlu, Yale, Colombia ve Chicago Üniversitelerinde incelemeler yapar, bu dönemde Colombia radyosunda konuşmaları yayınlanır.

1946’daki girişimleri sonucu İstanbul Barosunun, Uluslararası Barolar Birliğine üye olmasını sağlamıştır. Ayrıca 1960 yılına kadar da bu kuruluşun tek kadın Yönetim Kurulu üyesi olarak görev yapmıştır.¹⁶

Süreyya Ağaoğlu, 1950 yılında “Üniversiteli Kadınlar” ve “Soroptomist¹⁷ Kadınlar” derneklerinin Türkiye kollarını kurar. Ayrıca

¹⁴Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti’nin iktidar olduğu dönemde Başbakan Yardımcılığının yanı sıra, Çalışma Bakanlığı, İşletmeler Bakanlığı, Sanayi Bakanlığı görevlerini üstlenmiştir. Şubat 1958’de Devlet Bakanlığına atanmış, Kasım 1958’de ise bu görevinden ayrılarak 27 Mayıs 1960 İhtilâline kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Manisa milletvekili olarak görev yapmıştır. 27 Mayıs 1960 günü Ankara’da Kara Harp Okuluna, yirmi gün sonra da en son kabileyle Yassıada’ya gönderilen Samet Ağaoğlu, Yassıada Mahkemelerinde, Anayasayı ihlal etmek, dikta rejimi kurmak isteyenlere yardım etmek, iktidarı maddi menfaat sağlamak için kullanmak ve Vatan Cepheleri kurmak iddiasıyla yargılanmıştır. Bu davaya dair Süreyya Ağaoğlu’nun kitabından geniş bilgi için bakınız. Süreyya Ağaoğlu, Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiyi Beklerken, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1984.

¹⁵ Süreyya Hanım’ın kardeşi Samet Ağaoğlu, Yassıada’daki karar ile müebbet hapis cezası verilenlerden biridir.

¹⁶ Ağaoğlu, a.g.e., s. 99.

¹⁷**Soroptomist:** Uluslararası kadın derneği üyesi demektir. Bakınız <https://www.turkcebilgi.com/soroptomist>; Ağaoğlu, Bir Ömür Böyle Geçti, s. 113.

29 Mart 1952'de Lahor'da yapılacak ve Pakistan Kadınlar Birliği'nin düzenlediği Dünya Müslüman Kadınlar Kongresinde Türkiye'yi temsil etmesine karar verilmiş¹⁸ ve Türk kadını orada en iyi şekilde temsil etmiştir.¹⁹ 1952'de Milletlerarası Kadın Hukukçular Birliği'ne üye olmuştur. Amerikalı kadınlar tarafından kurulan bu birlik, Süreyya Ağaoğlu'nun öncülüğü ve teşebbüsü ile İstanbul'da toplanır.²⁰

Milletlerarası Kadın Hukukçular Birliği'nin 7.'sini düzenlediği bu toplantı, 5 Temmuz 1952'de İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Konferans Salonu'nda gerçekleştirilmiştir ve Süreyya Ağaoğlu bu kuruluşa başkan seçilmiştir²¹ ve başkanlık görevini de 1954 yılına kadar sürdürmüştür.

1952'de Madrid'deki Beynelmül Barolar Birliği Kongresi'ne katılır. Madrid Kongresini Berlin'deki Beynelmül Hukukçular Komisyonu Kongresi izler.²² 1953 yılında Beynelmül Muhacirler Kongresine katılmak üzere Strasbourg'a gider. 1954 yılında Finlandiya'da, Helsinki'de toplanan Hukukçu Kadınlar Kongresi'ne başkanlık eder. Bunu izleyen günlerde Berlin Hukukçu Kadınlar Toplantısı'nın açılış konuşmasını yapar. Aynı yıl Monte Carlo'daki Barolar Birliği ve Hukukçu Kadınlar Toplantıları'nda bulunur. 1956 yılında Beynelmül Barolar Birliği'nin Oslo Kongresine katılır. 1958 yılının Şubat ayında Kolombo'da düzenlenen Asya-Afrika Kadınlar Konferansı'nda İstanbul Mebusu Nazlı Tıbar ile birlikte Türkiye'yi temsil etmesi için seçilir²³ 1959 yılında ise Yeni Delhi'de Hukukçular Konferansı'na katılır. 1960 yılında Kadın Hukukçular Birliğinin Birleşmiş Milletler Cenevre Teşkilatı temsilciliğine seçilmiştir. 1965 yılında Noter Fahriye Akman ile Atina'da Hukukçu Kadınlar Kongresi'ne katılırlar.²⁴ 1968 yılında İstanbul'da bir grup kadın hukukçu arkadaşıyla Türk Hukukçu Kadınlar Cemiyeti'ni kurarlar. 1971 yılında Monte Carlo'da Beynelmül Barolar Birliği

¹⁸ BCA, 21 Mart 1952, 30-10-0-0/229-542-14.

¹⁹ Milliyet, 6 Nisan 1952; s.4.

²⁰ Milliyet, 7 Mayıs 1952; s. 2, 30 Haziran 1952; s. 2.

²¹ Milliyet, 5 Temmuz 1952, s. 2.

²² Milliyet, 14 Temmuz 1952, s. 2.

²³ BCA, 30-18-1-1/148-11-14, 11 Mart 1958.

²⁴ Ağaoğlu, a.g.e., s. 128.

Konferansı'na, 1973 yılında da Londra'da Kadın Hukukçular Konseyi Toplantısı'na katılır.²⁵

Süreyya Ağaoğlu, 1974 yılında meslekte kırk yılını tamamlayan kırk avukat arasına seçilmiş Cumhuriyetimizin kuruluşunun 50.yıl dönümünde de dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından ödüllendirilmiştir. Bu ödülün yanı sıra kendisine kadınlara yönelik yaptığı faaliyetlerden dolayı sayısız ödül ve takdir belgesi verilmiştir. 1975'te, Türk Hukukçu Kadınlar Derneği'nden 20 kişilik bir grupla Uluslararası Kadın Hukukçular Konfederasyonu'nun Varna Kongresi'ne katılırlar. Bu kongrede Uluslararası Hukukçu Kadınlar Konfederasyonu ikinci başkanlığına seçilir.

Süreyya Ağaoğlu'nun 1975'te Varna'daki ikinci başkan seçilmesi çok da anlamlı bir yılda gerçekleşmişti. Birleşmiş Milletler tarafından 1975 yılında, Meksika'da düzenlenen Birinci Dünya Kadın Konferansı'nda 1975-1985 yılları arasındaki dönem "Kadın On Yılı" olarak ilan edilmişti. 1975 yılı ise "Uluslararası Kadın Yılı" olarak kabulü ile kadın haklarının geliştirilmesinin teşvik edilmesi, kadın sorunlarının çözümüne yönelik kısa ve uzun vadeli planlamalar yapılması ve bu yönde projelerin hayata geçirilmesi kararlaştırılmıştı. Bu amaçla Türkiye'de 27 gönüllü kadın kuruluşunun birlikte düzenlediği faaliyetlerden biri de Üniversiteli Kadınlar Derneği Ankara Şubesi yönetiminde yapılan "1975 Kadın Yılı Kongresi" olmuştur.²⁶ Bu kongre, 5-8 Aralık'ta Ankara'da Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği Konferans Salonu'nda gerçekleştirilmiştir. Bu kongreye farklı illerden gelen 27 kadın kuruluşunun temsilcilerinin de içinde yer aldığı toplam 500 kişi katılmıştır. Dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün de katılımıyla gerçekleşen bu kongrenin açılış konuşmasında Korutürk, kadın-erkek eşitliğinin ülkenin her yerine yayılması hususunda gerekenlerin

²⁵ Ağaoğlu, a.g.e., s. 183.

²⁶ Bu Kongreye davet edilen özel davetliler arasında Süreyya Ağaoğlu da yer almaktadır. Bu kongreye davet edilmesine dair davet mektubu Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'nda yer alan Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi'nde yer almaktadır. 30.09.1975, Katalog Yeri: 80/18 .

mutlaka yapılması gerektiği hususunu göz önünde bulundurmanın ehemmiyeti üzerinde durmuştur.²⁷

1-6 Eylül 1976'da İstanbul'da Uluslararası Hukukçu Kadınlar Federasyonu Konye Toplantısı düzenlenmiştir.²⁸ Başkanlığını Süreyya Ağaoğlu'nun yaptığı Türk Hukukçu Kadınlar Derneği, Türk Medeni Kanunu'nun kabul edilmesinin 50. Yılı münasebetiyle bu organizasyon içerisinde bir sempozyum düzenler. Bu sempozyumda görüş alışverişi sonucunda bu uluslararası federasyona “gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanda çalışan kadınların ziraî sigortaya dahil edilmeleri” hakkındaki teklifleri Federasyonca, 13 Eylül-1 Ekim 1976'da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletlerin Kadın Komisyonu toplantısına Türk teklifi olarak sunulmuştur.²⁹ Süreyya Ağaoğlu, birçok yaşının aksine uluslararası organizasyonlarda aktif rol oynamaya devam etmiştir. 28-29 Mayıs 1977'de Uluslararası Hukukçu Kadınlar Federasyonu'nun Palermo'da düzenlediği “organ nakli” konulu sempozyuma Türk Hukukçu Kadınlar Derneği'nden bir grupla katılır. 14-18 Kasım 1979 tarihleri arasında Hukukçu Kadınlar Federasyonu'nun Atina'daki toplantısına, Kasım 1980'de Prof. Nihal Uluocak ve Aysel Çelikel ile birlikte Brüksel'de yapılan Hukukçu Kadınlar Federasyonu Konye toplantısına, 1982 yılı Ocak ayında da Caracas'ta toplanan Uluslararası Kadın Avukatlar Kongresine katılır. Süreyya Ağaoğlu, hayat hikayesinden bahsettiği kitabında tüm hayatı boyunca birçok ulusal ve uluslararası toplantı, kongre, sempozyum vb. organizasyonlara katılma amaçlarını şöyle dile getirir: “*memleketimi ve Türk kadın hukukçusunu lâyikiyle temsil etmek ve bu toplantılardan memleketime yeni fikirler ve görüşler getirebilmek.*”³⁰ Süreyya Ağaoğlu, ülkesinin ve Türk kadının

²⁷ Enise Kantemir, “1975 Yılı Kadın Kongresi”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 8, S. 1, 1975, s. 378.

²⁸ Bu toplantının açılışında Taksim'deki anıta çelenk bırakılmasında en önde yer almıştır. Bu anlara dair fotoğraflar için Bkz. Süreyya Ağaoğlu Özel Arşivi, 1.09.1976, Katalog Yeri: 57/82.

²⁹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 211.

³⁰ Sivil toplum kuruluşları ile ilgili yaptığı faaliyetlere dair detaylı bilgiler ve özel belgeler Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı'na bağışlanmış ve tasnif edilmiş olan özel arşivinde yer almaktadır. Geniş bilgi için bakınız. Avukat Süreyya Ağaoğlu ‘Bir Ömür Böyle Geçti’ Arşiv Kataloğu 1898-1992, yay. haz. Yusuf Altan, Mehmet Sadık Kişi ve İlknur Şener, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010; Ağaoğlu, a.g.e., s. 183.

gelişmesi ve tüm dünya tarafından doğru bir şekilde tanınması için elinden ne geliyorsa yapmıştır. Bilhassa temsil ettiği değerlerin bilincinde olarak yurtdışında girdiği her platformda geri planda kalmamış, çoğu organizasyonda üye olmuş, hatta bir kısmında da başkanlık görevini üstlenmiştir.

Süreyya Ağaoğlu, başta kadın ve çocuklarla ilgili olanlar olmak üzere sivil toplum kuruluşları içerisinde aktif olarak yer almış biridir. Yaptığı çalışmalar da çeşitli kurumlar tarafından taltif edilmiş ödüllere layık görülmüştür.

Süreyya Ağaoğlu'nun Siyasi Faaliyetleri³¹

1946 yılında Ahmet Emin Yalman ile birlikte Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'ni kurarlar. Tek parti döneminde hürriyet konusunda gördükleri olumsuzluklara karşı bir duruş sergilemek adına kurduklarını söyledikleri bu cemiyetin en faal üyeleri Ali Fuat Başgil, Ahmet Emin Yalman, Süreyya Ağaoğlu ve Enver Atakan'dır. Birkaç yıl sonra cemiyet üyelerinin cemiyete ilgisi azalmaya ve aralarında fikir ayrılıkları çıkmaya başlamıştır ve 1950 seçimleri sonrasında ise iyiden iyiye birlik duygusu bitme noktasına gelir.³²

Süreyya Ağaoğlu, babası Ahmet Ağaoğlu ve iki kardeşi Samet Ağaoğlu ile Tezer Taşkiran gibi bir süre siyasete de atılmıştır. Demokrat Parti'nin kapatılması sonrasında Ekrem Alican liderliğinde kurulan Yeni Türkiye Partisi'nde İstanbul İl Başkanlığı görevini yürütmüştür.³³ Süreyya Ağaoğlu, siyaset ile hiç uğraşmayı düşünmediğini ama 27 Mayıs'ta yaşanan haksızlıklardan dolayı siyasete girmeye mecbur hissettiğini dile getirip haksız yere mahkûm olan insanları hürriyetlerine kavuşturmak için siyasete atıldığını söylemiştir.³⁴

Siyasete atıldıktan sonra kadınların siyasette daha çok yer alması gerektiğinin önemine dair düşüncelerini daha çok dile getirir.

³¹ Bu çalışmada Süreyya Ağaoğlu'nun mesleğinin yanı sıra kadınlar ve çocuklara yönelik çalışmalarından bahsedildiği için siyasi faaliyetlerinden sadece kronolojik hayat hikâyesi içerisinde kısaca bahsedilmiştir. Siyasi faaliyetleri ayrı bir çalışma konusu olarak detaylı bir şekilde incelenmelidir.

³² Ağaoğlu, a.g.e., s. 94-95.

³³ Milliyet, 28 Ağustos 1962, s. 2.

³⁴ Ağaoğlu, a.g.e., s. 172.

Kendisiyle yapılan bir röportajda kadınların siyasete girmesi konusuna nasıl baktığı sorulduğunda “*siyaset kadının işidir, evini idare eden kadın pekala ülkeyi de başarıyla yönetebilir*” diyerek kadınların hakları için mücadele etmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bunun yanı sıra siyasi arenada partilerde fikri bağımsızlığın olmamasından ve parti içinde kadınlara yönetimde yer vermeyen erkeklerin kadınları engellemesinin kadınların siyasete çok fazla ilgi duymamalarına neden olduğunu ve bütün bunlardan dolayı da kadınların siyaset konusunda heveslerinin kırıldığını söylemiştir.³⁵ Bu durumun değişmesi için, partilerin içinde yer alan kadınların önce kendi partilerinde bunun mücadelesini vermeleri gerektiğinden sonrasında ise tüm kadınların bu konuda birlikte hareket etmesinin öneminden bahsetmiştir.

Süreyya Ağaoğlu'nun Çocukların ve Gençlerin Eğitimine Yönelik Faaliyetleri

Süreyya Ağaoğlu, her zaman ülkesi için ne yapacağına dair düşünen ve bunları hayata geçirenlerden olmuştur. Kadınlara yönelik faaliyetlerde öncü rol oynamasının yanı sıra çocuklar ile ilgili ön ayak olduğu konular da vardır. “*Hayattaki en büyük uğraşım çocuklar*” diyen Süreyya Ağaoğlu, yüzlerce kimsesiz ya da imkânları sınırlı çocuğu topluma kazandıran, 1948 yılında alt yapısını hazırladığı ve 1949'da açtığı Çocuk Dostları Derneği'ni kurar.³⁶

Süreyya Ağaoğlu bu derneği kurma fikrini yurtdışı seyahatlerinde gördüğü kurumlardan hareketle gündeme getirmiştir. Amerika seyahati sırasında işi gereği Çocuk Mahkemelerini incelerken Çocuk İslahevlerinde de incelemelerde bulunmuştur.³⁷ İngiltere³⁸ ve Amerika'da sokak çocuklarına devletçe ve özel dernekler vasıtasıyla gösterilen ilgiyi ve o çocuklar için açılmış kurumları gezmiştir. Bu gezileri sırasında Süreyya Ağaoğlu, Chicago'da Jane Addams³⁹'ın suç

³⁵ Geniş bilgi için bakınız. <https://core.ac.uk/download/pdf/84782954.pdf>

³⁶ Ağaoğlu, a.g.e., s. 109.

³⁷ Ağaoğlu, a.g.e., s. 99.

³⁸ Londra'ya gittiği farklı dönemlerde çocuklarla ilgili kurumları incelemiştir. Çocuk Dostları Derneği'ni kurmadan önce Londra'da yaptığı bu incelemelere dair gözlemlerini ve Londra'ya dair izlenimlerini küçük bir kitapçıkta toplamıştır. Geniş bilgi için bakınız. Süreyya Ağaoğlu, Londra'da Gördüklerim, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.

³⁹ 1931 yılında Nobel Barış Ödülünü almıştır

işlemeye meyilli çocuklar için kurduğu yurttta birkaç gece kalmış ve bu kurumu incelemiştir. Yine İngiltere’de de fakir mahallelerde çocuklar için kurulmuş teşkilatları incelemiştir. Süreyya Ağaoğlu, incelemeler yaparken ülkesindeki köprü altlarındaki çocukların aklına geldiğini söyler. 1948 yılına gelindiğinde Süreyya Hanım, İstanbul’daki evine dönemin tanınmış iş adamlarını ve yine farklı mesleklerde dönemin önde gelen kadınlarını çağırır. Muhittin Üstündağ, Şevket Rado, Hasene İlğaz, Safiye Elbi, Kazım Zafir, Fahrünnisa Seden, Bahadır Dülger, Nimet Selen, İffet Halim Oruz ve Rezzan Tlabar çağrılanlar arasındadır. Yurtdışında gördüğü bu teşkilatlardan bahsederek bunun bir benzerini Türkiye’de açma fikrini onlara da danışır. Ve bu fikrin onlar tarafından da büyük bir heyecanla karşılandığını ifade eder. Kendi ifadesi ile 10-15 kişi ile 1949 yılında Çocuk Dostları Derneği’nin ilk oluşumunu gerçekleştirirler. Geceleri o dönemlerde esrar içenlerin mekanı olarak bilinen Tophane’de Kılıç Ali Paşa ve Kubbeli Hamamlarında yanlarında olan Galata Nahiye Müdürü ve bir polis ile aramalara çıktıklarından bahseder. Süreyya Ağaoğlu gördüğü manzarayı şöyle anlatır: *“Küçük çocuklar, her türlü sefalet ve ahlaksızlığa karşı korumasız bir şekilde hamam taşlarına uzanmış halde esrarkeşlerin arasında yaşıyorlardı.”* Süreyya Ağaoğlu bu gördüğü manzarayı hiç unutmadığını her fırsatta ifade etmiştir ve çok kısa bir süre sonra Çiçek Pazarı’ndaki Çocuk Esirgeme Kurumu’nun sahibi olduğu eski bir medrese binasında yurdu açmıştır. Bu konuda Süreyya hanımın en büyük yardımcısı gündüzleri başka bir işte çalışıp geceleri de yurttta bu çocuklarla birlikte aynı yurttta kalan Nimet Selen hanımdır. İlk zamanlarda çocuklar Süreyya Hanım ve çalışanlardan çekinmişler hatta yurtttan kaçmışlardır fakat zamanla çocuklar yurda alışmış ve okul çağındakiler okula, yetişkinler de işe yerleştirilmiştir. Bu çocukları yetiştirip topluma yararlı bir birey yapmanın, derneği kurduğu arkadaşları ve kendisi için büyük bir mutluluk vesilesi olduğunu söylemektedir. Hıfzı Topuz, bu konuyla ilgili olarak Süreyya Ağaoğlu ile röportaj yapmıştır. Bu röportajda Süreyya Hanım, çocukları sokaktan kurtararak vatan için çalışan bireyler olmalarını görmenin onu ne kadar bahtiyar ettiğinden bahsetmiştir.⁴⁰ Bu yurt daha sonra Feneryolu ve sonra da Ayazağa’ya taşınmıştır. Bu yurttaki gençlerden biri olan

⁴⁰ Hıfzı Topuz, “33 Kimsesiz Çocuk Ölümünden Kurtuldu”, Akşam, 7.06.1952, s.5.

Nevzat sonrasında Kore Harbine katılmış ve Kore'den Süreyya Ağaoğlu'na "anne" diye hitap ettiği mektuplar göndermiştir ki Süreyya hanım Nevzat gibi kurduğu yurttaki yetmiş çok çocuktan bu ve buna benzer mektuplar geldiğini ve bunların onu çok mutlu ettiğini her fırsatta dile getirir.⁴¹ Daha sonra Süreyya Ağaoğlu'nun vefatı sonrasında bu yurdun adının başına kendisinin adı eklenmiş ve Süreyya Ağaoğlu Çocuk Dostları Derneği adını almıştır.⁴² Yine kendisinin vefatından sonra 1996 yılında da Süreyya Ağaoğlu Eğitim ve Öğretim Vakfı açılarak her yıl lise, üniversite ve lisansüstü eğitimde okuyan gençlere karşılıksız burs veren bir kurum açılmıştır. Kendi çocuğu olmayan Süreyya Ağaoğlu, bu vesileyle yardıma muhtaç olan birçok çocuğun manevi annesi olmuştur. Bugün de adını taşıyan kurum vasıtasıyla birçok gence eğitim bursu verilmektedir.⁴³ Burs konusunda bursa başvuru alınacağına dair yazılar üniversitelere de gönderilmektedir.⁴⁴

Son nefesine kadar kadın hakları, çocukların ve gençlerin eğitilmesi konusunda çalışmalar yapan ve bu konulardaki bilgisini aktaran Süreyya Ağaoğlu, 29 Aralık 1989 yılında İstanbul'da katıldığı "Kadın Hakları ve Çağdaşlaşma" konulu bir panelden ayrılırken düşmüş ve beyin kanaması geçirek vefat etmiştir.⁴⁵ Teşvikiye Camii'nde kılınan cenaze namazının akabinde Feriköy Mezarlığında toprağa verilmiştir.⁴⁶

Sonuç

Süreyya Ağaoğlu, kadınlar adına birçok yeniliğin yolunu açmıştır. Bunun yanı sıra Uluslararası arenada Türkiye'nin adını duyurmuş, önemli sivil toplum kuruluşlarının oluşumunda rol oynamıştır. Bunlar arasında Türk Hukukçu Kadınlar Derneği başta olmak üzere, Üniversiteli Kadınlar Derneği, Hür Fikirleri Yayma Derneği, Soroptimistler İstanbul Kulübü ile 1949'da kendisinin kurduğu ve çok

⁴¹ Ağaoğlu, a.g.e., s. 110.

⁴² Geniş bilgi için bakınız. <https://sacdd.org.tr/>

⁴³ Bilgi için bakınız. https://hemsirelik.deu.edu.tr/wpcontent/uploads/2019/09/Sureyya_Agaoglu_Basvuru_su.pdf

⁴⁴ Bilgi için bakınız. https://sbf.bakircay.edu.tr/Yuklenenler/SBF/Süreyya_Ağaoğlu_Cocuk_Dostları_D.pdf

⁴⁵ Cumhuriyet, 30 Aralık 1989, s. 1, Milliyet, 30 Aralık 1989, s. 1.

⁴⁶ Cumhuriyet, 31 Aralık 1989, s. 8, Milliyet, 31 Aralık 1989, s. 14.

emek verdiği Çocuk Dostları Derneği bulunmaktadır. Vefat ettiği ana kadar da çalışmaya ve bildiklerini aktarmaya devam etmiştir.

Süreyya Ağaoğlu'nun Londra'ya dair izlenimlerinden bahsettiği "Londra'da Gördüklerim", kendi hayat hikâyesini kaleme aldığı "Bir Ömür Böyle Geçti" ve bu kitaba yaptığı bazı eklemeler ile yayınladığı "Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiyi Beklerken" adlı kitaplarının yanı sıra hukuk alanında yazdığı birçok makalesi vardır.

Süreyya Ağaoğlu, iyi eğitimi, değerlerine ve kùltürüne bağlı ve gelecek kuşaklar için yol açan bir Türk kadınıdır. Türk kadınlarına avukat olma yolunu açtığı gibi mesleğinde başarılı bir Türk kadınının tüm dünyada saygı göreceğini göstererek, mesleğini iyi yapan bir insanın ÷lkesine en iyi şekilde hizmet etmiş olacağına hayatıyla örnek olmuştur. Bir yandan da sokak çocuklarını koruma altına almış ve onların eğitimi için ne gerekiyorsa yapmıştır. Süreyya Ağaoğlu arkasında, çağdaşlarına göre daha uzun süren hayatını hem kendisi hem de Türk kadınları adına dolu dolu yaşanmış bir hayat hikâyesi bırakmıştır. Tüm hayatını insanlara yardım etmeye adanmış, yapmış olduğu çalışmalarla özellikle Türk kadınlarının yolunu açacak faaliyetler yapmıştır.

Kaynakça

Arşivler

BCA, 30-10-0-0/229-542-14, 21 Mart 1952

BCA, 30-18-1-1/148-11-14, 11 Mart 1958.

Kadın Eserleri Kùtùphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Süreyya Ağaoğlu Özel

Arşivi

Sürelili Yayınlar

Cumhuriyet, 30 Aralık 1989.

Cumhuriyet, 31 Aralık 1989.

Milliyet, 14 Temmuz 1952.

Milliyet, 16 şubat 1981.

Milliyet, 28 Ağustos 1962.

Milliyet, 30 Aralık 1989.

Milliyet, 30 Haziran 1952.

Milliyet, 31 Aralık 1989.

Milliyet, 5 Temmuz 1952.

Milliyet, 6 Nisan 1952.

Milliyet, 7 Mayıs 1952.

Kitap ve Makaleler

Ağaoğlu, Süreyya, Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiyi Beklerken, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, 1984.

Ağaoğlu, Süreyya, Londra'da Gördüklerim, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.

Alper, Soner ve Gülşah Yıldırım, "Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Ankara Barosu'nun İlk Kadın Avukatı Süreyya Ağaoğlu, Hukuk Gündemi Dergisi, Atatürk Özel Sayısı, Ankara, 2013.

Avukat Süreyya Ağaoğlu 'Bir Ömür Böyle Geçti' Arşiv Kataloğu 1898-1992, yay. haz. Yusuf Altan, Mehmet Sadık Kişi ve İlknur Şener, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010.

Çelik, Adil Giray, Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'ta İlk Çiçek Süreyya Ağaoğlu, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2018.

Kantemir, Enise, "1975 Yılı Kadın Kongresi", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 8, S. 1, 1975.

Topuz, Hıfzı "33 Kimsesiz Çocuk Ölümünden Kurtuldu", Akşam, 7.06.1952.

Yellice, Gürhan, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Kadını Modernleştirme Girişimleri, Türk ve Dünya Basını (1926-1934)", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, S. 24 (Bahar 2018).

İnternet Kaynakları

"Atatürk'ten Anılar" adlı program, TRT Ankara Televizyonu, <https://www.youtube.com/watch?v=kSKzMiWppnA>.

<https://www.turkcebilgi.com/soroptimist>

<https://core.ac.uk/download/pdf/84782954.pdf>

[https://hemsirelik.deu.edu.tr/wp-](https://hemsirelik.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/09/Sureyya_Agaoglu_Basvurusu.pdf)

[content/uploads/2019/09/Sureyya_Agaoglu_Basvurusu.pdf](https://hemsirelik.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/09/Sureyya_Agaoglu_Basvurusu.pdf)

[https://sbf.bakircay.edu.tr/Yuklenenler/SBF/Süreyya Ağaoğlu Çocuk Dos tları D.pdf](https://sbf.bakircay.edu.tr/Yuklenenler/SBF/Sureyya_Agaoğlu_Cocuk_Dos_tları_D.pdf)

EKLER

Ek-1. Süreyya Ağaoğlu'nun Hukuk Fakültesi'nden mezun olduğu gün çekilen fotoğraf (Kaynak: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşivi)

31 Temmuz 1924. Tek sınıftan oluşan Hukuk Fakültesi öğrencilerinin mezuniyet günü. Osmanlı döneminin erkeklerle okuyan ilk bayanlar, böylece "Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hukukçu bayan-

ları" ünvanını da kazanıyorlar. Soldan sağa: Süreyya Ağaoğlu, Bediye Onar ve Melahat Tüzel, erkek arkadaşlarının arasında.

Ek-2 Süreyya Ağaoğlu (Kaynak: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşivi)

Ek-3. Süreyya Aġaoġlu hakkında Chicago Daily Times gazetesinde çıkan haber (Kaynak: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşivi)

CHICAGO DAILY TIMES
MONDAY DECEMBER 30 1946

No Man's Land

By BETTY WALKER

WHEN the late Wendell Wilkie was making his famous global Odyssey, he was so amazed at what had happened to Turkey since its women removed their veils that he came home, and, in his book, "One World," wrote:

"A woman I came to know in Ankara brought the changes home to me in particularly real fashion. She was pure Turk, an attractive, middle-aged woman who spoke English well and whose conversation was that of any intelligent woman today. She was a resident of Istanbul, but was in Ankara arguing a series of cases before the Turkish Supreme court. For she is a lawyer, one of Turkey's most distinguished lawyers with a large practice. And the fact that she was a woman and lawyer excited me to particular comment that I could see."

THAT "woman"—petite, dark-eyed, ultra chic Sureyya Aġaoġlu, Turkey's leading woman lawyer, who also maintains an office in London where she interprets Turkish law to the British government—was just been visiting here. She was the guest of the YWCA of which she is a director even though she

is also a Mohammedan.

Piloted by Helen Thompson, director of the YW's McCormick residence where she stayed, she saw Chicago as thoroughly as her good friend, the one-time GOPresidential candidate saw Ankara. She visited Hull House, Chicago Commons and the Merchandise Mart; explored our juvenile delinquency problem; met and talked to scores of young business and professional women. And, in between, she managed to find time to explain how she happened to become a lawyer.

HER father an outstanding Ankara liberal, encouraged her to get an education.

"When it came time for me to enter the university," Miss Aġaoġlu proceeded, "the dean asked me what I wanted to specialize in. I told him, 'Law.' 'You can take it if you want to,' he went on, 'but you won't be able to use it when you are finished because women are not admitted to the Turkish bar.' But—" and she interrupted herself long enough to laugh one of her quick, infectious laughs, "by the time I was ready, Turkey had been liberated and—I started right in to practice."

Sureyya Aġaoġlu

Ek-4 Süreyya Ağaoğlu'nun kurduğu Çocuk Dostları Derneği ile ilgili Akşam gazetesinin haberi (Kaynak: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Arşivi)

AKŞAM

GÜNÜN RÖPORTAJI

Yazarı: Hüsa TOPUZ

33 kimsesiz çocuk ölümden kurtuldu

Cocuk Dostları Derneği yarından itibaren bir haftalık bir «Kimsesiz Çocuklara Yardım kampanyası» açıyor — Bu iş sadaka ile halledilir mi? — Kafasına dayısının baltasını yedikten sonra Giresundan İstanbul'a kaçan 11 yaşındaki bir kimsesiz

Kimsesizlerin yeni aile yuvası

33 çocuk kurtuldu. 33 insan yarımdan hayatta kalmıyor. Yarınlarını öğrenmiyor, çünkü yememsi, yataktan uyanmama, elbise giymemsi...

33 insanı artık kimsesizlerde tanıyabiliyoruz. İki hafta önce bu kuruma geldiler. Artık aş, salata, kuruca, yulaf, haşlanmış yulaf, et suyu yok.

Toplumsal bakış açılarında iyileşmelerin olduğu. Artık yeni bir hayat başlıyor. Elbise, yün, tenisekele, köprü, altı, sarı, kırmızı, lacivert, kızılları...

Çocuk Dostları Derneği şimdiye 33 insanı kurtardı. Daha 33 çocuğun davası değil, bütün kimsesiz insanların davası. Bu işin tuturunu de, sadaka ile halledilecek iş değil. Lâkin bu işler için bir kurtuluşa bile umutla bakılıyor.

ÇOCUK DOSTLARI DERNEĞİNİN YUVEDENİ

Derneğin Çekirdeğindeki çocuklarına, Dernek Başkanı Süreyya Ağaoğlu ile ediyor. Çocuğunun aylık maaşları 17 bin lira olduğu halde bunu temin etmekte büyük güçlüklerle karşılaşacaklarına. Bu bakıma-

“Hemen başlatılan büyük çocuk yatırımları ve çocuk kamp-ları kurmada beşbeşle edeceğiz. Simdiyi vaatlerle değil gelecekteki somut dostluklarımızla ilgili etmeye çalışacağız. Her hafta bir iki kere evlerimizde toplandırmaya başlayacağız. Bu toplantılarda bütün davetli olanlara yardım için ederek başlı başına toplandırmaya çalışacağız. Derneğe kayıtlı 2000 kişi. Fakat maaşları (Arkam 3 İnce şahifede)

İste Ahmet Aydin da bu işin tuturunu de. «Kimsesiz Çocuklar» Derneği yardımını kabul vermiyor. Yardım başlatıyor. Çocuğunun davası değil, bütün kimsesiz insanların davası. Bu işin tuturunu de, sadaka ile halledilecek iş değil. Lâkin bu işler için bir kurtuluşa bile umutla bakılıyor.

— Bu yardım kampanyası mitingler açarak yapılacak olursa et-

Kendini b
sıkıntıya s
Mitig
bütün kimsesizler

Extended Abstract

Süreyya Ağaoğlu, who has pioneered Turkish women in different fields, is not only our first female lawyer, but also the person who started women to study this department at university. Süreyya Ağaoğlu was born on July 29, 1903 in Shusha, Azerbaijan. Her father is Atatürk's intellectual and struggle friend, thinker, writer, politician and law professor Ahmet Ağaoğlu, and her mother is Mrs Sitare. Her brothers and sisters are also important people like Süreyya Ağaoğlu. The environment in which Süreyya Ağaoğlu grew up was during the years when the country's most difficult times were experienced. During the period that started with the Turco-Italian War and included the National Struggle, she lived in periods of successive wars, and her childhood and early youth years passed in this troubled process. Süreyya Ağaoğlu, who graduated from the Faculty of Law in the 1924-1925 academic year, begins her internship at the Ministry of Justice in Ankara. She was registered with the Ankara Bar Association on 5 December 1927, and got her lawyer's license in 1928 and started her career at the Ankara Bar Association with the title of "Turkey's first female lawyer". In 1945, she worked as a Turkish Legal Advisor at Edwards-Erwards, which was the lawyer of the Ottoman Bank in London. She now works in Turkey for six months of the year and in London for six months. In 1950, she left London and made a definite return to Turkey. The case of her brother Samet Ağaoğlu, who was tried in Yassıada Courts after the 1960 Coup, was perhaps the most difficult case of her lawyer life. In this case, together with Gültekin Başak, she tried to prove her brother's innocence.

Süreyya Ağaoğlu, who speaks French and English, has represented Turkey in many national and international conferences throughout her professional life. As a result of her attempts in 1946, she enabled the Istanbul Bar Association to become a member of the International Bar Association. She also served as the only female member of the Board of Directors of this organization until 1960. Süreyya Ağaoğlu founded the Turkish branches of the "University Women" and "Soroptomist Women" associations in 1950. It was decided to represent Turkey at the World Muslim Women's Congress organized by the Pakistan Women's Union to be held in Lahore on 29 March 1952. She became a member of the International Women's Lawyers Association in 1952.

Founded by American women, this union meets in Istanbul with the leadership and initiative of Süreyya Ağaoğlu.

In 1952, she attends the International Bar Association Congress in Madrid. In 1953, she went to Strasbourg to attend the International Immigrants Congress. In 1954, she chairs the Congress of Women of Lawyers held in Helsinki, Finland. Makes the opening speech of the Berlin Women's Lawyers Meeting. In the same year, she is present at the Bar Association and Women's Lawyers Meetings in Monte Carlo. In 1956, she participated in the Oslo Congress of the International Bar Association. She was chosen to represent Turkey together with Istanbul Deputy Nazlı Tıbar at the Asian-African Women's Conference held in Colombo in 1958. In 1959, he attended the Lawyers Conference in New Delhi. In 1960, she was elected as the representative of the Women's Lawyers Union to the United Nations Geneva Organization. In 1968, they established the Turkish Lawyer Women's Association with a group of female lawyer friends in Istanbul.

Süreyya Ağaoğlu was selected among forty lawyers who completed forty years in the profession in 1974, and was awarded by the President of the time, Fahri Korutürk, on the 50th anniversary of the foundation of our Republic. In 1975, a group of 20 people from the Turkish Lawyers Association participated in the Varna Congress of the International Confederation of Women Lawyers. In this congress, she is elected as the second president of the International Confederation of Women Lawyers. After the year 1975 was accepted as the "International Year of Women", activities were carried out in Turkey in this regard. One of the activities organized jointly by 27 voluntary women's organizations was the "1975 Women's Year Congress" held under the management of the Ankara Branch of the Association of University Women. This congress was held on 5-8 December in Ankara, at the Conference Hall of the Union of Chambers of Commerce and Industry.

On 1-6 September 1976, the Council Meeting of the International Federation of Lawyer Women was held in Istanbul. Turkish Lawyers Association, chaired by Süreyya Ağaoğlu, organizes a symposium within this organization on the occasion of the 50th anniversary of the adoption of the Turkish Civil Code. Süreyya Ağaoğlu, unlike many of

her peers, continued to play an active role in international organizations. On 28-29 May 1977, she participated in the symposium on "organ transplantation" organized by the International Federation of Lawyer Women in Palermo with a group from the Turkish Lawyer Women's Association. She participated in the meeting of the Federation of Lawyer Women in Athens between 14-18 November 1979, the Council meeting of the Federation of Lawyer Women held in Brussels in November 1980, and the International Congress of Women Lawyers held in Caracas in January 1982. In her book where she talks about her life story, Süreyya Ağaoğlu attended many national and international meetings, congresses, symposiums, etc. throughout her life. She expresses her aims of participating in these organizations as follows: "To represent my country and Turkish women lawyers adequately and to bring new ideas and views to my country from these meetings."

In 1946, together with Ahmet Emin Yalman, they established the Society for Spreading Free Ideas. Ali Fuat Başgil, Ahmet Emin Yalman, Süreyya Ağaoğlu and Enver Atakan are the most active members of this society, which they say they established in order to take a stance against the negativities they saw in the one-party period. Süreyya Ağaoğlu served as the Istanbul Provincial Chairman of the New Turkey Party, which was established under the leadership of Ekrem Alican after the closure of the Democrat Party. After entering politics, she expresses her thoughts more on the importance of women's involvement in politics. In an interview with her, when asked how she views the issue of women's entry into politics, she emphasized that women should fight for their rights by saying "politics is a woman's job, a woman who manages her house can also run the country successfully".

Süreyya Ağaoğlu, who is also involved in activities related to children as well as women, establishes the Child Friends Association, which she prepared in 1948 and opened in 1949, which brings hundreds of orphaned or underprivileged children into the society by saying "My biggest concern in life is children". She visited the attention shown to street children by the state and private associations in England and America. Her institutions opened for those children. When it comes to 1948, Mrs. Süreyya invites well-known businessmen

of the period and prominent women of the period in different professions to her home in Istanbul. Talking about these organizations she saw abroad, she consulted them about the idea of opening a similar one in Turkey. And she states that this idea was met with great enthusiasm by them as well. In their own words, they formed the first Child Friends Association in 1949 with 10-15 people. After a while, she opened a dormitory in an old madrasa building owned by the Child Protection Agency in Çiçek Pazar. Nevzat, one of the young people in this dormitory, participated in the Korean War and sent letters to Süreyya Ağaoğlu from Korea, where she addressed him as "mother". Later, after the death of Süreyya Ağaoğlu, her name was added to the name of this dormitory and it was named Süreyya Ağaoğlu Child Friends Association.

Süreyya Ağaoğlu, who does not have a child of her own, has become the spiritual mother of many children in need of help on this occasion. Today, educational scholarships are given to many young people through the institution bearing her name.

Süreyya Ağaoğlu, who worked on women's rights, education of children and young people until her last breath, and conveyed her knowledge on these issues, died on 29 December 1989, while leaving a panel on "Women's Rights and Modernization" in Istanbul, and died of a cerebral hemorrhage. She was buried in Feriköy Cemetery after the funeral prayer performed in Teşvikiye Mosque.

Süreyya Ağaoğlu paved the way for many innovations on behalf of women. In addition, he made Turkey's name known in the international arena and played a role in the formation of important non-governmental organizations. By showing that a successful Turkish woman in her profession will be respected all over the world, she has set an example with her life that a person who does her job well will serve her country in the best way. On the other hand, she took the street children under protection and did whatever was necessary for their education. In addition to the books "Londra'da Gördüklerim" in which Süreyya Ağaoğlu talks about her impressions of London, "Bir Ömür Böyle Geçti" in which she wrote her own life story, and "Bir Ömür Böyle Geçti Sessiz Gemiyi Beklerken" in which she published with some additions to this book and the law she has many articles written in the field.

Araştırma Makalesi/Research Article

**Anadolu’da Bir Çepni Merkezi: 13-16. Yüzyıllarda
Sinop ve Çevresinde Çepniler**

Kamil Yavuz*

(ORCID: 0000-0001-5607-0137)

Makale Gönderim Tarihi
07.08.2022

Makale Kabul Tarihi
17.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yavuz, K., “Anadolu’da Bir Çepni Merkezi: 13-16. Yüzyıllarda Sinop ve Çevresinde Çepniler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1090-1109.

APA: Yavuz, K. (2022). Anadolu’da Bir Çepni Merkezi: 13-16. Yüzyıllarda Sinop ve Çevresinde Çepniler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1090-1109.

Öz

Anadolu’nun Türkleşmesi genel itibarıyla doğu-batı eksenli bir ilerleme çizgisine sahip olsa da Karadeniz’in Türkleşmesi söz konusu olduğunda bu ilerleme çizgisi geçerli değildir. Karadeniz’in Türkleşmesi Orta Anadolu’ya ulaşan Oğuz-Türkmen kitlelerinin Karadeniz kıyı hattına ilerlemesi sonucunda vadi boylarında müstahkem mevkilere kaleler ve savunma hatları inşa etmeleriyle Trabzon Rum İmparatorluğu’na karşı mevziler kazanmasıyla başlamıştır. Trabzon Rum İmparatorluğu’na karşı gaza alanı haline gelen Orta ve Doğu Karadeniz’de gazanın bayraktarlığını Oğuz/Türkmen grupları arasında ön plana çıkan Çepniler yapmıştır. Daha XIII. yüzyılın ortasından itibaren Orta Karadeniz’in önemli liman kentlerinden biri olan Sinop’a doğru hareket eden Çepniler, burayı Karadeniz savunma hattının merkezi müstahkemi ve ana askeri

* Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, kamilyavuz_Turkey@hotmail.com.

Res. Assist., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

üslerinden birine dönüştürmüşlerdir. Böylece Trabzon Rum Devleti'ne karşı tazyiki arttırarak onlarla uzun soluklu bir mücadeleye girişmişlerdir. Zamanla bir kısmı Sarı Saltuk'la birlikte Kırım'a bir kısmı ise Trabzon Rum Devleti'nin sınırlarının doğuya çekilmesiyle Ordu-Giresun hattına göçtü. Buna rağmen Sinop ve havalisindeki Çepni varlığının gücü XV-XVI. yüzyılda da devam etmiştir. Bölgeye ait Osmanlı tahrir kayıtları bölgedeki Çepni varlığını güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu çalışmada Çepnilerin Sinop merkezli gaza faaliyeti kısaca ele alınacak olup temelde Osmanlı tahrir defterlerindeki bilgilerden hareketle Sinop ve havalisinin Türkleşme sürecinde Çepnilerin rolü ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çepniler, Sinop, Doğu Karadeniz, Türkmenler, Trabzon Rum Devleti

A Chepni Center in Anatolia: Chepnis in Sinop and its Environs in the 13th-16th Centuries

Abstract

The Turkification of Anatolia generally had an east-west axis of progress, but this line of progress was not valid in the Turkification of the Black Sea. The Turkification of the Black Sea began with the Oghuz-Turkmen masses reaching Central Anatolia, advancing to the Black Sea coastline, and gaining positions against the Greek Empire of Trabzon by building castles and defense lines in fortified positions along the valleys. In the Central and Eastern Black Sea Region, which became a field of war against the Trabzon Greek Empire, the flag bearer of the gaza was the Chepni, who came to the forefront among the Oghuz/Turkmen groups. Moving towards Sinop, one of the important port cities of the Central Black Sea, from the middle of the thirteenth century, the Chepnis transformed this place into one of the central fortified and main military bases of the Black Sea defense line. In this way, they increased the pressure against the Greek State of Trabzon and engaged in a long-term struggle with them. Over time, some migrated to the Crimea with Sarı Saltuk, and some migrated to the Ordu-Giresun line after the borders of the Trabzon Greek State were withdrawn to the east. Despite this, the power of the Chepni presence in Sinop and its surroundings continued in the fifteenth and sixteenth centuries. Ottoman tahrir records strongly reveal the existence of Chepni in the region. In this study, the Sinop-centered gaza activity of the Chepni will be briefly discussed, and the role of the Chepni in the Turkification process of Sinop and its environs will be evaluated based on the information in the Ottoman cadastral registers.

Keywords: Chepni, Sinop, Eastern Black Sea Region, Turkman, Empire of Trebizond

Giriş

Anadolu'ya Türkmen akınları 1018 tarihinde Çağrı Bey'in önderliğinde gerçekleşen keşif seferleriyle başlatılabilir. Bu seferler kuzey ve güney hattı olmak üzere iki koldan gerçekleşti. Oğuzlar keşif seferi sırasında sınır hattındaki Bizans kuvvetlerini bir hayli yıpratırken Anadolu hakkında da ilk defa detaylı bilgiler elde ettiler¹. Bu akınlar 1071'deki Malazgirt Savaşı'yla kesin sonuca ulaşarak, Anadolu toprakları Türkmen kitlelerinin yerleşimine açıldı². Bunun üzerine Selçuklu Devleti İran-Irak coğrafyasındaki Türkmenleri Anadolu'ya doğru sevk etmeye başladı³. Anadolu'ya yönelen Oğuzlar grupları içerisinde Oğuz boy teşkilatına dahil ve İran sınır hattına yakın bölgelerde yaşayan Çepni kitleleri de vardı. Uzun süreli ve mütemadi çatışmalar nedeniyle büyük ölçüde tenhalaşan Anadolu'nun doğu bölgesindeki yaylaklar ve kışlaklar, kısa sürede Oğuz boylarının yurtları haline geldi. 1080 yılına kadar Türkmen kitleleri Rum nüfusun yoğun olduğu şehir merkezlerini ele geçirerek sadece kırsal bölgelerin değil şehirlerin de Türkleşme sürecini başlattı⁴. Büyük Selçuklu Devleti'nin uyguladığı iktâ sistemine dayanan fetih ve iskân siyaseti Oğuz kitlelerinin Malazgirt Zaferi'nden 10 yıl sonra Marmara kıyılarına ulaşmasını ve Batı Anadolu'nun gaza bölgesine dönüşmesini sağladı⁵.

Türkmenlerin büyük kitleler halinde ikinci kez Anadolu'ya gelişi 1220'lerde başlayan Moğol istilası sırasında oldu. 1223'te Maverâünnehir-Horasan coğrafyasını idaresi altında tutan Harzemşahların Moğol ordusu karşısında dirayet gösteremeyerek tamamen dağılması, bu coğrafyadaki konar-göçer unsurlar kadar şehirli Türk kitlelerini de tehlikeye düşürmüştü. Moğol ordusu ve yerleşik nüfus

¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, Ankara 1972, s. XIII, 102.

² Salim Koca, "Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, (2008), s. 7-8.

³ Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*, Oxford 2005, s. 14-15.

⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yılı*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul 2008, s. 241.

⁵ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaddin Yediyıldız, Ankara 1988, s. 56-68.

arasında herhangi bir güvenlik önlemi kalmadığı için,⁶ Moğolların ilk saldırı merkezinde yer alan kalabalık Oğuz/Türkmen kitleleri güvenlik arayışı ile nispeten istikrarlı bir devlet yapısına ve coğrafi bakımdan da konar-göçer hayata müsait olan Anadolu'ya doğru harekete geçti. Moğolların tetiklediği bu ikinci göç dalgası sonucunda kalabalık Oğuz kitlelerinin Anadolu'ya yerleşmesi XIII. yüzyıldan itibaren burasının Türkiye ismini almasını sağladı⁷. İlk Moğol akınları döneminde Doğu ve Kuzey Anadolu coğrafyasında toparlanan Türkmen grupları, Moğol tehlikesinin 1240'larda bu bölgeye ulaşması üzerine Moğol etkisinin daha az hissedildiği Anadolu'nun batı ve kuzey kesimlerine yığıldı. Böylece Batı Anadolu ve Karadeniz bölgesinde Türkmen nüfusu arttı⁸. Öte yandan Uçlar doğası itibarıyla her türlü merkezi otoritenin tesirinden uzak olup savaşçı ve ganimet peşinde hareketli grupların hayat tarzına oldukça uygundu. Uçlara yığılan Türkmenler Batı Anadolu'da Bizans'a, Orta ve Doğu Karadeniz'de ise Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı gaza siyasetini takip ederek nüfuz ve etkinliklerini genişletti. Nitekim Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı gaza siyasetinin öncüleri olan Çepniler Rize'den Bolu'ya kadar Doğu ve Batı Karadeniz'de bir yay üzerinde kalabalık olarak görülmeye başladı.

XIII. yüzyılın başlarında Trabzon merkezli kurulan Trabzon Rum İmparatorluğu bu coğrafyaya doğudan gelen akınlara karşı bir set oluşturmuştur. Bu nedenle bölgenin Türkleşmesi Anadolu'daki diğer yerlere nazaran hem daha geç tarihte gerçekleşmiş hem de Türkleşme batıdan doğuya doğru bir seyir izlemiştir. Türkmenler Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iskanı sırasında genel hatlarıyla Kura Irmağı'ndan, Çoruh, Kelkit ve Yukarı Kızılırmak vadilerine doğru bir güzergâh izlemişlerdir. Bununla birlikte Çoruh Nehri ile Bolaman Çayı'nın aktığı vadileri takip ederek sahillere ulaşmışlardır⁹. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde alışılmışın dışında bir fetih politikası izlendiğinden, Trabzon Rum İmparatorluğu

⁶ Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, (2015), s. 40.

⁷ Şakir Turan, *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Göçler*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2009, s. 30.

⁸ İbrahim Telliöğlü, "Moğol Hakimiyet Döneminde Doğu Karadeniz", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, (2006), s. 23.

⁹ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I, haz. Refet Yinanç, Ankara 2009, s. 143.

sınırında bulunan Çepnilerin bölgede teşekkül ettirdiği siyasi birimlerden Hacıemiroğulları/Bayram Beyliği, Osmanlı Devleti tarafından egemenliklerine son verilene kadar bir uç beyliği olma hüviyetini sürdürmüştür. Hacıemiroğulları Beyliği etrafında kümelenen ve yerleşim sahası Sinop'tan Giresun'un iç kesimlerine kadar uzanan Türkmen kitleleri arasında da çoğunluk Oğuzların Çepni boyundaydı. Hem beyliğin kurucularının Çepni mensubiyeti hem de bütün bölgenin Osmanlı Devleti hakimiyetine girdiği XV. yüzyılda hazırlanan tahrir defterindeki Çepnilerle ilintili boy isimli yer adlarının fazlalığı bu iddiayı desteklemektedir. Bu cümleden olarak daha XIV. yüzyılda bölgede kalabalık ve güçlü bir Türkmen kitlesinin varlığı ve Çepnilerin bunlar arasında öne çıkan baskın unsur olduğu iddia edilebilir¹⁰.

Bir Askerî Çepni Üssü: Sinop

Malazgirt Zaferi'nden sonra kurulan ilk Anadolu Beyliklerinden Danişmendlilerin içerisinde etkin bir şekilde faaliyet gösteren Çepniler, ilk olarak Orta Anadolu'nun Türk iskanına açılma sürecini etkilemişlerdir. Danişmend Beyliğinin II. Kılıçaslan tarafından ortadan kaldırılması sonrasında Anadolu'da tabi oldukları ilk merkezi siyasal otoritelerini kaybeden Çepniler Selçuklu idaresi altındaki Orta Anadolu ve Selçuklu emirlerinin kontrolü altındaki Batı Anadolu uç bölgesinin dışında kalarak yönlerini Anadolu'nun kuzeyine çevirmişlerdir. Böylece 1204'te Sinop'tan Trabzon'a kadar egemenlik kuran Trabzon Rum İmparatorluğu'nun yönetim sahasını yeni gaza ve iskân bölgesi olarak belirlemişlerdir. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop'a yerleşen Çepniler, burayı Karadeniz ucunun askeri merkezi haline getirdiler. Karadeniz sahil kesiminin Türkleşme tarihinde de Sinop'un ele geçirilmesi merkezi ve kritik bir rol oynamıştır¹¹. Bu dönemde Türkmenlerin Sinop şehrini de ele geçirmesiyle birlikte Trabzon Rum İmparatorluğu'nun batıyla olan bağlantısının zorlaştığı söylenebilir. Nitekim bu sıralarda kalabalık bir Türkmen kitlesi Giresun'un batı kısımları ile Chalybia arasında

¹⁰ Detaylı bilgi için bölgenin Osmanlı hakimiyetine girişinden sonra hazırlanan tahrir defterlerine bakılabilir. Bkz. *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I (1455 Tarihli Tahrir Defteri)*, haz. Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ankara 1992.

¹¹ George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, London 1854, s. 26.

görülmektedir¹². Çepnilerin Sinop ve çevresine yoğun yerleşiminde bir diğer ön plana çıkan husus da 1240 yılında Selçuklu otoritesine karşı meydana gelen Babaî İsyanı'dır.¹³ İsyanın Selçuklular tarafından bastırılmasından sonra Babaî İsyanı içinde yer alan ve Selçuklu ordusuyla çarpışan Çepniler, Selçuklu takibatından kurtulmak amacıyla Karadeniz'in Sinop ve Giresun arasında bulunan dağlık bölgelere çekilmişlerdir. Doğrudan Türkiye Selçuklu idaresi altında olmayan bu coğrafya bir yandan merkezi otoritenin ve Moğolların kontrolünün dışında kalırken bir taraftan da Trabzon Rum İmparatorluğu ile gaza alanı haline gelmiştir¹⁴. Bu bağlamda bölgedeki Çepni nüfusunun zamanla artma sebeplerinden biri de Anadolu'da yoğun bir şekilde hissedilen Moğol baskısıdır. Moğollardan uzaklaşmak isteyen Türkmenler kuzeyde ve güneyde Karadeniz ve Akdeniz'in dağlık ve kıyı kesimleriyle Memluk ve Bizans gibi devletlerin sınırlarına yığılmışlardır¹⁵. Faruk Sümer'e göre de Moğol ve Türkiye Selçuklu merkezi idaresinin baskısı neticesinde kalabalık bir sayıda Çepni Sinop ve civarına göç ederek burada yerleşmiştir¹⁶. Coğrafyacı İbn Said'in 13. yüzyılın ikinci yarısında Kastamonu ve civarında 100.000 çadır göçebe halkın yaşadığını belirtmesi,¹⁷ bölgedeki nüfus yoğunluğuna işaret eder.¹⁸

Bölge Moğol tehlikesinden bir müddet uzak kalmış olsa da Moğolların baskısı Karadeniz Bölgesi'ne de ulaşmıştır. Sinop ve çevresini kısa bir sürede işgal eden Moğollar şehrin idaresini 1254'te Trabzon Rum İmparatorluğu'na devretmiştir. Bunun üzerine Çepnilerin de dahil olduğu Türkmen koalisyonu¹⁹ Muînüddin Süleyman Pervane etrafında toplanarak 1266 yılında Sinop'u geri almıştır. Şehrin tekrar Türk hakimiyetine girişiyse bölgede Pervaneoğulları dönemini başlamıştır²⁰.

¹² Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975), s. 126.

¹³ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 2000.

¹⁴ ¹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2000, s. 17-18.

¹⁵ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türker*, Ankara 2020, s. 100-102.

¹⁶ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırma Dergisi*, 1/1, (1969), s. 46.

¹⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997, s. 303-304.

¹⁸ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, C. I, İstanbul 1981, s. 257.

¹⁹ Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, çev. Enver Uzun, Trabzon 2019, s. 602.

²⁰ Feridun M. Emecen, *Karadeniz Kıyı Kent Tarihi*, İstanbul 2020, s. 83-84.

Pervane'nin Sinop'u fethine destek olan Çepniler kendi beylerinin idaresi altında Trabzon Rum İmparatorluğu sahasında askeri faaliyetini sıklaştırmıştır²¹. Nitekim dönemin kaynakları bu tarihlerde Çepnilerin Orta ve Doğu Karadeniz limanlarına baskınları hakkında bilgiler verir²². Muînüddin Süleyman Pervane'nin hem Karadeniz'deki hakimiyetini tahkim etmek hem de Anadolu'daki Moğol baskısını izale etmek için Memluk Sultanı Baybars'a ittifak teklif etmesi üzerine Kayseri içlerine kadar ilerleyen Memluk ordusu Muînüddin Süleyman'dan destek göremeyince ülkesine dönmüştür. Bu durumu fırsat bilen Trabzon Rum İmparatorluğu kuvvetleri ise şehri tekrar ele geçirmek ve bölgedeki Türkmen nüfusunu iç bölgelere sürmek için Sinop üzerine kara ve denizden taarruza geçmiştir. Ancak şehirdeki Çepnilerin direnişi üzerine kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmış, donanma Trabzon limanına çekilmek zorunda kalmıştır²³.

Trabzon Rum İmparatorluğu, batı sınırında sürekli çatışma ortamı yaratan Çepni grupların baskısından kurtulmak için bunların askeri ve siyasi merkezi Sinop'u ilk hedef olarak belirlemiştir. Bu amaç doğrultusunda Anadolu'daki herhangi bir karışıklığı, savaşı ve otorite boşluğunu fırsat görerek Sinop üzerine ağırlıklı olarak denizden kuşatma stratejisi izlemişlerdir. İmparatorluk, Sinop'un düşüşünden sonra iâşe ve harekât merkezi elinden alınan Çepnilerin ve Türkmenlerin bölgede tutunamayacaklarını ön görmekteydi. Bu çerçevede Çepnilerin ve Karadeniz'deki diğer Oğuz/Türkmen boylarının Osmanlı Devleti'nin nihai fethine kadar sürekli gaza ve mücadele içerisinde oldukları söylenebilir. 1276-1277 yılında yeniden tehlike altına düşen Sinop'ta Çepnilerin etkin olduğu görülmektedir. 1276'da Karamanlı Mehmed Bey, Konya üzerine yürüdüğünde savaş ortamını değerlendirmek isteyen Trabzon Rum İmparatorluğu, askeri güçlerin yardıma gelme ihtimalinin düşük olduğu bu ortamda Sinop'u denizden kuşatmıştır. Trabzon Rum İmparatorluğu'nun 1277 saldırısı bir kez daha Çepnilerin mukavemetiyle püskürtülmüştür²⁴. İbn Bibi Çepnilerin bu başarısından

²¹ Sergey Pavloviç Karpov, *a.g.e.*, s. 602

²² Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 63.

²³ Faruk Sümer, *Çepniler*, İstanbul 1992, s. 12-13; Sergey Pavloviç Karpov, *a.g.e.*, s. 602.

²⁴ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Rafet Yinanç- Ömer Özkan, İstanbul 2010, s. 252.

şu şekilde bahseder: *Canik hükümdarı asker ve cephane dolu kadırgalarla Sinop'a saldırmak için geldi. Çepni Türkleri ile o diyarı korumak için görevlendirilmiş olan komutanlar onlara karşı koyarak, onları ateş ve su arasında sıkıştırıp canlarına ve evlerine darbe indirdiler. Her tarafı yerle bir ettiler*²⁵. Çepnilerin de yoğun olarak destek verdiği Türkmen ittifakının Trabzon-Rum imparatorluğu donanmasını mağlup etmesi onların bölgede kalabalık ve teşkilatlı bir halde Sinop çevresinde yaşadıklarını gösterdiği gibi ayrıca deniz savaşlarına girecek kadar da mahir denizciler olduklarını gösterir.²⁶ Öte yandan coğrafi hakimiyetleri, denizcilikteki maharetleri onların bölgeye gelişini XII. yüzyılın sonlarına kadar götürülebileceği iddialarını kuvvetlendirir²⁷. Buna karşılık İbn Bîbî'de geçen "dermiyan-ı ab u ateş" ifadesinin hatalı tercüme edilmesinden dolayı bu yorumun abartılı olduğu iddiaları varsa da²⁸ XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop'a yerleşen Çepnilerin kısa sürede burasını Karadeniz ucunun askeri merkezi haline getirdikleri gerçeğini değiştirmez²⁹.

1277'den sonra Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Sinop'a kapsamlı bir saldırısının olmaması, bölgedeki Çepnilere dair bilgilerin de kesilmesine sebep olmuştur. Buna karşılık Orta ve Doğu Karadeniz'de Çepnilere dair bilgilerin artması Çepnilerin önemli bir kısmının bölgeden ayrılarak doğuya doğru hareket ettikleri izlenimini vermektedir. İbrahim Telliöğlü da bu sıralarda kalabalık bir Çepni grubunun Sinop'tan doğuya doğru hareket ettiğinden bahseder. Çepnilerin bölgeden ayrılma sebepleri arasında gaza alanının Canik, Ordu, Giresun hattına genel bir ifade ile Doğu Karadeniz'e doğru kayması sayılabilir³⁰. Zira bu mücadeleler sonucunda Trabzon Rum Devleti'nin hakimiyetindeki topraklardan bir kısmı Çepnilerin eline geçerken Ordu ve Giresun gibi Doğu Karadeniz bölgesi Çepni yurdu haline gelmiştir³¹. Osmanlı

²⁵ İbn Bîbî, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941, s. 300.

²⁶ Andrew Peacock, "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 16, (2010), s. 114.

²⁷ Faruk Sümer, *Çepniler*, s. 13.

²⁸ Bahaddin Yediöldüz, *Hacıemiroğulları Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ordu Tarihinden İzler*, Ordu 2019, s. 49.

²⁹ George Finlay, *a.g.e.*, s. 26.

³⁰ İbrahim Telliöğlü, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 24.

³¹ Melek Öksüz, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları*, 5, (2005), s. 22.

döneminde düzenlenen tahrir defterlerinde rastlanan *Çepni yurdu*³² ifadeleri de bu günlerin hatırası olmalıdır. Çepniler bölgede yoğun bir faaliyet göstererek Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Giresun'a kadar çekilmesini sağlamıştır. Nitekim XIII. yüzyılın sonunda Harşit Vadisi bir nevi Çepni yurdu haline gelmiştir³³. Tarihsel veriler sınırlı olmakla birlikte doğuya doğru kitlesel Çepni hareketinden yola çıkarak, bunların Trabzon Rum İmparatorluğu üzerindeki baskılarını sıklaştırdıklarına yönelik bilgiler mevcuttur. 1319'da Trabzon'da Türkmenlerin saldırısı sonucu büyük bir yangın çıktığını kaydeden Trabzon Rum İmparatorluğu tarihçisi Panaret, Türkmenlerin Sinop'tan hareket ettiğini ve Trabzon'a kadar ilerlediğini belirtir³⁴. Genel bağlamı içinde değerlendirildiğinde Sinop'tan gelip Trabzon'da yangın çıkaranların Çepniler olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Çepnilerin 13. yüzyılın sonunda Doğu Karadeniz'e doğru Sinop üzerinden yayıldıkları ve Ordu-Sinop arasında kurdukları siyasi teşekküllerle de sahil kesiminin Türkleşmesini hızlandırdıkları söylenebilir³⁵.

İbn Bîbî ve diğer kaynakların Çepnilerin bölgede yoğun olduğuna dair verdiği bilgiler Osmanlı dönemi tahrir defterlerinden de desteklenir. Bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle birlikte teşekkül eden idari yapılanmasında görülen Vilayet-i Çepni ve Divan-ı Çepni gibi idari isimlendirmeler bölgedeki Çepni varlığını güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Vilayet-i Çepni genel hatlarıyla Kürtün nahiyesi ile Giresun kazasına içine alan bir idari bölge olup³⁶ Çepni vilayetinin merkezi "Nefs-i Kal'a-i Giresun" olarak kaydedilen Giresun kalesi ve etrafıdır³⁷. Bunun dışında Çorum ve Bolu sancakların Divan-ı Çepni adını taşıyan idari birimler karşımıza çıkar. Genellikle Ordu, Sinop, Çorum, Bolu ve Kocaeli gibi sancaklarda rastlanan "divan" tabiri hususunda

³² BOA TD, nr. 13, s. 261-262

³³ İbrahim Tellioglu, "Selçuklulardan Osmanlılara Trabzon", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 72, (2018), s. 375-376.

³⁴ A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. Enver Uzun, Trabzon 2004, s. 67.

³⁵ Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul 2002, s. 100.

³⁶ Hanefi Bostan, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, a. 42-46.

³⁷ Hanefi Bostan, *a.g.e.*, s. 237.

tarihçiler ve coğrafyacılar arasında bazı tartışmalar mevcuttur³⁸. Bahaddin Yediyıldız'a göre divan, köy ile kaza arasında bir idari birim olup mezra veya köy gibi küçük yerleşim yerlerinin biraz daha büyümesiyle divan adı altında toplanarak nahiyeleri meydana getirdiklerini iddia eder. Buradan da anlaşılacağı gibi *divan*, küçük yerleşim yerleri ile nahiyeler arasında bir konumu ifade eder.³⁹ Bu tanım ışığında Çorum sancağındaki Çepni divanına da 11 köy, Bolu sancağındaki Çepni divanında ise 8 çiftliğe rastlanmaktadır. Öte yandan XVI. Yüzyıl Anadolu coğrafyası incelendiğinde doğrudan Çepni divanı veya nahyesinin bulunduğu 3 idari sistemle karşılaşırız. Bunlar Bolu⁴⁰-Çorum⁴¹ ve Giresun/Çepni vilayetleridir⁴².

Ayrıca aynı bölgede mahalle, köy ve mezra gibi Çepni boy adlı yerleşim yerleriyle konar-göçer Çepni cemaatleri fazlaca tespit edilmektedir. Buna göre Kastamonu sancağının Aydos kazasında 5⁴³, Devrekani kazasında 4⁴⁴, Durağan ve Tosya kazalarında 2'şer⁴⁵, Boyabat ve Küre kazalarında 1'er⁴⁶ olmak üzere 15 yer adı vardır. Çorum sancağının Osmancık kazasında 1 köyden başka ve 1 de Çepni cemaati mevcuttur.⁴⁷ Bolu sancağının merkez kazası Bolu'da 1,⁴⁸ Mudurnu kazasında 5⁴⁹, Gerede kazasında 1 adet olmak üzere toplam 7 yer adı bulunmaktadır.⁵⁰ Amasya sancağının Ladik kazasında 3 yer adından başka⁵¹ Gümüş kazasında 1 mahalle tespit edilmektedir.⁵² Tokat

³⁸ Osman Gümüşçü- İlker Yiğit, "XVI. Yüzyılda Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu*, 2011, s. 389

³⁹ Bahaddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinden İzler*, s. 65-66; Cengiz Orhonlu, "Divan: A Historical Term in The Settlement Geography of Turkey", *Disputationes Ad:Montium Vocabula*, VIII/4, (1969), s. 89-93.

⁴⁰ BOA TD, nr. 584, s. 34-35, 54, 67-68, 76, 80, 81, 82, 84.

⁴¹ KKA TD, nr. 38, s. 95b-96b.

⁴² BOA TD, nr. 52, s. 596-694.

⁴³ KKA TD, nr. 200, s. 234b-235a, 255b, 262a-262b, 239b.

⁴⁴ BOA TD, nr. 23M, s. 159-160, 181, 158, 233, 266.

⁴⁵ BOA TD, nr. 23M, s. 618, 632; KKA TD, nr. 81, s. 91b-92a, 98a.

⁴⁶ BOA TD, nr. 327, s. 213; BOA TD, nr. 438, s. 633.

⁴⁷ BOA TD, nr. 444, s. 73, 93; KKA TD, nr. 38, s. 95b-96b, 108a-110b.

⁴⁸ BOA TD, nr. 88, s. 16-17.

⁴⁹ BOA TD, nr. 5, s. 217, 236-237, 251.

⁵⁰ KKA TD, nr. 123, s. 147a.

⁵¹ BOA TD, nr. 387, s. 368; BOA TD, nr. 776, s. 75.

⁵² KKA TD, nr. 34, s. 23.

sancağının Zile kazasında 1⁵³, Kilmigad, Tozanlu ve Gelmugad nahiyelerinde 1'er⁵⁴ ve Karakuş nahiyesinde 1⁵⁵ tane olmak üzere Amasya ve Tokat sancaklarında toplam 9 Çepni boy adlı yerlere rastlanır. Bu şekilde bir idari yapılanmanın ortasında Sinop şehrinin olması bölgedeki Çepni varlığının önemini güçlü bir şekilde ortaya koyar.

SONUÇ

Çepniler, diğer Oğuz boyları gibi Anadolu'ya geldikten sonra Anadolu'da kurulan beyliklerin teşekkülünde rol oynamıştır. İlk Türk beylikleri arasında geniş bir sahayı kontrol eden Danişmendli Beyliği'nin ana gövdesini oluşturan esas unsurlardan biri de Çepnilerdir. Orta ve Doğu Karadeniz'in Türk yerleşimine açılmasında Danişmenlilerin büyük etkisi olduğu şüphesizdir. Samsun hattını takiben Ünye ve devamında Bayburt coğrafyasına kadar Danişmendli yönetimi genişlemiştir. Ancak Danişmendli Beyliği'nin 1175'te Sultan II. Kılıçarslan tarafından doğrudan Selçuklu yönetimi altına alınmasından sonra dahi bölgedeki Türkmen yerleşimi tamamen dağılmamış Orta Karadeniz hattında Türkmenler bir başka ifadeyle bunların içinde kalabalık sayılarıyla dikkat çeken Çepniler tutunmayı başarmıştır. Orta Anadolu ve Karadeniz bölgesinin birçok yöresine dağılıp yurt tutan Çepniler, müstakil hareket ederek bölgedeki Türk varlığını kalıcı hale getirmiş ve gaza faaliyetini kendi beylerinin önderliğinde sürdürmüştür. Çepni müstakil fetih hareketinin ilk ve en mühim başarısı Orta Karadeniz'in önemli liman kenti ve kalesi Sinop'un fethi ve akabinde burasını Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı başarıyla müdafaalarıdır. 1266'da Tokat, Niksar ve Samsun'dan asker toplayarak Sinop'u fetheden Süleyman Pervane'nin askerlerinin çoğunluğu söz konusu bölgelerin ana askeri güçlerinden olan Çepnilerdir. Bundan başka Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade ile 1277'de Sinop'u ele geçirmek isteyen Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı şehrin ana müdafileri yine Çepniler olmuştur. Hem karadan hem de denizden saldıran imparatorluk kuvvetlerine karşı Çepniler üstünlük sağlayarak kuvvetli bir mukavemet göstermiştir. Çepnilerin Sinop ve havalisindeki varlığının bir diğer güçlü delili XVI. yüzyılda Osmanlılar tarafından hazırlanan tahrir defterlerinde

⁵³ KKA TD, nr. 12, s. 107b.

⁵⁴ BOA TD, nr. 387, s. 445; BOA TD, nr. 387, s. 447; BOA TD, nr. 19, s. 104.

⁵⁵ KKA TD, nr. 10, s. 79b.

tespit edilen Çepni boy adlı yerleşim yerleriyle konar-göçer Çepni cemaatleridir. Sinop kazasının bağlı olduğu Kastamonu sancağı başta olmak üzere Bolu, Çorum, Amasya, Tokat ve Canik sancaklarında toplam 31 tane Çepni adını taşıyan yer adına rastlanır. Ayrıca 2 tane de Çepni cemaatine tesadüf edilir. Bütün bunlar Sinop ve havalisinin Çepnilerin yoğunlukla yerleştiği yerler olduğunu gösterir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Tapu Tahrir Defteri (BOA TD): 13, 23M, 19, 51, 54, 88, 327, 387, 438, 444, 776.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi (KKA)

Tapu Tahrir Defteri (KKA TD): 10, 12, 34, 38, 81, 123, 176, 200.

Yayımlanmış Vesikalar

Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları I (1455 Tarihli Tahrir Defteri), haz. Bahaeddin Yediyıldız- Ünal Üstün, Ankara 1992.

Kitap ve Makaleler

Bryer, Anthony, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, (1975).

Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, İstanbul 2008.

Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişleri (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaddin Yediyıldız, Ankara 1988.

Emecen, Feridun, *Karadeniz Kıyı Kent Tarihi*, İstanbul 2020.

Findley, Carter Vaughn, *The Turks in World History*, Oxford 2005.

Finlay, George, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, London 1854.

Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 2000.

Gümüşçü, Osman-YİĞİT, İlker, "XVI. Yüzyılda Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, 3-8 Ekim 2011*, Çankırı 2012.

Hahanov A., *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. Enver Uzun, Trabzon 2004.

İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman, Ankara 1941, s. 300.

İbn Bîbî, *Selçuknâme*, çev. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Rafet Yinanç- Ömer Özkan, İstanbul 2010.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Trabzon 2019.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, Ankara 2000.

Koca, Salim, "Diyâr-ı Rûm"un (Roma Ülkesi=Anadolu) "Türkiye" Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, (2008), s. 1-53

Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35/37, (2015), s. 35-84.

Köprülü, Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, haz. Hasan Aksakal, İstanbul 2017.

Meeker, Michael E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası*, çev. Tutku Vardağlı, İstanbul Bilgi üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul 2000.

Orhonlu, Cengiz "Divan: A Historical Term in The Settlement Geography of Turkey", *Disputationes Ad:Montium Vocabula*, VIII/4, (1969), s. 89-93.

Öksüz, Melek, "Kuruluşundan 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Tarihine Kısa Bir Bakış", *Karadeniz Araştırmaları*, 5, (2005), s. 11-25.

Peacock, Andrew, "Sinop: A Frontier City in Seljuq and Mongol Anatolia, Ancient Civilizations from Scythia to Siberia", 16, (2010), s. 103-124.

Roux, Jean Paul, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yılı*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul 2008.

Shpet, M., Keller, O., "Migration Processes In Asia Minor In The 1250's–1260's", *Electronic Collected Materials Of XII Junior Researchers Conference*, Belarusian State University, (2020). s. 166-168.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırma Dergisi*, 1/1, (1969), s. 2-147.

Sümer, Faruk, *Çepniler*, İstanbul 1992.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı- Destanları*, Ankara 1972.

Şahin, Halil İbrahim, *Çepniler Tarih İnanış ve Halkbilim*, Ankara 2013.

Tellioğlu, İbrahim, "Moğol Hâkimiyeti Döneminde Doğu Karadeniz Bölgesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 1, (2006), s. 19-28.

Tellioğlu, İbrahim, "Selçuklulardan Osmanlılara Trabzon", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 72, (2018), s. 367-398.

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Ankara 2020.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1997.

Turan, Şakir, *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya Göçler*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2009.

Yediyıldız, Bahaddin, *Hacıemiroğulları Beyliği'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Ordu Tarihinden İzler*, Ordu 2019.

Yınanç, Mükribin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, C. I, haz. Refet Yınanç, Ankara 2009.

Extended Abstract

The history of Turkification of Anatolia can be started with the expeditions led by Çağrı Bey in 1018. These preliminary expeditions took place in two branches, the northern and southern lines. By gaining detailed information about Anatolia, the Oghuzes greatly eroded the Byzantine forces on the border line. These raids reached a definitive conclusion with the Battle of Manzikert in 1071, and Anatolian lands were opened to the settlement of Turkmen masses. The Seljuk State started to send the Turkmens in the Iran-Iraq geography towards Anatolia. Among the Oghuzes who turned to Anatolia, Chepni masses, who were included in the Oghuz clan organization and settled in areas close to the Iranian border line, also took place on a large scale.

Firstly, the highlands and winter quarters, which were largely detached due to the long-term and continuous conflicts in the eastern region of Anatolia and where there was a vacuum of authority, soon became the homeland of the Oghuz tribes. Until 1080, the Turkmen masses seized the city centers where the Greek population was concentrated and started the process of Turkification not only of the rural areas but also of the cities. The conquest and settlement policy based on the iqta system implemented by the Great Seljuk State enabled the Oghuz masses to reach the shores of Marmara 10 years after the Manzikert Victory and transform Western Anatolia into a gaza region.

The second arrival of the Turkmen in large numbers to Anatolia was during the Mongol invasion that started in the 1220s. The complete disintegration of the Harzemshahs, who controlled Transoxiana-Khorasan geography in 1223, by failing to show their acumen against the Mongol army, endangered the urban Turkish masses as well as the nomadic elements in this geography. As there were no security measures between the Mongolian army and the settled population, the crowded Oghuz/Turkmen masses, who were in the first attack center of the Mongols, moved towards Anatolia, which was suitable for a relatively stable state structure and geographically nomadic life, in search of security. As a result of this second wave triggered by the Mongols, the settlement of crowded Oghuz masses in Anatolia enabled this place to take the name of Turkey from the 13th century. During the

first Mongol invasions, Turkmen groups gathered in the Eastern and Northern Anatolian geography, and after the Mongol threat reached this region in the 1240s, the Mongolian influence was less felt in the western and northern parts of Anatolia. Thus, the Turkmen population increased in Western Anatolia and the Black Sea region. By their nature, the extremes were far from the influence of any central authority and were quite suitable for the lifestyle of warriors and groups active in pursuit of booty. The Turkmens, who were stacked to the extremes, expanded their influence and activities by following the policy of gaza against Byzantium in Western and North Western Anatolia and against the Greek Empire of Trabzon in the Central and Eastern Black Sea Region. As a matter of fact, Chepnis are seen as a crowd on a parallel arc from Rize, the extreme point of the Eastern Black Sea, to Bolu, from the extreme points of the Western Black Sea.

Chepnis, like other Oghuz tribes, played a role in the formation of the first Turkish principalities after they came to Anatolia. One of the main elements that formed the body of the Danishmend Principality, which controlled a wide area among the first Turkish principalities, was the Chepni. There is no doubt that Danishmen had a great influence on the opening of the Middle and Eastern Black Sea Region to Turkish settlement. Following the Samsun line, the Danishmend administration expanded to Ünye and then to Bayburt. However, in 1175, Sultan II of the Danishmend Principality. Even after it was taken under direct Seljuk rule by Kılıçarslan, the Turkmen settlement in the region did not completely disintegrate, and the Turkmens, in other words, the Chepni, managed to hold on to the Central Black Sea line. The Chepnis, who dispersed and settled in many parts of the Central Anatolia and Black Sea region, acted independently and made the Turkish presence in the region permanent and continued the gaza activity under the command of their own chiefs. The first and most important success of the Chepni independent conquest operation was the conquest of Sinop, the important port city and castle of the Central Black Sea, and their successful defense against the Greek Empire of Trabzon. The majority of the soldiers of Süleyman Pervane, who conquered Sinop by gathering soldiers from Tokat, Niksar and Samsun in 1266, were Chepni, who were one of the main military forces of the regions in question. Moreover, the Chepni were the main defenders of the city against the Trabzon

Greek Empire, which wanted to seize Sinop in 1277 by taking advantage of the authority vacuum in Anatolia. Against the imperial forces attacking from both land and sea, the Chepni were superior and showed a strong resistance.

It is possible that the Turkification of the Central and Eastern Black Sea Region took place in three branches with the participation of Turkmen groups, as seen under the leadership of the Chepni. The first of these is with the incursions of Danishmend Turkmen from the valleys of the Bolaman Stream over Aybastı Persembe Plateau, the second with the expeditions to Trabzon on the coastline after the Sinop city came under Turkmen control, and the third with continuous raids and attacks towards the north-directed coasts over the Harşid and Kelkit valleys. There is a strong possibility that it will happen as a result. In this regard, Emecen states that the Turkmens in the region used the routes they followed in the fight against the Greek Empire of Trabzon, the high plateau areas and the valley roads leading down to the coast. In addition, this situation is one of the factors affecting the formation of today's Eastern Black Sea dispersed settlement. Another strong evidence of the existence of Chepni in Sinop and its surroundings is the XVI. It can also be identified in the Ottoman cadastral registers of the 19th century.

Since an unusual policy of conquest was followed in the Eastern Black Sea Region, Hacıemiroğulları/Bayram Principality, one of the political units formed in the region by the Chepni located on the border of the Trabzon Greek Empire, continued to be a border principality until its sovereignty was ended by the Ottoman Empire. Among the Turkoman masses clustered around the Hacıemiroğulları Principality and whose settlement area stretched from Sinop to the inner parts of Giresun, the majority of the Oghuz tribes were Chepni. Both the Chepni affiliation of the founders of the principality and the XV. The abundance of place and clan names related to Chepni in the cadastral register prepared in the 19th century supports this judgment. As from this sentence, more XIV. It can be argued that there was a large and powerful Turkmen mass in the region in the 19th century and the Chepni were the dominant factor among them.

In the settlement pattern (model) of the Oghuz-Turkmen mass in Anatolia, there is no regional dominance of the tribes, or in other words, the settlement of a tribe completely in a single region. Although it is possible to come across prominent tribes in some regions, the tribes spread dispersedly over the whole Anatolian geography. Smaller masses that broke away from the main body were present all over Anatolia. The settlement history and settlement order of the Chepni in Anatolia do not constitute an exception in this respect. They mostly settled in the Eastern Black Sea and Central Anatolia, but it is possible to come across the Chepni population and place names in every region from Aleppo to the Deliorman-Dobruca line.

Due to the fact that the resettlement of the Eastern Black Sea Region and the Turkization route was a natural obstacle to the Greek Empire of Trabzon, it took place in the west-east direction. Sinop played a central and critical role in the beginning of this process, more precisely, in the history of the Turkification of the Black Sea coastline. XIII. The Chepnis, who settled in Sinop in the first quarter of the century, made it the military center of the Black Sea tip. It should be said that the western connection of the Trabzon Greek Empire became more difficult with the Turkmens taking over the city of Sinop in this period. The Chepni population in and around Sinop increased considerably after the Babai rebellion, which took place in 1240 and destroyed Central Anatolia, was suppressed by the Seljuks. As a matter of fact, the Chepni, who took part in the Babai Revolt and fought with the Seljuk army, withdrew to both the coastal and high regions of the Black Sea between Sinop and Giresun in order to escape from the Seljuk pursuit after the suppression of the rebellion. In this geography, which was not directly under the Turkish Seljuk administration, the Chepnis continued to clash with the Trabzon Greek Empire on the one hand, and on the other hand, they were able to continue to practice their heterodoxy belief system by staying out of the pressure of the central authority and the Mongols.

It is determined by Çepni tribe settlements such as local neighborhoods, villages and hamlets and by nomadic Çepni communities. According to this, Kastamonu sanjak has 15 place names, 5 in Aydos, 4 in Devrekani, 2 in Durağan and Tosya, and 1 in Boyabat and Küre districts. In the Osmancık district of Çorum sanjak, there is one

more than one village and one Çepni community. There are 7 place names in total, 1 in Bolu, the central district of the Bolu sanjak, 5 in the Mudurnu district and 1 in the Gereede district. There are 3 places in Ladik district in Amasya sanjak and 1 neighborhood in Gümüş district. A total of 9 Chepni tribes are found in the sanjaks of Amasya and Tokat, 1 each in the Zile district of the Tokat sanjak, 1 each in the Kilmigad, Tozanlu and Gelmugad sub-districts, and one each in the Karakuş sub-district. It will be well thought if it will be made in such a way that it has the Sinop appearance. On the other hand, there are Çepni divans in Bolu and Çorum sanjaks. XVI. When the Anatolian geography of the 19th century is examined, we directly encounter 3 administrative systems in which the Çepni divan or township is located. These are the provinces of Bolu-Kastamonu, Çorum and Giresun/Çepni. The fact that the city of Sinop is in the middle of such an administrative structure strongly reveals the importance of the Chepni presence in the region.

We come across two settlements called Çepni in the Durağan district of Kastamonu sanjak. In this accident, 3 soldiers were registered in the village, which we first identified in 1486-87, and 36 soldiers in another village. While the first mentioned Çepni village was not found in the following registers, 89 soldiers were recorded in the other Çepni village in 1560-61.

The information given by Ibn Bibi and other sources that Chepnis were intense in the region is also supported by the Ottoman period cadastral registers. The places named Çepni are scattered in many districts of Bolu, Kastamonu, Çorum, Amasya and Tokat sanjak in the Sinop hinterland. According to this, 5 villages in Aydos district of Kastamonu, 4 villages in Devrekani district, 2 each in Durağan and Tosya districts, 1 each in Boyabat and Küre districts, 1 village and 1 community in Osmancık district of Çorum sanjak, 1 village in central district of Bolu sanjak, 4 villages in Mudurnu district. and 1 hamlet, 1 village in Gereede township, 2 villages and 1 hamlet in Amasya's Ladik township and 1 neighborhood in Merzifon township, 4 villages and 1 hamlet in Tokat's Niksar township under Çepni Bey, 1 in Zile township, Kilmigad, Tozanlu and There are 1 hamlets in Gelmugad sub-districts and 1 Çepni boy in Karakuş sub-districts. On the other hand, there are Çepni divans in Bolu and Çorum sanjaks. XVI. When the Anatolian geography of the 19th

century is examined, we directly encounter 3 administrative systems in which the Çepni divan or township is located. These are the provinces of Bolu-Kastamonu, Çorum and Giresun/Çepni. The fact that the city of Sinop is in the middle of such an administrative structure strongly reveals the importance of the Chepni presence in the region.

We come across two settlements called Çepni in the Durağan district of Kastamonu sanjak. In this accident, 3 soldiers were registered in the village, which we first identified in 1486-87, and 36 soldiers in another village. While the first mentioned Çepni village was not found in the following registers, 89 soldiers were recorded in the other Çepni village in 1560-61.

Araştırma Makalesi/Research Article

18. Yüzyıl Tarihî Metinlerinin Konuşma Dili Dikkate Alınarak Transkripsiyonu Üzerine Bazı Tespitler

Hakan Yıldız*

(ORCID: 0000-0003-4609-5087)

Makale Gönderim Tarihi
22.08.2022

Makale Kabul Tarihi
10.09.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldız, H., "18. Yüzyıl Tarihî Metinlerinin Konuşma Dili Dikkate Alınarak Transkripsiyonu Üzerine Bazı Tespitler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1110-1148.

APA: Yıldız, H. (2022). 18. Yüzyıl Tarihî Metinlerinin Konuşma Dili Dikkate Alınarak Transkripsiyonu Üzerine Bazı Tespitler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1110-1148.

Öz

18. yüzyıl tarihî metinlerinin transkripsiyonu ile ilgili yayınlarda, Tarihî Türkiye Türkçesinin zaman içindeki gelişimini ve değişimini gösteren konuşma dilinin dikkate alınmadığı ve sadece değişmeyen, kalıplaşmış yazı dili ve klâsik imlâyı gösteren bir okuma yapıldığı görülmektedir. Bu değişim ve dönüşümleri yok sayarak yapılan çalışmalar tarihî olayları açıklayabilse de, ortaya çıkan transkripsiyon metinleri dönem Türkçesini yansıtmaktan uzak standart metinlerdir.

Problemin çözümüne yardımcı olma amacıyla hazırladığımız bu çalışmada, öncelikle dönemin konuşma dili hakkında bir fikir edinmemizi sağlayacağını düşündüğümüz ünlüler, ünsüzler ve ekler belirlenmiştir. Daha sonra bu ünlü, ünsüz ve eklerin bulunduğu kelime örnekleri, Viguier ve Carbognano'nun büyük

* Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hakan.yildiz@nisantasi.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Nişantaşı University, Faculty of Economics, Administrative And Social Sciences, Department of History, Türkiye.

bir kısmını Latin harfleriyle yazdıkları Türkçe gramer kitapları ile 18. yüzyılda kaleme alınmış örnek bir tarihî metin olan Göynüklü Ahmed Efendi Tarihi'ndeki imlâ ve telaffuzlarıyla birlikte incelenmiştir. Ardından üç kaynaktaki örnekler karşılaştırmalı olarak ele alınarak, en çok karşılaşılan ekler, fiiller, isimler ve diğer kelimelerin yazı ve konuşma dilindeki kullanımları açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen tüm bu bilgilerin ışığında 18. yüzyıl tarihî metinlerinin transkripsiyonunda dikkat edilmesi gereken hususlara dair tespit ve önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 18. yüzyıl tarihî metinleri, Carbognano, konuşma dili, Göynüklü Ahmed Tarihi, Viguier

Some Detections on the Transcription of the 18th Century Historical Texts by Taking the Spoken Language into Consideration

Abstract

It is observed that in the publications on the transcription of the 18th century historical texts, the spoken language that shows the development and change of the historical Turkish in Turkey is not taken into consideration, and only non-changing, structured written language and classical punctuation is regarded. Even if the studies that are conducted without considering this change and transformation can explain the historical events, the published transcription documents are far from reflecting the Turkish of the period.

In this study that we have conducted to contribute to the solution of the problem, at first, the vowels, consonants and affixes, which we consider that they will help us have an idea about the spoken language of the term, have been identified. Then, the sample words including these vowels, consonants and affixes have been analysed together with their punctuations and pronunciations in the Göynüklü Ahmed History, an exemplary historical text written in the 18th century, and Viguier and Carbognano's Turkish grammar books, which were mainly written in Latin letters. Following that, the samples in the three sources were analysed in a comparative way, and it was aimed to explain how the most common affixes, verbs, nouns and other words were used in the written and spoken language. In the conclusions, in the light of all this information, identifications and recommendations concerning the issues, which need to be paid attention, were presented.

Keywords: 18th century historical texts, Carbognano, Göynüklü Ahmed History, speaking language, Viguier

Giriş

Dilbilimciler, 13-20. yüzyıllarda kullanılan *Tarihî Türkiye Türkçesinin* 16-19. yüzyıllardaki yazı dilini, *Klâsik Osmanlı Türkçesi*¹; Klâsik Osmanlı Türkçesinin 17. yüzyıl başlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar devam eden dönemini *Orta Osmanlıca*² olarak adlandırmaktadır.

Yazı dilinin yanında konuşma dilinin gelişimi ve ses olayları dikkate alındığında ise *Tarihî Türkiye Türkçesi*; *Eski Türkiye Türkçesi* (13. yüzyıl-16. yüzyılın ortaları), *Orta Türkiye Türkçesi* (16. yüzyılın ikinci yarısı-17. yüzyılın ikinci yarısı) ve *Yeni Türkiye Türkçesi* (17. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar) olarak dönemlenmektedir³. Eski Türkiye Türkçesi'nin başlıca özelliği, standart bir dil ve imlâ ile dudak uyumunun olmamasıdır. Yine bu dönemde, entelektüel kesimin Arapça/Farsça kelimeleri yoğun olarak kullandığı yazı dili, halkın konuştuğu dilden uzaklaşmıştır⁴ Orta Türkiye Türkçesi'nin belirgin özelliği; artan ticari ilişkilerinin bir sonucu olarak İtalyan şehir devletlerinin 1533 yılından itibaren Türkçe öğrenmek üzere Osmanlı ülkesine gönderdikleri yetenekli gençlerin (dil oğlanları) İstanbul Türkçesini esas alarak yazdıkları Türkçe gramer kitaplarının Latin harfli transkripsiyonlarında dudak uyumunun görülmeye başlamasıdır.⁵

Yeni Türkiye Türkçesi döneminin en dikkat çeken yönü ise telaffuzda özellikle 18. yüzyılda dudak uyumunun günümüzdekine hayli yakın bir şekilde tamamlanmış olmasıdır.⁶ Develi, 18. yüzyılda standart bir yazı dili ile imlâ kurallarının da oluştuğunu belirtir ve bu dönemde; *konuşma dili*, *yazı dili* ve *okuma dili* olmak üzere üç ayrı dil grubunun varlığından söz

¹ Faruk Kadri Timurtaş, *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III-Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1998, s. 2.

² Mehmet Gümüşkılıç, "Orta Osmanlıcada İmlâ-Telaffuz İlişkisi", *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 276.

³ Hayati Develi, "18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine", *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1 (1998), s. 27.

⁴ Ömer Yağmur, "Erken Dönem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (2014), s. 202-203.

⁵ Develi, agm., s. 27; Yağmur, agm., s. 201, 205, 212.

⁶ Yavuz Kartallıoğlu, *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara 2011, s. 570-573; Gümüşkılıç, agm., 281-284; Yağmur, agm., s. 34-35, 38.

eder.⁷ Yazı dili, edebiyattan astronomiye kadar bilimin her alanında kaleme alınan eserlerde kullanılan ve “ımlâ” denilen kolay değişmeyen kurallar sistemine bağlı olan standart dildir. Konuşma dili ise yazılı metne dayanmayan, gündelik hayatın her alanında kişilerin birbirlerini anlamak için kullandıkları dil olduğundan, standartlaşma ve kalıplaşmadan uzak, sürekli değişen ve gelişen bir yapıdadır.⁸ Dolayısıyla standart, çok az değişime uğrayan, zamandan bağımsız yazı dili ile Tarihî Türkiye Türkçesinin sese dayanan ve zamana göre değişimler meydana gelen canlı konuşma dili arasında belirgin farklar oluşmuştur.⁹

Oysa tarihî kaynak metinlerini tez, makale ve kitap olarak yayımlayan tarihçiler, Türkçenin bu zamana bağlı fonetik değişimini dikkate almamakta ve hangi döneme ait olursa olsun metinlerin transkripsiyonunu 15-16. yüzyıldan kalma standart yazı diline göre yapmaktadırlar. Bunun sonucunda okunan metin, kendi döneminin Türkçesini değil, zamana bağlı olmayan statik yazı dilini yansıtmaktadır. Elbette ki tarihçi, bir dilbilimci gibi metnin fonolojik, morfolojik, etimolojik, sentaks, semantik vb. filolojik özelliklerini ve malzemesini bilmek zorunda değildir. Tarihçi için öncelik, kaynak metnin tespit ettiği tarihî olaylardır. Ancak 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar yaklaşık üç yüz yılda; konuşma dilinde, yazı dilinde ve okuma dilinde meydana gelmiş değişimler, gelişmeler ve farklılıklar da görmezden gelinemez. Bu yapılmadığı takdirde, neşri yapılan metnin Türkçesi, döneminin değil, birkaç yüzyıl öncenin Türkçesi olur ve ortaya konan eser, dil özellikleri ve dil malzemesi bakımından bir kaynak metin olma özelliğini az ya da çok kaybeder.¹⁰

O halde, herhangi bir döneme ait tarihî kaynak metnin transkripsiyonunu yapan tarihçi nelere dikkat etmelidir? Bir dilbilimci olmadığına ve metnin ait olduğu dönem Türkçesinin filolojik özelliklerinin hepsini bilmesi beklenmeyeceğine göre, transkripsiyon sırasında döneminin dil özelliklerinin hangilerini bilmeli ve

⁷ Develi, agm., s. 28.

⁸ Develi, ay.

⁹ Yağmur, agm., s. 211-212.

¹⁰ Zeynep Korkmaz, “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler”, *Türkoloji Dergisi*, 8 (1) (1979), s. 67.

göstermelidir? Dönem Türkçesinin özellikle konuşma dilini bilmek ve gösterebilmek için hangi kaynaklara başvurulmalıdır?

Yukarıdaki sorulara cevap aramayı amaçlayan araştırmamızda, öncelikle 18. yüzyıla ait bir tarihî metnin en doğru şekilde okunabilmesi için dönem Türkçesinde çok kullanıldığı düşünülen ünlüler, ünsüzler, ekler ve kelimeler belirlenmiştir. Daha sonra bu başlıklar altında, dilbilimciler¹¹ tarafından dönemin konuşma dilini ve ses düzenini en iyi şekilde yansıttığı kabul edilen Pierre François Viguier'in *Éléments De La Language Turque* adlı eseri¹² ile Cosimo Comidas de Carbognano'nun *Gramatica Turca* adlı eserinde¹³ Latinize edilen konuşma diline ait kelime eklerinin telaffuzları gösterilmiştir. Ayrıca 18. yüzyıl ortalarında kaleme alınmış Göynüklü Ahmed Tarihi'nin¹⁴ seçilen büyük kısmı harekeli 300b-333a bölümünde, dudak uyumuna uygun yazılmış ekli kelimelerinin imlâ ve telaffuzlarına yer verilmiştir. Bu suretle 18. yüzyılda kaleme alınmış tarihî kaynak metinlerin transkripsiyonunda, yazı dilindeki sesler, sessizler, ekler ve kelimelerin dönemin fonetik özelliklerine ve konuşma diline ait örneklerle göre nasıl okunması ve nelere dikkat edilmesi gerektiği hususu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

¹¹ Yavuz Kartalioğlu, "Osmanlı Türkçesindeki Ekler Dudak Uyumuna Göre Nasıl Okunmalıdır?" *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 453; Mehmet Gümüskılıç, *18. Yüzyıl Türkçesinde Ses Hadiseleri*, I-II, Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. XIII-XXIV; Develi, agm., s. 32; Yağmur, agm., s. 211.

¹² Pierre François Viguier, *Éléments De La Language Turque*, Constantinople 1790.

¹³ Cosimo Comidas de Carbognano, *Primi Principi Gramatica Turca*, Roma 1794.

¹⁴ Göynüklü Ahmed Tarihi'nin bilinen iki nüshasından biri, "Berlin nüshası": Göynüklü Ahmed b. Mahmûd Efendi, *Mecmû'a*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. or. quart. 1209, Berlin (372 varak [vr.]. Bundan sonra "B" ile gösterilecektir); diğeri de bu nüshadan istinsah edilmiş 34 varaklık bir parça olan "Rado Nüshası"dır: Göynüklü Ahmed b. Mahmûd Efendi, *Tarih*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, ŞR00061, İstanbul ("R" ile gösterilecektir) (Bkz. Hakan Yıldız, "Göynüklü Ahmed Efendi'nin Mecmuası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 48 (2020), s. 258-262, 265-267).

1. 18. Yüzyıla Ait Tarihî Bir Kaynak Metnin Transkripsiyonunda Dikkate Alınması Gereken Esaslar¹⁵

1.1. Ünlüler

1.1.1. Dudak Uyumu, Küçük Ünlü Uyumu, Dudak Benzeşmesi

13-16. yüzyıllar arasında Eski Türkiye Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri, yazıda ağız farklılıkları da dâhil olmak üzere konuşma dilini esas alması; imlâ ile konuşma dili arasında Türkçe seslerin Arap harfleriyle karşılanabildiği ölçüde “fonetik imlâ” da denilebilecek bir uyumun olmasıdır¹⁶. Diğer bir özellik ise dudak uyumunun bulunmamasıdır.¹⁷ Ancak 16. yüzyılda klâsik imlânın oluşmasıyla konuşma dili ile yazı dili birbirinden ayrılmış ve bu imlâ, konuşma dili ile bağlantısı olmayan bir “klişe imlâ” haline gelmiştir.¹⁸

18. yüzyılda ise yukarıda da belirtildiği gibi dudak uyumu hemen hemen tamamlanmıştır. Bu uyumu göstermek için Viguier ve Carbognano’nun eserlerindeki transkripsiyon metinleri ile Göynüklü Ahmed Tarihi’nin ilgili bölümünden, özellikle de harekeli olan 307a/220a-333a/242a varaklarındaki kelimelerinden ve eklerden örnekler verilmiştir.

1.1.1.1. -lı / -li / -lu / -lü (isimden isim yapma ekleri):

18. yüzyılda klâsik imlâda (لو لى) şeklinde yazılmasına rağmen konuşma dilinde farklılığın gözlemlendiği bu ek, Viguier’de (“gizlü” dışında¹⁹) ve Carbognano’da; “adlı (ادلو), adlı sanlı (ادلو صانلو), atlı (اتلو), evli (اولو), gözlü (كوزلو), gümüşlü (كومشلو), kavuklu, saçlı (صاجلو), sanlı (صانلو), sulu, sürmeli, tatlı (طتلو), uslu, yürekli vd.”²⁰ olarak yazılmış ve telaffuz edilmiştir. Göynüklü Ahmed Tarihi’nde (GAT) ise “oğlu”

¹⁵ Dudak Uyumu, küçük Ünlü Uyumu ve dudak benzeşmesi ile ilgili eklerin belirlenmesinde M. Gümüşkılıç’ın makalesinden faydalanılmıştır (Mehmet Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin Yeni Harflere Çevrilmesinde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5 (2000), s. 420-428).

¹⁶ Zeynep Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Üzerine Notlar”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* (1995), s. 248.

¹⁷ Develi, agm., s. 27.

¹⁸ Korkmaz, “Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında”, s. 68.

¹⁹ Gümüşkılıç, agt., s. 287.

²⁰ Carbognano, age., s. 23, 24, 51, 493, 494, 511, 554, 580, 612, 631-632, 664, 667; Viguier, age., s. 275-276, 316.

(اوغلو/اوغلي)²¹ “dolu” (طولو/دُولِي)²² “gönlü” (كوكلو/كوكلي)²³ imlâları örnek verilebilir. Viguier ve Carbognano’daki birçok örnek gibi GAT’deki örnekler de bu ekte dudak uyumunun oluştuğunu göstermektedir.

1.1.1.2. -cı / -ci / -cu / -cü (isimden isim yapma ekleri):

Yazı ile konuşma dili arasında farklılık oluşan ve (جى) şeklinde yazılan bu ek; Viguier’de örneğin “balıkçı, ekmekçi, yasakçı, davacı, kahveci, iyneci, elçi, billurcu, südcü”²⁴ şeklindedir. Carbognano’da ise “aşçı (اشجى), bügücü (بوکوجى), çohacı (چوقه جى), ekmekçi (اتمکجى), elçi (ایلچى), kuyumcu (قويمجى), pabuççu (پابوچجى), yardımcı (ياردمجى), yolcu (يولچى), vd.”²⁵ kelimeleri vardır. Her iki kaynaktaki örnekler göre bu ekte de dudak uyumunun tamamlandığı söylenebilir.

1.1.1.3. -ıncı / -inci / -uncu / -üncü (isimden isim yapma ekleri):

Klâsik imlâda (نجى) şeklinde yazılan bu ek; Viguier’de ve Carbognano’da “birinci (برنجى), üçüncü (اوچنجى), dördüncü (دورنجى), dokuzuncu (طقوزنجى), onuncu (اوننجى), yirminci (يكرمنجى), otuzuncu (اوتوزنجى), yüzüncü (يوزنجى) vd.”²⁶ olarak gösterilmiştir. İki eserden seçilen örnekler göre, o dönemde söz konusu ekin telaffuzu günümüz Türkçesine uygun hale gelmiştir.

1.1.1.4. -ı/-i, -u/ü, -sı/si, su/sü (üçüncü tekil şahıs iyelik eki):

(سى,ى) şeklinde yazılan bu ek, Viguier’de “parası, mağzası, guruşunu, doğrusu”²⁷; Carbognano’da “adası (اطاسى), altısı (التيسى), bügüsü (قورقوسنى), doğrusunu (طوغروسنى), korkusunu (سوز’ندَن)”²⁸ şeklindedir. GAT’de ise “kuluyuz (قولويوز)”²⁹ ve “sözünden (سوز’ندَن)”³⁰ örnek verilebilir. Viguier ve Carbognano’da bu ekin telaffuzu günümüz Türkçesindeki gibi olmakla birlikte, yazımda klâsik imlânın korunduğu

²¹ B, vr. 301a, 302a.

²² B, vr. 311a; R, vr. 58b.

²³ B, vr. 311a, 331b.

²⁴ Viguier, *age.*, s. 305, 308, 311, 314, 358, 363, 413.

²⁵ Carbognano, *age.*, s. 23, 535, 631.

²⁶ Viguier, *age.*, s. 86-87; Carbognano, *age.*, s. 16, 17, 672, 706, 714.

²⁷ Viguier, *age.*, s. 299, 303, 305, 319.

²⁸ Carbognano, *age.*, s. 44-45, 558, 606, 664.

²⁹ B, vr. 310b.

³⁰ R, vr. 100a.

görülmektedir. Arap alfabesi ile yazılmış GAT'de ise âdeta telaffuzu göstermek istercesine her ses bir harf ya da hareke ile gösterilmiş, dolayısıyla klâsik imlâ telaffuza uygun şekilde değişmiştir.

1.1.1.5. -i/-i, -u/-ü (yükleme, belirtme hâl eki):

Klâsik imlâda (ى) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “dükkâni, seni, bütünü, bunu, onu, suçu”³¹; Carbognano'da “ adaları (اطالري), anayı (انايي), gözünü (كوزيني), onu (اوني), bunu (بوني) vd.”³² olarak gösterilmiştir. GAT'de ise “suyu (صويو)³³ bunu (بونو),³⁴ topu (طوپو)³⁵” örnekleri vardır. Görüldüğü gibi Viguier ve Carbognano'da söz konusu ek de günümüz Türkçesindeki söylenişine dönüşmüş, ancak yazımda klâsik imlâ devam etmiştir. GAT'deki sınırlı örneklerde ise kelimedeki her ses için harf ya da hareke kullanılması, ekin o dönemdeki telaffuzunu anlamamızı sağlamıştır. Bu yazım tercihi, klâsik imlânın dışında olmakla birlikte, genelleşmeyen ve müellif/müstensihe özgü bir tercihtir.

1.1.1.6. -in/in, -un/-ün, -nın/-nin, -nun/-nün (ilgi hâl eki):

(ك, نك) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “verdiyın, bazırđanların, postunuzun, kulun”³⁶; Carbognano'da “adamin (ادمك), felegin (فللك), Anton'un (انطونك), bülbülümün (بلبلمك), sonun (صوكك), suyun (صويك), kuyunun (قويونك) vd.”³⁷ şeklindedir. GAT'de ise “bunun (بُنوك)³⁸, suyunun (صُويُنك)³⁹, günün (كُونك),⁴⁰ köşkünün (كُوشْكُونك)⁴¹” kelimeleri vardır. Ek, gerek Viguier ve Carbognano'da, gerekse GAT'de dudak uyumuna uygun hale gelmiştir. Ancak Latin harfli iki kaynakta klâsik imlânın devam ettiği görülürken, GAT'de tercih edilen hareke ve harflerle imlânın da söyleyişe uydurulduğu anlaşılmaktadır.

³¹ Viguier, *age.*, s. 300, 303, 304, 309, 311, 334.

³² Carbognano, *age.*, s. 32-33, 527, 628, 659, 694.

³³ B, vr. 304a.

³⁴ B, vr. 310b.

³⁵ B, vr. 313b.

³⁶ Viguier, *age.*, s. 164, 332.

³⁷ Carbognano, *age.*, s. 36, 41, 527, 590, 638, 659.

³⁸ B, vr. 316a.

³⁹ R, vr. 33b.

⁴⁰ R, vr. 68a.

⁴¹ R, vr. 123b.

1.1.1.7. -ır/ir, -ur/-ür (ettirgenlik eki):

Klâsik imlâda (ور, یر) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “çağırdırız, getirdiriz”⁴²; Carbognano'da “aşırdr (اشوردر), doyurdur (طیوردر), duyurdur (دویوردر), uçurdur (اوچوردر), düşürdür (دوشرور), kaçırdr (قچوردر), üfürdür (اوفردر) vd.”⁴³ yazımı ve telaffuzuyla belirtilmiştir. GAT'de ise “etdirdiler (ایتدیردیلر),⁴⁴ buldurdup (بولدوردوب),⁴⁵ (yapdırdıp) (یابدیردوب)⁴⁶” şeklindedir. Ek, her üç kaynaktaki da günümüzdeki telaffuzuna kavuşmuştur. Ancak yazımda klâsik imlâ varlığını korumuş, sadece GAT'deki sınırlı örnekte ilave harfler ve hareketlerle söyleyişe uygun özel bir imlâ kullanılmıştır.

1.1.1.8. -dır/-dir, -dur/-dür (ettirgen ek):

(در) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “kaldırın, durdururlar, buyurtdururum, doldurdum”⁴⁷; Carbognano'da “uçurdur (اوچوردر), vurdururum (اوردوروم), sürdürürüm (سوردوروم) vd.”⁴⁸ olarak gösterilmiştir. GAT'de ise “bildirdikde (بلدیردیکده) (B, 304b)⁴⁹, görüşdüre (کوروشدوره),⁵⁰ doldurup (طولدُروب),⁵¹ soydurup (صویدُروب)⁵²” örnekleri vardır. Her üç kaynaktaki örnekler göre, bu ek de günümüz söyleyişine çok yakın bir hale gelmiştir. Yazımda ise GAT'de ek harf ve hareketlerle telaffuza uygun bir imlâ tercih edildiği anlaşılmaktadır.

1.1.1.9. -dım/-dim, -dum/-düm:

Klâsik imlâda (دم) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “arardım, etmezdim, oldum, gördüm, doldurdum, deyordum”⁵³; Carbognano'da “bildim (بلدم), istedim (استدم), oldum (اولدم), gördüm (کوردم), okudum

⁴² Viguier, *age.*, s. 306, 309.

⁴³ Carbognano, *age.*, s. 71-72, 74, 76.

⁴⁴ R, vr. 61a.

⁴⁵ B, vr. 315b.

⁴⁶ R, vr. 81b.

⁴⁷ Viguier, *age.*, s. 300, 303, 307, 321, 325.

⁴⁸ Carbognano, *age.*, s. 68, 72, 74, 77.

⁴⁹ B, vr. 304b.

⁵⁰ B, vr. 328a.

⁵¹ R, vr. 42a.

⁵² R, vr. 42b.

⁵³ Viguier, *age.*, s. 126, 155, 305, 318, 315, 337.

(اوڤودم), yürüdüm (يورودم) vd.”⁵⁴ olarak gösterilmiştir. GAT’de ise “urđum (اوردوم),⁵⁵ gördüm (كوردوم)⁵⁶” örnekleri bulunmaktadır. Üç kaynaktaki örnekler, bu ekin de dudak uyumuna girdiğini göstermektedir. Yazımda ise GAT’deki iki örnekte, söyleyişteki vokalleri tam olarak yansıtan bir imlâ tercih edilmiştir.

1.1.1.10. -dın/-din, -dun/-dün:

(دك) şeklinde yazılan bu ek, Viguier’de “görünmedin, bulamadın, atıyormuşdun, gördün”⁵⁷; Carbognano’da “etdin (ايتدك), sevdin (سودك), gördün (كوردك), yürüdün (يورودك), okudun (اوڤودك), vurdun (اوردك) vd.”⁵⁸ imlâsı ve telaffuzuyla belirtilmiştir. GAT’de ise “aldın (الديك °) ve uğratdın (اوغرآتديك)”⁵⁹ şeklindedir. Anlaşılacağı üzere ek, bu yüzyılda dudak uyumuna geçmiştir. Fakat yazımda sadece GAT’deki sınırlı örneklerde telaffuza uygun harfler ve hareketlerle özel bir imlâ tercih edilmiştir.

1.1.1.11. -dı/di, -du/-dü:

Klâsik imlâda (دی) şeklinde yazılan bu ek, Viguier’de “bildi, dedi, oldu,⁶⁰ okurdu, uyudu, üşüdü;⁶¹”; Carbognano’da “paralandı (پارهلندي), aradı (ارادي), düşdü (دوشدي), yürüdü (يورودي), kovdu (ڤودي), okudu (اوڤودي) vd.”⁶² örnekleriyle gösterilmiştir. GAT’de ise “kaldı (ڤالدي),⁶³ oldu (اولدو)⁶⁴” şeklindedir. Örneklere göre bu ek de günümüz Türkçesindeki söyleyişine dönüşmüştür. Yazımda ise GAT’deki tek bir örnekte, konuşma diline göre bir imlâ kullanıldığı görülmektedir.

⁵⁴ Carbognano, *age.*, s. 184, 209, 361, 438, 550, 566.

⁵⁵ B, vr. 304a.

⁵⁶ B, vr. 311a.

⁵⁷ Viguier, *age.*, s. XVIII, 299, 302.

⁵⁸ Carbognano, *age.*, s. 80, 184, 336, 363, 533, 619.

⁵⁹ R, vr. 36a, 38a.

⁶⁰ Viguier, *age.*, s. 114, 230, 245.

⁶¹ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 421.

⁶² Carbognano, *age.*, s. 209, 361, 553, 657, 705, 708.

⁶³ B, vr. 302a-b.

⁶⁴ B, vr. 303a.

1.1.1.12. -dik/-dik, -duk/-dük (birinci çoğul şahıs geçmiş zaman eki):

(دك, دق) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “verdik, vardık, onduk, koduk;⁶⁵ öldük, gördük⁶⁶”; Carbognano'da “andık (اكدق), yaraladık (يارهلق), duyduk (دويدق), çözdük (چوزدك), gördük (كوردك) vd.”⁶⁷ olarak gösterilmiştir. GAT'de ise “geldik (كئديك)⁶⁸, işitmedik (اِشِئْمَدِيك)⁶⁹, olduk (اولدُق) ve bulunduk (بولندُق),⁷⁰ uyduk (اويدُق),⁷¹ koyduk (قويدوق),⁷² gördük ki (كوردُككه)⁷³” kelimeleri vardır. Örneklere bakarak, bu ekte de dudak uyumunun tamamlanmış olduğu söylenebilir. Yazımda ise GAT'de, yine imlânın telaffuza uydurulduğu anlaşılmaktadır.

1.1.1.13. -dınız/-diniz, -dunuz/-dünüz:

Klâsik imlâda (دكن) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “geldiniz, etdiniz, buyurdunuz;⁷⁴ ölürdünüz⁷⁵”; Carbognano'da “dillediniz (دللكن), kotardınız (قوتاردكن), eriyordunuz (ارييوردكن), vd.”⁷⁶ yazım ve telaffuzuyla belirtilmiştir. GAT'de ise “geldiniz (كئديكينز) ve aldınız (اليديكينز)”⁷⁷ kelimeleri vardır. Her üç kaynaktaki örnekler, bu ekin de günümüz Türkçesindeki telaffuza geçmiş olduğunu göstermektedir. Yazımda ise klâsik imlâdan farklı bir kullanım bulunmamaktadır.

1.1.1.14. -dılar/-diler, -dular/-düler:

(ديلر) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “verdiler;⁷⁸ atdılar, buyurdular, oldular⁷⁹”; Carbognano'da “kazıldılar (قازيديلر), istediler (استيديلر), okudular (اووقوديلر), oldular (اولديلر), dögdüler (دوكديلر), gördüler

⁶⁵ Viguier, *age.*, s. 146, 303, 310, 324.

⁶⁶ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

⁶⁷ Carbognano, *age.*, s. 184, 232, 257, 432, 583.

⁶⁸ B, vr. 302b.

⁶⁹ B, vr. 308a.

⁷⁰ R, vr. 44a.

⁷¹ R, vr. 53b.

⁷² B, vr. 318a.

⁷³ R, vr. 28a.

⁷⁴ Viguier, *age.*, s. 310, 329, 332.

⁷⁵ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

⁷⁶ Carbognano, *age.*, s. 114, 164, 208, 284, 412.

⁷⁷ B, vr. 311a ve R, vr. 45b.

⁷⁸ Viguier, *age.*, s. 314, 325.

⁷⁹ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

(كورديلر) vd.”⁸⁰ şeklinde gösterilmiştir. GAT’de ise “alamadılar (الاماديلر) ve kaldırdılar (قالديريلر)”⁸¹ örnekleri bulunmaktadır. Bu ekte de dudak uyumu tamamlanmıştır.

1.1.1.15. -miş/-miş, -muş/-müŝ (öğrenilen geçmiş zaman eki):

Klâsik imlâda (مش) şeklinde yazılan bu ek, Viguier’de “etmişler, pişmiş, görmüşdür, komuş, bulunmuşum;⁸² atmış, almış, bulmuşlar⁸³”; Carbognano’da “anmış (اڪمش), dillemiş (دللمش), okumuş (اوقومش), olmuş (اولمش), görmüş (كورمش), yürümüş (يورومش) vd.”⁸⁴ imlâ ve telaffuzuyla gösterilmiştir. GAT’de ise “yağmışdır (ياغمشدير),⁸⁵ gelmiş (كلمش),⁸⁶ olmuşlar (اولمُشَلر),⁸⁷ sokmuş, (صوقمُش),⁸⁸ görülmüşdür (كورلُمشدُر)“⁸⁹ kelimeleri bulunmaktadır. GAT’nin Rado nüshasındaki hareketli örnekler, Viguier ve Carbognano’daki Latin harfli yazılımı desteklemekte ve ekle ilgili dudak uyumunun tamamlandığını göstermektedir.

1.1.1.16. -ır/-ir, -ur/-ür (geniş zaman eki):

(ر, و) şeklinde yazılan bu ek, Viguier’de “alırım, verilir, götürürüm, görüşürüz, durdururlar”⁹⁰; Carbognano’da “aşırır (اشورر), çevirir (چويرر), doyurur (طيورر), uçurur (اوچورر), düşürür (دوشورر) vd.”⁹¹ şeklindedir. GAT’de ise “etdirir (ايتديرر),⁹² otururlar (اوتورورلر),⁹³ buyururlar (بُيورورلر),⁹⁴ yürürler (يُورورلر),⁹⁵ götürürlerdi (كُتورورلردي)⁹⁶” kelimeleri vardır. Her üç kaynaktaki örneklerden anlaşılacağı gibi, bu ekte de dudak

⁸⁰ Carbognano, *age.*, s. 49, 184, 310, 361, 559, 607, 713.

⁸¹ R, vr. 7b ve B, vr. 304a.

⁸² Viguier, *age.*, s. 104, 304, 314, 316, 318.

⁸³ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

⁸⁴ Carbognano, *age.*, s. 115, 185, 209, 232, 450, 595.

⁸⁵ B, vr. 300b.

⁸⁶ B, vr. 302b.

⁸⁷ R, vr. 27b.

⁸⁸ R, vr. 42b.

⁸⁹ R, vr. 47a.

⁹⁰ Viguier, *age.*, s. 25, 234, 302, 303.

⁹¹ Carbognano, *age.*, s. 71-72, 74, 76.

⁹² B, vr. 308b.

⁹³ B, vr. 302b.

⁹⁴ B, vr. 328a.

⁹⁵ B, vr. 303b.

⁹⁶ B, vr. 308a.

uyumu gerçekleşmiştir. Yazımda ise GAT ve Carbognano'da, yazı dili dışında konuşma diline uygun bir imlâ kullanılmıştır.

1.1.1.17. -dık/-dik, -duk/-dük (geçmiş zaman sıfat-fiil eki):

Klâsik imlâda (دق، دك) şeklinde yazılan ek, Viguier'de “çıkardıktan, olundukda, oldukdan;⁹⁷ aldığı, ayrıldıkdan, bulunduğu, okudukdan⁹⁸”; Carbognano'da “vardıkda (واردقده), işitdikde (ایشیتدكده), oldukda (اولدقده), buldukda (بولدقده) vd.”⁹⁹ şeklindedir. GAT'de ise “geçdikden (كچدكن),¹⁰⁰ vardıkda (واآردقده),¹⁰¹ kurdukda (قوردوقده),¹⁰² oldukça (اولدوقجه),¹⁰³ gördükki (كوردككه),¹⁰⁴ gördüklerinde (كوردوكلرنده)¹⁰⁵” örnekleri vardır. Dolayısıyla bu ek de günümüz Türkçesinin telaffuzuna girmiştir. Yazımda ise GAT'de klâsik imlâdan farklı olarak, söyleyişteki her ses için bir harf ya da hareke kullanılan bir imlâ tercih edilmiştir.

1.1.1.18. -ıp/-ip, -up/-üp (zarf-fiil eki):

(وب) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “edip, yapıp, bulup¹⁰⁶; alıb, sevib, bulub, yürüyüb¹⁰⁷”; Carbognano'da “bezip (بزوب), uyanıp (اویانوب), kopup (قوپوب), okuyup (اوقویوب), gülüp (كولوب), yürüyüp (بولوشوب) vd.”¹⁰⁸ şeklinde kullanılmıştır. GAT'de ise “buluşup (بولوشوب) ve kurulup (قورولوب),¹⁰⁹ tutup (طوتوب),¹¹⁰ görüp (کوروب),¹¹¹ düzüp (دوزوب),¹¹² sürüp (سوروب)¹¹³” olarak yazılmıştır. Üç kaynaktaki

⁹⁷ Viguier, *age.*, s. 196, 304, 308.

⁹⁸ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

⁹⁹ Carbognano, *age.*, s. 209, 705, 708-709.

¹⁰⁰ B, vr. 301b.

¹⁰¹ B, vr. 302b.

¹⁰² B, vr. 304b.

¹⁰³ B, vr. 308a.

¹⁰⁴ R, vr. 28a.

¹⁰⁵ B, vr. 308a.

¹⁰⁶ Viguier, *age.*, s. 146, 299, 318.

¹⁰⁷ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

¹⁰⁸ Carbognano, *age.*, s. 227, 705-706, 712, 715.

¹⁰⁹ B, vr. 304b.

¹¹⁰ R, vr. 24b.

¹¹¹ B, vr. 332b.

¹¹² B, vr. 310b.

¹¹³ B, vr. 316a.

örneklerde ek, dudak uyumuna geçmiş olmakla birlikte yazımda klâsik imlânın devam ettiği anlaşılmaktadır.

1.1.1.19. -inca/-ince, -unca/-ünce (zarf-fiil eki):

Klâsik imlâda (نجه) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de "almayınca,¹¹⁴ alınca, giyince¹¹⁵"; Carbognano'da "sevince (سونجه), kotarınca (قوتارنجه), olunca (اولنجه), vurunca (اورنجه), okuyunca (اوقوينجه), görünce (كورنجه), yürüyünce (يوروينجه), ötünce (اوتنجه) vd."¹¹⁶ imlâ ve telaffuzuyla kaydedilmiştir. GAT'de ise "bilesince (بيله سينجه),¹¹⁷ dilince (دِلنجه),¹¹⁸ getirince (كتتورنجه)"¹¹⁹ örnekleri vardır. Bu ekte de klâsik imlâyâ rağmen günümüz Türkçesinin telaffuzu oluşmuştur.

1.1.1.20. -alı/-eli (zarf-fiil eki):

(لو) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de "geleli;¹²⁰ alalı, vuralı¹²¹"; Carbognano'da "kazıyalı (قازيالو), vuralı (اورهلو), eriyeli (اريهلو), görelî (كورهلو), sevilleli (سويلهلو) vd."¹²² şeklindedir. GAT'de ise; "edeli (ايدهلي),¹²³ düşeli (دوشهلي),¹²⁴ olalı (اولالي),¹²⁵ basalı (باصهلي)¹²⁶" kelimeleri bulunmaktadır. Ekin, Viguier ve Carbognano'da klâsik imlâ ile yazılmasına rağmen, konuşma dilinde günümüz Türkçesindeki haline dönüştüğü görülmektedir. Ancak GAT'de, imlânın da telaffuza uygun olarak değiştiği ve söylendiği gibi yazıldığı (لي) eki dikkat çekmektedir.

¹¹⁴ Viguier, *age.*, s. 312.

¹¹⁵ Gümüşkılıç, "Osmanlı Türkçesi Metinlerinin", s. 422.

¹¹⁶ Carbognano, *age.*, s. 106, 202, 227, 302, 354, 448, 590.

¹¹⁷ B, vr. 321b.

¹¹⁸ B, vr. 315a.

¹¹⁹ B, vr. 328a.

¹²⁰ Viguier, *age.*, s. 337.

¹²¹ Gümüşkılıç, "Osmanlı Türkçesi Metinlerinin", s. 422.

¹²² Carbognano, *age.*, s. 181, 227, 329, 354, 406.

¹²³ B, vr. 302a.

¹²⁴ B, vr. 313b.

¹²⁵ B, vr. 308b.

¹²⁶ B, vr. 321b.

1.1.1.21. -ıcı/-ici, -ucu/-ücü (fiilden isim yapma eki):

Klâsik imlâda (يجي) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “dönücü;¹²⁷ alıcı, çalıcı, görücü¹²⁸”, Carbognano'da “sevici (سويجي), okuyucu (اوقويجي), vurucu (اوريجي), görücü (كوريجي), yürüyücü (يورويجي) vd.”¹²⁹ şeklindedir. GAT'de ise “edici (ايديجي),¹³⁰ gülücü (كولجي)¹³¹” örnekleri vardır. Viguier ve Carbognano'daki örneklerde, ekin dudak uyumuna girdiği anlaşılmaktadır. Yazımda da ise üç kaynakta da klâsik imlâ korunmakla birlikte, Carbognano ile GAT'deki bazı örneklerde ikinci hecedeki ünlünün dudak uyumuna doğru değişmeye başladığı görülmektedir.

1.1.1.22. -(ı)k/-(i)k, -u(k)/-ü(k) (fiilden isim yapma eki):

(ك, ق) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “artık, uyanıklık¹³²”; Carbognano'da “yazık (يازق), ap açık (اب اچوق), yumruk (يومرق), çüp çürük (چوپچورك)¹³³” şeklinde yazılmış ve telaffuz edilmiştir. GAT'de ise “eksikdir (اكسكدير),¹³⁴ sovuksun (صوفون),¹³⁵ bölük (بلوك°),¹³⁶ yörük (يوروك°)¹³⁷” örnekleri vardır. Ek, her üç kaynakta da günümüz Türkçesinin söyleyişine geçmiştir. Yazımda ise GAT'de dönemin telaffuzu, hareketler ilave edilerek imlâda gösterilmiştir.

1.1.1.23. -mı/-mi, -mu/-mü (soru eki):

Klâsik imlâda (می) şeklinde yazılan bu ek, Viguier'de “var mı, eyi mi, olur mu, çok mu, gördün mü,¹³⁸ aldın mı, sildin mi, olsun mu, yolsuz mu¹³⁹”; Carbognano'da “aradı mı (اراديمي), bilir mi (بلورمي), olur mu (اولورمي), unuttun mu (اونتدکمي), gördün mü (گوردکمي), yürüdün mü

¹²⁷ Viguier, *age.*, s. 164.

¹²⁸ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

¹²⁹ Carbognano, *age.*, s. 24, 25, 598.

¹³⁰ B, vr. 313a.

¹³¹ R, vr. 118a.

¹³² Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 422.

¹³³ Carbognano, *age.*, s. 5, 27, 522.

¹³⁴ B, vr. 301a.

¹³⁵ B, vr. 320b.

¹³⁶ B, vr. 315b.

¹³⁷ R, vr. 72b.

¹³⁸ Viguier, *age.*, s. 301, 309, 316-317, 325.

¹³⁹ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 423.

(يورودكمي) vd.”¹⁴⁰ şeklindedir. GAT’de ise “etmezler mi (اتمزلرمي),¹⁴¹ kaldı mı (قالتديمي; قالدیمی)¹⁴²” kelimeleri bulunmaktadır. Örneklere göre ekin dudak uyumuna girdiği, yazımda ise klâsik imlânın değişmediği anlaşılmaktadır.

1.1.1.24. -dır/-dir, -dur/-dür (bildirme, güçlendirme ve olasılık eki):

(در) olarak yazılan bu ek, Viguier’de “memleketdir, fenadır, hoşdur, boy boydur, görmüşdür;¹⁴³ benimdir, atmışdır, budur, olmuşdur¹⁴⁴”; Carbognano’da “ağamdır (اغامدر), böyledir (بويلهدر), budur (بودر), yokdur (يوقدر), büyükdür (بيوكدر), günlükdür (كونلكدر) vd.”¹⁴⁵ olarak yazılmış ve telaffuz edilmiştir. GAT’de ise “çıkılmışdır (چقمشدیر),¹⁴⁶ böyledir (بويلهدر),¹⁴⁷ yokdur (يوقدور),¹⁴⁸ koyulmuşdur (قويولمُشدُر),¹⁴⁹ çokdur (چوقدُر) ve görülmüşdür (كُورلُمشُدُر),¹⁵⁰ köydür (كُويدُر)¹⁵¹” örnekleri dikkat çeker. Her üç kaynakta da ek, günümüz Türkçesindeki gibi telaffuz edilmektedir. Yazımda ise GAT’de klâsik imlânın dışına çıkılmış ve konuşma dili, harfler ve hareketlerle gösterilmiştir.

1.1.2. İlk Hecede i/e:

Eski Anadolu Türkçesinde /e/li ve /i/li kelimeler birlikte kullanılmakla birlikte, /i/nin belirgin bir fazlalığı vardır. Ancak sonraki yüzyıllarda durum değişmiş ve /i/ler, /e/ye dönüşmeye başlamıştır.¹⁵² Bunun sonucunda 18. yüzyılda klâsik imlâdaki gibi yazılan (ي) /i/ler; Viguier, Carbognano ve GAT’de günümüz Türkçesinde olduğu gibi neredeyse tamamen /e/ye dönüşmüştür:

¹⁴⁰ Carbognano, *age.*, s. 594, 606, 619, 657-659.

¹⁴¹ B, vr. 302a.

¹⁴² B, vr. 316a; R, vr. 69b.

¹⁴³ Viguier, *age.*, s. 104, 301, 310, 314.

¹⁴⁴ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 423.

¹⁴⁵ Carbognano, *age.*, s. 472, 527, 581, 620, 691, 677.

¹⁴⁶ B, vr. 300b.

¹⁴⁷ R, vr. 91a.

¹⁴⁸ B, vr. 306b.

¹⁴⁹ R, vr. 32a.

¹⁵⁰ R, vr. 47a.

¹⁵¹ R, vr. 96a.

¹⁵² Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 423.

1.1.2.1. /i/li ve /e/li kelimeler:

İlk hecesinde /i/ olan ve çok fazla karşılaşılan (ديو) kelimesi, 18. yüzyıl tarihî metinleri ile ilgili yayınlarda hâlâ Eski Anadolu Türkçesinden kalma klâsik imlâya göre “diyü” şeklinde okunmaktadır. Gümüşkılıç’a göre referans kaynaklarımız olan Carbo gnano’da on yedi yerde “diyü” şeklinde yazılmasına rağmen, Viguier’de bir yer dışında yirmi üç yerde “deyi” olarak telaffuz edilmiştir.¹⁵³ GAT’de ise yüz seksen dört yerde geçen (ديو) kelimesi, bir yerde hem “deyü” hem de “diyü” okunacak şekilde (دَيُو),¹⁵⁴ üç yerde “deyü/deyüb” (دَيُو)¹⁵⁵ olarak yazılmıştır. Birkaç yerde de olsa “deyü” imlâsı ve telaffuzu, bu kelimenin klâsik imlâsının devam ettirmeye çalışılmasına rağmen “diyü” imlâ ve telaffuzunun yerine geçmeye başladığını göstermektedir. Dolayısıyla her üç kaynaktaki verilere dayanarak, söz konusu yüzyılda bu kelimenin “deyi” olarak okunması gerektiği söylenebilir.

Metinlerde çokça geçen “de-” fiili ve bu fiil kökünden türemiş olan kelimeler, klâsik imlâda ilk hecede /i/li yazılmalarına (دي) rağmen, Viguier ve Carbo gnano’da “der (دير), dedi (ديدي), dedigin (ديديك), demek (ديمك), derler (ديرلر) vb.”¹⁵⁶ GAT’de ise “dedi” (دهدي),¹⁵⁷ “deyü” (دَيُو)¹⁵⁸ şeklinde telaffuz edilmiştir. GAT’de ayrıca, sınırlı örneklerde de olsa konuşma dilindeki söyleyişi gösteren harfler ve hareketler eklenmiştir.

/i/ ile yazılan kelimelere bakıldığında ise en sık kullanılanlarından (ايدر) kelimesi, farklı ekli halleriyle Carbo gnano’da “ederim (ايدرم), edersin (ايدرسن), eder (ايدر), etmek (ايتمك)”¹⁵⁹; Viguier’de “ederim, etmek, ettik, edib, etmem, etmezdim, edennere, ediyorum”¹⁶⁰ şeklinde telaffuz edilmiştir. Her iki kaynaktaki örneklere göre, bu kelimenin ilk harfi, /i/ yerine /e/ olarak okunmalıdır.

/i/ ve /e/ yazılımlarıyla birlikte görülen “işit” (ايشت) kelimesi, Viguier’de her iki sesle birlikte; Carbo gnano’da sadece /i/li şekilde seslendirilmiştir.

¹⁵³ Ay.

¹⁵⁴ B, vr. 307b.

¹⁵⁵ B, vr. 323a-b; R, vr. 28b.

¹⁵⁶ Viguier, *age.*, s. 181, 230, 236, 247, 307, 322, 330; Carbo gnano, *age.*, s. 530, 715.

¹⁵⁷ B, vr. 302b.

¹⁵⁸ B, vr. 307b; R, vr. 28b.

¹⁵⁹ Carbo gnano, *age.*, s. 529-530.

¹⁶⁰ Viguier, *age.*, s. 54, 143, 146, 155, 216, 239.

GAT'de ise, “işitmedik” (اِشْتَمَدِيكْ)¹⁶¹ ve “işitmedim” (اِشْتَمَدِيْمْ)¹⁶² örnekleriyle iki yerde geçmektedir. Söz konusu kelime de 18. yüzyılda hem yazı hem de konuşma dilinde günümüzdeki söyleyişine dönüşmüştür. Ayrıca GAT'deki imlâda, telaffuzu gösterir şekilde hareketler tercih edilmiştir.

Tarihî belgelerde sık olarak görülen (ایدیم), (ایدر), (ایتدی), (ایدمز), (ایتمک), (ایدوب), (ایتمک) kelimeleri, yani “et-” fiili ve bu fiil kökünden türemiş kelimeler; Viguier ve Carbognano'da “ederim (ایدرم), eder (ایدر), edemez (ایدمز), etmek (ایتمک), edip (ایدوب) vb.”¹⁶³ olarak gösterilmiştir. GAT'de de sadece “etmekte” (اِتْمَكْدَه)¹⁶⁴ örneğinde olsa da /e/li telaffuz, hareketlerle belirtilmiştir.

Yine metinlerde çok fazla rastlanılan (ویردی), (ویروب), (ویرن), (ویرمک), (ویرمش) kelimeleri; yani “ver-” fiili ve bu kökten türemiş kelimeler, Viguier ve Carbognano'da “verdi (ویردی), verip (ویروب), veren (ویرن), vermek (ویرمک), vermiş (ویرمش) vb.”¹⁶⁵ şeklinde gösterilmiştir. GAT'de de söz konusu fiil ve türemiş kelimelerin /e/ ile telaffuz edildiğini hareketlerle gösteren, “veren” (وَرَنْ)¹⁶⁶ ve “verginizi” (وَرَكِيكِيْزِي)¹⁶⁷ örnekleri vardır.

Her üç kaynaktaki örneklere göre, 18. yüzyılda ilk hecedeki /i/li klâsik imlâ, konuşma dilinde /e/li hale dönüşmüştür.

1.1.3. o/u, ö/ü durumu:

Tarihî Türkiye Türkçesinde kullanılan Arap harflerinin “o/ö, u/ü” seslerini göstermekte yetersiz kalması sebebiyle bu ünlülerin ayırt edilebilmesi hayli zordur. Öte yandan, Türkçenin farklı şive ve ağızlarında bu ünlülerin seslendirilmesi değişmektedir. Mesela yazı dilimizde ve bu çalışmada temel olarak alınan İstanbul ağızında, Balkan ağızlarının etkisiyle kelimenin ilk hecesinde “u/ü” seslerinin kullanıldığı

¹⁶¹ B, vr. 308a; R, 31a.

¹⁶² B, vr. 316b.

¹⁶³ Viguier, *age.*, s. 54, 143, 246; Carbognano, *age.*, s. 520, 528, 533, 451.

¹⁶⁴ R, vr. 59a.

¹⁶⁵ Viguier, *age.*, s. 143, 146, 245; Carbognano, *age.*, s. 64, 140, 157-158.

¹⁶⁶ B, vr. 308b.

¹⁶⁷ B, vr. 313a.

görülmektedir.¹⁶⁸ Arap harfli imlâda gösterilemeyen bu sesler, Viguier Carbognano gibi Latin harfli metinlerde ve az da olsa GAT'deki örneklerde gerçek telaffuzuyla görülebilmektedir:

1.1.3.1. /o/lu kelimeler:

Viguier ve Carbognano'da ilk hecesinde /o/ sesi olan kelimelere örnek olarak “boğaz (بوغاز), Boğdan (بغدان), boğday (بغداي), bol (بول), borcu (بورجي), çoha (چوقه), çohadar, dost (دوست), fol, hocam (خواعم), kol (قول), kolay (قولاي), nokta (نقطه), zor (زور), Portukala (پورتوقاله) vd.”¹⁶⁹ verilebilir. GAT'de ise klâsik imlânın egemenliğine rağmen telaffuzların günümüz Türkçesindeki söyleyişe geçtiği, harekelendirilmiş “hoca (حُوْجَاه)“¹⁷⁰ örneğinden anlaşılmaktadır.

1.1.3.2. /u/lu kelimeler:

Viguier ve Carbognano'da ilk hecesinde /u/ ünlüsü olan kelimeler; “buraya (بورايه), duyar (دويار), duşman/düşman (دوشمن), duvarlara (ديوارلره), duru, furtuna (فورطنه), kuyu (قويو), kuru (قورو), muhzur, sual, sultan (سلطان), suffa (صفه), şunu (شوني), vurucu (اوريجي) vd.”¹⁷¹ olarak telaffuz edilmiştir. GAT'de de “kurulup” (قورولوب),¹⁷² “suyun” (صويوك),¹⁷³ “kuyudur” (قُيُوْدُرْ)¹⁷⁴ örneklerine göre, /u/lu kelimelerin dudak uyumuna girdiği söylenebilir. Ayrıca Carbognano'da konuşma dilinde “Brusa”¹⁷⁵ olan kelimenin, GAT'deki harekeli imlâda günümüzdeki gibi “Bursa” (بُورْسَه)¹⁷⁶ telaffuzuna dönüştüğü anlaşılmaktadır.

¹⁶⁸ Faruk Kadri Timurtaş, “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, *Türkiyat Mecmuası*, 18 (1976), s. 331-334; Gyula Németh, “Bulgaristan Türk Ağzlarının Sınıflandırılması Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 28-29 (1980-1981), s. 117, 123, 125, 140, 143.

¹⁶⁹ Viguier, *age.*, s. 220, 229, 307, 317, 321, 330; Carbognano, *age.*, s. 527, 531, 546, 557-558, 590, 611, 624, 677, 683.

¹⁷⁰ B, vr. 321a, 324a; R, vr. 92b, 105a.

¹⁷¹ Viguier, *age.*, s. 232, 307, 309; Carbognano, *age.*, s. 7, 12, 25, 32, 74, 499, 573, 577, 624, 626, 704.

¹⁷² B, vr. 304b.

¹⁷³ B, vr. 304b.

¹⁷⁴ R, vr. 43a.

¹⁷⁵ Carbognano, *age.*, s. 687.

¹⁷⁶ B, vr. 324a.

1.1.3.3. /ö/lü kelimeler:

Viguiet ve Carbognano'da ilk hecesinde /ö/ seslisi bulunan örnek kelimeler; “böyle (بويله), büyük (بيوك), çözdük, dögdürdürüm (دوكيدورم), gönderip, görürüm (كورورم), görüyor (كوريور), köhne (كهنه), köşesinden (كوشهسندن), sözün, tövbe vd.”¹⁷⁷ şeklindedir. GAT'de ise bu ünlü, imlâda harf ve hareke ile (و, ’) gösterilmiştir: (’قيو’),¹⁷⁸ (’كوپر’),¹⁷⁹ (’كتور’)¹⁸⁰ vd.

1.1.3.4. /ü/lü kelimeler:

Viguiet ve Carbognano'da ilk hecesinde /ü/ ünlüsü olan örnek kelimeler; “bülbül (بلبل), büs bütün (بوزبتون), büyük, çünkü (چونكه), dükkânına, dünyâ (دنيا), düşdü (دوشدي), düşür, gücüle, günde (كونده), gümüş (كومش), güzelce (كوزلجه), hüccet, hükmüle, hümâyûn (همايون), mübaşır, münasibiyle, ömür, püf (پف), püşman, yürüdü (يورودي)”¹⁸¹ imlâsı ve telaffuzuyla belirtilmiştir. Ayrıca Farsça kökenli “düşmen” (دشمن) kelimesi, Viguiet ve Carbognano'da Türkçeleşerek günümüzdeki telaffuzu olan “düşman”a dönüşmüştür.¹⁸² Bu söyleyiş, GAT'deki imlâda (’دشمه نيز’)¹⁸³ belirgin olmamakla birlikte, Latin harfli iki kaynağın telaffuzlarına uygun olduğu söylenebilir. Yine “ömr” (عمر) kelimesi, Carbognano'da “ömrlerinden”¹⁸⁴ telaffuzuyla yazılmasına rağmen, gerek Viguiet'de¹⁸⁵ gerekse GAT'deki harekeli “ömr” (’عمر’)¹⁸⁶ imlâsıyla günümüzdeki söyleyişine dönüşmüş ve Türkçeleşmiştir.

1.2. Ünsüzlerle İlgili Problemler

18. yüzyıl konuşma dilinde önemli bir husus, İstanbul ağzının etkisiyle birkaç istisna dışında ünsüz uyumunun bulunmamasıdır. Gümüşkılıç'a

¹⁷⁷ Viguiet, *age.*, s. 312, 317, 335; Carbognano, *age.*, s. 183, 432, 510, 518, 548, 624, 704.

¹⁷⁸ B, vr. 309a.

¹⁷⁹ B, vr. 316b.

¹⁸⁰ B, vr. 310a.

¹⁸¹ Viguiet, *age.*, s. 300, 304, 311, 312-314, 317, 331, 339; Carbognano, *age.*, s. 5, 27, 123, 209, 520, 523, 703.

¹⁸² Viguiet, *age.*, s. 171; Carbognano, *age.*, s. 604, 610, 709.

¹⁸³ B, vr. 322b.

¹⁸⁴ Carbognano, *age.*, s. 712.

¹⁸⁵ Viguiet, *age.*, s. 241

¹⁸⁶ R, vr. 95a.

göre bunun sebebi, “c” ve “d” harfleri ile başlayan eklerin klâsik imlâdaki yazılışlarının konuşma dilini etkilemesi olabilir.¹⁸⁷ Viguier de eserinde; “ج” harfinin, “c” ile “ç”, “d” harfinin “d” ile “t” yerine kullanılabilirdiğini belirtmektedir.¹⁸⁸ Örnek olarak Viguier’de, “atdıkcā, balıkcı, etdi, gitdi”;¹⁸⁹ Carbognano’da, “aşçı (اشحی), çokdan (چوقدن), kayıkda (قايقده), yürüdüirmek (يوروتديرمك)”¹⁹⁰ verilebilir.

1.2.1. t- / d-

Yazı dilimizde kelime başında “t”nin (ط) “d”ye (د) dönüşmesi, Eski Anadolu Türkçesinde başlamış olmakla birlikte tam olarak netleşmemiştir. Tarihî yazmalarda, müellif/müstensihe ve İstanbul ya da Anadolu ağızlarına göre değişebilmektedir.¹⁹¹ T/d dönüşmesi, kalın ünlülü kelimelerde daha az, ince ünlülü kelimelerde daha fazladır.¹⁹² Ancak 18. yüzyılda telaffuzda bu dönüşümün ne ölçüde olduğu, ancak Viguier ve Carbognano gibi Latin harfli Türkçe gramer kitaplarından anlaşılabilir.

Mesela Viguier ve Carbognano’da; “dağlarda (طاغلرده), dışarda (طشرهده), doğru (طوغرو), doyurur (طيورر), dokunaklı (طوقنقلو), dokuz (طقوز), dolu (طولو)”¹⁹³ şeklinde “ط”lı imlâ vardır. GAT’de ise dönüşümün örnekleri hem imlâda hem de telaffuzda görülmektedir: “Dağ (داغ),¹⁹⁴ Babadağ’ından (باباداغيندن),¹⁹⁵ dağıldı (داغيلدي),¹⁹⁶ doğru (طوغرو),¹⁹⁷ doyurup (دويوروب),¹⁹⁸ durak (دوراق/دورق).¹⁹⁹

¹⁸⁷ Mehmet Gümüşkılıç, “18. Yüzyıl İstanbul Ağızı Hakkında Bazı Gözlemler”, *Turkish Studies*, 3(3) (2008), s. 395.

¹⁸⁸ Viguier, *age.*, s. 46.

¹⁸⁹ Viguier, *age.*, s. 137, 309, 323, 352.

¹⁹⁰ Carbognano, *age.*, s. 23, 67, 508, 601.

¹⁹¹ Timurtaş, “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, s. 341.

¹⁹² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Ankara 2015, s. 85-86.

¹⁹³ Viguier, *age.*, s. 287, 293, 300; Carbognano, *age.*, s. 13, 22, 74, 496, 550.

¹⁹⁴ B, vr. 307a.

¹⁹⁵ B, vr. 301b.

¹⁹⁶ B, vr. 329a.

¹⁹⁷ B, vr. 332a.

¹⁹⁸ B, vr. 307b.

¹⁹⁹ B, vr. 325b; R, vr. 110b.

1.2.2. k- / g-

Eski Türkçe’de kelimeler “g” ile başlamamaktadır ve bugün “g” harfi ile başlayan kelimelerin büyük kısmı, “k”nin dönüşmüş hâlidir.²⁰⁰ Ancak Tarihî Türkiye Türkçesinin yazıldığı Arap alfabesinde kelime başında her iki harfi (g, k) gösteren tek bir harf (ك) kullanıldığı için kelimenin “k” ile mi yoksa “g” ile mi başladığını tespit etmek ciddi bir sorundur. 18. yüzyıl için bu problem, iki ana referans kaynağımız olan Viguier ve Carbognano’daki Türkçe metinlerin Latin harfli okunuşlarında tamamen çözümlenmiştir.

Mesela Viguier’de; “gece, gecelikde, geçmiş, gene, gerek, geri, gibi, gölgesi, gönül, görmek, görüşür, gözü, güç, gün, gülmek, gündüz, güzel, kendi,²⁰¹ keskinlik, kimse, kir, köylü”²⁰² kelimeleri bulunmaktadır. Carbognano’da; “geç (كج), gece (كيجه), gel (كل), geri (كيرو), gök (كوك), göl (كول), gömleklik (كوكلكلك), gördü (كورددي) güneşsiz (كونشسز), güven (كون), keçi (كچي) kediler (كديلر), kemlik (كملك), kötü (كوتو), küs (كوس) küçük (كوچك)”²⁰³ şeklindedir. GAT’de ise “gönüllü (’كوكئلو)”,²⁰⁴ gördükki (كورد’ككه),²⁰⁵ gördüklerinde (كوردوكلرنده),²⁰⁶ küçük (كوچوك),²⁰⁷ küçükler (كوكچكلر)²⁰⁸ örnekleri vardır.

1.2.3. b / p

Eski Türkiye Türkçesinde kelimeler, /p/ değil, /b/ harfi ile başladılar. Yüzyıllar içinde Türkçenin değişimi ve gelişimiyle birlikte, /b/li kelimeler /p/ye dönüştü.²⁰⁹ Ancak Arap harfli alfabede/p/ bulunmadığı için Latinize metinler olmadan “b/p” kullanımını tespit edebilmek mümkün

²⁰⁰ Timurtaş, “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, s. 342.

²⁰¹ Viguier, bu kelimenin her iki şekilde de telaffuz edilmesine rağmen sert bir ünsüzden sonra ya da cümle başında, öncesindeki harf ne olursa olsun “kendi” olarak okunması gerektiğini belirtmektedir (s. 53; Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 434).

²⁰² Viguier, *age.*, s. 43, 79, 178, 187, 189-190, 193, 208, 230, 244, 286, 293.

²⁰³ Carbognano, *age.*, s. 6, 22, 506, 527, 541, 543-544, 548, 551, 627, 665, 667, 670.

²⁰⁴ B, vr. 303b.

²⁰⁵ R, vr. 28a.

²⁰⁶ B, vr. 308a.

²⁰⁷ B, vr. 301b.

²⁰⁸ R, vr. 67a.

²⁰⁹ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 427.

değildir. Ayrıca, “پ” (p) harfini yazabilmek için üç nokta kullanılması, müellif/müstensih için yazıda akıcığı engelleyen bir zorluktu. Bu gibi sebeplerle “ب” harfi, hem /b/ hem de /p/ yerine kullanılmıştır.

Ancak Latin harfli gramer kitapları sayesinde, 18. yüzyılda “b>p” dönüşümü ve telaffuzda “b/p” ayırımı büyük ölçüde belirginleşmiştir. Mesela Viguier’de; “babaca, bakmak, bir, berber, beri, beş, bre/bire, boş, böyle, bu, bütün bütün, paha, para, paslandırın, paşa, pederine, peh, pek, pekey, pirpiri, pişmek, poh poh”²¹⁰ kelimeleri vardır. Carbognano’da “bağçede (باغچهده), bak (باق), balta (بالتة), pişer (بشر), beri (برو), bol bol (بولبول), boş (بوش), pabuç (بابوچ), pelit (بلوط)”²¹¹ olarak gösterilmiştir. GAT’de ise bazı kelimelerin ilk harfleri klâsik imlâdaki gibi “ب” (b) ile yazılırken, bazı kelimelerde konuşma dilindeki telaffuz ve Türkçeleşme, “پ” (p) harfi ile açıkça görülmektedir: “Pirezdin (پیرزدین),²¹² pus edesiz (پوس اید سز),²¹³ hapisden (حپسندن),²¹⁴ pazar, (پازار; بازار),²¹⁵ peksemed (پکسمد; بکسماد),²¹⁶ Purut (پوروت; پوروت).²¹⁷

Ayrıca, kelimenin son harfinde “b>p” dönüşümünün de istisnalar dışında bu yüzyılda gerçekleştiği söylenebilir. Mesela Viguier’de “söyleyip”²¹⁸ kelimesi hariç “b”li kullanım varken; Carbognano’da “bakıp (باقوب), çıkıp (چقوب), dilleyip (دلیوب), eriyip (اریوب), gelip (گلوب), gemirip (گمروب), gidip (کیدوب), görmeyip (گورمیوب), Halep (حلب), kazıyıp (قازیوب), kotarıp (قوتاروب), kurtarıp (قورتروب), okuyup (اوقویوب), sevilip (سویوب), sevmeyip (سومیوب), utanıp (اوتانوب), yaralayıp (یارهلیوب), yürüyüp (یوریوب), varıp (واروب)”²¹⁹ gibi konuşma dilinde /p/ olarak söylenen pek çok örnek vardır.

²¹⁰ Viguier, *age.*, s. 42, 80, 86, 191, 193, 195, 197, 201, 208, 209, 211-212, 223, 236, 242, 284, 299, 309, 311.

²¹¹ Carbognano, *age.*, s. 23, 27, 73, 106, 511, 518, 606, 709-710.

²¹² B, vr. 318b.

²¹³ B, vr. 307a.

²¹⁴ B, vr. 323b.

²¹⁵ B, vr. 300b; R, vr. 1b.

²¹⁶ B, vr. 331a; R, vr. 130b.

²¹⁷ B, vr. 320a; R, vr. 86b.

²¹⁸ Viguier, *age.*, s. 288.

²¹⁹ Carbognano, *age.*, s. 133, 180, 201, 227, 249, 276, 302, 329, 379, 406, 430, 466, 448, 459, 657-658, 668, 687, 700-701, 705, 711-716.

1.2.4. c / ç

Tarihî Türkiye Türkçesinin yazıldığı Arap alfabesinde /ç/ harfinin olmaması nedeniyle Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde kelimelerin ön ve son hecelerindeki /ç/ sesleri “ج” harfiyle yazılıyordu.²²⁰ Sonraki dönemlerde ise ilk ve son hecesi/ç/ile başlayan ve biten kelimeler, genellikle “ج” harfi ile yazılmasına²²¹ rağmen, ilk dönemlerden itibaren “ج” ve “چ” harfleri ile yazılan /ç/ sesinin kesin olarak ayırımı, Latin harfli Türkçe metinlerden tespit edilebilmektedir.

Örneğin Viguier’de; “ac, ağac, ahce, balçığıla, buçuk, can, cephane, Corci, çaşıdı, çapık, çavuş, çeledi, çekmecesinin, çemremem, çerağ, çoha, çohadar, çünkü, fıçılar, gücüle, harçların, uç, yasakçı”²²² kelimeleri dikkat çeker. Carbognano’da; “aç (اچ) ağaçdan (اچاچدن), ahçe (اقچه), cenk (جنك), çarşamba (چرشنبه), çocuğun (چوجغن), çoha (چوقه)”²²³ kelimeleri vardır. GAT’deki örneklerde ise yazımda kullanılan harfler ve hareketlerle hem imlâda hem de telaffuzda değişim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak c/ç kullanımı, klâsik imlâya ya da konuşma diline bağlılığına göre tercihî olarak değişmektedir. Her iki nüshada da müellif/müstensihin genellikle Viguier ve Carbognano’da görülen konuşma dili telaffuzunu esas alan bir harekelendirme yaptığı görülmektedir: “boğça (بوغچه; بوغچه),²²⁴ Bucak (بوچاق B, 303a; بوجاق R, 14a),²²⁵ çeyrek (چيرك; çâr-ı yekdir (چار يکدر),²²⁶ içim (ايچيم; ايچيم),²²⁷ küçük (کوچوک; کوچوک),²²⁸

²²⁰ Zeynep Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Üzerine Notlar”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* (1995), s. 259.

²²¹ Gümüşkılıç, “Osmanlı Türkçesi Metinlerinin”, s. 428.

²²² Viguier, *age.*, s. 167, 169, 177, 189, 219-220, 229, 249, 288, 299, 302-303, 306, 310-312, 314, 316, 323, 327, 339.

²²³ Carbognano, *age.*, s. 6, 483, 527, 529, 716, 559, 659.

²²⁴ B, vr. 329a; R, vr. 120a.

²²⁵ B, vr. 303a; R, vr. 14a.

²²⁶ B, vr. 304b; R, vr. 97b.

²²⁷ B, vr. 308a; R, vr. 32b.

²²⁸ B, vr. 301b; R, vr. 5b.

Yapakça (بیاکجه),²²⁹ üstü açıklar (اوستي اچيقلر),²³⁰ ac (°آج),²³¹ açlık (اچليق; اچليق),²³² ağac (آغاج)²³³ vd.”.

1.2.5. g(ğ) > y Değişmesi

Tarihî metinlerinde “ك” harfi, hem “g”, hem “ğ”, hem de “y” yerine kullanıldığı için bu harflerin zaman içinde konuşma dilinde geçirdiği değişim, ancak Viguier ve Carbognano’nun eserleri gibi Latin harfli transkripsiyon metinlerinden anlaşılabilir.

Viguier’deki örneklerde, “ك” harfinin konuşma dilinde “dediğin” örneği²³⁴ dışında “y”ye dönüştüğü anlaşılmaktadır: “büyüyü (büyüğü), deyil/deviliz (değil/değiliz), deyer (değer), deyin (değin), göynünü (gönlünü), meyer (meğer), öyret (öğret), öyüt (öğüt), tedariyini (tedariğini)”.²³⁵ Carbognano’da ise “g”li telaffuzun kullanıldığı görülmektedir: “begenmek (بکنمک), deger (دکر), degil (دکل), meger (مکر), segirdip (سکردوب)”.²³⁶ Avşar ise ism-i fâil formunda illet harfi olan “ی” ve “و”nin “ء”ye dönüştüğü kelimelerin, asıllarına uygun şekilde “y”li yazılması gerektiğini belirtir: “dâyim, kâyim, mâyil, sâyik”.²³⁷

Tarihî Türkiye Türkçesinde 13. yüzyıldan beri yaklaşık beş yüz yıldır devam eden değişimlerin “ك” harfini de etkilemiş olması kesindir. Ancak telaffuzun “y”li mi yoksa “g”li mi olduğu meselesi açık değildir. Konuşma dili, hem halkın hem de aydınların ortak dili²³⁸ olmakla birlikte, tarihî metinleri kaleme alan müellif/müstensihlerin eğitim ve bilgi birikimleriyle klâsik imlâya daha yakın bir telaffuza meyilli oldukları söylenebilir. Kanaatimizce bu nedenle transkripsiyonda “g” kullanımı daha çok tercih edilmiş olmalıdır.

²²⁹ B, vr. 332a; R, vr. 134a.

²³⁰ B, vr. 316a; R, vr. 68a.

²³¹ B, vr. 302a; R, vr. 8a.

²³² B, vr. 315b; R, vr. 65a.

²³³ B, vr. 304a; R, vr. 19a.

²³⁴ Viguier, *age.*, s. 286.

²³⁵ Viguier, *age.*, s. 150, 158, 169, 174, 203, 222, 289, 293.

²³⁶ Carbognano, *age.*, s. 460, 540, 545, 708.

²³⁷ Ziya Avşar, “Tenkitli Metin Neşrinde İmlâ Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler”, *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 85.

²³⁸ Musa Duman, “Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili”, *3. Uluslararası TürkDili Kurultayı Bildirileri* (1999), s. 332.

1.2.6. Tarihî Metinlerde Sıkça Geçen Diğer Kelimeler

Viguiet ile Carboğnano'daki telaffuzlara ve GAT'de kullanılan imlâya göre, 18. yüzyılda tarihî metinlerde çok geçen diğer kelimelerin de konuşma dilinde günümüz Türkçesindeki söylenişlerine geçmiş oldukları söylenebilir.

Örneğin Viguiet'de; “acaba<aceba, adam<âdem, aferim<aferin, ahret<ahiret, aslan<arslan, amanat<emanet, ayna<ayine, büyüyü<büyüğü, çünkü<çünkü, dedi<didi, demek<dimek, derler<dirler, deyi<diyü/deyü, deyil<degil/degül, düşman<düşmen, ecilden<ecliden, elbette<elbetde, elçi<ilçi, etdik<itdik/itdük, etmek<itmek, emir<emr, eyer<eger, eyi<eyü, gece<gice, görmüşdür<görmüşdür, haçan<kaçan, hayır<hayr, hava<hevâ, hayınnık<hainlik, hemen<heman, hizmet<hızmet/hıdmet, hükümlerim<hükmlerim, İnşallah<İNŞAALLAH kâh<gâh, kapı<kapu, kapıcı<kapucu, kendi<kendü/gendü, kuruş<guruş, mahalde<mahallde, Maşallah<Maaşallah, Mehmed, Mehmed<Muhammed, meyer<meger, mübaşiret<mübaşeret, misli<mislü, misilli<misillü, niçin<niçün, nispet<nispeten, ömür<ömr, öyret<ögret, öyüt<ögüt, rica<reca, vakti<vakdi, yakın<yakîn, züyürd<zügürd”²³⁹ örnekleri önemlidir.

Carboğnano'da, özellikle bugün tarihî metinlerin transkripsiyonunda yanlış okunabilen bazı isimler de dâhil olmak üzere; “altın<altun (التون), Anadolu<Anatoli (اناطولي), asirlerde/asirlarda (عصرلرده), barabar<beraber (برابر), boğday (بغداي), cenk<cing (جنك), degil<degül (دكل), deyip<diyüb (ديوب), duvarlara<dîvârlara (ديوارلره), edip<idüp (ايدوب), eger (اكر), ekmek<etmek (اتمك), Entakiye (انطاكيه), Erzürüm (ارضروم), eyi<eyü (ايو), fakır<fakîr (فقير), Filemenk (فلمنك), França (فرانچه), gendi<kendü/gendü (كندو), gene<yene/yine (ينه), hangi<kangı (قنغي), hayde<haydi (هايدي), hizmet<hidmeti (حذمتي), içün (ايچون), İspaniya (اسپانيا), İtaliya'nın (ايتاليانك), kadi<kâdî (قاضي), Kameniç(e) (قمنيچ), Kandiya'yi (قنديه يي), kavga<gavga (غاوغا), Kristiyan dini<Hristiyan dîni (خرستيان ديني), kilise<kenîsa (كليسا), Kiov (كيوو), Korfo'ya (قورفويه), Kötahiya (كوتاهيه), mektüb<mektûb (مكتوب), Moskov (موسقو),

²³⁹ Viguiet, *age.*, s. 160, 163, 192, 215, 180-181, 174, 227, 233, 177-178, 222, 169, 230, 236, 243, 150, 208, 171, 231, 207, 228, 146, 54, 181, 193, 190, 207, 104, 165, 171, 176, 196, 43, 71, 210, 218, 217, 79, 211, 233, 181, 194, 198, 209, 241, 167.

münasibet<münasebet (مناسبت), Müsülmanlar<Müslimanlar (مسلمانلر), mü'teberi<mu'teberi (معتبري), Nabolı'yi (نابولي يي), nayıl<nâ'il (نايل), oğlu<oğlı (اوغلي), Ozu'yu (اوزي يي), ögredir (اوگردير), ögüt (اوکت), Portukal'a (پورتوقاله), püşman<peşîman (پشيمان), rebî'ul-ahır (ربيع الاخر), rebî'ul-evvel (ربيع الاول), remazan<ramazan (رمضان), Sardinya'ya (ساردنيايه), Sivas (سيواس), Sofia'yi (صوفيه يي), sü'al (سؤال), Süveyis (سويس), şindi (شمدي), Tarabulus (طرابلس), tecrîbe (تجربه), Temişvar'a (طمشواره), Trabuzan (طرابزون), Ulunya'yi (اولونيه يي), vaki' (واقع), vaktı (وقتي), Vallaha (والله), var imiş (وارايمش), yazı<yazu (يازو), zerafet<zarafet (ظرافت), ziyadesi ile (زياده سيله), zil-hicce (ذي الحجّه), zincirde<zencîrde (زنجيره)“²⁴⁰ sık kullanılan kelimelerdendir.

GAT'de ise; “Ağistos'da (اَغِسْتَوْسده), Ayşe (عايشه) /Ayşe (عايشه)<Aişe, alarka (آلارقه)<allarga, aşkıya (اشقيا<عشقيا), 'azil (باركيري<بايكيري), baygiri (بحجه ليقدير), bir ki (بیر که)<bir iki, buğuz (بُغُوْض)<buğz, cebhane (جَبْحَانِه)<cebehane, ceyran (جَيْرَان)<cereyân, cüvan (جُوَان), civan (جوان)<cevân, damat (دَامَتِه)<dâmâd, dertlere (دَرْتَلَرِه)<derdlere, destûr (دَسْتُور)<düstûr, ganayimin (غَنَائِمِين)<ganaimin, hapisden (حَپْسَدَن)<habsden, havız (حَوْضَلِر)<havz, hedim (حَدِم)<hedm, İbrayil (إِبْرَائِيل)<İbra'îl, kaçan (قَاتِل)<haçan, katil (كَاتِل)<kesir (كَسِير)<kesr, kilere (كَيْلَرِه)<kilâra, kumparasin (قُومپَارَه سِين)<humpâresin, mebaş (مَبَاش)<mebâd, Mehemmed (مَحْمَد)<Muhammed, masaf (مَصَاف)<masaff, muhâlifet (مُخَالِفَت)<muhâlifet, musâhibet (مُصَاحِبَت)<musâhabet, mübâşeret (مُبَاشِرَت)<mübâşeret, mütecâvüz (مُتَجَاوُز)<mütecâviz, 'özürler (عُذْرَلِر)<özrler, peštahta (پَشْتَحْتِه)<pîş-tahte, rayiha (رَايِحِه)<râ'iha, samur (سَمُور)<semmûr, serhat (سَرْحَاة)<serhadd, tercümân (تَرْجُمَان)<

²⁴⁰ Carbo gnano, *age.*, s. 530, 555, 685, 593, 584, 624, 460, 506-507, 511, 544, 617, 620, 667-668, 694, 708, 704, 700-701, 703-704, 706-710, 712, 714-717, 518, 602, 613, 659, 663, 679, 697, 22-23, 527, 687, 24, 494, 556, 561-562, 567, 574, 593, 619, 662, 674, 681, 696, 2, 681, 678, 29, 32-33, 45, 632, 638, 709, 712, 505, 519, 603, 53, 55, 497, 523, 711, 513, 555, 560, 572-573, 651, 656, 698-701, 711, 676, 680, 6, 683, 676, 584, 595, 559, 484, 557, 675, 687, 561, 493, 554, 691-692, 680, 560, 557, 581, 655, 657, 673, 530, 627, 677-678, 520, 602, 654, 675, 687, 626, 689, 693, 508, 539, 561, 606, 614, 620, 657, 662, 670, 685, 700, 708, 711, 690, 665, 702, 561, 512, 467, 567, 569, 617, 493, 26, 654, 599.

tercemân, Urum (اُرْم) < Rum, zahayirimiz (زَحَايِرِيْمِز) < zahâ'irimiz, zikir (ذِكِر) < zikir vd.²⁴¹ örnekleri, değişimi göstermektedir.

Harekeli tarihî metinlerde ise kelimelerin transkripsiyonunun harfe mi yoksa harekeye göre mi yapılacağı hususu tarihçiler için önemli bir meseledir. Bu konuda dilbilimci Kartallıoğlu, hareketlerin standart imlâ yerine konuşma dilini yansıtmışından hareketle harf ile hareketin farklı olduğu durumlarda, harflere göre daha az kalıplaşmış olan hareketlerin esas alınarak harfe uygun bir normalleştirme yapılmamasını; ancak harekeli okunuşun, konuşma dilinde kullanılmış olması gerektiğini belirtir.²⁴² Bizim de şahsi düşüncemiz ve uygulamamız bu yöndedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Arap harfleriyle yazılan Tarihî Türkiye Türkçesinin ilk dönemleri olan 13-15. yüzyıllarda, imlânın konuşulan Türkçeye göre oluşması ve harekeli imlâ kullanımı, Türkçenin fonetik yapısının belli bir ölçüye kadar anlaşılabilmesini mümkün kılmaktaydı. Ancak 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluğa dönüşmesiyle birlikte yaşanan büyüme, hacimlenme ve karmaşıklaşmaya uygun şekilde temel müesseselerin klâsikleşmesine paralel olarak Türkçe'nin imlâsında da bir klâsikleşme ve standartlaşma oluştu. Bu klâsik imlâ, zaman içinde fonetik yapıda ve konuşma dilindeki gelişime ve farklılaşmaya rağmen imparatorluğun yıkılışına kadar ufak tefek değişiklikler dışında korunmuştur. Dolayısıyla 16. yüzyıldan itibaren, geçmiş yüzyılların eski Türkçesini yansıtan standartlaşmış imlâ, yaşayan Türkçenin konuşma dilinin özelliklerini gösterebilmekten yavaş yavaş uzaklaşmıştır.

18. yüzyılda yazı dili ile konuşma dili arasındaki farklılıklar iyice belirginleşmiş olmasına rağmen, Arap alfabesinin Türkçedeki bazı sesleri karşılayacak harflerinin olmaması ve yüzyıllardan beri neredeyse hiç

²⁴¹ R, 72a; B, 327b; R, 115b; B, 315a, 316a; B, 328b; R, 119a; B, 301a; B, 331b; B, 311a; B, 328a; R, 117a; B, 307b; B, 321b; B, 330b; R, 127a; R, 67b; B, 323b; R, 103b; B, 327a; B, 307b; R, 30b; B, 323b; B, 324a; B, 313b; R, 57a; B, 315a; B, 310a; B, 315a; B, 321b; B, 329b; R, 122b; B, 321a; B, 325a; B, 307a; R, 27a; B, 328a; B, 313b; R, 56a; B, 311a; R, 46b; B, 316b; R, 71a; B, 324b; R, 108a; B, 320a; R, 87b; B, 307b; R, 28b; B, 301a; R, 4a; R, 72b; B, 304b; B, 320b; B, 309b; R, 40b; B, 318a; B, 313b; R, 57b.

²⁴² Yavuz Kartallıoğlu, "Osmanlı Türkçesi Metinlerinde Hareke-Harf İlişkisi", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 38(II) (2007), s. 949, 954; Kartallıoğlu, "Osmanlı Türkçesindeki Ekler", s. 464.

değişmemiş klâsik imlâ nedeniyle bu farklılıklar tarihçiler tarafından fark edilememiştir. Dolayısıyla araştırdıkları olaylar ya da konularla ilgili birincil kaynaklarının transkripsiyonunda, bazı istisnalar dışında klâsik imlâyâ birebir bağlı kalmışlardır.

Oysa söz konusu yüzyılda dilbilimciler tarafından dönemlerinin ana referans kaynakları kabul edilen Viguier ve Carbognano'nun İstanbul ağzını esas alan Türkçe gramer kitapları, Latin harfleri ile yazılmış olmaları ve konuşma diline ait kelime, cümle örnekleri içermeleri nedeniyle klâsik imlâda anlaşılamayan fonetik ve telaffuz değişimlerini açık bir şekilde göstermektedir. Viguier ve Carbognano kadar olmasa da imlâ ve telaffuz değişimlerini tespit etmede bir diğer kaynak ise hareketli yazılmış tarihî metinlerdir. Bu metinler, yabancı kökenli kelimeler de dahil olmak üzere 18. yüzyıl Türkçesinin yazı dili ve imlâsı ile konuşma dilinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

Çalışmamızda temel başvuru kaynakları olarak alınan Viguier ve Carbognano'nun eserleri ile GAT'deki kelime örneklerinin mukayeseli olarak incelenmesi sonucunda varılan en önemli sonuç, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında konuşma dilinde dudak uyumu (düzlük-yuvarlaklık), küçük ünlü uyumu ve özellikle Carbognano'nun eserindeki “-ıcı, -cı, -dı, -elim, -sun, -meli, -ı, -sı vd.” eklerdeki dudak benzeşmesinin, artık günümüz Türkçesindeki söyleyişine geçmiş olmasıdır.

Ayrıca her üç kaynakta da 16. yüzyıldan itibaren standartlaşmaya başlayan klâsik yazı dili ve imlânın, 18. yüzyılda da ağırlıklı olarak devam ettiği görülmektedir. Ancak gerek Viguier ve Carbognano'da gerekse GAT'deki örneklerde, değişen konuşma dilinin statik yazı dilini etkilediği ve bazı kelimelerin imlâsının telaffuzu açıkça gösterir şekilde değiştiği dikkati çekmektedir. Özellikle GAT'nin bir kısmı hareketli olan yazı dili, hem seslileri gösteren ek harfleri hem de hareketleriyle bu değişimi şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispatlamakta ve diğer iki kaynaktaki telaffuz örnekleriyle uyumaktadır.

Ancak adı geçen kaynakların yazı dili ve imlâsındaki bu kısmî değişimi, 18. yüzyılda klâsik imlâda hızlı bir değişimin başlaması olarak değerlendirmemek gerekir. Kanaatimizce söz konusu değişimler, nihayetinde müellifin/müstensihin eğitim seviyesini ya da bireysel tercihini yansıtan sınırlı bir durumdur. Bu tercih, kişiden kişiye az ya da

çok farklılık göstermekle²⁴³ birlikte, yüzyıllar öncesinden beri standartlaşmış yazı dili ve imlâ, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar mutlak egemenliğini sürdürmüştür. Nihayetinde standartlaşmış yazı dili ve imlâyâya uymaya çalışan müellif/müstensihin ciddi bir baskı altında olduğunu unutmamak gerekir.

Bu noktada çok önemli bir soru karşımıza çıkmaktadır: 18. yüzyıl tarihî metinlerinin transkripsiyonu hareketli/harekesiz yazı dili ve imlâyâya göre mi, yoksa Viguier ve Carbozano'da Latin harfli pek çok örneğini gördüğümüz konuşma dili ve telaffuza göre mi yapılmalıdır? Duman, yazı dili ile konuşma dilinin birbirinden iyice uzaklaşmasını önlemek için fonetik gelişmelerin ve değişimlerin yazıda gösterilebileceğini söylemektedir.²⁴⁴ İbrahim adlı birinin 18. yüzyılda kaleme aldığı *Hazâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî* adlı Türkçe gramer kitabında ise bazı kelimeler, okutucu ünlülerle veya hareketli; bazı sözcükler de söyleyiş (telaffuz) esas alınarak yazılmıştır.²⁴⁵

Biz de hem Duman'ın hem de İbrahim Efendi'nin tespitlerine katılıyoruz. Tarihî metni yazan müellif/müstensihin, eğitimi itibarıyla yazı diline ve imlâyâya; İstanbul'da yaşaması itibarıyla da konuşma diline hâkim olması nedeniyle her iki dilin kullanım özelliklerini dikkate alan bir transkripsiyon yapılması kanaatindeyiz. Ancak bir Arapça/Farsça kelime, transkripsiyon sırasında eğer konuşma diline ya da konuşma dili etkisiyle farklılaşmış imlâyâya göre yazılacaksa, bu tercih ve yöntem metnin çevriyazımına dair açıklamalar kısmında belirtilmeli ve orijinal imlâ, metindeki ilgili yerde dipnot olarak vermelidir. Bu açıklamalar, orijinal imlânın o dönemde konuşma ya da yazı dilinde uğradığı değişimi ve müellif/müstensihin muhtemelen bu değişim baskısıyla yaptığı tercihi bir arada göstermesi bakımından önemlidir.

²⁴³ Musa Duman, "Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili", 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (1999), s. 331.

²⁴⁴ Musa Duman, "Bazı Çeviri Yazılı Metinlerdeki Çok Şekilli Kelimelerin Değerlendirilmesi", *Makaleler-Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine* (2008), s. 188.

²⁴⁵ Seveda Kaman ve Elif Gizem Karaoğlu, "18. Yüzyıla Ait Bir Türkçe Sarf Kitabı: Hazâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 50 (2020), s. 138, 142.

Bir diğ er husus da transkripsiyon alfabesinin, yani Arap harflerinin Latin harflerine çevrilirken gösterilmesi gereken özel işaretlerin belli bir kısmının mı, yoksa tamamının mı gösterileceğ i meselesidir. Dilbilimcilerin uyguladığı ve uygulanmasını gerekli gördükleri yöntem, metinde transkripsiyon alfabesinin istisnasız tüm işaretleriyle gösterilmesidir.²⁴⁶ Ancak tarihçiler, tarihî bilginin öncelikli olması ve çevriyazı işaretlerinin hepsini gösterme, okuma zorlukları gibi nedenlerle söz konusu işaretlerin bazılarını gösterip bazılarını göstermeme şeklinde keyfi bir tercihte bulunmaktadır. Ayrıca tarihçilerin bu tercihi, dilbilimcilerin tam transkripsiyonuna riayet edilemeyecek kadar yaygınlaşmış ve yerleşmiştir. Çözüm için kişisel önerimiz, tarihî metin çalışmalarında transkripsiyon alfabesinin olabildiğince gösterilmekle birlikte çalışmanın sonuna mutlaka orijinal metnin dijital ya da fizikî bir kopyasının eklenmesidir. Böylece tarihçi, zaten alışılageldiğ i yöntemi kullandığı için ek bir külfet yaşamayacak; dilbilimci ise alanındaki araştırmaları için gerekli olan işaretlerin karşılığ ı olan harfleri ve imlâ özelliklerini orijinal kopyadan tam olarak tespit edilebilecektir.

Önerilere gelince; kanaatimize göre 18. yüzyıl Türkçesinin yazı ve konuşma dilini olabildiğince iyi tanıyabilmek için söz konusu dönemde yazılmış Latinize gramer kitapları ile birlikte döneme ait harekeli metinler incelenmeli ve bu iki ana kaynaktaki ortak özellikler, farklılıklar tespit edilmelidir. Özellikle Osmanlı Türkçesinden bugünkü Türkiye Türkçesine geçişteki bazı morfofonolojik değ işmelerin eski harfli metinler ve transkripsiyon metinleri ile birlikte değ erlendirilmesi, Osmanlı Türkçesinin kalıplaşmış imlâsından kaynaklı belirsizliklerin netleştirilmesi açısından büyük öneme sahiptir.²⁴⁷

Konuşma dilinde telaffuzunun aynı olduğ u tespit edilen kelimeler, döneme dair metin neşirlerinde esas olmalı ve ortak bir kabul kullanılmalıdır. Latinize ve harekeli kaynaklarda farklı imlâ ve telaffuzları olan kelimeler üzerinde ise dilbilimciler çalışmalı ve söz konusu kelimelerin transkripsiyonda nasıl gösterilmesi gerektiğ ine dair bulgularını tarihçilerle paylaşmalıdırlar. Bu araştırmalarda esas kabul

²⁴⁶ İsmail Ünver, "Çevriyazıda Yazım Birliğ i Üzerine Denemeler", *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 31-32.

²⁴⁷ Yağmur, agm., s. 212.

edilecek tek bir kullanım sonucuna varılamayan kelimelerin farklı kullanımları, metin neşirlerinde mutlaka ek bilgi olarak gösterilmelidir.

Ayrıca harekeli bir tarihî metnin transkripsiyonunda, müellif/müstensihin yetiştığı bölgenin ağız özelliklerinin imlâya muhtemel yansımalarının da göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu hususta yapılan tespitler, eseri kaleme alan kişiye özel konuşma dilinin transkripsiyonda en doğru şekilde gösterilmesini sağlayacağı gibi, Türkiye Türkçesinin bölgesel ağızlarının tarihî gelişimi ve değişimine dair dilbilimcilere yeni ve önemli bilgiler verebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi

Göynüklü Ahmed b. Mahmûd Efendi, *Tarih*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, Şevket Rado Yazmaları, ŞR00061, İstanbul.

Staatsbibliothek zu Berlin

Göynüklü Ahmed b. Mahmûd Efendi, *Mecmû'a*, Staatsbibliothek zu Berlin, Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung, Ms. or. quart. 1209, Berlin.

Kitaplar ve Makaleler

Avşar, Ziya, "Tenkitli Metin Neşrinde İmlâ Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler", *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 75-111.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Ankara 2015.

Carbognano, Cosimo Comidas de, *Primi Principi Gramatica Turca*, Roma 1794.

Develi, Hayati, "18. Yüzyıl Türkiye Türkçesi Üzerine", *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1 (1998), s. 27-36.

Duman, Musa, "Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili", 3. *Uluslararası TürkDili Kurultayı Bildirileri* (1999), s. 331-359.

Duman, Musa, "Bazı Çeviri Yazılı Metinlerdeki Çok Şekilli Kelimelerin Değerlendirilmesi", *Makaleler-Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine* (2008), s. 175-188.

Gümüşkılıç, Mehmet, *18. Yüzyıl Türkçesinde Ses Hadiseleri*, I-II, Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Gümüşkılıç, Mehmet, "Osmanlı Türkçesi Metinlerinin Yeni Harflere Çevrilmesinde Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4-5 (2000), s. 405-435.

Gümüşkılıç, Mehmet, "18. Yüzyıl İstanbul Ağzı Hakkında Bazı Gözlemler", *Turkish Studies*, 3(3) (2008), s. 388-401.

Gümüşkılıç, Mehmet, "Orta Osmanlıcada İmlâ-Telaffuz İlişkisi", *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 272-288.

Kaman, Sevda ve Karaoğlu, Elif Gizem, "18. Yüzyıla Ait Bir Türkçe Sarf Kitabı: Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türki", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 50 (2020), s. 133-164.

Kartallıoğlu, Yavuz, "Osmanlı Türkçesi Metinlerinde Hareke-Harf İlişkisi", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, 38(II) (2007), s. 949-956.

Kartallıoğlu, Yavuz, "Osmanlı Türkçesindeki Ekler Dudak Uyumuna Göre Nasıl Okunmalıdır?" *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 449-470.

Kartallıoğlu, Yavuz, *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, Ankara 2011.

Kartallıoğlu, Yavuz, *Osmanlı Konuşma Dili*, İstanbul 2017.

Korkmaz, Zeynep, "Eski Osmanlı Kaynaklarının Yayınında Transkripsiyonla İlgili Değerlendirmeler", *Türkoloji Dergisi*, 8 (1) (1979), s. 67-77.

Korkmaz, Zeynep, "Eski Anadolu Türkçesinde İmlâ-Fonoloji Üzerine Notlar", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I* (1995), s. 491-508.

Németh, Gyula, "Bulgaristan Türk Ağzlarının Sınıflandırılması Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 28-29 (1980-1981), s. 113-167.

Timurtaş, Faruk Kadri, "Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri", *Türkiyat Mecmuası*, 18 (1976), s. 331-368.

Timurtaş, Faruk Kadri, *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III-Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul 1998.

Ünver, İsmail, "Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Denemeler", *Turkish Studies*, 3(6) (2008), s. 1-46.

Viguer, Pierre François, *Éléments De La Language Turque*, Constantinople 1790.

Yağmur, Ömer, "Erken Dönem Türkçe Transkripsiyon Metinleri ve Bunların Dil Araştırmaları Açısından Önemi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (2014), s. 201-217.

Yıldız, Hakan, "Göynüklü Ahmed Efendi'nin Mecmuası", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 48 (2020), s. 243-272.

Extended Abstract

The fact that spelling gained its form according to spoken Turkish, and the use of spellings with vowel points, during the 13th-15th centuries, the early period of the Historic Turkish of Türkiye written in the Arabic script, made it possible for the phonetic structure of Turkish to be understood up to a certain point. However, a process of classicisation and standardisation occurred in the spelling of Turkish, parallel to the classicisation of fundamental institutions, in keeping with the growth in volume and complexity accompanying the Ottoman State's transformation into an empire from the 16th century onwards. This classical spelling remained unaltered save for insignificant changes until the collapse of the empire in spite of the change and differentiation in the phonetic structure and spoken language that occurred in time. Therefore, starting from the 16th century, the standardised spelling that reflected the older Turkish of the previous centuries gradually became far from presenting the characteristics of the spoken language of the living Turkish language, resulting in the emergence of three different languages, namely the "spoken language", the "written language" and the "read language", used by various strata of the society, such as the people, the intellectuals, and the court.

Although the differences between the written language and the spoken language became more pronounced in the 18th century, these differences were not noticed by historians since the Arabic script lacked the letters to represent certain sounds in the Turkish language, and because of the classical spelling that had remained virtually unchanged for centuries. Therefore, in transcribing the primary sources relating to the events or topics they researched they fully adhered to the classical spelling except for certain cases.

However, the Turkish grammar books written by Viguier and Carbognano, which were based on the Istanbul dialect, and which were considered the main sources of reference by linguists for their respective times, clearly demonstrated the changes in phonetics and pronunciation that remained undetected in the classical spelling due to their having been written using the Latin alphabet and containing examples of words and sentences belonging to the spoken language. Although not to the extent of Viguier and Carbognano, another source

that is used to identify changes in spelling and pronunciation consists of historical texts written using vowel points. These texts help understand the written language and spelling, and spoken language of the 18th century Turkish language, including words of foreign origin. It is seen that publications relating to the transcription of historical texts of the 18th century do not take into account the spoken language that demonstrates the development and transformation of the Historical Turkish of Turkey in time, but only offer readings that indicate the unchanging formulaic written language and classical spelling. Although studies conducted without taking notice of such changes and transformations are capable of explaining historic events, the emerging transcriptions are nevertheless standard texts that are a long way from reflecting the Turkish language of that time.

In this study in which we attempt to contribute to the solution of this problem, we have aimed at aiding historians in reading a historical text belonging to the 18th century accurately by examining words that have changed with the impact of the spoken language in the Histories of Göynüklü Ahmed Efendi (GAT), an example of a historical text written with vowel points during the period in question, in addition to the examples provided in the works of Viguier and Carbognano, which are among the most important sources of the 18th century that include Turkish texts written in the Latin alphabet.

In this context, first the principles and topics that must be considered in transcribing a historical source text belonging to the 18th century have been identified. These topics are labial harmony, minor vowel harmony, labial attraction, suffixes, vowels and consonants.

The suffixes studied in our research are the following: ılı / -li / -lu / -lü (suffixes forming nouns from nouns), -cı / -ci / -cu / -cü (suffixes forming nouns from nouns), ıncı / -inci / -uncu / -üncü (suffixes forming nouns from nouns), -ı/-i, -u/ü, -sı/si, su/sü (third person singular possessive suffix), -ı/-i, -u/-ü (accusative, inessive suffix), -ın/in, -un/-ün, -nın/-nin, -nun/-nün (genitive suffix), -ır/ir, -ur/-ür (causativisation suffix), -dır/-dir, -dur/-dür (causative suffix), -dım/-dim, -dum/-düm (first person singular simple past tense suffix), -dın/-din, -dun/-dün (second person singular simple past tense suffix), -dı/di, -du/-dü (third person singular simple past tense suffix), dık/-dik, -duk/-dük (first

person plural simple past tense suffix), -dınız/-diniz, -dunuz/-dünüz (second person plural simple past tense suffix), -dılar/-diler, -dular/-düler (third person plural simple past tense suffix), -mış/-miş, -muş/-müştü (reported past tense suffix), -ır/-ir, -ur/-ür (simple present tense suffix), -dık/-dik, -duk/-dük (simple past tense participle suffix), -ıp/-ip, -up/-üp (gerund suffix), -ınca/-ince, -unca/-ünce (gerund suffix), -alı/-eli (gerund suffix), -ıcı/-ici, -ucu/-ücü (suffixes forming nouns from verbs), -(ı)k/-(i)k, -u(k)/-ü(k) (suffixes forming nouns from verbs), -mı/-mi, -mu/-mü (interrogative particle), -dır/-dir, -dur/-dür (informative, reinforcing and possibility suffix).

The vowels in which the words whose transformations were identified are the i/e transformation in the first syllable, the /i/ and /e/ transformation in words, the o/u, ö/ü condition, words with /o/, words with /u/, and words with /ö/. The transformations and problems relating to consonants, however, are the t- / d- transformation, k- / g- transformation, b / p transformation, c / ç transformation, and g(ğ) > y transformation.

Other than these, from among the important words historians frequently come across in their historical text researches, and in whose transcriptions they frequently commit errors, examples have been given of those whose pronunciations in the spoken language are indicated in Viguier and Carbognano, and whose pronunciations are clearly written in GAT through the use of vowel points.

The most significant conclusion reached as a result of a comparative examination of the examples of words in Viguier and Carbognano, and of those in GAT, which were taken as the principal reference sources in our study, is that the labial harmony (rounded/unrounded), minor vowel harmony, and especially the labial attraction in suffixes such as “-ıcı, -cı, -di, -elim, -sun, -meli, -ı, -sı” in Carbognano’s work especially in the second half of the 18th century have passed to modern Turkish pronunciation.

Also, it is seen in all three sources that the classical written language and spelling that started to become standardised from the 16th century onwards mostly continued in the 18th century. However, the examples both in Viguier and Carbognano and in GAT reveal that the transforming spoken language impacted the static written language, and that the

spelling of certain words changed in a manner that clearly demonstrated the pronunciation. Especially GAT's written language, part of which contains vowel points, proves this change without room for doubt both with its additional letters showing the vowels, and its vowel points, and matches with the examples of pronunciation provided in the two other sources.

However, this partial change in the written language and spelling of the sources in question should not be considered as indicating the start of a rapid change in the classical spelling in the 18th century. For, the changes in question represent, after all, a limited circumstance that reflects the educational level or individual choice of the author/scribe. While this choice varies to a certain degree among individuals, the written language and spelling that had become standardised from centuries before nevertheless held sway until the collapse of the Ottoman State. Ultimately, one must not forget that the author/scribe attempting to comply with the standardised written language and spelling is subject to serious pressure.

At this point, a very important question confronts us: Should historical texts belonging to the 18th century be transcribed according to the spelling and written language with / without vowel points, or according to the spoken language and pronunciation of which we see many examples written in the Latin alphabet in Viguiier and Carbognano? Whether the words in the historical texts with vowel points should be transcribed according to the letter or to the vowel point is also an important issue for historians. On this matter, linguist Kartallıoğlu indicates that, since vowel points reflect the spoken language rather than standard spelling, in cases where letters differ from vowel points a normalisation compatible with the letter should not be made based on vowel points, which are less formulised compared to letters, but that the pronunciation using the vowel points must have been used in the spoken language. Our personal opinion and practice are also in that line. Duman indicates that phonetic developments and changes can be shown in writing to prevent further distancing between the written language and the spoken language. In the Turkish grammar book, *Hazâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*, written by an individual named İbrahim

in the 18th century, certain words were written using vowels or vowel points, while others were written based on pronunciation.

We concur with the findings made by Kartallıoğlu, Duman, and İbrahim Efendi. We believe that, since the author/scribe writing the historical text would have a command of written language and spelling by virtue of his education, and of the spoken language by virtue of living in Istanbul, the transcription should be made by taking the usage characteristics of both languages into consideration. However, if, during transcription, an Arabic/Persian word is to be written according to the spoken language or the spelling that has transformed due to the impact of the spoken language, this choice and method should be indicated in the section containing explanations regarding the transliteration of the text, and the original spelling should be provided in a footnote in the relevant part of the text. These explanations are important in that they show both the change to which the original spelling had become subject under the spoken or written language of that time, and the choice made by the author/scribe possibly under the pressure of such change.

Another question is that whether the special marks that must be shown when transliterating the transcription alphabet, i.e. the Arabic script, into Latin letters should be shown in part or in full. The method applied and urged by linguists is to show the transcription alphabet along with all of its markings, without exception, in the text. However, historians favour a haphazard choice in the form of showing some markings and excluding others based on the precedence assigned to historical knowledge, and the difficulty in showing and reading all of the transliteration marks. Also, such choice by historians has become widespread and deep-seated to the extent of rendering compliance with the full transcription recommended by linguists impossible. Our personal opinion for a solution is to show the transcription alphabet to the extent possible in historical text studies, in addition to attaching a digital or physical copy of the original text. This way, the historian will shoulder no additional burden as they will be employing the method with which they are already familiar, while the linguist will be able to fully identify the letters and spelling properties corresponding to the markings necessary for the research in their particular field using the original copy.

We are of the opinion that Latinised grammar books should be studied along with texts of the period employing vowel points in order to achieve the best possible familiarity with the written and spoken language of the Turkish language of the 18th century, and the similarities and differences in these two main sources should be identified. Words found to have the same pronunciation in the spoken language should be taken as basis in the publication of texts belonging to the period, and must be used through a consensus. With respect to words having different spellings and pronunciations in Latinised sources and those using vowel points, however, linguists must conduct studies and share, with historians, their findings on how such words should be shown in transcriptions. The different uses of words on which a single use to be taken as basis cannot be agreed to as a result of such studies must be indicated in the publications of texts as additional information. Also, in the transcription of a historical text with vowel points, it is necessary to not ignore the possible reflections, on spelling, of the characteristics of the dialect of the region in which the author/scribe was raised. Findings to be made in this respect, in addition to ensuring the most accurate demonstration of the spoken language of the individual transcribing the work, may also provide linguists with new and important information on the historical development and change of the regional dialects of the Turkish language of Turkiye.

Araştırma Makalesi/Research Article

Bir Erken Modern Osmanlı Kroniği Olarak Tarihçe-i Nevres

Nurcan Yurdakul* - İlker Türkman**

(ORCID: 0000-0002-4223-787X - 0000-0003-3711-9059)

Makale Gönderim Tarihi
04.07.2022

Makale Kabul Tarihi
03.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yurdakul, N.-Türkman, İ., “Bir Erken Modern Osmanlı Kroniği Olarak Tarihçe-i Nevres”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1149-1181.

APA: Yurdakul, N.- Türkman, İ. (2022). Bir Erken Modern Osmanlı Kroniği Olarak Tarihçe-i Nevres. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1149-1181.

Öz

Nevres Efendi'nin İranlılara ve Şiilere yönelik algısının erken modern reformcu denilebilecek bakış açısının *Tarihçe-i Nevres* adlı eseri üzerinden etüt edildiği bu çalışmada onun da devrinin muhalif aydınları gibi İbn Halduncu tarih ve toplum görüşlerinin etkisinde kalıp kalmadığının incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu maksatla Nevres Efendi'nin ilgili eserinde ileri sürdüğü, erken modern reformcu olarak tanımlanabilecek görüşleri, İbn Halduncu bakış açısından etkilenen ve Osmanlı Devleti'nin gerilemesine paralel olarak bu gerilemeye çare arayan muhalif aydınlar üzerine yapılan araştırmalar ışığında

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, nozkaplan@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, turkmanilker@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of the History of Early Modern Age.

tanımlayıcı ve karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınmaktadır. *Tarihçe-i Nevres* konu edindiği Revan Seferi, seferin kendisi, siyasi sebepleri ve sonuçları açısından değil, erken modern izler ve İbn Halduncu etkiler açısından Şii algısı, kanun-ı kadime yönelik yaklaşım, devlet kurumlarına yönelik eleştiriler gibi alt başlıklar çerçevesinde etüt edilmektedir. Muhafif ve erken modern reformcu bir aydın olduğu anlaşılan ve İbn Halduncu bakış açısının tesirinde kaldığı düşünülen Nevres Efendi'nin ve eseri olan *Tarihçe-i Nevres*'in Osmanlı araştırmacıları tarafından değerlendirilme dışı bırakılmış olması bu çalışmanın gerekçesidir. *Tarihçe-i Nevres* hakkında yapılan neredeyse ilk çalışma olması nedeniyle bu teşebbüs öncü fakat sınırlı bir denemedir.

Anahtar Kelimeler: Nevres Efendi, Tarihçe-i Nevres, İbn Halduncu Bakış Açısı, Şiiiler, İran, İlk Reformcular

History of Nevres as an Early Modern Ottoman Chronicle

Abstract

In this article, in which Nevres Efendi's perception of Iranians and Shiites and his views as an early reformist, is studied through his work named *Tarihçe-i Nevres*, it is attempted to examine whether he was also under the influence of Ibn Khaldunist views of history and society, like the opposition intellectuals of his time. For this purpose, Nevres Efendi's unique and early reformist ideas, are discussed with a descriptive and comparative method in the light of studies about the other early reformist and Ibn Khaldunist intellectuals who looked for remedies to prevent decline of the Ottoman Empire. *Tarihçe-i Nevres* is studied not in terms of the political reasons and results of the Revan Campaign, but in terms of early modern traces and Ibn Khaldunist influences, within the framework of sub-headings such as Shiite perception, approach to the ancient law, criticism of state institutions. The rationale of this study is based on the fact that Nevres Efendi, who is thought to be a dissident and early reformist and was assumed to be influenced by the Ibn Khaldunist point of view, and his work, *Tarihi-i Nevres*, were excluded from evaluation by Ottoman researchers. Being almost the very first study on *Tarihçe-i Nevres* makes this attempt a pioneering but limited experiment.

Keywords: Nevres Efendi, Tarihçe-i Nevres, Ibn Khaldunist views, the Shiites, Iran, Early Reformists.

Giriş

Bu çalışmada, Abdürrezzak Nevres Efendi'nin (ö.1175/1762) 1731 Revan Seferi'ni konu edinen ve önemli Osmanlı tarihi kroniklerinden

birisi olan¹ fakat Erken Modern Osmanlı çalışmaları kapsamında farklı açılardan değerlendirilmesi gereken *Tarihçe-i Nevres* ² üzerinde durulacaktır. İyi derecede Arapça, Farsça ve Türkçe bilen Kerkük doğumlu Nevres Efendi, Hekimoğlu Ali Paşa'nın 1733 Revan Seferi'ndeki özel yazışmalarını yapmaktan başka seferden sonra Paşa'nın İstanbul'daki kütüphanesinde Hâfız-ı Kütüb olarak hizmet verir. İstanbul'da edindiği çevre ve ilmi sahadaki yetkinliği ile müderrislik, kadılık gibi önemli görevlerde bulunur. 1741 yılında Bosna Kadılığı sırasında dönemin idarecileri ile ters düşer ve birkaç farklı yerde daha kadılık görevinde bulunmasının ardından 1762 yılında Bursa'da vefat eder. Özellikle şair kişiliği ile politik görüşlerini buluşturması, Divan'nda dönemin belirli politik figürlerine övgülerde bulunması çeşitli çevrelerin eleştirilerini üzerine çekmiş olabilir. Eserleri belirli konulardaki rahatsızlıklarına ve muhalif konumuna işaret eder.³

Bu araştırmada Tarihçe-i Nevres Osmanlı'da değişime ihtiyaç duyan ve İbn Haldun'dan etkilendiği düşünülen Osmanlı müelliflerine yönelik literatür ışığında ele alınmaktadır. *Tarihçe-i Nevres* için Osmanlı'nın Şiilere yönelik algısının değişime uğradığı ve farklı bir politik kültürün ortaya çıkmasına şahitlik eden ilk eserlerden birisi olduğu söylenebilir. Değişim ihtiyacı ile Osmanlı müelliflerinin İbn Haldun'a müracaat etmeleri arasında doğrusal bir ilişki olduğu görülmektedir.⁴ Nevres Efendi'nin görüşleri Osmanlı kurumlarına eleştirel yaklaşan İbn Halduncu tarih ve toplum görüşü tesirinde olan Osmanlı aydınlarının yaklaşımları ile paralellik arz etse de söz konusu aydınlar üzerinde İbn Haldun etkisini etüt eden araştırmacıların Nevres Efendi'nin ismini dahi zikretmemeleri bu çalışmanın temel gerekçesidir.

¹ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul, 1998, ss.643-644; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, (2003), s.160.

² Abdürrezzak Nevres, *Tebrîziyye-i Hekimoğlu Ali Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, (H. 1143/M. 1733), No 2252. 2.

³ Franz Babinger, Nevres Abdürrezzak, *Encyclopaedia of Islam*, (1993), Vol. VIII. s.605.

⁴ Ejder Okumuş, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Divân İlmî Araştırmalar*, (1999) C.4. S.1, s.6, 183-209.

Osmanlı müellifleri ve İbn Haldunculuk üzerine ilk kapsamlı çalışma bizzat telifler üzerinden Fleischer tarafından yapılır.⁵ Okumuş, Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), Kâtib Çelebi, Mustafa Naîmâ Efendi (1655-1716) ve Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) gibi Osmanlı siyasi düşüncesinde ve toplumsal düzeninde etkili olmuş tarihçi, düşünür ve devlet adamları üzerinde İbn Haldun'un ne surette etkili olduğuna dikkat çeker.⁶ Fleischer hasseten İbn Haldun'un Mustafa Naîmâ Efendi'nin Tarih-i Naîmâ adlı eseri üzerindeki etkilerini araştırır.⁷ Diğer taraftan Ardıç ise son derece modern bir tartışma olarak kabul edilen Hilafet kurumunun Arap mirası ya da Arapların hakkı olup olmadığı tartışmasına İbn Haldun'un yaklaşımlarını dahil eder.⁸ Yılmaz, Tanzimat öncesi Osmanlı düşünürleri üzerinde yaptığı çalışmada Haldun'dan etkilenen müellifler ve bu müellifler üzerine yapılan çalışmaları etüt eder.⁹ Menchinger ise, Osmanlı düşünürlerini kanun-ı kadim'i ihya etmek isteyen muhafazakarlar ve Batıdaki gelişmelerin birebir takip edilmesi gerektiğini düşünen İbrahim Müteferrika (ö.1747) gibi ıslahatçılar olarak iki farklı kategoride ele alır. Haldun'un siyaset teorilerini siyaset-i diniyye, siyaset-i akliyye ve siyaset-i medeniyye olarak sınıflandırdığını ve bir metodoloji olarak tecrübi aklın kullanıldığını altını çizer.¹⁰ Müteferrika'nın, *usûlü'l-hikem fî nizâmî'l-ümem* isimli eseri devrinin önde gelen devletlerinin siyasi ve hukuki yapılarını incelemektedir. Demokrasi, parlamento ve halk egemenliği gibi kavramları içermekle birlikte dini düşüncenin yerine akla dayalı bir

⁵ Cornell H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 1983, C.18, s.3-4, 198-220.

⁶ Ejder Okumuş, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, s.15, 2006, 141-185.

⁷ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton, 1986; Ayşe Bedir, "17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn Haldun Etkisi: Tarih-i Naima Örneği," *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.6, S.4, (2019), s.2383-2406.

⁸ Nurullah Ardıç, "Genealogy or Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate," *Journal of Near Eastern Studies*, October, 71(2), (2012), s.315-324.

⁹ Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, (2003), s.231-298.

¹⁰ Ethan L. Menchinger, *İlk Modern Osmanlı – Ahmed Vâsîf'in Fikri Gelişimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, 2022, s. 113, 145, 203.

bilgi türüne dayanarak kaleme alınmıştır.¹¹ Müteferrika'dan farklı olarak Nevres Efendi, rahatsızlıklarını teorik bir zeminde değil imparatorluk coğrafyasının farklı bölgelerinde ve farklı bürokratik konumlardaki gözlemlerine dayandırmaktadır. Ethan'ın, ünlü Osmanlı tarihçisi Ahmed Vâsıf (ö.1806) örneğiyle Haldun ve Haldunculuk ile ilgili değerlendirmeleri; Nevres Efendi ile ilgili okuma yapma imkânı verir. Nevres Efendi de yorumları ve eleştirilerinde diğer İbn Halduncu Osmanlı düşünürleri gibi tecrübi akla baş vurur. Ayrıca Osmanlı müellifleri üzerinde İbni Haldun'un etkisini etütü eden ve bu konuda yapılmış en son çalışmalardan biri olan bir tez çalışması da Nevres Efendi'yi konu edinmez.¹²

Tüm bu çalışmaların hiçbirisinin Nevres Efendi'ye ve onun tarihçiliğine değinmemesi *Tarihçe-i Nevres* adlı telifin incelenmesini önemli kılmaktadır. Nevres Efendi hakkında yapılan çalışmalar onun tarihçi kimliği ile ilgilenmeyip sadece edebiyatçı kimliği hakkında olmakla birlikte onlar dahi oldukça sınırlıdır.¹³ Bu makale kapsamında incelenen ve önemli Osmanlı kronikleri arasında bulunan *Tarihçe-i Nevres*'ten ancak Hekimoğlu Ali Paşa hakkındaki bazı çalışmalarda istifade edilir.¹⁴ Tarihçe-i Nevres'in 2004 yılında Hüseyin Akkaya tarafından transkript edilerek yayınlanması¹⁵ da esere müracaat edilmesi oranını artırmaz. Özellikle Osmanlı-Safevi çalışmalarında Osmanlı müelliflerinin şii algılarındaki değişimi göstermesi, dini düşünceye dayalı siyasi yaklaşımların yerini sosyolojik yaklaşımlara nasıl ve hangi gerekçelerle bıraktığını yansıtmaları bakımından Tarihçe-i Nevres dikkate değer bir eserdir. Buna rağmen Şii-Sünni ilişkilerini ve hatta

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2014, s.53.

¹² Muhammet Emin Ünal, *Osmanlı Tarih Yazımında ve Siyâsetnâme Literatüründe İbn Haldun'cu Yaklaşımların Değerlendirilmesi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2016

¹³ Hüseyin Akkaya, *Nevres-i Kadîm and his Turkish Divân: Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divânı*, Harvard 1996.;

Elçi, Fatih (2016). "Nevres-i Kadim'in Münşeât'ında Yer Alan Eleştiri İçerikli İki Takriz", *Journal of Turkish Language and Literature*, 2, Issue: 1 (139-152);

¹⁴ Orhan M. Çolak, *Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100-1171/1689-1758) Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE, 1998.

¹⁵ Hüseyin Akkaya, *Tarihçe-i Nevres -İnceleme ve Tenkitli Metin-*, Kitabevi, İstanbul, 2004.

ittifakını irdeleyen kapsamlı çalışmalar dahi *Tarihçe-i Nevres*'ten istifade etmezler.¹⁶ Literatür içerisinde daha çok savaş tarihi araştırmaları ve Hekimoğlu'nun Revan Seferi ile bağlantılı olarak ele alınan *Tarihçe-i Nevres* İran ve Şii araştırmalarına kaynaklık teşkil edebilir.

Osmanlı-İran Rekabetinin Arka Planı ve 1733 Revan Seferi'ni Hazırlayan Şartlar

Safevi idaresi altında olmasına rağmen İran, 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Avşar (1736-1804), Zend Kerim Han (1751-1794) ve Kaçarlar (1796-1925) başta olmak üzere üzerinde yerel aşiretlerin güç topladıkları bir ülkedir. 1720'lerde Afganistan'dan Mir Üveys ve amcazadesi Eşref eliyle İran'da yürütülen askeri hareketler bölgede istikrarı bozar.¹⁷ Afgan Eşref Han'ın faaliyetleri, Tebriz'in elden çıkması ve bölgedeki Sünni-Osmanlı tebaasının kılıçtan geçirilmesinden başka Rusya'nın Kafkasya'daki yayılcı faaliyetleri Sultan III. Ahmed (1703-1730) döneminde bir doğu seferini gündeme getirir. Ancak bu sefer, 1730 tarihli Patrona Halil İsyanının¹⁸ bastırılmasından ve Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) cülusundan sonra yani isyan ortamı yerini devletin doğal gündemine bırakmasından sonra mümkün olur. Sefer için Diyarbakır Valiliği'nden Şark Seraskerliğine tayin edilen¹⁹ Hekimoğlu Ali Paşa'nın uhdesine (ö.1758) Kayseri, Kırşehir, Malazgirt, Bayezid gibi sancıklar verilir.²⁰

16. yüzyıldan itibaren Azerbaycan ve İran'da iktidarın Sünni-Türkmen Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri'nden Şii-Alevi Safevilerin eline geçmesi, Türk-Acem ilişkileri tarihinde din merkezli bir siyasi rekabetin ortaya çıkmasını temsil eder. Osmanlılar aleyhinde gelişim gösteren Safevi-Memluk ittifakının I. Selim (1512-1520) tarafından kalıcı olarak

¹⁶ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul, 2014.

¹⁷ Sıtkı Uluerler, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2009, s.26-28; Bu durum, Avşar kökenli Nadir'in, "Tahmasb Kulu Han" unvanı ile Şah II. Tahmasb'ın hizmetindeki bir bey iken İran'da Eşref Han'ın tahakkümüne son vererek "Şah" unvanı kazanmaya muvaffak olmasına kadar devam eder.

¹⁸ Abdülkadir Özcan, *İmparatorluk Çağının Sultanları – III*, Ankara, 2018, s.169-175.

¹⁹ Mehmet Y. Akbulut, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Ve Sosyal Örgüsünde Bir Devlet Adamı Biyografisi: Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758)*, Doktora Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, SBE, 2020, s.138.

²⁰ BOA, DVNSMHHM.D., 136/1228 (29 Cemazeyilahir 1143/9 Ocak 1731).

ortadan kaldırılması Doğu'da Safevileri yegâne rakip olarak bırakır.²¹ Bu rekabetin iki devlet arasında teolojik-politik bir boyutta ilerlediği görülür.²² Agoston, Osmanlı ulemasının siyasi propoganda için Selim'in seferlerini meşrulaştırmak için Şii düşmanı ve O'nun Kızılbaş müttefiklerini 'zındık' ve hatta 'kafir' olarak tanımladığını kaydeder.²³ *Tarihçe-i Nevres*'te İran düşmanlığı, acem yaramazlığı²⁴ Revan Seferi'nin ise bir macera²⁵ olarak tanımlanması dikkat çekicidir. *Tarihçe-i Nevres*'te, I. Selim devrine göre geç bir tarihte 1733'te kaleme alınan eserde iki devlet arasındaki din merkezli gerilim sürse de bu gerilimin nitelik değiştirdiği gözlemlenir. Eserde Şii-Alevi tebaanın yaşadığı bölgeler "Anatoli'nın ba'zı ahalisinde zaif i'tikad-ı maznun olan mahalle²⁶ olarak tanımlanır ancak genel olarak bir nefret söylemini temsil eden "kızılbaş"²⁷ tabiri bir iki yer hariç neredeyse hiç kullanılmaz.

Nevres Efendi'nin, tarihçesini yazmakla sorumlu olduğu savaşı kutsamak ve düşmanı kötülemek yerine, bu savaşı bir macera olarak değerlendirmesi kendisinden bir küsur asır sonra dönemin tarihini yazacak Cevdet Paşa'nın bakış açısı ile benzerlik arz eder. Nitekim Rusya'nın Kafkasya üzerindeki yayılcı faaliyetlerine başka bir ifade ile müşterek bir düşmanın ilerleyişine rağmen Osmanlı-İran arasındaki gerilimin yükselerek devam etmesini Cevdet Paşa anlamsız bir kavga olarak tanımlar.²⁸

18. yüzyılın ilk yarısında modernleşme eğilimine giren Osmanlı Devleti'nin 1733 Revan Seferini konu edinen *Tarihçe-i Nevres*, askeri, siyasi ve diplomatik açıdan farklı bir bakış açısının ortaya çıkışını temsil eder, denilebilir. Eserdeki bulgular İran seferlerinin genel olarak hem

²¹ Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London, 2004, s.34.

²² Yılmaz Karadeniz, "Erdebil Tarikatı'ndan Safevi Devleti'ne Siyasallaşma Süreci Ve Meşruiyet Meselesi", *Akademik Matbuat*, C.3, S.1, (2019), s.1.

²³ Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, çev. Onur Güneş Ayaz, İstanbul, 2011, s..129.

²⁴ Abdürrezzak Nevres, *Târihçe-i Nevres*, H. 1143/M. 1733, TTK Yazma Eserler Koleksiyonu, Y.1/0027-2, s.44.

²⁵ Nevres, *a.g.e.*, s.59

²⁶ Nevres, *a.g.e.*, s.59.

²⁷ İlyas Üzüm, "Kızılbaş", *İslam Ansiklopedisi*, C.25 (2022), s.546-547.

²⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, H.1309/M.1892, C.9, S.147.

organizasyon hem de mali açıdan büyük bir yük oluşturduğunu²⁹ teyit eder mahiyettedir. İran'a dair antipatik bir bakış açısından ziyade sefer organizasyonu ve seferin devlete ne surette mali yük yüklediğinin sürekli merkezde tutulduğu eserde Osmanlı'nın devlet birimlerinin işleyişine dair eleştiriler sunar. Nevres Efendi'nin bir sefer ve onun organizasyonu üzerinden devletin mevcut durumunu eleştirmesi ve eleştirilerin merkezine orduyu alması, Kinalızade'de geçen devlet ancak asker ile mümkündür şeklinde tercüme edilebilecek mülk zabt eylemez illa leşker³⁰ yaklaşımını hatırlatır.

Değişen Şi'a Algısı ve Tarihçe-i Nevres

İbn Haldun, modern dönem bazı Osmanlı tarihçileri gibi Şii mezhebine mensup olan Müslümanları ümmetten kabul eder.³¹ 18. yüzyıl Osmanlı ulemasının Şii Müslümanlar hakkındaki tutumu bazı istisnalar dışında I. Selim dönemindeki tutumun devamı yönündedir. 1736'da İran Şahı olan Nadir Şah'ın fermanlarla Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a küfür edilmeyip aksine isimlerinin rahmetle anılması, ezanda Hz. Ali için okunan "Ali veliyullah" ibaresinin kaldırılması ve Sünnîlerin itikadının kötülenmemesi gibi İran şahları için son derece istisnai olan çabaları, Osmanlı'nın kadim tutumunu fazla değiştirmez. Nadir Şah'ın ülkesinde resmi mezhep ilan ettiği Caferi mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından hak mezhep olarak kabul edilmesi, Caferîlere Kâbe'de cemaatle namaz kılma hakkı verilmesi gibi taleplerini, 1743-1746 yılları arasındaki savaşı İran'ın kazanmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin kabul etmemesi³² Osmanlı ulemasının kadim tavrının keskinliğini yansıtır. Ancak Revan Seferi'nden sonra İran tahtına oturan Nadir'in söz konusu icraatlarında sefer sırasında Lezgi, Özbek, Kürt ve Afgan gibi diğer halkların Osmanlılar

²⁹ Mehmet Zahit Yıldırım, "1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar Ve Aksaklıklar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.4. S.1. (2002), s.141.

³⁰ Kinalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, Haz. Ahmet Kahraman, İstanbul, 1994, ss.282-283.

132; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul, 2021, s.

³¹ Necmettin Kızılkaya, "İbn Khaldun's Concept of the History of Fiqh and its Impact on the Historiography of Islamic Law in the Modern Era", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, C.1, S.1, (2016), s.41.

³² Kızılkaya, a.g.m., s. 41

ile iletişim kurmuş olmaları,³³ ve bu halklardan Şii olanların müspet denilebilecek Osmanlı tutumundan etkilenip etkilenmediği bilinmemektedir. Çünkü *Tarihçe-i Nevres*'te gözlemlenen Şiilere yönelik algı kadim Osmanlı ulema algısından farklıdır. Nadir Şah döneminden hemen önce yazılan bu eser İran'da tecrübe edilen bir değişim ve kültürel iklimden de etkilenmiş midir? Bu sorunun cevaplanması başlı başına başka bir araştırmanın konusu olmakla beraber incelenen eserin müellifinin bir değişime şahitlik ettiği, düşünülebilir.

Sör Clauser du Loir, Sultan IV. Murad (ö.1640) döneminde Osmanlı ordusuna dair bilgiler içeren mektuplarında³⁴, 1628-1629 yıllarında gerçekleştirilen Bağdat Seferi'ne katılan askerlerin diyaloglarına yer verir. Loir, vezir ve askerlerin daha çok dini argümanlara dayalı bir dil kullandıklarını, Osmanlı kuvvetlerinin Safevilerin üzerine yürürken, Saad B. Ebu Vakkas'a atıfla³⁵ (ö.675) Şii-Safevi geleneği Sasanî (226-661) hanedanı ile denk tuttuklarını ve hatta küfürle nitelediklerini, nakleder.³⁶ Bu tutumun politik anlamda bir hakaret ve sefere katılan askerler üzerinde yürütülen bir propaganda olarak kurgulandığı düşünülebilir. Ayrıca politik yorumlarını dini bir temayla tamamlayan Ebussuud Efendi'nin (ö.1574) fetvaları da Kızılbaşlara yönelik sert ve katı bir içeriğe sahiptir.³⁷ Ancak 1733 Revan Seferi'nde *Tarihçe-i Nevres*'te gözlenen diyaloglar belirgin bir dönüşümün yaşandığını göstermektedir. Eserde Osmanlılar ile Safeviler arasında açık olarak teo-politik bir düzlemde gerçekleşen ilişkilerin 18. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde sosyo-politik bir düzleme taşındığı, söylenebilir.³⁸

Sefer sırasında Safevi saflarından koparılan bir gruba yönelik değerlendirme, yaşanan algı değişimine önemli ve somut bir delil olarak gösterilebilir. Eserden Şii olduğu bilinen fakat Beluc halkından olan bu

³³ Nevres, *a.g.e.*, s.52.

³⁴ Clausier du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, çev. Mustafa Daş, İstanbul, 2018, s.9-10.

³⁵ Saad B. Ebu Vakkas, Hz. Peygamber'in sahabesi ve Hz. Ömer'in (ö.644) Kadisiye Savaşı'nda (636) İran'a gönderdiği ordunun komutanıdır. Okuların piri olarak da anılan Saad B. Ebu Vakkas, IV. Murad'ın 1638 Bağdat Seferi'nde İran üzerine yürüten ordu için sembolik bir anlama da sahiptir.

³⁶ Clausier du Loir, *a.g.e.*, s.172-177.

³⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devrin Şeyhülislâmı Ebussuud*, İstanbul, 2012, s.135-141.

³⁸ Nevres, *a.g.e.*, s.49, 52.

grupla ilgili olarak farklı bir izlenim edinilmektedir. *Tarihçe-i Nevres*'te adı en çok zikredilen kişi; savaş kahramanı olarak ön planda olan ve Revan Seferi'nden İstanbul'a döndüğünde- muhtemelen 1734- vefat ettiği anlaşılan Ahmed Ağa'dır. Nevres Efendi'nin Şii-Beluc halkından olan Ahmed Ağa hakkındaki "bu dur ki beluc mehmed bahadır han egerçe şiadandır lakin acem beyninde ahar takdir olsa yine afgan taifesinden olmağla sünni add olunur"³⁹ pasajı; Şia mezhebine mensup olan fakat Acem, Kızılbaş ve Safevi olmayan farklı bir halk ile ilgili nasıl bir tutuma sahip olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu örnek erken-modern⁴⁰ dönem Osmanlı ordusuna dair farklı bir okuma imkânı verir. Ahmed Ağa'ya yönelik "her ne kadar şî'a ise de Afgan taifesindedir yanımızda bunca zaman kıtal dahi sebkat etmiştir eski düşmandan dost olmak ihtimali yoktur ve osmanlı ile kadim-i ihtilaatı vesile-i ittihad olmak ağleb-i ihtimaldir"⁴¹ değerlendirmesi de diğer bir önemli noktadır. Nevres Efendi'nin beyanları IV. Murad dönemindeki katı teolojik tutumun yerini daha stratejik ve sosyal tabanlı bir okumaya bırakmaya başladığını gösterir. Ayrıca Ahmed Dürrî Efendi'nin (ö.1722)⁴² İran Sefaretnamesi'nde; Beluclar hakkındaki karakteristik notların da Nevres Efendi ile benzerlik göstermesine rağmen bu halkın sınıflandırılmasında farklı yaklaşımlar söz konusudur.⁴³ Bu sınıflandırılma sırasında Dürri Efendi'nin dini

³⁹ "Aslında Beluc Muhammed Bahadır Han gerçekte Şiidir fakat Acemler arasında da takdir edilde bile Afgan halkından olması nedeniyle Sünni olarak kabul edilebilir"

⁴⁰ Çağdaş Sümer, *Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Devlet Oluşumu Ve Siyasal Çatışma Dinamikleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, 2020, s.54.

⁴¹ "Her ne kadar Şii olsa da Afgan halkındandır (Beluc Muhammed Han) ve birlikte uzun zamandır savaş ve gayret gösterdik. Eski düşmandan dost olmasının imkanı yoktur ama Osmanlı ile görüşüp birlikteliğin yollarını aramak önemli bir ihtimaldir."

⁴² Aydın Talay, "Dürri Ahmed Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, C.10 (1994), s. 34-35.

⁴³ Ahmed Dürrî Efendi, *Sefâretnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Ty, NEKTY03228, (Ramazan 1134/Haziran 1722), s.15.

"Bunların ismi aslında avgan taifesidir, ve lakin hala acem bunlara buluc/puluc ta'bir iderler, ehl-i sünnet ve cemaattırlar, ekseriya namazlarını cemaat ile kılarlar, askerinde at ve kattır azdır, ekseriya ikişer üçer neferi bir diveye binerler, ve koyun bağırsağına su doldurub bellerine kuşak yerine kuşanurlar imiş, susadıkça ucunu çözüb içerler yine bellerine bağlarlar" / Bunların asıl isimleri afgan halkıdır, ve Acemler bunlar için beluc tabirini kullanır. Ehli sünnet vel cemaat mezhebindedirler. Çoğunluğu namazlarını ceamat ile kılar. Askerlerini at ve katırları az sayıdadır. Çoğunluğu ikişer üçer kişi ile

ritüelleri, Nevres Efendi'nin ise etnik menşei referans aldığı, politik açıdan on yıllık bir süre zarfında dini düşüncenin yerini etnik ve sosyal aidiyetlere devretmeye başladığı gözlemlenmektedir. Milletleşme ya da toplumsalma açısından belirgin bir dönüşüme işaret eden bu kaynaklar, 18. yüzyılın ilk yarısından başlayarak modernleşme çalışmaları açısından önemli detaylara sahiptir.

Safevilerin Revan Kalesi üzerine 200.000 kişilik bir ordu ile gelmeleri bölgede bulunan Lezgi, Özbek, Kürt ve Afgan gibi diğer halkların Osmanlılar ile iletişim kurmasını mümkün kılar.⁴⁴ Safevilerin tarihten silinmelerinin devlet içerisinde yaşanan bir çürümeden kaynaklandığına dair Ahmed Dürrî Efendi'nin gözlemleri, özellikle Şah II. Tahmasb döneminde farklı halklardan alınan yıllık vergilerin büyük bir problem olarak belirginleşmesinin bölgedeki sosyal politikaların önemini daha da arttırdığı, yönündedir. Genç, II. Tahmasb'ın İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da, 1722 sürecinden itibaren "kızılbaş halkın Osmanlı'ya tabi Kürtlerin saldırılarından çekinmesi ve bu sırada Lezgilerin Şirvan'a saldırıları nedeniyle" destek bulamadığını aktarır.⁴⁵ İran'da iktidar, Şahlık iddiasında bulunan kimselerin elinde olsa da Şiiğin meşrulaştırıcı fonksiyonu daimi bir unsur olarak görülür.⁴⁶ Nadir Şah, bu durumun en güzel örneği olarak iktidar yolunda bir Şah'ın "Kulu", iktidarı devraldığı anda ise müstakil bir "Şah" olarak anılır. Fakat Şii-Alevi geleneğin aleyhinde ya da Sünni karşıtı olmayan bir tutuma sahip olmasının bedelini canı ile öder.⁴⁷ Safeviler açısından bazı bölgelerde gelişmekte olan olumsuzlukların aksine *Tarihçe-i Nevres*'te İran'da Şahlık rejiminin yerini koruduğuna değinilmesi,⁴⁸ söz konusu dönemde Şahlık ve Şiiilik arasındaki ilişkiye yönelik araştırmalara yeni bir boyut kazandırabilir.

deveye binerler. Koyun bağırsağına doldurdukları suları bellerine kuşak gibi başlar ve istedikleri zaman çözüp içerler ve tekrar bellerine bağlarlar.

⁴⁴ Nevres, *a.g.e.*, s.52.

⁴⁵ Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Seferlerin Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul, 2013, s.14.

⁴⁶ Mehmet Dağlar, *Safeviler Kültür-Diplomasi-Toplum*, İstanbul, 2021, s.182-183.

⁴⁷ Abdurrahman Ateş, *Avşarlı Nadir Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, 2001, s.161-164.

⁴⁸ Nevres, *a.g.e.* S.51; "Acem taifesi Şah uğruna mal-ü dünya değil can fida eder bir kavm olmagla" / "Acemler Şah uğruna dünya malı değil canlarını feda eden bir halk olarak..."

Dürri ve Nevres Efendilerin eserlerinde sezilen müşterek nokta her iki yazarın da Afgan Şiilerine meşruiyet kazandırma çabalarıdır. Yukarıda görüldüğü üzere Ahmed Ağa'nın Osmanlı ordusuna hitabı bir meşrulaştırma gayretine işaret eder. Bu çaba Afgan Şiilerine Sünnilik kimliği atfetme şeklinde de olsa onları kendinden kılma isteğini gösterir, denilebilir. 1721 tarihli Sefaretname ile 1733 tarihli *Tarihçe-i Nevres* arasındaki farklılıklar da benzerlikler kadar dönemlerinin izlerini yansıtır. I. Mahmut devrinin bir aydını olan, Lale Devrini baştan sona idrak eden Nevres Efendi'nin Acemlerin İran Şahlarına yönelik sevgilerini ve bu sevginin şahlık düzeninin devamı üzerindeki rolünü olduğu gibi anlama çabası gösterdiği, söylenebilir. Nevres Efendi'nin olayları ve olguları olduğu gibi anlama çabası onun çıkarsamalarında düşüncelerini değil akli merkez aldığını gösterir, denilebilir.

Tarih-i Cevdet'te de ilgili dönemde İran ve Türkiye açısından en önemli tehdidin Rus tehdidi olmasına rağmen bu iki devletin arasında sürdürülen çatışmaya anlam verilemez ve İki devlet-i İslamiyye ve cihet-i camiayı diyanetin problemlerinin anlamsız olduğunun altı çizilir. Paşa'nın Osmanlı-Kaçar ilişkileri ile ilgili yorumları; Nevres Efendi'nin aktardığı diyaloglar ile benzerlik gösterir.⁴⁹ Cevdet Paşa'nın 1761'de Bağdat'a vali olarak atanan Bağdat Valisi eski Kethüdası "fi'l-asl Kızılbaş olan Ali Paşa'yı değerli ve memdûhü's-sıfât bir zat olarak tanımlaması,⁵⁰ hem anlayış değişimini hem de liyakatin önde tutulmasının Şii kökenli tebaayı da kapsadığını gösterir, denilebilir.

Osmanlı Siyasi Düşünce Geleneğinde İbn Haldunculuk ve Tarihçe-i Nevres'te Halduncu İzler

Mustafa Âlî'nin Fusûlü'l-hal ve'l-akd fî usûlü'l-harcı ve'n-nakd adlı eserinde toplum ve devlet felsefesi; adalet dairesi, tıbbî analogi ve döngüsel hanedanlık çöküşü gibi İbn Haldûncu izler gözlemlense de Lawrence'a göre Osmanlı aydınları üzerinde bu etkinin yaygınlaşması 18. yüzyıl'da mümkün olur.⁵¹ Mukaddime'nin, herhangi bir yabancı dile ve Türkçeye ilk defa 1730'da Pirizade Sahib Mehmet Molla Efendi

⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.145.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu, Ankara, 2017, C.I, s.280-281.

⁵¹ Bruce B. Lawrence, "İbn Khaldun and Islamic Ideology", *Journal of Asian and African Studies*, C.13. (1983), s.155.

tarafından üstelik I. Mahmut'un emriyle tercüme edilmesi⁵² Lawrence'ın genel olarak İslam özel olarak da Osmanlı toplumundaki reform ihtiyacının bu yüzyılda ortaya çıktığı tezini teyit eder. Tercüme edilmemiş olması Osmanlı tarihçi ve düşünürlerin İbn Haldun'dan etkilenmediklerini göstermese de tercümenin *Tarihçe-i Nevres*'in kaleme alındığı yıllarda yapılması Osmanlı aydınları arasında Mukaddime'nin gündemde olduğunu Nevres Efendi'nin de İbn Haldun'dan etkilendiğini düşündürür. Lawrence'dan başka Fleisher de Haldun'un Osmanlı müellifleri tarafından bilinmesi ile birlikte etkisinin daha geç dönemlerde arttığı tezini paylaşır.⁵³ Diğer taraftan Batılı sosyologların İbn Haldun'dan bahsetmemeleri de ondan habersiz oldukları anlamını taşımaz.⁵⁴

İbn Haldun'un ümran kavramını 20. yüzyıl Türkiye düşünce dünyasının gündemine taşıyan Cemil Meriç'e göre tarihin tenkit edilmesi, hadislerin sahih olup olmadıklarının tetkik edilmesi hatta Müslümanlık geliştikçe Kuran'ın yetmemesi yaklaşımları Haldun'un İslam düşünce dünyasına bıraktığı mirastır. Ancak Meriç'in Kuran yetmez⁵⁵ tabiri Haldun'un İslami olmayan bir bakış açısını kendisine referans aldığını ima etse de İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar, onun temel referanslarının İslami olduğunu gösterir. Siyasi yapıların oluşumuna, devlet kavramının geçirdiği evrime yönelik tamamen kendine özgü bir analiz geliştiren Haldun'un bu yetkinliklerini Gibb, onun kendi devrinde yaptığı gözlemlerden başka İslam tarihine yönelik kapsamlı bilgisi ve kalıplaşmış ön yargılardan bağımsız düşünmesi ile açıklar. Bu bağımsız düşünme becerisi Haldun'un takipçilerine yenisini önerme ruhsatı sağlar, denilebilir. Haldun gözettiği ilkeler ve kullandığı aksiyomları erken modern İslam fıkıhçı ve düşünürlerinin fiillerine

⁵² *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, çev. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Ahmet Cevdet Paşa, Ankara, 2015, C.3. s.12.

⁵³ Cornell H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies*, C. 18, S.3-4, (1983), s.46-68.

⁵⁴ Cemil Meriç'e göre Batı, İbn Haldun'u Baron de Slane üzerinden tanır. Baron de Slane'in istifade ettiği Mukaddime Sahib Efendi'nin söz konusu tercümesidir. 20. Yüzyıl sosyolog ve tarihçilerinin İbn Haldun'a sarılmaları Meriç'e göre Doğu'yu Sevyet Rusya'ya kaptırmak istemeyen Batılı siyasi pragmatizmin bir sonucudur; Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul, 1993, s.174-175.

⁵⁵ Meriç, *a.g.e.*, s.177.

dayandırır. ⁵⁶ Gibb'e göre devrinin yapılarına yönelik eleştirilerine rağmen Haldun'un gerçek ve tek rehberi şeriattır.⁵⁷

Meriç'in İbn Haldun'un eserlerinden Gibb⁵⁸ ve Lawarence⁵⁹ gibi araştırmacılardan farklı olarak böyle bir izlenim edinmiş olması Haldun'un takip ettiği yöntemin kendi dönemi için fevkalade özgün ve yenilikçi olması ile ilgili olabilir. İbn Haldun'un bulgularına akıl ve ilim üzerinden ulaştığını kaydeden Uludağ, onun ulaştığı neticelerin mutlaka naslara ve mukaddes ahkâma uygun olması endişesi taşımadığını söyler. Uludağ'a göre Haldun dini hüküm ve olayları izah ve tefsir ederken rahatlık ve serbestlikle davranır, onların bazen bir takım nazari ve mücerret akli esaslara muhalif olmasından rahatsız olmaz ve dinle akıl arasında bir mutabakat kurmak gibi bir endişe ya da maksat taşımaz.⁶⁰

Dönemini birçok açıdan eleştiren Nevres Efendi'nin de pek çok reformist Osmanlı aydını gibi kendisine sünneti referans aldığı görülür. *Tarihçe-i Nevres*'te İranlı bir dokuma ustası olan Hasan Ağa, mesleğinde başarılı bir kimse olarak tanıtılmakta, ehli sünnetten olması da eklenerek muteber sayılmakta ve Hekimoğlu Ali Paşa'nın mahiyetinde bulunmaktadır. Sefer sırasında Acem ordusu ile yapılan yazışmalarda Hasan Ağa'dan yararlanılıyor olması ⁶¹ yüksek güven gerektiren ve istihbaratla ilgili bir görev için ancak Sünni bir kişinin tercih edilmesini Nevres Efendi'nin önemseydiğini gösterir denilebilir. Nevres Efendi de tıpkı İbn Haldun gibi İslam'ın temel naslarını refrans almakla birlikte eleştirel tutumunu muhafaza etmeyi sürdürür.

İbn Haldun'a göre İslam, devrinin sosyal ve siyasal kurumlarının üstündedir, Abbasiler ve Emeviler gibi İslami hanedanların kısa ömürlü olmaları İslami ilkelerin değil onların bu ilkeleri doğru takip

⁵⁶ H. A. R. Gibb, "The Islamic Background of Ibn Khaldūn's Political Theory," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, C.7. S.1 (1933), s.22-25.

⁵⁷ Gibb, a.g.m., s.29.

⁵⁸ Gibb, a.g.m., s.22-25

⁵⁹ Lawarence, a.g.m., s. 161.

⁶⁰ Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2018, s.142.

⁶¹ Nevres, a.g.e., S.50; "badehu serdarın istifraş etdiği cevri-i Acemden birinin Hasan Ağa nam biraderini ki serdarın mikramacılık hizmetinde ve hadd-i zatında mezheb-i ehli sünnetde mu'tebed bir zât idi" / "daha sonra serdarın özel hizmetini gören bir cariyelerden aslında ehli sünnet mezhebinde ve güvenilir biri olan Hasan Ağa isimli kardeşi Serdarın dokumacılık hizmetini görmekte idi.

etmemelerinin başarısızlığıdır.⁶² Haldun'un bu yaklaşımını onu kendi anlayışı ve ideolojisi doğrultusunda araçsallaştırmadan tanımlayan araştırmacılardan birisi Gibb'dir.⁶³ Farklı ideolojilere sahip farklı tarihçiler İbn Haldun'un tarih ve sosyoloji disiplinlerinin öncüsü ve kurucusu olduğunu kabul etseler de onu kendi ideolojilerinin gerekleri ışığında değerlendirirler. Mesela, Rappoport ve Ayad gibi yazarlar, Haldun'u Marksist Materyalizmin habercisi sayarken Meriç dahi metodolojisinde müşahedeye verdiği önem sebebiyle onu Marksist teoriye yakın bulur.⁶⁴

Devletin dönüşümü analizinde Şeriata bağlı Arap hilafetinin sıradan bir krallığa nasıl dönüştüğünü eleştiren Haldun, bu süreçte Emevi örneğinden yola çıkarak ashabiyyenin rolü üzerinde durarak hanedanlık ve irsiyettin dini heyecanın önüne geçmesine, lüks hırsı, kibir ve tamahkarlık gibi insani hasletlerin sebep olduğunu gösterir. İbn Haldun da kendi devrinin fıkıhçıları gibi şeriatın gerekleri ile tarihin gerçekleri arasında bir uzlaşma zemini üzerinde durur.⁶⁵

Tarihsel gelişime yönelik ortaya koyduğu netliğe rağmen İslam devletlerinin çok azında etkili olan Haldun'a Osmanlı düşünürlerinin gösterdiği ilgiyi Lawrence istisnai olarak tanımlar.⁶⁶ Haldun'un devletlerin de bir gün ömürlerini tamamlayacağı tezi ile Fatih Kanunnamesinin bir prensibi olan Devlet-i Ebed Müddet yani devletin sonsuza kadar yaşatılması anlayışının⁶⁷ çelişmesine rağmen Osmanlı aydın ve devlet adamlarının ona olan ilgisi çöküşe paralel olarak artar. Ağırlıklı olarak Kâtip Çelebi ile başlayan Haldun'a yönelik bu ilgi⁶⁸ Cevdet Paşa ile zirvesine ulaşır, denilebilir. Merrâtib-i selâse olarak özetlediği sinn-i nümâ, sinn-i vukûf ve sinn-inhitat, kavramları devletlerin doğma, büyüme-gelişme ve ölme dönemlerinden geçmesine yönelik İbn Haldun teorisini Osmanlı Devleti'ne uyarlayan Paşa, devletlerin hayatının düz bir çizgi izlemediğini, zaman zaman terakkide

⁶² Lawrence, a.g.m., s. 161.

⁶³ Gibb, a.g.m., s. 23-26.

⁶⁴ Meriç, *a.g.e.*, s.175.

⁶⁵ Gibb, a.g.m., s. 30-31.

⁶⁶ Lawrence, a.g.m., s.162.

⁶⁷ Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İSAM Dergisi*, C.12. S.1. (1999), s.29-30.

⁶⁸ Fleischer, a.g.m., s.48.

ve tenezzülde olabileceğini, tedabir-i hâkîmane yani reformlarla Osmanlı Devleti'nin kendisini yenileyeceğine inanır.⁶⁹ Ortaylı'ya göre Paşa, İbn Haldun'un yöntemiyle tarih yazmaz ama onun önemini kavradığı için Pirîzâde tercümesini devam ettirir.⁷⁰

Haldun'un daire-i adliye tezine atfen Kınalızade Ali Efendi'nin de İbn Haldun'dan etkilendiğini Na'îmâ Mustafa Efendi'den öğreniyoruz. Na'îmâ, devletin asker, rical, mal ve reayadan husule geldiğini ve reayanın adalet ile müntazamü'l hâl olduğu tezi üzerinde durur.⁷¹ Osmanlıların İbn Haldun'a gösterdikleri bu erken modern ilginin istisnai olduğunu, diğer Müslüman düşünür ve filozoflarınsa ancak Batılı düşünürlerden sonra ona ilgi gösterdiklerini Lewis de kaydeder.⁷²

Nevres Efendi'nin eserinde gözlemlenen Kanun-ı Kadim'e bağlılığa yönelik eleştiri Kınalızade'den itibaren başlasa da reformlara ihtiyacın artması ile bu eleştirinin netleşmesi arasında bir paralellik olduğu söylenebilir.⁷³ Kanuni devrinin Şeyhülislam Ebussuud Efendi (ö.1574), Sultanın kanun yapma yetkisini savunan hukukçulardandır. Kınalızade, Ebussuud Efendi'nin bu yaklaşımını eleştirerek Kanunnamelerin Şeri hukuku ihlal etmek olduğunu savunur.⁷⁴ Hekimoğlu Ali Paşa'nın

⁶⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, Cilt I, s.21, 22-24, 79.

⁷⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet I*, İlber Ortaylı, Takriz.

⁷¹ Nâimâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Nâimâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hafikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 2007, s. 30.; Ancak Kınalızade'nin İbn Haldun'dan etkilendiği tezi Sariyannis tarafından tartışılır. M. Sariyannis, *Forthcoming. Ottoman Ibn Khaldunism revisited: The pre-Tanzimat reception of the Muqaddima, from Kınalızade to Şanizade. In Political thought and practice in the Ottoman empire* (Halcyon Days in Crete IX, A Symposium Held in Rethymno, 9–11 January 2015), Crete University Press, (251-286), s. 254.

⁷² Bernard Lewis, 'İbn Khaldûn in Turkey', Ed. M. Sharon, *Studies in Islamic History and Civilization*, Jerusalem, 1986, s. 527-530.

⁷³ Halil İnalçık, *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara, 2012, s.85.

⁷⁴ Marinos Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century*, Leiden, 2018, s. 122-123.; 1517'de Yavuz Sultan Selim (1470-1520), Doğu Seferinden döndüğünde tebaasının çoğunluğunun Müslüman olmadığını müşahade eder. Hıristiyan tebaanın İslam'a geçişini teşvik etmek amacıyla Zimmi Hukukta tadilat yapmak ve hatta Arapçanın yaygınlığını kısıtlamak için Şeyhülislam Zembilli Cemali Ali Efendi'den (?-1526) fetva ister. Zembilli, Yavuz'un karşısına 100 yaşlarının fevkinde üç yeniçeriyi çıkarır. Zembilli, Yeniçerilere Fatih Sultan Mehmet'in gayrimüslim tebaanın haklarını hangi hukuka binaen oluşturduğuna şahitlik ettirerek Yavuz'a talep ettiği

kararlarını meşrulaştırmak için takip ettiği düsturun kanun-ı kadim olduğunu söylemesini Nevres Efendi eleştirir.

İbn Haldun'un devlet gelirlerinin kaynağı konusundaki yaklaşımı Kınalızade'den farklılaşır. İbn Haldun'a göre vergi gelirlerinin sahibi hükümdarken Kınalızade'ye göre bu gelirler devletin memurlarına aittir. Sariyannis'e göre iki düşünür arasındaki bu farklılaşma Kınalızade'nin memur sınıfına mensup olmasından başka İbn Haldun'un hükümdarın gelirlerine yönelik tanımından kaynaklanır. Haldun'un hükümdarın gelirlerinin reproduktif/yeniden üretime sokulan bir karaktere sahip olduğu tezi modern devletin iktisadi sorumluluğuna yönelik bakış açısını çağırıştırır.⁷⁵ Nevres Efendi'nin memur sınıfına mensubiyeti onun hizmetinde bulunduğu ve mektupçuluğunu yaptığı Hekimoğlu Ali Paşa'nın takip ettiği politikaları eleştirmesine mâni olmaz.

Haldun'un güçlenen ve gelişen devletin hanedan ve ricalinin sade yaşam tarzından uzaklaşması ve israf ve savurganlığa yönelmesi ile sonuçlandığı hakkındaki tarihsel döngü tezinden⁷⁶ Nevres Efendi'nin etkilendiği, söylenebilir. İdarecilerinin israf ve savurganlığı *Tarihçe-i Nevres*'te merkezi konulardan biridir. Kadim bir usul olan ve Revan Seferi'nde de uygulanan "Kelle Dizmek" usulü israf ve savurganlık olarak değerlendirilerek Nevres Efendi tarafından eleştirilir.⁷⁷ *Nevres Efendi*'nin analiz ve gözleme dayalı bir sorgulama diline sahip olması dönemin bazı devlet adamları ile doğru orantılı yeni bir tarz-ı idarenin işaretleridir, denilebilir.⁷⁸ Eserde ileri sürülen argümanlar değerlendirildiğinde modernleşme tartışmalarının olgular düzeyinden

fetvayı vermez; Halide Edip, *Conflicts of East and West in Turkey*, Haz. Shaikh Muhammad Ashraf, Jamia Millia, Delhi, 1935, s. 30-31.

⁷⁵ İbn Haldun'un müteşebbislerin hürriyeti, özel mülkiyet haklarının korunması, düşük vergilendirme, devletin üretime ve fiyatlara müdahale etmemesi, sade bir bürokratik yapının sağlanması, yedd-i vahitin engellenmesi gibi tezleri modern devletin ekonomideki rolüne ilişkin iktisat tarihi açısından öncü yaklaşımlardır. İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2018, s. 238-239; Selim Cafer Karataş, "Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun*, İstanbul, 2006, s.286.

⁷⁶ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun'un Toplum ve Devlet Kuramı*, Ankara, 2015, s.539-540.

⁷⁷ *Seyyid Lokman*'ın (ö.1601) klasik dönem Osmanlı Sultanlarının hayatlarını minyatürlerle kaleme aldığı *Hünernâme*'de bu uygulama seremonik bir anlam içerir. Zeynep Tarım Ertuğ, "Hünernâme", İA. C.18 (1998), s.484-485.

⁷⁸ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul, 2016, s.92.

daha somut ve elle tutulur bir çizgiye taşınması *Tarihçe-i Nevres*'in önemini artırır. Öte yandan onun “muhalif” ve kimi uygulamalardan “rahatsız” kimliğini şiirlerinden yola çıkarak da değerlendirebiliriz.⁷⁹

Şöyle viran-kede etmişti sipih-i gaddar

Edemezdi anı mi'mar-ı tasavvur âbâd

...Ferah-âbâd'a gider seyre temâşâdır halk

Hele seyr eyle cihanda nerede Sa'dabad⁸⁰

Kantar'ın 18. yüzyılda Avrupa ile Osmanlı arasındaki rasyonellik ve rejim karşılaştırmasının ve modernleşmenin askeri sahadan başlayarak devletin diğer kurumlarına yayıldığına yönelik tespitlerine⁸¹ *Tarihçe-i Nevres* kaynaklık eder. Eserde Osmanlılar ile Safeviler arasında sıradan bir kahramanlık ve savaş anlatısı yerine gözlemlere dayalı analizlere yer verilmesi önemli bir detaydır. Nevres Efendi'nin Hekimoğlu Ali Paşa ile ilgili eleştirel ifadelerinin devrinin bürokratik düşüncesinin yansıması olarak görülebilir. Hekimoğlu'nun kendisine yönelik eleştirilere verdiği cevaplar bir bürokrat ile askerinin düşünceleri arasında ki farklılıkları göstermektedir. Bu durum *Tarihçe-i Nevres*'in savaş anlatısının derinleşmesi bakımından incelenmesi gereken bir noktadır.⁸²

⁷⁹ Virginia H. Aksan, Goffman D., *a.g.e.*, s.377,386-387.

⁸⁰ Abdürrezzak Nevres Efendi, *Divân-ı Nevres*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Ty 3414, fol.38b. (H.1175/M.1761), s.27; Şöyle viran etti gaddar rüzgar - Mimarlar tasavvur edemezdi O'nu düzeltmeyi - Ferah olan yerlere gider halk her şeyi görür - Hele bakalım(görelim) dünyada nerede Sadabad.

⁸¹ Gökmen Kantar, “Modernleşme Kuramı Ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3.S.3. (2019), s.369, 372, 379.

⁸² Nevres, *a.g.e.*, S.47; Defterdar efendi iki yüz bin düşman askerine dört yüz atunun mansur ve muzaffer olmuş nusret-i hakdan sonra ve bu altundan neşed eder bilmiş ol ki seferlerde eli çomaklı altının gördüğü işi dal kılıç serdengeçdi askeri göremez altını müddehir sanduka-i buhl u imsak iden ser asker sandukasıyla beraber a'daya verüb vakt-i inhizamda beraber götüremez ve müluk-u vüzere sefer-ü hazırda bedel-i en'amsız umur-u saltanat-ı memlekete nizam veremez galib olduğumuz düşmanı ber-hem-bürde hezimet-ü ittika etmemiz mukadder olmuş olsa yine iki bin kiselik tedarik ile ancak müyesser olabilirdi bi-hamdillahi teala henüz yigirmi kise masrafımız olmadı Allah-u Azimüşşan bize bu nusreti ihsan eyledi yigirmi bin altunluk kurban zehb iyilesek yine azdır deyub kel evvel avuç avuç ihsana meşgul oldı / Defterdar efendi! İki yüz bin düşman askerine karşı dört yüz atlı büyük bir zafer kazanmış. Zafer önce Hakk'dan sonra bu

Defterdar, Paşa'nın Gazi ve Şehitler için kurban kesilmesi ve hediyeler dağıtması gibi kadim bir uygulamaya karşı bir tutum sergilemesi dikkat çekicidir. Paşa, eylemlerini kanun-ı kadim'e riayet ve askeri ilkeler ile izah ederek meşrulaştırmakta ise de Nevres Efendi'nin israfı ve geleneği eleştiren defterdarı savunduğu, görülür.⁸³ Bu yönüyle de Nevres Efendi klasik dönem tarihçileri ile benzerlikler göstermektedir. Tursun Bey (ö.1491), Taşköprülüzade (ö.1561), Neşri (ö.1520) ve Gelibolulu Mustafa Âli (ö.1600) gibi klasik dönem tarihçilerinin eserlerinde seferlerdeki savurganlıklara yönelik eleştiriler görmek mümkündür. Neşri'nin Kitâb-ı Cihannümâ eserinde Sultan I. Murad'ın (ö.1389) Evrenos Gazi'nin fütuhâtı ve diğer kaynaklardan edindiği altın ve değerli eşyaları şairler ve askerler arasında bölüştürmesi övünülerek aktarılan bir özellik olarak yansıtılmaktadır.⁸⁴

Hekimoğlu Ali Paşa (ö.1758) ile Defterdar Boz İbrahim Efendi arasında gerçekleşen bu tartışmada Nevres Efendi'nin doğrudan defterdardan yana tavır alması onun Paşa'ya karşı olması anlamını taşımaz. Aksine divanındaki,

Ehli diller devlet-i uhdende heb şâd oldılar

Gitti bir aksi oldu devr-i hevâ-yı rûzigâr⁸⁵,

altından kaynaklanır. Bilmiş ol ki; seferlerde eli çomaklı (döneme ait bir para tanımlaması) altının gördüğü işi/fonksiyonu elinde kılıcı olan bir serdengeçti askeri göremez. Pintilikle saklanan sandıklar ihtiyaç doğduğunda ser asker sandıklarıyla beraber olası bir bozgun durumunda düşmanın eline geçer, geri götürülemez. Ayrıca Vezirler ve Melikler devam eden bir sefer sırasında askerlerin bedellerini ödemediği takdirde iktidarın istekleriyle memlekete nizam veremez. Düşmana büyük bir zarar vererek hezimete uğratmış olmamız bile yine iki bin keselik bir bütçe ile ancak mümkün olabilirdi. Allah-ü Tealaya Hamd olsun ki henüz yirmi kese masrafımız olmadı. Şanı yüce olan Allah bize bu zaferi hediye etti. Yirmi bin altınlık kurban kesecek olursak yine de az gelir dedi ve yine avuç avuç altın dağıtmaya devam etti.

⁸³ Nevres, *a.g.e.*, S.48.

⁸⁴ Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannümâ Neşri Tarihi I.Cilt*, haz.M. Altay Köymen, F. Reşit Unat, Ankara, 1949, s.207.

⁸⁵ Nevres Efendi, *Divân-ı Nevres*, s.40. İlgili beyit günümüz Türkçesi ile şu şekilde ifade edilebilir: Gönül ehli olanlar idaren altında hep mutluydular – Sen gidince devrin rüzgarı tam tersine esmeye başladı.

beyiti Efendi'nin Paşaya olan muhabbetinin derinliğini gösterir. Ancak Nevres Efendi israf söz konusu olduğunda Paşa'nın aleyhine tavır almaktan geri durmaz.

İsraf ve mali idare açısından önemli olan bir diğer tartışmada Nevres Efendi desteğini israfı karşı olarak defterdardan yana koyar. “Boz İbrahim efendi kemal-i dehşetten kendi kendiyile söylenerek bana efendim mumaileyhi de kemal-i hüsn-i tedbir ile şehir-i yar vezir idir ki bu ne şekli-i gaflet idi ki dört yüz nefer atlıyı iki kere yüz bin acem askeri üzerine gönderdin vah vah ahmet ağaya timur paşaya yazık oldu dir idi bu fakir (Nevres Efendi) ahi yanında oturub derunce tasdike meşgul idim”⁸⁶.

Bu tartışma İbn Haldun'un kadim ve geleneksel bir uygulama karşısındaki eleştirel yaklaşımını çağırıştırır. Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, erken modern Osmanlı aydınlarını iki kısma ayırarak inceler. Bu kısımlar; 17. yüzyılın ikinci yarısında “muhafazakâr nasihatçiler” ve 18. yüzyılın ilk yarısındaki daha “serbest” Osmanlı entelektüellerinden oluşur. İbn Haldun'un adalet döngüsü/dairesi; imparatorlukları kaçınılmaz olarak yok olmaya mahkum kılması yaklaşımını muhafazakar nasihatçilerin objektif bir tutumla değerlendiremedikleri iddia edilir.⁸⁷ Oysa Mehmet Öz, Kadı Veysi'nin (ö.1628), Sultan I. Ahmed'e (ö.1617) sunduğu Hâbnâme isimli eserinde İbn Haldun'un devletlerin ekonomik, askeri ve bürokratik durumlarına ilişkin nazariyesinin etkilerine işaret eder.⁸⁸ Aynı şekilde İzzî Süleyman Efendi'nin (ö.1755) kroniğinde Sultan I. Mahmud'un (ö.1754) ulema ve medreseye yönelik eleştirileri de dikkat çekicidir. Sultan'ın bizzat kaleme aldığı “ehl-i ilmi nâ-ehilden tefrik ve talebe-i ulûmu tekmîl-i mevâdd-ı fûnûna hass ü teşvîka mebnî iken, ahd-i kaîbden berü ba'zan kesret-i şufe'a ve ba'zan tez'âhüm-i

⁸⁶ Nevres, *Târihçe-i Nevres*, S.48; “Boz İbrahim Efendi tamamen dehşete düşmüş bir şekilde kendi kendine söylenerek bana ‘efendim, Paşa’da iyi düşünülerek seçilmiş bir Şehriyar Vezir’dir ama bu nasıl bir gaflettir ki dört yüz nefer asker dört yüz bin Acem askeri üzerine gönderildi vah vah Ahmed Ağ’a Timur Paşa’ya yazık oldu’ dedi. Bu fakir de (Nevres Efendi) yanında oturup derin derin düşünerek defterdara katılmakla meşguldü.”

⁸⁷ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul, 2020, s.202.

⁸⁸ Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul, 2013, s.73-75.

şefâ'at ü recâ zuhûru, adem-i i'tinâlarını mûcib..."⁸⁹ şeklinde devam eden uzun hattı hümayun modernleşme hareketlerinin bizzat hükümdar tarafından nasıl desteklendiğini gösterir.⁹⁰

Devletin resmi tarihçileri genellikle Kanun-ı Kadimi tüm uygulamaların meşruiyet kaynağı olarak zikrederler. Bürokratik kurumsallaşma ile Kanun-ı Kadimin öncelenmesinin paralellik arz etmesi oldukça yaygın bir durumdur.⁹¹ Ayn Ali Efendi'nin Kavanin-i Al-i Osman'ı, Kitab-ı Müstetab ve Koçi Bey Risalesi, gibi metinlerinden hareketle Özçelik, resmi mevkilerde bulunan Osmanlı düşünürlerinin kanun kavramını kadim dönemin uygulamaları ile eşanlamlı gördüklerini ve kendi sınıfsal çıkarlarını hukuksal bir düzlemde nasıl savduklarını etüt eder. Özçelik'e göre bu düşünürler bu yaklaşımla şahsi konumlarını kuvvetlendirmeyi amaçlarlar.⁹² İbn Haldun'dan etkilendiği düşünülen Gelibolulu Mustafa Âli⁹³ ise devlet menfaatlerinin korunması için kanun-ı kadime mugayir kararlar alınabilmesi üzerinde durur.⁹⁴

Halduncu tarih ve toplum anlayışı çöküş devrinin hem hukukçusu ve kanun yapıcısı hem bürokrati hem de tarihçisi olan Cevdet Paşa da daha da belirgindir. Paşa'ya göre ulema sınıfı devletin dinî-ilmî bürokrasisinin tabii bir parçasıdır. Bu sınıfta meydana gelen yozlaşma yönündeki değişim mülkî ve askeri düzenin bozulmasını da beraberinde getirir. Adlî, mülkî ve devamında askeri yapıların bozulmasını Paşa, Fatih'in ihdas ettiği Sahn-ı Samân medreselerinden farklı olarak yeni medreselerde kısım sınırının kaldırılması ve bu sebeple öğrenci sayısının

⁸⁹ "İlim ehli olanlar ile olmayanları birbirinden ayırıp, ilim talebelerini sadece ilim öğrenmenin gerekliliklerine teşvik etmek gerekir iken boş sözler ile yeterince gruplaşma, rica ve kayırma, özen göstermenin yok olması..."

⁹⁰ İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (1744-1752)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, 2019, s.776-777.

⁹¹ İsmail Özçelik, "İbn Haldun'un İktidar Gücünün Yozlaşması Fikrine Karşı Bazı Osmanlı Düşünürlerince Öne Sürülen Tedbir ve Uygulamalar", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, C.4.S.1, (2019), s.16.

⁹² Özçelik, a.g.m., s.1-16.

⁹³ Joannes Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims-A Study of Mustafâ Âlî of Gallipoli's Kühnü'l-Ahbâr*, Leiden: Het Oosters Instituut, Leiden, 1991, s. 197; H. Mustafa Eravcı, "Mustafa Âli'nin Nusret-nemesi ve Onun Işığında Yazarın Tarihçiliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.38 (2005), s.164.

⁹⁴ Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's Selatin*, Haz. Faris Çerçi, İstanbul, 2015, s.324.

artması ile başlatır. Medreselere sınavsız kabulün liyakati gereksizleştirdiğini savunan Paşa'ya göre imtiyazlı aile çocuklarının medreselere giriş önceliği kazanması liyakatsiz idarecilerin zuhur etmesinin kök nedenidir.⁹⁵ Cehele ve esâlifin tarîk-i ilmiyeye bu suretle dahil olduğunu belirten Paşa'nın eleştirisi Haldun'un ashabiye teorisini çağırıştırır.⁹⁶

Nevres Efendi'nin devlet kurumlarında yaşanan problemlere dair bilgilere yer vermesi eserinin çok yönlü bir bakış açısına sahip olduğunu yansıtır. Özellikle Defterdar Boz İbrahim Efendi'nin devlet bütçesinden taviz vermeyen tutumunu överken Hekimoğlu Ali Paşa'nın sefer sırasındaki uygulamalarını Kanun-ı Kadime atfen meşrulaştırmasını, baş getirenlerin i'tibar-ı zatına göre kimine iki ve kimine üç avuç tulsı ve kimine dört beş avuç tulsı altın verdiğini defterdar efendi gördükde tahammaülü kalmayub aman efendim buna akça mı yitişir didi,⁹⁷ cümlesiyle eleştirir. Nevres Efendi'nin bu tutumu da akli önceleyen bakış açısına gösterilebilecek örneklerdendir.

Sonuç

Tarihçe-i Nevres'in bir ön incelemesi girişimi niteliğinde olan bu çalışma ile Nevres Efendi'nin Halduncu bakış açısından etkilenen reform çağı öncesi Osmanlı düşünürleri gibi devletin çöküşünün önüne geçilmesi için Kanun-ı Kadimi ve benzeri anlayışlardan ziyade akli olanı önceleyen muhalif ve reformcu bakış açısına sahip olduğu görülür. Revan Seferi'nde geleneksel uygulamalar ve söylemler karşısında Nevres Efendi'nin eleştirel tutumları modernleşme hareketlerinin doğuşu ile bağlantılı olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan bu sefer sırasında İran coğrafyasının etnik farklılıklarından yararlanıldığı ve politik tercihlerin sosyolojik bir meşrulaştırma ile gerçekleştiği de görülür. İlkesel olarak farklı bir mezhebin içerisinde bulunması fakat doğrudan Safevi olmamaları ile Belucların sınıflandırılması sırasında yeni bir paradigma şekillenmektedir. Dürrî Ahmed Efendi'nin de benzer bir

⁹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.95-105.

⁹⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s.102.

⁹⁷ Nevres, *Tarihçe-i Nevres*, s.48; "Baş getirenlerin kişisel statülerine göre kimisine iki kimisine üç avuç ve kimisine de dört ve beş avuç dolusu altın dağıtıldığını gören defterdar efendi bu durumu gördüğü zaman tahammül edemedi; "Aman efendim! Bu duruma akçe mi dayanır?"

yaklaşımına sahip olduğu söz konusu ise de bu iki ismin Afgan ve Belucları meşru bir pozisyona konumlandırmakta zorlandıkları da görülmektedir.

Devlet-i ebed müddet bakış açısına rağmen erken modern dönem düşünürlerinin devletlerin diğer canlılar gibi fani olduğuna hükmeden Halduncu tarih anlayışı ışığında düşünceleri Osmanlı'ya kendini reforme etme yetkinliği kazandırır. Bu reformlar sayesinde günümüz Türkiye'sinde hala yaşayan kurumlar ihdas edilir. Nevres Efendi ve onun gibi az bilinen diğer tarihçilerin tarih eserlerinden başka Nevres Divanı gibi edebi eserlerinin incelenmesi Osmanlı'nın reform ihtiyacının içeriden yapılan bir eleştiri geleneğinin sonucu olduğu bilgisini kuvvetlendirebilecektir. Reform ihtiyacının dile getirilmesi reformların yerli bir irade ile yapıldığı tezi için yeni deliller ortaya koyabilir. 19. yüzyıl Osmanlı tarihinde ıslahat çağı olarak da tanımlanır. ıslahatların içeriden gelen bir baskı ve taleple mi yoksa Osmanlı'nın İngiltere gibi batılı müttefiklerinin baskısı ile mi yapıldığı reform çalışmaları içinde süregelen bir tartışmadır. Nevres ve Dürrî Efendilerin metinlerindeki reform ihtiyacına yönelik argümanlar sadece batılı referanslar ve yönlendirmeler ile değil aksine doğudaki gelişmeler ve doğal ihtiyaçlardan kaynaklandığı yönündeki yaklaşımları destekler.

Reformların Osmanlı'da yarı sömürge ⁹⁸ sistemi tedricen kurumsallaştırdığını iddia eden Horowitz'i Tanzimat'ın Osmanlı topraklarını kapitalist ekonomiye açmasıyla sonuçlanan uygulamalar açısından ele alan Tezel de destekler. Ortaylı ⁹⁹ ve Ingram ¹⁰⁰ gibi tarihçiler ise Tanzimat'ın Osmanlı devlet adamları tarafından, yerli bir irade ile tasarlandığını ileri sürerler.¹⁰¹ Nevres Efendi'nin eseri *Tarihçe-i Nevres* üzerinden elde edilen bulgular, hem Ortaylı ve Ingram gibi tarihçilerin bakış açısını destekler hem de Cevdet Paşa gibi reformcu bir tarihçinin yetiştireceğini, erken modern dönemde müjdelere, mahiyettedir. Özellikle İran politikalarında Cevdet Paşa'nın geliştirdiği dini düşünceye

⁹⁸ Richard S. Horowitz, "International Law and State Transformation in China, Siam and The Ottoman Empire During the Nineteenth Century", *Journal of World History*, Vol: 15, No:4, (2004), s.289-305.

⁹⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2005, s.119-133.

¹⁰⁰ Edward Ingram, *British Persian Connection, 1798–1828, Prelude to the Great Game in Asia*, London, 1992, s. 256.

¹⁰¹ Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, İstanbul, 2018, s.22-23.

dayalı politik yakınlaşma önerisi, Nevres Efendi'nin Beluclar üzerinden yansıttığı değerlendirmeler ile doğrudan benzerlik gösterir.

Nevres Efendi gibi erken modern dönem aydınlarının hem mensur hem de nazım eserlerinin hassaten modernleşme tarihçileri tarafından ayrıntılı olarak incelenmesi Osmanlı'da değişim ihtiyacının ve sisteme yönelik tadilat ve ıslahat talebinin ve eleştiri geleneğinin oldukça erken dönemlerden beri var olduğunu ortaya koyabilecektir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, DVNSMHHM.D., 136/1228., SS.323.

Kitap ve Makaleler

Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2018.

Abdurrezzak Nevres Efendi, *İran-Osmanlı Harbleri/Abdurrezzak Nevres Efendi; Müstensih Hasan Nazmi*, TTK Yazma Eserler Koleksiyonu, Y.I/0027-2., (H. 1143/M. 1733).

Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Siyasî Tarihinin Ana Kaynakları: Kronikler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s.101-172.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet Cilt I*, Haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu, Ankara 2017.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Dersâdet Matbaa-i Osmaniye, İstanbul (H.1309/M.1892).

Ahmed Dürrî Efendi, *Sefâretnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Ty, NEKTY03228.

Akbulut, Y. Mehmet, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Siyasi ve Sosyal Örgüsünde Bir Devlet Adamı Biyografisi: Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758)*, Doktora Tezi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, SBE 2020.

Aktepe, M.M., "Hekimoğlu Ali Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C.17 (1998), s.166-168.

Ardıç, N, "Genealogy or Asabiyya? Ibn Khaldun between Arab Nationalism and the Ottoman Caliphate", *Journal of Near Eastern Studies*, 71/2 (2012), s.315-324.

Ateş, A, *Avşarlı Nadir Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, 2001.

Babinger, Franz, "Nevres Abdürrezzak", *Encyclopaedia Of İslam*, Vol. VIII (1993), s.9.

Bedir, A., "17. Yüzyıl Osmanlı Düşünce Hayatında İbn Haldun Etkisi: 'Tarih-i Naima Örneği'", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/4 (2019), s.2383-2406.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2014.

ÇOLAK, M. O, *Arşiv Belgelerinin Işığı Altında Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'nın (1100-1171/1689-1758) Hayatı, İcraatı ve Hayratı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE 1998.

Dağlar, M, *Safeviler Kültür-Diplomasi-Toplum*, İstanbul 2021.

Divân-ı Nevres, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Ty.3414, fol.38b (H.1175/M.1761).

du Loir, Clausier, *Du Loir Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, çev. Mustafa Daş, İstanbul 2018.

During the Nineteenth Century", *Journal of World History*, 15/4 (2004), s.289-305.

Düzdağ, M. E, *Kanunî Devrin Şeyhülislâmı Ebussuud*, İstanbul 2012.

Eravcı, M. E, "Mustafa Âlî'nin Nusret-namesi ve Onun Işığında YazarınTarihçiliği", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38 (2005), s.163-184.

Faroqhi, S, *The Ottoman Empire and the World Around It*, Londra 2004.

Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: the Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, Princeton 1986.

Fleischer, H. C., "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, 18,3-4 (1983), SS.198-220.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü's Selatin*, Haz. Faris Çerçi, İstanbul 2015.

Genç, S, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Seferlerin Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul 2013.

Gibb, A. R. H, The Islamic Background of Ibn Khaldūn's Political Theory, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 7/1 (1933), s.23-31.

Hakyemez, C, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı*, İstanbul 2014.

Horowitz, S. Richard, "International Low and State Transformation in China, Siam and The Ottoman Empire

Ingram, E, *British Persian Connection, 1798-1828, Prelude to the Great Game in Asia*, London 1992.

İnalçık, Halil, *Adalet Kitabı*, Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş, Ankara 2012.

İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (1744-1752)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019.

Kantar, G, "Modernleşme Kuramı Ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/3 (2019), s.365-383.

Karadeniz, Y, "Erdebil Tarikatı'ndan Safevi Devleti'ne Siyasallaşma Süreci Ve Meşruiyet Meselesi", *Akademik Matbuat*, 3/1 (2019), s.1-16.

Kınalızâde Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlakı*, Haz. Ahmet Kahraman, İstanbul 1998.

Kızılkaya, N, Ibn Khaldun's Concept of the History of Fiqh and its Impact on the Historiography of Islamic Law in the Modern Era, *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 1/1 (2016), s.33-62.

Lawrence, B.B, "Ibn Khaldun and Islamic Ideology", *Journal of Asian and African Studies*, 18/3-4, 1983, s.154-166.

Lewis, Bernard, "Ibn Khaldūn in Turkey", ed. M. Sharon, *Studies in Islamic History and Civilization*, Leiden 1986.

M. Sariyannis, *A History of Ottoman Political Thought Up to the Early Nineteenth Century*, Leiden 2018.

M. Sariyannis, Forthcoming, "Ottoman Ibn Khaldunism Revisited: The Pre-Tanzimat Reception Of The Muqaddima, From Kınalızade To Şanizade, In Political Thought And Practice İn The Ottoman Empire", Halcyon Days in Crete IX, A Symposium Held in Rethymno, Crete University Press (2015), s.251-286.

Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi*, Haz: Tahir Güngör, İstanbul 2019.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihannümâ Neşrî Tarihi I.Cilt*, haz.M. Altay Köymen, F. Reşit Unat, Ankara 1949.

Menchingier L. E, *İlk Modern Osmanlı – Ahmed Vâsıf'ın Fikri Gelişimi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2022.

Meriç, C, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul 1993.

Nâimâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Nâimâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulâsati Ahbârî'l-Hafikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007.

Nevres, Abdürrezzak, *Tebrîziyye-i Hekimoğlu Ali Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu, No 2252, (H. 1143/M. 1733).

Okumuş, Ejder, "İbn Haldun ve Osmanlı'da Çöküş Tartışmaları", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4/6 (1999), s.183-206.

Okumuş, Ejder, "İbn Haldun'un Osmanlı Düşüncesine Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, no.15 (2006), s.5-31.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2005.

Öz, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İSAM Dergisi*, 12/1, s.27-33.

Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2013.

Özcan, A, *Osmanlı Sultanları İmparatorluk Çağının Sultanları – III*, Ankara 2007.

Özçelik, İ, "İbn Haldun'un İktidar Gücünün Yozlaşması Fikrine Karşı Bazı Osmanlı Düşünürlerince Öne Sürülen Tedbir ve Uygulamalar", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 4/1(2019), s.1-20.

Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Ahmet Cevdet Paşa, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, haz. Yavuz Yıldırım, Sami Erdem, Halit Özkan, M. Cüneyt Kaya, İstanbul 2015.

Purgstall, B.J.V., Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1998.

Schmidt, J, *Pure Water for Th irsty Muslims-A Study of Mustafâ Alî of Gallipoli's Kühü'l-Ahbâr*, Leiden 1991.

Sümer, Çağdaş, *Eski Rejimden II. Meşrutiyet'e Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Devlet Oluşumu Ve Siyasal Çatışma Dinamikleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE 2020.

Talay, A, "Dürrî Ahmed Efendi", *İslam Ansiklopedisi*, C.10 (1994), s.34-35.

Târîh-i Cevdet Cilt I, "İlber Ortaylı, Takriz", Haz. Sadık Emre Karakuş, Murat Babuçoğlu, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Kültür Yayınları, Ankara 2017.

Uluerler, S, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasî İlişkileri (1774-1848)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE 2009.

Uyar, M. Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul 2020.

Üzüm, İ, "Kızılbaş", *İslam Ansiklopedisi*, C25 (2022), s.546-547.

Virginia H. Aksan, Goffman, D, *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, çev. Onur Güneş Ayaz, İstanbul 2011.

Yıldırım, Z.M, "1724-1727 İran Seferleri Sırasında Askeri Hazırlıklar Ve Aksaklıklar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1 (2002), s.33-48.

Yılmaz, H, Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), s.231-298.

Yurdakul, Ö. Nurcan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, İstanbul 2018.

Extended Abstract

This study focuses on the History of Nevres/Tarihçe-i Nevres, which is one of the most significant Ottoman historical chronicles, about the 1733 Revan Campaign written by Abdürrezzak Nevres Efendi (d1175/1762) In this study, Tarihçe-i Nevres is analyzed in the light of the literature on early modern reformist Ottoman scholars who, discussed the need for reform in the Ottoman Empire's institutions, were thought to be influenced by Ibn Khaldun. For Tarihçe-i Nevres, it can be said that it is one of the first works that provide evidence of the change in the Ottoman perception of Shiites and the emergence of a different political culture. It is already studied by several researchers that there is a linear relationship between the need for change and the application of Ottoman scholars to the works of Ibn Khaldun. Even though Nevres Efendi's views are parallel to the approaches of Ottoman scholars, who were under the influence of Ibn Khaldunian's view of history and society, who were critical of Ottoman institutions. The main rationale for this study is that the researchers who studied the influence of Ibn Khaldun on these scholars did not mention Nevres Efendi's name. In other words, literature about the early modern reformist personalities excludes Nevres Efendi despite his critical attitude and views which are quite parallel with the other reformist scholars.

Nevres Efendi, born in Kirkuk, who speaks Arabic, Persian and Turkish fluently, served as Head Librarian/Hâfız-ı Kütûb in the Pasha's library in Istanbul following the Revan expedition, apart from being the intelligence correspondent/Mektupçu of Hekimoğlu Ali Pasha, the chief commander of the Revan Expedition. His literary and scientific competencies provided him with a well-established social position which enabled him to be appointed to noteworthy roles in the state as Mudarris and Kadi. During his role as Bosnian Judgeship/Bosna Kadısı in 1741, he contradicted the administrators of the time due to his opposite position and attitude and passed away in Bursa in 1762, after serving as a judge in several different provinces of the Ottoman Empire. Combining the personality of a poet with his political views, and praising or criticizing certain political figures of his time in his Divan, may have drawn opposition from various political circles. His literary works, other than the historical text which Tarihçe-i Nevres to be analyzed within this

article, reveal his discomfort and opposite views on certain political and administrative issues.

The first comprehensive study on Ottoman authors and Ibn Khaldunism is done by Fleischer himself through copyrights. Okumuş focuses on the historians, thinkers, and statesmen who were considered to be influenced by Ibn Khaldun and had been influential in Ottoman political thought and social order such as Kınalızâde Ali Efendi (1510-1572), Kâtib Çelebi, Naîma Efendi (1655-1716) and Ahmed Cevdet Pasha (1822-1895). Fleischer questions the effects of Ibn Khaldun on Mustafa Naîma Effendi's History-i Naîmâ. In his work on Ottoman thinkers before the Tanzimat, Yılmaz studies the scholars who were influenced by Ibn Khaldun. Menchinger, on the other hand, studied Ottoman thinkers in two different categories as conservatives who want to revive the ancient law and reformers such as İbrahim Müteferrika (d.1747), who thinks that the developments in the West should be followed and the institutions should be reformed accordingly. Unlike Müteferrika, Nevres Efendi does not base his discomfort on theoretical ground, but on his first-hand observations, in different regions of the empire's geography and different bureaucratic positions he worked for. Ethan's evaluations of Ibn Khaldun and Khaldun's influence on famous Ottoman historian Ahmed Vâsîf (d.1806) allow researchers to understand Nevres Efendi. Nevres Efendi, like other Ibn Khaldunist and early modern Ottoman thinkers, follows experiential reasoning in his comments and criticisms.

However, none of the aforementioned scholars mentions Nevres Efendi and his historiography makes it important to examine the manuscript called Tarihçe-i Nevres. Studies on Nevres Efendi are not interested in his historian identity and only in his literary identity, but even they are very limited in number and content. The Tarihçe-i Nevres, which is classified among the important Ottoman chronicles and examined within the scope of this article, is mentioned only in very few studies related to Hekimoğlu Ali Pasha. Moreover, the transcription into the Latin alphabet and publication of "Tarihçe-i Nevres" by Hüseyin Akkaya in 2004 did not increase the rate of reference to this unique work. Tarihçe-i Nevres is a remarkable source, especially in terms of showing the Ottoman scholars' perceptual change about Shiites.

Thus, "Tarihçe-i Nevres" becomes an extremely unique source for Ottoman-Safavid studies. Despite that, even comprehensive studies examining Shiite-Sunni relations do not benefit from this resource. Other than the positive perceptual change towards the Shia communities. Tarihçe-i Nevres also includes views reflecting how and for what reasons political approaches based on religious thought were replaced by sociological approaches.

In his work, Nevres Efendi describes the Ottoman-Persian war as an adventure. His perceiving the war as an adventure rather than speaking ill of the Persians, vilifying the enemy, and defending the necessity of the war is quite remarkable for a historian who is officially responsible for recording the moments of this campaign in the light of the Ottoman official perspective. His description of Persian behavior during the war as Persian naughtiness/Acem yaramazlığı does not illustrate the description of a present enemy. He also touches upon the Baloch people, the Shia communities of Afghanistan, positively and mentions the benefits of a possible alliance despite the Ottoman ulama's official attitude toward the Shia. These views recall the point of view of Cevdet Pasha, who wrote of the Revan Campaign more than a century later. Cevdet Pasha defines the continuing tension between the Ottoman Empire and Iran as a meaningless fight despite the advance of a common enemy, Russia in Caucasia. Accepting the Baloch as members of the Sunni community though they belong to the Shia sect of Islam by Nevres Efendi recalls Ibn Khaldun's perception of Shia, too. Similarly, Ibn Khaldun counts the Shia communities as part of the Ummah.

While accepting a community as one's own is accepted as a kind of assimilation in today's understanding, it should be noted that the Baloch being categorized as part of the Ottoman-Sunni community or attributing a Sunni identity can be considered as evidence of positive perceptual change. In addition, in the Mission to Iran Letters/Iran Sefaretnamesi of Ahmed Durri Efendi (d.1722); the characteristic notes about the Baloch community are similar to Nevres Efendi's approaches there are differences in the classification of these people. It is observed that while Dürri Efendi refers to the similarities of religious rituals Nevres Efendi focuses on mutual ethnic origin. Thus, it can be said that religious thought began to be replaced by ethnic and social affiliations

within ten years. Starting from the first half of the 18th century this may suggest a significant transformation in terms of nationalization.

The common point perceived in the works of Dürri and Nevres Efendi is the efforts of both authors to legitimize the Afghan Shiites and attribute them to a Sunni identity. The differences between the *Sefaretnâme* dated 1721 and the *History-i Nevres* dated 1733 reflect the traces of their periods as well as the similarities. It can be said that Nevres Efendi, who was an intellectual of the period of Mahmud I and who understood the Tulip Age from beginning to end, witnessed the translation of Ibn Khaldun's *Muqaddema* into Turkish might reach more objective findings. He tried to understand the love of the Persians towards the Iranian Shahs and the role of this love in the continuation of the shah order. It can be said that Nevres Efendi's effort to understand the events and facts as they are shows that in his deductions, he centered on the mind rather than his thoughts which is attributed to the influence of the Khaldunian point of view.

It can be said that *Tarihçe-i Nevres*, represents the emergence of a different perspective in terms of military, political and diplomatic aspects in the early 18th Century. The findings in the work confirm that the Iranian expeditions in general are considered a great burden for the Ottoman Government both in terms of organization and finance. Nevres Efendi presents criticisms of the functioning of the Ottoman organizations through the mismanagement of the Revan Campaign. The financial burden of the campaign is kept at the center of his criticism. The fact that Nevres Efendi criticizes the current Ottoman institutions through an expedition and his positioning Ottoman army at the center of his criticism reminds us of the early Khaldunian Ottoman scholar Kinalızade's approach to army and state.

Researchers define the Ottoman scholars' interest in Ibn Khaldun, who was influential in very few Islamic states despite his clarity on historical development, as exceptional. Despite the contradiction between Ibn Khaldun's view that states will one day complete their lives and the understanding of the *State-i Ebed Müddet*, which is a principle of the Law of Mehmed II/Fatih Kanunnamesi that is, the understanding of keeping the Ottoman State alive forever, the interest of Ottoman scholars and statesmen into Ibn Khaldun increased in parallel with the

decline of the empire. It can be said that this interest in Khaldun, which started with Katip Çelebi, reaches its peak with Cevdet Pasha, the reformist scholar and statesman of the 19th Century, also completed the translation of Muqaddema, initiated during the reign of Mahmut I.

One of the mutual tendencies of the Khaldunian Ottoman scholars is to criticize the extreme devotion to the ancient Ottoman administrative code/ qanun /Kanun-u Kadim. The criticism towards the absolute devotion to ancient qanun observed in Nevres Efendi's work starts with Kinalızade. It can be said that there is a parallel trend between the increasing need for reforms and the clarification of this criticism. Ebussuud Efendi (d.1574), the Sheikh al-Islam of the reign of the Suleiman the Magnificent, is one of the judges who defended the Sultan's authority to make laws/qanunname. Kinalızade criticizes Ebussuud Efendi's approach and argues that qanunnames violate Shariah law. Nevres Efendi similarly, criticizes Hekimoğlu Ali Pasha's devotion to ancient qanun to legitimize his decisions as a chief commander during the campaign.

It can be said that Nevres Efendi was influenced by Khaldun's historical cycle approach that the strengthening and developing dignitaries moving away from the simple lifestyle and tending toward wastefulness and extravagance. The waste and extravagance of the campaign's administrators are one of the central issues in Tarihçe-i Nevres. An ancient method, practiced in the Campaign, bringing the heads of the killed enemy soldiers to the presence of the Pasha/kelle dizmek method was evaluated as waste and extravagance and criticized by Nevres Efendi. It's noted that the soldiers who bring more heads were paid extensively. It can be said that Nevres Efendi's language of inquiry based on analysis and observation is a sign of a new style of administration asking for leaving aside the ancient mall applications if they are a burden to the budget and an obstacle to a better administration. Nevres Efendi's critical statements about Hekimoğlu Ali Pasha's extravagance can be seen as a reflection of the bureaucratic thinking of his time. Hekimoğlu's answers to the criticisms directed at him show the differences between the thoughts of a bureaucrat and a soldier. This finding needs to be examined in the light of the war narrative of Tarihi-i Nevres and may be the subject of further studies.

With this study, through studying Nevres Efendi's views from his work it might be claimed that his views on certain issues are parallel with the early modern Khaldunian Ottoman scholars. Despite the eternity viewpoint of the traditional Ottoman political thought, it is seen that the early modern period scholars produced ideas in the light of the Khaldunian understanding of history. It can be said that these Khaldunian scholars and bureaucrats, called reformist intellectuals, made the preparations for the 19th century, the age of reform, with the ideas they produced and the proposals they made. Being the very first study analyzing the work of Nevres Efendi this article though very limited is an attempt to bring researchers' attention to the Tarihçe-i Nevres who studies early Ottoman modernization and Ottoman-Iranian relations, and Ottoman campaign organizations.

Çeviri/Translation

Dört Kara Ölüm*

Yazan: Monica H.Green

Çevirenler: Murat Keçiş** - Sare Bodur***

(ORCID: 0000-0001-9776-3976 - 0000-0003-3668-0864)

Makale Gönderim Tarihi

14.04.2022

Makale Kabul Tarihi

29.06.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Green, M. H., "Dört Kara Ölüm", çev. Murat Keçiş-Sare Bodur, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1182-1230.

APA: Green, M. H. (2022). Dört Kara Ölüm. çev. Murat Keçiş-Sare Bodur, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1182-1230.

Kara Ölüm, çoğu zaman 1346-1353 yılları arasında Karadeniz, Akdeniz ve komşu kara kitlelerini vuran ve toplam nüfusun yaklaşık yarısını öldüren büyük veba salgını olarak tanımlanır.¹ İnsanlık tarihinin gelmiş geçmiş en büyük salgını olarak adlandırılır.

* Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri programının desteğiyle hazırlanmıştır.

Makalenin özgün hali için bkz: Monica Green, "The Four Black Death", *The American Historical Review*, 125 (2020), ss. 1601-1631.

** Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, muratkecis@mu.edu.tr.

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

*** Lisans Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, sarebodur2777@hotmail.com.

Undergraduate Student, Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

¹ Ole J. Benedictow'un, "The Black Death, 1346-1353: The Complete History" (Woodbridge, 2004) Avrupa'da Kara Ölüm üzerine yapılmış standart bir çalışma olarak

Bu makalenin önceki versiyonları, Moğol Avrasya'daki Göçler: İnsanlar, Fikirler, Eserler Konferansı İbrani Üniversitesi (2017)'nde; 4. Uluslararası Evrim Tıp ve Halk Sağlığı Topluluğu Konferansı, (Utah, 2018)'nda; Orta Çağ Çalışmaları Kolokyumu, Northwestern Üniversitesi (2018)'nde; Amerika Orta Çağ Akademisi'nin 94. Yıllık Toplantısı (Philadelphia, 2019)'nda, Haziran ve Temmuz 2020'de İbrani Üniversitesi ve Durham Üniversitesi (İngiltere) bünyesinde yapılan web seminerlerinde sunulmuştur. 2017' de Melikian Center'dan 1000 dolarlık bir hibe ve Orta Çağ Akademisi'nin haritacı Erica Fagin'in ilk hizmetleri karşılamak üzere verdiği cömert destek haricinde finanse edilmeyen bu çalışma, son dört yılda çok sayıda muhabir ve muhatapların: Mark Achtman, Sean W. Anthony, Christopher Atwood, Mohamad Ballan, Hannah Barker, Michal Biran, Stuart Borsch, Kirsten

gösterilmektedir. Orta Doğu için ise bakınız: Michael W. Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, N.J., 1977). Güncel genetik sentezden daha önce yazılmış olmasına karşın, her iki çalışma da değerli genel araştırma örnekleri olmaya devam etmektedir. Bunlara Nükhet Varlık'ın *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347–1600* (Cambridge, 2015)'ün açılış bölümleri eklenmelidir. “Kara Ölüm” teriminin orijinal ve gelişen anlamları için bkz. Christos Lynteris, ed., *Plague Image and Imagination* (London, yayımlanacak)'da aktarılan, Nükhet Varlık, “Why is Black Death Black? European Gothic Imaginaries of ‘Oriental’ Plague”; Altın Ordu'daki veba tarihçiliği için bkz.: T. F. Hajdarov [Khaydarov], “Istoriografija jepidemii ‘chernoj smerti’na territorii Ulusa Dzhuchi (1814–2016)” [“Historiography of the Epidemic of ‘Black Death’ on the Territory of Ulus Juchi (1814–2016)”], *Zolotoordynskoe obozrenie [Golden Horde Review]* 5, no. 1 (2017): 164–192; İslam dünyası üzerine Miri Shefer-Mossensohn'ın, “A Historiography of Epidemics in the Islamic Mediterranean,” için bkz.: ed. Nükhet Varlık, *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean* (Kalamazoo, Mich., 2017), 3–26; Vebanın yeni genetiğinin önemi hakkında bkz.: Linda Clark and Carole Rawcliffe, eds., *The Fifteenth Century XII: Society in an Age of Plague* (2013), 15–38'de aktarılan Lester K. Little, “Plague Historians in Lab Coats,” *Past and Present*, no. 213 (November 2011): 267–290; J. L. Bolton, “Looking for Yersinia pestis: Scientists, Historians, and the Black Death”; Monica H. Green, “Taking ‘Pandemic’ Seriously: Making the Black Death Global,” *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, inaugural issue of *The Medieval Global*, no. 1–2 (Fall 2014): 27–61; ve bkz. Francesco Ciabattini, Elsa Filosa, and Kristina Marie Olson, eds., *Boccaccio, 1313–2013* (Ravenna, 2015), 57–70'da aktarılan George Dameron, “Identificazione di un killer: Recenti scoperte scientifiche e storiche sulla natura della peste nera,”; and Pierre Toubert, “La Peste Noire (1348), entre histoire et biologie moléculaire,” *Journal des Savants*, no. 1 (2016), 17–31; ayrıca Naomi Standen ise, 2019'daki önemli bir makalesinde modern dönem öncesi küresel tarihe atıfta bulunma hususunda modern ulus-devlet terminolojisinden kaçınmanın önemini savunmaktadır.

Bos, Jonathan Brack, Timothy Brook, Gérard Chouin, Simon Doubleday, Erica Fagin, Nahyan Fancy, Clare Griffin, Robert Hymes, Timur Khaydarov, Matthew Melvin-Koushki, Joris Roosen, Uli Schamiloglu, Maria A. Spyrou, Justin Stearns, Ece Turnator ve Nükhet Varlık'in sürekli cömertliği olmasaydı mümkün olamazdı. Dr. Anthony, Atwood, Borsch, Fancy, Melvin-Koushki ve Varlık'a özellikle borçluyum, zira kendim okuyamadığım Farsça ve Arapça kaynakları araştırma istekleri olmadan, bu çalışmada sunulan bağlantıları ortaya çıkarmak imkânsız olurdu. Rusya'nın veba tarihinin önemini henüz fark etmeye başladığımdaki çok yararlı sohbetler için, eski ofis komşum Eugene Clay'e özellikle minnettarım. Bu çok disiplinli çabanın, "büyük tarihi" finanse etmenin, "büyük bilimi" finanse etmek kadar değerli olabileceğini göstereceği hususunda ümitliyim.

Bu makale, tüm olanların daha önce hayal edilenden çok daha büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Kara Ölüm tarihçiliğinin bir kolu, 1346'da Cuci Hanedanlığı döneminde (Hazar ve Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları işgal eden Altın Orda) başlayan salgını, daha doğudaki olaylara, İç Asya Dağ Koridoru'na kadar (ve özellikle bazı kaynaklara dayanarak günümüzde Kırgızistan sınırlarında olan Issık Kul Gölü çevresine kadar) veya diğer bazı kaynaklara göre ise Doğu Çin'e kadar olan bölgeye bağlamaktadır.² Şaşırtıcı bir şekilde, Orta ya da Doğu Asya'daki veba vakaları, birkaç bin kilometre uzakta Kafkasya ve Kırım'da yaşanan diğer vakaların hemen öncesine, yaklaşık on yıl gibi kısa bir süre öncesine, tarihlenmektedir. İnsanlara bulaşma olasılığına sahip olmayan bir hastalığın, uzun mesafeleri hızla alabilmesindeki

² Örneğin, A. L. Hoops and J. W. Scharff, eds., *Far Eastern Association of Tropical Medicine, Transactions of the Fifth Biennial Congress Held at Singapore, 1923* (London, 1924), 286–304'den aktarıldığına göre Wu Lien-teh (Liande), "The Original Home of Plague," adlı eserinde; William H. McNeill, *Plagues and Peoples* (Garden City, N.Y., 1976) adlı eserinde: Moğolların Güney Çin'e ilerlediği XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktığını öne sürmekte, ancak vebanın 1330'lardaki salgınlara kadar Çin'de kaldığına inanmaktaydı. McNeill'den bağımsız olarak, John Norris ve Michael Dols 1970'lerin sonlarında, (geleneksel olarak tanımlandığı gibi) Kara Ölüm'ün Orta veya Doğu Asya'dan (Dols'un inandığı gibi) veya Kafkasya'dan (Norris'in inandığı gibi) gelip gelmediğini tartışmaktaydılar. Burada hem Norris hem de Dols'un coğrafyada haklı olduklarını, ancak bu biyolojik olayların yerleştirilmesi gereken uygun zaman çerçevesinden habersiz olduklarını iddia ediyorum. Issık Kul vakası aşağıda tartışılmaktadır.

mantıksızlığı, tek ve batıya doğru hareket eden, Geç Orta Çağ, pan-Avrasya salgını senaryosu hususunda şüphe uyandırmaktadır.³ Kara Ölüm'ün kökeni ister Kafkasya'da, ister İç Asya Dağ Koridorunda, Çin'de veya Tibet'te aransın, 150 yıllık tarih yazımı veba hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermemesine rağmen, bu teoriler Moğol İmparatorluğu hakkında çıkarımlar ortaya koymaktadır.⁴

XX. yüzyılın sonlarına kadar, Kara Ölüm'ün kökenleri ve coğrafyasına ilişkin çeşitli teorilerin tümü belgesel veya epigrafik kanıtlara dayanıyordu. Ancak bulaşıcı hastalıkların tarihi ve özellikle veba tarihi yeni bir döneme girmiştir. 1980'lerden bu yana, paleogenetik alanı (fosil veya “antik” DNA [aDNA] çalışmaları) gelişmiştir (bu çalışmada kullanılan genetik kelime dağarcığı için aşağıdaki Tablo 1'e bakınız).

Paleogenetik, (önceki çağlarda) yaşayan herhangi bir organizmanın aDNA'sını alabilmektedir. Tarihlendirmek amacıyla alan; bugüne kadar insanlara, evcil hayvanlara (köpekler ve atlar gibi) ve insan patojenlerine odaklanmıştır. Uzun zamandır hem birinci hem de ikinci

³ Pan-Avrasya bulaşı olarak bilinen kısa süreli en son genişletilmiş vaka incelemesi için bkz.: Bruce Campbell, *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late Medieval World* (Cambridge, 2016). Onun sıkıştırılmış zaman dilimindeki sorunlarını şu kaynaktan inceledim: Monica H. Green, “Black as Death” [Bruce Campbell'in makalesi üzerine inceleme, *The Great Transition* (2016)], *Inference: International Review of Science* 4, no. 1 (Haziran 2018), <http://inference-review.com/article/black-as-death>.

⁴ Moğol çalışmaları son yüzyılda bir rönesans yaşamıştır. Bu yüzden Kara Ölüm tartışmasından kaçınmanın kasıtlı olduğunu söylemek mümkün. Örneğin, veba ya da Kara Ölüm'den hiç bahsetmeyen ya da konuyu çabuk kapatmak için sadece bir kez yapılan şu önde gelen anketlere bir göz atın: Michal Biran, Chinggis Khan, *Makers of the Muslim World* (Oxford, 2007); Hodong Kim, “The Unity of the Mongol Empire and Continental Exchanges over Eurasia”, *Journal of Central Eurasian Studies* 1 (Aralık 2009): 15–42; Michal Biran, “The Mongol Empire in World History: The State of the Field”, *History Compass* 11, no. 11 (2013): 1021–1033; Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia* (New York, 2013); Michal Biran, “The Mongol Empire and Inter-Civilizational Exchange”, içinde *The Cambridge World History*, cilt 5: Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500 CE–1500 CE, editörler Benjamin Z. Kedar ve Merry E. Wiesner-Hanks, (Cambridge, 2015), 534–558; Marie Favereau, “The Mongol Peace and Global Medieval Eurasia,” *Comparativ: Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* 28, no. 4 (2018): 49–70. Kayda değer bir istisna olarak bkz. Uli Schamiloğlu, “The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, and Civilization”, *Zolotoordinskoe obozrenie* [Altın Orda incelemesi] 5, no. 2 (2017): 325–343.

Veba Salgınının (yani VI. yüzyıldaki İustinianos Vebası ve XIV. yüzyıldaki Kara Ölüm) nedeni olduğu varsayılan bakteri *Yersinia pestis*'e odaklanmaya 1998 yılında başlanılmıştır.⁵ Yöntemler ve protokoller üzerinde 2011'e kadar uzun bir dönem süregelen tartışma ve deneylerin ardından bir DNA çalışması, *Yersinia pestis*'in Avrupa'daki Kara Ölüm'ün asıl nedeni olduğunu kesin olarak ortaya koydu.⁶ Ancak genetik analizler, ilgili patojeni doğrulamaktan daha fazlasını yapmıştır. Filogenetik (organizmanın evriminin incelendiği alan), daha önce tarihsel kayıtlardan şüphelenilmeyen bilgileri ortaya çıkarmıştır. *Yersinia pestis*'in Orta Çağ'ın sonlarında -Kara Ölüm'den kısa bir süre önce- aniden dört yeni dala ayrıldığını tespit etmiş, bir politomi (Antik DNA tespit edilirken tek bir radyasyonda görülen çoklu genetik sapmalar) koluna genetikçiler "Büyük Patlama" adını vermiştir (bkz. aşağıda Şekil 1).⁷ Dört soyun da yaşayan ardılları vardır. Bazı türler yalnızca Doğu ve Orta Avrasya'nın gözden uzak kısımlarında bulunur; birisi, muhtemelen Orta Çağ'ın sonunda Doğu Afrika'ya yayıldı; diğerleri modern zamanlarda dünyaya yayıldı. Sadece vebanın XVIII. yüzyılda yok olduğu görülen Batı Avrupa'da, Geç Orta Çağ'daki Büyük Patlama'nın yaşayan ardılları yoktur.

O halde, Orta Çağ'da Geç Batı Avrupa ve Orta Doğu'da yaşanan veba deneyimi hakkında bu kadar çok şey bilmemiz, her ikisi de yeni *Yersinia pestis* soylarının 1. kolundan etkilenmiş olabileceği ve vebanın 2–4. kollarının yayıldığı Avrasya'nın diğer kısımları üzerindeki etkileri hususunda neredeyse hiçbir bilgi olmaması ironiktir. Hem paleogenetik

⁵ Üç veba salgını kavramı, filogenetik tarafından doğrulanmıştır; bu, uzun süreli veba yayılımlarının oldukça görünür insan salgınlarından -yani İustinianus Vebası (M.S. VI-VIII. yüzyıl), (buradaki çalışmada tartışılan) Kara Ölüm ve küresel Üçüncü Pandemik (XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar)- aslında *Yersinia pestis*'in farklı soylarının biyolojik olarak ayırt edilebilir çoğalmaları olduğunu göstermiştir. İkinci Veba Salgını'nın genetiğe dayalı bir tanımının kökeni, burada tartışıldığı gibi, yaklaşık 1200'lü yıllara kadar tarihlendirmek mümkündür; teknik olarak, Büyük Patlama'dan gelen soylar (aşağıya bakınız) hâlâ hayatta kaldığı için bir bitiş tarihi yoktur.

⁶ Bu gelişmelerin tarihine ilişkin bilgi için bkz. Michael McCormick, "Toward a Molecular History of the Justinianic Pandemic", içinde *Plague and the End of Antiquity: The Pandemic of 541–750*, ed. Lester K. Little (Cambridge, 2007): 290–312; Little, "Plague Historians"; Monica H. Green, "Plague (*Yersinia pestis*)", *Encyclopedia of the History of Science* (Pittsburgh, yayımlanacak).

⁷ Büyük Patlama hadisesinin detayları aşağıda verilmiştir.

hem de filogenetik verilerin yanı sıra tarihi belgelerden yararlanarak, Kara Ölüm'ün kökenlerine ilişkin tarihsel anlatılarımızdaki rahatsız edici tutarsızlıkları çözmekle kalmayıp, aynı zamanda Geç Orta Çağ politomisinin olası yerini, zamanlamasını, kültürel ve çevresel koşullarını ve Çin, Orta Avrasya ve Karadeniz / Akdeniz'de sıralı olmasa da paralel salgınlara yol açmış olabilecek olayları da saptamak mümkündür. Yazılı ve genetik kayıtlar, dört Kara Ölüm olduğu fikrini desteklemektedir: *Yersinia pestis*'in dört ayrı koldan yeni bölgelere yayılması. Bu epidemiyolojik süreç, standart Kara Ölüm anlatılarımızın ileri sürdüğü gibi XIV. değil XIII. yüzyılda başlamıştır. Biyolojik ve belgesel arşivlerinden elde edilen birleşik kanıtlar, daha önce vebaya bağlanmamış birkaç vaka da dâhil olmak üzere, Geç Orta Çağ Avrasyası'ndaki insani vakaların yeniden değerlendirilmesini gerektiriyor.

Tüm bakteriler gibi vebaya neden olan patojen *Yersinia pestis* de, tek hücreli bir organizmadır. Çıplak gözle görülemez ve varlığı, yüksek güçlü mikroskop, boyama teknikleri ve kamu yararına bu tür araştırmaları destekleyen bir laboratuvar altyapısı sayesinde XIX. yüzyılın sonunda mikrobiyolojik olarak keşfedilene kadar ortaya konulmamıştır. Yeni paleogenetik teknikleriyle, *Yersinia pestis*'in insan popülasyonları üzerindeki etkileri şu anda yaklaşık altı bin yıl öncesine kadar izlenebilmektedir; organizmanın kendisi (nispeten zararsız bir çevresel patojen olan *Yersinia pseudotuberculosis*'in bir klonu) bundan sadece birkaç bin yıl daha yaşlı olabilir.⁸ *Yersinia pestis*'in tarihinin büyük bir kısmı boyunca, insanlar onun varlığından bile habersizdi. Ancak bulaşıcı, özellikle veba gibi aşırı virülanslardan biri olan, bir hastalığın etkileri insan popülasyonları arasında dolaşıyor olsaydı, şüpheye mahal kalmazdı.⁹ Görünmez tarihsel aktörlerle hesaplaşma,

⁸ Bu yeni tip tarihin temelini atan veba üzerine genetik araştırmaların tarihi hakkında bkz. Green, "Plague (*Yersinia pestis*)".

⁹ *Yersinia pestis* bilimine dair güncel bir genel bakış için bkz. Christian E. Demeure, Olivier Dussurget, Guillem Mas Fiol, Anne-Sophie Le Guern, Cyril Savin, and Javier Pizarro-Cerdá, "Yersinia pestis and Plague: An Updated View on Evolution, Virulence Determinants, Immune Subversion, Vaccination, and Diagnostics," *Genes and Immunity*, 20, no. 5 (2019): 357–370; ayrıca bkz. *Microbes and Infection*, 21, no. 5–6 (June–July 2019): 202–212'de yayınlanmıştır. Genel olarak veba ekolojisi hakkında bkz. Ruyf Yang and Andrey Anisimov, eds., *Yersinia pestis: Retrospective and Perspective*, (Berlin, 2016). Anında antibiyotik tedavisi olmayan (yalnızca 1940'lardan beri

laboratuvar öncesi çağı araştıran tarihçilere özgü bir sorundur. Ancak son zamanlarda Afrikalı arkeolog ve tarihçi Gérard Chouin tarafından öne sürüldüğü üzere veba gibi etkin bir gücü hesaba katmamanın sonuçları dikkate değerdir:

Bir an için [Geç Orta Çağ ve Erken Modern] İkinci Veba Salgınının Sahra Altı Afrika'da, Avrupa'da ve İslam dünyasında olduğu kadar çok ezici sonuçları olduğunu hayal edelim. Dahası salgının; arazi kullanımları, kentsel manzaralar, politik ekonomiler, endüstriyel ve zanaat üretimi, emek sistemleri ve dini alanlara kaydedilmemiş yansımalarıyla Afrika kıtasının demografisini büyük ölçüde etkilediğini de hayal edelim. Bu takdirde, şimdiye kadar önemli tarihsel olayları yanlış okuduk ve temel dönüştürücü süreçleri görmezden geldik demektir.¹⁰

Zengin yazılı geleneğinde vebanın etkilerini anımsatan bir şekilde tarihe geçiren Boccaccio ya da İbn Haldun'un hiç yer almamasına karşın, Geç Orta Çağ Çin'inin de vebadan etkilenmiş olabileceğini 2014 yılında öne süren sinolog Robert Hymes tarafından da benzer bir noktaya değinilmiştir.¹¹ Ortak olan şu ki: Geç Orta Çağ ve Erken

mevcuttur) veba, dünyadaki en ölümcül bulaşıcı hastalıklardan biridir. Vebanın klinik belirtileri ve vaka ölüm oranları (CFR) vücuda giriş yoluna bağlıdır. Hıyarcıklı veba vücuda lenfatik sistem yoluyla girer (eklembacaklı ısırığından) ve yaklaşık %50'lik bir CFR'ye sahiptir; pnömonik veba vücuda akciğerler yoluyla girer (başka bir kurbanının öksürüğünden kaynaklanan bakteriden) ve %100'e yakın bir CFR'ye sahiptir; septisemik veba doğrudan kan dolaşımına girer (örneğin bir kesik veya hayvan ısırığı yoluyla) ve benzer şekilde %100'e yakın bir CFR'ye sahiptir. Kurbanlar, enfekte olmuş bir hayvanın etini yiyerek de enfekte olabilir. İkincisi için bkz. T. Leslie, C. A. Whitehouse, S. Yingst, C. Baldwin, F. Kakar, J. Mofleh, ve diğerleri "Outbreak of Gastroenteritis Caused by *Yersinia pestis* Afghanistan", *Epidemiology and Infection* 139, no. 5 (2011): 728–735.

¹⁰ Gérard Chouin, "Reflections on Plague in African History (14th–19th c.)", *Afriques*, 9 (2018), <http://journals.openedition.org/afriques/2228>. Tarihe katkıda bulunan farklı kişilerin disiplinler perspektifleri burada sunulan argümanlar açısından önemli olduğundan, kilit figürleri adlarının yanı sıra mensubu oldukları disipline ilişkin kimlikleri ile de tanıtacağım.

¹¹ Robert Hymes, "A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytomy", *The Medieval Globe* 1, no. 1–2 (2014): 285–308. Hymes'in makalesi derginin ilk sayısının bir bölümüydü, bkz. "Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death", editörler Monica H. Green ve Carol Symes. Aynı başlık

Modern Avrupa'da vebanın yörüngesi, zamanlaması, semptomları ve etkileri için tüm yazılı belgelere sahip olmasaydık, paleogenetik yöntemler (aDNA) 1998'de *Yersinia pestis*'in varlığını belgeleyen zahmetli süreci başlatmadan önce onun yıkıcı etkisi hakkında hiçbir bilgimiz olmazdı.¹² Doğrusu Avrupa tarihçiliği, 1970'ler ile XXI. yüzyılın başları arasında "vebayı inkar eden" bir dizi argüman tarafından baltalanmış oldu. Bu argümanlar aslında; Avrupa Kara Vebası'nın mı yoksa müteakip "salgınların" mı bizim şimdi *Yersinia pestis* bakterisiyle ilişkilendirdiğimiz hastalıktan kaynaklandığını sorguluyordu.¹³ Bu tartışmalar elbette tamamen bitmiş değil, zira aDNA hâlâ pahalı ve sadece kısmen başarılı sonuçlar veren bir teknik olduğu için, arkeolojik kalıntılar kurtarılabildiği olsa dahi, her bir "veba" salgınını paleogenetik olarak belgelemek mümkün olmamaktadır. Bununla birlikte veba, insan vücuduna göre çok daha fazla organizma ve geçiş yolu içeren çevresel bir hastalık olduğundan dolayı, veba dolaşım bölgeleri aramak mümkündür: Vebanın karakteristik yollarla oluşturduğu yaralanmaların görüldüğü yerler veya popülasyonlar gibi. Chouin ve meslektaşları şimdi, geç XIV. yüzyıl ve XV. yüzyıl Batı Afrikası'nda yaygın nüfus daralması ve kentsel terk edilme gibi görünen şeylere dair, çoğunlukla arkeolojiden, kapsamlı kanıtlar ortaya koymuşlardır.¹⁴ Hymes ise, Kara

altında bir kitap olarak yeniden yayınlandı: *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, ed. Monica H. Green (Kalamazoo, Mich. 2015).

¹² Veba, iskelet kalıntılarında herhangi bir algılanabilir iz bırakamayacak kadar hızlı öldürür. Bu nedenle, geleneksel paleopatoloji yöntemlerinin (fiziksel kalıntıların oküler analizi yoluyla hastalık koşullarının değerlendirilmesi) vebanın geçmişini belgelemede hiçbir yardımı yoktur. Lester K. Little, "Plague Historians"da yeni moleküler genetik araştırma alanının erken gelişimini ve iç tartışmalarını özetlemektedir. O zamandan beri gelişmelerin bir özeti için bkz. Maria A. Spyrou, Kirsten I. Bos, Alexander Herbig, and Johannes Krause, "Ancient Pathogen Genomics as an Emerging Tool for Infectious Disease Research," *Nature Reviews Genetics* 20, no. 6 (2019): 323–340. Bu alandaki çalışma hızı katlanarak artmıştır. Verilerin bilgisayarla işlenmesi son on beş yılda hızla 100 milyon kat artmış ve maliyette buna bağlı olarak düşüşler yaşanmıştır.

¹³ 2002 yılında bu dergide, veba üzerine çalışmaların paradigmasının sonuna geldiğini iddia eden bir makale yayınlandı. Yazarının haberi olmasa da gerçekten sonuna gelmişti ama atfettiği nedenlerden dolayı değil. Samuel K. Cohn Jr., "The Black Death: End of a Paradigm", *American Historical Review*, 107, no. 3 (2002): 703–738. 1998 yılında başlayan paleogenetik gelişmeler için bir önceki nota bakınız.

¹⁴ Chouin, "Reflections on Plague"; Daphne E. Gallagher ve Stephen A. Dueppen, "Recognizing Plague Epidemics in the Archaeological Record of Burkina Faso and Mali, West Africa", *Afriques* 9, <https://journals.openedition.org/afriques/2198>.

Ölüm vakalarının başlangıcını bir yüzyıldan daha geriye götürerek, XIII. yüzyılda vebanın Çin’de yarattığı olası etkiyi ortaya koymak amacıyla oradan getirilen kronikleri ve tıbbi yazıları yeniden gözden geçirmiştir. Marie-Laure Derat da araştırmalarında dini yazılar dâhil olmak üzere Etiyopya için aynısını yapmıştır.¹⁵ En azından, hem Batı, hem Doğu Afrika hem de Çin için şu ana kadar tarihlerimizde belgelenmemiş olan büyük hastalık olayları hakkında masaya yatırılmış cevaplanmayı bekleyen bazı sorular mevcuttur.

Kara Ölüm’ün bir Trans-Avrasya olayı olarak en ünlü tasviri, 1976 tarihli *Plagues and Peoples* adlı çalışmasıyla Geç Orta Çağ’da pandeminin kökeninin ve yerinin Himalayalar olduğunu ortaya koyan dünya tarihçisi William McNeill tarafından yapılmış ve pandeminin XIV. yüzyılda doğudan batıya doğru ani bir biçimde kıtayı kasıp kavurduğunu ortaya koymuştur.¹⁶ McNeill’in önerileri Çin tarihçileri tarafından şüpheyle karşılanmış; Moğol dünyasının tarihçileri onun görüşlerini büyük ölçüde görmezden gelmişlerdir. Hatta, vebanın tarihine ilişkin mevcut bilimsel araştırmalar, McNeill’in, pandeminin Güneydoğu Asya kökenli olduğu yönündeki tezini hiçbir yönden desteklememiştir. 2017 kadar yakın bir tarihte, Moğol dünyasının İslami kesimi üzerine yapılan büyük bir çalışma, Kara Ölüm’ün kökenlerinin (ve bu vakalardaki Moğollar’ın rolünün) çözülebileceğine dair şüpheleri dile getirmiştir. Peter Jackson tarafından yapılan bu çalışma, Anglofon tarih yazımında öne sürülen argümanların bir nevi tekrarı idi. Çalışma, hastalığın bozkırda ortaya çıktığını ancak Moğollar’ın yarattığı siyasi ve ekonomik koşulların yayılmasında kanıtlanabilir rol oynamadığı konusunda “esas fikir birliği” olduğunu öne sürdü. Moğollar yalnızca tutsakların ve mültecilerin yaşanamaz koşullara tehcir edilmelerine ve böylelikle hastalıklara karşı dirençlerinin düşürülmesine katkıda bulunmuş olabilir.¹⁷ Bu dönemden

¹⁵ Marie-Laure Derat, “Du lexique aux talismans: Occurrences de la peste dans la Corne de l’Afrique du XIIIe 15 au XVe siècle”, *Afriques* 9 (2018), <http://journals.openedition.org/afriques/2090>.

¹⁶ McNeill, *Plagues and Peoples*. Çin salgınları listesine ilişkin düzeltmeler için bkz. Hymes, “A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytoomy”; Timothy Brook, *Great State: China and the World*, (Londra, 2019).

¹⁷ Peter Jackson, *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion* (New Haven, 2017), 408. Jackson’ın tartışması, soruyu gündeme getiren “The

itibaren Çağatay (Orta Asya) ve Cuci (Batı Asya) Hanlık kaynaklarının yetersizliğinden yola çıkan Jackson, “bu konuda daha fazla ilerleme kaydedilemeyeceği” sonucuna varmıştır.¹⁸

Son çalışmalar, onları Kara Ölüm’e bağlayan Moğol tarihçiliğinin en somut görünen dayanak noktasını dahi ortadan kaldırmaktadır. Yaklaşık iki yüzyıldır, XIV. yüzyılda görgü tanığı olmayan, sadece tek bir kişi tarafından belgelenen (ve de bir başkası tarafından biraz değiştirilmiş bir biçimde tekrarlanan) bir hikâye, Altın Orda Moğolları’nın bir kuşatma sırasında Kefe duvarları üzerinden vebalı ölü bedenleri fırlatarak, orada yaşayan İtalyan tüccarlara hastalığı bulaştırdığını öne sürmekteydi. Tüccarlar memleketlerine döndüklerinde, hastalığı beraberlerinde götürmüşlerdi. Hannah Barker, eski moda diplomatik tarihi ustaca kullanarak, 1347’den önce ortaya çıkmış olması ihtimal dâhilinde bile olmayan vebanın Karadeniz ve Akdeniz’e yayılmasıyla Kefe kuşatmalarının (Biri 1344’te ve diğeri 1345-1346’da olmak üzere iki kuşatma olmuştur.) birbirleriyle ilişkili olmadığını öne sürüyor. Hastalık, Kefe’de mancınıkla atılmış ölü bedenler marifetiyle taşınmaktan ziyade, neredeyse kesin olarak 1347’de Azak Denizi’nin daha kuzeyinde bir liman olan Tana’dan gelen kirli tahıl sevkiyatları vasıtasıyla Karadeniz’in dört bir yanına bulaştırılmıştır.¹⁹ Moğollar’ın, Kara Ölüm ile son nedensel ilişkilerinin haklı çıktığı görülmektedir: İtalyanlar gibi onlar da hastalığın talihsiz kurbanlarıydılar.

Moğollar’ı XIV. yüzyıl veba hakkındaki pan-Avrasya anlatısına bağlayan geride kalan son veri, bir tarihçeden değil, epigrafik kanıtlardan gelmektedir. Modern Kırgızistan’daki Issık Gölü

Integration of Eurasia within a Single Disease Zone: The Black Death” başlığı altında ele alındı.

¹⁸ Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, 408: “Cuci ve Çağatay bölgeleri için kaynak materyal eksikliği göz önüne alındığında, bu sorun üzerine daha fazla ilerleme kat edilmesi olası görünmüyor. Her halükarda insan merak ediyor; Kara Ölüm’ün yaratılışı ve yayılımından Moğollar’ın sorumlu olduğu fikrinin endüstriyel ölçekte, biçilmiş cazip bir kaftan misali, fatihleri ölümlerden sorumlu tutmanın bir tezahürü haline getirilmesi ne ölçüde gerçeklik, ne ölçüde teori.”

¹⁹ Hannah Barker, “Laying the Corpses to Rest: Grain, Embargoes, and Yersinia pestis in the Black Sea, 1346–1348,” *BodoArXiv*, 2 Mayıs 2020, doi:10.34055/osf.io/rqn8h (Speculum’da yayınlanacak, 2021).

yakınlarında bir mezar alanında XIX. yüzyılın sonlarında kazı çalışmaları yapılmış, alan yerel çiftçiler tarafından zaten tahrip edilmiş olsa da, arkeologların birçoğu üzerinde tarih yazılı ve kişinin ölüm nedeni açıkça veba olarak gösterilmiş bir dizi mezar taşı bulmayı başarabilmişlerdir. Dünya Sağlık Örgütü veba ekolojisti Robert Pollitzer, 1951’de arkeolojik raporları incelediğinde, 1338-1339 Issık Gölü salgınının Kara Ölüm’ün kaynağı olduğu görüşünü ileri sürmüştür. O zamandan beri Kara Ölüm anlatılarında, en son, ölüm şeklinin hem ani ölümlerin sayısı hem de ölüm oranlarının yaş gruplarına dağılımı açısından “veba benzeri” olduklarını doğrulayan bir demografik çalışma ortaya çıkmıştır. Spesifik olarak bu çalışma, salgını XIV. yüzyılın başlarında Moğollar’ın neden olduğu çevresel bozulmalara bağlamaktadır.²⁰ Ancak 1330’ların sonundaki bu salgını, sadece sekiz yıl sonra üç bin kilometre ötede Altın Orda’da vuku bulan veba salgınına bağlayacak hiçbir kanıt yoktur. Sonuçta, şu an bildiğimiz kadarıyla, Issık Gölü, yüzyıllardır neredeyse kesin olarak veba havzası olduğu bilinen yerin yanı başında bulunmaktadır. Bu veba havzası neden bu belirli dönemde bu kadar benzersiz bir şekilde (ve yalnızca batı yönünde) aktif olmuş olsun ki?

Havzanın benzersiz bir şekilde aktif olduğunu ve başka yerlerde yeni veba rezervuarları yayıldığını, ancak bunu XIV. yüzyılda değil XIII. yüzyılda başardığını ve bunu merkezkaç modelde yaptığını iddia ediyorum. Genetik biliminin en önemli katkısı, patojeni doğrulaması değil (bunu kesin olarak yapmasına karşın), bilakis bunu yaparken *Yersinia pestis*’in tarihini günümüze kadar modern bilimin araçlarıyla incelenecek hâle getirmesidir. Daha önemlisi, aynı zamanda veba tarihini -veya daha ziyade, kayda geçmiş insan salgınlarını- ölçüsü bağlamında, vuku bulmuş birçok insan salgınından uzaklaştırmaktadır ve artık hem aDNA hem de vahşi doğadaki modern vebaya dönük yapılan saha çalışmalarının sonuçları sayesinde yeniden

²⁰ Issık Kul kazılarının en kapsamlı açıklaması: T. W. Thacker, “A Nestorian Gravestone from Central Asia in the Gulbenkian Museum, Durham University”, *Durham University Journal*, 59 (1967): 94–107. Robert Pollitzer, “Plague Studies 1: A Summary of the History and a Survey of the Present Distribution of the Disease”, *Bullétin de l’Organisation mondiale de Santé* [Dünya Sağlık Örgütü Bülteni], 4 (1951): 475–533. Issık Kul vakası son zamanlarda bir Kara Ölüm hikâyesi anlatmak için kullanıldı, bkz. Philip Slavin, “Death by the Lake: Mortality Crisis in Early Fourteenth-Century Central Asia”, *Journal of Interdisciplinary History*, 50, no. 1 (Yaz 2019): 59–90.

yapılandırılabilirdi için, bunun yerine bakterinin biyolojik kaydını takip etmektedir. İdeal koşullar altında günde yaklaşık bir düzine çoğalan tek hücreli bir organizma olarak *Yersinia pestis*'in ekolojik bir perspektiften anlaşılması gerekir: Bulaşma biçimleri, değişim oranları. Bu faktörlerin çoğu, yüzlerce yıl önce meydana gelen tarihsel salgınlar bağlamında asla kesin olarak bilinemez. Ancak tarihçiler olarak aramız gereken belirli biyolojik parametreleri ve bunu yapacağımız zaman dilimini ortaya koyuyorlar. Buna ilâveten, Kara Ölüm'ün kökenlerini bulmak için XIV. değil XIII. yüzyıla yakından bakmamız gerektiği konusunda Hymes'e katılıyorum. Hymes (ve ondan önceki diğer araştırmacılar) gibi, yazılı kaynaklarımız tarafından açıkça belirlenen coğrafyaların ötesine bakmamız ve *Yersinia pestis*'in tarihini onun gerçekliğinde, yabancı hayvan uğrak yerlerinde araştırmamız gerektiği konusunda hemfikirim. Ve yine Hymes gibi, bu yeni Avrasya hastalık düzeninin büyük coğrafyasını ve kronolojisini belirli bir insan vektörüyle birleştiriyorum: Moğollar. Hymes'in ötesine geçtiğim nokta, genetiğin açtığı yeni biyolojik arşivi kullanmaktır. İlk olarak, Büyük Patlama'nın meydana geldiği yeri sıfırlamak ve ardından dört yeni *Yersinia pestis* soyundan üçünün doğuşuna ilişkin senaryolar oluşturmaktır. Bu sonuçları insan belgeleri arşiviyle ilişkilendirirken, vebanın demografik etkilerinin her yerde karşılaştırılabilir olmayabileceğini hatırlamak gerekir. Veba bir insan hastalığı değildir. İnsan popülasyonları üzerindeki etkisi her yerde aynı olmayacaktır, zira vebanın kalabalık kent koşullarında artması, ancak kırsal veya yabancı bölgelerden geçerken insan algısı tarafından çok daha az görünür olması gibi basit bir nedenden dolayıdır. Vebanın uzun mesafeli göçlerinden insanlar sorumludur, ancak epidemiyolojik zincirdeki bu görev yalnızca bir avuç insan tarafından etkili bir şekilde gerçekleştirilebilir. Sadece dramatik salgınları veya toplu mezarları aramak yerine, bu katili daha sessiz anlarında da takip etmeliyiz.

İlk görevimiz biyolojik arşivi açmaktır. Veba tarihinin araştırılmasına yönelik arşiv, üç tür veriden derlenmiştir: 1) Tarihi veba kurbanlarının fiziksel kalıntılarından elde edilen *Yersinia Pestis*'in genetik verileri (aDNA); 2) Orta Çağ'da yaşamış atalarının torunları olan XX. ve XXI. yüzyılın başlarında toplanan organizmanın canlı izolatlarından elde edilen modern *Yersinia pestis* genetik verileri ve

Tablo 1: Genetik Bilimi Terimler Sözlüğü

- aDNA = antik DNA, arkeolojik kalıntıların paleogenetik araştırmasından elde edilen genetik materyal; bu kalıntılar herhangi bir canlı organizma, bakteri, bitki veya hayvana ait olabilmektedir.

- kurucu etkisi = birkaç özdeş organizma yeni bir ortama dağıldığında oluşan indirgenmiş genetik çeşitlilik

- paleogenetik ("eski genetik bilimi") = arkeolojik materyallerden elde edilen genetik materyalin incelenmesi

- filogenetik ("soy genetiği") = genetik, yani evrimsel ilişkilerin incelenmesi

- filogenetik ağaç = söz konusu ilişkileri açıklayan bir diyagram ("soy ağacı")

- filocoğrafya = bir organizmanın farklı suşlarının coğrafi dağılımlarına göre analizi; tarih bilgilerinin eklenmesi birçok durumda biyolojik olayları tanımlamaya yardımcı olmaktadır

- politomi ("birçok kesik") = tek bir radyasyon sonucu oluşan çoklu genetik farklılıklar

- politomi = "Büyük Patlama" da denir, *Yersinia pestis*'in dört yeni soya ani bir şekilde ayrılmasını tanımlar. Bu ayrılmanın XIII. yüzyılda meydana geldiği tahmin edilmektedir.

- SNP (tek nükleotid polimorfizmi) = genom boyunca herhangi bir pozisyonda olan nükleobazın (A, C, G veya T) bir diğeriyle yer değiştirmesi; şayet bu mutasyon başarılı olursa (hayatta kalan birçok soyda tekrarlanan bir mutasyondur), bir neslin tanımlayıcı bir özelliği haline gelir.

Kurucu etkisinin daha kapsamlı bir tanımına aşağıdaki adresten ulaşabilirsiniz: "Bottlenecks and Founder Effects," Understanding

Evolution (internet sayfası), California Üniversitesi Paleontoloji Müzesi ve Ulusal Bilim Eğitimi Merkezi, sayfaya son erişim tarihi 22 Ekim 2020, https://evolution.berkeley.edu/evolibrary/article/bottlenecks_01.

3) “Eski” veya modern patojen örneklerinin alındığı hayvanların yeri ve türleri hakkında toplanan veriler. Çoğu tarihsel veri türünde olduğu gibi, tarihleme ve köken soruları ve bir tür veriyi diğerine bağlamak için nasıl sorumlu bir şekilde çıkarımların yapılabileceğine dair sorular çok önemlidir. Bir organizmanın evrimini izlemek, öncelikle organizmanın biyolojik karakterinin (burada moleküler genetik yapısına odaklanarak) zamanla değiştiği ve ikinci olarak da bu değişikliklerin kalıtsal olduğu şeklindeki çifte öncülün kabul edilmesi anlamına gelir. Farklı veba türleri arasında filogenetik (aile ağacı) bağlantılar kurmak, bize bakterinin geçmişinin insanlarla kesiştiği noktaları belgelemek için bir temel sağlar.

Herhangi bir tarih arşivinde olduğu gibi, sorarak başlıyoruz: Tamamlandı mı? Değilse -boşluklar varsa- bunların ne kadar büyük olduklarını öğrenebilir miyiz? Kaç yıllık kayıt kayıp? Hangi coğrafi bölgelerde kapsama alanı mevcut değil? Diğer bir ifadeyle, sahip olduğumuz arşiv geçmişte var olanlarla nasıl karşılaştırılır? *Yersinia pestis* bağlamında, arşiv son derece eksiktir. Ancak tarihte ilk kez, boyutlarını değerlendirmeye girişebiliyoruz. Orta Çağ’ın sonlarından günümüze kadar olan dönemi kapsayan dört yönlü bir arşivdir bu.²¹ Dört temel koleksiyonun ortak bir kökeni olduğu için, her birinin diğerlerine kıyasla kaç yaşında olduğunu bilebiliyoruz. Ve dördünün de hâlâ yaşayan ardılları mevcuttur, bu yüzden her soyun hem kökenini hem de son noktasını (günümüzde nerede olduğunu ve karakterini) bilebiliyoruz.

²¹ Aslında beşincisi de, çünkü Kara Ölüm’den önce ortaya çıkan bazı *Yersinia pestis* türleri hâlâ hayattadır (Sıfırıncı Kol/Kol 0) ve çoğunlukla insan enfeksiyonlarına neden olabilmektedir. Orta Çağ salgınlarındaki rolleri göz ardı edilemese de mevcut analizlere etki etmeyeceklerdir. aDNA’nın olmaması halinde, bu dönemde ani dağılımlarının kanıtı, (henüz hiçbiri bulunamamıştır), makul bir şekilde XII. ila XIV. yüzyıllara atfedilebilecek derin bir ayrışma veya Moğol hareketlerine paralel bir coğrafi dağılım olacaktır ki burada tartıştığım unsur tam da bu 1, 3 ve 4 politomi sonrası kollarıdır. Şu anda mevcut olan verilerden yola çıkarak, belirli coğrafi sınırların dışına çıkan öldürücü politomi öncesi soyların kanıtını göremiyorum.

Fiziksel bir benzetme, ikincil kavramsal varsayımların açıklığa kavuşmasına yardımcı olacaktır. Standart bir oyun kartı destesi, her biri on üç karttan oluşan dört takım halinde bölünmüş elli iki karta sahiptir. Bu dört takımın -Karolar (Kol 1), Kupalar (Kol 2), Sinekler (Kol 3) ve Maçalar (Kol 4)- dört *Yersinia pestis* soyumuza karşılık gelsin. As düşük; papaz yüksek. Şimdi zamanın, koşulların ve çürümenin işlerini yapmasına izin verin, ta ki destenin sadece bir kısmı kalana kadar. Yine de, “tam” bir destenin neye benzemesi gerektiğini bildiğimiz için, boşlukların (yaklaşık olarak) nerede olduğunu biliyoruz.

Alexandre Yersin’in 1894 yılında Hong Kong’ta *Yersinia pestis*’i mikrobiyolojik olarak ilk kez tespit (izole) etmesinden bu yana XX. ve XXI. yüzyıllar boyunca toplanan modern *Yersinia pestis* izolatları olan her kart serisine karşılık gelen “papaz”ımız var. Modern izolatlar, vahşi doğada veba odaklarının saha çalışmalarından ve veba teşhisi konan hasta insanlardan toplanan örneklerdir.

Yersinia pestis’in tüm bu izolatlarının, her kart serisinin başında tüm bu modern “papazların” ataları vardı. Bunlar, kraliçeden as’a kadar -serinin geri kalanı- her soyun kökenidir. Ancak laboratuvar devrimi onları belgeleyemedi hepsini öldü. İşte burada aDNA -eski DNA-devreye girer: “Moleküler fosillerin”, geçmişte yaşamış bakteri genomlarının parçalarının elde edilmesi. *Yersinia pestis* için bu moleküler parçalar, vebalı olduğundan şüphelenilen kişilerin dişlerinin iç kısmından elde edilmiştir.²² Yeni, son derece sofistike bilgisayarlı teknolojiler, *Yersinia pestis*’in eski genomlarının % 99’unu yeniden yapılandırabilmekte ve toplamda birkaç milyon baz çifti oluşturabilmektedir. aDNA’nın sonuçlarına göre, artık papaza ek olarak karo takımına (Kol 1), as’a, 2’ye ve 3’e sahibiz. Diğer seriler için hâlâ papazdan başka hiçbir şeye sahip değiliz (en son örnekler). Ancak her soyun -dört takımın da- ortak bir kökene sahip olduğunu bildiğimiz için, soyların birinden bile erken örnekler elde etmek bize dördü hakkında

²² Bir memeli konakçı vebadan ölmeden hemen önce, bakteri kan dolaşımına geçerek sonsuz bir şekilde çoğalır. Dişler damarlanır, böylece bakteriler oraya da geçer. Konakçı hastalığa yenildikten sonra, dişin sert minesini kan parçalarının korunmasını sağlayabilir. Bugüne kadar elde edilen tüm *Yersinia pestis* aDNA’sı insan dişlerinden elde edilmiştir.

önemli şeyler ifade eder.²³ Bugün yaşayan herhangi bir şeyin ataları olduğu varsayımıyla başlarsak, hedefimiz o atalar hakkında elimizden geldiğince belge toplamak ve onlarla bilinen ardılları arasında ne kadar değişiklik olduğunu belirlemek olacaktır.

Her SNP, tek bir bakteri hücresinde başlar. *Yersinia pestis*, diyelim ki bir farede dolaşırken, o memeli konakçı on kadar az bakteri tarafından enfekte olmuş olabilir. Ölüm anında, fare vücudunda dolaşan yirmi beş milyon veba bakterisine sahip olabilirdi.²⁴ Soyuları genetik olarak izlemenin bir yolu ise SNP'leri (başarılı şekilde mutasyon geçirirse bir soyun tanımlayıcı bir özelliği haline gelmeleri sebebiyle) izlemektir: Bunlar genom üzerindeki bir nükleobazın ("A", "C", "G" ya da "T") farklı bir nükleobazla değiştirildiği tek nükleotid polimorfizimleridir. Her SNP tek bir bakterinin hücresinde başlar. Fare gibi memeli bir konakçının vücuduna yayılan *Yersinia pestis*'i ele alalım; bu konakçı on kadar az bakteri tarafından bile enfekte edilmiş olabilir. Öldüğü vakit bu fare, vücudunda dolaşan 25 milyon civarında veba bakterisine sahip olabilir. Bulaşıcı sürecin başlarında o farede bir SNP meydana gelirse, yakın zamanda değişime uğramış olan bakteri, yeni ekolojik çevresini kontrolü altına alacaktır: Yani bireysel konakçının vücudunu. Bir nükleotid mutasyonunun "gerçekleşmesi" -bütün bir veba türünün karakteristiği haline gelmesi için milyonlarca kez başarılı bir şekilde kopyalanması gerekir. Nüfus dinamikleri açısından böyle bir mutasyon, özgürce ve hızlı bir şekilde çoğalmak için en iyi şansa taze konakçıların bulunduğu yeni bir çevreye geldiğinde sahip olacaktır. Burada,

²³ İkinci Veba Pandemisi paleogenetiğine en son katkı için bkz. Maria A. Spyrou, Marcel Keller, Rezeda I. Tukhbatova, Christiana L. Scheib, Elizabeth A. Nelson, Aida Andrades Valtueña, Gunnar U. Neumann, Don Walker, Amelie Alterauge, Niamh Carty, Craig Cessford, Hermann Fetz, Michaël Gourvennec, Robert Hartle, Michael Henderson, Kristin von Heyking, Sarah A. Inskip, Sacha Kacki, Felix M. Key, Elizabeth L. Knox, Christian Later, Prishita Maheshwari-Aplin, Joris Peters, John E. Robb, Jürgen Schreiber, Toomas Kivisild, Dominique Castex, Sandra Lösch, Michaela Harbeck, Alexander Herbig, Kirsten I. Bos ve Johannes Krause, "A Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed through Analysis of Historical *Yersinia pestis* Genomes", *Nature Communications*, 10, no. 1 (2019): 1–13. *Y. pestis* ile ilgili bundan önceki tüm paleogenetik çalışmalarının referansına buradan ulaşılabilir.

²⁴ Şuradaki verilerden bakteri sayısını hesapladım: Florent Sebbane, D. Gardner, D. Long, B. B. Gowen ve B. Joseph Hinnebusch, "Kinetics of Disease Progression and Host Response in a Rat Model of Bubonic Plague", *American Journal of Pathology*, 155, no. 5 (May 2005): 1427–1439.

eklemlenen tür grubu diğer türlerle rekabet etmez, bu nedenle karakteristik genetik sekansı, yeni bölgedeki organizmayı kurucu etki denilen şey aracılığıyla tanımlar. Paleogenetik, alanı tanımlayan yeni çalışmalar 2011 yılında, kaynağı XIV. yüzyıl Londra'sına dayanan iki veba türü için tam genom dizisini ürettiğinde belirli tarihsel türleri tanımlayabilme yeterliliğine erişmiş oldu.²⁵

Avrupa'nın dört bir yanından ve Batı Rusya'dan örnekler üzerinde yapılan müteakip çalışmalar, şimdi önümüzdeki dört yüz yıl boyunca Batı Avrasya'da yaşanan Kara Ölüm ve vebanın bir kurucu etkinin sonucu olduğunu doğrulamamıza imkân vermektedir: Tek bir yeni *Yersinia pestis* türünün Kafkasya / Volga Bölgesi'ne bulaştığı gerçeği.²⁶

Kara Ölüm'ün gerçekten de kurucu bir etki olduğunu, Batı Avrasya'ya yeni bir *Yersinia pestis* türünün getirildiğini tespit ederken, yeni veba genetiğinin -küresel veba tarihinde eş derece önemli bir olay olan, uzay zamanda yerinin tespiti için- bir tarihselleştirmeyi mümkün kıldığını ileri sürüyorum: "Büyük Patlama" (Big Bang).²⁷

²⁵ Kirsten I. Bos, Verena J. Schuenemann, G. Brian Golding, Hernán A. Burbano, Nicholas Waglechner, Brian K. Coombes, Joseph B. McPhee, Sharon N. DeWitte, Matthias Meyer, Sarah Schmedes, James Wood, David J. D. Earn, D. Ann Herring, Peter Bauer, Hendrik N. Poinar ve Johannes Krause, "A Draft Genome of *Yersinia pestis* from Victims of the Black Death", *Nature* 478, no. 7370 (2011): 506–510. Birkaç yıl sonra, genomların farklı tarihlerdeki iki farklı mezar bölgesinden olduğu keşfedildi; bkz. Green, "Plague (*Yersinia pestis*)".

²⁶ Spyrou vd., "A Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed through Analysis of Historical *Yersinia pestis* Genomes". 2019 itibarıyla, tümü son TNP'ye kadar aynı olan Kara Ölüm genomları, Barselona, Saint-Laurent-de-la-Cabrerisse, Londra, Cambridge, Oslo ve Nabburg'dan (Bavyera) elde edildi. Şekil 1'de gösterildiği üzere Kol 1, Kara Ölüm'den sonra, Kol 1A (sadece aDNA'dan belgelenmiştir, XVIII. yüzyıla kadar hepsi Avrupa içinden) ve 1B (Bolgar şehrindeki aDNA'dan ve dünyanın farklı yerlerindeki modern örneklerden belgelenmiştir) olarak adlandırdığım iki alt kola ayrılmaktadır. Kol 1A üzerine en yakın çalışmalar için bkz. Karen Giffin, Aditya Kumar Lankapalli, Susanna Sabin, Maria A. Spyrou, Cosimo Posth, Justina Kozakaitė, Ronny Friedrich, Žydrūnė Miliauskienė, Rimantas Jankauskas, Alexander Herbig ve Kirsten I. Bos, "A Treponemal Genome from an Historic Plague Victim Supports a Recent Emergence of Yaws and Its Presence in 15th Century Europe", *Scientific Reports* 10, no. 1 (2020): 1–13.

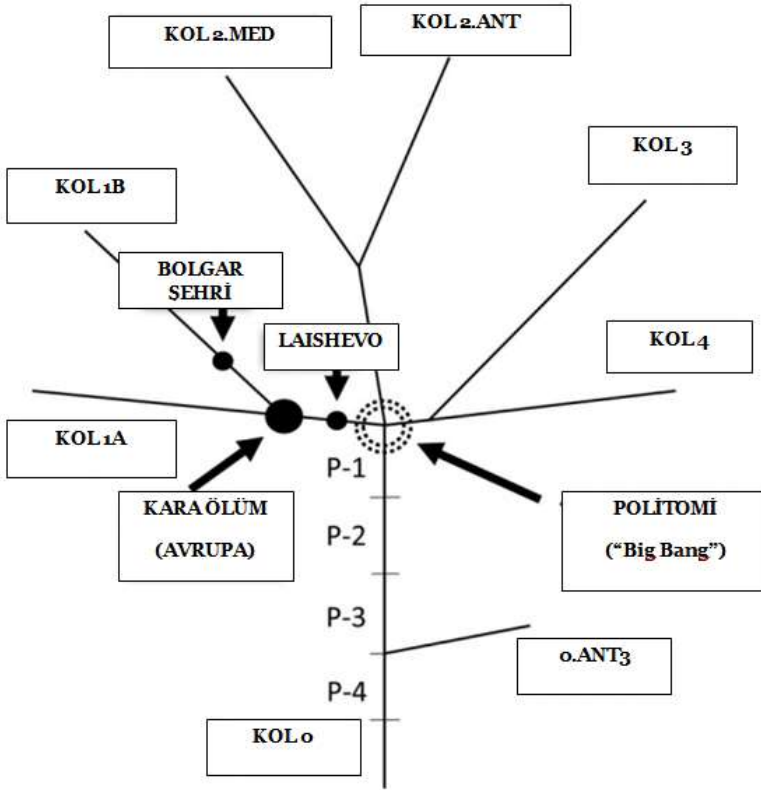
²⁷ Monica H. Green, "Putting Africa on the Black Death Map: Narratives from Genetics and History", *Afriques*, 9 (Aralık 2018): paragraf 26, <http://journals.openedition.org/afriques/2125>.

“Büyük Patlama” aslında filogenetik bir soyutlamadır (bkz. Şekil 1). Bu terim 2013 yılına kadar kullanılmamış olsa da, *Yersinia pestis*'in bahsettiği olgu ilk olarak filogenetik soy ağacının, sıralanmış ilk üç modern genom temelinde gösterilmiş olması sebebiyle 2004 yılında biyologlar tarafından fark edilmiştir.²⁸

Bu çalışma, modern *Yersinia pestis* izolatları ile yapılırken bile, diğer laboratuvarların çalışmaları paleogenetik araştırmaları ilerletiyordu. 2011 yılında, *Yersinia pestis* aDNA'nın tam dizilimi, Londra'da East Smithfield Kara Ölüm Mezarlığı olarak bilinen son derece iyi tarihlendirilmiş bir toplu mezardan elde edilen veriler ile duyuruldu. Modern genomların analizine eklenmesiyle, artık Kara Ölüm genomu, *Yersinia pestis* filogenetik ağacını, daha önceden ileri sürülmüş olan büyük ikileminin, Geç Orta Çağ salgınından hemen öncesi döneme denk geldiğini kesin olarak gösteren belirli kronolojik parametrelere bağlamak için kullanılabilir hale gelmiştir. 2013 yılına kadarki süreçte ikilemi bir politomiye dönüştüren fikir ayrılıklarına iki kol daha ilave edildi. Bu ani ve belirgin ayırım “Big Bang” olarak adlandırıldı.²⁹ Kara Ölüm, Avrupa bağlamında belgelendiği şekliyle bizzat ‘Big Bang’ değil, daha ziyadesiyle bir artçı sarsıntıydı.

²⁸ Mark Achtman, Giovanna Morelli, Peixuan Zhu, Thierry Wirth, Ines Diehl, Barica Kusecek, Amy J. Vogler, David M. Wagner, Christopher J. Allender, W. Ryan Easterday, Viviane Chenal-Francois, Patricia Worsham, Nicholas R. Thomson, Julian Parkhill, Luther E. Lindler, Elisabeth Carniel ve Paul Keim, “Microevolution and History of the Plague Bacillus, *Yersinia pestis*”, *PNAS*, 101, no. 51 (2004): 17837–17842. Önemli bir husus, bu çalışmada farklı birkaç yüz *Yersinia pestis* izolatının kısmi sekanslarından yararlanıldı.

²⁹ Yujun Cui, Chang Yu, Yanfeng Yan, Dongfang Li, Yanjun Li, Thibaut Jombart, Lucy A. Weinert, Zuyun Wang, Zhaobiao Guo, Lizhi Xu, Yujiang Zhang, Hancheng Zheng, Nan Qin, Xiao Xiao, Ming-shou Wu, Xiaoyi Wang, Dongsheng Zhou, Zhizhen Qi, Zongmin Du, Honglong Wu, Xianwei Yang, Hongzhi Cao, Hu Wang, Jing Wang, Shusen Yao, Alexander Rakin, Yingrui Li, Daniel Falush, François Balloux, Mark Achtman, Yajun Song, Jun Wang ve Ruifu Yang, “Historical Variations in Mutation Rate in an Epidemic Pathogen, *Yersinia pestis*”, *Proceedings of the National Academy of Science*, 110, no. 2 (2013): 577–582. Bu keşif sürecinin detayları için bkz. Green, “Plague (*Yersinia pestis*)”.

Şekil 1. Antik *Yersinia pestis* soyu, Dal0 ve politomide (Büyük Patlama) oluşturulan dört yeni Dal, 1-4 arasındaki ilişkiyi gösteren politominin diyagramı. Politomi sonrası soyların paylaştığı en son edinilen SNP'ler (tek nükleotid polimorfizmleri) P-1'den P-3'e kadar işaretlenmiştir; P-4 ayrıca, Tanrı Dağları aralığında bulunan mevcut politomi öncesi soy, 0.ANT3 ile paylaşılmaktadır. Laishevo genomları (politominin ötesinde bir SNP), Kara Ölüm genomları (ötesinde iki SNP) ve Bolgar City genomları aDNA'dan geri kazanılmıştır.

Tarihi açısından, 2011 paleogenetik çalışması, olayın gerçekleşmiş olabileceği en son zaman olarak "iki SNP"yi Kara Ölüm'ün öncesine yerleştirdi. 1348, Londra Kara Ölüm mezarlığının kutsandığı tarih olarak kayıtlara geçti. Öyle de "iki SNP" ne kadar zamanı kapsıyordu? Kol 1'in ortaya çıkış tarihine ilişkin bilgisayar hesaplı tahminler, hastalığın

kaynağını kesin olarak XIV. yüzyıla dayandırmaz, ancak XIII. hatta XII. yüzyılda ayrı bir soy olarak ortaya çıkmış olabileceğini iddia eder.³⁰

Arkeolojik bulgulara dayanarak ifade etmek gerekirse kabaca XIV. yüzyıla tarihlendirilebilecek bir mezarlık alanından alınmış olan Laishevo genomu, Kara Ölüm öncesi soyun Volga Nehri bölgesindeki insanları etkilediğini kanıtlamaktadır.³¹

Laishevo türünün yerel rezervuarının nerede veya ne kadar süredir bölgede olduğu henüz bilinmemekle birlikte, Laishevo türünün “Big Bang”e olan genetik yakınlığı böylesi belirgin bir ekolojik olay üreten veba rezervuarını sıfırlamaya yakın olduğumuz anlamına gelmektedir. Ayrıca ifade etmek gerekirse, biyolojik arşivin geri kalanı Volga veya Pontus bozkırlarına yakın bir yere işaret etmemekte, kıtanın diğer yarısını göstermektedir.

Biyolojik arşivin geri kalanı bizden şu an için Orta Çağ’dan çıkarıp *Yersinia pestis*’in mevcut dağılımına bakmamızı istiyor. Modern *Yersinia pestis* türlerini sınıflandırmak için genetikçilerin genotipleme yöntemini benimseyen veba ekologları, (yaşayan) belirli türlerin belirli konumlara yerleştirildikleri grafiğini çizerek filocoğrafik analizin temelini atmışlardır. Elbette bu türlerin şimdi buldukları yerin, illa da sekiz yüzyıl önce oldukları yer olması gerekli değildir. Fakat organizmaya tolerans gösterecek şekilde büyüyen ev sahibinin popülasyonlarda yerel olarak kalmış olması ihtimali başlangıç için bir öncül olarak alınabilir. Önceki çalışmalar, *Yersinia pestis*’in yeni bir tür

³⁰ Önerilen en son moleküler saat tahminleri yaklaşık M.S. 1196 (%95 güven aralığı, M.S. 961-1347) veya bir ihtimal M.S. 1170 (M.S. 921-1346) civarındadır. Maria A. Spyrou, Rezeda I. Tukhbatova, Chuan-Chao Wang, Aida Andrades Valtueña, Aditya K. Lankapalli, Vitaly V. Kondrashin, Victor A. Tsybin, Aleksandr Khokhlov, Denise Kühnert, Alexander Herbig, Kirsten I. Bos ve Johannes Krause, “Analysis of 3800-Year-Old *Yersinia pestis* Genomes Suggests Bronze Age Origin for Bubonic Plague”, *Nature Communications*, 9 (8 Haziran 2018): Makale No. 2234, Ek Tablo 9. Söz konusu iki farklı tahmin, farklı istatistiksel analiz modlarından kaynaklanmaktadır.

³¹ Spyrou vd., “A Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed through Analysis of Historical *Yersinia pestis* Genomes”. Maalesef Laishevo genomunun kabaca “XIV. yüzyıl” gibi bir tespitten daha kesin bir tarihlendirmesinin yapılması mümkün değildir; kalıntılar üzerinde karbon yaş tayini yapılmamıştır ve tarihlendirme değerlendirilmesi sadece mezarlıkta bulunan kültürel eserlere dayanmaktadır. Laishevo, Volga Nehri’nin kuzey kıyısında, Kama Nehri ile birleştiği yerde yer almaktadır.

olarak muhtemel çıkış noktasının ve uzun vadeli gelişim yerinin Çin olduğunu ortaya koymuştur. Ancak bu çalışma büyük ölçüde Çin'den gelen izolatlarla dayanıyordu ve bu da önyargının odağının Tibet platosu şeklinde daraltılmasına neden oldu.³² Daha sonraki çalışmalar göstermiştir ki Geç Orta Çağ politomisinin yarattığı soylara en yakın (evrimsel olarak daha yaşlı) türler, aslında Tibet platosundan daha batıdaki bir kara kütesinden gelmiştir: Modern Çin ile Kırgızistan arasındaki sınırı oluşturan ve Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ne, Turfan Havzası'na, Tanrı Dağları'na kadar uzanan bölge.³³ Ekolojik

³² Achtman vd., "Microevolution and History of the Plague Bacillus, *Yersinia pestis*". 2014 yılında veba geçmişine genel bakışında benimsemiş olduğum değerlendirme (Green, "Taking 'Pandemic' Seriously") bu noktada reddedilmelidir. Çin (bugünün sınırlarında), yaşayan en eski suş olarak kabul edilen O.PE7 dahil kökeni en az beş bin yıl öncesine dayanan önemli *Y. pestis* soylarını barındırmaktadır. Ancak Geç Neolitik ve Bronz Çağı veba suşlarına dair keşiflerin belgelediği gibi, veba her zaman olağanüstü hareketli bir hastalık olmuştur. Yaş bakımından O.PE7'den sonra en yaşlı suş O.PE2, şu anda Kafkas Dağları'ndadır, binlerce kilometre uzakta. Belgelenen bir dizi suş, daha sonra Avrasya bozkırları boyunca zikzak desenler sergilemektedir. *Yersinia pestis*'in Geç Neolitik ve Bronz Çağı suşları hakkında en yakın tarihli çalışma için bkz. He Yu, Maria A. Spyrou, Marina Karapetian, Svetlana Shnaider, Rita Radzevičiūtė, Kathrin Nägele, Gunnar U. Neumann, Sandra Penske, Jana Zech, Mary Lucas, Petrus LeRoux, Patrick Roberts, Galina Pavlenok, Alexandra Buzhilova, Cosimo Post, Choongwon Jeong ve Johannes Krause, "Paleolithic to Bronze Age Siberians Reveal Connections with First Americans and across Eurasia", *Cell*, 181, no. 6 (Haziran 2020): 1232–1245.e20.

³³ XX. yüzyıl boyunca yapılan saha çalışmaları Kırgızistan'da yüzlerce enfekte dağ sıçanı vakasını belgelemiştir; Gulmira Sariyeva, Gulnara Bazarkanova, Ravshambek Maimulov, Sabirzhan Abdikarimov, Berzhan Kurmanov, Aigul Abdirassilova, Anton Shabunin, Zaurbek Sagiyev, Aigul Dzhaparova, Ziyat Abdel, Raikhan Mussagaliyeva, Serge Morand, Vladimir Motin ve Michael Kosoy, "Marmots and *Yersinia pestis* Strains in Two Plague Endemic Areas of Tien Shan Mountains", *Frontiers in Veterinary Science*, 6 (Temmuz 2019): 1–13, makale no. 207. Toplanan bu izolatlardan şimdilik yalnızca bazıları, burada belirtilen biyolojik arşive dâhil edilebilir çünkü yalnızca birkaçı genotiplendirilmiştir (onlara *Yersinia Pestis* filogenetik ağacında bir konum atamamıza izin verecek şekilde sınıflandırılmıştır). Kırgızistan'daki genotipli *Yersinia pestis* izolatlarının ülke çapında yapılan araştırmasının 2017'de yayınlanması, dikkatin Tibet Platosu'ndan Çin'in batı komşusuna kaymasının başlıca sebeplerinden biridir. Bkz. Galina A. Eroshenko, Nikita Yu Nosov, Yaroslav M. Krasnov, Yevgeny G. Oglodin, Lyubov M. Kukleva, Natalia P. Guseva, Alexander A. Kuznetsov, Sabyrzhan T. Abdikarimov, Aigul K. Dzhaparova, Vladimir V. Kutryev, "*Yersinia pestis* Strains of Ancient Phylogenetic Branch O.ANT Are Widely Spread in the High- Mountain Plague Foci of Kyrgyzstan", *PLOS ONE*, 12, no. 10 (2017): e0187230; Green, "Putting Africa on the Black Death Map", özellikle paragraf 11, 20 ve 32; G. A. Eroshenko, A. K.

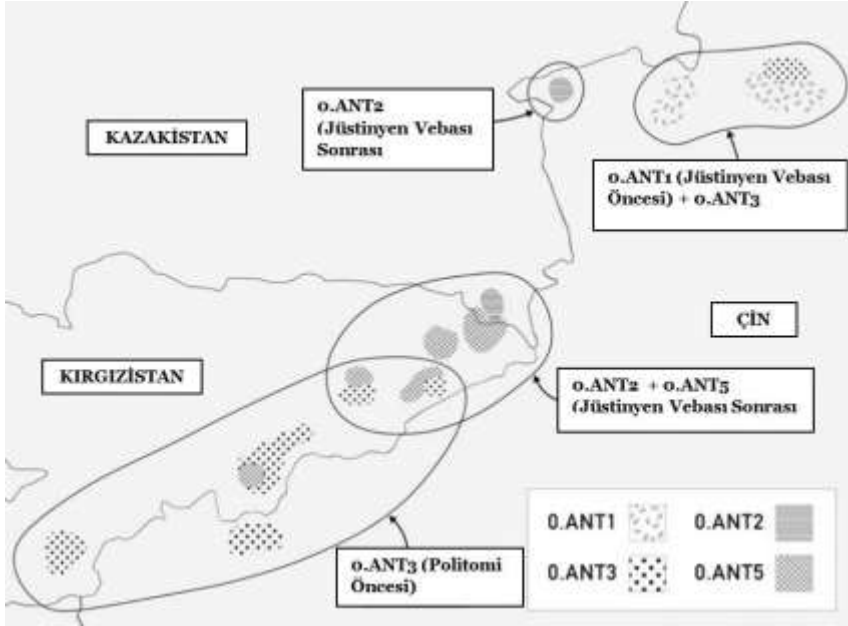
olarak farklı olan bu bölge bitişik ve üst üste yığılan dağ sıçanı popülasyonlarından dağılan *Yersinia pestis*'in O.ANT (bkz: 2 nolu diyagram) grubundaki mevcut dört türe ev sahipliği yapmaktadır. Bunlar sırasıyla Orta Çağ'ı çerçeveleyen iki salgına neden olan türlerin ortaya çıktığı gruplardır: İustinianos Vebası -normalde 541 ile 750 arasında tarihlenen- filogenetik soy ağacında mevcut O.ANT1 ve O.ANT2 soyları ve Kara Ölüm arasında gelişen bir soy.³⁴

O.ANT grubunun en türetilmiş (evrimsel olarak en genç) mevcut türü O.ANT3'tür. O.ANT3 türleri, tüm politomi sonrası türlerin "kuzenleridir"; son zamanlarda, filogenetik soy ağacında "P-4" – politomi minus-4- diyebileceğimiz SNP ile ortak bir atayı paylaşıyorlar (bkz. Şekil 1). Politomi öncesi soy, Big Bang'den önce üç ve ardından dört farklı soyun ortaya çıkmasına neden olmadan önce üç SNP daha ortaya çıktı.³⁵

Dzhaparova, E. G. Oglodin, Zh. V. Al'khova, L. M. Kukleva, A. A. Kuznetsov, Ya. M. Krasnov, S. T. Abdikarimov, V. V. Kuttyrev, "Phylogeny of *Yersinia pestis* Strains Belonging to O.ANT Branch, Isolated in Tien-Shan and Pamir-Alay in the 20th–21st Centuries" [Rusça], Проблемы особо опасных инфекций [Problemy osobo opasnykh infektsiy] [Özellikle Tehlikeli Enfeksiyonların Sorunları], no. 1 (2020): 76–84.

³⁴ İustinianos Vebası hakkında bkz. Marcel Keller, Maria A. Spyrou, Christiana L. Scheib, Gunnar U. Neumann, Andreas Kröpelin, Brigitte Haas-Gebhard, Bernd Pääffgen, Jochen Haberstroh, Albert Ribera I Lacombe, Claude Raynaud, Craig Cessford, Raphaël Durand, Peter Stadler, Kathrin Nägele, Jessica S. Bates, Bernd Trautmann, Sarah A. Inskip, Joris Peters, John E. Robb, Toomas Kivisild, Dominique Castex, Michael McCormick, Kirsten I. Bos, Michaela Harbeck, Alexander Herbig ve Johannes Krause, "Ancient *Yersinia pestis* Genomes from across Western Europe Reveal Early Diversification during the First Pandemic (541–750)," *PNAS*, 116, no. 25 (2019): 12363–12372. Bu ortaya çıkmanın tahmini tarihi için, şu çalışmada toplanan verilere bkz. Monica H. Green, "When Numbers Don't Count: Changing Perspectives on the Justinianic Plague", *Eidolon*, (18 Kasım 2019), <https://eidolon.pub/when-numbers-dont-count-56a2b3c3d07>.

³⁵ Bugüne kadar yayınlanan O.ANT3'ün tüm genotiplenmiş izolatları (Cui vd., "Historical Variations in Mutation Rate in an Epidemic Pathogen, *Yersinia pestis*", n=5; Eroshenko vd., "Phylogeny of *Yersinia pestis* Strains Belonging to O.ANT Branch, Isolated in Tien-Shan and Pamir-Alay in the 20th–21st Centuries", n=8), mevcut en eski izolatından (1928'den itibaren) önce var olması gereken tek bir politomiye aittir. Belgelenen türün ihtimal bakımından ne kadar geriye dönük olabileceği şu anda belirsiz. Yaklaşık on kadar TNP, mevcut türün en son ortak atasını politomiden ayırmaktadır. O.ANT3'ün bugünkü coğrafi dağılımının yalnızca son yüz veya iki yüz yıla dayanıyor olması mümkündür.

Şekil 2. Tanrı Dağları ve Turfan Havzası'nda *Yersinia pestis*'in (0.ANT1, 0.ANT2 / 0.ANT5 ve 0.ANT3) politomi öncesi dağ sıçanı türlerinin mevcut dağılımı. Eroshenko vd., “*Yersinia Pestis* Antik Filogenetik Dal 0.ANT Türleri, Kırgızistan'ın Yüksek Dağ Veba odaklarında yoğunluklu olarak yayılmıştır.”

Bu ayrışmanın Tanrı Dağları'nda mı, yoksa politomi öncesi soyun hâlihazırda yer değiştirmiş olduğu bir yerde mi başladığı şu an belirlenememektedir. Belirlenebilen ise “Büyük Patlama”nın bilinen tüm nesillerinin şimdi nerede olduğudur. Laishevo türünde olduğu gibi *Yersinia pestis*'in evriminin sonraki belgelenebilir aşamaları (filogenetik ağaçtaki sonradan türetilmiş konumları işgal eden *Yersinia pestis* türleri) Tanrı Dağları silsilesine hiçbir yerde yakın değildir. Daha ziyadesiyle, hayatta kalan en yakın türler, -Kol 3 ve 4'ün modern izolatları, kendi serilerinin “papazları”- en az bin kilometre uzakta Sibiryaya, Moğolistan ve Çin'de bulunmaktadır.³⁶ Kol 2 ise çok daha farklı

³⁶ Cui vd., “Historical Variations in Mutation Rate in an Epidemic Pathogen, *Yersinia pestis*”, Büyük Patlama kavramını ilk açıkladıklarında, Kol 4'ün yalnızca bir izolatu üzerinde çalışıyorlardı. Şu anda birkaç ek izolat sıralandığı için, kol 3 ve 4'ün, ayrışmadan önce ortak bir atayı (tek bir TNP ile işaretlenmiş) paylaştıkları netleşmiştir.

bir coğrafi hikâye anlatmaktadır. Bir süre boyunca tek bir rezervuarda (veya en azından tek bir soy olarak hayatta kalmayı başardıktan sonra) (ortak on yedi SNP elde edecek kadar uzun) kaldıktan sonra, Kol 2 bölünmüştür: Kuzey-Güney düzleminde İç Asya'dan Tibet ve Hindistan'a hareket eden bir alt dal (2.ANT); ve Doğu-Batı Çin'in tüm genişliği boyunca Hazar Denizi'ne kadar uzanan ikinci bir alt dal (2.MED) olarak uzanmıştır.³⁷

Kozmolojik adaşının aksine, veba için Büyük Patlama'nın tek bir günde tek bir olay olarak gerçekleşmesi olası değildir. Büyük Patlama - politomi öncesi soyun son aşaması tarafından yaratılan dört kurucu etki- her bir yeni *Yersinia pestis* popülasyonu yeni bir iniş içinde geliştikçe aylara hatta on yıllara yayılan bir "olay" olabilir. Fakat (erken tarihi en belirsiz olan) Kol 2 haricinde, yeni oluşan dalların her biri, yeni bölgeye ne kadar çabuk geçtiğine dair bir ipucu vermektedir. Kol 1, Laishevo genomunu varsayılan Tanrı Dağları atasından ayıran yalnızca bir SNP'ye sahipken, (XIV. yüzyıl izolatları yerine XX. ve XXI. yüzyıllarda belgelenmiş olan) 3 ve 4 numaralı Kollar, yaklaşık sekiz yüz yıl önce onları politomiden ayıran on beş veya on sekiz kadar SNP'ye sahiptir.³⁸ Kol 3 ve 4'ün belirli türlerindeki minimum genetik değişim, Orta Çağ'daki varsayılan atalarından farklı dağ sıçanı konak türlerinde şu anda bulunmasına rağmen, bu yeni soyların, türler arası geçişin devam etmesi sebebiyle yaygın bir salgın (veya epizootik) çoğalmaya maruz kaldığına dair hiçbir işaret göstermemektedir. Biyolojik arşivin bize şu

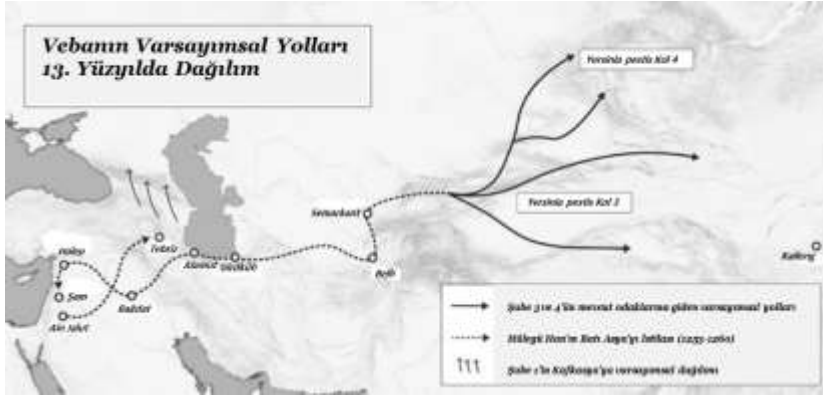
³⁷ 2.MED ve 2.ANT suşlarının dağılımına dair bkz. Green, "Putting Africa on the Black Death Map", paragraflar 4, 23 n. 38 ve 38. 2.MED1'in üç izolatu, politomi öncesi soyundan 0.ANT3 izolatu ile aynı yüksek dağ veba odaklarındaki Tanrı Dağları silsilesinde belgelenmiştir; bkz. Eroshenko vd., "*Yersinia pestis* Strains of Ancient Phylogenetic Branch 0.ANT Are Widely Spread in the High-Mountain Plague Foci of Kyrgyzstan", Tablo 1. Buna karşın, halihazırda tanımlanmış olan 2.MED'in dört ana alt soyundan 2.MED1, politomiden evrimsel olarak en uzaklaşmış olanıdır; XIX. yüzyıla kadar evrim geçirmemiş olabilir. Bu nedenle, Tanrı Dağlarındaki varlığı, bir Orta Çağ olayının yankısıyla değil, bölgeye yeniden girişiyle açıklanabilir.

³⁸ Salgın proliferasyonunda daha hızlı genetik değişim oranına dair bkz. Cui vd., "Historical Variations in Mutation Rate in an Epidemic Pathogen, *Yersinia pestis*"; hastalığın birkaç konakçı türünde tekrarlı geçişleri sırasında yeni TNP'lerin edinilmesi vakası üzerine bkz. Ruixia Dai, Baiqing Wei, Haoming Xiong, Xiaoyan Yang, Yao Peng, Jian He, Juan Jin, Yumeng Wang, Xi Zha, Zhikai Zhang, Ying Liang, Qingwen Zhang, Jianguo Xu, Zuyun Wang, Wei Li, "Human Plague Associated with Tibetan Sheep Originates in Marmots", *PLOS Neglected Tropical Diseases*, 12, no. 8 (2018): e0006635.

anda verebildiği bilgi ışığında, başka bir deyişle, *Yersinia Pestis*'in en az üç (ve daha sonra dört) tamamen yeni, bitişik olmayan ekolojik bölgeye dağıtılması uzun zaman alan bir süreç olmamış, bilakis hızlı gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Bunun insan faaliyetlerinden kaynaklanmış olabileceğini iddia ediyorum.

Big Bang'in anlattığı dört soyun yaygın dağılımı insan faaliyetlerinden kaynaklanıyorsa şayet, insan arşivlerinde belgelenebilir olaylar aracılığıyla insan-zaman ölçeğinde gerçekleşmiş olması gerekir. Aşağıda, genetik verileri doğrulamadan çalıştığımı kabul ederek, Büyük Patlama'yı açıklayabilecek bir dizi tarihsel durumu tanımlıyorum. Politomi sonrası soyların yayılma modelinin coğrafi olarak Moğol İmparatorluğu'nun kapsamı ile örtüştüğünü ileri sürüyorum. Dahası, Moğol yayılma dönemindeki (Hymes'in Song Hanedanlığı bağlamında Çin'deki kuşatmalar mevzuunda yaptığı gibi yakından incelendiğinde) bazı olayların vebanın veya en azından yayılmış olabileceği mekanizmaların varlığını düşündüren kanıtlar sunduğunu iddia ediyorum. Bu sürecin aşamalarını ele alan üç senaryo mevcuttur. Bunlar aslında şu üç iddiayı ileri sürmektedir:

1) Tanrı Dağları etrafındaki bölgeye ilk saldırılarında veba bulaşmış bir dağ sıçanı popülasyonuna rastlayan Moğollar, Kırgızistan'dan oldukça uzak bölgelerdeki dağ sıçanı popülasyonlarına hastalığı aktararak, bağlantılı bir dağ sıçanı enzootik peyzajı oluşturmaya devam ettiler. 2) Vebanın Batı'ya, Kafkasya'nın güney ve kuzey bölgelerine yayılması bu durumu 1340'ların kara veba salgınlarına bağlayan geleneksel kronolojiye değil, makul bir şekilde XIII. yüzyıla atfedebilir ve son olarak 3) XIII. yüzyılın sonlarında Altay bölgesinde (Sibirya ve Moğolistan arasında) belirli bir siyasi ve ekonomik bozulma senaryosunun, *Yersinia pestis*'in tarihsel aktörler karışımına eklenmesi halinde yeni bir boyut kazanmıştır. Ben hepsinin dışında, *Yersinia pestis*'in gelişiminin biyolojik öyküsünün filogenetik sayesinde bugüne kadar toplanabilen unsurları ile (çok azı veba anlatılarıyla bağlantılı olan) dağınık belgesel kanıtları bir araya getiren makul rekonstrüksiyonlar olduğuna inanıyorum. Toplu olarak bunlar, vebanın XIII. yüzyılda (bkz. Şekil 3) yayıldığı varsayılan bir haritanın Moğol istilasının ana yörüngeleri ile neden örtüştüğünü açıklamaktadır (Şekil 4).

Şekil 3. Hülâgü Han'ın Orta ve Batı Asya'daki seferinin rotası dâhil, XIII. yüzyıldaki veba dağılımının varsayımsal yolları: 1253-1260. Hülâgü Han'ın rotasına ilişkin veriler “*Storm from the East: From Genghis Khan to Kubilai*”, Robert Marshall'dan uyarlanmıştır (Berkeley, Kaliforniya, 1993). Map design: Erica Fagin.

2014 yılındaki hipotezinde Hymes, Moğolların vebayı XIII. yüzyıl Çin'ine getirmedeki rolüne ilişkin hastalıkla karşılaştığı bir mekanizma olduğunu, bunun da vebadan kurtulmuş dağ sıçanı yemeleri olduğunu öne sürmektedir.³⁹ Moğollar'ın dağ sıçanını sadece yiyecek ve kürkü için değil, aynı zamanda deri kaynağı olarak da kullandıkları gözlemini Hymes'in faydalı bir şekilde topladığı kanıtlara ekleyebiliriz. Çin'in Yuan Sarayının baş diyet doktoru olan Hu Sihui'nin 1330 *Yin-Shan Cheng-Yao* (İmparatorun Yiyecek ve İçecekleri İçin Uygun ve Gerekli Şeyler) adlı

³⁹ Hymes, “A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytoomy”. Veba için ana konakçı rolü üstlenen birkaç kemirgen türü vardır. Tanrı Dağları'nda bulunanlardan daha eski tüm mevcut *Yersinia pestis* suşları özellikle tarla farelerine yerleşmektedir. Çöl ve kır fareleri şu anda Orta Asya'ya dağılmış suşlar için birincil konaklardır (özellikle Kol 2 soyundaki suşlar için). İkincil konakçı sayısı belirsizdir, özellikle dağ sıçanı yuvalarının etrafında otlayan tarla fareleri gibi hayvanlar veya ve bu hayvanları yahut pirelerini üzerine toplayan diğer küçük kemirgenleri avlayan yırtıcı hayvanlar olabilmektedir. Bununla birlikte, Tanrı Dağı sıçanı şu anda politomiye giden O.ANT suşları için birincil konakçılardır. Çevrimiçi ek materyal olan “Marmots and Their Plague Strains” yazımda, birkaç düzine saha çalışması ve genetik makaleden verileri bir araya getirdim; bunlar, veba ile belgelenen tüm dağ sıçanı türlerinin genotipini, konakçı türlerini, toplama tarihini ve yerelini listelemek açısından faydalıdır. Orada da açıklandığı gibi, *Yersinia pestis* barındırdığı bilinen diğer tüm dağ sıçanı türleri, politomi sonrası suşları taşıır.

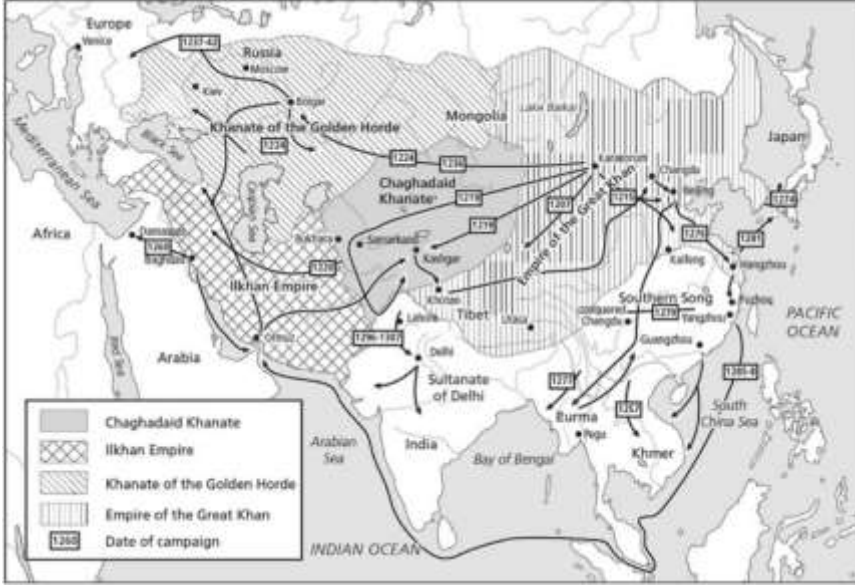
kitabında dağ sıçanlarının özelliklerine dair açıklamaları, sadece dağ sıçanlarının faydalarına dikkat çekmeyip, aynı zamanda Hu, onları hem et ve et suyu; hem de iyi bir offanpi kaynağı olarak ya da su geçirmeyen ve çok sıcak tutan “göçebe derisi” olarak tanımlamaktadır.⁴⁰ Moğolların dağ sıçanlarını ne amaçla ve ne sıklıkla tükettikleri çok da açık değildir. Cengiz Han’ın sürgün döneminde dağ sıçanı tükettiği anlatılmakta ve Moğolları gözlemleyen yabancılar, kemirgenleri tüketme konusundaki özel tercihlerine dikkat çekmektedirler.⁴¹ Moğollar’ın XIII. yüzyıldaki seferleri sırasında girdikleri yeni bölgelerin birçoğunda, memleketlerinde olduğu gibi dağ sıçanları yaşıyordu (bkz. Çevrimiçi ek dosya, “Marmotlar ve Veba Türleri”) ve (John Masson Smith’in 1984’te Moğollar’ın gıda kaynakları araştırmasında yaptığı gibi) girdikleri her yeni bölgede yerel dağ sıçanı popülasyonlarını düzenli olarak istismar ettiklerini varsaymak mantıklı olacaktır.⁴² Ancak Hu, 1330’da Yuan İmparatorluk Sarayı’nda hâlâ dağ sıçanı eti tüketilmesini tavsiye ettiğinden dolayı, bu noktaya kadar dağ sıçanlarının tehlikeli olduğuna (veya tehlikeli hale geldiğine) dair genel

⁴⁰ Editörler ve çevirmenler Paul D. Buell ve Eugene N. Anderson, *A Soup for the Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen in Hu Sihui’s ‘Yinshan Zhengyao’; Introduction, Translation, Commentary, and Chinese Text* (revize baskı, Leiden, 2010), 513. Bu fanpi çevirisi için Timothy Brook’a teşekkür ederim. Moğol kaynaklarından ve yabancı ziyaretçilerden yararlı bir dizi kanıt toplayan ve Moğollar’ın düzenli olarak kemirgenleri protein kaynağı için kullandığını doğrulayan bir kaynak için bkz. John Masson Smith, “Mongol Campaign Rations: Milk, Marmots, and Blood?”, *Journal of Turkish Studies*, 8 (1984): 223–228.

⁴¹ Çevirmen Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century* (Leiden, 2006), 25, 89. ve 90. bölümler.

⁴² Mevcut dağ sıçanı sınıflandırmaları için bkz. Boris Kryštufek ve Vladimir Vohralík, “Taxonomic Revision of the Palearctic Rodents (Rodentia). Part 2. Sciuridae: Urocitellus, Marmota and Sciurotamias,” *Lynx, series nova*, 44 (2013): 27–138. Şekil 12, 23, 27, 33, 37, 41 ve 44’teki haritalar, mevcut sekiz Avrasya dağ sıçanı türünün dağılımını göstermektedir. Aşırı avlanma ve kasıtlı uygulanan yok etme programları nedeniyle türlerin çoğunun yayılış alanı daralmıştır. Birincil konakçıları gri ve uzun kuyruklu dağ sıçanları (*M. baibacina* ve *M. caudata*) olan *Yersinia pestis*’in yüksek derecede ölümcül Tanrı Dağı suşlarının olup olmadığı henüz araştırılmamıştır; bunlar diğer bozkır türleri arasında önemli ölçüde ölümlere neden olmuş olabilir. Şu anda ne *Menzbier*’in dağ sıçanı (Kırgızistan ve doğu Kazakistan’ın sınırlı bölgelerinde bulunan *Marmota Menzbieri*) ne de bobak’ın (eskiden Ukrayna’da bile görülmesine rağmen, Kazakistan ve Batı Rusya’da yaygın olarak bulunan *M. bobaka*) veba ile enfekte olmamasını dikkate değer buluyorum.

bir varsayım yok gibi görünmektedir. Biyolojik arşiv, Cengiz Han'ın hükümdarlığından önce Moğolistan'da ölümcül veba türlerinin mevcut olduğuna dair hiçbir gösterge olmadığı yönündeki varsayımı desteklemektedir.⁴³

Şekil 4. Moğol fetihleri ve Dört Hanlık.

⁴³ Julia Riehm ve meslektaşlarının 2012'de gözlemlendiği gibi, şu anda Moğolistan'da belgelenen veba suşları ya önemli ölçüde eskidir (M.Ö. I. ya da II. bin yıl) ya da politomi sonrası suşlardır. Önemli bir husus da bu suşların ilkinin dağ sıçanı değil tarla farelerinde bulunmasıdır; bunların bazıları insanlar için ölümcüldür. Julia M. Riehm, Gilles Vergnaud, Daniel Kiefer, Tserenborov Damdindorj, Otgonbaatar Dashdavaa, Tunggalag Khurelsukh, Lothar Zöllner, Roman Wölfel, Philippe Le Flèche ve Holger C. Scholz, "Yersinia pestis Lineages in Mongolia", *PLOS ONE*, 7, no. 2 (2012): e306242012; K. A. Nikiforov, L. M. Kukleva, Zh. V. Al'khova, E. A. Naryshkina, N. P. Guseva, G. A. Eroshenko, E. G. Tokmakova, S. V. Balakhonov ve V. V. Kutryev, "Phylogeographic Analysis of Yersinia pestis Subspecies ulegeica Strains", *Russian Journal of Genetics*, 56, no. 7 (2020): 802–809. Riehm ve diğerleri tarafından yayınlanan 2012'deki çalışmadan bu yana Tunç Çağı vebasının yeni keşifleri, Yersinia pestis filojenisinin Kol 0 ayırımında var olan tüm soyların muhtemel kronolojisini geriye itti. En yakın tarihli çalışma için bkz. Spyrou vd., "Analysis of 3800-Year-Old Yersinia pestis Genomes Suggests Bronze Age Origin for Bubonic Plague".

Aksine, Tanrı Dağı dışındaki *Yersinia pestis* dağ sıçanı popülasyonlarının virülant türlerinin ortaya çıkışı, politomi sonrası dönemle sınırlı gözükmektedir. Tanrı Dağı'nın vebalı dağ sıçanı popülasyonlarıyla karşılaşmış olması halinde, dağ sıçanlarının avlanması, pişirilmesi ve derilerinin tabakalanması her avcıyı, açıcıyı ve tabakçıları potansiyel enfeksiyon riski ile karşı karşıya bırakmış demektir. İlerleyen birlikler daha önce avladıkları hayvan etlerini veya hazırlanmış derileri (ki bunlar, bulaşıcı pireler veya dışkı barındırıyor olabilir ve bu *Yersinia pestis*'i de bulaştırabilir) yanlarında taşıdırsa, o zaman uzun mesafeli aktarımı destekleyen bir senaryo elde ederiz.⁴⁴

Hymes'in salgının başlangıcı için çok daha erken bir "ondan önceki dönem" (*terminus ante quem*) öne süren hipotezi, veba tarihinin yeni kavramsallaştırılması adına çok önemliydi. Moğollar, 1218 ile 1232 yılları arasında çeşitli kuşatmaların olduğu bölgelerde birtakım salgınlara karışmış gibi görünüyorlar ki bu da Çin'in içlerine ilerlerken beraberlerinde vebayı da getirdiklerini düşündürmektedir. Bunlar Cengiz Han'ın üst düzey generalleri tarafından yönetilen büyük askeri etkinliklerdi. Kaifeng Kuşatması için hanlığın doktoru Li Gao'nun değerli tanıklığı var elimizde. Hymes'e göre Li, bu yeni hastalığın en çarpıcı semptomunu ifade etmek için (salgın hastalıklar olarak da isimlendirilebilecek) "soğuk hasarı" hastalığı şeklindeki eski kategorinin yetersizliğini ilk kez olağanüstü ölüm oranından fark etti. Li, salgının zirve yaptığı dönemde neredeyse üç ay boyunca günde binden fazla ölüm bildiren "dâhili hasar" olarak tanımlanan yeni bir kategori oluşturdu.⁴⁵

Hymes'in hipotezinde düzeltilmesi gereken nokta, Moğollar'ın vebayla karşılaştıkları bu senaryonun, Batı Şia üzerine yaptıkları ilk baskınları ve Kansu Koridoru üzerinden Kuzey Çin'e yaptıkları sonraki seferlere bağlama noktasındadır. Bu senaryo biyolojik arşivce desteklenmemektedir. Moğolistan açısından da aynı olmak üzere,

⁴⁴ Bu senaryo, hasta askerlerin veya kamptakilerin sürekli olarak hastalığı birbirlerine aktarması fikrinden daha mantıklıdır. Primer pnömonik veba (hâlihazırda enfeksiyondan muzdarip bir kişinin öksürdüğü bakterinin solunması) iki ila üç gün içinde kişiyi öldürür, ilk gün içinse kişiyi muhtemelen gün içinde seyahat edemeyecek kadar hasta bırakır.

⁴⁵ Hymes, "A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytoomy."

bugün Kansu eyaletindeki dağ sıçanlarında belgelenebilen veba türleri politomi sonrası türlerdir.⁴⁶ Uygulanabilir bir senaryonun Tanrı Dağları'na, Moğolistan'daki anavatanlarının bin kilometre güneybatısına bağlaması ve bunu veba salgınına maruz kalan Çin'deki ilk kuşatma tarihi olan 1218'den önceki bir tarihte yapması gerekirdi. Aslında böyle bir karşılaşma için bol miktarda kanıt mevcuttur. 1206'da Moğol yayılmasının başlamasından biraz daha kısa bir süre önce, başka bir grup olan Karahıtaylar (Kitan) veba salgınlarının ortaya çıktığı günümüz Sincan Özerk Bölgesi ve Kırgızistan olan bölgeye gelmişlerdi. Moğollar'ın Karahıtay'ı istilası 1216'da başlayıp 1218'de tamamlanmıştır, aslında Tanrı Dağları'ndaki vebayı başlangıçta çıkararak ve Büyük Patlama'yı başlatanların Karahıtaylar olması olasılığını göz ardı edemeyiz. Karahıtaylar, bizzat istilacı bir güçtü: Kuzey Çin'deki Liao eyaletinden, bölgeye 1124'te gelmiş ve özellikle ölümcül olan bu hastalık türleriyle daha önce hiçbir deneyimi olmayan istilacılar.⁴⁷ Fakat tüm politomi sonrası türler fetihlerinin izlerini takip ettiğine göre Moğollar vebanın uzun mesafeli göçlerini kolaylaştırmış olmalıydılar. Nadir de olsa bazı istisnalar dışında Orta ve Doğu Asya'nın farklı dağ sıçanı türleri, birbirlerinin topraklarına karışan veya göç eden popülasyonlar değildirler.⁴⁸ Yine de, bitişik veya örtüşen dağ sıçanı popülasyon bölgelerinde bulunan *Yersinia pestis*'in ardışık evrimsel aşamalarının bulunduğu Tanrı Dağları'ndan farklı olarak (bkz. Şekil 2), politomi sonrası *Yersinia pestis* türleri, geniş bir alana dağılmış dağ sıçanı popülasyonlarında bulunmaktadır. Bu nedenle örneğin

⁴⁶ Christos Lynteris, "Tarbagan's Winter Lair: Framing Drivers of Plague Persistence in Inner Asia," içinde *Framing Animals as Epidemic Villains: Histories of Non-Human Disease Vectors*, ed.Christos Lynteris (Cham, 2019): 65–90, çalışmasında dağ sıçanlarının veba ile olan ilişkisinin geçtiğimiz yüzyıl civarında yeni bir fenomen olduğunu ima etmektedir. Benim argümanım Moğol dağ sıçanlarıyla olan ilişkiyi XIII. yüzyıla geri götürmekteydi. Çevrimiçi ek dosya için bkz. "*Marmots and Their Plague Strains*."

⁴⁷ Michal Biran, *The Qara Khitai Empire in Eurasian History: Between China and the Islamic World* (Cambridge, 2005), çalışması Kara Hitay İmparatorluğu için temel çalışmadır, ancak Kara Hitay tarihinde vebadan bir kez bile olası bir faktör olarak bahsetmemektedir.

⁴⁸ R. P. Zimina, I. P. Gerasimov, Jingyan Yan, Hongjian Chen, Gonghua Lin, Qian Li, Jiarui Chen, Wen Qin, Jianping Su ve Tongzuo Zhang, "Genetic Evidence for Subspecies Differentiation of the Himalayan Marmot, *Marmota himalayana*, in the Qinghai-Tibet Plateau," *PLOS ONE*, 12, no. 8 (2017): e0183375.

Moğolistan'daki Tarbagan dağ sıçanlarının (*Marmota sibirica*: bir dağ sıçanı türü) hiçbiri, Büyük Patlama zamanında ortak atalarının ötesinde genetik olarak çok fazla değişmemiş olan politomi sonrası 3.ANT2 ve 4.ANT türleri taşımaz. Orta Çin, Tibet ve Nepal'deki Himalaya dağ sıçanları (*M. himalayana*), aynı şekilde şu anda 3.ANT1, 2.MED3, 2.ANT1 ve 2.ANT2 taşıyıcısı Tanrı Dağları dağ sıçanlarıyla benzer veya örtüşen ekolojik çeşitliliğe sahip değildirler. Bu nedenle, Asya dağ sıçanı popülasyonlarında vebanın dağılımı, bir örtüşme veya karışma işareti göstermeyen dağ sıçanı popülasyonları arasında hastalığın hareket ettiğini göstermektedir. Bu hastalık geçişlerinin meydana geldiği zaman aralığı, "Büyük Patlama"dan sonra gerçekleşmiş olması gerektiği dışında herhangi bir olayla teyit edilememektedir.⁴⁹ Ancak diğer kemirgen türlerinin veya diğer bulaşma mekanizmalarının bu çeşitli dağ sıçanı popülasyonlarına veba taşımada rol oynadığı görüşünü de göz ardı edemeyiz. Bunun yanı sıra, biyolojik arşivden elde edilen kanıtları, Hymes'in ortaya attığı Çin Song Hanedanlığı dönemi 1218 ve 1232 yılları arasındaki büyük kuşatmalarda veba benzeri salgınlar ortaya çıktığına yönelik kanıtlarla yan yana koyarsak, her iki fenomende de XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol istilaları veba taşıyıcı ekosistemler gibi görünen sistemler, dolaylı olarak açıklanabilir.

Kafkaslar, hem dağ sıçanlarına hem de daha önceki veba soylarına birkaç bin yıldır ev sahipliği etmiştir.⁵⁰ Bununla birlikte, Büyük

⁴⁹ Orta ve Güney Çin dağ sıçanları, Batı Avrasya (muhtemelen Bolgar şehri genomunun alındığı bölgede; bkz. Şekil 1) Kara Ölüm salgınından sonra oluşan ve daha sonra Orta Asya boyunca doğuya doğru yayılan Kol 1B suşları olduğu anlaşılan şu politomi sonrası suşları da taşırlar: 1.IN1, 1.IN2; ayrıca 1.IN2 ile 1.IN3 arasında adlandırılmamış bir ara suş. Şube 1'in gelişiminin bir sonraki aşaması olan 1.IN3 ile *Yersinia pestis*, dağ sıçanı konakçılarının tamamen dışına çıkar ve "*Yersinia pestis* Politomisinin Asya Başlangıçları" olarak adlandırılan diğer kemirgen popülasyonlarına taşınır.

⁵⁰ Tanrı Dağları'na çok benzeyen sarp araziye sahip Büyük Kafkas Dağları, önceki bin yılda veba için uygun bir yuva olmuştu; Volga havzasının Kol 1 için yeni bir uzun vadeli havza haline geldiğine dair güçlü ikinci derece kanıtlar vardır. Vebanın bölgedeki eski tarihi hakkında bkz. Aida Andrades Valtueña, Alissa Mittnik, Felix M. Key, Wolfgang Haak, Raili Allmäe, Andrej Belinskij, Mantas Daubaras, Michal Feldman, Rimantas Jankauskas, Ivor Janković, Ken Massy, Mario Novak, Saskia Pfrengle, Sabine Reinhold, Mario Šlaus, Maria A. Spyrou, Anna Szécsényi-Nagy, Mari Törv, Svend Hansen, Kirsten I. Bos, Philipp W. Stockhammer, Alexander Herbig ve Johannes Krause, "The Stone Age Plague and Its Persistence in Eurasia", *Current Biology*, 27, no. 23 (Aralık 2017): 3683–3691.e8. Eskiden bir dağ sıçanı türü Kafkasya'da yaşıyordu. Bkz. Aija Macāne, Kerkko

Patlama'nın ardından vebanın batıya yayılmasına dağ sıçanlarının doğrudan dâhil olması olası görünmemektedir, bu durum sadece Orta Çağ'da Kafkasya / Volga bölgesinde dağ sıçanı olup olmadığının belirsiz olmasından değil, aynı zamanda bozkır boyunca olaylara dâhil olan dağ sıçanı türlerinin hiçbirinin veba barındırıp barındırmadığının belgelenmemiş olması sebebiyledir.⁵¹ Bilakis, vebanın batıya doğru yayılmasına başka mekanizmalar dâhil olmuş gibi görünmektedir. Her biri farklı bir Moğol liderliği nesline bağlı olan Erken Moğol tarihindeki üç dönem, Tanrı Dağları'nın topraklarını Kafkasya'ya bağlamaktaydı. 1218'de Karahıtay İmparatorluğu'nun doğu bölümünü ele geçirdikten sonra Cengiz Han, önceden Karahıtay tarafından kontrol edilen Tanrı Dağları'nın batısındaki bölgede Harzemşah'a karşı 1218-1225 arasında yapılan seferi komuta etti. Bu sefer, günümüzde Kazakistan ve Özbekistan sınırları içerisinde kurulan Harzemşahlar Devleti'nin yıkılmasıyla sona erdi.⁵² Cengiz Han Hanedanlığı'nın ikinci kuşak hâkimiyeti altında, Moğollar daha batıya ilerlediler. Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han, bir müfrezenin sorumluluğunda, generalleri Cebe Noyan ve (daha sonra 1232'de Kaifeng kuşatmasını yönetecek olan) Subutay, modern İran topraklarından geçip Kafkasya'dan kuzeye yöneldiler. Gürcistan'ı yok ettiler ve Alanlar'ı ve bugünkü Rusya'nın güneyinde bulunan diğer rakip grupları mağlup ettiler. Cengiz Han'ın ölümünden sonra, 1227'de, üçüncü oğlu Ögedey 1229'da halef olarak seçildi. Bir kez daha Moğol kuvvetlerini batıya gönderdi. Yine, Gürcistan ve Ermenistan'a boyun eğdirmeye odaklanıldı, ancak aynı zamanda dikkatler daha da kuzeye Volga-Ural bölgesinin orman halklarına çevrildi.⁵³ En önemlisi, Moğollar'ın (günümüzde kuzey İran

Nordqvist ve Elena Kostyleva, "Marmot Incisors and Bear Tooth Pendants in Volosovo Hunter- Gatherer Burials: New Radiocarbon and Stable Isotope Data from the Sakhtysh Complex, Upper-Volga Region", *Journal of Archaeological Science: Reports* 26, (Ağustos 2019):101908; Gennady Baryshnikov, John F. Hoffecker ve Robin L. Burgess, "Palaeontology and Zooarchaeology of Mezmaiskaya Cave (Northwestern Caucasus, Russia)", *Journal of Archaeological Science*, 23, no. 3 (1996): 313–335. Buna karşın, bu dağ sıçanlarının veba bulaşına dahil olduğuna dair henüz bir kanıt yoktur.

⁵¹ Çevrimiçi ek dosya için bkz. "Marmots and Their Plague Strains".

⁵² Carl Fredrik Sverdrup, "Sübe'tei Ba'atur, Anonymous Strategist", *Journal of Asian History*, 47, no. 1 (2013): 33–49; Christopher Atwood, "Jochi and the Early Western Campaigns", içinde *How Mongolia Matters: War, Law, and Society*, ed. Morris Rossabi (Leiden, 2017), 35–56.

⁵³ Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, 39–40.

sınırlarında bulunan) Azerbaycan'ın zengin topraklarında kalıcı otlak talepleri oluşturmaları bu sefer döneminde olmuştur.

Bu seferlerden herhangi biri için rapor edilen veba benzeri olaylar yok gibi gözükmektedir. Ancak, bu belirleyici olmak zorunda da değil. Askeri bir seferde, ölüm (tüm taraflar arasında) yaygındı -hatta beklenen bir durumdu bile denilebilir- ve diyelim ki, “aboodog” benzeri yemek (bir tür dağ sıçanı ızgarası) hazırlamakla görevli bir kamp görevlisinin ya da “fanpi” (göçebe derisi) dağ sıçanı derisi tabaklayan bir tabakçının ölümü araştırılmayabilir ve hatta bunu kaydedebilecek konumda olan herhangi biri tarafından fark edilmeyebilir.⁵⁴ Yine de, kitlesel ölümlerin uzun mesafelerce başarılı bir şekilde taşınmasına illa da veba neden olmuştur denilemez.

Bununla birlikte, vebanın XIV. yüzyıl öncesi batıya bulaşması ile ilgili üçüncü bir senaryo veba tarihçiliğine henüz kaydolmuş değildir. Cengiz Han'ın torunlarından biri olan Hülâgû, 1220'lerde, 1230'larda ve bir diğeri de 1240'larda olmak üzere, Pontus bozkırları üzerinde Macaristan'a kadar batıya doğru seferlerinden sonra, 1253 yılında kardeşi Möngke Han tarafından (daha sonra Büyük Han olarak görevlendirilmiştir), Güneybatı Asya'daki kalan Müslüman devletleri fethetmek için büyük bir orduya liderlik etmekle görevlendirildi. Hülâgû Han, yaklaşık iki yılını Karakurum (Büyük Han'ın Diyarı) ile Semerkant arasında sefer ederek ve güçlerini sürdürmek için gereken erzakları bir araya getirerek geçirmiştir. 1256'da Hemedan'da (bugünkü İran'ın batısında) yeni bir karargâh kurduktan sonra Hülâgû Han, Alamut'taki İsmailiye bölgesini başarıyla kuşatmayı başarmıştır.

Moğol birlikleri daha sonra kuşatma altına almak için yola çıktıkları başka bir İsmaili kalesi olan Lanbasar'a ilerlediler. Kaleyi savunanlar bir yıl boyunca direndilerse de Hymes tarafından da belirtildiği gibi, garip bir şekilde Çin'deki kuşatmalar esnasında veba salgınlarına paralel olarak, 1257'de kuşatma sonunda wabā (“salgın” veya “veba”) patlak vermiştir.⁵⁵ 1254'te daha önceki bir Girdkuh kuşatması sırasında da

⁵⁴ Boodog, yemek pişirmek için hayvanın bütün karkasına yerleştirilen sıcak taşların kullanıldığı özel bir hazırlama yöntemidir. Hayvanın hem kaniyla hem de pireleriyle münasebet beklenebilir.

⁵⁵ Lanbasar kuşatması, Tebriz'deki Hülâgû sarayına bağlı olan Kutbeddin Şirazi (ö. 1311) ve Reşidüddin (ö. 1318) tarafından bildirildi. İlki için bkz. *Qutb al-Shirazi, The*

veba ve bir salgının patlak verdiği bildirilmektedir (Kuşatmaya ara verilmiş, daha sonra yeniden başlamış ve yıllarca devam etmiştir.).⁵⁶ Birkaç ay sonra, 1257 Ekiminde Hûlâgû Han'ın kuvvetleri Bağdat'a doğru yola çıkmış; çok kısa süren bir kuşatma sonrasında orada da "veba" salgını ortaya çıkmıştır. 1282 ile 1285 yılları arasında aktarılan bir rivayete göre Hûlâgû Han, yola çıkan birliklerinden sonra 19 Ocak 1258 tarihinde buraya ulaşmıştır.

Hûlâgû Han, Bağdat'a ulaştığında, zaten şehirde bulunan ordusunun geri kalanı surlarda savunmada bekliyordu. Moğol ordusu gelmeden önce büyük bir kalabalık, tüm Sevad halkı şehre gelmişti [başka bir deyişle, kent nüfusu sığınmacılar yüzünden çok kalabalıklaşmıştı], ve Bağdat'ta erzak kıtlığı, büyük bir kıtlık, yokluk hâkimdi. Kenti veba vurmuş ve pek çok insan ölmüştü. Ölü sayısı öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, yönetimin öncelikli görevi cesetleri hazırlamak ve gömmek haline gelmişti. Bu dönemde durum o kadar kötüleşmişti ki, Bağdat halkı artık ölüleri yıkamayla ve ölülerin cenazesıyla uğraşamaz olmuş, bu yüzden cesetler Dicle Nehri'ne atılır hale gelmişti. Sonunda durum öyle fenalaşmıştı ki ölümler; sayılarının çokluğu, hamalların zamanının

Mongols in Iran: Qutb al-Din al-Shirazi's Akhbār-i Moghūlān, çevirmen ve editör George Lane (Abingdon, 2018), 52/82 [28]; Lane "düz çeviri" (46–75) ve ayrıca açıklamalı bir çalışma (76–109) sunmaktadır; İngilizce çevirilerin sayfa numaralarını ve (köşeli parantez içinde) Lane'in metni bölmek için kullandığı Farsça basım sayfalarını referans veriyorum. Reşidüddin'in açıklaması için bkz. Çevirmen W. M. Thackston, Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh (Cambridge, Mass., 1999), 485: "[Hûlâgû], Sadreddin'i babalarının ve atalarının zamanla Kuzistan, Rodbar ve Kumis'te edindikleri, ağzına kadar kaplar ve hazinelerle doldurulmuş tüm kalelerinin ve tahkimatlarının teslimine nezaret etmesi için gönderdi. Sayı yüze çıktı. Kale muhafızları dışarı çıkarıldı ve Gird Koh ve Lammasar dışındaki tüm kaleler yerle bir edildi. Akrabaları ve yandaşları bir yıl boyunca Lammasar'ı elinde tuttu. Bundan sonra, salgın hastalık patlak verdi ve bunların birçoğu öldü. Kalanlar da sonunda dışarı çıktı ve diğerlerine katıldı [yani öldü]". Kalenin adı farklı kaynaklarda "Lamsar" ve "Lamasar" olarak da geçmektedir. Reşidüddin tarafından kullanılan orijinal Arapça terimi teyit ettiği için Sean Anthony'ye ve Şirazî'nin Farsça metnini doğruladığı için Matthew Melvin-Koushki'ye teşekkür ederim.

⁵⁶ el-Şirazi *The Mongols in Iran, on the siege at Girdkuh*, 51/80 [26] (wabā) ve 52/82 [28] (wabā and ranjūrī). Orijinal Farsça metni doğruladığı için Matthew Melvin-Koushki'ye tekrar teşekkür ederim. İlkinde Lane, wabā terimini "kolera" olarak çevirir. Bu kesinlikle yanlış bir kullanımdır. Ancak XIX. yüzyıldaki kolera salgınlarından sonra klasik bir terim olan wabā (veya Arapça'da waba') yeni bir kullanıma geçtikten sonra, Arapça ve Farsça'dan yapılan İngilizce çevirilerde yaygındır.

yetmemesi ve işe gelmemeleri yüzünden Dicle'ye atılmak üzere bile taşınamaz olmuştu. Bu noktada halife her bir bölgeye boş bir arazi tahsis edilmesini ve ölülerin oraya konularak fırsat buldukça gömülmesini emretti. Ordu geldiğinde bile durumla baş edemedi.⁵⁷

Bağdat'taki salgına dair bu bilgi dökümü, yakın zamanda yeniden keşfedilen *Akhbār-i Moghūlān* veya *Moğollar'dan Haberler* adlı bir kaynaktan gelmektedir. İçinde bu bilgilerin yer aldığı el yazması, 1262'de İlhanlı sarayında astronom ve filozof olarak göreve başlamadan önce hekim ve tıp öğretmeni olarak çalışan Kutbeddin el-Şirazi (ö. 1311) tarafından kaleme alınmıştır. el-Şirazi'nin metnin yazarı mı yoksa sadece müstensih mi olduğu belirsizliğini korumaktadır, ancak İbn Sina'nın tıp ansiklopedisi olan *el-Kanun* üzerine yaptığı yorumda hastalığın semptomları üzerine ayrıntılı yorumları nedeniyle veba konusuna olan ilgisini biliyoruz.⁵⁸ *Moğollar'dan Haberler'e* göre, veba korkunç sahnenin en çarpıcı yönünü oluşturmakta ve el-Şirazi'nin anlatısı Bağdat kuşatmasına dair diğer çağdaş anlatılardan yegâne ayrımı meydana getirmektedir.⁵⁹

Bu açıklama ikinci bir nedenden dolayı daha da önem arz etmektedir. el-Şirazi, Bağdat'a taşınıp bulaşması yönünde vebanın "aracılık ve imkân" sağladığını anlayabileceğimiz bir ayrıntı sunmaktadır: Moğollar fethettikleri diğer topraklardan yanlarında, rotaları boyunca çeşitli yerleşkelerde keten çantalara konmuş erzaklar getirdiler. Bunlar arasında, Karahıtay'ın fethi ile Moğollar'ın kontrolüne

⁵⁷ el-Şirazi, *The Mongols in Iran*, 54/84/85 [32].

⁵⁸ Lane, el-Şirazi'nin yazarlığı konusunda kararsız kalmıştır; bkz. al-Shīrāzī, *The Mongols in Iran*, 9–11. Şirazi'nin yorumlarıyla ilgili sunduğu bilgiler için Nahyan Fancy'e teşekkür ederim. Şirazi'nin biyografisi için bkz. Sayyed 'Abd-Allāh Anwār, "Qoṭb-al-Dīn Şīrāzī", *Encyclopedia Iranica*, yayınlanma tarihi 20 Temmuz 2005, erişim tarihi 25 Haziran 2020, <http://www.iranicaonline.org/articles/qotb-al-din-sirazi>; Leigh Chipman, "The 'Allāma and the Ṭabīb: A Note on Biographies of Two Doctors, Rashīd al-Dīn and Qoṭb al-Dīn al-Shīrāzī", içinde Rashid Al-Din: *Agent and Mediator of Cultural Exchanges in Ilkhanid Iran*, editörler Anna Ayse Akasoy, Charles Burnett ve Ronit Yoeli-Tlalim (Londra, 2013), 115–126.

⁵⁹ Örneğin Hend Gilli-Elewy, "Al-Ḥawādīṭ al-ġāmi'a: A Contemporary Account of the Mongol Conquest of Baghdad, 656/1258", *Arabica*, 58, no. 5 (2011): 353–371 çalışmasında 368. sayfada bir salgından bahsetmektedir, ama bunu laf arasında bir bilgi gibi vermektedir. Yayınlanacak olan çalışmamızda Nahyan Fancy ile birlikte 1258'de Bağdat ve çevresindeki bu "salgına" ilişkin çeşitli tanıklar topladık.

giren “Hitay ve Uygur Ülkesi” vilayetlerinden getirilmiş “dövülmüş darı” (*gavrus-i kufteh*) da vardı.⁶⁰ Diğer bir ifadeyle, Moğollar kendi tahıl kaynaklarını Tanrı Dağları bölgesinden Girdkuh, Lanbasar ve Bağdat surlarına kadar taşımakla, kemirgenleri ve onların pirelerini getirmek için ideal koşulları yaratmış oldular.⁶¹ Bu aynı zamanda Şirazi’nin eklediği başka bir detayı da ortaya koymaktadır. Hastalanan sadece şehrin kuşatılmış sakinleri değil, aynı zamanda Moğol ordusunun ta kendisiydi: “ve çoğu hastalıktan ölmüştü.” Hastalananların arasında (daha sonra iyileşmesine rağmen) Hülâgû Han da vardı.⁶² Epidemiyolojik senaryo şu şekilde görünmektedir: Kuşatma sona erdiğinde, Moğollar tarafından stoklanan erzak hem fethedenler hem de fethedilen ahali arasında paylaşılmaktaydı. Dolayısıyla risk karşılıklıydı. Bu sadece kuşatmanın kaldırılmasıyla başlayan Çin

⁶⁰ Al-Shīrāzī, *The Mongols in Iran*, 19. Burada Lane’in giriş bölümündeki çeviriden alıntı yaptım. Lane, 50/80 [24], ana çevirisinin iki versiyonunda, bunun yerine Hitay’ı “Kuzey Çin” olarak yorumlamıştır. Orijinal Farsça’da “Khaṭā” ve “Yughuristān” yazdığını doğruladığı için Matthew Melvin-Koushki’ye teşekkür ederim. Anonim al-Hawādīt al-ğāmi’, Hülâgû’nun seferi yoğun hükümlerle donattığını da doğrulamaktadır: Bağdat’a “sayılamayacak kadar çok ve ikmal hatları hiç bitmeyen askerlerle” geldi (Gilli-Elewy, “Al-awādīt al-ğāmi’a,” 364).

⁶¹ Bu kemirgenlerin, varlıkları (boyutları nedeniyle) gözden kaçmayacak olan dağ sıçanları olma ihtimali yoktu. Daha ziyade, insanlarda veba salgınlarına karışan ana geçiş konakçıları olarak belgelenen, zaten insan alanlarına alışmış küçük ortak kemirgenlerdi. Darının kemirgenleri çeken tahıllar arasında olduğu belgelenmiştir. Moğollar’ın Fransisken gözlemcisi, 1240’ların sonlarında yazan, Piano Carpinili John’a göre darı, (özellikle Kuzey Çin ve Orta Asya’nın bu bölgesinde yetiştirilen yapışkan darı) bir askeri günün büyük bölümünde doyurabilecek bir yulaf ezmesinin temeli olarak özellikle önemliydi. Aynı zamanda birayı mayalamak için de yapışkan darı kullanılmaktaydı. Diğer bir ifadeyle, yerel olarak temin edilemediği için ithal etmeye değer bir tahıldı. Bkz. Buell ve Anderson, “A Soup for the Qan”, 45, 49–51. Bkz. Jack N. Fenner, Tumen Dashtseveg ve Khatanbaatar Dorjpurev, “Food Fit for a Khan: Stable Isotope Analysis of the Elite Mongol Empire Period Cemetery at Tavan Tolgoi, Mongolia”, *Journal of Archaeological Science*, 46 (2014): 231-244.

⁶² el-Şirazi, *The Mongols in Iran*, 55/86 [34]. Hülâgû’nun hastalığı Reşidüddin tarafından da bildirilmiştir; bkz. John Masson Smith, “Hülegü Moves West: High Living and Heartbreak on the Road to Baghdad”, içinde *Beyond the Legacy of Genghis Khan*, editör Linda Komaroff (Leiden, 2006), 111–134, burada 122. Hülâgû’nun 1256 baharında Tun’a giderken hastalandığı ve hayatının ilerleyen dönemlerinde tekrar ağır hastalıklar geçirdiği bildirilmiştir (al-Shīrāzī, *The Mongols in Iran*, 61/93 [43]). “Depresyon” olarak nitelendirilen şey dahil hiçbir semptom, durumunu vebaya bağlayacak kadar spesifik değildir.

kuşatmaları sırasında Hymes'in bulduğu salgınlarla aynı epidemiyolojik profile sahiptir.⁶³ Bağdat'tan sonra, uydu salgınları şeklinde gerçekleşen "salgın hastalıklar" (şimdi özellikle "veba" olarak adlandırılan hastalıklar: Ta'un) Suriye, Anadolu ve hatta Mısır'da Arapça ve Süryanice yazan diğer tarihçiler tarafından kaydedilmiştir.⁶⁴ Mart 1258'de Bağdat kuşatmasından sonra kendisi de hasta olan Hûlâgû Han Azerbaycan'a (İran'ın kuzeyine) çekildiği dönemde, Suriye'de veba ve ta'un'un patlak vermesi önemlidir.⁶⁵ Hûlâgû Han'ın seferleri, Tanrı Dağları'nı çevreleyen topraklardan Batı Avrasya'ya veba getirme sorumluluğunu taşıyorsa, bu karmaşık biyolojik ağ, Büyük Patlama'dan bir SNP ötedeki *Yersinia pestis*'in Laishevo türünü Kuzey İran'a ve oradan Kafkasya'ya yaymış olabilir.

1270'ler ve 1280'lerde meydana gelen bir dizi olay, 3 ve 4 numaralı Kolların kuzeye aktarımı için olası bir senaryo ortaya koymaktadır. Cengiz Han'ın Karahıtay İmparatorluğu'nu kendi bünyesine katmasından iki nesil sonra; orduların, elçilerin, tüccarların ve hacıların izlediği Moğolistan ile Almalık arasındaki ana yol -Tanrı Dağları sırasının kuzeybatısındaki Çağatay topraklarının ortasından geçen- neredeyse hiç değişmemiştir. Bir zamanların, gezginleri Tanrı Dağları'nın batısına ve sonrasında Cungar Havzası'nın (büyük bir çöl bölgesi) güney kenarına götüren rotası, Cengiz Han zamanında, bunun yerine havzanın kuzey kenarını çevreleyen bir rota şeklini almıştır. 1275–1276'da, Orta Asya'daki kara yolları Talas ile Almalık arasında ve ardından Almalık'ın ötesinde Moğolistan'a kadar aktif çalışmaktaydı ve yeni posta istasyonlarının kurulması ile birlikte daha da iyileştirilmişti. 1276 sonbaharında Şiregü'nün (Cengiz Han'ın torunu Möngke Han'ın oğlu) isyanından sonra bu durum büyük ölçüde değişti. Almalık'taki Moğol garnizonlarının çökmesi ve Kubilay Han'ın oğlu Nomukan'ın

⁶³ Hymes, "A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytoomy".

⁶⁴ Anadolu için Şirazi, kuşatma altına alınan sonraki şehirlerden birinin Meyyafarikin (Silvan) olduğunu bildirmiş ancak hiçbir hastalık bildirmemiştir (al-Shirazi, *The Mongols in Iran*, 55/86 [34]). Bu detayın haricinde Bar Hebraeus Mardin'in de vebadan etkilendiğini bildirmiştir; bkz. Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15, no. 26 (1991): 27–57. Bu çalışmaya dikkatimi çeken Nühket Varlık'a teşekkür ederim. Nahyan Fancy ve ben, Suriye'deki salgınları kanıtlayan diğer kronikleri ayrı bir çalışmada ele aldık.

⁶⁵ Reuven Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281* (Cambridge, 1995), 22.

kaçırılması, bugünkü Sibiryaya ile Batı Moğolistan arasındaki sınırda yer alan Altay Sıradağları üzerinden Almalık'tan Moğolistan'a kadar, tam olarak *Yersinia pestis* politomisinin 4. Kolunun bulunduğu yere (Şekil 3) kadar, Moğol tarihçisi Hosung Shim'in "ciddi bir kargaşa" diye tanımladığı şeye neden oldu.⁶⁶ Almalık'taki garnizonun çökmesi ve Şiregi'nin başını çektiği isyan, kısmen vebanın etkilerinden kaynaklanıyor olabilir mi?

Kargaşanın nedeni ne olursa olsun, Kubilay'ın Çağatay Hanlığı'nı Çin'deki Yuan Sarayı'na bağlayan posta yolunu tamamen değiştirmesi yeterince ciddi bir durumdu.

Shim, 1278'den itibaren, Yuan hükümetinin Uygur Ülkesi'nde, Beşbalık çevresinde ve Tanrı Dağları'nın en doğusunu içeren modern Sincan Özerk Eyaleti'nin doğu kesiminde Altay bölgesinden kaçınmalarına izin veren yeni posta istasyonları inşa ettiğini bildirmektedir. Beşbalık ise Kansu Koridoru ve oradan da Yuan Sarayı'na bağlanmıştır.⁶⁷

Neredeyse aynı zaman diliminde, Moğolistan'daki komşu grupların prensleri de, görünüşte Kubilay'ın rakibi (ve yeğeni) Kaidu tarafından teşvik edilen sadakatsizliğin bir sonucu olarak, Kubilay'a isyan etmişlerdi.

Kubilay'ın generali Barinli Boyan, ilk olarak 1277-1278'de ve tekrar 1285'te olmak üzere iki kez Moğolistan'a düzen oluşturmaya gönderildi. Yuan, Moğolistan üzerindeki kontrolünü kaybedince Uyguristan'a (1250'lerde Hülâgû'nun seferi esnasında tahılın geldiği yer) çekildi. 1278-1279 kışı gerçekten de zorlu idi, Boyan ve birliklerinin yetersiz tedarik edilen yemeklerini köklerle ve giysilerini dağ sıçanı derisiyle desteklemek zorunda kaldıkları söylenmektedir. "Dağ sıçanı ekonomisinin" boyutu şu anekdotta daha açık görülebilir:

Ayrıca [Boyan], bir asker ne zaman bir atarbaganı (dağ sıçanı) yakalayıp yerse derisini saklamasını emretti. [Derilerin sayısı] on bine ulaştığında insanlar şaşkınlık içindeydiler. Sonra derileri Başkent'e getirmek için bir ulak gönderdi. İmparator "Po-yen" (Boyan) diyerek

⁶⁶ Hosung Shim, "The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire", *Journal of Song-Yuan Studies* 44 (2014): 405–469.

⁶⁷ A.g.e.

güldü, “sınır bölgesi soğuk ve askerlerinin yeterli giysisi yok, bunları [sıçan derilerini] [artan] kumaşlarımızla değiştirmek istiyor.” Sonuç olarak İmparator kıyafet tahsis etti.⁶⁸

Boyan ve askerlerinin Uyguristan’da karşılaştığı dağ sıçanlarının vebalı olup olmadığı belli değildir; şüphesiz, bu hikâyede askerlerin şiddetli soğuğa ek olarak bir de salgın hastalıktan muztarip olduğunu gösterir hiçbir veri yoktur. Yine de bize dönemin coğrafi bağlantılarının yanı sıra (Almalık’ın Tanrı Dağları’nın kuzeybatısına terk edilmesi, Altay ve Moğolistan’daki sorunlar ve Kansu üzerinden Yuan sarayıyla olan ilişkiler) *Yersinia pestis* mevcut olması durumunda, patojenin geniş çaplı yayılmasına katkıda bulunabilecek insan kaynaklı çevresel bozulmaların türlerini anlatmaktadır.

Filogenetik ve paleogenetiklerin birleşik kanıtları, İustinianos Vebası ve ardından “Kara Ölüm(ler)”e dâhil olan *Yersinia pestis*’in pandemik türlerinin, Kol 0 türlerinin ataları olması gerekenlerden ortaya çıktığını kesin olarak göstermiştir. Kol 0’in yaşayan ardılları şu anda Uygur Özerk Bölgesi ile Kırgızistan arasındaki modern sınırda Tanrı Dağları bölgesinde veya yakınında bulunmaktadır; bu, Kol 0’in Orta Çağ’da nerede olduğunun kendi başına kanıtın bir parçası ya da kanıtın bizzat kendisi değildir, ancak daha fazla araştırmanın inşa edebileceği verileri sağlamaktadır. Ayrıca, *Yersinia pestis*’in dört belgelenmiş politomi sonrası soylarının merkezkaç modeli -dört “Kara Ölüm”- en son politomi öncesi soyların (0.ANT2 / 0.ANT5 ve 0.ANT3), Büyük Patlama’nın olası bölgesi olarak Tanrı Dağları’nın içinde veya yakınındaki bir bölgeyi işaret etmektedir. Big Bang’in zamanlaması açısından, “moleküler saat” analizi sadece Orta Asya’daki Moğol hakimiyet dönemini kapsayacak kronolojik bir aralığa işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda politomi sonrası soyların coğrafi yayılma modeli de Moğolların 1206’da Moğolistan’dan çıkışıyla; 1218’de Karahıtay İmparatorluğu’nu fethetmeleri ile 1218-1258 yılları arasında

⁶⁸ Francis Woodman Cleaves, “The Biography of Bayan of the Bārin in the Yüan shih”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 19, no. 3/4 (1956), 185-303, burada 263–265. Ayrıca bkz. C. C. Hsiao, “Bayan (1237–1295),” içinde *In the Service of the Khan: Eminent Personalities of the Early Mongol-Yuan Period (1200–1300)*, editörler Igor de Rachewiltz vd. (Wiesbaden, 1993), 584–607.

Çin, Orta Asya, Rusya, İran ve Irak'a yaptıkları askeri seferler ile de uyumlu gözükmektedir. Ayrıca, 1270'lerde ve 1280'lerde Almalık'tan Altay ve Moğolistan'a kadar bölgeyi altüst eden isyanların veba ile birlikte ve şiddetlenmiş olabileceğini iddia ediyorum. Bu bakteriyel ve insan olaylarını birbirine bağlayan kesin kanıtlar hâlâ eksik olsa da, bağlantılar biyolojik olarak mümkündür. İkinci derece kanıt olarak, biyolojik ve belgesel arşivler topluca XIV. yüzyıla değil, Dört Kara Ölüm'ün başlangıcı olarak XIII. yüzyıla işaret etmektedir.⁶⁹

Bu bulgular, ikinci derece kanıt olarak dahi, veba tarihçiliğinin temelini bir yüzyıldan fazla bir süredir bir kenara bırakmanın zamanının geldiğini göstermektedir: Yani Kara Ölüm'ün, kıta çapında tek bir vebanın doğudan batıya Avrasya genelinde yayılmış olduğunu ya da Batı Avrasya ile sınırlı bir salgını göstermektedir. Her iki senaryonun da XIV. yüzyılda gerçekleştiği varsayılmaktadır. Biyolojik arşiv, sadece coğrafyamızı ve veba tarihinin kronolojisini genişletmemiz konusunda değil; ekolojisinde veba kadar karmaşık bir hastalığı takip etmek, uzun mesafeli bulaşmasına izin verecek koşulları yeniden inşa etmemiz gerektiği hususunda da ısrar etmektedir. Gösterişli takma adına rağmen, Büyük Patlama sessizce gerçekleşen bir olay olmuş, erken Moğol fetihlerinin neden olduğu çok daha görünür kaosun ortasında ve Avrasya'nın merkezindeki halkların tekrar tekrar yer değiştirmelerinin ortasında insan nüfusu tarafından büyük ölçüde fark edilmemiş olabilir. Ancak bu görünür kaosun ortasında, mikrobiyal düzeyde ve büyük bir hızla çok daha fazla şey gerçekleşmiş olabilir. Politomi, araştırıldığı iddia edilen *Pax Mongolica* sırasında çok sık kullanılan, "İpek Yolu" boyunca ilerleyerek seyahat eden tüccarlar tarafından dalga dalga getirilen hastalığın sürünerek yayılmasının bir hikâyesi değil. Hepsinden önemlisi, geniş topraklar boyunca "yürüyen

⁶⁹ Justinianus Vebası'nın geleneksel bitiş tarihi ile Kara Ölüm arasında kalan, Arapça kaynaklara ilişkin bildirilen olayları yeniden gözden geçirme ihtiyacı giderek artmaktadır. Bunların çoğu A. von Kremer'in, "Grossen Seuchen des Orients nach arabischen Quellen", (Viyana, 1880) adlı çalışmasında listelenmiştir ve daha fazlası gösterilebilir. 1242'de veya öncesinde Etiyopya'da veba gibi görünen bir vaka için bkz. Nahyan Fancy, "Knowing the Signs of Disease: Plague in Arabic Medical Commentaries Between the First and Second Pandemics", Lori Jones ve Nükhet Varlık, ed. *Death and Disease in the Medieval and Early Modern World* (York, 2021, yakında çıkacak).

kemirgenlerin” hikâyesidir.⁷⁰ Bu tür senaryolar, vebanın Çin’deki bir çoban topluluğunda dağ sıçanları, koyunlar, köpekler ve insanlar arasında nasıl ilerlediğini göstermek için genetiği kullanan yakın zamanda incelenen bir vakada olduğu gibi, hastalığın yerel yayılmasını da açıklayabilir.⁷¹ Ancak bu kadar yavaş, sıralı iletiler genomda izlerini bırakır.⁷² Hayır, genetiğin kanıtları, en azından XIII. yüzyılda vebanın ani bir hızla hareket ettiğini, ancak yeniliğinin, ölümcüllüğünün ve izolasyonunun yeniden gelişmesine izin verdiği yeni ev sahibi popülasyonlara girmeye başladığını göstermektedir.

Yersinia pestis’in filocoğrafyası -bir haritaya çizilen organizmanın genetik tarihi- XIII. yüzyılın başlarında Karahıtay Krallığı’nda başlayan

⁷⁰ Burada sunduğum analiz, son zamanlarda önerilenden taban tabana farklıdır; bkz. Amine Namouchi, Meriam Guellil, Oliver Kersten, Stephanie Hänsch, Claudio Ottoni, Boris V. Schmid, Elsa Pacciani, Luisa Quaglia, Marco Vermunt, Egil L. Bauer, Michael Derrick, Anne Ø. Jensen, Sacha Kacki, Samuel K. Cohn Jr., Nils C. Stenseth, and Barbara Bramanti, “Integrative Approach Using *Yersinia pestis* Genomes to Revisit the Historical Landscape of Plague during the Medieval Period”, *PNAS*, 115, no. 50 (11 Aralık 2018): E11790–E11797. Namouchi ve meslektaşları, Kara Ölüm zamanından vebanın XVIII. yüzyılda nihayet ortadan kaybolmasına kadar Avrupa’ya ithal edilen ve tekrarlanan veba dalgaları varsayımında bulunmuştur. Şimdiye kadar yayınlanan paleogenetik kanıtlar arasında zikredilenlere baktığımda Avrupa’ya sadece iki giriş destekleniyor: 1347’deki Kara Ölüm (bkz. Spyrou vd., “A Phylogeography of the Second Plague Pandemic Revealed through Analysis of Historical *Yersinia pestis* Genomes”; Giffin vd., “A Treponemal Genome from an Historic Plague Victim Supports a Recent Emergence of Yaws and Its Presence in 15th Century Europe”) ve 1358 veya 1359’daki pestis suşu (Avrupa menşeli değilse) kuzey rotası üzerinden Batı Avrupa’ya gelmiş olabilir (Green, “Putting Africa on the Black Death Map”). Kol 2’nin 2.ANT ve 2.MED alt soylarının geniş yayılımının bizi erken modern döneme götüren biraz farklı bir geçmişinin olduğundan şüpheleniyorum.

⁷¹ Dai vd. “Human Plague Associated with Tibetan Sheep Originates in Marmots.” Bu vakada, XV. ve XVII. yüzyıllar arasında zaman zaman Orta Asya üzerinden Rusya’dan giden Kol 1B’nin soyu olan 1.IN yerel suşu vardır.

⁷² Otuz yılda toplanan örnekleri karşılaştıran aynı çalışma, otuz altı izolatta iki yüzden fazla TNP yakaladı. Dai vd., “Human Plague Associated with Tibetan Sheep Originates in Marmots,” Tablo S3. Bu muhtemelen normal bir genetik değişim seviyesidir. Yukarıda açıklandığı gibi, tarihsel olarak önemli olan, yeni soylar yaratmak için hangi TNP’lerin hayatta kaldığıdır. Çoğu mutasyon, muhtemelen bu çalışmada olduğu gibi, konakçlarıyla birlikte ölmektedir. Seleksiyon ıslahı olgusu hakkında bkz. Mark Achtman, “Insights from Genomic Comparisons of Genetically Monomorphic Bacterial Pathogens”, *Philosophical Transactions of the Royal Society: Biological Sciences* 367, no. 1590 (2012): 860–867.

merkezkaç veba fenomeninin böylesine zorlayıcı bir resmini çiziyorsa, tarih yazımımız bunu görme hususunda bugüne kadar neden bu kadar başarısız olmuştur? En büyük neden, bu makalenin başında belirtilen, XIX. yüzyılın sonlarından önceki hiçbir insan tarihi kaydedicisinin, tanık oldukları veya çağdaşlarından duydukları olayları anlamalarında bakterileri hesaba katmış olamayacaklarıdır. Yine de, geleneksel olarak bir Avrupa fenomeni olarak tanımlanan Kara Ölüm, Batı Avrasya’daki kaynaklarımızda o kadar çok görünür ki kıtanın geri kalanındaki zıtlıklar -yokluklar, sessizlikler- kafa karıştırıcıdır. Kuşkusuz, Kutbeddin Şirazi’nin kayıtları yalnızca birkaç yıl önce tarihsel analiz için ele alınmıştır ve Hymes’in Song Çin’indeki veba kanıtlarının ayrıntılı yeniden inşası da bir o kadar yenidir. Peki, Bağdat’ın düşüşü gibi dünya tarihi için bu kadar derin bir sonuç doğuracak bir krizde vebanın (iddia edilen) rolü nasıl bu kadar uzun süre fark edilmeden es geçilebilmiş olabilir?⁷³

Bu sorulara öncelikle, vebanın tüm tezahürlerinin uyması gereken model olarak Kara Ölüm’ün kentsel Avrupa deneyimini almayı bırakmanın zamanının geldiğini söyleyerek yanıt vermek isterim. Oysa hem genetik hem de belgesel tarihten gelen anlatılar, vebanın Karadeniz ve Akdeniz’e gelişinin hızlı olduğunu doğrulamaktadır; ileriye doğru bulaşma mekanizmaları belirlenmemiş olsa da, 1347-1348’de

⁷³ Mona Hassan, *Longing for the Lost Caliphate: A Transregional History* (Princeton, 2017), 47 ve 279 n. 94 çalışmasında XIII.-XV. yüzyıllardan altı tarihiye atıfta bulunarak, vebayı Bağdat’ın yıkımındaki faktörler bütünüünün bir parçası olarak listeliyor. Nahyan Fancy ve Matthew Melvin-Koushki’nin cömert araştırmaları sayesinde, “salgınlar/veba” referanslarımı doğrulamak için bu çalışmaların içeriğini değerlendirebildim. Bağdat’ta sadece üçünün bir salgın olarak tanımlandığını (wabā’, özellikle “veba” olan tã’ün değil) bulduk; eserlerin İngilizce’ye uygun okunuşlarıyla: İsmi bilinmeyen bir Bağdat yazarının en azından 1301’e kadar üzerinde çalıştığı Ḥawāidith al-jāmi’a; Muhammed İbn-i Şâkir el-Kütübî’nin (ö. 1363) ’Uyun al-Tawārīkh eseri (1363’ten önce Şam’da yazılmıştır); İbn Kesir’in (ö. 1373) *el-Bidaye ve’n Nihaye*. Diğer kaynaklarda özel olarak Şam veya Halep’te yahut genel olarak Suriye’de wabā’ veya tã’ün’dan bahsediliyor, ancak Bağdat için bahsedilmemiş. Nahyan Fancy ile başka bir çalışmamızda bu ayrımın önemine değindik. Şirazi’nin açıklamasına Hassan’ın çalışmasında değinilmemiştir; bu çalışma, Şirazi’nin Farsça açıklamasının 2010 yılında yayınlanmasından önce yazılan 2006 yılındaki doktora tezine dayanıyordu. Ayrıca bkz. Michal Biran, “Violence and Non-Violence in the Mongol Conquest of Baghdad”, içinde *Violence in Islamic Thought from the Mongols to European Imperialism*, editörler Robert Gleave ve István Kristó-Nagy (Edinburgh, 2018), 15–31 atıfta bulunmuştur, dolayısıyla Şirazi’nin açıklamasından haberdardır.

vebanın ilk yayılması, açıkça deniz taşımacılığının ve kentleşmiş ticaret ağlarının bir sonucuuydu. Bilakis, Moğol bölgelerindeki veba salgınlarının bırakın pandemi olma ihtimalini, yalnızca nadiren salgın olması muhtemel gözükmektedir. En azından XIII. yüzyılda, bu hâlâ büyük ölçüde göçebe olan bir kültür yoluyla mümkündür. Veba bir Moğol kampına -tekerlekler üzerinde gerçek bir şehre- ulaştığında, sakinler kazıkla sınır çekebiliyor ve veba bulaşmış bölgelerden uzaklaşabiliyordu. Aslında bu durum, 1257 yılının ilkbahar ve yaz aylarında, herhangi bir askeri operasyondan bağımsız olarak kampı en az beş kez taşıdığı bilinen, Hûlâgû Han'ın yaptığı şey olabilir.⁷⁴ Bir şekilde kaydedilen salgın benzeri olaylardan, bunların hem Moğol hem de Moğol olmayanları etkilediği görülmektedir.

Ek olarak, yanlış belirtileri arıyor olabiliriz. Veba, vücuda girme yoluna bağlı olarak farklı tezahürlere sahip olabilmektedir. Gastrointestinal (sindirimle ilgili) veba, tüm giriş çeşitleri arasında en az araştırılanıdır. Ancak sindirilen deve eti vakası üzerine yapılan bir çalışma, belirtilerinin bir listesini ortaya çıkartmaktadır: Ateş, kusma, ishal ve bazı durumlarda faranjial lezyonlar ve lenf bezi iltihabı.⁷⁵ Sadece sonucusu (muhtemelen boyunda şişmiş lenf bezleri) geleneksel veba anlatılarında aramaya alıştığımız buboları (hıyarcıkları) gösteriyor olacaktır. Geri kalanı için ise, belirtiler zehirlenmenin belirtilerini yansıtmaktadır ve Moğol kaynakları kesinlikle ikincisini kaydetmektedir.⁷⁶

Elbette, kitlesel ölümlere yol açan salgınları ölçüt olarak arıyorsak, 1232'de Kaifeng'de (Li Gao tarafından tanımlandığı gibi) veya 1258'de Bağdat'ta ve çevresinde (el- Şirazi ve diğer kaynakların ima ettiği gibi)

⁷⁴ Smith, "Hülegü Moves West", 124.

⁷⁵ Leslie vd., "Outbreak of Gastroenteritis Caused by *Yersinia pestis* in Afghanistan"; bu vakada enfekte, bir devedir. Ayrıca bkz. Jan Kehrman, Walter Popp, Battumur Delgermaa, Damin Otgonbayar, Tsagaan Gantumur, Jan Buer ve Nyamdorj Tsogbadrakh, "Two Fatal Cases of Plague after Consumption of Raw Marmot Organs", *Emerging Microbes and Infections*, 9, no. 1 (2020): 1878–1880, <https://doi.org/10.1080/22221751.2020.1807412>. Michelle Ziegler, "The Black Death and the Future of the Plague", *The Medieval Globe* 1–2, (2014): 259–284 çalışmasında gastrointestinal vebanın bilinmeyen önemi hakkında yorumlarda bulunmaktadır.

⁷⁶ Örneğin; George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance* (New York, 2003), 49, 101, 141, 156 ve 174.

meydana gelen bir yıkım, Avrupa ya da İslami Akdeniz'den elde ettiğimiz herhangi bir Kara Ölüm anlatısına rakip olacaktır.⁷⁷ Ancak geriye kalan gerçek Kara Ölüm'ün başlangıcında Batı Avrasya kaynaklarının yapacağı şekilde, Moğol kaynaklarının XIII. yüzyıl için sistematik olarak felaket getiren hiçbir şey kaydetmediğidir. Vebanın kökeni veya yolu hakkında bir anlatı sunan İbn Verdi, İbn Hatime veya Boccaccio'nun Moğol eşdeğeri yoktur; bir pandemik hastalık olarak XIII. yüzyıl veba tarihçisi de yoktur. Ayrıca, XIV. yüzyılda Kara Ölüm'ün batı tarihçilerinin hiçbirisi veba ve Moğol saldırganlarının eşzamanlı saldırısıyla karşı karşıya da kalmamıştır. Örneğin, 1258'de Bağdat'ta zengin bir müzisyen, çuvalın bazı kronikleri gibi, bir etken olarak "vejeteryanlıktan" hiç bahsetmeyip, kendi yiyecek kaynaklarını alenen istiflemiş ve kendini, Moğollar'ın beraberinde getirdiği yiyeceklere muhtaç kalmaktan kurtarmıştı. Sadece ailesini ve şehrin kendi yaşadığı zengin kesimini kurtarmakla ilgilenirken, başka yerlerde meydana gelen yıkım hakkında çok az farkındalığa (veya görme veya hatırlama arzusuna) sahip olmuş olabilir.⁷⁸

Burada Hymes'in vebanın Song Çin'ine yayıldığına dair kanıtlarına dayanarak ileri sürdüğüm *Yersinia pestis*'in Batı ve Orta Asya'ya bulaşmasının evrimine dair anlayış, XIII. yüzyılın yayılma ve ekilim olayları ile XIV. yüzyılda veba salgınının eski uğrak yerlerinde (Çağatay

⁷⁷ Bu yazıda ölüm seviyelerini veya vaka ölüm oranlarını değerlendirmeye çalışmadım, ancak dört politomi sonrası soydan her birinin erken türlerinin genetik olarak diğerleriyle neredeyse aynı olacağını değerlendirdim, yani muhtemelen insanlarda benzer virülans vardı. (Batı) Kara Ölüm türüne çok benzer türler Orta Asya ve Doğu Çin şehirlerine ulaştıysa, İbnü'l-Vardî'nin Halep'te tanımladığı, Boccaccio'nun Floransa'da, Henry Knighton'un İngiltere'de tarif ettiği ve Gillesli Muisit'in Tournai'de anlattıkları gibi benzer etkiler hayal edebiliriz. Li Gao (Hymes'e göre, "A Hypothesis on the East Asian Beginnings of the *Yersinia pestis* Polytomy") 1232'de Kaifeng'deki salgın sırasında binlerce ölümü rapor ediyordu ve raporu, Borsch ve Sabraa tarafından belgelenen yıkım seviyesini oldukça makul bir şekilde yansıtmaktaydı. Orta Doğu'daki bir dizi şehir de, büyük olasılıkla Batı Avrupa'yı vuran aynı gerginlikten etkilenecekti. Bkz. "Refugees of the Black Death: Quantifying Rural Migration for Plague and Other Environmental Disasters," *Annales de démographie historique* 134, no. 2 (2017): 63–93.

⁷⁸ Michal Biran, "Music in the Mongol Conquest of Baghdad: Şafî al-Dîn Urmawî and the Ilkhanid Circle of Musicians," içinde *The Mongols' Middle East: Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, editörler Bruno De Nicola ve Charles Melville (Leiden, 2016), 133–154.

Hanlığı ve Yuan Çini) ve yeni uğrak yerlerinde (Karadeniz ve Akdeniz havzaları) çoğalmasında arasındaki bağlantıyı değerlendirmemize olanak tanımaktadır. Antik DNA için önerdiğim senaryolarla çelişen zaman ve yerlerde belirli *Yersinia pestis* türlerinin varlığı görülmesi halinde, önerim yanlışlanabilir. Bu arada, dört Kara Ölüm'ün tümü Moğol İmparatorluğu'nun tarihine ve küresel hastalık tarihine entegre edilecekse, önündeki zorluk, Moğol topraklarında şimdiye kadar "siyasi" olarak tanımlanmış olan çoklu yapısal çöküş olaylarını yeniden incelemek olacaktır, "özellikle de 1270'ler ve 1280'lerde Çağatay Hanlığı'nda yaşanan kaos, 1330'larda İlhanlıların çöküşü ve 1340'larda dağıldığı için (yine) Çağatay Hanlığı'nda" hanlık dağıldığında "tam kaos" olarak adlandırılan olay.⁷⁹ İlhanlılar konusunda uzman olan David O. Morgan, Gibbon Yasası'na meydan okuyan politikanın daha önce geçersiz olduğunu öne sürdü. Fakat Morgan, vebanın İran ve Kafkasya'da bir sorun olduğuna inanmıyordu.⁸⁰ Bu varsayım şimdi tartışmalıdır: 1330'larda Kafkasya'da veba büyük olasılıkla yeniden ortaya çıkarken İlhanlılar çöktü ve Altın Orda da 1359'da ikinci bir veba dalgası üzerine Volga bölgesinde çöktü.⁸¹ Marie-Laure Derat'ın Geç Orta Çağ Etiyopyası'yla (Geç XIII. yüzyılda Müslüman Sava Sultanlığı'nda da veba rapor edilmiştir.) ilgili yakın zamanlarda belirttiği gibi, belki de bu kısa saltanatlar ve yapısal kaos dizileri, insanların eşi

⁷⁹ Çağatay Hanlığı'nın sonunu tasvir eden Shim, "The Postal Roads of the Great Khans in Central Asia under the Mongol-Yuan Empire", 457. Shim, vebanın varlığına değinen ender bir Moğolisttir, ancak vebanın kökenini Moğolistan'a atfeder; ilk kez 1331-1332'de patlak verdiğini ve tamamen XIV. yüzyılın bir fenomeni olduğunu öne sürer (458). Buna karşın bir başka çalışmada hiç bahsedilmediği görülür; bkz. Charles Melville, "The End of the Ilkhanate and After: Observations on the Collapse of the Mongol World Empire", içinde *The Mongols' Middle East*, editörler Bruno De Nicola ve Charles Melville, 307–335. Jackson, *The Mongols and the Islamic World*, yukarıda belirtildiği gibi vebanın olası varlığıyla uğraşan nadir bir çalışmadır, ancak belirtildiği gibi soruyu çözümsüz görerek pes etmektedir.

⁸⁰ David Morgan, "The Decline and Fall of the Mongol Empire", *Journal of the Royal Asiatic Society* 19, no. 4 (2009): 427–437.

⁸¹ Uli Schamiloglu, "The Impact of the Black Death on the Golden Horde: Politics, Economy, Society, and Civilization", *Zolotoordinskoe Obozrenie [Altın Orda İncelemesi]* 5, no. 2 (2017): 325–343. Bu konuda daha detaylı araştırmalarda kullanışlı değerli birincil kaynaklar için bkz. Timur Khaydarov, "Epidemics and Mass Famine in Russia in the Territory of Rus' and the Golden Horde (10th–the First Half of the 14th Century)" [Rusça], *Тюркологические исследования [Türkoloji Çalışmaları]* 1, no. 2 (2018): 73–100.

görülmemiş oranlarda öldüğü gerçeğini gizlemektedirler.⁸² Moğol İmparatorluğu'nun diğer ucunda, Timothy Brook, vebanın Yuan Hanedanlığı'nın çöküşünde hızlandırıcı bir rol oynama olasılığını doğrulamaktadır.⁸³ Şiddetli sosyal bozulmanın bizzat kendisi, bizi daha fazla araştırmaya sevk etmesi gereken bir vebanın işareti olabilir.⁸⁴

Bu araştırma bizi jeolojik arşivle bağlantı kurmak için biyolojik arşivin tamamen ötesine itebilir. Bağdat kuşatmasının bir unsuru, onu diğerlerinden önceye veya sonraya ayırmış olabilir. 1257'de dünya, Holosen'in en büyük volkanik patlamalarından birine tanık olmuştur. Endonezya'daki Samalas Yanardağı, dünya çapında yarattığı etkilerle, yaklaşık kırk kilometre küp kaya ve yüzlerce megaton volkanik gazı atmosfere fırlatmıştır. Ancak diğer ultra-Pliniyen volkanik patlamalar belirgin bir soğumaya yol açarken, Samalas'ın küresel sıcaklıklar üzerindeki etkilerinin minimum düzeyde olduğu görünmektedir. Bu patlama, Ozon incelmesine ve ultraviyoleye maruz kalmanın artmasına katkıda bulunmuş, böylece daha yüksek cilt kanseri vakaları gibi uzun vadeli etkiler yaratmış da olabilir. Ancak veba bakterisi veya kemirgen konakları üzerinde de etkilerinin olup olmadığı henüz bilinmemektedir.⁸⁵ Bununla birlikte, Bağdat, Şam ve hatta Tunus'ta

⁸² Etiyopya hakkında bkz. Derat, "Du lexique aux talismans", paragraf 8.

⁸³ Brook, Great State.

⁸⁴ Sara Nur Yıldız, "Mongol Rule in Thirteenth-Century Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243–1282" (Ph.D., Chicago Üniversitesi, 2006); örneğin, Bağdat'ın yağmalanmasının hemen ardından Anadolu'ya karşı harekate atanan Moğol komutanlarının garip bir şekilde değiştirildiğini (bunun için bir açıklama yapılmadan) ve yukarıda belirtildiği gibi Moğol askerleri arasında vebanın patlak verdiğini kaydetti (s. 291, 296 ve 353). (Bu çalışmaya dikkatimi çeken Nükhet Varlık'a teşekkür ederim.) Benzer şekilde, isimsiz Bağdat metni Kitāb al-Ḥawādīṭ, 1258 ortalarında yeni görevlendirmeler yapıldıktan çok kısa bir süre sonra ölen üç komutana dikkat çekiyor; bkz. Gilli-Elewy, "Al-Ḥawādīṭ al-ğāmi'a," 369.

⁸⁵ Büyük Patlama ile 8 seviyeli volkanik patlayıcılık ölçeğinde 7. seviye olan 1257 Samalas Patlaması arasındaki potansiyel bağlantı birkaç yıldır tartışılıyor. Campbell, *The Great Transition* adlı eserinde Samalas'ın ani etkilerinin göz ardı edilebileceği sonucunu çıkarmıştır; ayrıca bkz. Bruce M. S. Campbell, "Global Climates, the 1257 Mega-Eruption of Samalas Volcano, Indonesia, and the English Food Crisis of 1258", *Transactions of the Royal Historical Society*, 6. seri, 27 (2017): 87–12. Henry Gillies Fell, "Contribution of Volcanism to the Initiation of Plague Pandemics" (Yüksek lisans tezi, Durham Üniversitesi, 2018), bu hadisenin alışılmadık yoğunluğunun Büyük Patlama'ya sebebiyet vermiş olabileceğini öne sürmektedir. Martin Bauch, "Chronology and Impact of a Global Moment in the Thirteenth Century: The Samalas Eruption

hem çağdaşlar hem de sonraki yorumcular tarafından, rüzgâr veya “pis kokunun” bildirilmesi dikkat çekicidir; dahası bu dönemde Arapça kaynaklarda da vebanın kaynağı olan miasmalara yapılan atıflarda kayda değer bir artış vardır.⁸⁶ 1258’deki Bağdat ve Suriye’deki olayların ardından veba, Batı Asya’daki mevcut bilinçten yavaş yavaş uzaklaştığından, veba hakkındaki bu yeni düşünce zincirinden pek bir şey doğmayacaktı. Sadece üç nesil sonra, 1250’lerde yaşanan olayların görgü tanıkları öldükten sonra, veba ile yeni bir deneyim bu soruları yeniden gündeme getirecekti.

2012’de, paleogenetik alanındaki yeni araştırmaların, “iyi bir tarihsel kayıttan yoksun (veya herhangi bir farkındalığa sahip olmadığımız)” hastalık olayları için büyük olasılıkla kanıt üreteceği tahmin edilmekteydi.⁸⁷ 2014’te belirttiğim gibi, bu tahmini yapan bilim insanları, hikâyesinin zaten iyi belgelendiğini düşünerek Kara Ölüm’ü muaf tutmuşlardı. Yine de, hep söylenen anlatı bile şimdi dönüştürülmüştür. *Yersinia pestis*’in modern izolatlarından ve modern öncesi kurbanlarından geri kazanılan bakterinin elde edilen genetik parçalarının bir araya getirildiği evrimsel genetiğin birleşik yaklaşımları, veba tarihine yeni parametreler kazandırmıştır. “Hastalık neydi?” sorusu bir kenara bırakılarak bu yeni yöntem, cevabı bulmak için

Revisited”, içinde *The Dance of Death in Late Medieval and Renaissance Europe: Environmental Stress, Mortality and Social Response*, editörler Andrea Kiss ve Kathleen Pribyl (New York, 2019), 214–232 çalışmasında ise olası etkilere dair çeşitli veriler toplanmıştır. David C. Wade, Céline M. Vidal, N. Luke Abraham, Sandip Dhomse, Paul T. Griffiths, James Keeble, Graham Mann, Lauren Marshall, Anja Schmidt ve Alexander T. Archibald, “Reconciling the Climate and Ozone Response to the 1257 CE Mount Samalas Eruption”, *PNAS*, yayınlanma tarihi 12 Ekim 2020, <https://doi.org/10.1073/pnas.1919807117> çalışması sıcaklık üzerindeki sınırlı etkileri doğrulamaktadır, buna karşın ozon tabakasının incilmesi sorununu da gündeme getirmiştir. Bu dönemde görülen iklimsel bozulmaların diğer kanıtları için bkz. Tana Li, “The Mongol Yuan Dynasty and the Climate, 1260–1360”, içinde *The Crisis of the 14th Century: ‘Teleconnections’ Between Environmental and Societal Change*, editörler Martin Bauch ve Gerrit Jasper Schenk (Berlin, 2019), 153–168.

⁸⁶ Bu kanıt, Nahyan Fancy ile benim yaptığım yeni bir çalışmada bir araya getirilmiştir.

⁸⁷ Bkz. D. M. Altmann, F. Balloux ve R. J. Boyton, “Diverse Approaches to Analysing the History of Human and Pathogen Evolution: How to Tell the Story of the Past 70,000 years”, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 367, no. 1590 (2012): 765–769; atfedildiği haliyle Green, “Taking ‘Pandemic’ Seriously,” 30.

benzersiz şekilde donatılmış sorularla yer değiştirdi. Diğer türlerle en yakından ilişkili olan belirli salgınlarda hangi türler yer aldı? Ve bunlar ne zaman belgelenebilir? Şu anda, Avrupa'nın Geç Orta Çağ ve Erken Modern veba deneyiminin kanıtı olarak üç düzineden fazla eksiksiz *Yersinia pestis* genomu veren biyolojik arşiv, Büyük Patlama'dan (Big Bang'den yalnızca iki SNP kaldırıldı) çıkarılan *Yersinia pestis*'in belirli bir türünün 1347-1348'de Karadeniz ve Akdeniz'e oradan da Avrupa'ya girdiği fikrini desteklemektedir. Veba, 1330'lar ve 1340'larda İlhanlılar, Altın Orda, Karadeniz ve Akdeniz'de aniden ve korkunç bir şekilde ortaya çıktı. XIV. Yüzyılın başlarındaki iklim krizleri ve tahıl kıtlıkları, ilk Kol 1 türlerinin herhangi bir özel virülansından bağımsız olarak, bu salgının yoğunluğunu iyi bir şekilde açıklayabilir. Ancak (Batı Avrasya'da görülen) Kara Ölüm, geleneksel olarak tanımlandığı şekliyle, XIII. yüzyılda Song Çin ve Batı Asya'daki kuşatmalarda yaşanan dehşetten önce ortaya çıkmıştı. Li Gao, Şirazi ve birkaç başka kaynak tarafından kaydedilmiş olmasına karşın, bu erken veba deneyimleri modern tarih yazımına geçen anlatılarla örtüşmemektedir; daha ziyade, Moğol saldırılarının anlatılarına dâhil edilmiş ve hatta gömülüp kalmıştı. XIII. yüzyılda Çin, Moğolistan, Sibirya ve Kafkasya bölgelerinde Moğol fetihleri ile yeşeren yeni *Yersinia pestis* rezervuarları unutulmuş veya insan gözü tarafından hiç algılanmamıştır.

Yersinia pestis'in evrimsel tarihine ilişkin paleogenetik araştırmalar açıkça devam edecektir ve yakında Orta Çağ'ın sonlarında vebadan etkilenmiş gibi görünen Batı, Orta ve Doğu Asya'nın (ve hatta Afrika'nın) diğer bölgeleri için kanıtlar sunabilecektir.⁸⁸ Kol 2'nin İç Asya Dağ Koridoru içinde ve boyunca iki yönlü yayılmasının kışkırtıcı

⁸⁸ Afrika ve Avrasya'da yürütülen birçok eski veba saha araştırması var, ancak 2004'ten itibaren Achtman ve diğer araştırmacıların öncülüğünde kullanılmaya başlanan genotipleme yöntemlerini kullanmazlarsa (bkz. çevrimiçi ek materyal, "Marmots and Their Plague Strains"), söz konusu çalışmalar buradaki evrimsel analiz türü için kullanılamazlar. Yukarıda atıfta bulunulan ve hâlihazırda devam etmekte olan CARTO-PEST projesi, mevcut sekansların sayısını hızla arttıracaktır. Ek olarak, insan ve hayvan kemiklerindeki darı yapraklarının ayırt edici C4 izotopik imzaları üzerinde yapılan çalışmalarla hem darı üretimini hem de darı tüketimini izlemek de muhtemelen mümkün olacaktır. Bkz: Taylor R. Hermes, Michael D. Frachetti, Paula N. Doumani Dupuy, Alexei Mar'yashev, Almut Nebel ve Cheryl A. Makarewicz, "Early Integration of Pastoralism and Millet Cultivation in Bronze Age Eurasia", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 286, no. 1910 (2019): 2019.1273.

koşulları araştırılmayı beklemektedir.⁸⁹ Bu organizmanın sürekli olarak kendisine maruz kalan insan popülasyonları üzerinde oluşturduğu biyolojik baskıları değerlendirme ve bulaşmasında yer alan kemirgen popülasyonlarını izleme çabaları hâlihazırda devam etmektedir.⁹⁰ Yazılı kaynaklarla çalışan tarihçinin, şu anda vebanın yayılmasına karışan insanları izlemesi gerekecektir. Bunu yaparken, tarihçilerin epidemiyologların bulaşıcı hastalıkları takip etme görevine karşı tarafsız duruş benimsemeleri iyi olacaktır: Burada, “suçlama” söz konusu değildir.⁹¹ Bu, insanların yaptıklarını belgelemekle alakalı bir durumdur.

Monica H.Green, dünyanın önde gelen bulaşıcı hastalıklarının tarihleri ile modern öncesi Avrupa'nın kültürel ve entelektüel tarihinde uzmanlaşmış bir tıp ve küresel sağlık tarihçisidir. Devam eden iki kitabı vardır: XI. Yüzyıl tıp çevirmeni Constantinus Africanus'un külliyyatının bir araştırması ve bir yarıküre pandemisi olarak Kara Ölüm'ün tarihi.

⁸⁹ Genellikle XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde tarihlenen Üçüncü Veba Pandemisi olarak adlandırılan salgında, Güneybatı Çin'deki Yunnan Eyaleti'nden çıkan suşlar vardı; bunlar da yukarıda Kol 1B olarak anılanın yeni kuşaklarıydı. Bkz. Giovanna Morelli, Yajun Song, Camila J. Mazzoni, Mark Eppinger, Philippe Roumagnac, David M. Wagner, Mirjam Feldkamp, Barica Kusecek, Amy J. Vogler, Yanjun Li, Yujun Cui, Nicholas R. Thomson, Thibaut Jombart, RaphaelLeblois, Peter Lichtner, Lila Rahalison, Jeannine M. Petersen, François Balloux, Paul Keim, Thierry Wirth, Jacques Ravel, Ruifu Yang, Elisabeth Carniel ve Mark Achtman, “*Yersinia pestis* Genome Sequencing Identifies Patterns of Global Phylogenetic Diversity”, *Nature Genetics*, 42, no. 12 (2010): 1140–1145. Buna karşın, XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın sonlarında, Orta Asya (2.MED) ve Doğu Afrika'da (1.ANT) hâla aktif olan ikinci Pandemi suşlarının neden olduğu başka veba faaliyetleri vardır.

⁹⁰ Bkz: Yong Hwan Park, Elaine F. Remmers, Wonyong Lee, Amanda K. Ombrello, Lawton K. Chung, Zhao Shilei, Deborah L. Stone, Maya I. Ivanov, Nicole A. Loeven, Karyl S. Barron, Patrycja Hoffmann, Michele Nehrebecky, Yeliz Z. Akkaya Ulum, Erdal Sag, Banu Balcı-Peynircioğlu, Ivona Aksentijevich, Ahmet Gül, Charles N. Rotimi, Hua Chen, James B. Bliska, Seza Özen, Daniel L. Kastner, Daniel Shriner ve Jae Jin Chae, “Ancient Familial Mediterranean Fever Mutations in Human Pysin and Resistance to *Yersinia pestis*”, *Nature Immunology*, 21, no. 8 (2020): 857–867; Emily E. Puckett, David Orton ve Jason Munshi-South, “Commensal Rats and Humans: Integrating Rodent Phylogeography and Zooarchaeology to Highlight Connections between Human Societies”, *BioEssays* 42, no. 5 (2020): <https://doi.org/10.1002/bies.201900160>.

⁹¹ Richard McKay, “Patient Zero: Why It's Such a Toxic Term”, 1 Nisan 2020 tarihli konuşma, <https://theconversation.com/patient-zero-why-its-such-a-toxic-term-134721>.

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Neil Ansell, *The Circling Sky: On Nature and Belonging in an Ancient Forest*, London: Tinder Press, 2021

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
25.05.2022

Makale Kabul Tarihi
24.06.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., "Book Review/ Kitap Tanıtımı: Neil Ansell, *The Circling Sky: On Nature and Belonging in an Ancient Forest*, London: Tinder Press, 2021", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1231-1234.

APA: Akyildiz, S. (2022). Book Review/ Kitap Tanıtımı: Neil Ansell, *The Circling Sky: On Nature and Belonging in an Ancient Forest*, London: Tinder Press, 2021. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 1231-1234.

Mixing nature observations about the New Forest (Hampshire, England), childhood memoir, and the politics of climate change and land ownership is the focus of Neil Ansell's *The Circling Sky: On Nature and Belonging in an Ancient Forest*. The author visited the forest approximately thirty times during the changing seasons from January to December 2019 to walk alone and ponder and, as a result, has produced an inspiring study. 'You need to see a place in every season, every weather, in order to begin to get its true measure', says Ansell (p. 6), as he contemplates, among other things, 'Who am I? What am I doing here? Where do I belong?' (p. 7).

The book's straightforward written style and its scope of content highlight it as a work suitable for a broad audience from the general

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

nature reader to university students on environment-related courses. Ansell fuses his rich knowledge about British and non-British nature with wise words about stewardship of the land for the common good. The author highlights our individual and collective responsibility for nature and the land—and that we should not view nature as something to be ‘conquered’ but as something we ‘collaborate’ with (p. 39). Indeed, we need to cherish and share nature and pass it on to future generations.

The book’s three components, nature observations, memoirs, and political comments, are interlaced throughout twenty chapters. Each chapter incorporates the three components, creating a tapestry of nature reflection, personal history, and a vision of a fairer society suited to the natural environment.

The nature observations are informed, revealing Ansell’s passion and respect for living creatures. His recollections based on his childhood diaries contrast with his visits in 2019. Together they highlight continuities and changes in flora and fauna in time. Set in two hundred square miles, the New Forest National Park (established in 2005) contains ancient woodland, lowland heath and water-logged deep peat valley bottoms (with acid wetland plant communities). Locally, birds, insects, plants and trees are diverse (-though bird and insect numbers in Britain have declined within the author’s lifetime). The forest has sustained an almost one-thousand-year *‘continuity that is missing almost everywhere else in the country... and is still home to many plants and animals with specialised habitat requirements’* (p. 7). We learn that the New Forest is a working common for about 700 people, *‘a way of living with the land that has died out, or more accurately been killed off, just about everywhere else in the country’* (p. 7), and the land is *‘grazed by free-roaming cattle and ponies and wild deer’* (p. 20). Indeed, almost 15 million visitors annually experience its ‘wild’ beauty. On the topic of animals, some of the information, if true, requires thinking about, for instance, *‘Just four per cent of mammals on earth are wild animals’* (p. 39). This book makes the reader sit up and reflect. One solitary walk in the forest during heavy rain emphasises nature’s wild side: *‘Wild weather makes the place seem just that little bit wilder, makes me feel*

that, much as we try to domesticate the world, it will still always retain an element that is untamable' (p. 51).

Ansell's memoirs allow the reader to appreciate the legacy of the forest and its affect on him. He writes, *'Memoirs are not stored intact in our minds just waiting to be fetched out; we have to reconstruct them from their constituent parts, piece by piece, every time'* (p. 26). Adding that family history is *'shared'* and *'contested'* and is remembered differently for different reasons (p. 241).

The book's political commentary is significant. The British countryside would have had many New Forest-type community environments in the past. In terms of people and the land, for over 300 years, government Enclosure Acts permitted landowners to remove access rights to common land and turned *'them into monocultures, largely creating the rural landscape we see today, in pursuit of greater profits'*. Other legislations saw the small farming crofter forced off the land in Scotland – some emigrating to North America – to make way for sheep farming (p. 54). Furthermore, today, we learn that the United Kingdom's land is owned by: approximately 30 per cent by the old aristocracy; approximately 30 per cent by families made wealthy during the industrial revolution and slave trade, and hedge-fund managers; while the rest is in the hands of the Church, the army, the water board and the multinational corporations (p. 55).

A further story reinforces the elites' exclusionary practices and the limitations imposed on citizens seeking to establish a life off the land. The English Gypsy community had lived in the New Forest for centuries (p. 228) and seemed to have lived sustainably; however, after the Second World War, the government agencies *'cajoled, pressurised and finally forced'* them *'to abandon their way of life, to leave the forest, and to move into the newly built council estates that had mushroomed around the neighbouring cities'* (p. 232). Ansell states: *'The expulsion of the Gypsies was unfinished business, a tying up of the loose ends left over from the Enclosure Acts and the Highland clearances'* (p. 236). This is a crucial element of the book and situates the forest in the broader debate about class inequality in modern Britain and why homes and land are expensive in this society. The author highlights that *'In a system*

that celebrates the primacy of private ownership of land, self-sufficiency is an act of radical non-conformity, a threat to the status quo' (p.236).

This book is a topical study and is an opportunity to learn about England's New Forest National Park, Ansell's longstanding relationship with its nature, and the politics of land in Britain. Lastly, the author is in a unique socio-cultural position due to his home being on a social housing estate; indeed, how many British nature writers can claim this unique perspective?

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Bill Emmott, *The Fate of the West: The Battle to Save the World's Most Successful Political Idea*, London: The Economist Books, 2018.

Sevket Akyildiz*

(ORCID: 0000-0001-9545-4432)

Makale Gönderim Tarihi
16.08.2022

Makale Kabul Tarihi
29.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akyildiz, S., “Book Review/Kitap Tanıtımı: Bill Emmott, *The Fate of the West: The Battle to Save the World's Most Successful Political Idea*, London: The Economist Books, 2018”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1235-1238.

APA: Akyildiz, S. (2022). Book Review/Kitap Tanıtımı: Bill Emmott, *The Fate of the West: The Battle to Save the World's Most Successful Political Idea*, London: The Economist Books, 2018. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 1235-1238.

Some political books become out of date quickly in a climate of ever-changing world events and technological and scientific transformations. The impact of Covid-19 across the globe and Russia's invasion of Ukraine fills our television screens, collective consciousness, and lives. So, the former editor-in-chief of *The Economist* (between 1993 and 2006), Bill Emmott's *The Fate of the West: The Battle to Save the World's Most Successful Political Idea*, written in 2018, will inevitably have limitations in terms of its content and up-to-dateness. Nevertheless, the author's core argument about the urgent need to rejuvenate neoliberal democracies is topical and important. Though the examples and

* Dr., SOAS, University of London, United Kingdom, sevket.akyildiz1@gmail.com.
Dr. SOAS, Londra Üniversitesi, Birleşik Krallık.

evidence presented in the study are known by many, the book's unique selling point is Emmott's recommendations to revitalise the Western neoliberal democratic societies and to make them the beacons of hope for people living under authoritarian regimes.

The author argues that Western neoliberal democracies face economic, political and social risks and external threats from Russia, China, and religious and nationalist extremists. *'The argument of this book is that the West has, through a mixture of mistakes, misadventures and deliberate manipulation by powerful interest groups of its democratic and policy-making processes, placed itself in jeopardy. It is at a potential turning-point'* (p. 4). Emmott reports that specific decisions are necessary to correct the inequalities and divisions in Western societies; otherwise, these societies might stagnate and even decline. However, all is not lost; according to the book's author, the Western political paradigm remains humanity's only acceptable and viable form of social organisation (p. 5). Indeed, the international popularity and respect for the West's image of modernity and progress (in particular, human rights, welfare rights, and social mobility opportunities) show that it is worth rejuvenating for the benefit of all (p. 6).

So, how will this be achieved? Emmott says the Western societies need to balance the key *'principles of openness and equality'*; the Western neoliberal democracies have been 'enormously successful' in doing this during the post-Second World War era. About Western countries, the author reports: *'The thesis of Fate of the West is that we are in our current trouble because too many of us have lost that balance. So "the right decisions" means measures to restore that balance, to move back towards that central, phenomenally successful idea'* (p. 7). It is worth mentioning that the author is not advocating for socialism or any socio-cultural revolution.

The book contains eleven thematic chapters: Chapter 1, 'Let battle commence', outlines the shared characteristics and values of the pluralistic liberal societies. Each characteristic highlights the strengths and weaknesses of the neoliberal society; and introduces ideas about what themes need addressing to correct the malaise of the neoliberal democracies. The eight characteristics discussed are success, failure,

the rule of law and constitutional legalism, social trust, rising inequality, immigration, rising expectations, and international collaboration. Emmott writes that problems with these characteristics have led to a loss in social trust, *'thanks to inequality in political voice and rights, and to the fraying of welfare states. International collaboration has come to be seen as onerous'* (p. 26). The other chapter titles are Chapter 2 'Inequality and fairness', Chapter 3 'Democracy and the art of self-entrapment', Chapter 4 'Setting America straight again', Chapter 5 'Britain, their Britain', Chapter 6 'European paralysis', Chapter 7 'The Japanese puzzle', Chapter 8 'Swedish and Swiss Houdinis', Chapter 9 'Silver hair and smart drones', and Chapter 10 'Barbarians at the gate'.

The final chapter considers an approach to correcting the weaknesses and failings of the Western political model. Chapter 11, 'The fate of the West', begins with Emmott expressing, *'For the idea of the West, the world's most successful political formula ever, remains powerful, valuable and eminently revivable'* (p. 207). Acknowledging that each Western democracy has unique characteristics, nevertheless, from the 'loadstars' of openness and equality *'can be derived eight principles'* to counteract the West's malaise: openness, equality, education, equality between the young and the old, the rule of law, freedom of speech, the economy, and the international rule of law and collaboration. Each principle is discussed, and its significance in helping to rebuild the Western model outlined.

The book's strength is the structured and contemplative response to the socio-economic problems of neoliberal democracies. Emmott's argument is comprehensive and one possible guide to the correction of loss in social trust in the neoliberal governments among their citizens and perhaps an antidote to the rise of illiberal regimes, ethnic nationalism and populism. On the other hand, while the analysis is deep and broad, it might have been preferable to produce a shorter book that would have communicated the author's core message and views succinctly. The global impact of Covid-19 has shown us that biological hazards and threats need monitoring and given resources provided by governments to prevent future outbreaks. This point is missing in the text. Lastly, the issue of 'surveillance capitalism' is topical and contains many points to ponder. We understand this issue in Communist Party-

run China, but how do we feel about digital surveillance in the liberal United Kingdom? This point and its effect on neoliberal ethics and morality are not explored fully in the book except briefly on page 218.

The Fate of the West is a thorough review of the challenges and risks facing Western democracies and a possible road map for recovery and regrowth. Emmott is an experienced and knowledgeable researcher and writer. The book is recommended for journalists, the general public, students and scholars of politics, and those readers interested in contemporary Western societies and futurology.

Kitap Tanıtımı/ Book Review

Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, Çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

Zeynep Sezer*

(ORCID: 0000-0002-1577-4290)

Makale Gönderim Tarihi
27.07.2022

Makale Kabul Tarihi
11.08.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sezer, Z., “Kitap Tanıtımı/ Book Review: Jean de Joinville, Bir Haçlının Hatıraları, Çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Eylül 2022): 1239-1243.

APA: Sezer, Z. (2022). Kitap Tanıtımı/ Book Review: Jean de Joinville, Bir Haçlının Hatıraları, Çev. Cüneyt Kanat, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , 1239-1243.

Haçlı Seferleri, Ortaçağ Avrupa’sında siyasî, sosyal, ekonomik, dinî sebeplerle düzenlenen ve özellikle dinî sloganlarla halkın katılımının sağlandığı akınlardır. I. Haçlı Seferi’ndeki başarı sürdürülememiş olmasına rağmen seferler yaklaşık 200 yıl kadar devam etmiştir. Bu seferlerin yedincisi de 1248-1254 yılları arasında Fransa Kralı IX. Louis’in düzenlemiş olduğu Haçlı Seferi’dir.

VII. Haçlı Seferi, belirtilen tarihlerde Mısır ve Dimyat üzerine tertip edilmiş olup seferin doğrudan muhatabı Eyyûbî ve Memlük Devletleri olmak kaydıyla Türklerdir. 1250 yılında Baybars ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen ihtilal ile bu coğrafyada hüküm süren Eyyûbî Devleti yıkılmış, yerine yeni bir Türk devletini kuran Memlükler iktidarı

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, zeyneepsezer@gmail.com.
MA Candidate, Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of Medieval History, Türkiye.

ele geçirmiştir. Bu esnada Mısır topraklarında bulunan Haçlı ordusu ve orduda bulunan Jean de Joinville, Memlûk Devleti'nin kuruluşuna tanıklık etmiştir.

Bir Fransız lordu olan Jean de Joinville'in 1224 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Dönemin Fransa kralı olan IX. Louis (Saint)'in düzenlediği VII. Haçlı Seferi'ne iştirak etmiştir. Cüneyt Kanat'ın "Bir Haçlının Hatıraları" adıyla Türkçeye kazandırdığı seyahatnamesi de bu Haçlı Seferi sırasında tutulan notlardan meydana gelmektedir.

Cüneyt Kanat, eserin Fransızcasından yapılmış üç adet çevirisine ulaşmıştır. Bunlar; 1908 yılında Marzials tarafından, 1963 yılında Shaw tarafından yapılan iki adet İngilizce ve 1968 yılında Hasan Habeşî tarafından yapılan bir Arapça çeviridir. Ancak Arapça çevirinin tahrif edildiğini fark edince İngilizce çevirileri kullanmayı tercih etmiştir. İki İngilizce çeviri arasında ise orijinal başlıklara sadık kalması bakımından Sir Frank Marzials'ın çevirisini esas almış, bazı noktalarda Hasan Habeşî'nin Arapça çevirisinden de istifade etmiştir.

Seyahatnameler, müellifin bizzat şahit olduğu olayları içermesi ve söz konusu bölgenin dışarıdan bir gözle anlatılması açılarından önem arz etmektedir. Joinville, seyahatnamesinde Türklerin yanı sıra Haçlıların münasebet kurduğu Moğollar ve Haçlı saldırısı esnasında Müslüman ordugâhlarına saldıran Haşhaşîler hakkında da detaylı bilgiler aktarmıştır. Karşılaştığı insanların giyim kuşamından, yemek kültürlerinden bahsederken ara ara kısa hikâyelerle esere akıcılık kazandırmıştır.

Kitabın sunuş kısmında Cüneyt Kanat, eseri çevirme nedenini, hangi kaynaklardan faydalandığını açıklamış, eser hakkında bilgi verdikten sonra Jean de Joinville'in hayatını anlatarak girizgâhı tamamlamıştır. Seyahatname iki ana bölümden oluşmaktadır. Müellif, birinci bölümde Fransa Kralı IX. Louis'in faziletlerinden bahsederken siyasî olayları ikinci bölümde okuyucuya sunmuştur.

Esasında Joinville'e eseri kaleme alması için Louis ricada bulunmuştur. Aşırı dindarlığıyla bilinen, bundan dolayı da ilerleyen dönemde Aziz ilân edilecek olan IX. Louis, Hristiyanlık dini uğrunda yaptığı işlerin herkesçe bilinmesini istemiş olacak ki Joinville'e güzel işlerini kaydetmesini söylemiştir.

IX. Louis'in konu edildiği birinci bölümde çeşitli başlıklar altında Louis'in dindarlığı, kanaatkârlığı, adaleti gibi özellikleri anlatılmıştır. Kral'ın kendisini ölüm tehlikesine attığı olaylara değinilmiş, tam bir Haçlı askeri olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu bölümde müellifin yazdıkları, Kral'a ne kadar saygı duyduğunu da göstermektedir. Özellikle Kral'ın faaliyetlerini zaman zaman Hz. İsa'nın faaliyetleriyle karşılaştırması, bu saygının derinliğini gözler önüne sermektedir.

Kendisi de dindar bir Hristiyan olan Joinville, Fransa kralı ve arkadaşı olan Louis'e büyük bir saygı duymakla beraber onu yanılmaz, icraatlarını eleştirilemez olarak görmemektedir. Zira seferden döndükten 13 yıl sonra, 1267 yılında Kral yeni bir Haçlı Seferi düzenlemeye karar verdiğinde buna karşı çıkmış, sefere katılmayı reddederek insanların zararına bir iş olacağını belirtmiştir. "Bu seyahati gerçekleştirmesini ona tavsiye edenlerin ölümcül bir günah işlediklerini düşündüm" (s. 296) sözleriyle tepkisini ortaya koymuştur.

İkinci bölümde, IX. Louis'in geçirdiği ağır bir hastalıktan sonra Haçlı Seferi hazırlıklarına girişmesi, yapılan hazırlıklar, yolculukta yaşananlar detaylarıyla kaleme alınmıştır. Mısır'a doğru yola çıkan Haçlı ordusunun Kıbrıs'ta konaklaması sırasında Joinville, civar devletler ve bu devletlerin hükümdarları hakkında bilgi vermeyi ihmal etmemiştir.

Selçuklular, Alâiye'yi fethettikten sonra hazinenin bir kısmını Alanya Kalesi'ne indirmiştir. Müellifin Konya sultanı olarak zikrettiği Alâeddîn Keykubâd'ın Müslüman devletler arasında en zengin sultan olduğunu, altınlarını toprak küplere döktürüp kalıplar hâlinde muhafaza ettiğini söylemesi o dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'nin zenginlik ve refah seviyesini göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Haçlıların konaklaması devam ederken Kıbrıs'a Moğollardan bir elçi heyeti gelmiştir. Heyet, Güyük Han'ın Hristiyan olduğunu bildirip "Kutsal Topraklar"ın Müslümanların elinden alınması hususunda kendilerine yardım edebilecekleri haberini getirmiştir. Moğolların o dönemki gücü düşünüldüğünde Hristiyan dünyası için oldukça sevindirici olan habere kral, pahalı hediyelerle ve Hristiyan tebliğcilerin de bulunduğu bir heyet göndererek karşılık vermiştir.

Tatar ülkesine (Moğollara) giden elçiler dönüşte, Moğolların hükümdar seçme törenleri, yeme-içme alışkanlıkları hakkında bilgi ve

gözlemlerini aktarmışlardır. Moğolların sosyal hayatı hakkında kaydedilen ilginç bilgilerden birisi, çocuğu olmayan kadınların sefere götürüldüğü bilgisidir. Cengiz Han yasaları nedeniyle erkeklerin kadınlara dokunmaya cesaret edemediği belirtilmiştir. Kitabın ilerleyen sayfalarında, Haçlı Seferi bittikten sonra Müslümanların topraklarında kalmaya devam eden müellif, burada tacirlerden duyduğu kadarıyla Moğolların Bağdat işgalini de nakletmiştir.

Jean de Joinville, eserinde siyasî olaylarla beraber sosyal hayat ve coğrafyaya dair de bilgi verme gayretindedir. Mısır'a ulaştıktan sonraki bölümlerde Nil Nehri için bir başlık açmış ve Müslümanların bu gizemli nehrin kaynağını bulmak için keşfe gittikleri, nehrin yedi ayrı kola ayrıldığı, içme suyu olarak nasıl faydalandığı gibi farklı bilgiler kaydetmiştir.

Kendisi de bir komutan olan Joinville'in seyahatnamesinde; Ortaçağ savaş usulleri, savunma ve hücum teknikleri, o dönemde kullanılan silahlar ve savaş aletleri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Savaşta Müslümanların kullandığı mancınık atışlarından muztarip olan Haçlılar, daha sonra bu savaş aletini Avrupa'ya götürmüşlerdir. Bu örnek, Haçlı Seferleri'nin Doğu ve Batı arasında kültür ve bilgi aktarımı sağladığının bir göstergesidir.

Savaş sırasında üstünlük kimi zaman Hristiyanlara kimi zaman Müslümanlara geçmiştir. Burada dikkat çeken nokta, Hristiyanların Müslümanları püskürttüğü sırada Haşhaşilerin de Müslüman ordugâhlarına saldırmasıdır. Müellif, Haşhaşiler için "Bedevîler" ifadesini kullanmış, Cüneyt Kanat kendi notunda Haşhaşiler ile bedevîlerin karıştırıldığını belirtmiştir (s. 135). Haşhaşiler hakkında bilgiler verirken Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'in yeğeni değil amcası olarak ifade etmiştir. Joinville, Haşhaşilerin Muhammed'e değil Ali'ye inandıklarını söylemektedir. O, eserinde dinî inanışları, hayat şekilleri, evleri, geçim kaynakları, giyimleri, saç-sakal tarzları gibi günlük yaşantılarını ve fiziksel görüntülerini betimleyen ifadelerle bir Haşhaşi profili çizmiştir.

Haçlı ordusu içerisinde baş gösteren kıtlık, açlık ve salgın hastalık IX. Louis'i anlaşma yoluna itmiştir. Savaş sona ermesine rağmen Kral, içlerinde Joinville'in de bulunduğu adamlarıyla birlikte bir süre daha kutsal topraklarda kalmıştır. Bu durum Joinville'in seyahatnamesinde

yer vereceği malzemenin artması bakımından olumlu bir sonuç doğurmuştur.

Savaşlar doğrultusunda farklı coğrafyalara gidip orada kalan insanlar, farklı yaşam şekillerine sahip toplumların, birbirlerinin kültürlerine alışmasına vesile olmuştur. Kurulan ilişkiler ve bağlantılar, zaman içerisinde din değıştirme hadiselerini de beraberinde getirmiştir.

Ortaçağ seyyahlarından İbn Cübeyr'in, Haçlı askerlerine esir düşen bir Mağriblinin özgürlüğüne kavuştuktan sonra Hristiyan olmasını kaydettiği gibi Joinville de Mısır'da iken sonradan Müslüman olan bir adamdan bahsetmektedir. Louise ve Joinville'in, dinini değıştirmiş olan Mısır elçisine karşı tutumları ve İbn Cübeyr'in Hristiyan olan Mağribliye karşı tepkisi, her iki dinin mensuplarının dinden dönme (irtidâd/ridde) hadiselerine aynı gözle baktıklarını göstermektedir.

Jean de Joinville'in seyahatnamesinde Eyyûbî-Memlûk Devletleri, Moğollar ve Haşhaşîler hakkında verilen bilgiler ağırlıktadır. Bunun yanında Kumanların ölü gömme adetleri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin refah seviyesi, III. Haçlı Seferi, Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde sultanın yakın koruması olarak orduda önemli bir yeri bulunan Halka Askerleri gibi konulardan bahsedilmiştir. Yine Ermenilerle ve Trabzon İmparatorluğu ile kurulan münasebetler dolayısıyla diğer toplumlara ilişkin bilgilere de yer verilmiştir. "Bir Haçlının Hatıraları" isimli bu kitap, söz konusu tarihlerde gerek Müslüman gerek Gayrimüslim halkların kültürleri hakkında ipuçları veren, sosyal ve siyasî ilişkiler bakımından detaylı bilgiler içeren, okuyucuya bir Ortaçağ profili sunan, seyahatname türü eserlerin kıymetli bir örneğidir.